

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΝΤΟΙΧΙΑ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ
ΣΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΤΩΝ
ΑΧΑΡΝΩΝ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2023

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΝΤΟΙΧΙΑ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ
ΣΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΤΩΝ
ΑΧΑΡΝΩΝ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΤΟΜΟΣ Α' - ΚΕΙΜΕΝΟ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή

Επιβλέπουσα: Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, ομότιμη καθηγήτρια
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Μέλος: Αθανάσιος Σέμογλου, καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης

Μέλος: Γεώργιος Πάλλης, επίκουρος καθηγητής Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών

ΑΘΗΝΑ 2023

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
**Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών**

**Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας**

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή

Επιβλέπουσα: Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, ομότιμη καθηγήτρια
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Μέλος: Αθανάσιος Σέμογλου, καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης

Μέλος: Γεώργιος Πάλλης, επίκουρος καθηγητής Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών

Επταμελής εξεταστική επιτροπή

Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, ομότιμη καθηγήτρια Εθνικού και
Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Αθανάσιος Σέμογλου, καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης

Γεώργιος Πάλλης, επίκουρος καθηγητής Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών

Μαρία Ευθυμίου, καθηγήτρια Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών

Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου, καθηγήτρια Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών

Ιωάννα Μπίθα, κύρια ερευνήτρια του Κέντρου Έρευνας της Βυζαντινής
και Μεταβυζαντινής Τέχνης, Ακαδημία Αθηνών

Σταύρος Μαμαλούκος, αναπληρωτής καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Στον αγαπητό και μονάκριβο υιό μου,

Χρήστο

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΩΝ ΑΧΑΡΝΩΝ. ΚΛΙΜΑ, ΧΛΩΡΙΔΑ ΚΑΙ ΠΑΝΙΔΑ	4
Ορεινοί όγκοι και υδάτινο σύστημα	4
Το φυσικό περιβάλλον	8
Η ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΩΝ ΑΧΑΡΝΩΝ	17
ΜΕΡΟΣ Α'	30
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΜΕΝΙΔΙ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ	30
Η ΑΤΤΙΚΗ ΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΦΡΑΓΚΙΚΗΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗΣ	30
Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΦΡΑΓΚΟΥΣ ΚΑΙ Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ	32
Το Δουκάτο της Αθήνας	35
Η Φράγκικη κυριαρχία των De la Roche (1204-1311)	35
Η Καταλανική κυριαρχία (1311-1388)	39
Ο Εποικισμός των Αρβανιτών	41
Η ηγεμονία της οικογένειας των Φλωρεντινών Acciaiuoli (1388-1460)	43
Η ΑΤΤΙΚΗ ΥΠΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ	46
Η διοικητική οργάνωση της Αττικής	47
Οι αυτοδιοικητικοί θεσμοί των χριστιανών	51
Η εκκλησιαστική οργάνωση	54
Η περίοδος ακμής (16ος αιώνας)	58
Η περίοδος από τα μέσα του 17ου αιώνα ως τα μέσα του 18ου αιώνα	58
Η τελευταία περίοδος από το 1760 ως το 1821	61
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'. Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΕΝΙΔΙΟΥ	68
Το ζήτημα της θέσης του οικισμού	68
Το οδικό δίκτυο της περιοχής κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο	76
Οι οικισμοί στις ΝΑ υπώρειες της Πάρνηθας	77
Η δημογραφική σύνθεση του οικισμού Μενίδι	80
Στοιχεία για την οικονομία και την κοινωνία του οικισμού	84

Ο μεταβυζαντινός οικισμός του Μενιδίου σύμφωνα με τις μαρτυρίες των περιηγητών.	87
ΜΕΡΟΣ Β'	90
ΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΩΝ ΑΧΑΡΝΩΝ	90
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ	90
A1. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (Νηστικός)	90
A2. Άγιος Νικόλαος (Αγία Σωτήρα)	132
A3. Άγιος Νικόλαος (Πέτρα Βαρυμπόμπης)	175
B1. Άγιοι Θεόδωροι	198
B1. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος	219
B1. Αγία Παρασκευή	244
B1. Άγιος Κωνσταντίνος	259
B1. Άγιοι Πάντες	260
B1. Προφήτης Ηλίας	267
B1. Ανάληψη (Άγιοι Ανάργυροι)	270
B1. Άγιος Αθανάσιος	272
B1. Ευαγγελίστρια	275
B1. Αγία Τριάδα	277
B1. Άγιος Πέτρος	281
B1. Άγιος Δημήτριος (Λεωφόρος Αθηνών)	291
B1. Ζωοδόχος Πηγή (Γκατζανά)	296
B1. Άγιος Γεώργιος Βουρδουμπάς	301
B1. Ζωοδόχος Πηγή (Παναγίτσα) στη Βαρυμπόμπη	313
B1. Άγιος Νικόλαος στο Μετόχι	318
B1. Προφήτης Ηλίας στο Μετόχι	338
B1. Άγιος Νικόλαος στο Λοιμικό	347
B2. Αγία Τριάδα (Πάρνηθα)	350
B1(:). Άγιος Βλάσιος	425
B1(:). Αγία Αικατερίνη	427
B1. Άγιος Νικόλαος (Καλογέρια)	428
B1(:). Άγιος Γεώργιος	429
B1. Άγιος Δημήτριος (Μονομάτι)	432
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'. Η ΕΝΤΑΞΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΟ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ	437

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ-ΝΑΟΔΟΜΙΑ.....	437
ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ.....	437
Υστεροβυζαντινή περίοδος.....	437
Μεταβυζαντινή περίοδος.....	456
ΔΙΑΠΛΑΣΗ ΤΩΝ ΟΓΚΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΟΨΕΩΝ.....	463
Υστεροβυζαντινή περίοδος.....	463
Μεταβυζαντινή περίοδος.....	466
ΤΟΙΧΟΠΟΙΑ.....	468
ΑΝΟΙΓΜΑΤΑ.....	472
ΘΟΛΟΔΟΜΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ.....	475
Υστεροβυζαντινή περίοδος.....	475
Μεταβυζαντινή περίοδος.....	477
ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.....	480
Τέμπλα.....	480
Τράπεζες.....	481
Δάπεδα.....	481
Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ.....	482
Υστεροβυζαντινή περίοδος.....	483
Μεταβυζαντινή περίοδος.....	487
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	497
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	502
ΠΗΓΕΣ.....	504
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	509
Ελληνική.....	509
Ξενόγλωσση.....	554

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Σκοπός της παρούσας διατριβής είναι η μελέτη των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της περιοχής του δήμου Αχαρνών, αρκετά από τα οποία δεν είναι σε ικανοποιητικό βαθμό γνωστά στην επιστημονική κοινότητα. Το γεγονός αυτό διαπίστωσα κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής εκπαιδευτικών προγραμμάτων στο Τμήμα Αρχαιολογίας και Ιστορικής Έρευνας του Δήμου Αχαρνών, ένα τμήμα τοπικής αυτοδιοίκησης μοναδικό (σε εθνικό επίπεδο) ως προς τις αρμοδιότητές του, όπου υπηρετώ από το 2013. Η άμεση γνωριμία μου με τα τοπικά μνημεία υπήρξε η αφορμή, για να αρχίσει να ωριμάζει μέσα μου η ιδέα για την εκπόνηση μιας σχετικής μελέτης.

Στα πλαίσια της άριστης συνεργασίας, αλλά και της εξαιρετικής σχέσης που είχα ως προπτυχιακός και μεταπτυχιακός φοιτητής του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών με την Ελένη Δεληγιάννη-Δωρή, συνταξιούχο πλέον επίκουρη καθηγήτρια του ΕΚΠΑ, πραγματοποιήθηκε στις 9/9/2014 επίσκεψή της σε επιλεγμένα σημαντικά βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της περιοχής. Την Ε. Δωρή συνόδευε ο Γεώργιος Πάλλης, επίκουρος καθηγητής του ΕΚΠΑ. Η συζήτησή μας και η ανταλλαγή απόψεων για τους ναούς, που παρουσίασα στους δυο καθηγητές, και η έμμεση και άμεση παρότρυνσή τους ήταν η αφορμή που έψαχνα ώστε να αφοσιωθώ στην έρευνα των εκκλησιαστικών μνημείων του δήμου Αχαρνών.

Παρόλο που ο αριθμός τους είναι αρκετά μεγάλος, δεν είχαν τύχει της δέουσας προσοχής από την επιστημονική κοινότητα. Με τον καταστροφικό σεισμό του 1999, που έπληξε σημαντικά τις Αχαρνές και τις γύρω περιοχές, λόγω των ζημιών που προκλήθηκαν σε πολλά μνημεία, παρουσιάστηκαν κατά τη διάρκεια των επισκευών νεότερα σημαντικά στοιχεία. Αυτά αφορούσαν είτε στην αρχιτεκτονική τους είτε σε παλαιότερα στρώματα τοιχογράφησης. Μετά από προσπάθειες του δήμου Αχαρνών, της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Αχαρνών αλλά και μεμονωμένων ιδιωτών, με ιδιαίτερη ευαισθησία σε θέματα προστασίας ιστορικών και αρχαιολογικών μνημείων, κάποια εντάχθηκαν σε προγράμματα συντήρησης και αποκατάστασης του Υπουργείου

Πολιτισμού. Για αυτά έχουμε μια καλύτερη εικόνα, καθώς περιλήφθηκαν σε σημαντικές αλλά επιγραμματικές ανακοινώσεις των αρμόδιων αρχαιολόγων της νυν Εφορείας Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής, όμως τα περισσότερα είναι σχεδόν άγνωστα. Αυτό το κενό γνώσης φιλοδοξεί να καλύψει το παρόν πόνημα.

Ευχαριστώ τις αγαπητές καθηγήτριές μου, Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου και Ε. Δωρή, που όπως και στα χρόνια μου ως προπτυχιακού και μεταπτυχιακού φοιτητή, έτσι και τώρα στην προσπάθειά μου αυτή μετά από αρκετά χρόνια στάθηκαν δίπλα μου, συμβουλεύοντας και καθοδηγώντας με. Ευχαριστώ τον Γ. Πάλλη για την παρότρυνση και τη στήριξη του, που στάθηκε καθοριστική στο να αποφασίσω την εκπόνηση της διατριβής. Ευχαριστώ τον Αθανάσιο Σέμογλου, καθηγητή Βυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, που δέχθηκε με χαρά να αποτελέσει μέλος της τριμελούς επιτροπής των επιβλεπόντων καθηγητών μου.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τη διοίκηση του δήμου Αχαρνών, που ανταποκρίθηκε θετικά στο αίτημά μου για την χορήγηση εκπαιδευτικής άδειας, χωρίς την οποία δεν θα ήταν δυνατή η ολοκλήρωση αυτής της μελέτης. Ευχαριστίες προς την τότε προϊσταμένη Διεύθυνσης Παιδείας, Πολιτισμού, Αθλητισμού και Νέας Γενιάς, του δήμου Αχαρνών, κα Δ. Μαρκουτσάκη, αλλά και προς την προϊσταμένη του Τμήματος Αρχαιολογίας και Ιστορικής Έρευνας, κα Ε. Κασσωτάκη, οι οποίες με στήριξαν στην προσπάθειά μου.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την τότε Έφορο Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής, Αναστασία Λαζαρίδη, που στις 2/3/2016 ενέκρινε την άδεια μελέτης και φωτογράφισης των μνημείων. Ευχαριστώ τη συντονιστική επιτροπή μεταπτυχιακών σπουδών του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ που έκανε αποδεκτή την πρότασή μου. Ευχαριστώ θερμά τις εκκλησιαστικές αρχές: την Ιερά Μητρόπολη Αχαρνών Ιλίου και Πετροπόλεως, την Ιερά Μονή Πετράκη και την Ιερά Μητρόπολη Γ.Ο.Χ. Αττικής και Βοιωτίας, που στάθηκαν αρωγοί στην προσπάθειά μου και με βοήθησαν με κάθε μέσο για να καταστεί δυνατή η μελέτη και φωτογράφιση των υπαγόμενων σε αυτές μνημείων. Ακόμα, ευχαριστώ την ΙΛΕΑ, η οποία μου άνοιξε διάπλατα τις πόρτες της για την μελέτη του πολύτιμου και πλούσιου ιστορικού της αρχείου, σχετικά με τον δήμο Αχαρνών.

Θερμές ευχαριστίες στον αναπληρωτή καθηγητή του Τμήματος Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου Πατρών, Σταύρο Μαμαλούκο, για την παραχώρηση πλούσιου αρχείου με αδημοσίευτες φωτογραφίες βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων του δήμου Αχαρνών. Επίσης, καθοριστική υπήρξε η καθοδήγησή και μεσολάβησή του, για την εκπόνηση αρχιτεκτονικών σχεδίων (κατόψεις και κατά μήκος τομές) σε 6 μεταβυζαντινούς ναούς, που εξετάζονται στην παρούσα εργασία. Ευχαριστώ τον Αθανάσιο Κουμάντο, αρχιτέκτονα μηχανικό PhD και την Έλενα Τουτουντζή, αρχιτέκτονα μηχανικό/αναστηλώτρια MSc, για την εξαιρετικά λεπτομερή και ακριβή σχεδιαστική αποτύπωση των εν λόγω μνημείων. Ευχαριστώ τη συνάδελφο αρχαιολόγο και φίλη, Σοφία-Μαρία Βερούτη για την παραχώρηση φωτογραφιών του Αγίου Πέτρου στη Χασιά από το προσωπικό της αρχείο, όπως και τον φίλο αρχαιολόγο και αγιογράφο, Διονύσιο Πολιτόπουλο για την παραχώρηση φωτογραφιών του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια Κουβαρά από το προσωπικό του αρχείο.

Τέλος θέλω να εκφράσω την αληθινή ευγνωμοσύνη μου στους γονείς μου, που μου παρείχαν όλα τα απαραίτητα εφόδια (ηθικά και υλικά) στη ζωή μου, αλλά και στη σύζυγό μου, Ευαγγελία, που με υπομονή και κατανόηση πέρασε μαζί μου αυτό το χρονικό διάστημα της μελέτης, της έρευνας και των προβληματισμών μου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην εισαγωγή παρατίθενται στοιχεία σχετικά με τη γεωγραφική διαμόρφωση, το φυσικό περιβάλλον, τις κλιματολογικές συνθήκες, αλλά και τη χλωρίδα και πανίδα των Αχαρνών. Στόχος είναι η προσπάθεια προσδιορισμού της γεωφυσικής ταυτότητας της εξεταζόμενης περιοχής, η οποία ήδη από τα προϊστορικά χρόνια προσείλκυσε την ανθρώπινη παρουσία και τη δημιουργία οικιστικών εγκαταστάσεων. Ακολούθως, παρατίθενται οι κυριότερες βιβλιογραφικές αναφορές σε σχέση με τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά εκκλησιαστικά μνημεία της περιοχής από τον 19ο αιώνα, οπότε και άρχισε να υπάρχει το σχετικό ενδιαφέρον, ως και τις μέρες μας.

Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΩΝ ΑΧΑΡΝΩΝ. ΚΛΙΜΑ, ΧΛΩΡΙΔΑ ΚΑΙ ΠΑΝΙΔΑ

Ορεινοί όγκοι και υδάτινο σύστημα

Οι Αχαρνές¹ αναπτύσσονται στο φυσικό περιβάλλον της Αττικής, με την ιδιαιτερότητα ότι γειτνιάζουν με τον ορεινό όγκο της Πάρνηθας, ο οποίος υπήρξε ευεργετικός για τους κατοίκους της περιοχής διαχρονικά. Το αθηναϊκό πεδίο², τη βόρεια πλευρά του οποίου καταλαμβάνει ο οικισμός Μενίδι και η περιφέρειά του, έχει σχηματικά τη μορφή ενός τριγώνου, που οριοθετείται στις δυο πλευρές του από ορεινούς όγκους και στην τρίτη από την ακτογραμμή του Σαρωνικού κόλπου. Η περιοχή περιβάλλεται ξεκινώντας από τα δυτικά προς τα ανατολικά, από το βουνό Αιγάλεω, το Ποικίλο Όρος, την Πάρνηθα, την Πεντέλη και τέλος τον Υμηττό, η

¹ Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιείται ο όρος «Αχαρνές» ή «περιοχή των Αχαρνών» για να δηλώσει τη γεωγραφική έκταση που καταλαμβάνει ο σημερινός δήμος. Ο όρος «Μενίδι» χρησιμοποιείται για να δηλώσει τον βυζαντινό ή μεταβυζαντινό οικισμό. Όλα τα εξεταζόμενα μνημεία σήμερα εντάσσονται στην εδαφική κυριότητα του δήμου Αχαρνών. Στους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους εντάσσονταν στον ιστορικό οικισμό Μενίδι, είτε ενέπιπταν στην δικαιοδοσία του.

² Δηλαδή η πεδιάδα των Αθηνών, που έχει έκταση 220 τ. χλμ., Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις*, σελ. 5.

νοτιότερη απόληξη του οποίου ορίζει το πέρασ την περιοχής³. Το Ποικίλο Όρος⁴ ξεκινά βόρεια του περάσματος του Δαφνίου και εκτείνεται μέχρι το Δέμας, το πέρασμα μεταξύ αυτού του ορεινού όγκου και της Πάρνηθας (εικ. 1). Αποτελεί σήμερα το φυσικό όριο ανάμεσα στο Θριάσιο πεδίο και το λεκανοπέδιο Αθηνών. Η Πάρνηθα⁵, το υψηλότερο βουνό της Αττικής, φτάνει στην κορυφή Καραβόλα τα 1413 μέτρα. Κλείνει όλο το αθηναϊκό πεδίο βόρεια-βορειοανατολικά και ουσιαστικά χωρίζει την Αττική από τη Βοιωτία⁶. Οι νότιες-νοτιοανατολικές πλαγιές της, που «βλέπουν» στο αθηναϊκό πεδίο, σχηματίζουν ένα επίμηκες φυσικό τείχος και είναι αρκετά απότομες⁷. Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας ήταν γνωστή με δυο ονόματα, ως Οζά⁸ και το νοτιότερο τμήμα της ως βουνό της Χασιάς⁹. Η Πάρνηθα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη ζωή των κατοίκων των Αχαρνών από τα προϊστορικά χρόνια ως και τις μέρες μας. Το ίδιο σημαντική υπήρξε (και είναι ακόμα) για τη ζωή των κατοίκων της σημερινής Χασιάς. Η Πάρνηθα δομείται από τους αμεταμόρφωτους σχηματισμούς της Υποπελαγονικής ενότητας¹⁰. Ανήκει στη γεωτεκτονική Υποπελαγονική Ζώνη ή Ζώνη της Ανατολικής Ελλάδας και τα πετρώματά της, που είναι ιζηματογενή, αποτελούνται κυρίως από δολομιτικούς ασβεστόλιθους, σχιστόλιθους και φλύσχη¹¹.

Οι ορεινοί όγκοι της Αττικής σχηματίζουν φυσικά περάσματα από το αθηναϊκό πεδίο προς τις γειτονικές περιοχές¹². Τα κυριότερα από αυτά

³ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 31.

⁴ Έτσι ονομάζεται σήμερα, Νέζης, *Βουνά Αττικής*, σελ. 148-150. Στον χάρτη του Sommer, *Athènes*, αναφέρεται ως Stefanonouni, πιθανόν από το μικρό χωριό Στεφάνι που υπήρχε στις νοτιοδυτικές υπώρειες του βουνού προς την πλευρά του Σκαραμαγκά.

⁵ Νέζης, *όπ. π.*, σελ. 87-119.

⁶ Για το λόγο αυτό είχε και ιδιαίτερη στρατιωτική σημασία για το αθηναϊκό κράτος, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Α', σελ. 24.

⁷ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 34.

⁸ Το όνομα Οζά με τις παραλλαγές του αποδίδονται στο τουρκικό Καρά-Οζ, Καμπούρογλου, *Αναδρομάρης Αττικής*, σελ. 75, Μπίρης, *Τοπωνυμιαί Αθηνών*, σελ. 77-78.

⁹ Από το ομώνυμο χωριό, Stuart-Revett, *Antiquities of Athens*, τόμ. Ι, σελ. 8 (αναφέρεται Cahshaw...Nochea).

¹⁰ Papanikolaou, «Late Cretaceous Paleogeography», σχέδ. 1α, Παπανικολάου, «Η γεωλογική δομή», σελ. 1550.

¹¹ Νέζης-Γιώτας, *Πάρνηθα*, σελ. 25-26.

¹² Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις*, σελ. 6.

κατέγραψε το 1674 ο Jean Giraud¹³, ο τότε πρόξενος της Γαλλίας στην Αθήνα.

Εκτός από τους μεγάλους ορεινούς όγκους που αναφέρθηκαν παραπάνω (Αιγάλεω, Ποικίλο, Πάρνηθα, Πεντέλη, Υμηττός), εντός του αθηναϊκού πεδίου υπάρχουν και μικρότερα υψώματα¹⁴ (λόφοι). Κάποια από αυτά το διαιρούν σε επιμέρους ενότητες¹⁵. Ειδικότερα, στην περιοχή των Αχαρνών υπάρχουν τέσσερα υψώματα που οριοθετούν και την πεδινή έκταση. Οι λόφοι του Προφήτη Ηλία και των Σαράντα Μαρτύρων αποτελούν τα φυσικά όρια στα δυτικά με τα Άνω Λιόσια (Ερανο- Liossia)¹⁶. Νότια-νοτιοδυτικά, το Γεροβουνό χωρίζει την περιοχή των Αχαρνών από το Καματερό. Νότια-νοτιοανατολικά, η Λυκότρυπα (σημερινός Κόκκινος Μύλος) αποτελεί το όριο με τον οικισμό Τουραλή¹⁷. Στα ανατολικά, ο Κηφισός ποταμός αποτελεί το φυσικό όριο με την Κηφισιά, ως το ύψος του Χαμόμυλου¹⁸. Σε αυτήν την έκταση αναπτύχθηκε ο ιστορικός οικισμός Μενίδι, που είχε στη δικαιοδοσία του μια εκτεταμένη περιοχή με βόρειο φυσικό όριο τον ορεινό όγκο της Πάρνηθας¹⁹. Τα φυσικά περάσματα από το βουνό της Πάρνηθας με ιδιαίτερη στρατηγική σημασία, που εξασφάλιζαν την επικοινωνία με τις περιοχές στα δυτικά, στα βόρεια και βορειοανατολικά²⁰, έδιναν σημαντικό πλεονέκτημα στην περιοχή του

¹³ Collignon, *Giraud*, σελ. 50, καταγράφεται το: θαλάσσιο πέρασμα από το Πέραμα στη Σαλαμίνα, το πέρασμα του Δαφνίου προς Ελευσίνα, το πέρασμα της Πάρνηθας προς τη Θήβα μέσω της Χασιάς, το πέρασμα από την Πάρνηθα προς τη Χαλκίδα, το πέρασμα ανάμεσα στην Πεντέλη και τον Υμηττό προς τα Μεσόγεια και το πέρασμα ανάμεσα στον Υμηττό και τη θάλασσα προς το Σούνιο. Ο Γ. Πάλλης, (*Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 38), επισημαίνει και το πέρασμα ανάμεσα στο Ποικίλο και την Πάρνηθα, και εκείνο ανάμεσα στην Πάρνηθα και την Πεντέλη, που όμως υστερούσαν σε χρήση και σημασία κατά την Τουρκοκρατία.

¹⁴ Τα Τουρκοβούνια, ο Λυκαβηττός, ο λόφος του Στρέφη, του Αγοραίου Κολωνού, του Αρείου Πάγου, της Ακροπόλεως, των Νυμφών, της Πνύκας, του Φιλοπάππου, του Αρδηττού και της Σικελίας (ανάμεσα στην Καλλιθέα και τον Νέο Κόσμο, εκεί που πλέον βρίσκεται το Στάδιο Καλλιθέας, «Γρ. Λαμπράκης»), Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις*, σελ. 6, Κορρές, *Εκτέλεση, περιεχόμενο και αξία*, σελ. 74, εικ. 8.

¹⁵ Ο Γ. Πάλλης, (όπ. π., σελ. 39-40), διαιρεί το κυρίως πεδίο σε τρεις επιμέρους ενότητες.

¹⁶ Kaupert, *Attika*, Bl. VI, Pyrgos, (εικ. 4).

¹⁷ Πάλλης, όπ. π., σελ. 106-108, 145. Βλ. εικ. 14 (στο παρόν), όπου στα N-NA σημειώνεται από τον Leake ο οικισμός Τουραλή (Turali).

¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 145.

¹⁹ Πιο αναλυτικά για τον βυζαντινό και μεταβυζαντινό οικισμό βλ. παρακάτω στα αντίστοιχα κεφάλαια.

²⁰ Όπως για παράδειγμα το πέρασμα ανάμεσα στο Ποικίλο Όρος και την Πάρνηθα, το αρχαία Δέμας, που οδηγούσε στο Θριάσιο Πεδίο, το πέρασμα της Χασιάς, που οδηγούσε

οικισμού του Μενιδίου (και των γειτονικών του), το οποίο βοήθησε σε σημαντικό βαθμό στην ανάπτυξή της στο πέρασμα των αιώνων.

Από την Πάρνηθα και την Πεντέλη²¹ ξεκινούν πολλά μικρά και μεγάλα ρεύματα, που συγκλίνουν στον Κηφισό. Ο ποταμός διέρχεται από το Μενίδι, στα ανατολικά του όρια με την Κηφισιά, κατευθύνεται δυτικά και περνώντας από την περιοχή του Ελαιώνα εκβάλλει στον Φαληρικό κόλπο²². Ο Κηφισός, που αποτελεί και τον μεγαλύτερο ποταμό του πεδίου²³, είχε ευεργετική επίδραση στην καθημερινή ζωή των κατοίκων της περιοχής. Τα νερά του αρδεύουν τα σχετικά εύφορα προσχωσιγενή εδάφη, που εκτείνονται εκατέρωθέν του, και επιτρέπουν τη σχετικά εντατική καλλιέργειά τους²⁴. Από τις ευεργετικές ιδιότητες του Κηφισού επωφελούνταν και οι κάτοικοι της περιοχής των Αχαρνών, για τους οποίους ο ποταμός αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής τους διαχρονικά. Τα εδάφη γύρω από τον Κηφισό ήταν εξαιρετικά γόνιμα και πλούσια και ευδοκίμουσαν αμπέλια, καρποφόρα δέντρα και λαχανικά. Άλλωστε ονομαστή ήταν από την αρχαιότητα η αχαρνική πεδιάδα για τους αμπελώνες²⁵ και τα δημητριακά της, καλλιέργειες που δεν είναι πολύ απαιτητικές σε νερό. Ο Κηφισός ακόμα αποτελεί το φυσικό όριο της περιοχής των Αχαρνών με τις γειτονικές περιοχές στα ανατολικά και νοτιοανατολικά, Κηφισιά και Κουκουβάουνες (σημερινή Μεταμόρφωση).

στη Θήβα αλλά και το πέρασμα του Αγίου Μερκουρίου, επάνω από το Τατόι, που οδηγούσε στον Ωρωπό και τον Εύριπο και το έλεγχαν οι Μενιδιάτες, Collignon, Giraud, σελ. 50, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 38, Γιώτας, *Συμβολή*, σελ. 55 και εικ. 7 (στο παρόν), όπου σημειώνεται το τοπωνύμιο Μερκούριος, κάτω από την Ανάκασα (Anakasa?).

²¹ Την περιοχή ανάμεσα στην Πάρνηθα και την Πεντέλη περιγράφει ο Leake, *Travels in Northern Greece II*, σελ. 428.

²² Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις*, σελ. 6.

²³ Όπως μας πληροφορεί ο Στράβων, τόσο ο Κηφισός, όσο και ο Ιλισός, ήταν ποταμοί που τα νερά τους μειώνονταν σημαντικά κατά το θέρος: «Ποταμοί δ' εἰσὶν ὁ μὲν Κηφισὸς ἐκ Τρινημέων τὰς ἀρχὰς ἔχων ῥέων δὲ διὰ τοῦ πεδίου, ἐφ' οὗ καὶ ἡ γέφυρα καὶ οἱ γεφυρισμοί, διὰ δὲ τῶν σκελῶν τῶν ἀπὸ τοῦ ἄστεος εἰς τὸν Πειραιᾶ καθηκόντων ἐκδίδωσιν εἰς τὸ Φαληρικόν, χειμαρῶδης τὸ πλέον, θέρους δὲ μειοῦται τελέως. ἔστι δὲ τοιοῦτος μᾶλλον ὁ Ἰλισσός», Στράβων, *Γεωγραφικά*, Βιβλίο Θ', κεφ. Α', § 8. Ο Κηφισός, που ήταν και ο μεγαλύτερος ποταμός, κατά την Τουρκοκρατία εξαφανιζόταν πριν φτάσει στις ακτές, καθώς η διανομή των υδάτων του στις καλλιέργειες του Ελαιώνα εξαντλούσε τη ροή του, Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 40.

²⁴ Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Α', σελ. 28-29.

²⁵ Αριστοφάνης, *Αχαρνής*, στ. 183, 232, 512, 987, 995.

Δυστυχώς όμως η βιομηχανική εξάπλωση έχει αλλοιώσει το ιστορικό τοπίο, που μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες διατηρούσε μια ειδυλλιακή εικόνα²⁶.

Δύο ακόμα ποταμοί διατρέχουν το αθηναϊκό πεδίο και πηγάζουν από τον Υμηττό, ο Ιλισός²⁷ και ο Ηριδανός²⁸, που ομοιάζουν όμως περισσότερο με εποχικούς χείμαρρους, οι οποίοι απολήγουν στον Κηφισό μέσα στον Ελαιώνα.

Ο Κηφισός ποταμός, η γειτνίαση με την Πάρνηθα και τις πηγές της, αλλά και ένα πυκνό δίκτυο ρεμάτων που κατέληγαν στον Κηφισό²⁹, καθιστούσαν τον οικισμό Μενίδι και την περιφέρειά του παραπάνω από επαρκείς για την αντιμετώπιση των υδρευτικών και αρδευτικών αναγκών.

Το φυσικό περιβάλλον

Ο Πλάτων, από τους πρώτους που κατανόησε την αισθητική αξία της Αττικής, αναφερόμενος στη δημιουργία του σύμπαντος και στον μύθο της Ατλαντίδας³⁰, επισημαίνει τη φύση της Αττικής ως φτιαγμένη για την αρετή των κατοίκων της. Στο ίδιο πνεύμα, ο Λιβάνιος τον 4ο μ. Χ. αιώνα στις επιστολές του³¹ αναφέρει: «οὐδὲν θαυμαστὸν εἶ τις ἠράσθη τῆς Ἀττικῆς· φύσει γὰρ φίλτατον τὸ χωρίον τοῖς τε ἰδοῦσι τοῖς τε οὐπω». Παρόμοιες αναφορές υπάρχουν σε ρήτορες και φιλόσοφους της ύστερης αρχαιότητας³². Στη βυζαντινή περίοδο ο πατριάρχης Φώτιος Α' (858-867 και 877-886), στη Βιβλιοθήκη του (Μυριόβιβλος) παραθέτει αρχαία κείμενα, τα οποία περιέχουν αντίστοιχες αναφορές³³. Βεβαίως τα κείμενα που παρατίθενται είναι κατά πολύ αρχαιότερα του Φωτίου, αλλά το γεγονός

²⁶ Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Α', σελ. 29.

²⁷ Πάλλης *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 40, υποσημ. 61.

²⁸ Δεν είναι πλέον ορατός, καθώς είχε καλυφθεί ήδη το πιθανότερο από τους ρωμαϊκούς χρόνους. Ο Ηριδανός πήγαζε από τους νότιους πρόποδες του Λυκαβηττού και συναντούσε τον Ιλισό, Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις*, σελ. 7.

²⁹ Κυριότερα από τα ρέματα αυτά ήταν το *Κοντίτο*, που μάλλον χώριζε το Μενίδι από το Μονομάτι, το ρέμα της *Καναπίτσας*, που κυλούσε παράλληλα με τον Κηφισό και το ρέμα *Σουνά* ή του *Σουνά*, Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 145-146.

³⁰ Στον Τίμαιο αναφέρει ότι οι θεοί Αθηνά και Ήφαιστος, σύμφωνα με τον αρχαίο μύθο, επέλεξαν για εγκατάσταση την Αττική, καθώς: «τὴν εὐκρασίαν τῶν ὠρῶν ἐν αὐτῷ κατιδοῦσα, ὅτι φρωνιμοτάτους ἄνδρας οἶσοι», Πλάτων, *Τίμαιος*, σελ. 136-137, 24c.

³¹ Λιβάνιος, *Επιστολαί*, αρ. 715, σελ. 643, στ. 1-2.

³² Βλ. σχετ. Κοντογεωργοπούλου, *Η Αττική*, σελ. 115 κ.εξ., υποσημ. 138-140.

³³ Στον βίο του Πυθαγόρα, Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, τόμ. VII, [441a], στ. 31-34, σχετικά με τον ισχνότατο και καθαρότατο αέρα της Αττικής σημειώνεται ότι: «συμβαίνει γὰρ τὸν λεπτόν ἄερα τὴν μὲν γῆν βλάπτειν τὰς δὲ ψυχὰς ὠφελεῖν». Στον Παναθηναϊκό λόγο του ρήτορα Αιλίου Αριστείδου (2ος αι. μ.Χ.), τόμ. VII, [408a], στ. 5-40, παρέχονται πληροφορίες για τη μοναδικότητα του αθηναϊκού τοπίου σε σχέση με τα έργα των ανθρώπων.

και μόνο ότι παρατίθενται ασχολίαστα, ίσως αποτελεί και μια ένδειξη ότι το περιεχόμενό τους ήταν αποδεκτό και στην εποχή του³⁴. Στον 11ο αιώνα, ο Μιχαήλ Ψελλός σε ένα από τα θεολογικά του έργα³⁵ συσχετίζει τη λαμπρότητα του μαρμάρου των αγαλμάτων με τη στιλπνότητα και τη διαφάνεια της ατμόσφαιρας της Αττικής.

Ο σημαντικότερος μάρτυρας για την περιγραφή του αττικού τοπίου τον 12ο αιώνα (μετά το 1182³⁶) είναι ο μητροπολίτης Αθηνών, Μιχαήλ Χωνιάτης³⁷. Από τις περιγραφές του φαίνεται ότι ο ίδιος περιηγήθηκε στην ύπαιθρο της Αττικής. Κάνει συχνές αναφορές στο αττικό φως, στον Υμηττό και γενικά περιγράφει το περιβάλλον ως παραδείσιο, που ευλογήθηκε με τη χάρη τόσο του βουνού, όσο και της θάλασσας³⁸. Στον Εισβατήριο Λόγο του επιχειρεί μια αναλυτικότερη περιγραφή του αττικού φωτός, όπως αυτό αντανακλά πάνω στον βράχο της Ακρόπολης, όπου διέμενε και ο ίδιος, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι με τόση λάμψη που διαχέεται από το αττικό φως κινδυνεύει να φανταστεί τον εαυτό του ως Μωυσή, ο οποίος λούζεται από το θείο φως³⁹. Στις Επιστολές του συχνά περιγράφει με θαυμασμό το αττικό τοπίο, σε σημείο που να το θεωρεί ως Εδέμ, που αγναντεύει εξόριστος από την Κέα⁴⁰.

Μπορεί σήμερα βέβαια το τοπίο στον δήμο Αχαρνών, όπως και σε όλη την Αττική, να έχει αλλάξει δραματικά, όμως παραμένουν ακόμα σχεδόν ανέπαφα κάποια κομμάτια του, που μας δίνουν μια εικόνα για το πώς αυτό θα έμοιαζε κατά την εξεταζόμενη περίοδο⁴¹. Επιπρόσθετα οι

³⁴ Κοντογεωργοπούλου, *Η Αττική*, σελ. 117.

³⁵ Ψελλός, «Εἰς τὸ θεολογικόν ρητόν», σελ. 74, στ. 60-61, «...[ἡ] τε γὰρ ὕλη μάλα λαμπρὰ καὶ διαφανὴς καὶ τῆς Ἀττικῆς στιλπνότητος ἀποστίλβουσα...».

³⁶ Οπότε και έφτασε στην Αθήνα. Σχετικά με τις απόψεις για την ακριβή χρονολογία βλ. Ellissen, *Michael Akominatos*, σελ. 12 κ. εξ., Χωνιάτης, *Τα Σωζόμενα Ι*, σελ. 17-19.

³⁷ Ενδεικτικά βλ. τμήμα από τον Εισβατήριο λόγο, Χωνιάτης, *όπ. π.*, I σελ. 105, στ. 9-28, την επιστολή προς «Τῷ Αὐτωρειανῶ κῦρ Μιχαῆλ», Κολονου, *Michaelis Choniatae Epistulae*, σελ. 12, αρ. 8, στ. 29-32, την επιστολή προς «Τῷ ἀνεψιῶ αὐτοῦ κῦρ Νικήτᾳ», Κολονου, *όπ. π.*, σελ. 218, αρ. 132, στ. 75.

³⁸ Κοντογεωργοπούλου, *όπ. π.*, σελ. 120.

³⁹ Χωνιάτης, *όπ. π.*, I, σελ. 105, στ. 9-10, «Κινδυνεύω γὰρ καὶ Μωσῆν ἐμαυτὸν φαντάζεσθαι· οὕτω με περιλάμψαν τὸ χύμα τοῦ θεοῦ τοῦδε φωτὸς διέθηκεν...».

⁴⁰ Κολονου, *όπ. π.*, σελ. 210, αρ. 129, στ. 57-58, «ἐκ γειτόνων τῆς Ἀττικῆς, ὡς Ἐδέμ ἄλλης ἀπέναντι...».

⁴¹ Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Α' εικ. στη σελ. 54, 63, εικ. 16 (στο παρόν) από το ρέμα του Κηφισού, πλησίον της Παναγίας Χελιδονούς, στα όρια ανάμεσα στον δήμο Αχαρνών και τη Νέα Κηφισιά και στο ίδιο, σελ. 30, εικ. 9, εικ. 17 (στο παρόν) έναν ελαιώνα στην Πάρνηθα, στη μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

κάτοικοι του οικισμού, εκτός από την εικόνα αυτή και την όποια σύνδεση με τους άμεσους προγόνους τους, του αρχαίου δήμου των Αχαρνών, καθημερινά αλληλοεπιδρούν με τη χλωρίδα και πανίδα του μεγαλύτερου ορεινού όγκου της Αττικής, την Πάρνηθα.

ΤΟ ΚΛΙΜΑ

Η Αττική βρίσκεται μεταξύ των παραλλήλων 37° 38' και 38° 17' βόρειου γεωγραφικού πλάτους, ανήκει στην υποτροπική ζώνη και το κλίμα της είναι μεσογειακό⁴². Αυτό το γνωστό εύκρατο κλίμα έχει πολλές μέρες ηλιοφάνειας, ακόμα και μέσα στον χειμώνα (αλκυονίδες ημέρες). Σε μια περιγραφή του κλίματος της Αττικής, στις αρχές του 20ου αιώνα, ο Δημήτριος Αιγινήτης γράφει με γλαφυρότητα: «(Η Αττική) περιβαλλομένη υπό καθαράς καὶ διαυγῆς ἀτμοσφαιρας, τὴν ὁποίαν περιλούει ἡ βαλσαμώδης τῆς θαλάσσης αὔρα καὶ ἀρωματίζει τῶν ἀνθοσπάρτων βουνῶν ἢ εὐώδης ἀναπνοή, ἀκτινοβολεῖ αἰωνίως τῆς μεσημβρινῆς καλλονῆς τὴν θέλγουσαν χάριν»⁴³. Στη συνέχεια κάνει μια σύνδεση του κλίματος της Αττικής με τη χαρά του ανθρώπου, την ευεξία και την ψυχική ζωηρότητα⁴⁴. Ακολουθῶς, εξαιρεί χαρακτηριστικά του αττικού κλίματος, ὅπως τὴ διαύγεια τῆς ατμόσφαιρας⁴⁵, τὸν αἴθριο οὐρανό, τὸν πλοῦτο καὶ τὴν πολυτέλεια τῶν χρωμάτων, τὴν ευκρίνεια καὶ τὴν λεπτότητα τῶν γραμμῶν καὶ τὴ ζωηρὴ ἀλλὰ ἀρμονικὴ ἀντίθεση τῶν σκιῶν πρὸς τὸ φῶς, που προσδίδουν στο τοπίο λαμπρότητα, χάρη καὶ σπάνια ωραιότητα.

Το ίδιο κλίμα βρίσκει αναφορές σε αρχαίους συγγραφείς⁴⁶. Μάλιστα ειδικοί επιστήμονες, με βάση τις μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων

⁴² Με κύρια χαρακτηριστικά του τα θερμά και ξηρά καλοκαίρια και τους ήπιους χειμώνες, Καράς, Μαυρομάτης, Πρεζεράκος, Ρεπάπης, Χρονοπούλου-Σερελή, «Το κλίμα της Αττικής», σελ. 68.

⁴³ Αιγινήτης, *Κλίμα Αττικής*, σελ. 7.

⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 7, «Ἡ φιλομειδῆς καὶ γελόεσσα φύσις αὐτῆς ἐμπνέει εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν χαρὰν, καὶ ὠθεῖ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ πρὸς τὴν ζωηρότητα, ἣν γεννᾷ τῆς φυσικῆς φαιδρότητος ἢ ἐπίδρασις».

⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 8, «Ἀπὸ τοῦ Σουνίου ἐφαίνετο ἡ Ἀθηνᾶ ἐπὶ τῆς Ἀκροπολεως· εἰς ἀπόστασιν δὲ ὀλίγων χιλιομέτρων ἀπὸ τῶν Ἀθηνῶν ἐξερχόμενοι, ἐντὸς μιᾶς τὸ πολὺ ὥρας, νομίζομεν ὅτι θὰ ἀνέλθωμεν ἐπὶ τῆς Πάρνηθος!».

⁴⁶ Στην αποσπασματικά σωζόμενη τραγωδία του Ευριπίδη, *Ερεχθέας*, σχετικά με το κλίμα της Αττικής αναφέρεται το εξής: «Οὐρανὸν ὑπὲρ γῆς ἔχομεν εὐ κεκραμένον/ Ἴν' οὐτ' ἄγαν πῦρ, οὐτε χεῖμα συμπιπνεῖ». Περιγράφεται και εδώ κλίμα εύκρατο χωρίς μεγάλους καύσωνες και παγετούς, Αιγινήτης, *ὄπ. π.*, σελ. 477. Σε κάποιες περιπτώσεις παρόλα αυτά σημειώνονται και ακραία καιρικά φαινόμενα, δριμύ ψύχος ἢ καύσωνας. Αυτά όμως,

αναφέρονται σε ομοιότητα των κλιματολογικών συνθηκών που επικρατούν σήμερα σε σχέση με την αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα⁴⁷, κάτι που σήμερα είναι κοινά αποδεκτό, παρόλο που η ομοιότητα αυτή δεν είναι τόσο μεγάλη όσο πιστευόταν παλαιότερα⁴⁸. Σε κάθε περίπτωση η ανάπλαση των κλιματολογικών συνθηκών της Μεσαιωνικής περιόδου καθίσταται αρκετά δύσκολη λόγω πολλαπλών προβλημάτων⁴⁹.

Το κλίμα της Αττικής, σε γενικές γραμμές ήταν εύκρατο διαχρονικά, όμως και αυτό επηρεαζόταν από παγκόσμια κλιματολογικά φαινόμενα. Η περίοδος 500-800 μ. Χ., επονομαζόμενη ως *Dark Ages Cold Period*⁵⁰, χαρακτηρίζεται από ψυχρότερες κλιματολογικές συνθήκες. Αυτές οφείλονταν σε έναν θαμπό ήλιο, επηρεασμένο από ηφαιστειακή τέφρα διάχυτη στην στρατόσφαιρα. Στο ξεκίνημα της περιόδου, περίπου το 536 σημειώθηκαν δύο έτη αδιάκοπου παγκόσμιου ψύχους. Ειδικότερα στη Μεσόγειο, ανάμεσα στα έτη 540-590 και 740-790, παρατηρούνται παράλληλα ξηρασίες και επικράτηση υψηλών θερμοκρασιών⁵¹. Τους αιώνες ανάμεσα στο 700-1000 μ. Χ., η άνοδος του επιπέδου της Μεσογείου προκαλεί και άνοδο της θερμοκρασίας σε παγκόσμιο επίπεδο⁵². Κατά την περίοδο, που επονομάζεται ως *Medieval Warm Period*⁵³, δηλαδή τα έτη 800-1300 μ. Χ. επικρατούν οι υψηλές θερμοκρασίες ενώ στη Μεσόγειο παρατηρούνται περισσότερες βροχοπτώσεις. Την ίδια περίοδο στην Αττική, στις πηγές αναφέρονται άλλοτε σφοδροί χειμώνες⁵⁴, άλλοτε ανομβρίες και ξηρασία⁵⁵.

πάντοτε αποτελούν την εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα του εύκρατου κλίματος. Και στην εποχή που εμφανίζονταν αυτά τα φαινόμενα θεωρούνταν τόσο σπάνια, ώστε αποδίδονται σε θεϊκή παρέμβαση. Για παράδειγμα στον Πλούταρχο, *Δημήτριος*, Β', κατά την εορτή των Διονυσίων του 306 π. Χ., το ψύχος ήταν τόσο δριμύ: «οὐ μόνον τὰς ἀμπέλους καὶ τὰς συκᾶς πάσας ἔκαυσε τὸ ψύχος, ἀλλὰ καὶ τὸ πλείστον τοῦ σίτου κατέφθειρεν ἐν χλόῃ», ώστε να αποδοθεί στην εκδίκηση των θεών προς τους Αθηναίους και τον Δημήτριο για την ασέβειά τους, *Αιγινήτης, Κλίμα Αττικής*, σελ. 479.

⁴⁷ Μαριολόπουλος, *Το κλίμα της Ελλάδος*, σελ. 340-359, ο ίδιος, *Επισκόπησις*, σελ. 72, Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις*, σελ. 10, Κοντογεωργοπούλου, *Η Αττική*, σελ. 122.

⁴⁸ Telelis, «Weather and Climate», σελ. 437.

⁴⁹ Κοντογεωργοπούλου, *όπ. π.*, σελ. 122. Σχετικά με τους προβληματισμούς βλ., Telelis, «Climatic Fluctuations», σελ. 189-190.

⁵⁰ Telelis, «Climatic Fluctuations», σελ. 185-186.

⁵¹ Κοντογεωργοπούλου, *όπ. π.*, σελ. 124.

⁵² Telelis, «Climatic Fluctuations», σελ. 186.

⁵³ Στο ίδιο, σελ. 187.

⁵⁴ Βίος Οσίου Μελετίου του Νέου, Α', 20, σελ. 59.

⁵⁵ Κολουου, *Michaelis Choniatae Epistulae*, σελ. 24, αρ. 20, στ. 16-22.

Χωρίς να μπορούμε να αναπαραστήσουμε πλήρως τις κλιματολογικές συνθήκες είτε της αρχαιότητας, είτε της μεσαιωνικής περιόδου⁵⁶, μέσω των πηγών συμπεραίνουμε ότι στην Αττική-και κατ' επέκταση στον οικισμό του Μενιδίου-επικρατούσαν εύκρατες κλιματολογικές συνθήκες⁵⁷, χωρίς να αποκλείονται σε κάποιες περιπτώσεις και ακραία καιρικά φαινόμενα, που συνήθως αποδίδονται σε θεϊκή παρέμβαση ή θεία τιμωρία⁵⁸.

Ειδικότερα για τον οικισμό του Μενιδίου, εκτός των ανωτέρω θα πρέπει να συνυπολογίσει κανείς ότι αυτός βρίσκεται σε άμεση επαφή με την Πάρνηθα, όπου το κλίμα⁵⁹ διαφέρει αρκετά από του αθηναϊκού πεδίου. Η θερμοκρασία το καλοκαίρι είναι έως και 6 βαθμούς χαμηλότερη. Τον χειμώνα συχνά φαινόμενα είναι η ομίχλη, ο παγετός και οι χιονοπτώσεις⁶⁰. Η Πάρνηθα επηρεάζει άμεσα και το κλίμα της περιοχής. Δηλαδή, σε γενικές γραμμές ο χειμώνας στο Μενίδι και τις γειτονικές περιοχές σημειώνει χαμηλότερες θερμοκρασίες και πιο συχνές χιονοπτώσεις από τις περιοχές της κεντρικής και νότιας Αττικής. Αντίστοιχα, χαμηλότερες θερμοκρασίες σημειώνονται και το καλοκαίρι, σε σημείο που όταν στην υπόλοιπη Αττική επικρατούν ιδιαίτερα ζεστές ημέρες, στο Μενίδι να είναι αισθητά πιο δροσερά. Χαρακτηριστικά ο Αιγινήτης σημειώνει: «Ἐν Ἀττικῇ, ἐνῶ εἰς τὰς πεδιάδας ἔχει προχωρήσει πλέον τὸ ἔαρ, ἐπὶ τῆς Πάρνηθος, τοῦ Πεντελικοῦ καὶ τοῦ Ὑμηττοῦ ἐμφανίζεται αἴφνης ἢ χιών, καταβιβάζουσα ἀποτόμως καὶ αἰσθητῶς τὴν θερμοκρασίαν αὐτῶν»⁶¹. Καταδεικνύει με την περιγραφή αυτή, την επίδραση που έχουν τα βουνά της Αττικής στο κλίμα των γειτονικών περιοχών.

Η ΧΛΩΡΙΔΑ ΚΑΙ Η ΠΑΝΙΔΑ

Μια από τις πρώτες πληροφορίες που λαμβάνουμε για τη χλωρίδα των Αχαρνών προέρχεται από τον Πausανία: «ἔστι δὲ Ἀχαρναὶ δῆμος... τὸν

⁵⁶ Βλ. σχετικά, Telelis, «Climatic Fluctuations», σελ. 190, Κοντογεωργοπούλου, *Η Αττική*, σελ. 122-126.

⁵⁷ Kolovou *Michaelis Choniatae Epistulae*, σελ. 12, αρ. 8, στ. 29-30, «ἢ μὲν γὰρ χάρις τῆς γῆς ἡ αὐτή, τὸ εὐκράες, τὸ ὀπωροφόρον, τὸ πάμφορον, ὁ μελιχρὸς Ὑμηττός, ὁ εὐγάληνος Πειραιεύς...».

⁵⁸ Στο ίδιο, σελ. 24, αρ. 20, στ. 20 «τὰ θεόθεν τῶν ἀμαρτωλῶν ἐπιτίμια».

⁵⁹ Συνοπτική περιγραφή του κλίματος της Πάρνηθας στο Νέζης-Γιώτας, *Πάρνηθα*, σελ. 37.

⁶⁰ Ο μέσος ετήσιος αριθμός χιονόπτωσης και διατήρησής της ανέρχεται σε 22 ημέρες και ο αντίστοιχος αριθμός χαλαζόπτωσης σε 5, στο ίδιο, σελ. 37.

⁶¹ Αιγινήτης, *Κλίμα Αττικής*, σελ. 33.

κισσὸν το φυτὸν ἐνταῦθα πρῶτον φανῆναι λέγοντες»⁶². Ο κισσός ακόμα φύτεται στην περιοχή των Αχαρνών, κάτι που μπορεί να διαπιστώσει κανείς αν επισκεφθεί το δασόκτημα του Τατοῦ (πρώην βασιλικά κτήματα).

Για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή οι σχετικές πληροφορίες για τις Αχαρνές είναι ελάχιστες. Για αυτό θα γίνει προσπάθεια να δοθεί μια εικόνα της χλωρίδας της περιοχής, με την παράθεση στοιχείων που αφορούν γενικότερα στην Αττική. Τα εδάφη της Αττικής σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να ήταν πετρώδη και ακατάλληλα για την καλλιέργεια οπωροφόρων δέντρων και δημητριακών, που ήδη από την εποχή του Αριστοφάνη ονομάζονται «φελλείς», δηλαδή άχρηστοι ξερότοποι⁶³. Όμως υπήρχαν και τα εδάφη που αποτελούσαν την κύρια σύσταση της αττικής γης, που της προσέδιδαν τον χαρακτηρισμό «λεπτόγειος»⁶⁴. Η Αττική είναι όντως «λεπτόγειος», σε σημείο που έφτασε να συγκρίνεται και με την Αίτνα ⁶⁵, όμως το έδαφός της είναι εύφορο και εύκαρπο, όπως πληροφορούμαστε και από τα Γεωπονικά⁶⁶. Από τα χαρακτηριστικά είδη που φύονται στην Αττική κατά τη βυζαντινή περίοδο, σημειώνουμε το θυμάρι⁶⁷, του οποίου η μυρωδιά είναι πολύ δυνατή. Το αττικό μέλι που περιέχει θυμάρι διώχνει (λόγω έντονης μυρωδιάς) τις μύγες που δεν το πλησιάζουν, σαν να ήταν ιερό⁶⁸.

Η αμπελουργία ήταν διαδεδομένη στην Αττική ⁶⁹ από την αρχαιότητα. Αναφορές για τα αμπέλια των Αχαρνέων υπάρχουν στους

⁶² Πανσανίας, *Αττικά*, 1. 31. 6.

⁶³ Πλάτωνος, *Αχαρνάι*, σελ. 27.

⁶⁴ Ο χαρακτηρισμός απαντά συχνά στις βυζαντινές πηγές, καταδεικνύοντας το φτωχό αλλά εύφορο έδαφος της Αττικής. Χαρακτηριστικά ο Φώτιος αναφέρει τα εξής: «τοῦ τοιούτου ἀέρος ἰσχυροτάτου ὄντος καὶ καθαρωτάτου, ὡς μόνον τὴν γῆν λεπτύνειν (δι' ἣν αἰτίαν καὶ λεπτόγεως ἡ Αἰτική) ἀλλὰ καὶ τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων», (*Βιβλιοθήκη*, τόμ. VII, [441 a], στ. 29-32). Ο ίδιος χαρακτηρισμός απαντά σε μια πολύτιμη «αγροτική» εγκυκλοπαίδεια των χρόνων του Κων. Ζ' Πορφυρογέννητου (913-959): « ἡ δὲ λεπτόγειος ἐπιτηδεῖα, καὶ μαρτυρεῖ ἡ Αἰτική», *Γεωπονικά*, σελ. 236, Βιβλίο Θ', κεφ. 4. 8, στ. 1-2.

⁶⁵ Κοντογεωργοπούλου, *Η Αττική*, σελ. 133, υποσημ. 226.

⁶⁶ Σχετικά με τα είδη που ευδοκίμουν στην Αττική σύμφωνα με τις πηγές βλ. Κοντογεωργοπούλου, *όπ. π.*, σελ. 133-137.

⁶⁷ Θεοφύλακτος Σιμοκάτης, *Επιστολαί, Διάλογος περὶ διαφορῶν φυσικῶν ἀπορημάτων*, σελ. 37, στ. 4-9, *Πρακτικόν*, σελ. 14-15 (πίνακας), σελ. 37, Β1 14, θυμ(ω)τ(όν), 16. Βλ. και στη ιβ' Κατήχηση του Μ. Χωνιάτη: «καὶ θύμοις μόνοις βρῦουσαν», *Βόινου, Κατηχήσεις*, παρ. I, σελ. 25-26, στ. 637-638.

⁶⁸ Θεοφύλακτος Σιμοκάτης, *όπ. π.*, σελ. 37, στ. 4-9, *Λαμπάκης, «Αττικά»*, σελ. 295.

⁶⁹ Η αμπελουργία κατά τη βυζαντινή περίοδο φέρεται να είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη και στα Μεσόγεια. Είναι χαρακτηριστικό ότι στον ναό του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια

Αχαρνής του Αριστοφάνη⁷⁰. Στη μεσοβυζαντινή περίοδο, υπάρχει έγγραφο που αναφέρεται στα αμπέλια της Δεκέλειας, που ήταν κτήμα της μητρόπολης Αθηνών⁷¹. Στον γειτονικό οικισμό του Μενιδίου, παρότι κατά την αρχαιότητα είχε ονομαστούς αμπελώνες⁷², στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή δεν καλλιεργούνται συστηματικά. Αυτό φαίνεται και από τις οθωμανικές φορολογικές απογραφές⁷³ του 16ου αιώνα, όπου σύμφωνα με τα αρχεία⁷⁴ η παραγωγή κρασιού για το Μενίδι είναι μηδενική, παρότι το διάστημα 1506-1570 η παραγωγή στα χωριά της Αττικής υπερεξαπλασιάστηκε⁷⁵. Σε έγγραφα της περιόδου της Επανάστασης μαρτυρείται όμως καλλιέργεια αμπελιών⁷⁶, όπως και το τοπωνύμιο «κάτω αμπέλια»⁷⁷, που αποτελεί ισχυρή ένδειξη και για μεταβυζαντινή καλλιέργεια.

Ο Ιωάννης Γεωμέτρης, ποιητής του 10ου αιώνα, στο ποίημα του «Εἰς τὴν Νίκαιαν»⁷⁸ συγκαταλέγει την Αθήνα ανάμεσα στις τρεις ελαιοπαραγωγούς πόλεις, «Τρεῖς εἰς ἐλαίαν εἰσὶν ευφυεῖς πόλεις», μετά την Νίκαια και την Πραϊνεστό. Το παραπάνω ποίημα αναμφισβήτητα καταδεικνύει ότι η Αττική του 10ου αιώνα ήταν ακόμη φημισμένη για τις ελιές της⁷⁹. Ενδείξεις εγκαταστάσεων παραγωγής λαδιού έχουν βρεθεί στα ερειπωμένα κτήρια του Μητροῦ και του Παλατιού των Γιγάντων της

Κουβαρά (οι τοιχογραφίες του χρονολογούνται από επιγραφή το 1232), σε εσωράχιο τόξου στα νοτιοδυτικά του κυρίως ναού εικονίζονται οι Άγιοι Τρύφων και Μάμας, Pansélinou, *Saint-Pierre*, σελ. 102-103 και πίν. 50, 52. Οι άγιοι αυτοί σχετίζονται με την αγροτική παραγωγή, την κτηνοτροφία και την αμπελοργία. Η παρουσία τους στον ναό υπογραμμίζει τον αγροτικό χαρακτήρα της περιοχής.

⁷⁰ Αριστοφάνης, *Αχαρνής*, στ. 183, 232, 512, 987, 995.

⁷¹ Grumel, *Les Regestes des Actes*, σελ. 417-418, αρ. 949 [952], βλ. και Πάλλης, «Τοπογραφικά», σελ. 113, υποσημ. 37.

⁷² Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Α', σελ. 34.

⁷³ Kiel, «Population Growth», σελ. 130, εικ. 7, βλ. και Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 147-148.

⁷⁴ Δεν έχουν σωθεί στοιχεία για την παραγωγή κρασιού, όπως και για το ξυλοκάρβουνο, που όμως είναι γνωστό ότι απασχολούσε μεγάλο μέρος του πληθυσμού.

⁷⁵ Kiel, *όπ. π.*, σελ. 133, εικ. 13, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 59.

⁷⁶ Πετρόπουλος (εκδ.), *Κώδιξ Πούλου*, σελ. 165, αρ. 143, βλ. και Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 148.

⁷⁷ Πετρόπουλος (εκδ.), *όπ. π.*, σελ. 353, αρ. 424, βλ. και Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 148.

⁷⁸ Ιωάννης Γεωμέτρης, *Carmina Varia*, ρια' «Εἰς τὴν Νίκαιαν», στλ. 951.

⁷⁹ Κοντογεωργοπούλου, *Η Αττική*, σελ. 137.

Αγοράς⁸⁰, όπως και στην περιοχή Μεσογείων-Λαυρεωτικής⁸¹. Ελαιόδεντρα αναφέρονται στο Πρακτικό⁸² και ο Μιχαήλ Χωνιάτης, ανάμεσα σε άλλες, αναφέρεται στην καλλιέργεια της ελιάς⁸³.

Στα μεταβυζαντινά χρόνια, συνεχίζεται η καλλιέργεια τόσο της ελιάς όσο και της αμπέλου. Εκτός από τους δουλοπάροικους υπήρχαν και ελεύθεροι χωρικοί, Έλληνες και Αρβανίτες, που είχαν το δικαίωμα νομής μικρών ιδιοκτησιών, σύμφωνα με το καθεστώς της εποχής. Από τις καλλιέργειες εξασφάλιζαν την επιβίωσή τους και το πλεόνασμα το διέθεταν στην αγορά της Αθήνας⁸⁴. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Giraud⁸⁵, τον 17ο αιώνα οι Έλληνες κατείχαν το μεγαλύτερο μέρος από τις ελιές και τα αμπέλια. Κυρίαρχη θέση στην αγροτική παραγωγή των χωρικών κατείχε η καλλιέργεια της ελιάς. Ο συνολικός αριθμός των ελαιόδεντρων είναι δύσκολο να υπολογισθεί με ακρίβεια. Αναφέρεται ότι ο Ελαιώνας της Αθήνας στις αρχές του 19ου αιώνα αριθμούσε 40000 δέντρα ⁸⁶. Τα ελαιοτριβεία δεν υπήρχαν μόνο στην Αθήνα, όπως πιστευόταν, αλλά υπήρχαν και σε οικισμούς των περιχώρων που παρήγαγαν την ελιά, όπως για παράδειγμα στο Μαρούσι ⁸⁷. Από τα δημοσιευμένα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα του 16ου αιώνα⁸⁸ και τις τιμές που δίδονται για την αγροτική παραγωγή σχετικά με το Μενίδι, βλέπουμε ότι στην περιοχή καλλιεργούνταν σιτάρι, κριθάρι και παραγόταν λάδι. Στον οικισμό του Μενιδίου μαρτυρείται τον 19ο αιώνα η ύπαρξη εκτεταμένου ελαιώνα, που σημειώνει ο Leake ⁸⁹, αλλά και η ύπαρξη ελαιοτριβείου, όπως μας πληροφορεί ο Hobhouse⁹⁰.

Το βουνό της Πάρνηθας, που ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με τη ζωή των κατοίκων της περιοχής των Αχαρνών, είχε πυκνή και άγρια βλάστηση.

⁸⁰ Frantz, *Late Antiquity*, σελ. 121., πίν. 76, a,b,c.

⁸¹ Στο ίδιο, σελ. 121-122, πίν. 76, d, e., Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Εκκλησίες Καλυβίων», σελ. 199, Κοντογεωργοπούλου, *Η Αττική*, σελ. 138, υποσημ. 259.

⁸² Πρακτικόν, σελ. 10-15 (πίνακας), A1 19, 22, 24, 26, 26 και B1 6, 7, 8, 18.

⁸³ Κολονου, *Michaelis Choniatae Epistulae*, σελ. 113, αρ. 84, στ. 14-16.

⁸⁴ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 56.

⁸⁵ Collignon, *Giraud*, σελ. 38.

⁸⁶ Clarke, *Travels*, τόμ. III, σελ. 783.

⁸⁷ Πετρόπουλος (εκδ.), *Κώδιξ Πούλου*, σελ. 570, αρ. 763, σελ. 572, αρ. 765, σελ. 579, αρ. 776.

⁸⁸ Kiel, «Population Growth», σελ. 130, εικ. 7.

⁸⁹ Leake, *Travels in Northern Greece II*, σελ. 417, «...and (Μενίδι) is surrounded by a plantation of olive trees and some gardens».

⁹⁰ Hobhouse, *A Journey I*, σελ. 357.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Leake⁹¹, στο κατώτερο τμήμα του βουνού υπάρχουν πεύκα, που όσο ανεβαίνει κανείς αναμειγνύονται με βελανιδιές και έλατα, τα οποία κυριαρχούν προς την κορυφή⁹². Ακόμα ο Leake περιγράφει καταπράσινες ρεματιές ανάμεσα στα έλατα και περιστασιακά κάποια τμήματα με καλλιέργειες καλαμποκιού⁹³.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, η σχετικά εύφορη αχαρνική πεδιάδα είχε αμπελώνες και ελαιώνες και ευνοούσε τις καλλιέργειες σιτηρών. Η εικόνα για τη χλωρίδα της περιοχής συμπληρώνεται με την πυκνή βλάστηση της Πάρνηθας, που ήταν καλυμμένη με δάση από πεύκα, βελανιδιές και έλατα.

Σχετικά με την πανίδα της περιοχής, πολύ ενδιαφέρουσα είναι η κατά πολύ αρχαιότερη από την εξεταζόμενη περίοδο μαρτυρία του Πausανία⁹⁴, σύμφωνα με την οποία στην Πάρνηθα υπήρχαν αγριογούρουνα και αρκούδες: «καὶ Πάρνης παρεχομένη θήραν συῶν ἀγρίων καὶ ἄρκτων». Η ύπαρξη αρκούδας στην Αττική επιβεβαιώνεται από τον Μιχαήλ Χωνιάτη σε μια επιστολή, όπου παράλληλα αναφέρεται στην θηριωδία των Λατίνων σχετικά με τα ζώα που έτρωγαν, εκφράζοντας και μια-σπάνια ευρισκόμενη σε βυζαντινή πηγή-ευαισθησία για την εξαφάνιση των ειδών⁹⁵ «ἀλλὰ καὶ ζῶων τῶν ἀνατμηθησομένων, οὐ Σατύρων, λέγω, οὐ κυνοκεφάλων, οὐ πιθήκων, ἀλλ' οὐδὲ ἄρκτων. Καὶ αὐταὶ γὰρ σπάνια καὶ δυσθήρατοι, καὶ μάλιστα νῦν, ὅτε, καὶ εἴ που θηραθεῖεν, ταῖς λατινικαῖς δωροφοροῦνται τραπέζαις ὡς ἥδιστον αὐτοῖς ὄψον». Η ύπαρξη αρκούδων και ελαφιών στην Πελοπόννησο αναφέρεται και τον 15ο αιώνα από τον Κυριάκο Αγκωνίτη⁹⁶. Τον 18ο αιώνα ο Chandler σημειώνει ότι υπήρχαν, εκτός των λύκων, ελάφια και αλεπούδες, όπως στο παρελθόν υπήρχαν κάπροι και αρκούδες⁹⁷. Ο Leake αργότερα επιβεβαιώνει και αυτός την ύπαρξη άγριων κάπρων και λύκων, τονίζει ότι σπάνια βλέπει

⁹¹ Leake, *Travels in Northern Greece* II, σελ. 420.

⁹² Νωρίτερα, περιγράφοντας την τοποθεσία στην οποία είναι κτισμένη η μονή Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα, ο Leake κάνει λόγο για μια κοιλάδα με πολλές πηγές νερού και τη σκιά που παρέχουν οι βελανιδιές και οι καστανιές της, (όπ. π. II, σελ. 418).

⁹³ Στο ίδιο, σελ. 420, «green ravines occur amidst the firs, and here and there a small place is cultivated with corn».

⁹⁴ Πausανίας, *Αττικά*, 1. 32. 1.

⁹⁵ Kolovou, *Michaelis Choniatae Epistulae*, αρ. 102, σελ. 156, στ. 91-95.

⁹⁶ Κουκουλές, «Κυνηγετικά», σελ. 28.

⁹⁷ Chandler, *Travels in Greece*, σελ. 128.

κάποιος αρκούδα και συμπληρώνει ότι υπήρχαν ακόμα στην Πάρνηθα λαγοί και πέρδικες⁹⁸.

Ανάμεσα στα ζώα που ήταν κοινά και υπήρχαν σε όλα τα χωριά της Αττικής, πολύ κοντά στον οικισμό του Μενιδίου, οι χωρικοί μπορούσαν να συναντήσουν στο βουνό της Πάρνηθας και πολλά άγρια ζώα, όπως λύκους, κάπρους, αλεπούδες, ελάφια και σπανιότερα αρκούδες. Πολλά από τα είδη αυτά μπορεί ακόμα και σήμερα να συναντήσει ο επισκέπτης του βουνού, καθώς έχει-όπως και στην εξεταζόμενη περίοδο-την πλουσιότερη πανίδα από τα βουνά της περιοχής⁹⁹. Έτσι κάποιος μπορεί να συναντήσει ακόμα και στην οδό Πάρνηθος, στο ύψος του Τελεφερίκ αρκετά χαμηλά, ελάφια, αλεπούδες και λαγούς¹⁰⁰. Σε μεγαλύτερο ύψος ίσως απαντούν και λύκοι, για τους οποίους μετά από ένα μακρό διάστημα απουσίας, υπάρχουν σήμερα αναφορές για επιστροφή τους στην Πάρνηθα¹⁰¹.

Η ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΩΝ ΑΧΑΡΝΩΝ

Το ενδιαφέρον για τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της περιοχής άρχισε τον 19ο αιώνα. Στο κεφάλαιο αυτό παρατίθενται τα έργα στα οποία υπάρχουν αντίστοιχες αναφορές, από αυτήν την περίοδο ως και τις μέρες μας. Άλλοτε οι αναφορές είναι επιγραμματικές και στερούνται επαρκούς τεκμηρίωσης, άλλοτε είναι αναλυτικότερες, εμπειριστατωμένες και έχουν αμιγώς επιστημονικό χαρακτήρα. Υπάρχουν και αρκετές περιπτώσεις όπου κάτοικοι της περιοχής, παρακινούμενοι από την αγάπη για τον τόπο τους και τη διάθεση να προβάλλουν την ιστορία των Αχαρνών, παράγουν έργα στα οποία αναφέρονται και στα εξεταζόμενα μνημεία. Πρόκειται για αναφορές με χαρακτήρα περισσότερο λαογραφικό, που εμπλουτίζονται με τις τοπικές προφορικές παραδόσεις. Όλες οι παραπάνω περιπτώσεις συμβάλλουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό στην έρευνα των εκκλησιαστικών μνημείων της περιοχής των Αχαρνών.

⁹⁸ Leake, *Travels in Northern Greece* II, σελ. 421.

⁹⁹ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 34.

¹⁰⁰ Προσωπικά στις εξορμήσεις μου στο βουνό της Πάρνηθας έχω συναντήσεις και τα τρία προαναφερθέντα είδη.

¹⁰¹ Ενδεικτικά παρατίθεται υπερσύνδεσμος, που αναδημοσιεύει σχετικό άρθρο: <https://www.documentonews.gr/article/oi-lykoi-kataklyzoyn-thn-parnhtha-kai-apeiloun-ta-kokkina-elafia>, (ημερομ. τελ. ανάκτησης: 18/11/2021).

19ος αιώνας

Μια από τις πρώτες καταγραφές εκκλησιαστικών μνημείων της περιοχής έγινε από τον *Jean Adolphe Sommer*, στον χάρτη του ¹⁰² που περιλήφθηκε στο έργο του *Ferdinand Stademann*, Πανόραμα της Αθήνας¹⁰³, το 1841. Ο Sommer χαρτογράφησε την Αθήνα και το λεκανοπέδιο. Σημείωσε τον οικισμό Μενίδι (*Ménidi, Paionidae*), τα κατάλοιπα του αρχαίου δήμου στον λόφο των Σαράντα Μαρτύρων (*Acharnae*) και τρεις ναούς (εικ. 2). Τον Άγιο Νικόλαο (*Hagios Nikolaos*) ΝΑ του οικισμού, τον Προφήτη Ηλία στον ομώνυμο λόφο, που όμως ονόμασε Άγιο Νικόλαο (*Hagios Nikolaos*) και έναν ναό που ονόμασε όμορφη εκκλησιά (*Omorphi Ekklesia*)¹⁰⁴. Χωρίς να έχει την ακρίβεια και τη λεπτομέρεια του χάρτη του *Kaupert*, η αποτύπωση του Sommer είναι σημαντική, καθώς αποδίδει τους ορεινούς όγκους της περιοχής, τους βασικούς δρόμους του οδικού δικτύου, τον Κηφισό ποταμό, αρχαιολογικές τοποθεσίες και τρεις μεταβυζαντινούς ναούς.

Πολύ σημαντική για την τοπογραφία της Αττικής είναι η δημοσίευση του μνημειώδους έργου *Karten von Attika*¹⁰⁵. Ο Γερμανός φιλόλογος και αρχαιολόγος *Ernst Curtius* με τον Γερμανό τοπογράφο-χαρτογράφο *Johann August Kaupert*, τα έτη 1875-1877 ταξίδεψαν στην Ελλάδα, ως μέλη της αποστολής του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου για τη χαρτογράφηση και τοπογράφηση της Αθήνας και της Αττικής¹⁰⁶. Με τη συνδρομή του επίσης Γερμανού αρχαιολόγου *Arthur Milchhöfer*, συνέθεσαν το προαναφερθέν έργο, οι χάρτες του οποίου δίνουν μια πλήρη εικόνα για την τοπογραφία της Αθήνας και της Αττικής στα τέλη του 19ου αιώνα, που σε μεγάλο βαθμό αποτυπώνουν την προγενέστερη κατάσταση¹⁰⁷. Στα φύλλα του χάρτη της Αττικής με τίτλο: *Kephisia Bl. V, Pyrgos Bl. VI, Tatoi Bl.*

¹⁰² Sommer, *Athènes*.

¹⁰³ Stademann, *Panorama von Athen*, σελ. 32.

¹⁰⁴ Πιθανόν να πρόκειται για τη Ζωοδόχο Πηγή στην τοποθεσία Γκατζανά, στους πρόποδες της Πάρνηθας.

¹⁰⁵ Kaupert, *Attika*. Οι χάρτες του Kaupert επανεκδόθηκαν το 2008 υπό την επιμέλεια του Μ. Κορρέ, *Οι χάρτες της Αττικής, μαζί με ένα συμπλήρωμα της επανέκδοσης, Κορρές, Εκτέλεση, περιεχόμενο και αξία*. Ακόμα, έχουν ψηφιοποιηθεί από την Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Χαϊδελβέργης και είναι διαθέσιμοι στον σχετικό ιστότοπο: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/curtius1895a/> (ημερ. τελ. ανάκτησης: 18/11/2021).

¹⁰⁶ Βιγγυπούλου, *Η ανάδυση*, σελ. 50-51, Κορρές, *Εκτέλεση, περιεχόμενο και αξία*, σελ. 12-15, 17-25.

¹⁰⁷ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 247, υποσημ. 798.

XX και Phyle Bl. XXIV, μπορεί ο αναγνώστης να σχηματίσει μια πολύ καλή άποψη και για την θέση αρκετών από τα μνημεία, που εξετάζονται στην παρούσα διατριβή. Οι Χάρτες της Αττικής, ως γενικό χαρτογραφικό έργο, πολύ περισσότερο ως θεματικοί χάρτες αρχαίων καταλοίπων και ιχνών, δεν ξεπεράστηκαν ποτέ¹⁰⁸. Αποτελούν πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τον νεότερο ερευνητή των μνημείων (και) του οικισμού Μενίδι, καθώς αυτά σημειώνονται με μεγάλη ακρίβεια και εντάσσονται στο φυσικό περιβάλλον της εποχής (ποταμοί και ορεινοί όγκοι), το οποίο σήμερα παρουσιάζει μεγάλες αλλαγές. Ακόμα αποτελούν μοναδική τοπογραφική μαρτυρία για ναούς που σήμερα δεν σώζονται, όπως ο Άγιος Γεώργιος εντός του οικισμού.

Από τη δεκαετία του 1870 και έπειτα, τα εκκλησιαστικά μνημεία της περιοχής καταγράφονται πλέον και σε αμιγώς αρχαιολογικά έργα. Μέχρι όμως και τα τέλη του 19ου αιώνα, χρησιμοποιούνται μόνο ως τοπογραφικές αναφορές. Δεν επιχειρείται σε καμία περίπτωση η περιγραφή, πόσο μάλλον η εξέτασή τους ως αρχαιολογικά-ιστορικά μνημεία.

Ο Στέφανος Κουμανούδης (1871) κατέγραψε επιτύμβιες επιγραφές της Αττικής¹⁰⁹. Στο έργο του αναφέρθηκε στον Προφήτη Ηλία (στον ομώνυμο λόφο) και στον Άγιο Βλάσιο στο Μενίδι, για να προσδιορίσει τις τοποθεσίες όπου βρέθηκαν οι σχετικές επιγραφές που παραθέτει.

Ο *Arthur Milchhöfer*, στα πλαίσια των προσωπικών του ερευνών για αρχαιότητες, κατέγραψε (1887-1888) στο άρθρο «*Antikenbericht aus Attika*» στο *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts*¹¹⁰, αρχιτεκτονικά μέλη και επιγραφές από μνημεία της Αττικής. Αναφέρθηκε στον ναό του Αγίου Βλασίου, στους Αγίους Θεοδώρους, στον ναό της Αγίας Παρασκευής, στην ομώνυμη (σήμερα) πλατεία, στους Αγίους Πάντες, στον ναό του Αγίου Δημητρίου στον οικισμό, στον Προφήτη Ηλία, στους Αγίους Σαράντα Μάρτυρες στον λόφο του Προφήτη Ηλία, στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό (Αγία Σωτήρα) και στον Άγιο Νικόλαο στη Βαρυμπόμπη.

Ο *Alexander Conze* με τους συνεργάτες του κατέγραψαν επιγραφές των αττικών επιτύμβιων ανάγλυφων μνημείων. Στην ενότητα σχετικά με

¹⁰⁸ Κορρές *Εκτέλεση, περιεχόμενο και αξία*, σελ. 15.

¹⁰⁹ Κουμανούδης, *AEE*, σελ. 50, αρ. 346, σελ. 316, αρ. 2602.

¹¹⁰ *Milchhöfer*, «*Antikenbericht*» (1887), (1888).

το Μενίδι, έγινε αναφορά στους ναούς του Αγίου Βλασίου¹¹¹, του Αγίου Νικολάου¹¹² και των Σαράντα Μαρτύρων¹¹³, για να προσδιοριστούν οι τοποθεσίες εύρεσης των ανάγλυφων που παρατίθενται (1893-1922)¹¹⁴.

Διαπιστώνουμε ότι, μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ου, οι πληροφορίες για τα μνημεία του οικισμού προκύπτουν παραπλευρώς, λόγω του ενδιαφέροντος για τα αρχαία κατάλοιπα. Αυτό είναι απόλυτα δικαιολογημένο, καθώς μόλις τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα εκδηλώνονται οι πρώτες συστηματικές προσπάθειες για τη μελέτη, την προστασία και τη διάσωση των βυζαντινών μνημείων της Ελλάδας¹¹⁵. Μέχρι τότε δεν αντιμετωπιζόνταν ως ιστορικά μνημεία. Άλλωστε το πρώτο έργο σχετικά με τη βυζαντινή τέχνη (που περιλαμβάνει και την Ελλάδα¹¹⁶) εκδόθηκε μόλις το 1883¹¹⁷.

20ος αιώνας

Ο Γεώργιος Γαρδίκας, σε άρθρο του στα πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας (1920), αναφέρθηκε σε δύο εκκλησιαστικά μνημεία των Αχαρνών¹¹⁸. Πιο συγκεκριμένα στον ναό των Αγίων Πάντων, όπου «τμήματα κίωνων αρχαίου ναού εϋρηνται καὶ κιονόκρανον Ἰωνικόν καὶ Ν. τοῦ εἰρημένου ναοῦ ἕτερος ναῖσκος Βυζαντινὸς μετὰ λειψάνων ἀρχαίου κτηρίου»¹¹⁹ και στον ναό των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, με πολλά σπόλια, άλλα πεσμένα έξω από το ναό, άλλα εντοιχισμένα. Περιέγραψε κάποια από αυτά στη δυτική και νότια πλευρά του ναού, δίδοντας και μια επιγραφή που διάβασε¹²⁰. Πρόκειται για μια αναφορά σε δυο

¹¹¹ Το 2007 εκδόθηκαν τα ευρετήρια του βιβλίου του Alexander Conze, *Die Attischen Grabreliefs*, στο *APMA* 4, υπό Ουρανίας Βιζυηνού. Οι παραπομπές θα γίνονται σε αυτήν την έκδοση: Βιζυηνού, *APMA* 4, σελ. 130-131, αρ. 372-374

¹¹² Βιζυηνού, *APMA* 4, σελ. 131, αρ. 875.

¹¹³ Στο ίδιο, σελ. 131, αρ. 878.

¹¹⁴ Ο Conze ξεκίνησε την καταγραφή το 1873, όταν και του ανατέθηκε το έργο από την Ακαδημία της Βιέννης, μετά από πρόταση του ίδιου, Βιζυηνού, *όπ. π.*, σελ. 13.

¹¹⁵ Χλέπα, *Τα βυζαντινά μνημεία στην Ελλάδα*, σελ. 84.

¹¹⁶ Οι έρευνες για τις βυζαντινές αρχαιότητες εκτός ελλαδικού χώρου είχαν ξεκινήσει ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα (1846) από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, Χλέπα, *όπ. π.*, σελ. 85.

¹¹⁷ Bayet, *L'art byzantin*, βλ. και Χλέπα, *όπ. π.*, σελ. 85.

¹¹⁸ Γαρδίκας, «Κουκουβάουναις-Μενίδι-Άγιοι Σαράντα», σελ. 60-64.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σελ. 61-62.

¹²⁰ Στο ίδιο, σελ. 62.

μεταβυζαντινούς ναούς των Αχαρνών, που επικεντρώνεται περισσότερο στο αρχαίο υλικό που βρίσκεται τοποθετημένο σε δεύτερη χρήση.

Η πρώτη συστηματική καταγραφή των εκκλησιαστικών μνημείων της περιοχής έγινε από τον Αναστάσιο Ορλάνδο, στο «Ευρετήριο Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος»¹²¹ το 1933. Κατέγραψε τους ναούς δίνοντας βασικές πληροφορίες και χαρακτηριστικά τους. Σε πολλές των περιπτώσεων χρονολόγησε, όμως η κατάσταση των μνημείων όταν τα επισκέφτηκε (επιχρίσματα σε τοιχοποιία και τοιχογραφίες, επιζωγραφήσεις), δεν επέτρεψαν ακριβή χρονολόγηση. Επίσης, παρέθεσε διαστάσεις και σε κάποιες περιπτώσεις σχέδια τομών και κατόψεων και πιο σπάνια φωτογραφίες των μνημείων.

Αναλυτικότερα αναφέρθηκε στους εξής ναούς: Άγιοι Ανάργυροι, Άγιος Αθανάσιος, Άγιος Ιωάννης (Πρόδρομος), Ευαγγελίστρια, Άγιος Ιωάννης (Θεολόγος), Άγιος Νικόλαος, Αγία Παρασκευή, Αγία Τριάδα, Άγιος Πέτρος, Άγιος Νικόλαος (Αγία Σωτήρα) και Άγιος Δημήτριος¹²², εντός του χωριού. Στην περιοχή «Χελιδονοῦς καὶ Κουκουβάουνων», τοποθέτησε τον Άγιο Δημήτριο στο Μονομάτι¹²³. Ανέφερε τους Αγίους Τεσσαράκοντα και τον Προφήτη Ηλία στους ομώνυμους λόφους, αλλά λανθασμένα τους τοποθέτησε στην περιοχή των Άνω Λιοσίων¹²⁴. Στην περιοχή της «Πάρνηθος», ανέφερε τον Άγιο Νικόλαο (Πέτρα Βαρυμπόμπης), τον Άγιο Γεώργιο (Βουρδουμπά), τους ναούς του Αγίου Νικολάου και του Προφήτη Ηλία (στο Μετόχι) και τη μονή της Αγίας Τριάδας¹²⁵. Αυτή η καταγραφή, με τις όποιες αδυναμίες τις¹²⁶, είναι και η μοναδική που αντιμετωπίζει τα μνημεία της περιοχής ως σύνολο.

Ο Αλέξανδρος Γκίρας, καθηγητής μέσης εκπαίδευσης, το 1949¹²⁷ μας έδωσε μια συνολική εικόνα για την ιστορία των Αχαρνών από το 500 π.Χ. έως και τις μέρες του. Επικεντρώθηκε περισσότερο στον απελευθερωτικό αγώνα του 1821 και στον ρόλο που διαδραμάτισε σε αυτόν το Μενίδι, ως επαναστατικό κέντρο της Αττικής. Στο κεφάλαιο του «Αί Σύγχρονοι

¹²¹ Ορλάνδος, *Ευρετήριο*.

¹²² Στο ίδιο, σελ. 213-215.

¹²³ Στο ίδιο, σελ. 205.

¹²⁴ Στο ίδιο, σελ. 213.

¹²⁵ Στο ίδιο, σελ. 207-208.

¹²⁶ Αρκετοί από τους ναούς που ανέφερε ο Αν. Ορλάνδος, σήμερα έχουν αναχρονολογηθεί, κυρίως λόγω της αποκάλυψης παλαιότερου τοιχογραφικού διακόσμου.

¹²⁷ Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*.

Άχαρναί» έδωσε την πληροφορία για την αγορά ενός οικοπέδου από τη Μονή Κλειστών¹²⁸ (1886), στο οποίο υπήρχε ετοιμόρροπη εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης και ο ναός του Αγίου Βλασίου. Ακόμα κατέγραψε τα εξωκλήσια που σώζονται από την Τουρκοκρατία¹²⁹, αλλά και αυτά που χρονολογούνται «ἀπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἐντεῦθεν»¹³⁰. Πέρα από την απλή παράθεση των εκκλησιαστικών μνημείων της περιοχής, στάθηκε περισσότερο στον ναό του Προφήτη Ηλία και των Αγίων Σαράντα Μαρτύρων στους αντίστοιχους λόφους. Εξήρε την ιστορική σημασία του Προφήτη Ηλία, καθώς ακολουθώντας τις πεποιθήσεις των ερευνητών της εποχής θεωρούσε την τοποθεσία που είναι κτισμένος ως το κέντρο του αρχαίου δήμου. Σχετικά με τον έτερο ναό, έδωσε την πληροφορία ότι είναι κτισμένος στα θεμέλια «παλαιᾶς βυζαντινῆς ἐκκλησίας», έκανε αναφορά στα εντοιχισμένα παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη και σε δύο «ἐπιτύμβιους λίθους», που χρονολόγησε στον 12ο-13ο αιώνα¹³¹.

Απλή αναφορά στη μονή Αγίας Τριάδας και τις σχετικές εργασίες συντήρησης έγινε από τον *de Santerre*¹³² (1952).

Ο Άγιος Νικόλαος (Αγία Σωτήρα), κοντά στο ρέμα του Κηφισού, αναφέρθηκε στο έργο των Μπούρα-Καλογεροπούλου-Ανδρεάδη για τις εκκλησίες της Αττικής¹³³ (1969). Έγινε μια περιγραφή της αρχιτεκτονικής του ναού και των γλυπτών που είναι τοποθετημένα σε δεύτερη χρήση. Ακολούθως περιγράφηκε το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού και τονίστηκαν οι ομοιότητες με το καθολικό της μονής Αστερίου.

Στη μονογραφία «Hellas und Thessalia» (1976) των *Johannes Koder* και *Friedrich Hild* έγινε περιληπτική αναφορά στον ναό του Αγίου Νικολάου¹³⁴ (Αγία Σωτήρα), στο καθολικό της μονής της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα, όπως και του Αγίου Νικολάου στο Μετόχι¹³⁵.

¹²⁸ Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 64.

¹²⁹ Στο ίδιο, σελ. 68-69.

¹³⁰ Στο ίδιο, σελ. 69-70.

¹³¹ Στο ίδιο, σελ. 70.

¹³² Gallete de Santerre, «Croniques 1951», σελ. 218.

¹³³ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 355-356, σχέδ. XXXVII, εικ. 296-302.

¹³⁴ Koder-Hild, *Hellas und Thessalia*, σελ. 218. Και εδώ σημειώνεται η ομοιότητα με το καθολικό της μονής Αστερίου.

¹³⁵ Στο ίδιο, σελ. 143.

Ο Ντίνος Παπασωτηρίου (1976)¹³⁶, μεταφέροντας τις αναμνήσεις του, αλλά και τις προφορικές διηγήσεις για τις Αχαρνές, στο σχετικό κεφάλαιο για την «Πλατεία» αναφέρθηκε στον παλαιό Άγιο Βλάσιο, επαναλαμβάνοντας γνωστές πληροφορίες. Επιπλέον παρέθεσε μια ιστορία σχετικά με το ύψος της θύρας του ναού¹³⁷, που πιθανόν δίνει ένα στοιχείο αρχιτεκτονικής, για ένα μνημείο που πλέον δε σώζεται. Στο κεφάλαιο για την ιστορία των Αχαρνών, που υπέγραψε ο Αντώνης Αμπαρτζάκης, θεωρείται δεδομένη η ταύτιση του Αγίου Νικολάου στη Βαρυμπόμπη με τον Άγιο Νικόλαο που αναφέρεται στη βούλα του πάπα Ιννοκέντιου του Γ'¹³⁸.

Ο Αναστάσιος Τανούλας (1982), σε άρθρο του για τους Αγίους Αναργύρους Κολοκύνθη, αναφέρθηκε στον Άγιο Ιωάννη στο Μενίδι (Θεολόγο)¹³⁹. Θέλοντας να εντάξει το μνημείο που εξετάζει σε αρχιτεκτονικό τύπο, το συνέκρινε με τον μικρό ναό από το Μενίδι, καθώς και τα δυο μνημεία εντάσσονται τυπολογικά σε μια ομάδα μεταβυζαντινών ναών που απαντούν μόνο στην Αττική και τη Σαλαμίνα¹⁴⁰.

Ο Σπυρίδων Αναγνωστόπουλος (1989), δάσκαλος δημοτικού σχολείου, στο πόνημα του που είναι αφιερωμένο στον πολιούχο των Αχαρνών, τον Άγιο Βλάσιο¹⁴¹, επανέλαβε τα ίδια στοιχεία που έδωσε ο Αλ. Γκίρας για την αγορά οικοπέδου από τη Μονή Κλειστών, για τον παλαιό Άγιο Βλάσιο και την Αγία Αικατερίνη. Ακόμα αναφέρθηκε στον Άγιο Νικόλαο κοντά στην κεντρική πλατεία, που πλέον δεν σώζεται, στους Αγίους Θεοδώρους, στην Αγία Παρασκευή, αλλά και στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο¹⁴². Για το τελευταίο μνημείο έδωσε πληροφορίες σχετικά με τον αρχιτεκτονικό τύπο, το εικονογραφικό πρόγραμμα, αλλά και την πανήγυρη που πραγματοποιείται στον ναΐσκο από το 1987.

¹³⁶ Παπασωτηρίου, *Χρονικό των Αχαρνών*, σελ. 23.

¹³⁷ Στο ίδιο, σελ. 22.

¹³⁸ Στο ίδιο, σελ. 11-12. Η ίδια ταύτιση γίνεται με επιφύλαξη: «*beatus Nicolaus de Ducheleo* (Kapelle H. Nikolaos bei Dekeleia?)» και από τον Koder, («Schutzbrief des Innozenz III», σελ. 132) το 1977, παρόλο που ένα χρόνο νωρίτερα μαζί με τον Hild, (*Hellas und Thessalia*, σελ. 143), είχαν ταυτίσει τον ναό με τον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι. Βλ. και Tzavella, *Urban and Rural Landscape*, σελ. 144, υποσημ. 777, σελ. 146.

¹³⁹ Τανούλας, «Άγιοι Ανάργυροι», σελ. 186, σχέδ. 187.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σελ. 185-186.

¹⁴¹ Αναγνωστόπουλος, *Ο Πολιούχος των Αχαρνών*, σελ. 9-14.

¹⁴² Στο ίδιο, σελ. 70-71.

Ο Μίλτος Γαρίδης (1989) αναφέρθηκε στον Άγιο Νικόλαο (Αγία Σωτήρα). Τον ενέταξε στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλο και χρονολόγησε τις τοιχογραφίες του στον 15ο-16ο αιώνα, σημειώνοντας την παραμόρφωση από τις διαδοχικές επιζωγραφήσεις¹⁴³. Επίσης, ενέταξε την Αγία Τριάδα (Πάρνηθα) σε μια ομάδα ναών που διατηρούν τμήματα τοιχογραφιών του 16ου-17ου αιώνα¹⁴⁴.

Οι περισσότεροι από τους εδώ εξεταζόμενους ναούς του Μενιδίου αναφέρθηκαν και στο βιβλίο του Χρήστου Καλογράνη¹⁴⁵ (1990). Έγινε μια απλή απαρίθμηση-καταγραφή τους. Το βιβλίο έχει ως σκοπό να καταγράψει «Σταχυολογήματα από όσα είδε-άκουσε και έζησε, στο περιβάλλον του χωριού του»¹⁴⁶ ο συγγραφέας-εκπαιδευτικός, για αυτό και η όποια αναφορά σε εκκλησιαστικά μνημεία είναι πιο πολύ ιστορικού-λαογραφικού χαρακτήρα. Υπό το πρίσμα αυτό, είναι χρήσιμες οι πληροφορίες που παρέθεσε για ορισμένους επιλεγμένους ναούς και σχετίζονται με έθιμα και παραδόσεις. Για παράδειγμα, μας πληροφόρησε ότι στον ναό της Ζωοδόχου Πηγής, δυτικά του Γκατζανά, γινόταν η λειτουργία για το ομώνυμο πανηγύρι του χωριού, ενώ σήμερα γίνεται στον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Βλασίου στην κεντρική πλατεία¹⁴⁷.

Οι αναφορές στα μνημεία της περιοχής, κατά τον 20ο αιώνα, δεν έχουν ενιαίο χαρακτήρα. Υπάρχουν οι πιο επιστημονικές, που εστιάζουν στα αρχαιολογικά στοιχεία¹⁴⁸, υπάρχουν οι απλές αναφορές-καταγραφές και υπάρχουν οι αναφορές που βρίσκονται σε βιβλία των κατοίκων της περιοχής των Αχαρνών. Οι Γκίρας, Παπασωτηρίου, Αμπαρτζάκης, Αναγνωστόπουλος, Καλογράνης, γράφουν για τον τόπο τους, δίνοντας πληθώρα ιστορικών και λαογραφικών στοιχείων και βασίζονται κατά πολύ στην προφορική παράδοση. Τα λιγοστά στοιχεία, σχετικά με τα μνημεία που βοηθούν στην έρευνα (ιστορικά και αρχαιολογικά), ανακυκλώνονται.

¹⁴³ Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, σελ. 337. Ο ναός δεν ανήκει στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλο, όπως λανθασμένα αναφέρει ο συγγραφέας.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 339.

¹⁴⁵ Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 92-93.

¹⁴⁶ Σύμφωνα με τον υπότιτλο του βιβλίου.

¹⁴⁷ Καλογράνης, *όπ. π.*, σελ. 94.

¹⁴⁸ Όσον αφορά στους ίδιους τους ναούς (Ορλάνδος, Μπούρας-Καλογεροπούλου-Ανδρεάδη, Τανούλας, Γαρίδης) και όσον αφορά στα παλαιότερα, εντοιχισμένα και μη, αρχιτεκτονικά μέλη (Γαρδίκας).

21ος αιώνας

Στα νεότερα χρόνια (2002) έγινε η ανακοίνωση των αρχαιολόγων της 1ης ΕΒΑ, Γκίνη-Τσοφοπούλου και Παντελίδου-Αλεξιάδη, «Προτάσεις και μέτρα για τη διάσωση των Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών μνημείων της περιοχής Δυτικής Αττικής μετά τους σεισμούς του 1999», στη διημερίδα του δήμου Αχαρνών, «Η Επανάσταση του '21 στην Αττική» 19-20/4/2002, που δημοσιεύθηκε στο βιβλίο του Γιώτα για τις σεισμόπληκτες εκκλησίες των Αχαρνών¹⁴⁹. Μετά από μια εισαγωγή, που επικεντρώθηκε στις σοβαρές συνέπειες του σεισμού για τα μνημεία, ακολούθησε μια σύντομη παρουσίαση των μνημείων, τα οποία λόγω φθορών που έχουν υποστεί ή λόγω της σπουδαιότητάς τους, επιλέχθηκαν για αποκατάσταση μέσω της ένταξης σε αντίστοιχα προγράμματα¹⁵⁰.

Ο Δημήτρης Γιώτας¹⁵¹, στο βιβλίο του για τους ναούς που επλήγησαν από τον καταστροφικό σεισμό του 1999¹⁵², κατέγραψε το σύνολο των βυζαντινών, μεταβυζαντινών και νεότερων εκκλησιών Αχαρνών, Βαρυμπόμπης, Θρακομακεδόνων και Πάρνηθας, που υπέστησαν ζημιές και παρέθεσε φωτογραφίες που τις καταδεικνύουν. Σκοπός του ήταν να ευαισθητοποιήσει τις αρμόδιες αρχές για να προβούν σε σωστικές επεμβάσεις. Είναι μια προσπάθεια, που συγκεντρώνει πληροφορίες ιστορικές, αρχαιολογικές και λαογραφικές, για μεγάλο αριθμό ναών, που εξετάζονται στην παρούσα μελέτη.

Η Μαρία Πλάτωνος-Γιώτα (2004), στο βιβλίο της για τις Αχαρνές¹⁵³, ανέφερε έναν «βυζαντινό παλαιοχριστιανικό ναό», που ανέσκαψε η ίδια στη συμβολή των οδών Δεκελείας και Κωνσταντινουπόλεως. Αναφέρθηκε επίσης περιληπτικά στους παρακάτω ναούς: Άγιοι Ανάργυροι, Άγιος Αθανάσιος, Άγιος Ιωάννης (Πρόδρομος), Ευαγγελίστρια, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Άγιος Νικόλαος (πλέον έχει κατεδαφιστεί), Αγία Παρασκευή, Αγία Τριάδα, Άγιος Πέτρος, Άγιος Νικόλαος (Αγία Σωτήρα), Άγιος

¹⁴⁹ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 90-97 [Παντελίδου].

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 92-97. Τα μνημεία αυτά είναι: Άγιος Νικόλαος, στη θέση Πέτρα Βαρυμπόμπης, Αγία Τριάδα (Πάρνηθα), Άγιος Νικόλαος (Μετόχι), Άγιος Νικόλαος ή Μεταμόρφωση (περιοχή Λουτρό), Άγιος Ιωάννης (Πρόδρομος), Άγιοι Θεόδωροι, Άγιος Πέτρος.

¹⁵¹ Ιστοριοδίφης και ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένος δημότης Αχαρνών πάνω στα θέματα πολιτισμικής κληρονομιάς του δήμου.

¹⁵² Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*.

¹⁵³ Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 198-200, σχέδ. 13, εικ. 116-117.

Δημήτριος, Άγιος Δημήτριος (Μονομάτι), Παναγία Χελιδονού (Δήμος Ν. Κηφισιάς), Άγιοι Θεόδωροι, Αγία Τριάδα (Πάρνηθα), Άγιος Νικόλαος (Μετόχι), Προφήτης Ηλίας (Μετόχι), Ζωοδόχος Πηγή (Βαρυμπόμπη), Άγιος Νικόλαος (Πέτρα Βαρυμπόμπης)¹⁵⁴.

Η Σταματίνα Στριφτού-Βάθη (2004) στον δεύτερο τόμο του βιβλίου της για τις Αχαρνές αφιέρωσε δύο κεφάλαια, «Παλαιές χριστιανικές εκκλησίες των Αχαρνών»¹⁵⁵ και «Η χριστιανική λατρεία στην Πάρνηθα»¹⁵⁶, όπου αναφέρθηκε και αυτή στους ίδιους ναούς με τον Γιώτα και την Πλάτωνος. Στο βιβλίο της υπάρχουν αρκετές φωτογραφίες των ναών και των τοιχογραφιών τους.

Ο Γιώργος Πάλλης, στη διδακτορική του διατριβή που εκδόθηκε το 2009¹⁵⁷, έδωσε σημαντικές πληροφορίες για τον οικισμό του Μενιδίου της μεταβυζαντινής περιόδου, για τις ασχολίες και την οικονομική κατάσταση των χωρικών, για τον πληθυσμό, αλλά και για τις κεντρικές οδικές αρτηρίες¹⁵⁸. Ακολουθώντας κατέγραψε το σύνολο των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων του οικισμού με τα βασικά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά τους, παραθέτοντας βιβλιογραφικές αναφορές, χάρτες¹⁵⁹, τις τυχόν υπάρχουσες πηγές, αλλά και στοιχεία από τις περιγραφές περιηγητών, που επισκέφτηκαν την περιοχή. Με τον ίδιο τρόπο αποτύπωσε τα μνημεία που ενδιαφέρουν στην παρούσα μελέτη και βρίσκονται στην Πάρνηθα (Μονή Αγία Τριάδας και το μετόχι της)¹⁶⁰ και στη Βαρυμπόμπη (Άγιος Νικόλαος στην Πέτρα, Ζωοδόχος Πηγή και Άγιος Γεώργιος στην Μπίλεζα)¹⁶¹.

Ο Μιχάλης Κάππας (2009), στη διδακτορική του διατριβή με θέμα τον αρχιτεκτονικό τύπου του απλού τετρακίονιου/τετράστυλου σταυροειδή εγγεγραμμένου ναού στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο¹⁶², παρέθεσε εκτενή κατάλογο 162 μνημείων, μέσα στα οποία και ο ναός του Αγίου

¹⁵⁴ Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 196-197.

¹⁵⁵ Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 699-713.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. 713-724.

¹⁵⁷ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*.

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σελ. 145-150.

¹⁵⁹ Χρησιμοποίησε ως υπόβαθρο τους χάρτες από το Kaupert, *Attika*.

¹⁶⁰ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 163-171.

¹⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 176-177.

¹⁶² Κάππας, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου*, Μέρος Α', σελ. 148, πίν. XII γ, Μέρος Β', σελ. 379, αρ. 109.

Ιωάννη του Προδρόμου στο Μενίδι. Τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν στο σχετικό λήμμα του καταλόγου είναι ήδη γνωστά, όμως επισημάνθηκαν και κάποιες ιδιαιτερότητες του μνημείου, όπως είναι οι επιμήκεις αναλογίες του και η υπερυψωμένη κάλυψη των γωνιακών διαμερισμάτων στην στέγαση.

Στο βιβλίο του Στέλιου Μουζάκη (2010), που εξετάζει βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς της Βόρειας Αττικής, υπάρχει μια αρκετά εκτεταμένη «αρχιτεκτονική-εικονογραφική» περιγραφή ορισμένων ναών του Μενιδίου και της Πάρνηθας¹⁶³. Ειδικότερα, περιέγραψε αναλυτικά την αρχιτεκτονική και το εικονογραφικό πρόγραμμα, παρέθεσε χάρτες, σχέδια με κάτοψη και κατά μήκος τομή, εικόνες των τοιχογραφιών, φωτογραφίες και χρονολόγησε τους παρακάτω ναούς: Άγιος Ιωάννης (Πρόδρομος)¹⁶⁴, Μεταμόρφωση του Σωτήρος (Άγιος Νικόλαος)¹⁶⁵, Άγιος Ιωάννης (Θεολόγος)¹⁶⁶, Άγιος Νικόλαος (Πέτρα Βαρυμπόμπης)¹⁶⁷ και Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα¹⁶⁸.

Το 2011 έγινε η ανακοίνωση των Παντελίδου-Ζαγκουδάκη-Μαργώνη, «Εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης εκκλησιών Αχαρνών-νέα στοιχεία: Άγιος Ιωάννης, Άγιοι Θεόδωροι, Άγιος Γεώργιος Βουρδουμπά, Ι. Ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου», στο 10ο Συμπόσιο Ιστορίας-Λαογραφίας Αττικής, 20-23 Οκτωβρίου 2011. Πρόσφατα, τα πρακτικά αναρτήθηκαν στο διαδίκτυο, αλλά ακόμη δεν έχουν εκδοθεί¹⁶⁹. Στην ανακοίνωση περιγράφηκαν αναλυτικά οι εργασίες συντήρησης, στερέωσης και αποκατάστασης των ανωτέρω σεισμόπληκτων ναών και παρουσιάστηκαν τα νέα στοιχεία που προέκυψαν. Στο ίδιο συνέδριο περιελήφθη και η ανακοίνωση της Χρ. Πινάτση, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου στην Πέτρα Βαρυμπόμπης. Η αρχιτεκτονική του ναού του Αγίου Νικολάου στην Πέτρα

¹⁶³ Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*.

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 73-78. Παρέθεσε σχέδιο με ακιδογραφήματα που βρίσκονται σε τοιχογραφίες του ναού.

¹⁶⁵ Στο ίδιο, σελ. 79-84. Παρέθεσε σχέδιο με ακιδογραφήματα, πάνω στην παράσταση του Αγίου Δημητρίου.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 85-90.

¹⁶⁷ Στο ίδιο, σελ. 127-132.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 309-318.

¹⁶⁹ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης» σελ. 366-372. Τα στοιχεία επαναλαμβάνονται και στο Ζαγκουδάκη, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 354-357 και στο Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 361-367.

Βαρυμπόμπη»¹⁷⁰. Παρουσιάστηκαν στοιχεία αρχιτεκτονικής του μνημείου, έγινε αναφορά σε σπόλια και σε μια ανάγλυφη επιγραφή (ίσως κτητορική), και επιχειρήθηκε χρονολόγηση με βάση αυτά τα στοιχεία.

Τέλος, στο Αρχαιολογικό Δελτίο οι αναφορές στα μνημεία των Αχαρνών συνήθως είναι περιληπτικές και περιορίζονται στην περιγραφή των εργασιών συντήρησης και αποκατάστασης. Κατά τα έτη 1961-62¹⁷¹ και το 1988¹⁷² περιγράφηκαν οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στον ναό της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα. Το ίδιο έτος έγινε και η αντικατάσταση του ξύλινου τέμπλου του ναού με χαμηλό μαρμάρινο, από μέλη που ήταν τοποθετημένα στο δάπεδο του ιερού¹⁷³. Το 1973 περιγράφηκαν οι εργασίες συντήρησης που πραγματοποιήθηκαν στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου από την 1η ΕΒΑ¹⁷⁴. Το 2010 περιγράφηκαν οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στους ναούς του Αγίου Γεωργίου του Βουρδουμπά¹⁷⁵, των Αγίων Θεοδώρων, του Αγίου Νικολάου στην Πέτρα της Βαρυμπόμπης και του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου¹⁷⁶, όπως και επισημάνθηκαν τα νεότερα στοιχεία που προέκυψαν. Το 2012¹⁷⁷ δημοσιεύτηκε αυτοψία που διενήργησε η 1η ΕΒΑ και τα πορίσματά της στον ναό του Αγίου Νικολάου (Αγ. Σωτήρα) στο Λουτρό.

Από την παράθεση όλων των παραπάνω έργων, γίνεται φανερό ότι τα εκκλησιαστικά μνημεία των Αχαρνών δεν έχουν απασχολήσει σε ικανό βαθμό την επιστημονική κοινότητα. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, κάποιιοι από τους ναούς αυτούς εξετάστηκαν πιο διεξοδικά και με ιδιαίτερη έμφαση στα αμιγώς αρχαιολογικά τους στοιχεία, κυρίως την αρχιτεκτονική τους. Σε λίγες περιπτώσεις, στα πλαίσια έργων που αφορούν σε μνημεία διαφορετικών βυζαντινών και μεταβυζαντινών περιόδων, με κοινή όμως γεωγραφική αναφορά, εξετάζεται ακροθιγώς και η μνημειακή ζωγραφική κάποιων ναών των Αχαρνών. Ορισμένοι δε από αυτούς, είναι σχεδόν άγνωστοι. Εν τέλει, απουσιάζουν τόσο οι μονογραφίες, όσο και οι

¹⁷⁰ Πινάτση, «Η αρχιτεκτονική του ναού του Αγίου Νικολάου», σελ. 36-40.

¹⁷¹ Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Αθηνών-Αττικής», (1961-62), σελ. 51, πίν. 52β.

¹⁷² Μανωλέσσου, Κοιλάκου, Παντελίδου-Αλεξιάδου, Γκίνη-Τσοφοπούλου, Χαλκιά, «1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων» (1988), σελ. 91-92, πίν. 62β- 64α.

¹⁷³ Στο ίδιο, σελ. 92.

¹⁷⁴ Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Νομών Αττικής και Πειραιώς» (1973), σελ. 58.

¹⁷⁵ Ζαγκουδάκη, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 355-356.

¹⁷⁶ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 361-367.

¹⁷⁷ Μαργώνη, «Επισημάνσεις», σελ. 76.

γενικότερες μελέτες που εξετάζουν αποκλειστικά τα εκκλησιαστικά μνημεία της περιοχής. Παρά το αυξημένο ενδιαφέρον τα τελευταία χρόνια¹⁷⁸, ως αποτέλεσμα των ενεργειών του Υπουργείου Πολιτισμού και της αρμόδιας Εφορείας Αρχαιοτήτων, για την αποκατάσταση ζημιών από τον καταστροφικό σεισμό του 1999, τα μνημεία δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς.

¹⁷⁸ Στο βιβλίο του Γιώτα, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 109-143, παρατέθηκαν αρκετά έγγραφα, που δείχνουν έμπρακτα το ενδιαφέρον του δήμου και των τοπικών φορέων, για την αναγκαία προστασία και αποκατάσταση των μνημείων της περιοχής.

ΜΕΡΟΣ Α'

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΜΕΝΙΔΙ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται η σύντομη ιστορική επισκόπηση της Αττικής από τα τέλη του 12ου αιώνα έως και την Απελευθέρωση. Στόχος είναι να σκιαγραφηθεί η διαμόρφωση των συνθηκών εκείνων (πολιτικές, διοικητικές, εκκλησιαστικές), που επηρέασαν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό την καθημερινότητα των κατοίκων της Αττικής γενικότερα και του Μενιδίου ειδικότερα.

Η ΑΤΤΙΚΗ ΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΦΡΑΓΚΙΚΗΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗΣ

Στα τέλη του 12ου αιώνα η Αττική διοικητικά ανήκε στο θέμα¹⁷⁹ της Ελλάδος¹⁸⁰. Αυτό συγκροτήθηκε στα τέλη του 7ου αιώνα και διατηρήθηκε, με αυξομειώσεις των εδαφών του, μέχρι και τη λατινική κατάκτηση¹⁸¹. Εκείνη την περίοδο περιλάμβανε την Αττική, τη Βοιωτία, τη Φωκίδα, τη Λοκρίδα, μέρος της Θεσσαλίας, την Εύβοια και την Αίγινα¹⁸². Στον εκκλησιαστικό τομέα η Ελλάδα υπαγόταν στο οικουμενικό πατριαρχείο και ήταν διαιρεμένη σε 12 μητροπολιτικές έδρες¹⁸³. Η Αττική ανήκε στη μητρόπολη των Αθηνών. Εξαιρετικά σημαντική υπήρξε η άνοδος στον

¹⁷⁹ Πρόκειται για θεμελιώδη θεσμό της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, που ουσιαστικά αναδομεί το παλαιό διοικητικό σύστημα επαρχικής διοίκησης. Σχετικά με τον θεσμό βλ. ενδεικτικά, Χριστόπουλος, *ΙΕΕ*, τόμ. Η', σελ. 20, 167-170, 335, Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. Α', σελ. 284 κ. εξ, Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού*, Koder, «Terminus thema», σελ. 155-165, Κοντογεωργοπούλου, *Η Αττική*, σελ. 157 κ. εξ. και υποσημειώσεις. Βλ. και Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί θεμάτων*, σελ. 11-64.

¹⁸⁰ Η πρώτη μνεία του θέματος της Ελλάδος χρονολογείται στο 695, οπότε και ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός Β' (685-695 και 705-711) διορίζει τον πατρικίο Λεόντιο στρατηγό του θέματος της Ελλάδος, Χριστόπουλος, *όπ. π.*, τόμ. Η', σελ. 20, Χριστοφιλοπούλου, *όπ. π.*, τόμ. Α', σελ. 80.

¹⁸¹ Ένα από τα χαρακτηριστικά της εξέλιξης των θεμάτων είναι η συνεχής κατάτμησή τους από την κεντρική εξουσία, ώστε να αποφευχθούν πιθανές επαναστάσεις εκ μέρους ενός στρατηγού, Χριστόπουλος, *όπ. π.*, σελ. 169. Βλ. ενδεικτικά τους χάρτες στο Χριστόπουλος, *όπ. π.*, τόμ. Η', σελ. 171, 172-173, όπου το τεράστιο θέμα Ελλάδος του 7ου αιώνα, κατά τον 10ο αιώνα έχει συρρικνωθεί, ενώ παράλληλα έχουν προστεθεί τα θέματα Θεσσαλονίκης, Νικοπόλεως, Κεφαλληνίας και Πελοποννήσου στα εδάφη που περιλάμβανε.

¹⁸² Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι*, σελ. 9-10.

¹⁸³ Στο ίδιο, σελ. 9-10.

μητροπολιτικό θρόνο του Μιχαήλ Χωνιάτη το 1182¹⁸⁴, ο οποίος υπήρξε ο πλέον επιφανής από τους εκκλησιαστικούς ηγέτες των Αθηνών και διετέλεσε μητροπολίτης για 23 έτη (1182-1205). Είχε επίδραση ακόμα και στην καλλιτεχνική δημιουργία της περιοχής δικαιοδοσίας του, ενώ φαίνεται ότι διαμορφώθηκε ένα είδος τοπικής λατρείας προς το πρόσωπό του¹⁸⁵.

Μετά τον θάνατο του Μανουήλ Α' Κομνηνού το 1180, η διακυβέρνηση από τους επόμενους αυτοκράτορες, Ανδρόνικο Α' (1180-1183), Ισαάκιο Β' (1185-1195 και 1203-1204) και Αλέξιο Γ' (1195-1203) οδήγησε την αυτοκρατορία σε μια περίοδο πολυεπίπεδης ¹⁸⁶ κρίσης με τελικό αποτέλεσμα την άλωση της πρωτεύουσας από τους Λατίνους. Η κοινωνική και οικονομική παρακμή, η ασυδοσία και η σκληρότητα των κρατικών λειτουργιών και γενικά η πλημμελής λειτουργία του κράτους περιγράφεται και από τον μητροπολίτη Αθηνών¹⁸⁷ στις επιστολές του. Τα δεινά στα οποία αναφέρεται ο Μιχαήλ Χωνιάτης συνοψίζονται σε ένα κείμενο, το

¹⁸⁴ Όταν και αντικαθιστά τον προηγούμενο μητροπολίτη Γεώργιο Ξηρό που πέθανε το 1182. Υπάρχει σχετικό χάραγμα στους κίονες του Παρθενώνα με την επιγραφή «Ἐτελειώθ(η) ἐν Κ(υρί)ῳ ὁ ἀγίωτατ(ος) ἡμῶν Μητροπο(λίτης) Κ(ύριος) Γε(ώργιος) ὁ Ξηρός μη(νὶ Ἰανουαρίῳ· ἡ)μέρα κη', ὥρα δ', ἡμε(ρινῆ), ἔτους ἀπὸ κτίσεως Κόσμου 6690, (=μετὰ Χριστὸν 1182), Πιττάκης, *ΑΕ* 1856, φυλ. 43, σελ. 1435, αρ. 2950. Βλ. και το Ορλάνδος-Βρανούσης, *Χαράγματα*, σελ. 25-26, αρ. 39, για διαφορετική ανάγνωση του χαράγματος.

¹⁸⁵ Ο μητροπολίτης Αθηνών πρέπει να έδωσε μια ώθηση στη γενικότερη καλλιτεχνική δημιουργία της περιοχής δικαιοδοσίας του και ειδικά στην περιοχή των Μεσογείων, Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Μεσόγεια», σελ. 443, υποσημ. 57. Αναφέρουμε ενδεικτικά την ύπαρξη «αγιοποιημένης» προσωπογραφίας του μητροπολίτη σε δύο υστεροβυζαντινά μνημεία. Στο νότιο παρεκκλήσι της Σπηλιάς Πεντέλης υπάρχει το πορτραίτο του μητροπολίτη με φωτοστέφανο, Μουρίκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες», σελ. 96-98, πίν. 27.1. Επίσης, πορτραίτο του Μιχαήλ Χωνιάτη υπάρχει στο ιερό του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια Κουβαρά, ανάμεσα στους συλλειτουργούντες ιεράρχες, Ορλάνδος, «Η προσωπογραφία Μιχαήλ του Χωνιάτου», Pansélinou, *Saint-Pierre*, σελ. 68-70, πίν. 12a, Πανσελήνου, «Άγιος Πέτρος», σελ. 175-178. Και εδώ ο μητροπολίτης φέρει φωτοστέφανο. Το γεγονός ότι και στα δυο παραδείγματα ο Χωνιάτης εικονίζεται με φωτοστέφανο, παρόλο που δεν αγιοποιήθηκε από την εκκλησία, καταδεικνύει μια μορφή τοπικής λατρείας προς το πρόσωπό του, Μουρίκη, *όπ. π.*, σελ. 97, βλ. και Κοντογεωργοπούλου, *Η Αττική*, σελ. 182.

¹⁸⁶ Setton, «Athens in the later twelfth century», Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, σελ. 217-224, Kyritses, «Political and Constitutional Crisis».

¹⁸⁷ Η απογοήτευση του Χωνιάτη για την εικόνα που αντίκρουσε όταν έφτασε στην Αθήνα, αποτυπώνεται στην αλληλογραφία του, όπως για παράδειγμα στην επιστολή του προς τον φίλο του Ευθύμιο Μαλάκη, επίσκοπο Νέων Πατρών, όπου αναφέρει ότι ο χρόνος και ο φθόνος αγωνίστηκαν τόσο πολύ για να αφαιρέσουν όλες τις αρετές της Αττικής ώστε να την μετατρέψουν σε «πεδίο ἀφανισμού», Κολονου, *Michaelis Choniatae Epistulae*, αρ. 20, σελ. 24, στ. 13-17. Για την κατάσταση της Αθήνα την ίδια περίοδο βλ. και Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα*, σελ. 29 κ. εξ.

«Υπομνηστικόν»¹⁸⁸ του, προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ' Άγγελο. Έχοντας συνδέσει την ευημερία της περιοχής με την αγροτική παραγωγή, κάνει έκκληση προς τον αυτοκράτορα για να προστατεύσει το αθηναϊκό «όριο», μέσω της ενίσχυσης προς τους μικρομεσαίους κατόχους γης¹⁸⁹. Στο τέλος του «Υπομνηστικουῦ» θίγει ένα από τα σημαντικότερα θέματα της εποχής, τη μετανάστευση. Οι κάτοικοι, που ταλαιπωρούνταν από την πειρατεία και τη βαριά φορολογία, αναγκάστηκαν είτε να μεταναστεύσουν είτε να ακολουθήσουν το δρόμο των ληστών καταφεύγοντας στα βουνά¹⁹⁰. Αυτό είχε σαν συνέπεια τη δημογραφική πτώση και την ερήμωση της Αττικής. Αυτή είναι και η σημαντικότερη συνθήκη που δημιουργείται, που όπως είναι φυσικό επηρεάζει ακόμα περισσότερο τους περιφερειακούς οικισμούς. Χωρίς να υπάρχουν σχετικές πληροφορίες, μπορούμε να υποθέσουμε ότι και οι κάτοικοι του Μενιδίου, στο τέλος του 12ου και τις αρχές του 13ου αιώνα, θα πρέπει να βιώνουν μια αντίστοιχα δύσκολη κατάσταση. Στην περίπτωση τους όμως, το γειτονικό βουνό της Πάρνηθας οπωσδήποτε αποτελούσε ένα ασφαλές καταφύγιο από τις ληστρικές επιδρομές.

Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΦΡΑΓΚΟΥΣ ΚΑΙ Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ

Η Δ' Σταυροφορία¹⁹¹ για την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων, κατέληξε στην άλωση της Κωνσταντινούπολης. Τον Μάρτιο του 1204 υπογράφηκε από τους Σταυροφόρους συμφωνία για την κατάληψη και διανομή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, η λεγόμενη *Partitio Romaniae*¹⁹².

¹⁸⁸ Δενδρινός, «Το Υπομνηστικόν», σελ. 194-207. Σχετικά με τις προσπάθειες που κατέβαλε ο Χωνιάτης, μέσω επιστολών προς αξιωματούχους και υψηλά ισταμένους, για τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής του ποιμνίου του βλ. και Setton, «Athens in the later twelfth century», σελ. 186.

¹⁸⁹ Δενδρινός, όπ. π., σελ. 201-203.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σελ. 190, 194-195.

¹⁹¹ Για αρκετά ζητήματα και προεκτάσεις της Δ' Σταυροφορίας βλ. Laiou, *Urbs Capta*, Μοσχονάς, *Η τέταρτη Σταυροφορία*.

¹⁹² Carile, «Partitio terrarum». Η πρώτη συμφωνία για τη διανομή των εδαφών πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 1204, πριν από την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, επικυρώθηκε τον Αύγουστο, ενώ τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου έγινε η επίσημη παραχώρηση των εδαφών από τον Βαλδουίνο προς όλους τους δικαιούχους, Γάσπαρης, «Ο Ελληνισμός μετά την άλωση», σελ. 280.

Μετά την κατάληψη της Θήβας και της Βοιωτίας, οι Σταυροφόροι στα τέλη του 1204 εισβάλλουν στην Αθήνα¹⁹³, χωρίς να συναντήσουν αντίσταση.

Με την Άλωση αλλάζει οριστικά η πολιτική όψη της Ανατολής. Στη θέση της παλαιάς αυτοκρατορίας ιδρύονται πολλά νέα κράτη, λατινικά και ελληνικά. Η *Partitio Romaniae* καθόριζε τα εδάφη που μοιράζονται σε Βενετούς και Σταυροφόρους¹⁹⁴. Η Αττική περνάει στην κυριαρχία του Βονιφάτιου του Μομφερατικού¹⁹⁵, αρχηγού της Σταυροφορίας, ο οποίος την παραδίδει στον Βουργουνδό ιππότη Όθωνα De la Roche, που έλαβε τον τίτλο του δούκα των Αθηνών και των Θηβών. Έτσι θα ιδρυθεί στην κεντρική Ελλάδα το δουκάτο των Αθηνών, που εγκαινιάζει μια μακρά περίοδο κατά τη οποία η Αθήνα και οι Αττική θα τελούν υπό λατινική κυριαρχία.

Η μητρόπολη της Αθήνας, όπως φαίνεται και από το προαναφερθέν συνοδικό σημείωμα¹⁹⁶ του 11ου αιώνα, είχε σημαντική περιουσία, καθώς σε αυτό γίνεται λόγος για κατοχή κτημάτων, «προαστείων», «ένθυριων» και «αύτουργίων» στη Δεκέλεια, αλλά και στην περιοχή της Θήβας¹⁹⁷. Με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης έρχονται να προστεθούν νέα δεδομένα. Αλλαγές υπάρχουν και στην εκκλησιαστική διοίκηση. Ιδρύεται λατινική αρχιεπισκοπή Αθηνών, στην οποία τοποθετείται ως προεξάρχων ο Βεράρδος, που ήταν και πνευματικός πατέρας του Όθωνος de la Roche¹⁹⁸. Καθεδρικός ναός της αρχιεπισκοπής παραμένει η Παναγία η Αθηνιώτισσα, μόνο που τώρα έχει το όνομα: «Église de Notre Dame»¹⁹⁹.

Στη νέα αυτή εποχή ο πάπας Ιννοκέντιος εμφανίζεται ενωτικός. Επιδίωξη του πάπα ήταν να υποτάξει τους ορθόδοξους κληρικούς,

¹⁹³ Γρηγορόβιος, *Ιστορία της πόλεως των Αθηνών*, τόμ. Α', σελ. 372 κ. εξ. Οι καταστροφές που είχαν προκληθεί πριν από σύντομο χρονικό διάστημα με την πολιορκία του Σγουρού, αλλά και οι δύσκολες οικονομικοκοινωνικές συνθήκες, που είχαν οδηγήσει σε μετατόπιση των κατοίκων μακριά από το λιμάνι του Πειραιά προς το ανατολικό τμήμα της Αθήνας, είχαν ως αποτέλεσμα να μην εκδηλωθεί οποιαδήποτε προσπάθεια αντίστασης.

¹⁹⁴ Σχετικά με τον διαμοιρασμό των εδαφών βλ. και στο Harris, *Byzantium and the Crusades*, σελ. 163 κ. εξ., εικ. 5 (χάρτης των νέων κρατών κατά το έτος 1215).

¹⁹⁵ Θα ιδρύσει το βασίλειο της Θεσσαλονίκης και εν συνεχεία θα καταλάβει μέχρι και την Πελοπόννησο, Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, σελ. 226, Harris, *οπ. π.*, σελ. 164.

¹⁹⁶ Grumel, *Les Regestes des Actes*, σελ. 417-418, αρ. 949 [952].

¹⁹⁷ Κοντογεωργοπούλου, *Η Αττική*, σελ. 199 και υποσημ. 630.

¹⁹⁸ Longnon, «L'Église d' Athènes», σελ. 337.

¹⁹⁹ Νερούτσος, «Αθήναι Β'», σελ. 70-71.

τηρώντας απέναντί τους ένα είδος σεβασμού²⁰⁰. Για τον λόγο αυτό ήταν ήπιος με τον ορθόδοξο κλήρο²⁰¹, καθώς οι ιερείς είχαν την δυνατότητα να παραμείνουν στις θέσεις τους εφόσον δήλωναν την υποταγή τους στον πάπα²⁰². Αυτοί σε γενικές γραμμές παρέμειναν στις θέσεις τους, χωρίς να υπάρχουν πληροφορίες αν όλα γενικά τα μοναστήρια της Αττικής δήλωσαν υποταγή στη λατινική εκκλησία²⁰³. Υπάρχουν πάντως κάποιες περιπτώσεις, όπου επιβεβαιωμένα επίσκοποι και ηγούμενοι μοναστηριών δηλώνουν την υποταγή τους στον πάπα²⁰⁴.

Με την άτυπη ή μη δήλωση της υποταγής των ορθόδοξων κληρικών στη λατινική εκκλησία²⁰⁵, εκτός από την «ικανοποίηση» των κυρίαρχων Λατίνων, καλύπτονταν και λειτουργικές ανάγκες που δεν θα μπορούσαν να καλύψουν μόνοι τους οι Λατίνοι κληρικοί. Ταυτόχρονα, παρότι τα μοναστήρια έμπαιναν σε καθεστώς υποτέλειας, επί της ουσίας δεν άλλαζαν και πολλά πράγματα της καθημερινότητάς τους, αφού απολάμβαναν σχετικής διοικητικής ελευθερίας και σε κάποιες περιπτώσεις τους εκχωρούνταν προνόμια και απαλλαγές²⁰⁶. Με το παράδειγμα του «υποτελούς» μοναχού Ιγνατίου, ο οποίος είναι κτήτορας

²⁰⁰ Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια που χρησιμοποιεί στο προοίμιο της προαναφερθείσας παπικής βούλας, *Acta Innocentii*, στλ. 1559-1562: «*Antiquam Atheniensis gloriam civitatis*», όπου αναφέρεται στο αρχαίο μεγαλείο της πόλης των Αθηνών, ενδεικτικά του θαυμασμού με τον οποίο αντιμετώπιζε την πόλη, αλλά κατ' επέκταση και τους κατοίκους της. Αναλυτικότερα βλ. Κοντογεωργοπούλου, *Η Αττική*, σελ. 200, υποσημ. 634.

²⁰¹ Τόσο ο ίδιος όσο και ο διάδοχός του Ονώριος και οι επόμενοι πάπες (με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως ο πάπας Γρηγόριος ΙΧ) ακολουθούσαν μια φιλενωτική πολιτική. Στα πλαίσια των ενεργειών τους για ανακούφιση του ορθόδοξου κλήρου, επικύρωσαν στην Αθήνα διάφορες επισκοπές και παραχώρησαν προνόμια και απαλλαγές σε μοναστήρια της Αττικής, Kordoses, *Southern Greece*, σελ. 62.

²⁰² Στο ίδιο, σελ. 63. Άλλωστε υπήρχε έλλειψη τόσο από Λατίνους απλούς κληρικούς όσο και από εφημέριους, Πανσελήνου, «Άγιος Πέτρος», σελ. 175.

²⁰³ Κοντογεωργοπούλου, *όπ. π.*, σελ. 202, υποσημ. 636.

²⁰⁴ Στο ίδιο, σελ. 202, υποσημ. 642 (πρόκειται για τον επίσκοπο Κέας-Κύθνου Ιγνάτιο, τον Ευρίπου Θεόδωρο, και τους ηγουμένους της Καισαριανής, της Μονής Οσίου Μελετίου και της Μονής Ομολογητών).

²⁰⁵ Οι ορθόδοξοι μοναχοί όμως, που δεν δήλωναν την υποταγή τους στον πάπα, εκδιώκονταν από τα μοναστήρια τους, Kordoses, *όπ. π.*, σελ. 63.

²⁰⁶ Όπως για παράδειγμα η μονή Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα, η οποία από τις 28 Σεπτεμβρίου του 1218 τίθεται από τον πάπα Ονώριο υπό καθεστώς παπικής προστασίας, φορολογικής ατέλειας και στο εξής κανείς δεν επιτρέπεται να ανακατευτεί στη ζωή της αδελφότητας, Honorii, *Regesta*, τόμ. 1, σελ. 271, αρ. 1627. Ωστόσο αρκετά συχνά, μεγάλα και δυσεπίλυτα προβλήματα προέκυπταν από τις διαμάχες μεταξύ των Ελλήνων και Λατίνων κληρικών, με αποτέλεσμα οι Λατίνοι να κακομεταχειρίζονται τους Έλληνες, Longnon, *L'Empire*, σελ. 164, να κλείνουν εκκλησίες και να καταλαμβάνουν μοναστήρια, Vasilievsky, «Epirotica», σελ. 266, στ. 7-8.

του ναού του Αγίου Πέτρου Καλυβίων Κουβαρά και τοποθετεί ανάμεσα στους ιεράρχες του βήματος τον ορθόδοξο αυτοεξόριστο μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη, εξηγείται πιο εύκολα και ένα γεγονός εκ πρώτης όψης παράδοξο. Ο Ιγνάτιος είναι υποτελής, αλλά δηλώνει απερίφραστα τον πνευματικό του δεσμό με τον Μιχαήλ Χωνιάτη και κατ' επέκταση με την ορθοδοξία²⁰⁷. Παρόλο που πλέον η αυτοκρατορία διοικείται από Λατίνους, οι ορθόδοξοι εξακολουθούν να κτίζουν εκκλησίες και να τις διακοσμούν, δηλώνοντας ξεκάθαρα την αντίθεσή τους στο λατινικό λειτουργικό τυπικό. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι μέσα στον 13ο αιώνα στην Αττική χτίζονται ή διακοσμούνται πλήθος ναών²⁰⁸, που σε αρκετές περιπτώσεις έχουν υψηλής ποιότητας τοιχογραφίες, με παραστάσεις και σκηνές που εκφράζουν απόλυτα το δόγμα της ανατολικής ορθόδοξης εκκλησίας²⁰⁹.

Το Δουκάτο της Αθήνας

Η Φράγκικη κυριαρχία των De la Roche (1204-1311)

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο Βονιφάτιος παραχώρησε την Αττική στον Όθωνα de La Roche, ο οποίος προσαγορεύτηκε «Κύριος των Αθηνών»²¹⁰ και στη φεουδαρχική επικράτειά του περιλαμβάνονταν η

²⁰⁷ Γενικά, στα ελληνικά μοναστήρια της Αττικής οι μοναχοί για να μη χάσουν το ησυχαστήριο τους αποδέχθηκαν τη λατινική κυριαρχία, αλλά παρέμεναν συναισθηματικά δεμένοι με τον παλαιό μητροπολίτη τους και συνέχιζαν να απευθύνονται σε αυτόν για τις εκκλησιαστικές τους υποθέσεις, Longnon, «L'Église d'Athènes», σελ. 344-345, Πανσελήνου, «Άγιος Πέτρος», σελ. 175-176.

²⁰⁸ Ενδεικτικά βλ. Κοντογεωργοπούλου, *Η Αττική*, σελ. 302, 309, 313, 315, 320, 324-326, 334-335, 344-345, 347-349, 350-351, 354, 357-358, 366, 370-371, 372, 374, 379-380, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 33-38, 73-78, 127-132, 143-150, 151-154 (:), 203-208, 303-308 (:), 309-318, 353-358 (:), 359-364.

²⁰⁹ Ενδεικτικά αναφέρεται η παράσταση του Μελισμού, βλ. Κωνσταντινίδη, *Μελισμός*, (όπου αναλύονται και οι παραστάσεις του Μελισμού σε πολλές εκκλησίες της Αττικής). Πρόκειται για μια σύνθεση, που δημιουργήθηκε στις τελευταίες δεκαετίες του 12ου αιώνα, με έντονο ευχαριστιακό και λειτουργικό περιεχόμενο, επικρατώντας το αμέσως επόμενο διάστημα στη διακόσμηση του ιερού βήματος και για να δηλώσει την αντίθεση ανάμεσα στο λειτουργικό δόγμα της ανατολικής με τη δυτική εκκλησία. Παράσταση του Μελισμού υπάρχει και στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (13ος αιώνας) στο Μενίδι, για τον οποίο γίνεται εκτενής λόγος παρακάτω.

²¹⁰ Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα*, σελ. 74. Ο Miller αναφέρει ότι ο Όθωνας προσαγορευόταν: «Sire d' Athènes ή Diminus Athenarum», τίτλο που οι Έλληνες μεγαλοποίησαν μετατρέποντάς τον σε: «Μέγας κύρ» ή «Μέγας κύρης», Μοσχονάς, *Το Δουκάτο της Αθήνας*, σελ. 28. Στα λατινικά έγγραφα ονομαζόταν «dominus Athenarum, sire d' Athènes» και στο χρονικό του Μορέως «μέγας κύρης» και η ηγεμονία του «Μεγαλοκύρατο», Ντούρου- Ηλιοπούλου, «Οι Καταλανοί του δουκάτου των Αθηνών» σελ. 8.

Αττική, η Βοιωτία και η Μεγαρίδα. Διάδοχός του ήταν ο ανιψιός του, Γκυ (Γουίδων) Α' (1225-1263), ο οποίος κατάφερε να του παραχωρηθεί από τον βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο Θ' ο τίτλος του «Δούκα της Αθήνας». Ο Όθωνας μοιράστηκε τη Θήβα με τον ανιψιό του, ο οποίος παραχώρησε τη μισή στη φλαμανδική οικογένεια των Saint Omer το 1230²¹¹. Ο τελευταίος διάδοχος των βουργουνδών ήταν ο Gautier I (1308-1311) de Brienne, κόμης του Lecce της Απουλίας. Ο οίκος των de La Roche ηγεμόνευσε μέχρι το 1311 (εικ. 8).

Σε αυτήν την περίοδο, οι Βουργουνδοί ηγεμόνες οργάνωσαν την κοινωνία με βάση το φεουδαρχικό σύστημα²¹², που εισήγαγαν από τις χώρες καταγωγής τους. Όσον αφορά στο Δίκαιο, εφάρμοσαν τον νομικό κώδικα των Ασιζών της Ρωμανίας²¹³. Σε γενικές γραμμές η κοινωνική διαστρωμάτωση ακολουθούσε τα δυτικά πρότυπα. Η κλασική τριμερής ιεράρχηση σε *prelates, barones (nobiles), burgenses et universes homines*²¹⁴, βρίσκει αντιστοιχίες για παράδειγμα στο σχήμα «αρχιερείς, καβαλλαρίους, φλαμουριάρους, σεργέντες (μη ευγενείς αλλά με φέουδα), βουργησίους, και άλλον λαό» στο πριγκιπάτο της Αχαΐας²¹⁵. Τον 13ο αιώνα στη βυζαντινή κοινωνία διακρίνονται τρεις κοινωνικές ομάδες: η αριστοκρατία της γης (δυνατοί κτηματικοί άρχοντες), οι αγρότες (ελεύθεροι αγρότες και πάροικοι) και οι κάτοικοι των πόλεων (αστικοί, δημοτικοί)²¹⁶.

²¹¹ Έκτοτε η οικογένεια εγκαταστάθηκε στη Θήβα, που ήταν και η έδρα της ηγεμονίας και αποτέλεσαν μια από τις ισχυρότερες οικογένειες με κάστρο, το οποίο κατέστρεψαν αργότερα οι Καταλανοί, Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Οι Καταλανοί του δουκάτου των Αθηνών», σελ. 8.

²¹² Για την απαρχή του μεσαιωνικού φεουδαλισμού βλ. στο Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Από τη Δυτική Ευρώπη*, σελ. 56 κ. εξ., βλ. και σελ. 58, υποσημ. 5. Σχετικά με τους προβληματισμούς για την ύπαρξη ή μη φεουδαρχίας στο Βυζάντιο πριν από την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους βλ. Vasiliev, *History*, τόμ. II, σελ. 563-579, Ostrogorsky, *Féodalité*, Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Η ανδεγαυική κυριαρχία*, σελ. 101 κ.εξ., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

²¹³ Οι 219 διατάξεις των Ασιζών της Ρωμανίας αποτελούν τον νομικό κώδικα του Λατινικού Αιγαίου και επί της ουσίας πρόκειται για μια μείξη φεουδαρχικών εθίμων, βυζαντινών νόμων και παραδόσεων του σταυροφορικού Βασιλείου της Ιερουσαλήμ. Βλ. σχετικά Recoura, *Les Assises de Romanie*, Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, σελ. 57-58, Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Οι Καταλανοί του δουκάτου των Αθηνών», σελ. 9.

²¹⁴ Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Από τη Δυτική Ευρώπη*, σελ. 59 κ. εξ.

²¹⁵ Το χρονικόν του Μορέως, στ. 1471, 1896, 2256, 8631-8632, Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Από τη Δυτική Ευρώπη*, σελ. 59 κ. εξ.

²¹⁶ Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Η ανδεγαυική κυριαρχία*, σελ. 104 κ. εξ.

Χωρίς να υπάρχουν σχετικές πληροφορίες, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αντίστοιχη κοινωνική διαστρωμάτωση θα ίσχυε και για το δουκάτο των Αθηνών. Σε αυτήν την περίπτωση θα υπήρχαν στην Αττική και οι πιο ισχυροί κτηματικοί άρχοντες, που με την απόκτηση φέουδων ανέρχονταν στην κοινωνική ιεραρχία. Τα ερείπια ενός πύργου στο Τατόι²¹⁷, που ο Langdon με βάση την επιφανειακή κεραμική του χώρου τοποθέτησε στους χρόνους της Φραγκοκρατίας²¹⁸, υποδεικνύουν πιθανόν το κέντρο ενός τέτοιου φεουδαλικού αγροτικού κλήρου. Ένα υστεροβυζαντινό αγροτικό συγκρότημα εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών που διενεργήθηκαν από την 1η ΕΒΑ, δυτικά του ναού του Αγίου Πέτρου στα Σπάτα²¹⁹. Η αγροτική εγκατάσταση, που περιλάμβανε μεγάλους κτιστούς αποθηκευτικούς σιρούς, ευμεγέθη πήλινα πιθάκια κάτω από την επιφάνεια του εδάφους, αλλά και πλήθος λίθινων ευρημάτων για την επεξεργασία αγροτικών προϊόντων, χρονολογείται από τα τέλη του 11ου ως τις αρχές του 14ου αιώνα. Είναι εύλογη η υπόθεση της Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, ότι εγκαταστάθηκε στην περιοχή ένας Φράγκος γαιοκτήμονας, που πιθανόν έχτισε και τον τετραγωνικής κάτοψης πύργο, που υπήρχε στα νότια του συγκροτήματος²²⁰.

Στην περιφέρεια του οικισμού Μενίδι μαρτυρείται ένας πύργος από περιηγητές του 19ου αιώνα στη Βαρυμπόμπη²²¹, χωρίς όμως να μπορεί να προσδιοριστεί η πιθανή σχέση του με οικισμό στην περιοχή που χαρακτηρίζεται αόριστα ως μεσαιωνικός²²². Αναφέρουμε ακόμη και την ύπαρξη ενός μεσαιωνικού πύργου στο Μονομάτι, στην δυτική όχθη του Κηφισού, ανάμεσα στο Μενίδι και την Κηφισιά²²³, στα όρια της εξεταζόμενης περιοχής. Ίσως οι πύργοι²²⁴ αυτοί, εφόσον ήταν σε χρήση

²¹⁷ Πρ. Σοφία-πρ. Ειρήνη-Αρβανιτοπούλου, *Οστρακα εκ Δεκελείας*, σελ. 16, εικ. 22. Βρίσκεται στο ύψωμα Κιάφα-Τέρμι, λίγο ΒΑ του Παλαιόκαστρου, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 183.

²¹⁸ Langdon, «The Mortared Towers», σελ. 481, αρ. 14, σελ. 487, 500.

²¹⁹ Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Μεσόγεια», σελ. 168, εικ. 2, 183-184.

²²⁰ Στο ίδιο, σελ. 183.

²²¹ Βλ. παρακάτω, σελ. 78.

²²² Langdon, *όπ. π.*, σελ. 482, αρ. 15, υποσημ. 28.

²²³ Στο ίδιο, σελ. 483, αρ. 21, υποσημ. 36. Ο συγγραφέας χαρακτηρίζει ως μεσαιωνικό τον πύργο που αναφέρουν ο Gell και ο Buchon, χωρίς τεκμηρίωση.

²²⁴ Συνοπτικά για φράγκικους πύργους στην περιοχή της Αττικής βλ. Σπηλιοπούλου-Κωτσάκης, «Οι πύργοι και οι οχυρωμένες κατοικίες», σελ. 257 και υποσημειώσεις. Γενικά για τη χρήση τους ως παρατηρητήρια, ως τμήματα οχυρωματικών συστημάτων ή ως κέντρα αγροτικών εγκαταστάσεων βλ. ενδεικτικά, Lock, «The Frankish Towers», σελ. 101-111, ο ίδιος, «The Towers of Euboea», σελ. 107-111.

κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους, να υποδεικνύουν αντίστοιχα αγροτικά κέντρα. Οι κάτοικοι των χωριών όμως, στη μεγαλύτερη πλειοψηφία τους θα ανήκαν στην κατώτερη βαθμίδα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται ότι οι Φράγκοι σεβάστηκαν τα παλαιά προνόμια των κατοίκων και επέδειξαν ανεκτικότητα στα δογματικά θέματα, προσπαθώντας να αποφύγουν κάθε είδους δυσαρέσκειες και εχθρότητες²²⁵. Όπως προκύπτει από ανδεγαυικά έγγραφα του 14ου αιώνα, οι χωρικοί κατέβαλλαν τις ίδιες εισφορές, όπως και πριν από τη λατινική κατάκτηση²²⁶. Σε αυτήν την πρώτη φάση λατινικής κυριαρχίας στην περιοχή της Αττικής, οι κάτοικοι των χωριών έχουν μειωθεί κατά πολύ²²⁷, όμως σε γενικές γραμμές η καθημερινότητά τους ακολουθεί την πορεία που είχε προδιαγραφεί στα τέλη του 12ου αιώνα. Οι λίγοι πλούσιοι και δυνατοί αγρότες ισχυροποιούνται έναντι των πολλών «εξαρτημένων» καλλιεργητών, που ανήκουν είτε στο κράτος ή σε ιδιώτες²²⁸. Συνολικά, καθ' όλη τη διάρκεια της λατινικής κατάκτησης η επίδραση των φεουδαρχικών θεσμών ήταν εντονότερη στον κοινωνικό τομέα παρά στον οικονομικό.

²²⁵ Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Από τη Δυτική Ευρώπη*, σελ. 65-66.

²²⁶ Στο ίδιο, σελ. 65, υποσημ. 13.

²²⁷ Σημαντικά προβλήματα του 12ου αιώνα, όπως η ανεξέλεγκτη πειρατεία και η υπέρμετρη φορολόγηση είχαν ως αποτέλεσμα την ερήμωση της αθηναϊκής υπαίθρου, που κορυφώθηκε στα τέλη του αιώνα, Setton, «Athens in the later twelfth century», σελ. 192-193, βλ. και παραπάνω σελ. 30-32. Οι εξαθλιωμένοι κάτοικοι των χωριών της Αττικής, που υποσιτίζονταν, προσέφευγαν στην πόλη για να επιβιώσουν, όπου και εκεί όμως οι κάτοικοι της πόλης (Καστηνοί), επιχειρούσαν να οικειοποιηθούν τις περιουσίες τους, Πάλλης, «Τοπογραφικά», σελ. 111.

²²⁸ Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Η ανδεγαυική κυριαρχία*, σελ. 105.

Η Καταλανική κυριαρχία (1311-1388)

Μετά τη μάχη στον Αλμυρό της Μαγνησίας²²⁹, όπου οι Φράγκοι ιππότες ηττήθηκαν από τους στρατοκόπους της Καταλανικής Εταιρείας²³⁰, οι Καταλανοί αναδείχθηκαν κύριοι του δουκάτου και προσέφεραν την ηγεμονία στο αραγωνικό στέμμα της Σικελίας²³¹. Μέχρι το 1388, έως ότου το δουκάτο των Αθηνών τελούσε υπό καταλανική κυριαρχία, εδάφη προστέθηκαν και αφαιρέθηκαν, ως αποτέλεσμα των επιτυχιών και αποτυχιών που είχαν στις μάχες τους οι ηγεμόνες των Καταλανών²³². Το δουκάτο ως προς την οργάνωση ακολουθούσε τη δομή του αραγωνικού βασιλείου. Η Καταλανική Εταιρεία κυβέρνησε βάσει ενός καταστατικού χάρτη, των «Capitula», που γράφτηκε στα καταλανικά και βασίστηκε τις «Συνθήκες της Καταλονίας και στα έθιμα της Βαρκελώνης», που διασώθηκαν αποσπασματικά²³³ και ίσως να αντικατέστησε τις Ασύζιες της Ρωμανίας²³⁴. Η καταλανική κομπανία αποτελούσε μια κλειστή κοινωνία και οι δούκες της δεν κατοικούσαν, ούτε μετέβαιναν στην Ελλάδα, έχοντας ένα αξίωμα μάλλον τιμητικό. Την ουσιαστική εξουσία ασκούσε ο βασιλιάς

²²⁹ Στις 15 Μαρτίου του 1311, στον Αλμυρό της Μαγνησίας οι Καταλανοί πέτυχαν μια πολύ σημαντική νίκη εναντίον των Γάλλων που είχαν αναπτύξει το δουκάτο των Αθηνών και Θηβών και εγκατέστησαν εκεί τον ισπανικό έλεγχο, για περίπου 80 χρόνια. Παλαιότερα ήταν γνωστή ως μάχη της Κωπαΐδας, καθώς θεωρείτο ότι έλαβε χώρα κοντά στο σημερινό χωριό Σκριπού της Βοιωτίας, Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι*, σελ. 325, Vasiliev, *History*, τόμ. II, σελ. 607. Νεότεροι μελετητές τοποθετούν με βεβαιότητα τη μάχη στον Αλμυρό, βλ. για παράδειγμα Χριστόπουλος, *ΙΕΕ*, τόμ. Θ', σελ. 255, Setton, *The Papacy and the Levant*, σελ. 441-442, Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, σελ. 188. Η Καταλανική κυριαρχία στο δουκάτο της Αθήνας προκύπτει ως ιστορικό παράδοξο, καθώς οι Φράγκοι ηττήθηκαν κατά κράτος από τους Καταλανούς μισθοφόρους, που διεκδικούσαν τα δεδουλευμένα τους, Τανούλας, «Το πολυτιμότερο στολίδι», σελ. 23.

²³⁰ Οι Καταλανικές εταιρείες ήταν ισπανικά μισθοφορικά σώματα, που αποτελούνταν από Καταλανούς, αλλά και κατοίκους της Αραγωνίας, της Ναβάρρας, της Μαγιόρκας και άλλων χωρών που είχαν πολεμήσει ως μισθοφόροι, δίπλα στον Πέτρο της Αραγωνίας, στον πόλεμο που ξέσπασε μετά το Σικελικό Εσπερινό, Vasiliev, *οπ. π.*, σελ. 604 κ. εξ. Σχετικά με την Καταλανική Εταιρεία βλ. και Miller, *οπ. π.*, σελ. 300 κ. εξ., Jacoby, «La "Compagnie Catalane"», στο Jacoby, *Société et démographie*, 78-103, Setton, *Catalan Domination*.

²³¹ Οι Καταλανοί τυχοδιώκτες (Almogavares), που κατέκτησαν το βουργουνδικό δουκάτο των Αθηνών, έδωσαν την επικυριαρχία στον Αραγώνιο βασιλιά της Σικελίας, για να νομιμοποιήσουν έτσι την κατάκτησή τους, Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Οι Καταλανοί του δουκάτου των Αθηνών», σελ. 14.

²³² Βλ. σχετικά Ντούρου-Ηλιοπούλου, *οπ. π.*, σελ. 14-18, υποσημ. 8.

²³³ Rubió i Lluch, *Diplomatari de l' Orient Català*, αρ. 253, σελ. 336: 16-8-1363, Γιαννακόπουλος, *Δουκάτο των Αθηνών*, σελ. 121.

²³⁴ Ντούρου-Ηλιοπούλου, *οπ. π.*, σελ. 18.

της Σικελίας μέσω του «βικάριου» (επιτρόπου)²³⁵, που έστειλε στην περιοχή²³⁶. Οι Καταλανοί εγκατέστησαν, όπως και οι προκάτοχοί τους Φράγκοι δούκες, κέντρα εξουσία στην Αθήνα και τη Θήβα²³⁷. Η οργάνωση της οικονομίας ήταν φεουδαλική με ποικίλες εισφορές στο στέμμα της Αραγωνίας. Οι εισφορές των γεωργών συγκεντρώνονταν κάθε χρόνο στη Θήβα που αποτελούσε και την πρωτεύουσα²³⁸.

Οι Καταλανοί στο διάστημα της κυριαρχίας τους οχύρωσαν την Ακρόπολη (Castell de Cetines)²³⁹. Στον εκκλησιαστικό τομέα, η λατινική εκκλησία είχε τρεις αρχιεπισκοπές, των Αθηνών (με τις επισκοπές Μεγάρων, Δαυλίων, Σαλώνων, Βοδονίτσας, Αίγινας), των Θηβών και των Νέων Πατρών. Ο δούκας τοποθέτησε στην εκκλησία της Παναγίας (Παρθενώνας) 12 ιερείς. Καθιέρωσε Καταλανό ως προϊστάμενο του αθηναϊκού ιερατείου και διόρισε τον αρχιεπίσκοπο Θήβας²⁴⁰. Οι Λατίνοι εκκλησιαστικοί έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην πολιτική και κοινωνική ζωή του δουκάτου²⁴¹. Διατηρούσαν στενές σχέσεις με τον πάπα και τον λατινικό κλήρο της Δύσης, ενώ στα έγγραφα αποσιωπείται η σχέση τους με τον ορθόδοξο πληθυσμό. Γενικά οι Έλληνες δεν είχαν σημαντικό ρόλο σε όλη τη διάρκεια της καταλανικής κυριαρχίας και μονάχα στα τέλη του 14ου αιώνα αναφέρεται η τιμητική επίδοση της καταλανικής υπηκοότητας σε Έλληνες, στον Δημήτριο Ρέντη και στον Νικόλαο de Mauro²⁴².

²³⁵ Πρώτος δούκας που έστειλε ο βασιλιάς της Σικελίας Φρειδερίκος ΙΙ στους Καταλανούς ήταν ο δεύτερος γιος του, Μάνφρεντ. Ωστόσο επειδή ήταν πολύ μικρός για να ασκήσει εξουσία, ανέλαβε ένας επίτροπος ο Βικάριος (λατινικό vicarius=τοποτηρητής, επιτροπεύων), Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα*, σελ. 296, υποσημ. 3.

²³⁶ Μοσχονάς, *Το Δουκάτο της Αθήνας*, σελ. 28, Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Οι Καταλανοί του δουκάτου των Αθηνών», σελ. 18 κ. εξ.

²³⁷ Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, σελ. 215, 217-218, Γιαννακόπουλος, *Δουκάτο των Αθηνών*, σελ. 121.

²³⁸ Γιαννακόπουλος, *όπ. π.*, σελ. 121-122.

²³⁹ Παρόλο που σήμερα δεν έχουν μείνει ίχνη των επεμβάσεων των Καταλανών, Vasiliev, *History*, τόμ. ΙΙ, σελ. 607-608, Τανούλας, «Το πολυτιμότερο στολίδι», σελ. 25, σχετικά βλ. και ο ίδιος, *Τα Προπύλαια της Αθηναϊκής Ακρόπολης*, σελ. 22-23.

²⁴⁰ Miller, *όπ. π.*, σελ. 342.

²⁴¹ Ντούρου-Ηλιοπούλου, *όπ. π.*, σελ. 19. Για παράδειγμα ο κλήρος εξέλεγε τους απεσταλμένους στη δουκική αυλή, Miller, *όπ. π.*, σελ. 343.

²⁴² Rubió i Lluch, *Diplomatari de l'Orient Català*, σελ. 540, Ντούρου-Ηλιοπούλου, *όπ. π.*, σελ. 19. Ο Δημήτριος Ρέντης είχε τον τίτλο του αξιότιμου νοταρίου της πόλεως της Αθήνας, Μπίρης, *Αρβανίτες*, σελ. 85, 91. Σήμερα υπάρχει ολόκληρος δήμος που ονομάζεται από την οικογένεια του Ρέντη, ο Άγιος Ιωάννης Ρέντη.

Λαμβάνοντας υπόψη την παρατήρηση της Χρ. Μαλτέζου²⁴³, σχετικά με την αρνητική εικόνα των Καταλανών, μπορούμε να υποθέσουμε μόνο ότι η κατάσταση στα χωριά της Αττικής, σε σχέση με τις πειρατικές επιδρομές και γενικότερα τις λεηλασίες και τις καταστροφές, δεν διαφοροποιήθηκε σημαντικά από την αμέσως προηγούμενη περίοδο.

Ο Εποικισμός των Αρβανιτών

Ένα σημαντικό γεγονός στα τέλη του 14ου αιώνα, που θα επηρεάσει τη δημογραφική διαμόρφωση της Αττικής και στους επόμενους αιώνες είναι ο **εποικισμός των Αρβανιτών**. Η απώλεια της Καρύστου και τμήματος της Θεσσαλίας από τους Σέρβους του Στέφανου Δουσάν, η απώλεια των Μεγάρων από τον Φλωρεντινό Νέριο Ατσαγιόλι το 1374²⁴⁴ και η κατάληψη των Θηβών από τον Ναβαρρέζο Ιωάννη de Urtubia²⁴⁵, είχαν ως αποτέλεσμα τον περιορισμό του δουκάτου, που πλέον περιλάμβανε την Αττική, τη Βοιωτία, την κομητεία των Σαλώνων και το δουκάτο των Νέων Πατρών²⁴⁶. Ο βασιλιάς της Αραγωνίας αναγκάστηκε προκειμένου να αναδιοργανώσει το δουκάτο, να στείλει στην Ελλάδα γενικό επίτροπό του τον Φίλιππο Ντελμάου, υποκόμη Ροκκαβέρτη²⁴⁷. Αυτός προκειμένου να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τον συνεχώς αυξανόμενο οθωμανικό κίνδυνο²⁴⁸ αλλά και για να συμπληρωθούν τα κενά του πληθυσμού του δουκάτου, που είχαν δημιουργηθεί από την επιδρομή των Ναβαρραίων²⁴⁹, ζήτησε και έλαβε από

²⁴³ Η Χρ. Μαλτέζου, («Το αρχείο της Βενετίας», σελ. 112, 128), σημειώνει ότι η πολύ αρνητική εικόνα που βγαίνει από τις μελέτες των Ελλήνων λογίων του περασμένου αιώνα, θα πρέπει να εξεταστεί σε συνάφεια με τα εθνικιστικά ρεύματα της εποχής στην οποία γράφτηκαν. Για παράδειγμα, μπορεί για τους χριστιανούς οι Καταλανοί να ήταν μισθοφόροι που επιδίδονταν σε λεηλασίες, καταστροφές και πειρατεία, όμως δεν ήταν οι μόνοι ούτε οι πρώτοι, που λεηλατούσαν ή που χρησιμοποιούσαν τα πολυάριθμα νησιά της ελληνικής θάλασσας ως ιδεώδη καταφύγια των πειρατικών τους πλοίων, Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, σελ. 416-417.

²⁴⁴ Lock, *όπ. π.*, σελ. 369-370.

²⁴⁵ Setton, *Catalan Domination*, σελ. 128 κ. εξ.

²⁴⁶ Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Οι Καταλανοί του δουκάτου των Αθηνών», σελ. 17.

²⁴⁷ Μπίρης, *Αρβανίτες*, σελ. 88.

²⁴⁸ Που είχε ως αποτέλεσμα την αλλαγή της παπικής πολιτικής στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα σε μια προσπάθεια να συσπειρωθούν όλες οι χριστιανικές δυνάμεις. Έτσι προέβη σε συγχώρηση των αλληπάλληλων προηγούμενων αφορισμών του στην καταλανική κομπανία, Ντούρου-Ηλιοπούλου, *όπ. π.*, σελ. 17, 19, υποσημ. 14.

²⁴⁹ Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα*, σελ. 381.

τον επικυρίαρχο του βασιλιά την άδεια για να εγκαταστήσει μετά από πρόσκληση²⁵⁰ στο δουκάτο Έλληνες και Αρβανίτες²⁵¹ πολεμιστές²⁵².

Ήδη από το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα οι Αρβανίτες έκαναν την εμφάνισή τους στη Θεσσαλία. Στα μέσα του 14ου αιώνα εμφανίστηκαν επίσημα²⁵³ και στην Πελοπόννησο. Ο πρώτος δεσπότης του δεσποτάτου του Μορέα χρειαζόταν πόρους και στρατιωτική δύναμη, για να επιβληθεί στους τοπικούς άρχοντες και για να εξασφαλίσει την απομονωμένη αυτή επαρχία από τους γείτονες Φράγκους και τους Τούρκους επιδρομείς²⁵⁴. Έτσι εγκατέστησε στη βόρεια πλευρά της επαρχίας, που ήταν εκτεθειμένη στους Φράγκους, Αρβανίτες, χωρίς να υπάρχουν πληροφορίες για τον ακριβή αριθμό τους²⁵⁵. Εφόσον λοιπόν σταθεροποιήθηκε η παρουσία Αρβανιτών πολεμιστών στη μέση, δυτική και νότια Ελλάδα, με την πρόσκληση του Ροκκαβέρτη²⁵⁶ κατέφθασαν στη Βοιωτία και τη Λοκρίδα. Ο ιππότης Ραμόν ντε Βιλανόβα, που διαδέχτηκε τον Ροκκαβέρτη²⁵⁷, έφερε μεγάλο αριθμό Αρβανιτών το 1383²⁵⁸. Δημιούργησε έτσι δυο ζώνες άμυνας για την

²⁵⁰ Μέσω του θεσμού της «πρόνοιας», ODB, τόμ. 3, σελ. 1733-1734 (πρόνοια), Νεράντζη-Βαρμάζη, *Αγροτική και αστική οικονομία*, σελ. 45-46. Ο θεσμός αναπτύσσεται ιδιαίτερα στα μέσα του 13ου αιώνα και επί Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου γίνεται κληρονομική και μεταβιβάζεται, Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Η ανδεγαυική κυριαρχία*, σελ. 103-103.

²⁵¹ Η πρώτη κάθοδος των Αρβανιτών προς τη Θεσσαλία πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στο 1268. Το 1265 ο Μιχαήλ Β', ηγεμόνας του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1230-1268), δηλώνει πίστη και υποταγή στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγο και θέτει υπό το σκήπτρο του το Δεσποτάτο της Ηπείρου. Μετά τη συμφιλίωση ανάμεσα στους δυο άνδρες αποφασίστηκε η μεταφορά από την Ήπειρο ενός μέρους των Αρβανιτών πολεμιστών που πλεόναζαν, ώστε να στελεχώσουν τα κάστρα της Θεσσαλίας (ο γεωγραφικός όρος εκείνη την εποχή περιλάμβανε όλη την κάτω από την Πίνδο χώρα, μαζί με την Ακαρνανία και την Αιτωλία), Μπίρης, *Αρβανίτες*, σελ. 53.

²⁵² Στο ίδιο, σελ. 88.

²⁵³ Σχετικά με τις θεωρίες για την ύπαρξη Αρβανιτών στην Πελοπόννησο πολύ πριν το 14ο αιώνα βλ. Μπίρης, *όπ. π.*, σελ. 63-68.

²⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 70-71.

²⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 71. Ο Σπ. Λάμπρος, («Η ονοματολογία της Αττικής», σελ. 166), θεωρεί τον αριθμό μικρότερο από 10000, καθώς χαρακτηρίζει τη μεταγενέστερη εποίκηση των Αρβανιτών ως: «έτι πολυπληθεστέραν».

²⁵⁶ Στα αρχεία της Βενετίας σώζεται η καταχώρηση της αίτησής του τον Δεκέμβριο του 1382, στο οποίο γράφει: «Υποκόμης, Μας γίνεται παράκλησις να θελήσουμε να δώσουμε προνόμιο σε κάθε Έλληνα και Αρβανίτη που θα θελήσει να έρθει στο δουκάτο της Αθήνας να είναι ασύδοτος για δύο χρόνια...», Rubió i Lluch, *Diplomatari de l' Orient Català*, σελ. 587.

²⁵⁷ Ο οποίος αναγκάστηκε να επιστρέψει στην Ισπανία σύντομα, λόγω περισπασμών του βασιλείου στην Καταλανία και τη Σικελία, Μπίρης, *όπ. π.*, σελ. 89.

²⁵⁸ Ωστόσο ο αριθμός αυτός μεγαλώνει ακόμα περισσότερο στη διάρκεια της κυριαρχίας των Φλωρεντινών, όπως επιτρέπει να εικάσουμε ένα έγγραφο του βενετικού αρχείου, της 20ης Απριλίου του 1402, Σάθας, *Μνημεία ελληνικής ιστορίας*, τόμ. Β', σελ. 79, αρ. 298,

προστασία του δουκάτου των Αθηνών. Οι Αρβανίτες του δουκάτου των Νέων Πατρών εγκαταστάθηκαν στις βόρειες παρυφές του Βοιωτικού κάμπου και στις περιοχές γύρω από τον Ελικώνα²⁵⁹, για να φυλάξουν τις εισόδους από τον δρόμο των Θερμοπυλών, την παραλία του Μαλιακού και του Ευβοϊκού κόλπου και από τον δρόμο των Σαλώνων. Οι Αρβανίτες του Γκίνου Λιόσα με τους Μαλακασαίους και άλλους Αρβανίτες του δεσποτάτου της Ηπείρου, που είχαν ηττηθεί από τον Θωμά Πρελιούμποβιτς στην προσπάθειά τους να τον εκθρονίσουν το 1377²⁶⁰, εγκαταστάθηκαν στο δουκάτο της Αθήνας²⁶¹. Έτσι δημιουργείται και η δεύτερη γραμμή άμυνας με Αρβανίτες που τοποθετούνται στην περιοχή του Καταδέματος: στα Λιόσια, στο Καματερό και τη Χασιά, για να προστατεύουν το λεκανοπέδιο της Αθήνας από τον δρόμο του Θριασίου και της Φυλής. Επίσης, τοποθετήθηκαν Μαζαρακαίοι και Λιόσηδες στο δερβένι της Φυλής, όπως και Μαλακασαίοι στην ανατολική πλευρά σε επίκαιρη θέση, για να προστατεύουν την είσοδο της Αττικής από το διάσελο μεταξύ της Πάρνηθας και του Μαυροβουνίου²⁶².

Η ηγεμονία της οικογένειας των Φλωρεντινών Acciaiuoli (1388-1460)

Η τρίτη και τελευταία λατινική δυναστεία της Αθήνας είχε πρωταγωνιστή τον Φλωρεντινό Nerio Acciaiuoli²⁶³. Η οικογένεια των Acciaiuoli και συγκεκριμένα ο Niccolo, από την τέταρτη δεκαετία του 14ου αιώνα αντιλήφθηκε τις δυνατότητες για εμπορική δραστηριότητα που παρείχαν τα ανθηρά οικονομικά κέντρα του πριγκιπάτου της Αχαΐας. Μετά από σειρά ενεργειών και κινήσεων προς αυτή την κατεύθυνση, έγινε

Λάμπρος, «Η ονοματολογία της Αττικής», σελ. 175-176. Στο έγγραφο αυτό δίνονται πληροφορίες για τα προνόμια και τους πολύ ευνοϊκούς όρους του εποικισμού των Αρβανιτών στην Εύβοια, που σύμφωνα με τον Σπ. Λάμπρο δεν μπορεί να είναι πολύ διαφορετικοί από αυτούς που δόθηκαν κατά τον εποικισμό των Αρβανιτών σε Πελοπόννησο και Αττική.

²⁵⁹ Οι περιοχές αναλυτικά στο Μπίρης, *Αρβανίτες*, σελ. 89.

²⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. 74-75.

²⁶¹ Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα*, σελ. 381, Μπίρης, *όπ. π.*, σελ. 90.

²⁶² Μπίρης, *όπ. π.*, σελ. 90.

²⁶³ Οι Acciaiuoli ήταν γύρω στο 1330 μεγάλη εμπορική εταιρεία με μονοπώλιο εξαγωγής σίτου, κρασιού, λαδιού και κάνναβης από την κάτω Ιταλία, Raymond, *Medieval Trade in the Mediterranean World*, σελ. 231. Στα μέσα και στο β' μισό του 14ου αιώνα σχεδόν όλες οι φλωρεντινές εταιρείες (και των Acciaiuoli) είχαν χρεοκοπήσει μπαίνοντας σε μια παρακμή από την οποία ουδέποτε μπόρεσαν να ανακάμψουν, Γιαννακόπουλος, *Δουκάτο των Αθηνών*, σελ. 50-51.

ο πλουσιότερος βαρόνος της Αχαΐας και η πολιτική του δύναμη βρισκόταν στο απόγειό της.

Ένας από τους γιούς του ξαδέρφου του Niccolo, Jacopo, ο Nerio A' Acciaiuoli γίνεται αργότερα και επίσημα (12-1-1394) Δούκας των Αθηνών²⁶⁴. Ο Nerio πρέπει να ήρθε στην Πελοπόννησο μεταξύ 1366-1367 και έκτοτε παρέμεινε εκεί φιλοδοξώντας να εξελιχθεί σε παντοδύναμο ηγεμόνα²⁶⁵. Σε επιχείρησή του στα μέσα του 1385 εισβάλλει στη Μεγαρίδα και γίνεται σε λίγα χρόνια κύριος της Βοιωτίας, της Φθιώτιδας, της Αττικής και της Αθήνας, εκτός από την Ακρόπολη, στην οποία κλείστηκαν οι Καταλανοί περιμένοντας βοήθεια. Στις 2 Μαΐου 1388 ο Nerio ήταν πλέον κυρίαρχος και της Ακρόπολης²⁶⁶, αφήνοντας στους Καταλανούς μονάχα την κομητεία των Σαλώνων²⁶⁷(εικ. 9). Οι διάδοχοι του Nerio στο δουκάτο των Αθηνών ήταν ο Antonio A' (1402-1435)²⁶⁸, ο Nerio B' (1435- 1451)²⁶⁹, ο Antonio B' (1439-1441) και ο Franco (1455-1460), με τον οποίο λήγει και τυπικά η κυριαρχία των Φλωρεντινών στην Αθήνα ²⁷⁰. Η πολιτική τους απέναντι στους υποτελείς τους διέφερε σημαντικά από την πολιτική των Βουργουνδών και των Καταλανών. Συνολικά ο Nerio επέδειξε έναν φιλελληνικό χαρακτήρα ²⁷¹. Η συναινετική πολιτική των Φλωρεντινών είχε ως αποτέλεσμα και σημαντικές αλλαγές στην καθημερινή ζωή: Πλέον εισάγεται η ελληνική γλώσσα στα δημόσια έγγραφα²⁷² και νομιμοποιείται το ορθόδοξο δόγμα. Οι φλωρεντινοί δούκες επέτρεψαν την άσκηση της ορθόδοξης λατρείας, χωρίς ωστόσο να καταργήσουν το επίσημο καθολικό θρησκευμα και τη θέση του Λατίνου αρχιεπισκόπου, για λόγους ευμείνειας του πάπα²⁷³. Μετά από 180 χρόνια (τελευταίος μητροπολίτης Αθηνών ήταν

²⁶⁴ Buchón, *Recherches historiques sur la Principauté*, σελ. 138-139.

²⁶⁵ Γιαννακόπουλος, *Δουκάτο των Αθηνών*, σελ. 63.

²⁶⁶ Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα*, σελ. 388, Chrysostomides, *Monumenta Peloponnesiaca*, σελ. 90, No 41.

²⁶⁷ Μπίρης, *Αρβανίτες*, σελ. 93.

²⁶⁸ Προηγήθηκε ένα διάστημα από το θάνατο του Nerio (1394) ως το 1402, οπότε και η κυριαρχία της Αθήνας περιήλθε στη Βενετία, Γιαννακόπουλος, *όπ. π.*, σελ. 78-79.

²⁶⁹ Μετά τον θάνατο του Nerio B' (1451), για ένα διάστημα τον διαδέχτηκε στην εξουσία η σύζυγός του, Chiara Giorgi, ως επίτροπος του ανήλικου γιου τους, Francesco, στο ίδιο, σελ. 80.

²⁷⁰ Στο ίδιο, σελ. 79-81.

²⁷¹ Δεν ήταν πολιτική αισθήματος, αλλά προγράμματος του Φλωρεντίνου ηγεμόνα, Miller, *όπ. π.*, σελ. 402.

²⁷² Γιαννακόπουλος, *όπ. π.*, σελ. 159-161, υποσημ. 646.

²⁷³ Στο ίδιο, σελ. 161 κ. εξ.

το 1204 ο Μιχαήλ Χωνιάτης), έρχεται και πάλι στην Αθήνα ορθόδοξος μητροπολίτης με τις ευλογίες του πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης²⁷⁴.

Στον τομέα της διοίκησης, σημαντική θεωρείται η αποδοχή της συμμετοχής των δημογερόντων στην εξουσία και της απονομής επίσημων αξιωμάτων, νοταρίων ή καντζιλλιέρηδων σε Έλληνες²⁷⁵. Αρχίσαν να κάνουν την εμφάνισή τους αθηναϊκές οικογένειες, που διαδραμάτισαν ρόλο στο πλαίσιο του κοινοτικού θεσμού επί Φλωρεντινών, κάτι που δεν υφίστατο στις προηγούμενες περιόδους της λατινικής κατάκτησης²⁷⁶. Στην περίοδο της κυριαρχίας των Acciaiuoli φαίνεται ότι οι κάτοικοι της αθηναϊκής υπαίθρου διαιρούνταν σε ελεύθερους χωρικούς και σε υποκείμενους σε υποχρεωτική εργασία, αλλά και πάλι υπό ένα πιο ελεύθερο καθεστώς. Το 1407, από την απάντηση της Βενετίας σε πρεσβεία του Antonio A' Acciaiuoli σχετικά με το νομικό καθεστώς των υπηκόων του δουκάτου²⁷⁷, συνάγεται ότι στην Αττική υπήρχαν τρεις κατηγορίες: α) όσοι είχαν γη, την οποία καλλιεργούσαν χωρίς να τους ανήκει και απέδιδαν φόρους στον δούκα, β) όσοι ήταν ιδιοκτήτες με παραχωρητήριο καλλιεργήσιμων εκτάσεων και κάποιου ευρύτερου χώρου που όριζαν και γ) όσοι κατείχαν γη με αντάλλαγμα προσωπική υπηρεσία στις αρχές. Ακόμα αναφέρεται και μια κατηγορία ευγενών, οι οποίοι ήταν κύριοι καλλιεργήσιμων εκτάσεων χωρίς σχέση εξάρτησης από τον Δούκα, και τις νέμονταν αυτόνομα.

Στον τομέα της οικονομίας κάποια χαρακτηριστικά του εγκατεστημένου φεουδαρχικού συστήματος διατηρούνται. Παράλληλα γίνεται φανερό όμως και η προσπάθεια αποφεουδαρχοποίησης των οικονομικών σχέσεων²⁷⁸. Η σημαντική συνθήκη που διαμορφώνεται στην περίοδο είναι ότι πλέον οι δούκες Acciaiuoli εκμεταλλεύτηκαν τις δομές που βρήκαν, αλλά δεν χρησιμοποίησαν παρασιτικά τα οφέλη της γης, όπως οι

²⁷⁴ Οι τρεις μητροπολίτες της Αθήνας κατά τη διάρκεια της Φλωρεντινής κυριαρχίας ήταν ο Δωρόθεος, ο Δημήτριος και ο Μακάριος, Γιαννακόπουλος, *Δουκάτο των Αθηνών*, σελ. 162-163.

²⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. 147.

²⁷⁶ Για παράδειγμα οι Καλοφρενάδες, οι Λιμπόνες, οι Βενιζέλοι και οι Παλαιολόγοι, στο ίδιο, σελ. 148.

²⁷⁷ Σάθας, *Μνημεία ελληνικής ιστορίας*, τόμ. Β', αρ. 420, σελ. 183-183, βλ. και Γιαννακόπουλος, *όπ. π.*, σελ. 129-130.

²⁷⁸ Σχετικά με τις διαφορετικές απόψεις, για τα αποτελέσματα που επέφερε στην οικονομία η διείσδυση των Acciaiuoli στο φεουδαρχικό σύστημα των λατινοκρατούμενων περιοχών, βλ. Γιαννακόπουλος, *όπ. π.*, σελ. 124-125 και σημειώσεις.

προκάτοχοί τους, αλλά επένδυαν τα χρήματα σε επικερδείς επιχειρήσεις. Προκειμένου να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, οι δουλοπάροικοι μετατρέπονται σε ενεργούς οικονομικά υπηκόους, που ανάλογα με την παραγωγικότητά τους αποκομίζουν και προσωπικό υλικό όφελος.

Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε μόνο να υποθέσουμε²⁷⁹ ότι η ζωή των κατοίκων στα χωριά της Αττικής βελτιώνεται, χωρίς να μπορούμε να προσδιορίσουμε το μέγεθος αυτής της βελτίωσης. Σαφώς όμως υπάρχει μια ηπιότερη αντιμετώπιση των υποτελών, οι οποίοι πλέον απολαμβάνουν και θρησκευτική ελευθερία, καθώς έχει νομιμοποιηθεί το ορθόδοξο δόγμα.

Η ΑΤΤΙΚΗ ΥΠΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ

Ο τελευταίος ηγεμόνας της οικογένειας των Acciaiuoli, Franco, τοποθετήθηκε στη θέση του από τον Σουλτάνο το 1455, ο οποίος με αυτόν τον τρόπο έλυσε προσωρινά το θέμα διαδοχής που είχε προκύψει μετά τον θάνατο του Nerio Β'. Το 1456, λόγω των χειρισμών του Franco²⁸⁰, ο Μεχμέτ αναγκάστηκε να στείλει εναντίον του τον Ομάρ Πασά της Θεσσαλίας. Τότε η Αθήνα καταλαμβάνεται από τους Τούρκους²⁸¹, όχι όμως και η Ακρόπολη της. Μετά από ανεπιτυχή τρίμηνη πολιορκία της Ακρόπολης, οι δυο πλευρές ήρθαν σε συμβιβασμό και ο φλωρεντίνος δούκας συμφώνησε τον Ιούνιο²⁸² του 1458 να μεταβεί στην Θήβα, που του παραχωρήθηκε ως τιμάριο²⁸³, με τη σύζυγο και τα παιδιά του. Έτσι πραγματοποιείται στην Αττική η μετάβαση από την Φλωρεντινή στην Οθωμανική κυριαρχία με τρόπο ήρεμο και ειρηνικό. Πλέον η Αττική και ο οικισμός του Μενιδίου, για τα επόμενα 400 χρόνια περίπου θα τελούν υπό οθωμανική διοίκηση. Στο παρόν κεφάλαιο θα αναφερθούμε συνοπτικά σε θέματα που αφορούν στην διοικητική οργάνωση του χώρου, στους αυτοδιοικητικούς θεσμούς των υποτελών, στην εκκλησιαστική οργάνωση και σε σημαντικά γεγονότα της περιόδου.

²⁷⁹ Καθώς δεν υπάρχουν σχετικές πηγές.

²⁸⁰ Ο Franco θανάτωσε τη θεία του, λόγω σφετερισμών σε θέματα διαδοχής στον θρόνο και προξένησε εκ νέου αναστάτωση στο δουκάτο, Γιαννακόπουλος, *Δουκάτο των Αθηνών*, σελ. 81.

²⁸¹ Σχετικά με την ακριβή ημερομηνία 4 Μαΐου 1456, ως ημερομηνία κατάληψης της Αθήνας, επιχειρηματολογεί ο Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Β', σελ. 153.

²⁸² Ο Φραντζής αναφέρει ότι: «τῷ δὲ Ἰουνίῳ τοῦ αὐτοῦ ἔτους παρέλαβεν ὁ ἀμνηρᾶς τὴν Ἀθηνῶν πόλιν», (*Χρονικό*, σελ. 385, βιβλίο Δ', κεφ. 14, στ. 21-22).

²⁸³ Φιλαδελφεύς, *Ιστορία*, τόμ. Α', σελ. 145-147, Γρηγορόβιος, *Ιστορία της πόλεως των Αθηνών*, τόμ. Β', σελ. 388.

Η διοικητική οργάνωση της Αττικής

Αμέσως μετά την κατάκτηση της Αττικής από τους Τούρκους πρέπει να προσδιοριστεί και η ένταξή της στο διοικητικό σύστημα του Οθωμανικού κράτους, με τη σύσταση του καζά²⁸⁴ της Αθήνας. Πρόκειται για μια επαρχιακή διοίκηση, που μέχρι το 1470 υπαγόταν στον «σαντζάκ-μπεη» Τρικάλων και στη συνέχεια μέχρι και το τέλος της Τουρκοκρατίας στο σαντζάκι του Ευρίπου²⁸⁵. Η δικαιοδοσία του σαντζακίου εκτεινόταν στο μεγαλύτερο μέρος της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας και στην Εύβοια²⁸⁶.

Ο καζάς της Αθήνας, που περιλάμβανε την Αττική μέχρι και την Ελευσίνα, μπορεί να διαιρεθεί σε τρεις διαφορετικές διοικητικές περιόδους²⁸⁷. Στην πρώτη περίοδο, που εκτεινόταν πιθανόν από τη σύστασή του ως και το διάστημα μεταξύ των ετών 1621-1635²⁸⁸, ο σούμπασης ήταν ο πολιτικός και στρατιωτικός διοικητής του καζά. Βοηθοί του ήταν τρεις αξιωματούχοι²⁸⁹, ο δισδάρης (φρούραρχος), ο καδής (δικαστής) και ο μουφτής (ερμηνευτής του ιερού νόμου-κορανίου). Μια διοικητική μεταβολή στις αρχές της δεκαετίας του 1640²⁹⁰ σηματοδοτεί πιθανόν τη δεύτερη διοικητική περίοδο του καζά της Αθήνας, οπότε και ο σούμπασης αντικαταστάθηκε από τον βοεβόδα²⁹¹. Στην περίοδο αυτή που διήρκεσε μέχρι το 1760, σε γενικές γραμμές φαίνεται πως η διοίκηση υπήρξε ήπια για τους υποτελείς (ραγιάδες των βακουφίων), καθώς αυτοί ήταν απαλλαγμένοι από έκτακτες

²⁸⁴ Γιαννόπουλος, *Διοικητική οργάνωση*, σελ. 116-126.

²⁸⁵ Στο ίδιο, σελ. 116. Τότε έγινε η Εύβοια πρωτεύουσα του νομού (σαντζάκ), στην οποία περιλαμβανόταν η Αθήνα. Η Χαλκίδα αποτελούσε έδρα του πασά διοικητή, Φιλαδελφεύς, *Ιστορία*, τόμ. Α', σελ. 154.

²⁸⁶ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 45. Πιο συγκεκριμένα, στο σαντζάκι περιλαμβανόταν η Εύβοια, η Αττική, η Θήβα, η Λειβαδιά, το Τουρκοχώρι, η Μπουδουνίτσα (Μενδενίτσα), το Ζητούνι, τα Σάλωνα, το Λιδορίκι και το Μαλανδρίνο, Φιλαδελφεύς, όπ. π., τόμ. Α', σελ. 288, υποσημ. 3.

²⁸⁷ Τη διαίρεση αυτή πρότεινε ο Δ. Καρύδης, (*Πολοδομικά Αθηνών*, σελ. 99-102). Διεξοδική ανάλυση των τριών αυτών υποπεριοδών γίνεται στις σελ. 102-200, βλ. και Πάλλης, όπ. π., σελ. 61.

²⁸⁸ Σχετικά με το διάστημα αυτό βλ. Φιλαδελφεύς, όπ. π., τόμ. Α', σελ. 289-290.

²⁸⁹ Όλοι οι αξιωματούχοι του καζά ήταν υπάλληλοι, που διορίζονταν απευθείας από την κεντρική διοίκηση. Πιο αναλυτικά σχετικά με τις αρμοδιότητές τους βλ. Φιλαδελφεύς, όπ. π., τόμ. Α', σελ. 291-292, βλ. και Πάλλης, όπ. π., σελ. 46

²⁹⁰ Τότε οι πρόσοδοι του καζά της Αθήνας έγιναν βακούφι των ιερών πόλεων των μουσουλμάνων, Μεδίνας και Μέκκας. Η διαχείρισή τους παραχωρήθηκε ως κτήμα στον κισλάρ αγά (αρχιευνούχο του σουλτανικού χαρεμιού), Γιαννόπουλος, όπ. π., σελ. 120 κ. εξ, Μπίρης, *Τα αττικά*, σελ. 27. Ο αρχιευνούχος είχε το δικαίωμα να αναθέτει την είσπραξη των προσόδων της επαρχίας σε όποιον ήθελε, Φιλαδελφεύς, όπ. π., τόμ. Α', σελ. 302.

²⁹¹ Φιλαδελφεύς, όπ. π., τόμ. Α', σελ. 209-292, βλ. και Πάλλης, όπ. π., σελ. 45.

φορολογίες, ενώ το καθεστώς τους παρείχε τη δυνατότητα να ελέγχουν σε κάποιο βαθμό τις αυθαιρεσίες του βοεβόδα, υποβάλλοντας τα αιτήματά τους με αντιπροσωπείες στον κισλάρ αγά²⁹². Η τρίτη περίοδος, που διήρκησε χρονικά ως το τέλος της Τουρκοκρατίας, εκκινεί από το 1760²⁹³, οπότε και πολλά *χας*²⁹⁴ (κτήματα) ανάμεσά τους και η Αττική, μετατράπηκαν σε *μαλικιανέ*²⁹⁵. Η επαρχία περνούσε στα χέρια του πλειοδότη, ο οποίος συνήθως απομυζούσε τους κατοίκους, ώστε αφενός να αποσβέσει τη χρηματική του προσφορά και αφετέρου να αποκομίσει το μεγαλύτερο κατά το δυνατόν κέρδος²⁹⁶. Ο εκμισθωτής συνήθως διέμενε στην Κωνσταντινούπολη και έστελνε στην επαρχία απεσταλμένο του, που ασκούσε τις εξουσίες του βοεβόδα²⁹⁷. Ο βοεβόδας μετά την πτώση του Χασεκή (1795), διοριζόταν από το σουλτανικό νομισματοκοπείο²⁹⁸, ενώ οι υπόλοιποι αξιωματούχοι της τοπικής διοίκησης εξακολουθούν να διορίζονται από την κεντρική διοίκηση²⁹⁹.

²⁹² Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 45-46.

²⁹³ Επί σουλτάνου Μουσταφά του Γ'. Βλ. το «Χρονικόν τοῦ Ἀνθίμου», που δημοσιεύεται στο Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 99 (98-131).

²⁹⁴ Σε ολόκληρη την Οθωμανική αυτοκρατορία η γη θεωρείται κτήμα του σουλτάνου, ήταν δηλαδή γη του Εμίρ(η) ή αλλιώς γαίες «Emiri», Γιώτας, *Συμβολή*, σελ. 25. Οι γαίες αυτές χωρίζονταν ανάλογα με τα έσοδα που απέφεραν: «Khas» ή *χάσια* (όσες απέφεραν πάνω από 100.000 άσπρα ετησίως), «Zeamet» ή *ζεαμέτια* (όσες απέφεραν από 20.000 έως 99.000 άσπρα ετησίως) και «Timar» ή *τιμάρια* (όσες απέφεραν κάτω από 19.999 άσπρα ετησίως), Σαορής, *Οθωμανική πραγματικότητα*, τόμ. Β', σελ. 55-56, Παπαγεωργίου, *Το Ελληνικό κράτος*, σελ. 24.

²⁹⁵ Προσωπικό κτήμα του σουλτάνου, που πωλείται «πρὸς ἰσόβιον μόνον νομὴν». Ο πλειοψηφίσας, στον οποίο τελικά κατακυρώνεται το κτήμα έχει την υποχρέωση να πληρώσει εκτός από τους τακτικούς φόρους και ένα ποσό εφάπαξ, που ισούται με το δεκαπλάσιο του ετήσιου εισοδήματος. Μετά τον θάνατο του αγοραστή το κτήμα επιστρέφει στη δικαιοδοσία του σουλτάνου. Ο αγοραστής του κτήματος (Μαλικιανέ Σαϊπί), δεν μπορεί να είναι χριστιανός, καθώς αυτός είχε και δικαιώματα διοικητικά και επί των κατοίκων του κτήματος, Φιλαδελφεύς, *Ιστορία*, τόμ. Α', σελ. 124-125.

²⁹⁶ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 46.

²⁹⁷ Γιαννόπουλος, *Διοικητική οργάνωσις*, σελ. 121. Ο βοεβόδας είχε κυρίως διοικητικά και αστυνομικά καθήκοντα. Επέβλεπε τη συλλογή φόρων, εξέδιδε πωλητήρια κτημάτων (ταπιά), και συμμετείχε στην εκδίκαση των υποθέσεων μαζί με τον καδή, Φιλαδελφεύς, *όπ. π.*, τόμ. Α', σελ. 290-292, Γιαννόπουλος, *όπ. π.*, σελ. 50-51, βλ. και Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 46.

²⁹⁸ Όπως επιβεβαιώνεται από σχετικές μνείες (αυτοκρατορικό νομισματοκοπείο) σε έγγραφα της περιόδου, Καμπούρογλου, *όπ. π.*, τόμ. Α', σελ. 327, 409-410.

²⁹⁹ Φιλαδελφεύς, *όπ. π.*, τόμ. Α', σελ. 292, βλ. και Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 46.

Ο καζάς της Αθήνας ήταν χωρισμένος σε τέσσερις υποδιοικήσεις³⁰⁰: Κατάδεμα³⁰¹, περιφέρεια της Αθήνας, Μεσόγεια και Ελευσίνα με το βουνό της Χασιάς³⁰². Το βόρειο-βορειοανατολικό πεδίο ήταν ενταγμένο στην επαρχιακή υποδιοίκηση του Καταδέματος και το υπόλοιπο στην άμεση δικαιοδοσία της πόλης της Αθήνας³⁰³. Σε έγγραφο της οθωμανικής διοίκησης του 1642³⁰⁴, η Κηφισιά αναφέρεται ως έδρα καζά, στα όρια του οποίου βρίσκονται τα χωριά: Ece Mares (;), Πικέρμι, Βρανάς, Σταμάτα, Μέξα, Μπούγα, Ραπεντόσα και Λεψίνα. Επίσης, σύμφωνα με τον Τσελεμπή η Κηφισιά ήταν μια μικρή, αποσπασμένη από την Αθήνα επαρχία, η οποία διέθετε ξεχωριστές αρχές³⁰⁵. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, παρά τις όποιες ασάφειες μπορεί με ασφάλεια να θεωρηθεί η Κηφισιά ως έδρα της υποδιοίκησης του Καταδέματος³⁰⁶ και κατά πάσα πιθανότητα θα ήταν ένας *ναχιγιές*³⁰⁷ (δήμος). Τα όρια του Καταδέματος προσδιορίζει ο Χριστόπουλος. Η περιφέρεια περιλάμβανε την περιοχή του Ωρωπού ως τον Άγιο Ανδρέα και τη Ραφήνα, την Πεντέλη, το πέρασμα μεταξύ Πάρνηθας και Πεντέλης, την Κηφισιά και το Μαρούσι³⁰⁸. Στην υποδιοίκηση αυτή υπαγόταν και το Μενίδι³⁰⁹. Ωστόσο σύμφωνα με τη μαρτυρία του Hobhouse, το Μενίδι

³⁰⁰ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 47-48. Ο Σκουζές αναφέρεται εκτός της Αθήνας σε δυο υποδιοικήσεις, στα Μεσόγεια και στο Κατάδημα, (*Η τυραννία του Χατζή-Αλή Χασεκλή*, σελ. 119-120).

³⁰¹ Βλ. σχετικές αναφορές για το «τμήμα Κατάδεμα» στο Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 353, 367, και για την «περιφέρεια Κατάδεμα» στο ίδιο, τόμ. Β', σελ. 77, τόμ. Γ', σελ. 193, 208. Στοιχεία για τη διοικητική οργάνωση Καταδέματος, βλ. Χριστόπουλος, «Δέμα και Κατάδεμα».

³⁰² Τα Μεσόγεια και η Ελευσίνα με το βουνό της Χασιάς ήταν οι άλλες δυο υποδιοικήσεις του καζά της Αθήνας σύμφωνα με τον Sibthorp, («The country of Attica is divided into four districts, namely, Mesoïa, Catta Lama, Eleusina with Mount Chasha», Walpole, *Memoirs*, σελ. 144). Από άλλες μαρτυρίες προκύπτει ότι τα διοικητικά όρια του Καταδέματος έφταναν μέχρι το Θριάσιο πεδίο, Omont, *Mission françaises*, τόμ. II, σελ. 1090.

³⁰³ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 48.

³⁰⁴ Mufassal Cizye Defter, Γιώτας [Kiel], «Χωριά και κάτοικοι», σελ. 17, βλ. και Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 47.

³⁰⁵ Μπίρης, *Τα αττικά*, σελ. 21.

³⁰⁶ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 47-48.

³⁰⁷ Όταν ο αριθμός των εξαρτώμενων από τον καζά χωριών είναι μεγάλος τότε αυτά χωρίζονται καθ' ομάδες στους *ναχιγιέδες* (*nāhiye*· δήμος), Γιαννόπουλος, *Διοικητική οργάνωσις*, σελ. 49. Σύμφωνα με τον Ι. Γιαννόπουλο, στον καζά της Αθήνας δήμοι θα ήταν ο Ωρωπός και η Κηφισιά, (*Διοικητική οργάνωσις*, σελ. 121, υποσημ. 1).

³⁰⁸ Χριστόπουλος, *όπ. π.*

³⁰⁹ Μπίρης, *Τοπωνυμιαί Αθηνών*, σελ. 49. Σε έγγραφο της εποχής της Επανάστασης, (Απόσπασμα Τουρκικού κτηματολογίου και εκτιμήσεως του εν Αθήναις Εθνικού ελαιώνος Χώρας και χωριών), που δημοσιεύεται στο Γιώτας, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 388-393 (Β 41, έτος 1826), το Μενίδι αναφέρεται ανάμεσα στα χωριά του Καταδέματος, ο ίδιος, *Συμβολή*, σελ.

απολάμβανε κάποια αυτονομία απέναντι στον βοεβόδα της Αθήνας³¹⁰, καθώς φαίνεται πως παρείχε εισφορά για τη διατήρηση ενός αριθμού στρατιωτών πεζικού ή ιππικού, προς ενίσχυση του αυτοκρατορικού στρατού. Εφόσον ίσχυε μια τέτοια εισφορά που δεν μαρτυρείται αλλού, θα προκαλούσε ασφαλώς και μια ευνοϊκότερη αντιμετώπιση του χωριού από μέρους των οθωμανικών αρχών³¹¹. Σε κάθε περίπτωση όμως, η διαίρεση αυτή του καζά της Αθήνας σε υποδιοικήσεις δεν πρέπει πρακτικά να είχε ιδιαίτερη σημασία³¹². Η Αθήνα παρέμενε το αδιαφιλονίκητο διοικητικό κέντρο της περιοχής.

Ένα τουρκικό έγγραφο (Γνωμάτευση αρμόδιας οικονομικής υπηρεσίας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας σε αναφορά Μενιδιατών προς τον Σουλτάνο, του 1818)³¹³ του ιστορικού αρχείου της ΙΛΕΑ, ενισχύει την παρατήρηση του Hobhouse για ειδική αντιμετώπιση του Μενιδίου, καθώς αναφέρεται ότι «...Τα χωριά Μενίδι και Χασιά της κοινότητας Αθηνών του Σαντζακίου Ευβοίας, είναι Δερβέντιδες (φρουροί) και ανταποκρίνονται ανελλιπώς στα καθήκοντά τους. Στο χωριό Χασιά δόθηκε φιρμάνι και απαλλάχθηκαν από φόρο. Ελέγχθηκαν τα έγγραφα του χωριού Μενίδι και διαπιστώθηκε ότι αν και είναι φρουροί (Δερβέντιδες) πληρώνουν φόρο. Μπορεί να τους δοθεί φιρμάνι για να μην πληρώνουν φόρο...». Επίσης, στην πρώτη σελίδα του εγγράφου, όπου υπάρχει το αίτημα των Μενιδιατών, αναφέρεται χαρακτηριστικά: « Αν και στο παρελθόν δεν είχαμε τέτοια υποχρέωση, τώρα ζητάνε από εμάς φόρο». Χωρίς να γνωρίζουμε τον χρονικό

37, υποσημ. 2, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 147. Ο Καμπούρογλου περιορίζει το χώρο του Καταδέματος στη διάβαση ανάμεσα σε Πάρνηθα και Πεντέλη, (*Η Άλωσις των Αθηνών υπό των Σαρακηνών*, σελ. 102 κ. εξ). Ο Χριστόπουλος πιθανολογεί ότι το Μενίδι και η Χασιά δεν υπάγονταν στην υποδιοίκηση Καταδέματος, («Δέμα και Κατάδεμα»).

³¹⁰ «Nearly all the villages of Attica are under the subjection of the Waiwode of Athens, and contribute to his revenue. The only exceptions are *Menidi*, half of which furnishes a tax for the maintenance of a certain number of spahis, or cavalry soldiers, for the service of the Imperial armies», Hobhouse, *A Journey I*, σελ. 488, βλ. και Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 147.

³¹¹ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 147.

³¹² Στο ίδιο, σελ. 48. Για παράδειγμα η Κηφισιά, σε άλλα έγγραφα της περιόδου φαίνεται να υπάγεται στην διοίκηση Αθηνών, Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 421.

³¹³ Ματουκάς, «Το αρχείο εγγράφων της ΙΛΕΑ», σελ. 289-290 δημοσιεύεται μετάφραση του εγγράφου, σε επιμέλεια Ι. Ματουκά. Αναφέρεται αριθμός μητρώου του εγγράφου: ΕΓ- 186, η ακριβής ημερομηνία: 19-12-1817/1818 (20 Σαφέρ 1234 μετά Μωάμεθ) και τόπος έκδοσης: Είς Άχαρνάς, στο ίδιο, σελ. 307. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η καταγραφή της Δημόσιας Οικονομικής υπηρεσίας στο τέλος του εγγράφου, που αναφέρει ότι στην Κοινότητα Αθήνας υπάρχουν 21 πόλεις, 12.105 νοικοκυριά και 12810 άγαμοι.

διάστημα για τον οποίο χρησιμοποιείται η λέξη «παρελθόν», οπωσδήποτε αποτελεί μια μαρτυρία για ειδική αντιμετώπιση του χωριού.

Το δερβένι³¹⁴ αποτελούσε το πέρασμα ανάμεσα σε ορεινούς όγκους. Ήταν ένας θεσμός που λειτούργησε κατά την Τουρκοκρατία, όπου οι κάτοικοι ορεινών χωριών έλεγχαν την κίνηση στα περάσματα αυτά. Σαν αντάλλαγμα, οι «Δερβενοχωρίται» μπορούσαν να οπλοφορούν και επιπλέον τα χωριά τους (Δερβενοχώρια) είχαν ένα καθεστώς φορολογικής ατέλειας. Το παραπάνω έγγραφο αποδεικνύει ότι και οι Μενιδιάτες, όπως και οι Χασιώτες, που έλεγχαν το δερβένι της Χασιάς³¹⁵, αναγνωρίζονταν από τους Τούρκους ως «Δερβέντιδες» και απολάμβαναν ειδικών φορολογικών προνομίων. Οι Μενιδιάτες έλεγχαν το πέρασμα στον Άγιο Μερκούριο, επάνω από το Τατόι³¹⁶. Επιπλέον, η εκπροσώπηση του Μενιδίου στη λήψη αποφάσεων και η συνυπογραφή μαζί με τους προεστούς³¹⁷ σημαντικών πρακτικών δείχνει το μέγεθος και την σημασία του χωριού για την Αττική.

Οι αυτοδιοικητικοί θεσμοί των χριστιανών

Το κεντρικό οθωμανικό διοικητικό σύστημα συμπληρωνόταν από ένα είδος τοπικής αυτοδιοίκησης. Έτσι δινόταν στους χριστιανούς της Αθήνας το δικαίωμα να εκλέγουν έμμισθους αντιπροσώπους τους, οι οποίοι χειρίζονταν τις υποθέσεις που αφορούσαν στην κοινότητά τους. Ο

³¹⁴ Σαρρής, «δερβένι».

³¹⁵ Για τους κατοίκους της Χασιάς είμαστε βέβαιοι ότι ήδη από το β' μισό του 17ου αιώνα, ίσως και νωρίτερα αποτελούσαν φρουρούς των ορεινών περασμάτων της Πάρνηθας. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Τούρκου περιηγητή Εβλιά Τσελεμπί (1667), αναφερόμενος στους κατοίκους της Χασιάς λέει: «Όλοι τους είναι φρουροί τῶν δερβενιῶν καὶ εἶναι ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ φόρους», Μπίρης, *Τα αττικά*, σελ 70. Το 1815 εκδόθηκε από τον Σουλτάνο φιρμάνι, που επιβεβαίωσε την ισχύ προηγούμενων, και καθόριζε με ακρίβεια τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των Χασιωτών. Τα προνόμια απολάμβαναν και οι καλόγεροι της μονής Κλειστών, καθόσον θεωρούνταν και αυτοί Χασιώτες και το μοναστήρι τους βρισκόταν επάνω στο δερβένι, Γιώτας, *Παλιά μοναστήρια*, σελ. 79-80, σημ. 76-77.

³¹⁶ Ο Δ. Γιώτας, (*Συμβολή*, σελ. 55), σημειώνει ότι το δερβένι του Αγίου Μερκουρίου αναφερόταν από τον Κασομούλη ως «Τζατάλ δερβέν».

³¹⁷ Για παράδειγμα η περίπτωση του Αναγνώστη Μπούκη και Αναγνώστη Κούβελα, που συνυπογράφουν το Πρακτικό Ειρηνεύσεως των κατοίκων της Αττικής, Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 256, όλο το κείμενο του Πρακτικού, σελ. 253-256.

θεσμός αυτός πιθανόν παραχωρήθηκε από τον σουλτάνο Μεχμέτ το 1458, όταν επισκέφτηκε την Αθήνα³¹⁸.

Οι δημογέροντες, γέροντες ή άρχοντες³¹⁹ αναδεικνύονταν από την τάξη των αρχόντων ή κοτσάμπασι, την οποία αποτελούσαν δώδεκα με δεκατέσσερις οικογένειες³²⁰. Οι εκλεγμένοι δημογέροντες ήταν τρεις ως τέσσερις, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις ο αριθμός τους έφτανε τους δέκα³²¹. Μετά την φιλοτουρκική πολιτική που επέδειξαν πολλά μέλη της πρώτης τάξης και την απροκάλυπτη συνεργασία με το τυραννικό καθεστώς του Χασεκή, οι δημογέροντες άρχισαν να εκλέγονται και από τη δεύτερη τάξη των οικοκυραίων, αποτρέποντας έτσι την σχεδόν κληρονομική διαδοχή στο αξίωμα³²².

Ανάμεσα στα καθήκοντά τους ήταν και τα εξής: είχαν τη μέριμνα για τη συλλογή και την καταβολή των φόρων με προσωπική τους ευθύνη, είχαν την επιμέλεια των δημοσίων έργων και των αγγαρειών, μεσολαβούσαν στις οθωμανικές αρχές για υποθέσεις της κοινότητας, της οποίας την περιουσία διαχειρίζονταν, όπως και μεριμνούσαν για τη λειτουργία του σχολείου της. Τέλος, συμμετείχαν με τον μητροπολίτη Αθηνών στην επίλυση διαφορών μεταξύ των Χριστιανών³²³.

Στον θεσμό των δημογερόντων συμμετείχαν με βεβαιότητα και εκπρόσωποι από τα χωριά και όχι μόνο από την Αθήνα³²⁴. Σε δημοσιευμένα έγγραφα εκλογής δημογερόντων³²⁵ και αναγνώρισης-επικύρωσης της

³¹⁸ «τούς δὲ οἰκίτορας ταύτης αἰδοῖ τῶν προγόνων φιλανθρώπως τε εἶδε καὶ ἐδωρήσατο πολυτρόπως, καὶ πάντων ὧν ἤτησαν ἔτυχον παρ' αὐτοῦ», Κριτόβουλος, *Ξυγγραφὴς Ἱστοριῶν*, σελ. 128, στ. 29-31, καὶ «Ὁ Μωάμεθ εὐμενῶς διατεθεὶς ὑπὲρ τῶν Ἀθηναίων...παρεχώρησεν αὐτοῖς μικρὰ τινὰ προνόμια ἰδιοκτησίας καὶ αὐτοδιοικήσεως, τὰ ὅποια ἄλλως ἦσαν ἀπαραίτητα πρὸς εὐχερεστέραν εἴσπραξιν τῶν φόρων καὶ ἐπιβολὴν τῶν ἀγγαρειῶν», Φιλαδελφεύς, *Ἱστορία*, τόμ. Α', σελ. 151, βλ. καὶ Πάλλης, *Τοπογραφία τοῦ Ἀθηναϊκοῦ πεδίου*, σελ. 49.

³¹⁹ Καμπούρογλου, *Ἱστορία*, τόμ. Β', σελ. 90-91, βλ. καὶ Πάλλης, *ὄπ. π.*, σελ. 49. Ἀκόμα γνωστοί ὡς προεστώτες ἢ ἐπίτροποι, Φιλαδελφεύς, *ὄπ. π.*, τόμ. Α', σελ. 241.

³²⁰ Ἡ πρώτη τάξη τῶν αρχόντων ἀποτελεῖται ἀπὸ δώδεκα ἕως δεκατέσσερις οικογένειες, ἐνῶ τῆ δευτέρῃ τάξῃ, τῶν οἰκοκυραίων ἀποτελοῦσαν εἰκοσιτέσσερις οικογένειες. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς διατηρεῖται μέχρι σχεδὸν τὸ τέλος τῆς Τουρκοκρατίας, Φιλαδελφεύς, *ὄπ. π.*, τόμ. Α', σελ. 241, ὑποσημ. 1.

³²¹ Στὸ ἴδιο, σελ. 244

³²² Στὸ ἴδιο, σελ. 242.

³²³ Στὸ ἴδιο, σελ. 246-248, βλ. καὶ Πάλλης, *ὄπ. π.*, σελ. 49.

³²⁴ Πάλλης, *ὄπ. π.*, σελ. 49-50.

³²⁵ Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 251-253, 256-257.

εκλογής τους³²⁶, υπάρχουν φράσεις που αποδεικνύουν τη συμμετοχή των εκπροσώπων των χωριών. Στο Πρακτικό Ειρήνευσης των κατοίκων της Αττικής (1819)³²⁷, οι υπογραφές διαιρούνται σε δύο ενότητες: «Οί προεστῶτες Ἀθηνῶν» και «Οί ἐκ τῶν χωρίων». Στη δεύτερη ενότητα μάλιστα υπογράφουν πρόσωπα με προέλευση από τέσσερα χωριά, Μαρκόπουλο, Κουβαρά, Μενίδι και Λιόπεσι. Οι δημογέροντες του Μενιδίου αναφέρονται και σε έγγραφο του νοτάριου Παναγή Πούλου (1825)³²⁸, δηλαδή το Μενίδι είχε αυτόνομη εκπροσώπηση, κάτι το οποίο καταδεικνύει τη σημασία του συγκεκριμένου χωριού, λόγω του μεγέθους και της θέσης του³²⁹.

Ένας άτυπος θεσμός τοπικής αυτοδιοίκησης, που ρύθμιζε θέματα των μικρότερων κοινοτήτων της Αττικής ήταν αυτός των *πρωτόγερων*³³⁰ ή *γερόντων*³³¹. Υπάρχει ασάφεια ως προς τον τρόπο ανάδειξής τους³³². Σύμφωνα με τον Δ. Καμπούρογλου αντιστοιχούσε ένας πρωτόγερος σε κάθε χωριό, ενώ στα μεγαλύτερα μπορούσαν να φτάσουν ως τους τέσσερις³³³. Ο θεσμός αυτός ήταν αναγνωρισμένος, όπως προκύπτει από δύο πατριαρχικά σιγίλια³³⁴. Υπήρχε σεβασμός ως προς το πρόσωπό τους, αλλά και σαφής διάκριση από τους προεστούς³³⁵.

Εκτός από τα δύο έγγραφα, που αναφέρθηκαν παραπάνω και σχετίζονται με την εκπροσώπηση του Μενιδίου στον θεσμό της δημογεροντίας, υπάρχουν αρκετές ακόμα περιπτώσεις κατά τα έτη 1831-1832, όπου φαίνεται το χωριό Μενίδι να υποβάλλει αιτήματα προς την Ειδική Επιτροπή Εύβοιας και Αττικής (μετέπειτα Επιτροπή Βοιωτίας και

³²⁶ Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 319, 320.

³²⁷ Στο ίδιο, σελ. 253-256, βλ. και Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 50.

³²⁸ Πετρόπουλος, (εκδ.), *Κώδιξ Πούλου*, σελ. 564, αρ. 752, βλ. και Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 50.

³²⁹ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 50.

³³⁰ Τον όρο χρησιμοποιεί ο Fourmont (1729-1730), όταν αναφέρεται στους πρωτόγερους της Κηφισιάς, Omont, *Missions françaises*, τόμ. II, σελ. 1130, «au protogeros», των Μεγάρων, στο ίδιο, σελ. 1131, «au protogeros» και της Αίγινας, στο ίδιο, σελ. 1132, «pour le protogeros», βλ. και Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 50.

³³¹ Ο ίδιος όρος χρησιμοποιούνταν και για τους πρόκριτους των αθηναϊκών μαχαλάδων (ενοριών), Φιλαδελφεύς, *Ιστορία*, τόμ. Α', σελ. 246, 247, 176.

³³² Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 50-51.

³³³ Καμπούρογλου, *Ιστορία*, τόμ. Β', σελ. 113.

³³⁴ Βολανάκης, *Μουσείο Πεντέλης*, σελ. 41, στ. 3, «χρήσιμοι γέροντες τῶν χωρί(ων)» στο σιγίλιο του Σαμουήλ Χαντζερή (1765) και στο ίδιο, σελ. 38-39, στ. 3, «τίμιοι προεστῶτες καὶ χρήσιμοι γέροντες τῆς ἐπαρχίας ταύτης», στο σιγίλιο του Κυρίλλου του Στ' (1818), βλ. και Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 51.

³³⁵ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 51.

Αττικής)³³⁶. Τα αιτήματα αυτά άλλοτε υποβάλλονται από τη Δημογεροντία Κώμης Μενιδίου³³⁷ και υπογράφουν μόνο οι δημογέροντες: «Αναγνώστης Καλιογράνης», «Ν. Κελεπής ή Τσελεπής» και «Γεωργάκης Δημάσκος», και άλλοτε υποβάλλονται από όλη την κοινότητα της κώμης Μενιδίου³³⁸ ή από τη Δημογεροντία μαζί με «ευπειθείς πολίτες»³³⁹ ή από τους «πρόκριτους και κατοίκους Μενιδίου»³⁴⁰. Αυτά τα έγγραφα είναι σημαντικά, καθώς δείχνουν ότι μετά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους, στα χωριά της Αττικής και στη συγκεκριμένη περίπτωση στο Μενίδι εφαρμόζεται η οργάνωση της επαρχιακής διοίκησης, όπως αυτή είχε οριστεί από την Γ' Εθνοσυνέλευση στην Τροιζήνα³⁴¹, όπου οι δημογέροντες εξακολουθούν να αποτελούν τα βασικά όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης. Επίσης, καθώς εκλέγεται ένας δημογέροντας για κάθε 100 οικογένειες³⁴², μπορούν να γίνουν και κάποιοι υπολογισμοί σχετικά με τον αριθμό των οικογενειών στο Μενίδι. Σύμφωνα λοιπόν με το αίτημα που υποβάλλει η «Δημογεροντία Κώμης Μενιδίου στις 12 Απριλίου 1831³⁴³, υπογράφουν 3 δημογέροντες, που αντιστοιχούν σε τουλάχιστον 300 οικογένειες.

Η εκκλησιαστική οργάνωση

Μια ουσιώδης διαφορά στα εκκλησιαστικά θέματα των υπόδουλων κατοίκων της Αττικής, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο της Λατινικής κυριαρχίας, είναι ότι πλέον υπάγονται στην ορθόδοξη

³³⁶ Από τον Αύγουστο του 1830 ο Ι. Καποδίστριας είχε ιδρύσει μια ειδική επιτροπή, για να ελέγχει και να εισηγείται την επικύρωση των πωλητηρίων των τουρκικών ιδιοκτησιών σε Έλληνες, ώστε να επιτευχθεί η αποχώρηση των Τούρκων που ήταν νόμιμοι κάτοχοι γης, από την Αττική και την Εύβοια, Χριστόπουλος, *ΙΕΕ*, τόμ. ΙΒ', σελ. 549-550.

³³⁷ Γ. Α. Κ. Μεικτή Επιτροπή Φ38-39, Αρ. 24, 26, 34. Το πρώτο δημοσιεύεται στο Γιώτας, *Οι Μενιδιάτες*, (παράρτημα εγγράφων) σελ. 491, αρ. 1. Τα άλλα δύο δημοσιεύονται στο Γιώτας, *Συμβολή*, σελ. 275, με αριθμηση Ε60 και σελ. 281, με αριθμηση Ε63.

³³⁸ Γιώτας, *Οι Μενιδιάτες*, (παράρτημα εγγράφων) σελ. 494-495, αρ. 5, σελ. 498-499, αρ. 7, σελ. 501-502, αρ. 9, σελ. 502-503, αρ. 10.

³³⁹ Γ.Α.Κ. Μεικτή Επιτροπή Φ38-38, δημοσιεύεται στο Γιώτας, *Συμβολή*, σελ. 292, με αριθμηση Ε71.

³⁴⁰ Γιώτας, *Οι Μενιδιάτες*, (παράρτημα εγγράφων) σελ. 496-497, αρ. 6, σελ. 501, αρ. 8, σελ. 503-504, αρ. 11.

³⁴¹ Με το ψήφισμα Ι' της 13ης Απριλίου 1828, καθορίστηκε η διοικητική διαίρεση της «Επικρατείας». Σε αυτήν, η Πελοπόννησος διαιρείται σε 7 τμήματα, και η ίδια δομή ορίζεται για τη Στερεά Ελλάδα, «κὰθ' ὅσον ἡ ἔκβασις τοῦ πολέμου ἤθελε τὸ συγχωρήσει», Χριστόπουλος, ὀπ. π., τόμ. ΙΒ', σελ. 485-486. Στα τμήματα ορίζονται επικεφαλής οι Επίτροποι. Τα τμήματα διαιρούνται σε επαρχίες, πόλεις, κώμεις και χωριά. Η κεντρική πόλη κάθε επαρχίας έχει δημογεροντία επαρχιακή «ὡς καὶ πρότερον» και κάθε χωριό έχει αριθμό δημογερόντων ανάλογο με τον αριθμό των οικογενειών του, στο ίδιο, σελ. 486.

³⁴² Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν*, σελ. 122.

³⁴³ Γιώτας, *Συμβολή*, σελ. 281, με αριθμηση Ε63.

μητρόπολη Αθηνών³⁴⁴. Η μητρόπολη Αθηνών ανήκε στο κλίμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου και κατείχε την 35η θέση στα δίπτυχα της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας³⁴⁵.

Ο μητροπολίτης Αθηνών, «υπέριτος καὶ ἕξαρχος πάσης Ἑλλάδος», είχε στη δικαιοδοσία του μεγάλο μέρος της Ανατολικής Στερεάς, την Εύβοια, τη Σκύρο και ορισμένα νησιά των Κυκλάδων διαριζόμενα σε μικρές επισκοπές³⁴⁶. Δεν ασκούσε μόνο εκκλησιαστικά καθήκοντα. Απέδιδε δικαιοσύνη σε διαφορές ανάμεσα στους χριστιανούς και μεριμνούσε για την τήρηση των προνομίων, που τους είχαν παραχωρηθεί από τις οθωμανικές αρχές³⁴⁷. Ουσιαστικά ήταν ο τοπικός ηγέτης³⁴⁸. Επιπλέον έπαιζε τον ρόλο του μεσάζοντα ανάμεσα στους Τούρκους και τους χριστιανούς, των οποίων αποτελούσε και τον ανώτατο προστάτη³⁴⁹. Ο μητροπολίτης εκλεγόταν από την Ιερά Σύνοδο του Πατριαρχείου. Η θέση του επικυρωνόταν με βεράτι (δίπλωμα) από την οθωμανική διοίκηση, που περιείχε και κατάλογο των προνομίων που απολάμβανε³⁵⁰.

Εκτός όμως από τα προνόμια υπήρχαν ιδιαίτερα αυξημένες οικονομικές υποχρεώσεις. Κατά την εκλογή του έπρεπε να καταβάλει μεγάλα δασίματα στο Πατριαρχείο, αλλά και στις οθωμανικές αρχές³⁵¹, όπως και κατά την ανάρρηση νέου σουλτάνου όφειλε να πληρώσει βασιλικό χαράτζιο³⁵². Τα έξοδα αυτά καλύπτονταν από τα έσοδα των ιεροπραξιών και της ακίνητης περιουσίας της μητρόπολης³⁵³, αλλά και από τις ετήσιες

³⁴⁴ Ο Τ. Νερούτσος διατύπωσε την άποψη ότι «οί ίθαγενείς Έλληνες χριστιανοί ἔμειναν ἀνεπίσκοποι δι' ὅλων ἑβδομήκοντα δύο ἐνιαυτῶν (1456-1528), Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Β', σελ. 73, όπου αναδημοσιεύεται απόσπασμα των «Χριστιανικῶν Ἀθηνῶν» του Νερούτσου, 171-180. Ἐναντίον της ἀποψης αὐτῆς ἐπιχειρηματολογούν οἱ Δ. Γέροντας καὶ Ν. Νικολοῦδης (*Ἀθήνα*, σελ. 69-41).

³⁴⁵ Κωνσταντινίδης, «Ἀθήναι», στ. 667, βλ. καὶ Πάλλης, *Τοπογραφία τοῦ Ἀθηναϊκοῦ πεδίου*, σελ. 51. Τη θέση αὐτή κατεῖχε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀνδρόνικου Γ' Παλαιολόγου (1328-1341).

³⁴⁶ Φιλαδελφεύς, *Ἱστορία*, τόμ. Α', σελ. 255-257, βλ. καὶ Πάλλης, ὅπ. π., σελ. 51.

³⁴⁷ Πάλλης, ὅπ. π., σελ. 51.

³⁴⁸ Ὡς ἐθνικὸς ἡγέτης ἀμέσως μετὰ τὴν Ἀλωση ἀναγνωρίζοταν ἐπίσημα ἀπὸ τοὺς Τούρκους ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης, Φιλαδελφεύς, ὅπ. π., τόμ. Α', σελ. 252.

³⁴⁹ Στὸ ἴδιο, σελ. 252-254.

³⁵⁰ Πάλλης, ὅπ. π., σελ. 51. Βλ. σχετικὸ ἐγγράφο (αρ. 1926 τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρίας), που ἀναδημοσιεύει ὁ Θ. Φιλαδελφεύς, (ὅπ. π., τόμ. Α', σελ. 257-258).

³⁵¹ Φιλαδελφεύς, ὅπ. π., τόμ. Α', σελ. 261-263.

³⁵² Στὸ ἴδιο, σελ. 261.

³⁵³ Πάλλης, ὅπ. π., σελ. 52.

εισφορές των χωριών³⁵⁴, που φαίνεται ότι καθορίζονταν ανάλογα με τον πληθυσμό τους. Σε έγγραφο της Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρίας (Ζητεία ή Ρόγα αρ. 1280)³⁵⁵, υπάρχει κατάλογος με τα εμβατικά και τις ζητείες που κατέβαλαν στη μητρόπολη Αθηνών τα χωριά της Αττικής γύρω στο 1820. Φαίνεται ότι οι μικρότεροι οικισμοί κατέβαλαν και τα μικρότερα ποσά (Λιόσια 15 γρόσια) ενώ οι μεγαλύτεροι κατέβαλαν αντίστοιχα μεγάλα ποσά (Χασιά 80 γρόσια, Μενίδι 90 γρόσια). Από τον κατάλογο αυτόν, παρότι δεν είναι πλήρης³⁵⁶, φαίνεται ότι το Μενίδι είναι ο μεγαλύτερος οικισμός της ευρύτερης περιοχής³⁵⁷.

Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας στην Αθήνα και την Αττική υπάρχει πλήθος εκκλησιών, κάτι που δικαιολογείται από τη θρησκευτική ελευθερία που απολάμβαναν οι υποτελείς, ως προνόμιο που παραχώρησε ο Μεχμέτ Β' στους Αθηναίους³⁵⁸. Ιδιαίτερη ανάπτυξη γνώρισαν στην περίοδο της Τουρκοκρατίας τα μεγάλα μοναστήρια που προϋπήρχαν της οθωμανικής κατάκτησης, όσο και αυτά που ιδρύθηκαν στη διάρκειά της, κυρίως τον 16ο αιώνα³⁵⁹. Κάποια από αυτά παρήκμασαν και κατέληξαν ως απλά εξαρτήματα της μητρόπολης Αθηνών. Άλλα όμως τέθηκαν υπό τη σκέπη του Πατριαρχείου και απέκτησαν τόσο μεγάλη ισχύ, ώστε να

³⁵⁴ Τα χωριά που δεν απέδιδαν τις καθορισμένες εισφορές είχαν κυρώσεις. Για παράδειγμα ο μητροπολίτης Αθηνών Διονύσιος το 1820 έστειλε αφοριστικό γράμμα στα χωριά που δεν είχαν αποδώσει το «κανονικόν σιτάριον». Το έγγραφο σώζεται στο αρχείο της Εθν. Εταιρίας. Τα πρόχειρα όπλα προς εξαναγκασμό και τιμωρία των απειθύντων ήταν: αί άργεϊαι, οί έξωκκλησιασμοί και οί άφορισμοί», Φιλαδελφεύς, *Ιστορία*, τόμ. Α', σελ. 263, υποσημ. 1, βλ. και Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 52.

³⁵⁵ Αναδημοσιεύεται στο Φιλαδελφεύς, όπ. π., τόμ. Α', σελ. 260-261 και στο Γιώτας, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 38, βλ. και Πάλλης, όπ. π., σελ. 52.

³⁵⁶ Ο αριθμός των χωριών του καταλόγου είναι μικρότερος από όσα υπήρχαν στον χώρο κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Πιθανόν σημειώνονται μόνο τα μεγαλύτερα χωριά, που είχαν την υποχρέωση να συγκεντρώνουν και τα εμβατικά των μικρότερων οικιστικών μονάδων της περιφέρειάς τους. Έτσι το Μενίδι, θα μπορούσε να συγκεντρώνει τις εισφορές των γειτονικών μικρών οικισμών της Πάρνηθας, Πάλλης, όπ. π., σελ. 52.

³⁵⁷ Σχετικά με την τεράστια έκταση που ανήκε στο Μενίδι κατά την Τουρκοκρατία, βλ. Γιώτας, όπ. π., σελ. 38-39. Ο συγγραφέας, αναφέροντας τα κτήματα που ανήκαν στους Μενιδιάτες (σε Πάρνηθα, Αθήνα, ανατολικά πέρα του Κηφισού, δυτικά ως τη Χασιά) και τους μικροοικισμούς που εντάσσονταν στην περιφέρεια του Μενιδίου (Τατόι, Ασπροβρύση, Μαχούνια-Λιόπεσι, Βαρυμπόμπη, Νράσιζα, Σαλονίκη ή Σαλονίκι, Δερβισαγού, Δραγουμάνου κ. α.), αιτιολογεί εν μέρει το θρύλο που έκανε λόγο για τα Σαράντα Μενίδια.

³⁵⁸ Γέροντας-Νικολούδης, *Αθήνα*, σελ. 73-74. Για εκτίμηση του αριθμού των εκκλησιών στην Αθήνα και την Αττική από τον Τσελεμπή βλ. Μπίρης, *Τα αττικά*, σελ. 45-46 και από τον Giraud, βλ. Collignon, *Giraud*, σελ. 37.

³⁵⁹ Πάλλης, όπ. π., σελ. 53.

ξεπερνούν κατά πολύ την τοπική μητρόπολη σε περιουσία και επιρροή³⁶⁰. Τα κυριότερα εισοδήματα των παραπάνω μονών προέρχονταν από τη μελισσοκομία και την εκμίσθωση ή την απευθείας εκμετάλλευση των γαιών και των ελαιώνων που είχαν στην κατοχή τους³⁶¹. Η μεγάλη οικονομική περιουσία των μοναστηριών και το γεγονός ότι απασχολούσαν μεγάλο αριθμό χωρικών σε αγροτικές και άλλες εργασίες δημιουργούσε μια στενή οικονομική εξάρτηση³⁶², εκτός από την επιρροή που ασκούσαν σε ό,τι αφορά τα θρησκευτικά θέματα.

Κάθε χωριό έπρεπε να είχε τον δικό του ιερέα. Αυτοί συνήθως διέθεταν τις βασικές γραμματικές γνώσεις, συνυπέγραφαν ως μάρτυρες σε δικαιοπρακτικά έγγραφα ντόπιων, κατείχαν κεντρική θέση και συμμετείχαν ενεργά σε όλα τα ζητήματα της κοινότητας³⁶³. Ίσως σε πανηγύρεις να συμμετείχε και ο μητροπολίτης³⁶⁴, παρόλο που δεν υπάρχουν στοιχεία για την ποιμαντική παρουσία των μητροπολιτών στα χωριά. Έντονη τέλος φαίνεται πως ήταν η παρουσία μοναχών, καθώς εκτός

³⁶⁰ Η σταυροπηγιακή μονή Καισαριανής είχε αξιοσημείωτη πνευματική παρουσία στους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας, στη συνέχεια όμως παρήκμασε και προσηλώθηκε το 1792 στη μητρόπολη Αθηνών. Η μονή Πεντέλης ιδρύθηκε τον 16ο αιώνα και γνώρισε μεγάλη ακμή σε όλη την περίοδο, απολαμβάνοντας σημαντικά προνόμια από την οθωμανική διοίκηση. Η μονή Πετράκη, μετά το 1673 οπότε η αδελφότητα της μονής Καρέα μετέφερε την έδρα της, υπό τον Παρθένιο Πετράκη στο μετόχι των Αγίων Ασωμάτων, κατόρθωσε να γίνει ένα από τα ισχυρότερα οικονομικά κέντρα της ευρύτερης περιοχής, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 53. Άλλες σημαντικές μονές στον Υμηττό ήταν η μονή Αστερίου, η μονή Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και του Αγίου Ιωάννη του Κυνηγού, Γέροντας-Νικολούδης, *Αθήνα*, σελ. 76.

³⁶¹ Collignon, *Giraud*, σελ. 47, Γέροντας-Νικολούδης, *οπ. π.*, σελ. 76, Πάλλης, *οπ. π.*, σελ. 53.

³⁶² Συχνά οι χωρικοί ήταν προσκολλημένοι στη γη των μοναστηριών. Παράλληλα η διαρκής αύξηση της περιουσίας των μονών γινόταν εις βάρος της μικρής ιδιοκτησίας, Πάλλης, *οπ. π.*, σελ. 53.

³⁶³ Πάλλης, *οπ. π.*, σελ. 52-53. Ο Δ. Γιώτας έχει συγκεντρώσει και δημοσιεύσει αρκετά έγγραφα, που αφορούν στο Μενίδι ή στους Μενιδιάτες, τα περισσότερα από τα οποία προέρχονται από το αρχείο της ΙΛΕΑ. Αυτά πολλές φορές γράφονται ή (συν) υπογράφονται από τον ιερέα του χωριού. Αναφέρουμε ενδεικτικά το έγγραφο Α4, σύμφωνα με την αρίθμηση στο Γιώτας, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 264, με χρονολόγηση 28 Ιανουαρίου 1761, στο οποίο διαβάζουμε: «Δημήτριος ιερέυς εφημέριος του Μενιδίου έγραψεν», το Α5 (23 Σεπτεμβρίου 1764), «Παρθένιος ιερομόναχος έγραψα» και το Α6 (25 Ιανουαρίου 1765), στο οποίο συνυπογράφει ο «Δημήτριος ιερέας ο εφημέριος του Μενιδίου».

³⁶⁴ Σε χρονικό της περιόδου του Χασεκή αναφέρεται πως ο μητροπολίτης Βενέδικτος συνελήφθη από τους Τούρκους το 1789, κατά τη διάρκεια περιήγησής του σε χωριό, Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 121, βλ. και Πάλλης, *οπ. π.*, σελ. 52.

από τα μεγάλα μοναστήρια της περιόδου, υπήρχαν στην περιοχή και πολλά μικρότερα, αλλά και μετόχια.

Η περίοδος ακμής (16ος αιώνας)

Τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας, έως και τον 16ο αιώνα η Αττική σημειώνει μια αναπάντεχη οικονομική και δημογραφική άνοδο. Η κατάληψη της Χαλκίδας από τους Οθωμανούς το 1470³⁶⁵ σηματοδοτεί και τη λήξη μιας περιόδου τριών αιώνων συνεχών αναστατώσεων και την είσοδο σε μια νέα εποχή πολιτικής σταθερότητας και ειρηνικής ζωής³⁶⁶. Παρόλα αυτά και οι νέοι κατακτητές επιβάλλουν μέτρα και περιορισμούς σε βάρος των υπόδουλων³⁶⁷, μόνο που η έκτασή τους είναι περιορισμένη.

Φαίνεται όμως ότι ήδη από τα τέλη του 16ου αιώνα τα χωριά της Αττικής έφτασαν και ξεπέρασαν τα όρια των δημογραφικών και οικονομικών δυνατοτήτων τους. Επιπλέον, οι δυσμενείς συνθήκες του 17ου αιώνα αναγκάζουν και μεγάλο τμήμα του πληθυσμού να φύγει προς τη Χαλκίδα και τη Θήβα³⁶⁸. Τα στοιχεία από τους οθωμανικούς φορολογικούς καταλόγους του 17ου αιώνα καταδεικνύουν με τον πιο γλαφυρό τρόπο την κατακόρυφη πτώση του πληθυσμού και στο Μενίδι, το οποίο εμφανίζεται το 1642³⁶⁹ να έχει 50 φορολογούμενες εστίες από 136 το 1570³⁷⁰.

Η περίοδος από τα μέσα του 17ου αιώνα ως τα μέσα του 18ου αιώνα

Στη δεκαετία του 1640³⁷¹ η περιοχή της Αττικής γίνεται βακούφι και τη διοίκησή της αναλαμβάνει ως χας ο αρχιευνούχος του σουλτανικού χαρεμιού, ο κισλάρ αγάς. Τώρα πλέον σε αυτόν απευθύνονται οι Αθηναίοι, όταν θέλουν να παραπονεθούν σχετικά με τις αυθαιρεσίες και τις

³⁶⁵ Σχετικά με τον πρώτο Βενετουρκικό πόλεμο βλ. Χριστόπουλος, *ΙΕΕ*, τόμ. Γ', σελ. 266-275.

³⁶⁶ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 63.

³⁶⁷ Σε χρονικό του 16ου αιώνα, Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 89-90, αναφέρονται περιπτώσεις παιδομαζώματος. Χρησιμοποιούνται οι φράσεις: «έπῃραν τὰ παιδιά» και «έπῃραν τὰ παιδιά από τήν Ἀθήνα», Φιλαδελφεύς, *Ιστορία*, τόμ. Α' σελ. 17-18, Γέροντας-Νικολούδης, *Αθήνα*, σελ. 51-52, βλ. και Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 63.

³⁶⁸ Kiel, «Population Growth», σελ. 120-121. Χαρακτηριστικά σημειώνει ο Kiel, ότι η πρωτεύουσα του Σαντζακίου του Ευρίπου από 4300 κατοίκους (κατ' εκτίμηση), που είχε το 1570, φτάνει τους 15000 το έτος 1675, βλ. και Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 63.

³⁶⁹ Γιώτας [Kiel], «Χωριά και κάτοικοι», σελ. 17.

³⁷⁰ Kiel, *όπ. π.*, σελ. 130, εικ. 7.

³⁷¹ Σχετικά με τον χρονικό προσδιορισμό της μεταβολής αυτής βλ. Καρούδης, *Πολεοδομικά Αθηνών*, σελ. 105-106. Ο Θ. Φιλαδελφεύς την τοποθετεί πριν το 1645, (*όπ. π.*, τόμ. Α', σελ. 301), βλ. και Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 64.

καταχρήσεις των διοικητών της πόλης. Η μεταβολή αυτή συμπίπτει με την έναρξη του Ε' Βενετοτουρκικού πολέμου (1645-1669)³⁷², κατά τη διάρκεια του οποίου οι Οθωμανοί εντείνουν τις πιέσεις προς τους υπόδουλους πληθυσμούς³⁷³. Τα χωριά της υπαίθρου δέχονται σοβαρά πλήγματα από τους Αρβανίτες ληστές³⁷⁴ και τους πειρατές³⁷⁵. Οι κάτοικοι των χωριών της υπαίθρου στην πλειοψηφία τους έχασαν τους αγρούς τους και εργάζονται πλέον ως κολίγοι σε μεγάλα κτήματα³⁷⁶, ενώ παράλληλα αυξάνεται η περιουσία των μοναστηριών, που απασχολούν μεγάλο μέρος του εναπομείναντος αγροτικού πληθυσμού³⁷⁷. Ως αποτέλεσμα των παραπάνω συνεχίζεται η «μετανάστευση» από τα χωριά της Αττικής³⁷⁸, με περαιτέρω μείωση του πληθυσμού της.

Η αποβίβαση στον Πειραιά, τον Σεπτέμβριο του 1687, βενετικών δυνάμεων με επικεφαλής τον Φραντζέσκο Μοροζίνι, δόγη της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας³⁷⁹, η πολιορκία και κατάληψη της Ακρόπολης και το σύντομο διάστημα βενετικής κατοχής της Αθήνας που ακολούθησε³⁸⁰, προκάλεσε τη μετοίκιση πολλών κατοίκων στη Ζάκυνθο (κατά κύριο λόγο), στην Αίγινα και τη Σαλαμίνα, αλλά και στην Πελοπόννησο. Ως συνέπεια της φυγής των κατοίκων της Αθήνας, μετακινήθηκαν προς την πόλη οι κάτοικοι των γύρω οικισμών, με την πρόθεση να ακολουθήσουν τη φυγή των Αθηναίων³⁸¹. Όπως φαίνεται και από ένα κατάλογο των Αθηναίων μετοίκων στον Μοριά, όπου επιβεβαιώνεται η παρουσία προσώπων «ἀπὸ τὰ χωριὰ τῶν Ἀθηνῶν», τη φυγή ακολούθησαν φτωχοί Αρβανίτες, αλλά και κάτοικοι των περιχώρων

³⁷² Σχετικά με τον Ε' Βενετοτουρκικό ή «Κρητικό» πόλεμο (1645-1669), βλ. Χριστόπουλος, *ΙΕΕ*, τόμ. Γ', σελ. 334-355.

³⁷³ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 64.

³⁷⁴ Βλ. παρακάτω, υποσημ. 535, σχετικά με συμμορία 122 Αρβανιτών ληστών.

³⁷⁵ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Spon, (Spon-Wheler, *Voyage*, τόμ. ΙΙ, σελ. 98), οι πειρατικές επιδρομές έφταναν μέχρι τη Χασιά, βλ. και Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 64.

³⁷⁶ Καρύδης, *Πολεοδομικά Αθηνών*, σελ. 129-130, βλ. και Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 64.

³⁷⁷ Καρύδης, *όπ. π.*, σελ. 134-137.

³⁷⁸ Αυτή η διαρροή, γίνεται φανερή στον αριθμό των ερημωμένων οικισμών που καταγράφει το 1675 ο Spon, (Spon-Wheler, *όπ. π.*, τόμ. ΙΙ, σελ. 248-250), βλ. και Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 64.

³⁷⁹ Φιλαδελφεύς, *Ιστορία*, τόμ. Β', σελ. 3.

³⁸⁰ Για το διάστημα της ενετικής κατοχής βλ. Καμπούρογλου, *Ιστορία*, τόμ. Γ', σελ. 235-264, Φιλαδελφεύς, *όπ. π.*, τόμ. Β', σελ. 3-52, Ντόκος, «Μετοικεσία Αθηναίων», σελ. 96-102, βλ. και Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 65, υποσημ. 225.

³⁸¹ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 65.

της Αθήνας³⁸². Ο πληθυσμός, που παρέμεινε στην Αττική και επιχείρησε να συνεχίσει τις αγροτικές του δραστηριότητες, δοκιμάστηκε σκληρά από τουρκικές επιδρομές³⁸³. Σε αυτά τα χρόνια, στην Αττική κυριαρχεί η εικόνα της καταστροφής και της εγκατάλειψης³⁸⁴.

Καθώς δεν υπάρχουν σχετικές πηγές ή μαρτυρίες για το πόσο επηρέασε τους κατοίκους του Μενιδίου αυτή η περίοδος, μπορούμε μονάχα να υποθέσουμε ότι τόσο οι Μενιδιάτες, όσο και οι υπόλοιποι κάτοικοι χωριών στις υπώρειες τις Πάρνηθας, σε περίπτωση τουρκικών επιδρομών, θα μπορούσαν εύκολα να βρουν καταφύγιο σε σπηλιές και φαράγγια του βουνού³⁸⁵.

Από το 1691 και έπειτα ξεκίνησε σιγά-σιγά η επιστροφή των Αθηναίων και συνεχίστηκε σταδιακά και τα επόμενα χρόνια³⁸⁶. Στις αρχές του 1691 στην πόλη βρίσκονταν περίπου 3000 άτομα εκ των οποίων τα 2/3 ήταν αρβανίτες χωρικοί³⁸⁷, ενώ τον ίδιο χρόνο ο σουλτάνος παραχώρησε τριετή φορολογική απαλλαγή³⁸⁸. Το πρώτο μισό του 18ου αιώνα, ενώ έχουν αποκατασταθεί τα πράγματα στην πόλη, την εποχή χαρακτηρίζουν οι

³⁸² Μέρτζιος, «Αθηναίοι του Μορέως», σελ. 12-13, βλ. και Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 65.

³⁸³ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 65.

³⁸⁴ Σε έγγραφο της μονής Φιλοθέης του 1701 «Ἐτέρα ἀπανταχοῦσα τῆς Ἡγουμένης τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, Ἐλισσάβετ», (Αρ. Αρχ. Εθν. Ετ. 1761), σχετικά με τη μονή του Αγίου Ανδρέα, σημειώνεται ότι τα ελαιόδεντρα της μονής κάηκαν και τα αμπέλια καταστράφηκαν, Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Γ', σελ. 235. Ακόμα πυρπολήθηκε μέρος του Ελαιώνα, Φιλαδελφεύς, *Ιστορία*, τόμ. Β', σελ. 24. Για την καταστροφή του Ελαιώνα και των αμπελιών του Πειραιά, γίνεται λόγος και σε επιστολή των Αθηναίων προς τον πατριάρχη, Φιλαδελφεύς, *όπ. π.*, τόμ. Β', σελ. 34, βλ. και Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 65.

³⁸⁵ Στην ίδια περίοδο θα μπορούσε κάποιος να αναζητήσει ίσως τη δημιουργία ενός επωνύμου που ακόμα και σήμερα είναι αρκετά κοινό στο Μενίδι, το «Στουραϊτής». Σε ένα περιστατικό που αναφέρει ο Δ. Καμπούρογλου, σύμφωνα με μια παράδοση χωρικοί από τα Στείρα της Εύβοιας εγκαθίστανται στην έρημη Αθήνα, (*Ιστορία*, τόμ. Γ', σελ. 258), «...παιδιά θεότρελλα ἀπ' τὰ Στούρα...». Αυτοί οι μετέπειτα κάτοικοι της Αττικής, σύμφωνα με τον Δ. Γιώτα, (*Οι Μενιδιάτες*, σελ. 20), ονομάστηκαν Στουραϊτες, λόγω της καταγωγής τους από τα Στείρα (Στούρα) της Εύβοιας.

³⁸⁶ «μέχρι τὸ τέλος τοῦ 1690 ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 1691, περισσότερες ἀπὸ 225 οἰκογένειες προσφύγων εἶχαν ξαναγυρίσει στὴν Αθήνα, χωρὶς νὰ περιλαμβάνονται σ' αὐτὲς οἱ ἀγροτικοὶ ἀρβανίτικοι πληθυσμοὶ τῆς πόλης, ποὺ εἶχαν καὶ αὐτοὶ ἤδη ἐπιστρέψει», Ντόκος, «Μετοικεσία Αθηναίων», σελ. 104, βλ. και Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 65.

³⁸⁷ Μέρτζιος, «Παρθενών-Μοροζίνι», σελ. 262.

³⁸⁸ Στο ίδιο, σελ. 261, βλ. και Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 66.

αυθαιρεσίες και οι έριδες ορισμένων από τους βοεβόδες³⁸⁹. Η στάση κατά του βοεβόδα Σαρή Μουσελίμη³⁹⁰, με τη συνεργασία Ελλήνων και Τούρκων, δείχνει την αυθαιρεσία και τον αυταρχισμό που χαρακτήρισε κάποιους διοικητές της Αθήνας.

Η τελευταία περίοδος από το 1760 ως το 1821

Στα 1760 πραγματοποιείται μια νέα διοικητική μεταβολή. Η Αττική μετατρέπεται σε μαλικιανέ³⁹¹, δηλαδή προσωπικό κτήμα του σουλτάνου. Τώρα πλέον οι υπόδουλοι Αθηναίοι δεν προωθούν τα αιτήματά τους μέσω του κισλάρ αγά³⁹², αλλά έπρεπε οι ίδιοι να προσεγγίσουν πολλά πρόσωπα καταβάλλοντάς τους χρηματικά δώρα³⁹³.

Η συμμετοχή της Αττικής στο επαναστατικό κίνημα που ξέσπασε στα 1770 στην Πελοπόννησο με ρωσική υποκίνηση³⁹⁴, τα Ορλωφικά³⁹⁵, περιορίζεται στην κατάληψη της Σαλαμίνας από τον αρματωλό Μητρομάρα³⁹⁶. Ο Μητρομάρας πιθανόν γεννήθηκε το 1717 στο Μενίδι³⁹⁷. Σύμφωνα με τον Αλ. Γκίρα, καταγόταν από πλούσια οικογένεια, που ένα από τα κτήματά της ήταν και η μονή Κλειστών στη Χασιά, την οποία επισκεπτόταν συχνά³⁹⁸. Το όνομά του προέρχεται από το αρβανίτικο μιάρ=

³⁸⁹ Μόνο το 1712 μαρτυρείται διορισμός ντόπιου άρχοντα, του Δημητρίου Παλαιολόγου, ως βοεβόδα, που αποτελεί μοναδική περίπτωση στα χρονικά της τουρκοκρατούμενης Αθήνας. Σύντομα δολοφονήθηκε όμως από τους Τούρκους της Αθήνας, οι οποίοι είχαν εξοργιστεί με την απόφαση του αρχιευνούχου του χαρεμιού να διορίσει σε αυτήν τη θέση «άπιστο ραγιά», Φιλαδελφεύς, *Ιστορία*, τόμ. Β', σελ. 57-58, βλ. και Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 66.

³⁹⁰ Για τη στάση δε διασώθηκαν πολλές λεπτομέρειες. Δεδομένα όμως η ανατροπή του βοεβόδα είχε ολέθριες οικονομικές συνέπειες για τους Έλληνες, «Έτελείωσε με μεγάλην φθοράν τών Ρωμαίων και δαπάνην ύπερ τὰ όκτακόσια πουγγία», Φιλαδελφεύς, όπ. π., τόμ. Β', σελ. 80-81, βλ. και Πάλλης, ό. π., σελ. 66.

³⁹¹ Πάλλης, όπ. π., σελ. 66.

³⁹² Φιλαδελφεύς, όπ. π., τόμ. Β', σελ. 86-87. Χαρακτηριστικά σημειώνεται ότι: «Άπεσπάσθη λοιπόν ή Αθήνα από τής διαχειρίσεως του γυναικωνίτου και προσετέθη εις τὰ κτήματα του σουλτάνου».

³⁹³ Στο ίδιο, σελ. 87, «άπό τουδε έπρεπε πολλών πασάδων και ταμιών θύρας να κρούωσι και μετά μικράς άν όχι ούδεμιās έλπίδος θεραπείας», βλ. και Πάλλης, όπ. π., σελ. 66.

³⁹⁴ Μπενιζέλος, *Ιστορία*, τόμ. Α', σελ. 214 κ. εξ. Ο Ι. Μπενιζέλος σημειώνει ότι με την έλευση του ρωσικού στόλου τα πράγματα χειροτέρευαν ημέρα με την ημέρα, όμως οι απαρχές της σκληρής περιόδου βρίσκονται μάλλον στη μεταβολή του 1760, Πάλλης, όπ. π., σελ. 66.

³⁹⁵ Χριστόπουλος, *ΙΕΕ*, τόμ. ΙΑ', σελ. 58-75.

³⁹⁶ Μπενιζέλος όπ. π., τόμ. Α', σελ. 223 κ. εξ., Φιλαδελφεύς, όπ. π., τόμ. Β', σελ. 112-118.

³⁹⁷ Μπενιζέλος, όπ. π., τόμ. Α', σελ. 223, «Ό γάρ Μητρομάρας, Άλβανίτης Ρωμαίος από χωρίον Μενίδι», Μπίρης, *Αρβανίτες*, 265-270, Γέροντας, *Αρβανίτες*, σελ. 35

³⁹⁸ Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 24. Η πληροφορία μεταφέρεται χωρίς τεκμηρίωση και με τον ίδιο τρόπο επαναλαμβάνεται από τον Γιώτα, (*Οι Μενιδιάτες*, σελ. 22).

τρελός (Μήτηρο-τρελός)³⁹⁹. Το 1771 κατέλαβε το νησί και ύψωσε τη ρωσική σημαία⁴⁰⁰. Στο στρατόπεδό του συγκεντρώθηκαν αρκετοί Αθηναίοι και ακόμα περισσότεροι χωρικοί, που επιχείρησαν κάποιες επιδρομές στα περίχωρα της Αθήνας⁴⁰¹, όμως η κίνησή τους είχε αιματηρό και άδοξο τέλος το επόμενο έτος⁴⁰². Η παράτολμη αυτή κίνηση του Μητρομάρα μπορεί να αναζωπύρωσε τα πατριωτικό αίσθημα «τῶν κατὰ τὴν ἡλικίαν ἀκμαζόντων»⁴⁰³, όμως προκάλεσε κινήσεις στρατιωτικῶν σωμάτων και αυθαιρεσίες από τους Τούρκους, που διατάραξαν τη ζωή των Αθηναίων για αρκετό διάστημα. Ως παρεπόμενο των αναταραχῶν αυτῶν μπορεί να θεωρηθεῖ ἴσως ἡ τελευταία εγκατάσταση Αρβανιτῶν στην Αττική τη δεκαετία του 1770⁴⁰⁴.

Μια νέα εποχή σκληρῆ και τυραννική για τους υπόδουλους της Αθήνας και της Αττικῆς σηματοδοτεῖ ἡ μάχη του 1778, που τους ἀπάλλαξε ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ των Τουρκαλβανῶν⁴⁰⁵. Μετά ἀπὸ τὴ μάχη αὐτὴ ὁ βοεβόδας

³⁹⁹ Γιώτας, *Οἱ Μενιδιάτες*, σελ. 22, υποσημ. 21. Κατὰ ἄλλη ἐκδοχὴ τὸ ἐπίθετό του ἦταν Μάρας. Δηλαδή Μήτηρος Μάρας (Μητρομάρας).

⁴⁰⁰ Μπενιζέλος, *Ιστορία*, τόμ. Α', σελ. 223.

⁴⁰¹ Ὁ Σάθας, (*Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σελ. 520-521), κάνει λόγο για στενὴ πολιορκία τῆς πόλης των Αθηνῶν ἀπὸ τὸν Μητρομάρα, χωρὶς ὅμως ἐπιτυχία, βλ. και Πάλλης, *Τοπογραφία τοῦ Αθηναϊκοῦ πεδίου*, σελ. 67.

⁴⁰² Πέθανε στις 15 Φεβρουαρίου 1772, Σάθας, ὅπ. π., σελ. 521. Σύμφωνα με τὴν τοπικὴ παράδοση τοῦ Μενιδίου, τα οστά τοῦ Μητρομάρα μετέφερε ἀργότερα ἡ χήρα γυναίκα του και τα τοποθέτησε στον μεταβυζαντινὸ ναὸ τοῦ Αγίου Βλασίου, ὁ ὁποῖος γκρεμίστηκε για να χτιστεῖ ὁ νέος στα τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνῶν*, σελ. 29, Παπασωτηρίου, *Χρονικὸ των Αχαρνῶν*, σελ. 11, 23. Ὅπως σημειώνει ὁ Ι. Μπενιζέλος, (*Ιστορία*, τόμ. Α', σελ. 241), οἱ σύντροφοί του «Λεμπέσηδες» διασκορπίστηκαν. Αὐτοὺς που πήγαν στο Αγκίστρι τους συνέλαβαν οἱ Τούρκοι μαζί με τις γυναῖκες τους και τους ἔφεραν θριαμβευτικά στην Αθήνα. Εκεί ὁ βοεβόδας Χατζὴ Χαλίλαγας τους κρέμασε ἀπὸ μεγάλα σιδερένια τοιγκέλια, «εἰς σίδηρα ὀξεᾶ κρεμασμένα», ὅπου και βρῆκαν ὀδυνηρὸ θάνατο. Ἡ γυναίκα τοῦ Μητρομάρα ἀφέθηκε ἐλεύθερη, καθὼς οἱ συγγενεῖς τῆς ἀπὸ τὸ Μενίδι πλήρωσαν και ἐξαγόρασαν τὴν ἐλευθερίαν τῆς. Σύμφωνα με τὴν πληροφορία τοῦ Αλ. Γκίρα, (*Ιστορία των Αχαρνῶν*, σελ. 29), στις μέρες του (1949), ἡ σπάθα τοῦ Μητρομάρα βρισκόταν ὡς κειμήλιο, στο πολεμικὸ ἀρχεῖο τοῦ Βασιλικοῦ Ναυστάθμου. Ὁ Δ. Γιώτας, (*Οἱ Μενιδιάτες*, σελ. 23), κάνει μια ἀνάλυση τοῦ ὀνόματος «Λεμπέσηδες-Λιεμπέσηδες», θεωρώντας τὸ σύνθετο και ἀρβανίτικο (λιέ=ἀφήνω, μπέσα=συμφωνία-υποταγή). Σε ἐλεύθερη μετάφραση, οἱ ἀνυπότακτοι, οἱ ἐπαναστάτες.

⁴⁰³ Φιλαδελφεύς, *Ιστορία*, τόμ. Β, σελ. 112.

⁴⁰⁴ Ὁ Δ. Σουρμελής, (*Κατάστασις Συνοπτικὴ*, σελ. 87, υποσημ. α), σημειώνει ὅτι ὁ ἐποικισμὸς ἐγίνε μετὰ τα Ὁρλωφικά στο Μενίδι, στις Κουκουβάουνες και τὸ Μαρούσι. Ὁ Μπίρης, (*Αρβανίτες*, σελ. 234-240), δέχεται ὅτι τὴ δεκαετία τοῦ 1770 ἐποικίστηκε μόνον τὸ Μαρούσι. Για τὸ θέμα βλ. και Πάλλης, ὅπ. π., σελ. 67, υποσημ. 248.

⁴⁰⁵ Πάλλης, ὅπ. π., σελ. 67. Ἐνα ἀπὸ τα ἀτακτα σώματα Τουρκαλβανῶν, που εἶχε ἐξαπολύσει ἡ Πύλη για τὴν καταστολὴ των Ὁρλωφικῶν, κατευθύνθηκε προς τὴν Αθήνα

Χατζή Αλή Χασεκί⁴⁰⁶ άρχισε να κυβερνά με σκληρότητα και αυθαιρεσία, ώστε τα επόμενα 20 σχεδόν χρόνια της διακυβέρνησής του να μείνουν γνωστά ως «η τυραννία του Χατζή Αλή Χασεκί»⁴⁰⁷. Ανέλαβε βοεβόδας το 1775 και παρέμεινε στο αξίωμα μέχρι το 1795.

Στην περίοδο αυτή μέρος του πληθυσμού αναγκάστηκε να φύγει προς άλλες περιοχές, μικροκαλλιεργητές να χάσουν την περιουσία τους και η τοπική οικονομία να παραλύσει⁴⁰⁸. Οι συνθήκες ζωής των κατοίκων επιδεινώθηκαν σημαντικά και δεν μπόρεσαν ουσιαστικά ποτέ να ανακάμψουν⁴⁰⁹. Επίσης, κατά τη διάρκεια της τυραννίας του Χασεκί οι Αθηναίοι κοτζαμπάσηδες συχνά συμπορεύονταν με τον βοεβόδα⁴¹⁰. Η αλήθεια είναι ότι μονάχα η Ελληνική καταγωγή και η θρησκεία ήταν κοινά στοιχεία ανάμεσα στους Άρχοντες και στους χωρικούς⁴¹¹, καθώς είχαν διαφορετικά συμφέροντα. Μετά από επαναλαμβανόμενες καταγγελίες

στις αρχές του 1778. Έφτασαν στην Κηφισιά και έκαναν επιδρομές στη μονή Πεντέλης και το Μαρούσι. Συγκροτήθηκε από τον βοεβόδα Χατζή Αλή Χασεκί σώμα Τούρκων και Ελλήνων, το οποίο σε σκληρή μάχη που δόθηκε στις 2 Φεβρουαρίου στη θέση «Σωχώρα», ανάμεσα σε Κηφισιά και Μαρούσι, επικράτησε και εκδίωξαν τους επιδρομείς πέρα από την Κηφισιά, Φιλαδελφεύς, *Ιστορία*, τόμ. Β', σελ. 129-130, Σκουζές, *Η τυραννία του Χατζή-Αλή Χασεκί*, σελ. 136 (περιεκτική αφήγηση της μάχης).

⁴⁰⁶ Ο οποίος είχε αποκτήσει τον Μαλικιανέ Αθηνών το 1774, Φιλαδελφεύς, όπ. π., τόμ. Β', σελ. 124.

⁴⁰⁷ Σκουζές, *Η τυραννία του Χατζή-Αλή Χασεκί*.

⁴⁰⁸ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 68-69.

⁴⁰⁹ Επλήγησαν σημαντικά και τα μοναστήρια που δεν τελούσαν υπό την σκέπη του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, καθώς δεν ήταν προστατευμένα και δεν απολάμβαναν ειδικά προνόμια και φορολογικές απαλλαγές. Στην περιοχή ενδιαφέροντός μας, σημειώνουμε χαρακτηριστικά την περίπτωση της μονής Αγίας Τριάδας Πάρνηθας, που στα χρόνια της τυραννίας του Χασεκί εξουθενώθηκε οικονομικά, Πάλλης, όπ. π., σελ. 166. Οι μοναχοί του κοινοβίου, προσπαθώντας να αντιμετωπίσουν τα οικονομικά προβλήματα που είχαν προκύψει, προσέφυγαν στην Κωνσταντινούπολη το 1796 και πέτυχαν την προσάρτηση της Αγίας Τριάδας (και του Αγίου Νικολάου που αποτελούσε μετόχι της Αγίας Τριάδας) ως μετόχι στην σταυροπηγιακή μονή Ασωμάτων Πετράκη. Η απόφαση επικυρώθηκε με σουλτανικό φιρμάνι, αλλά και πατριαρχικό σιγίλιο, Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 355-360.

⁴¹⁰ Όπως αναφέρει ο Θ. Φιλαδελφεύς, (*Ιστορία*, τόμ. Β', σελ. 128), «...χάριν τῶν συμφερόντων καὶ τῆς αὐτῶν ἀσφαλείας καὶ διὰ νὰ κολακεύσωσι τὴν Σουλτάναν (Ὁ Χασεκί ἦταν εὐνοούμενος τῆς Σουλτάνας Εσμά), ἀπεφάσισαν (οἱ κοτζαμπάσηδες) νὰ θυσιάσουν τὸν λαὸν...». Σχετικά με την πτυχή αυτή περί συμπόρευσης των Αρχόντων βλ. και τα σχόλια του Θ. Παπαδόπουλου στα εισαγωγικά των απομνημονευμάτων του Σκουζέ, *Η τυραννία του Χατζή-Αλή Χασεκί*, σελ. 26, βλ. και Πάλλης, όπ. π., σελ. 69.

⁴¹¹ Ο Δ. Καμπούρογλου, (*Ιστορία*, τόμ. Γ', σελ. 176-178), αναφέρει τις κοινωνικές τάξεις των υπόδουλων: Άρχοντες, νοικοκυραίοι, παζαρίται και ξωτάρηδες. Οι χωρικοί της Αττικής ανήκαν στην τελευταία τάξη και θεωρούνταν από τους άρχοντες ως «κατωτέρας τάξεως όντα, ὡς τι μεταξὺ ζῶων καὶ ἀνθρώπων», στο ίδιο, σελ. 177.

Τούρκων και Ελλήνων, ο σουλτάνος Σελίμ οδήγησε σε δίκη τον Χασεκί όπου καταδικάστηκε και η περιουσία του δημεύτηκε από το οθωμανικό κράτος. Η γη δεν επιστράφηκε βέβαια στους νόμιμους ιδιοκτήτες, αλλά σε Τούρκους και Έλληνες πρόκριτους⁴¹². Ο έκπτωτος βοεβόδας εξορίστηκε στην Κω όπου τον Δεκέμβριο του 1795 αποκεφαλίστηκε⁴¹³.

Τον Νοέμβριο του 1816 συγκροτήθηκε ένα νέο σώμα, η Δωδεκάδα, που αποτελείτο από αντιπροσώπους των επαγγελματικών συναφιών της πόλης και των χωριών, που συνδιοίκησε με τους προεστούς μέχρι το 1818, οπότε και διαλύθηκε⁴¹⁴. Το 1819 υπογράφηκε το *Πρακτικό Ειρηνεύσεως των κατοίκων Αττικής*, όχι μόνο από προεστούς, αλλά και από απλούς κατοίκους, ανάμεσα στους οποίους και οι εκπρόσωποι του Μενιδίου, Αναγνώστης Μπούκης και Αναγνώστης Κούβελας⁴¹⁵. Άλλο ένα πρόβλημα στους κατοίκους της Αττικής αποτέλεσε ο μητροπολίτης Αθηνών Γρηγόριος ο Γ', (Κακογρηγόρης)⁴¹⁶. Εξαιτίας της πολεμικής που ασκούσε σε φιλελεύθερα κινήματα των πολιτών, όπως η Φιλόμουσος Εταιρία⁴¹⁷, οι Αθηναίοι ήρθαν σε ρήξη τόσο με τον ίδιο όσο και με το πατριαρχείο⁴¹⁸.

Την ίδια εποχή γνωρίζει ιδιαίτερη έξαρση το ρεύμα των Ευρωπαϊών περιηγητών, οι οποίοι επισκέπτονται συχνά τους οικισμούς των περιχώρων αναζητώντας αρχαίες θέσεις⁴¹⁹. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι περιγραφές τους, καθώς σχηματίζουμε εικόνα για την αντιμετώπιση που τυγχάνουν από τους κατοίκους⁴²⁰. Την ίδια χρονικά περίοδο πραγματοποιούνται οι ζυμώσεις και προετοιμάζεται το έδαφος για την Επανάσταση που θα δώσει τέλος στην οθωμανική κυριαρχία. Οι γέροντες των χωριών της Αττικής ήταν μνημένοι στις διεργασίες. Όπως μαθαίνουμε από τα

⁴¹² Φιλαδελφεύς, *Ιστορία*, τόμ. Β', σελ. 176-177.

⁴¹³ Στο ίδιο, σελ. 173-174.

⁴¹⁴ Αβδάλη, «Εγγραφα Πατούσα», Γ', σελ. 26, υποσημ. 2-3, βλ. και Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 69.

⁴¹⁵ Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 256, όλο το κείμενο του Πρακτικού, σελ. 253-256.

⁴¹⁶ Σύμφωνα με τον Θ. Φιλαδελφέα, (όπ. π., τόμ. Β', σελ. 183), ήταν ο «χείριστος πάντων τῶν ἐν Αθήναις μητροπολιτῶν».

⁴¹⁷ Σουρμελής, *Κατάστασις Συνοπτική*, σελ. 79-80, υποσημ. β.

⁴¹⁸ Αβδάλη, όπ. π., Β', σελ. 53-56, βλ. και Πάλλης, όπ. π., σελ. 69-70.

⁴¹⁹ Πάλλης, όπ. π., σελ. 70.

⁴²⁰ Για παράδειγμα ο Dodwell, (*Classical and Topographical Tour*, τόμ. Ι, σελ. 521), κάνει λόγο για την περίπτωση μιας αρχαίας στήλης που αφαιρέθηκε από τον ναό των Αγ. Σαράντα στα δυτικά του Μενιδίου και μεταφέρθηκε στην Αθήνα, η οποία όμως μετά από τις αντιδράσεις των Μενιδιατών, επιστράφηκε στην ίδια θέση. Ο Γ. Πάλλης, (όπ. π., σελ. 70, υποσημ. 2), σημειώνει ότι οι αντιδράσεις αυτού του είδους βασιζόνταν περισσότερο σε δεισιδαιμονίες των χωρικών παρά σε κάποιου είδους «μέριμνα» για τις αρχαιότητες.

απομνημονεύματα ενός Αθηναίου δημογέροντα, του Αγγελου Σωτηριανού Αλεξάνδρου (Γέροντα)⁴²¹, όταν έγινε γνωστό ότι η Επανάσταση ξεκίνησε στην Πελοπόννησο, στις 25 Μαρτίου 1821 άμεσα το γεγονός γνωστοποιήθηκε στους γέροντες των χωριών: «Οί δὲ ἡμεῖς ἀμέσως ἐγράψαμε εἰς ὅλα τὰ χωρία τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἦλθαν ἀπὸ δύο γέροντες τοῦ κάθε χωρίου». Και οι χωρικοί της Αττικής ήταν αυτοί που διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην κήρυξη της Επανάστασης στην περιοχή, αλλά και σε όλους τους αγώνες μέχρι το τέλος της⁴²².

Παρόλες τις δύσκολες συνθήκες και τα γεγονότα του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, το Μενίδι φαίνεται ότι ήταν το μεγαλύτερο οικιστικό και οικονομικό κέντρο της Αττικής, μετά την Αθήνα. Σε έγγραφο της Εθνολογικής Εταιρείας (αρ. 1280⁴²³) του 1820 φαίνεται ότι από όλα τα φορολογούμενα χωριά της Αττικής, το Μενίδι αποδίδει τον μεγαλύτερο φόρο. Επίσης στο Μενίδι, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και ειδικά στην τελευταία περίοδο, ανήκε τεράστια έκταση που περιλάμβανε εκτός των άλλων και το μεγαλύτερο μέρος της Πάρνηθας⁴²⁴, αλλά και κτήματα ακόμα και μέσα στην πόλη της Αθήνας⁴²⁵. Η καλή οικονομική κατάσταση των κατοίκων του Μενιδίου φαίνεται και από το μεγάλο οικονομικό αντίτιμο που κατέβαλαν οι συγγενείς της χήρας του Μητρομάρα για να την ελευθερώσουν από τον βοεβόδα Χατζή Χαλίλαγα⁴²⁶. Εξάλλου και η μαρτυρία του Hobhouse⁴²⁷ για μια μορφή αυτονομίας του Μενιδίου απέναντι στον βοεβόδα της Αθήνας, συνηγορεί υπέρ της καλής οικονομικής κατάστασης του χωριού τουλάχιστον σε σύγκριση με τα υπόλοιπα χωριά της Αττικής. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και η θέση που κατείχαν οι Μενιδιάτες ως «Δερβέντιδες», που οπωσδήποτε τους παρείχε κάποιο είδος φορολογικής ατέλειας⁴²⁸.

⁴²¹ Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Γ', παράρτημα, μδ'.

⁴²² Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 70.

⁴²³ Αναδημοσιεύεται στο Φιλαδελφεύς, *Ιστορία*, τόμ. Α', σελ. 260-261 και στο Γιώτας, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 38.

⁴²⁴ Στο Γιώτας, *όπ. π.*, σελ. 38, υποσημ. 46, αναφέρεται απόφαση του Εφετείου Αθηνών της 3/8/1843, σχετικά με τα δικαιώματα νομής Μενιδιατών στο δάσος «Σαλονίκη» και «Λοιμικό» της Πάρνηθας, που βρίσκονται σήμερα στην περιοχή Αυλώνα στις βόρειες-βορειοδυτικές παρυφές της Πάρνηθας «υπήρχον προ ἀμνημονευτων χρόνων, υπό τὴν ἀδιάσειστον διακατοχὴν αὐτῶν (των Μενιδιατῶν)».

⁴²⁵ Στο ίδιο, σελ. 38.

⁴²⁶ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 402.

⁴²⁷ Hobhouse, *A Journey I*, σελ. 488.

⁴²⁸ Βλ. παραπάνω, σελ. 51.

Οι παραπάνω λόγοι, αλλά και το γεγονός ότι η γεωγραφική θέση που καταλάμβανε το Μενίδι ήταν ιδιαίτερης στρατηγικής σημασίας⁴²⁹, το κατέστησαν επαναστατικό κέντρο της Αττικής. Σε έγγραφο από το αρχείο Αγωνιστών του 1821 της Εθνικής Βιβλιοθήκης (Αποδεικτικόν αρ. 22857)⁴³⁰, πιστοποιείται ότι ο Δημήτριος (Μήτρος) Κιούσης από το Μενίδι μνήθηκε στα μεγάλα μυστήρια της Επανάστασης από τον Ηπειρώτη Αθανάσιο Ζαρίφη και διέδωσε τα μυστήρια σε πολλούς άλλους συνεπαρχιώτες του. Είναι γνωστό ήδη ότι ο Μελέτης Βασιλείου από τη Χασιά⁴³¹ και ο Αναγνώστης Κιουρκατιώτης⁴³² από το Μενίδι ήταν μνημένοι στη Φιλική Εταιρεία από τον Αθανάσιο Ζαρίφη και τον επίσης Ηπειρώτη Δημήτριο Ζωγράφο⁴³³.

Ξεκινάει τότε από τους κατοίκους των χωριών της Αττικής η προσπάθεια για την απελευθέρωση της Αθήνας. Το Μενίδι αποτελεί το συνωμοτικό κέντρο της Επανάστασης, όπου συγκεντρώνονται όλες οι ετοιμοπόλεμες δυνάμεις⁴³⁴. Οι Χασιώτες με αρχηγό τον Μελέτη Βασιλείου και οι Μενιδιάτες με αρχηγό τον Αναγνώστη Κιουρκατιώτη⁴³⁵ συμμετέχουν με τον μεγαλύτερο αριθμό επαναστατών⁴³⁶. Τα ξημερώματα της 25

⁴²⁹ Το Μενίδι αποτελούσε τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην ανατολική και δυτική Αττική. Ακόμα υπήρχε μεγαλύτερη ασφάλεια από άλλα χωριά, λόγω της κάλυψης που του προσέφερε ο ορεινός όγκος της Πάρνηθας. Ιδιαίτερα σημαντικός λόγος υπήρξε και η σχετικά κοντινή απόσταση από την Αθήνα, Γιώτας, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 51.

⁴³⁰ Φωτοτυπία του εγγράφου δημοσιεύει ο Δ. Γιώτας, (όπ. π., σελ. 50).

⁴³¹ Και η Χασιά διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στους αγώνες για την απελευθέρωση της Αθήνας και της Αττικής.

⁴³² Το πραγματικό του όνομα ήταν Δημήτριος Παπαδημητρίου. Όμως λόγω της καταγωγής του από τα Κιούρκα, ονομάστηκε Κιουρκατιώτης και λόγω της ιδιότητάς του ως ψάλτης που γνώριζε ανάγνωση, ονομάστηκε Αναγνώστης, όπως και όλοι οι απόγονοί του, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 32.

⁴³³ «Οὗτος ἔπνεε διακαῆ ζῆλον ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀποκαταστάσεως τῆς Πατρίδος», Σουρμελής, *Ιστορία*, σελ. 11.

⁴³⁴ Όπως περιγράφεται και στα απομνημονεύματα του Αγγελου Σωτηριανού Αλεξάνδρου, «Τοὺς ἐσυμβουλέψαμε νὰ ἦναι ἔτοιμοι ὅλοι εἰς τὰ ὄπλα καὶ νὰ μαζευθοῦν εἰς τὸ Μενίδι καὶ ὅταν ἡμεῖς τοὺς ἐμηνύσωμε ἐτότε νὰ κινηθοῦν», Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Γ', παράρτημα, μδ.'

⁴³⁵ Ίσως υπήρχε και κάποια διαφωνία ανάμεσα στους δύο οπλαρχηγούς για την πρωτοκαθεδρία, που οδήγησε τους Φιλικούς να αποστείλουν ως αρχηγό από τη Λειβαδιά τον Δήμο Αντωνίου, Γιώτας, *Συμβολή*, σελ. 58.

⁴³⁶ Ο αριθμός των επαναστατών υπολογίζεται σε 1200 εκ των οποίων 300 ήταν Χασιώτες, 300 Μενιδιάτες, 100 Κουλουριώτες καθώς και Μεσογειίτες και από άλλα χωριά της Αττικής, Γιώτας, *Συμβολή*, σελ. 58 και σημ. 62 σχετικά με τον υπολογισμό του αριθμού των επαναστατών, όπως προκύπτει από πηγές.

Απριλίου/ 7 Μαΐου του 1821 εισβάλλουν στην Αθήνα⁴³⁷. Η επιχείρηση για κατάληψη της Ακρόπολης δεν στέφθηκε με επιτυχία και ο Ομέρ Βρυώνης λύνει την πολιορκία και για αντίποινα κατασφάζει τον πληθυσμό που είχε μείνει στα χωριά⁴³⁸.

Η παραπάνω σύντομη αναφορά στο πρώτο έτος της Επανάστασης στην Αττική έγινε ώστε να καταδειχθεί η σημαντική συνεισφορά των κατοίκων του Μενιδίου στον απελευθερωτικό αγώνα. Η παράθεση των ιστορικών γεγονότων στην Αττική ως το 1833⁴³⁹, οπότε απελευθερώθηκε και τυπικά η Αθήνα και η Αττική, δεν εντάσσονται στο πεδίο της παρούσας μελέτης. Όμως στα γεγονότα αυτά ήταν εξόχως σημαντική και η συμβολή των Μενιδιατών Αγωνιστών⁴⁴⁰, οι οποίοι μαζί με τους γείτονές τους Χασιώτες πρωτοστάτησαν σε όλη τη διάρκειά τους.

⁴³⁷ Τα γεγονότα περιγράφει στο ημερολόγιό του ο φιλέλληνας Καίσαρας Βιτάλης, γιατρός και πρόξενος στην τουρκοκρατούμενη Αθήνα του Βασιλείου της Νεάπολης (Ιταλία), Γ.Α.Κ. Ι. Βλαχογιάννη χειρόγραφα, κατάλογος Β', Φ 55-58. «Βιτάλη ημερολόγιό» σε μετάφραση με επιμέλεια Βλαχογιάννη. Βλ. και Σουρμελής, *Ιστορία*, σελ. 12 κ. εξ. Ο Βιτάλης είχε επίσης σημαντική προσφορά στον αγώνα των επαναστατών, αφού «οὗτος ἐπρομήθευσε τοὺς ἐν Ἀχαρναῖς συνελθόντας πυρίτιδος», στο ίδιο, σελ. 11, υποσημ. α.

⁴³⁸ Στο ίδιο, σελ. 22 κ. εξ.

⁴³⁹ Στις 31 Μαρτίου 1833 αποχώρησε η οθωμανική φρουρά από την Ακρόπολη, Γιώτας, *Συμβολή*, σελ. 135.

⁴⁴⁰ Αναλυτικός κατάλογος με τους Μενιδιατές Αγωνιστές του 1821 παρατίθεται από τον Γιώτα, (*Μενιδιατές*, σελ. 221-254). Ξεχωρίζει εκτός από τους Μήτηρο Κιούση και Αναγνώστη Κιουρκατιώτη, ο Δημήτριος (Μήτρος) Ν. Λέκκας, ο οποίος αναδείχθηκε ως ο «τρομερότερος» πολέμαρχος της Αττικής κατά τη διάρκεια του Αγώνα. Διακρίθηκε για τη γενναιότητά του και τιμήθηκε με τους βαθμούς του πεντηκοντάρχου (1822), του χιλίαρχου (1824) και αντιστράτηγου (1824), στο ίδιο, σελ. 237-238. Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 664-665, φωτογραφίες με τα όπλα και τα προσωπικά αντικείμενα του Δ. Λέκκα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'. Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΕΝΙΔΙΟΥ

Το ζήτημα της θέσης του οικισμού

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται η σκιαγράφηση βασικών στοιχείων του οικισμού, που αναπτύχθηκε στην περιοχή του σημερινού δήμου Αχαρνών κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο. Για πρώτη φορά λόγος για συγκεκριμένο βυζαντινό οικισμό γίνεται το 1209 (13 Φεβρουαρίου) στη βούλα του πάπα Ιννοκέντιου Γ', όπου αναφέρεται ο οικισμός Μενίδι⁴⁴¹ και ο Άγιος Νικόλαος στο Μενίδι. Αυτό το έγγραφο τεκμηριώνει εμμέσως την ύπαρξη οικισμού και πριν από τη λατινική κατάκτηση. Δεν σώζονται μνημεία, που να μπορούν να χρονολογηθούν με ασφάλεια σε αυτό το διάστημα, όμως υπάρχουν ενδείξεις για δραστηριότητα τόσο στην παλαιοχριστιανική όσο και στη μεσοβυζαντινή περίοδο.

Σε ανασκαφή οικοπέδου (Αναστασίου Γκίκα, Ο.Τ. 72), στην οδό Λιοσίων και Σαλαμίνας βρέθηκε μεταξύ άλλων ευρημάτων⁴⁴² ένα νόμισμα του Θεοδοσίου του Α' (379-395) με χρονολογία κοπής το 379-383⁴⁴³. Το νόμισμα αυτό αποτελεί μια από τις πρωιμότερες ενδείξεις δραστηριότητας στην περιοχή, κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Σε ανασκαφή που πραγματοποίησε η Μαρία Πλάτωνος, στην περιοχή Σουνάς-Μονομάτι, στη συμβολή των οδών Δεκελείας και Κωνσταντινουπόλεως, «βρέθηκαν και ανασκάφηκαν στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, τα ερείπια ενός χριστιανικού ναού»⁴⁴⁴. Σύμφωνα με την ανασκαφέα ο ναός ανήκε στον τύπο των χριστιανικών βασιλικών. Στη ΒΑ πλευρά του τοίχου Τ4 βρέθηκε ένα νόμισμα μέσα σε λιθοσωρό⁴⁴⁵, με δυσδιάκριτη προτομή αυτοκράτορα, που η ανασκαφέας χρονολογεί στο τέλος του 6ου με αρχές του 7ου αιώνα⁴⁴⁶.

⁴⁴¹ Acta Innocentii, στλ. 1559-1562, Koder, «Schutzbrief des Innozenz III», 129-141. Ανάμεσα σε άλλα τοπωνύμια αναφέρεται το «Menidi», αλλά και ο Άγιος Νικόλαος στο Μενίδι, «Beati Nicolai de Menide».

⁴⁴² Όστρακα από ελληνιστικούς, ύστερους ρωμαϊκούς-βυζαντινούς χρόνους και λίγα όστρακα κλασικών χρόνων.

⁴⁴³ Πατρινάκου-Ηλιάκη, «Ανασκαφικές εργασίες», σελ. 78, Πλάτωνος, *Αχαρνάι*, σελ. 164, εικ. 85α-β.

⁴⁴⁴ Πλάτωνος, *όπ. π.*, σελ. 198, 200, σχέδ. 13, εικ. 116-117.

⁴⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 200 και εικ. έγχρ. 75γ.

⁴⁴⁶ Από προσωπική εξέταση του νομίσματος, διαπίστωσα ότι πρόκειται για χάλκινο φύλλι του Ιουστινιανού, που στη μία όψη έχει προτομή αυτοκράτορα σε προφίλ, προς τα δεξιά.

Αυτό ίσως δείχνει δραστηριότητα στην περιοχή, όμως το ανασκαφέν κτίσμα δεν παρουσιάζει χαρακτηριστικά που το τοποθετούν με βεβαιότητα στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Επάνω στον τοίχο T3 (σύμφωνα με το σχέδιο) βρέθηκε θησαυρός από 13 χάλκινους φόλλεις ⁴⁴⁷, που χρονολογούνται γύρω στο 970-1092. Αυτός ο νομισματικός θησαυρός δείχνει δραστηριότητα στον χώρο ήδη από τα τέλη του 10ου αιώνα⁴⁴⁸.

Πολύ σημαντική είναι η, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών για την διάνοιξη της Αττικής Οδού, αποκάλυψη δύο αγρεπαύλεων με εργαστηριακές εγκαταστάσεις στην περιοχή Αυλίζας-Γεροβουνού, που τοποθετούνται στους υστερορωμαϊκούς-παλαιοχριστιανικούς χρόνους⁴⁴⁹. Οι εγκαταστάσεις αυτές αποτελούν και τις μοναδικές αποδείξεις⁴⁵⁰ για κατοίκηση του χώρου κατά τον 4ο-5ο αιώνα, σε μια περιοχή όπου από πολλούς μελετητές θεωρείται ότι εντοπίζεται και το κέντρο του αρχαίου δήμου⁴⁵¹. Δεν υπάρχει άλλη ένδειξη οργανωμένου οικισμού τους επόμενους αιώνες, μέχρι και τα υστεροβυζαντινά χρόνια. Ειδικά για την περίοδο από τον 7ο έως τον 9ο αιώνα δεν γνωρίζουμε τίποτε για την ευρύτερη περιοχή

Ο τύπος ομοιάζει με φόλλεις από τη συλλογή Ηλία Καντά, του Νομισματικού Μουσείου, Γαλάνη-Κρίκου, *Βυζαντινά νομίσματα*, σελ. 22-23, πίν. 3.1, 3.5. Φέρει διάδημα, χλαμύδα και θώρακα. Διαβάζεται η επιγραφή: «DN IVSTINI ANVS PPAVC», δηλ. D(OMINUS) N(OSTER) IVSTINI ANVS P(ER)P(ETVVS) AVC(VSTVS) (ο κύριός μας, Ιουστινιανός, αιώνιος Αύγουστος). Στην άλλη όψη έχει μεγάλο γράμμα Μ στο κέντρο (=40 νούμια), αριστερά αστέρι, πάνω και δεξιά σταυρό και κάτω από το Μ το εργαστήριο A CON (Α' τμήμα του εργαστηρίου της Κωνσταντινούπολης), βλ. Bellinger, *Byzantine Coins*, pl. XIV-XXII, για νομίσματα του Ιουστινιανού από εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης. Επομένως χρονολογείται ανάμεσα στα 527-565 π. Χ. Το νόμισμα εκτίθεται στην αρχαιολογική συλλογή Αχαρνών.

⁴⁴⁷ Πλάτωνος, *Αχαρναί*, εικ. έγχρ. 75 α-β.

⁴⁴⁸ Πάλλης, «Τοπογραφικά», σελ. 117.

⁴⁴⁹ Στις εργασίες της Αττικής Οδού αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα δύο σύνθετων αγροικιών με αγροτικό-εργαστηριακό χαρακτήρα. Διακρίνονται χρονολογικές φάσεις του 3ου και 4ου αιώνα μ.Χ. και φάση επισκευής ή ανακατασκευής στον 5ο αιώνα μ.Χ. Είχαν κεντρική αυλή γύρω από την οποία διατάσσονται δωμάτια αποθηκευτικά, διαμονής και αργαλειού, όπως φαίνεται από την εύρεση και άφθονων υφαντικών βαρών. Ακόμα αποκαλύφθηκε σύγχρονη (4ος-5ος αιώνας μ.Χ.) με τις αγροικίες ορθογώνια κτιστή δεξαμενή, πιθανόν συλλογής όμβριων υδάτων, Πλάτωνος, «Αττική οδός», σελ. 29-32, Κοντογεωργοπούλου, *Η Αττική*, σελ. 272.

⁴⁵⁰ Τα ερείπια του κτίσματος που χαρακτηρίζει η Πλάτωνος ως βυζαντινό παλαιοχριστιανικό ναό, δεν μπορούν με βεβαιότητα να αποδοθούν σε αυτήν την περίοδο.

⁴⁵¹ Vanderpool, «Aqueduct», 172-173, Travlos, *Dictionary*, σελ. 1, Kellogg, *Ancient Acharnai*, σελ. 19-23. Σχετικά με τις αρχαιότητες που εντοπίστηκαν στην περιοχή βλ., Milchhöfer, *Erläuternder*, σελ. 43-44, McCredie, *Military camps*, σελ. 62, Hope Simpson, «Mycenaean Settlement», σελ. 294.

των Αχαρνών, καθώς απουσιάζουν τόσο τα ανασκαφικά ευρήματα, όσο και οι γραπτές πηγές.

Τα αρχιτεκτονικά μέλη, που βρέθηκαν εντοιχισμένα σε αρκετά εκκλησιαστικά μνημεία των Αχαρνών και της περιφέρειάς τους, μαρτυρούν δραστηριότητα κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Τέτοια μέλη με ανάγλυφο διάκοσμο μεσοβυζαντινών χρόνων απαντούν στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο⁴⁵², στην κεντρική πλατεία των Αχαρνών, στους Αγίους Θεοδώρους στη δυτική είσοδο της πλατείας⁴⁵³ και στον Άγιο Νικόλαο⁴⁵⁴ ή Αγία Σωτήρα στο ρέμα Σουνά. Ακόμα, μεγάλη συγκέντρωση από αρχιτεκτονικά μέλη υπάρχει στην Αγία Τριάδα Πάρνηθας⁴⁵⁵.

Η εύρεση ενός χάλκινου νομίσματος του Μανουήλ Α' Κομνηνού⁴⁵⁶ (1143-1180), σε ανασκαφή του οικοπέδου Κουσίδη που σήμερα εκτίθεται στην Αρχαιολογική Συλλογή Αχαρνών, πράγματι θα πρέπει να θεωρηθεί τυχαία⁴⁵⁷ όπως υποστήριξε ο Γ. Πάλλης, καθώς η σαρκοφάγος μέσα στην οποία βρέθηκε, όπως και τα κτερίσματα ανήκουν στην τελευταία, υστερορωμαϊκή φάση του νεκροταφείου.

Κατά την διάρκεια των ανασκαφών που πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια του δημοτικού έργου «Raindrop», και τη διαμόρφωση της πλατείας Αγίας Τριάδος επί των οδών Αριστοτέλους και Αγίας Τριάδος (στον χώρο όπου σώζεται σήμερα και ο μεταβυζαντινός ναός της Αγίας Τριάδος), ανασκάφηκαν τάφοι, αποθηκευτικοί σιροί, αποθέτες, ένα τριχωρο κτίσμα και μια κυκλική κατασκευή από κονίαμα⁴⁵⁸. Βρέθηκαν μεταξύ άλλων και αρκετά όστρακα, που στην ανασκαφική έκθεση χαρακτηρίζονται γενικά ως βυζαντινά και υστερορωμαϊκά. Καθόσον αυτά δεν έχουν μελετηθεί χρονολογηθεί και δημοσιευθεί δεν μπορούμε να αντλήσουμε περισσότερες

⁴⁵² Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 80, 90, εικ. 279-280 (στο παρόν).

⁴⁵³ Εικ. 233 (στο παρόν).

⁴⁵⁴ Μουζάκης, *όπ. π.*, σελ. 355, εικ. 299, σελ. 81, 84 (εικόνα), εικ. 103, 107 (στο παρόν).

⁴⁵⁵ Το 1972 ανασυστάθηκε χαμηλό τέμπλο από μεσοβυζαντινά θωράκια και πεσίσσκους που βρέθηκαν επαναχρησιμοποιημένα στο δάπεδο του ιερού, (εικ. 10 Α, Β), Μανωλέσσου, Κοιλάκου, Παντελίδου-Αλεξιάδου, Γκίνη-Τσοφοπούλου, Χαλκιά, «1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων» (1988), σελ. 91-92, υποσημ. 35-36, πίν. 63 α,β.

⁴⁵⁶ Στην ανασκαφική έκθεση αναφέρεται ότι είχε τοποθετηθεί ως «δανάκη» στο στόμα του νεκρού, Πλάτωνος, «Ανασκαφικές εργασίες» (1987), σελ. 67. Το αρχαίο αυτό ταφικό έθιμο, φαίνεται ότι είναι και κατά τη βυζαντινή περίοδο «λίαν διαδεδομένο», Κουκουλές, «Βυζαντινών νεκρικά έθιμα», σελ. 12, υποσημ. 2.

⁴⁵⁷ Πάλλης, «Τοπογραφικά», σελ. 117.

⁴⁵⁸ Πλάτωνος, «Ανασκαφικές εργασίες» (2007), σελ 164-174.

πληροφορίες. Από τον χώρο της ανασκαφής περισυνελέγη χάλκινο νόμισμα του φραγκικού πριγκιπάτου της Αχαΐας (1245-1278), βάση γυάλινου αγγείου κ. α.⁴⁵⁹. Το νόμισμα αυτό παρέχει ενδείξεις για δραστηριότητα στην περιοχή, σε αρκετή απόσταση από το κέντρο του οικισμού, στον 13ο αιώνα.

Όπως αναφέραμε και στην αρχή του κεφαλαίου, για πρώτη φορά λόγος για τον βυζαντινό οικισμό Μενίδι γίνεται το 1209 (13 Φεβρουαρίου) στη βούλα του πάπα Ιννοκέντιου Γ' ⁴⁶⁰. Πρόκειται για έναν κατάλογο κτημάτων, που όριζε ποια από αυτά ανήκαν στη λατινική επισκοπή Αθηνών. Για την προέλευση της ονομασίας «Μενίδι» υπάρχουν αρκετές απόψεις αλλά καμία δεν φαίνεται πειστική ⁴⁶¹. Από το γεγονός ότι το τοπωνύμιο απαντά στο παπικό έγγραφο, αποδεικνύεται ότι η ονομασία «Μενίδι» χρησιμοποιείται ήδη από τον 12ο αιώνα. Το έγγραφο αυτό αποτελεί και *terminus ante quem* για την αντικατάσταση της ονομασίας του αρχαίου δήμου «Αχαρνές», η οποία δεν συνδέεται με την εγκατάσταση Αρβανιτών στην Αττική ⁴⁶².

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε τα εξής: 1) Οργανωμένη κατοίκηση μέχρι και τα υστεροβυζαντινά χρόνια επιβεβαιώνεται μόνο στην περιοχή της Αυλίζας-Γεροβουνού κατά τον 4ο-5ο αιώνα. 2) Τα μεσοβυζαντινά σπόλια, που βρίσκονται εντοιχισμένα σε μεταγενέστερα μνημεία, μαρτυρούν δραστηριότητα αλλά δεν στοιχειοθετούν ύπαρξη οργανωμένου οικισμού. 3) Το πλήθος των ευρημάτων, που αποδίδονται γενικόλογα στη βυζαντινή περίοδο κατά τις εργασίες διαμόρφωσης της πλατείας Αγ. Τριάδος, είναι από μόνο του σημαντικό. Όταν αυτά δημοσιευθούν, υπό προϋποθέσεις μπορεί να προσθέσουν σημαντικά στοιχεία για τη δραστηριότητα στην περιοχή. 4) Τα ευρεθέντα νομίσματα του Θεοδοσίου Α' (379-395), του Ιουστινιανού Α' (527-565), ο νομισματικός θησαυρός (970-1092), το νόμισμα του Μανουήλ Α'

⁴⁵⁹ Πλάτωνος, «Ανασκαφικές εργασίες» (2007), σελ. 169.

⁴⁶⁰ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 441.

⁴⁶¹ Σχετικά με τις επικρατούσες απόψεις γύρω από την ονομασία βλ. Σουρμελής, *Αττικά*, σελ. 89, Λάμπρος, «Η ονοματολογία της Αττικής», σελ. 190, Αμαντος, «Ημερολόγιον», σελ. 279, Μπίρης, *Τοπωνυμιαί Αθηνών*, σελ. 68, ο ίδιος, *Αρβανίτες*, σελ. 237-238, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 25-26, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 145, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Α' σελ. 70-74.

⁴⁶² Γιώτας, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 7. Την σχέση του τοπωνυμίου «Μενίδι», με την εγκατάσταση Αρβανιτών στην περιοχή από το 1383 και εξής υποστήριξε ο Σπ. Λάμπρος, (όπ. π., σελ. 65 κ. εξ., 157 κ. εξ.).

Κομνηνού (1143-1180) και το υστεροβυζαντινό νόμισμα του φραγκικού περιγκιπάτου της Αχαΐας, μαρτυρούν δραστηριότητα στην ευρύτερη περιοχή των Αχαρνών τον 4ο, τον 6ο, τον 10ο-11ο, τον 12ο και τον 13ο αιώνα.

ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Η ύπαρξη του υστεροβυζαντινού οικισμού μαρτυρείται μονάχα από την παπική βούλα του 1209⁴⁶³. Δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία που να μας πληροφορούν για το μέγεθος, την έκταση του οικισμού ή τις ασχολίες των κατοίκων του. Το κέντρο του αρχαίου δήμου Αχαρνών, μετά και την αποκάλυψη του αρχαίου θεάτρου (2007)⁴⁶⁴ στην οδό Αρχαίου Θεάτρου (πρώην Σαλαμίνας), σε μικρή απόσταση από την κεντρική πλατεία του σημερινού δήμου, μπορούμε να υποστηρίξουμε με ασφάλεια ότι βρισκόταν πολύ κοντά στο σημερινό⁴⁶⁵ (εικ. 11). Η χρήση του ίδιου περίπου χώρου ως κέντρου στους μεταβυζαντινούς και τους νεότερους χρόνους, μας επιτρέπει ίσως να θεωρήσουμε με επιφύλαξη ότι και ο κεντρικός πυρήνας του υστεροβυζαντινού οικισμού τοποθετείται στον ίδιο σημείο.

Καθώς δεν υπάρχουν αρχαιολογικά δεδομένα σχετικά με κατοικίες, κτίσματα και λοιπές εγκαταστάσεις, επισημαίνουμε τα δύο υστεροβυζαντινά μνημεία που σώζονται στο σύγχρονο κέντρο και είναι πιθανό, λόγω της σχετικά μικρής μεταξύ τους απόστασης, να οριοθετούσαν τμήμα του υστεροβυζαντινού οικισμού. Δυτικά από τον καθεδρικό ναό του Αγίου Βλασίου υπάρχει ο ναός των Αγίων Θεοδώρων, στον οποίο μετά τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν από την 1η ΕΒΑ⁴⁶⁶, αποκαλύφθηκε τοιχογραφία έφιππου στρατιωτικού αγίου, που η υπεύθυνη αρχαιολόγος Αικ. Παντελίδου τοποθέτησε στον 13ο αιώνα. Μέχρι τότε θεωρείτο μεταβυζαντινός⁴⁶⁷. 400 περίπου μέτρα δυτικότερα, στην οδό Λιοσίων 43-51, διατηρείται ο υστεροβυζαντινός ναός του Αγίου Ιωάννη του

⁴⁶³ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 441.

⁴⁶⁴ Πλάτωνος, «Ανασκαφικές εργασίες» (2007), σελ. 184-186.

⁴⁶⁵ Σχετικά με τις διάφορες θέσεις που έχουν προταθεί ως το κέντρο του αρχαίου δήμου Αχαρνών, βλ. ενδεικτικά, Hanriot, *Topographie*, σελ. 56-58, Löper, «Die Trittynen», σελ. 386-392, Γαρδίκας, «Κουκουβάουναις-Μενίδι-Αγιοι Σαράντα», σελ. 62-64, Vanderpool, *Aqueduct*, σελ. 172-173, Travlos, *Dictionary*, σελ. 1, Traill, *The Political Organization*, σελ. 50, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 33, Kellogg, *Ancient Acharnai*, σελ. 19-23.

⁴⁶⁶ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 368-369, η ίδια, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 364-365.

⁴⁶⁷ Καλογράνης, *Μενιδιάτες*, σελ. 92, εικ. 71, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 59, 60.

Προδρόμου (Νηστευτή), που χρονολογείται από τον τοιχογραφικό του διάκοσμο στον 13ο αιώνα⁴⁶⁸.

Στην περιφέρεια του οικισμού και εντός του ορεινού όγκου της Πάρνηθας εντοπίζονται άλλα δυο σημαντικά μνημεία, τα οποία χρονολογούνται στον 13ο αιώνα και πιθανόν σχετίζονται με τη δραστηριότητα των κατοίκων του. Σε υψόμετρο 1000 περίπου μέτρων, σε θέση που προφυλάσσεται φυσικά από το ύψωμα «Μαυροβούνι», σώζεται το καθολικό της μονής Αγίας Τριάδος⁴⁶⁹, γνωστή και ως μοναστήρι της Καρυδιάς⁴⁷⁰. Ο Ορλάνδος είχε χρονολογήσει το καθολικό, με βάση τον τοιχογραφικό του διάκοσμο, στον 16ο-17ο αιώνα. Όμως η αποκάλυψη παλαιότερου στρώματος τοιχογράφησης⁴⁷¹ τοποθετεί το μνημείο στην υστεροβυζαντινή περίοδο. Στη μεταβυζαντινή εποχή το καθολικό της μονής της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα δεν ανήκε στην εδαφική κυριότητα του Μενιδίου⁴⁷². Παρά το γεγονός ότι το μοναστήρι διατηρούσε διαχρονικά στενές σχέσεις με τη Χασιά, δεν υπάρχουν δεδομένα που να αποδεικνύουν την ίδρυσή του είτε από τους κατοίκους του Μενιδίου είτε της Χασιάς. Σήμερα όμως ανήκει στα εδαφικά όρια του δήμου Αχαρνών και ίσως ο ηγετικός ρόλος, που διαδραμάτιζε διαχρονικά το Μενίδι στην ευρύτερη περιοχή, μας επιτρέπει να συσχετίσουμε άμεσα ή έμμεσα την ίδρυση και διακόσμηση του μνημείου με την δραστηριότητα των κατοίκων του.

Στην περιοχή Πέτρα της Βαρυμπόμπης, εντός της ιεράς μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου, υπάρχει ο μικρός ναός του Αγίου Νικολάου⁴⁷³, που χρησιμοποιείται από τις μοναχές ως κοιμητηριακός. Αρχικά

⁴⁶⁸ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 23, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 156-157, εικ. 62, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 73-78, Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 366-367, η ίδια «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 361-363. Ο Αν. Ορλάνδος, (*Ευρετήριον*, σελ. 213-214, εικ. 285), τον χρονολόγησε στον 16ο αιώνα, καθώς το παλαιότερο στρώμα τοιχογράφησης του ναού δεν ήταν εμφανές.

⁴⁶⁹ Βλ. παρακάτω το αντίστοιχο λήμμα του καταλόγου.

⁴⁷⁰ Μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα υπήρχε μια υπεραιωνόβια καρυδιά λίγα μέτρα πιο νότια, κοντά στην πηγή. Αιγινήτης, *Κλίμα Αττικής*, σελ. 155, πίν. ανάμεσα στις σελ. 155-156.

⁴⁷¹ Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Αικ. Παντελίδου, το παλαιότερο στρώμα ανήκει στον 13ο αιώνα, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 92-93 [Παντελίδου].

⁴⁷² Σύμφωνα με την άδεια επισκευής του ναού το 1761, το μοναστήρι εντασσόταν στα όρια του χωριού της Χασιάς, Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Γ', σελ. 149-150.

⁴⁷³ Ορλάνδος, *όπ. π.*, σελ. 207, εικ. 276, 277, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 41-42, σελ. 92 [Παντελίδου], Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 176.

χρονολογήθηκε από τον Ορλάνδο στον 16ο-17ο αιώνα, όμως και σε αυτό το μνημείο ο σεισμός του 1999 προκάλεσε ρηγματώσεις που έφεραν στο φως παλαιότερο στρώμα τοιχογράφησης. Μετά από τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν ⁴⁷⁴ αποκαλύφθηκαν πλήρως οι υστεροβυζαντινές τοιχογραφίες, που τοποθετούν το μνημείο στην αντίστοιχη περίοδο. Ο ναός, ο οποίος χρονολογείται πριν τα μέσα του 13ου αιώνα⁴⁷⁵, δεν μπορεί να σχετίζεται με τον οικισμό της Βαρυμπόμπης, ο οποίος θεωρείται σύγχρονος με τον πρώτο εποικισμό της Αττικής από τους Αρβανίτες⁴⁷⁶. Έτσι θεωρούμε ότι είναι αρκετά πιθανό η ίδρυσή του να οφείλεται στη δραστηριότητα των κατοίκων του οικισμού Μενίδι. Για την πιθανή ταύτιση του ναού με το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου στη Δεκέλεια, που αναφέρεται στη βούλα του πάπα Ιννοκέντιου Γ', γίνεται λόγος σε επόμενο κεφάλαιο⁴⁷⁷.

Συμπερασματικά, στις αρχές του 13ου αιώνα ίσως και νωρίτερα υπήρχε οικισμός με το όνομα Μενίδι, χωρίς να μας είναι γνωστά τα ακριβή όρια της εδαφικής του δικαιοδοσίας. Ο οικισμός αυτός πιθανόν είχε το κέντρο του κοντά στο κέντρο του σημερινού δήμου. Οι κάτοικοι του οικισμού δραστηριοποιούνταν και στην περιφέρειά του, φτάνοντας βαθιά μέσα στον δασικό χώρο της Πάρνηθας, η οποία άλλωστε διαδραμάτιζε σημαντικότατο ρόλο στη καθημερινότητά τους ήδη από τα αρχαία χρόνια⁴⁷⁸.

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Ο μεταβυζαντινός οικισμός (εικ. 2, 3) και η περιφέρειά του, που ήταν αρκετά εκτεταμένη, τοποθετούνταν ανάμεσα στον λόφο του Προφήτη Ηλία και στον Κηφισό ποταμό από δυτικά προς ανατολικά και ανάμεσα στον ορεινό όγκο της Πάρνηθας και στους οικισμούς Τουραλή και

⁴⁷⁴ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 371-372.

⁴⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. 372.

⁴⁷⁶ Μπίρης, *Τοπωνυμιαί Αθηνών*, σελ. 22.

⁴⁷⁷ Βλ. παρακάτω, σελ. 78-79, οικισμός του *Τατοΐου*.

⁴⁷⁸ Αριστοφάνης, *Αχαρνής*, στ. 180-181, στ. 348, στ. 668, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 26-27, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Α', σελ. 26. Η παραγωγή και εμπορεία του ξυλοκάρβου συνεχίζει να είναι μια από τις κύριες ασχολίες των κατοίκων του μεταβυζαντινού οικισμού σύμφωνα με τον Leake, (*Travels in Northern Greece II*, σελ. 402) και τον Gell, (*Itinerary of Greece*, σελ. 23), ο οποίος χαρακτηριστικά αναφέρει: «the inhabitants lived by cutting wood for fuel on Mt. Parnes».

Καματερού (στις θέσεις Γεροβουνό και Λυκότρυπα⁴⁷⁹) από βόρεια προς νότια⁴⁸⁰.

Τα μνημεία της μεταβυζαντινής εποχής που επιβεβαιώνουν την ύπαρξη του οικισμού κατά την περίοδο αυτή είναι αρκετά και βρίσκονται στο κέντρο του σημερινού δήμου Αχαρνών: Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στην κεντρική πλατεία, που χρονολογείται στον 16ο-17ο αιώνα, ο Άγιος Νικόλαος (κατεδαφίστηκε το 1932) στην πλατεία Αγίου Νικολάου, η Αγία Παρασκευή νότια του ναού του Θεολόγου, στην ομώνυμη πλατεία του σημερινού κέντρου, που χρονολογείται από επιγραφή του τέμπλου πριν από το 1741, ο Άγιος Βλάσιος που βρισκόταν στην κεντρική πλατεία (κατεδαφίστηκε στις αρχές του 20ου αιώνα), 200 μέτρα περίπου δυτικά του σημερινού μητροπολιτικού ομώνυμου ναού και ο Άγιος Κωνσταντίνος που βρίσκεται ανατολικά του κέντρου του παλαιού χωριού, κοντά στις σιδηροδρομικές γραμμές. Υπάρχουν και αρκετά ακόμα μεταβυζαντινά μνημεία στην περιφέρεια του οικισμού, όπως η Ζωοδόχος Πηγή Γκατζανά στα βορειοδυτικά, ο Προφήτης Ηλίας στον ομώνυμο λόφο δυτικά, ο Άγιος Δημήτριος νότια, ο Άγιος Νικόλαος ή Αγία Σωτήρα ανατολικά, η Αγία Τριάδα βορειοανατολικά και ο Άγιος Πέτρος βόρεια του οικισμού.

Τα πληθυσμιακά στοιχεία των αρχών του 16ου αιώνα⁴⁸¹ καταγράφουν με ακρίβεια τις υπάρχουσες φορολογούμενες εστίες στο Μενίδι, την παραγωγή σε σιτάρι, κριθάρι, κρασί και λάδι, αλλά και των αριθμό των προβάτων που εκτρέφουν οι χωρικοί. Για το χρονικό διάστημα από το τέλος του 13ου αιώνα και για όλο τον 14ο αιώνα, κατά τον οποίο δεν υπάρχουν στοιχεία που να επιβεβαιώνουν την κατοίκηση, θα πρέπει μάλλον να δεχτούμε ότι το Μενίδι θα συνέχιζε να κατοικείται, καθώς παρουσίαζε πλεονεκτήματα, όπως είναι για παράδειγμα η απόσταση ασφαλείας από τις επικίνδυνες, λόγω πειρατείας, ακτές και οι άφθονες

⁴⁷⁹ Περιοχή στον σημερινό Κόκκινο Μύλο, που ονομάζεται έτσι καθώς οι νεότεροι κάτοικοι πίστευαν για πολλά χρόνια ότι ήταν καταφύγιο λύκου, Παπασωτηρίου, *Χρονικό των Αχαρνών*, σελ. 9.

⁴⁸⁰ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 145.

⁴⁸¹ Στις οθωμανικές φορολογικές απογραφές καταγράφεται ότι το 1506 στο Μενίδι υπήρχαν 72 φορολογούμενες εστίες, που το 1570 αυξήθηκαν σε 136. Αυτό μας δείχνει πιθανότατα ότι ο οικισμός υπάρχει και στη διάρκεια του 15ου αιώνα, Kiel, «Population Growth», σελ. 130, εικ. 7, Καρύδης-Kiel, «Σαντζάκι του Ευρίπου», σελ. 1888-1891, πίν. 14.

πηγές νερού στην περιοχή ⁴⁸², μέσω των οποίων αρδεύονταν οι καλλιέργειες.

Το οδικό δίκτυο της περιοχής κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο

Το Μενίδι αποτελούσε κομβικό σημείο στο οδικό δίκτυο ⁴⁸³ της ευρύτερης περιοχής, όπως φαίνεται στον χάρτη του Kaupert⁴⁸⁴ (εικ. 12). Πολλοί δρόμοι συνέκλιναν ή είχαν την αφετηρία τους εδώ⁴⁸⁵.

Παρακάτω σημειώνονται οι κυριότερες οδικές αρτηρίες με τις οποίες το Μενίδι επικοινωνούσε με την Αθήνα και τις γειτονικές του περιοχές: **A)** Κεντρικός δρόμος ένωνε την περιοχή των Αχαρνών με την Αθήνα, ήδη από την αρχαιότητα ⁴⁸⁶ και χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα. Τμήμα της οδού Αχαρνών, της Εθνικής οδού, της Δεκελείας και της Πίνδου (στο ύψος της Ν. Φιλαδέλφειας) και η οδός Φιλαδελφείας στον σημερινό δήμο συνέθεταν αυτόν το δρόμο. Αυτός, στο ύψος του νερόμυλου του Πράξη (Wassermühle Praxi), χωριζόταν σε δυο διακλαδώσεις. Ο ένας κλάδος οδηγούσε βόρεια προς το Μενίδι, ενώ ο άλλος δυτικά προς την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου (Dimitrios). Εκεί ένας μικρότερος δρόμος οδηγούσε προς το Μενίδι (σημερινή οδός Αθηνών) και ένα δεύτερος δυτικά (σημερινή οδός Μόρνου) περνούσε από τον λόφο των Σαράντα Μαρτύρων. Ακολούθως, μια διακλάδωση οδηγούσε ΝΔ των Λιοσίων (Epano-Liósia) και μια ακόμα ΝΔ στην περιοχή του Καματερού (Kamateró). **B)** Ένας μικρότερος δρόμος, παράλληλος προς τον κεντρικό, ξεκινούσε βόρεια του οικισμού Λεβή (Levi, σημερινή περιοχή Τρεις Γέφυρες⁴⁸⁷) και έφτανε ως το Μενίδι, αφού πρώτα περνούσε από τον Άγιο Δημήτριο. Σήμερα αντιστοιχεί με τη λεωφόρο

⁴⁸² Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 147. Ο Leake, (*Travels in Northern Greece* II, σελ. 417), αναφέρεται σε μια πηγή νερού στο Μενίδι: «On the northern side of the village is an abundant source of water, which does not fail in summer».

⁴⁸³ Επιλέγεται η μεταβυζαντινή περίοδος, καθώς ο λεπτομερής και ακριβής χάρτης του Kaupert, Κορρές, *Οι χάρτες της Αττικής*, ο ίδιος, *Εκτέλεση, περιεχόμενο και αξία*, επιτρέπει τη σκιαγράφιση του οδικού δικτύου της περιοχής κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Δεν υπάρχουν αντίστοιχα στοιχεία για την περιγραφή του οδικού δικτύου στους βυζαντινούς χρόνους. Μπορούμε όμως να υποθέσουμε, ότι λόγω της διαχρονικής χρήσης πολλών οδών της Αττικής, το ίδιο δίκτυο θα βρισκόταν σε χρήση και κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

⁴⁸⁴ Kaupert, *Attika*, Übersichtskarte von Attika (gesamt).

⁴⁸⁵ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 149.

⁴⁸⁶ Οι Αχαρνικές Πύλες τοποθετούνται στη διασταύρωση των οδών Αιόλου και Σοφοκλέους στην Αθήνα, Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις*, σελ. 52, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Α', σελ. 327, εικ. 226..

⁴⁸⁷ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 85.

Δημοκρατίας, που ενώνει το Μενίδι με τους Αγίους Αναργύρους. Γ) Με τη Χασιά επικοινωνούσε μέσω του δρόμου που ξεκινούσε από τα Χασιώτικα Καλύβια, προχωρούσε στη βόρεια πλευρά των Λιοσίων και έφτανε στον λόφο του Προφήτη Ηλία, από όπου κατέληγε στο Μενίδι⁴⁸⁸. Δ) Από τα βόρεια του οικισμού ξεκινούσαν πέντε δρόμοι που οδηγούσαν στο Μετόχι του Αγίου Νικολάου⁴⁸⁹, τη Βαρυμπόμπη, από το Μετόχι στο Τατόι και σε άλλες ορεινές περιοχές μέσα στην Πάρνηθα. Ο δρόμος δίπλα στον οποίο σημειώνεται ο ναός της Αγ. Τριάδος (Triada) αντιστοιχεί με τη σημερινή οδό Αγίας Τριάδος, που ξεκινάει βόρεια από το κεντρικό Μενίδι και φτάνει αρκετά ψηλά, μέχρι να συναντήσει την οδό Κ. Καραμανλή. Ε) Με τον δρόμο του Τατοΐου επικοινωνούσαν οι οδοί που έφταναν στο Μενίδι από τα ανατολικά και εξασφάλιζαν την επικοινωνία με τις περιοχές ανατολικότερα του Κηφισού⁴⁹⁰. ΣΤ) Ένας ακόμη μικρότερος δρόμος ξεκινούσε από το Μενίδι και κατευθυνόταν ΝΑ ως τον νερόμυλο του Πράξη. Εκεί έστριβε προς τα δεξιά και αφού περνούσε τον Κηφισό έφτανε ως τις Κουκουβάουνες (Kukunáones), στη σημερινή Μεταμόρφωση. Τμήμα του σήμερα διατηρείται στην οδό Ιωνίας του δήμου Αχαρνών⁴⁹¹.

Οι οικισμοί στις ΝΑ υπώρειες της Πάρνηθας

Κατά τη διάρκεια της υστεροβυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου φαίνεται ότι ο οικισμός του Μενιδίου αποτελεί έναν πυρήνα, γύρω από τον οποίο αναπτύσσονται μικρότερες οικιστικές μονάδες και οικισμοί, στις υπώρειες της Πάρνηθας. Δηλαδή το μοναστήρι της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα και το μετόχι του ο Άγιος Νικόλαος, η Βαρυμπόμπη ή το Βαρυμπόπη, το Τατόι, το Λιόπεσι και το Μπάφι, όσον αφορά στην οικονομική ζωή και την επικοινωνία έχουν ως κέντρο το Μενίδι⁴⁹² (εικ. 13). Για τους μεταβυζαντινούς χρόνους αυτό μπορεί να υποστηριχτεί με αρκετή βεβαιότητα, ενώ για τους υστεροβυζαντινούς χρόνους μπορούμε μόνο να υποθέσουμε ότι είναι αρκετά πιθανό το Μενίδι να ασκεί στους οικισμούς της Πάρνηθας και στην Αγία Τριάδα (και το μετόχι της) την ίδια επιρροή.

⁴⁸⁸ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 149.

⁴⁸⁹ Το Μετόχι, που αποτελούσε ουσιαστικά το κέντρο της αδελφότητας του μοναστηριού της Αγίας Τριάδας, είχε άμεση επικοινωνία με το Μενίδι, μέσω δρόμου, που σήμερα αντιστοιχεί στη λεωφόρο Πάρνηθας. Από το Μετόχι έφτανε κανείς στο μοναστήρι μέσω λιθόστρωτου μονοπατιού, Leake, *Travels in Northern Greece II*, σελ. 419.

⁴⁹⁰ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 150.

⁴⁹¹ Στο ίδιο, σελ. 150.

⁴⁹² Στο ίδιο, σελ. 145, 167.

Στη **Βαρυμπόμπη**, ΝΔ της Πάρνηθας, πρέπει να υπήρχε πύργος από τον οποίο δεν σώζεται τίποτα, όμως οι περιηγητές του 19ου αιώνα σε αυτόν τον πύργο μπορούσαν να βρουν κατάλυμα⁴⁹³. Γίνεται αναφορά για κατάλοιπα ενός οικισμού που ονομάζεται αόριστα μεσαιωνικός⁴⁹⁴. Πιο ανατολικά από την Πέτρα, στη θέση Μεγάλη Βρύση, εμφανίζονται σιροί διάφορων περιόδων, με ασαφή χρονολόγηση⁴⁹⁵. Στην ίδια περιοχή, δηλαδή στις νότιες υπώρειες της Πάρνηθας, στη θέση Πέτρα από το ομώνυμο ύψωμα έως και τη θέση Μεγάλη Βρύση ανατολικά αναπτύχθηκε μεταβυζαντινός οικισμός με αγροτική κατά βάση οικονομία⁴⁹⁶. Ο οικισμός που ιδρύθηκε πιθανόν στα τέλη του 14ου αιώνα, μετά την Επανάσταση σταδιακά εγκαταλείφθηκε και περιήλθε στην δικαιοδοσία του μεγάλου κέντρου της περιοχής, το Μενίδι⁴⁹⁷.

Ανατολικά της Βαρυμπόμπης εκτεινόταν ο οικισμός του **Τατοΐου**. Μέχρι τους χρόνους της λατινικής κατάκτησης διατηρείται το όνομα Δεκέλεια, από τον αρχαίο δήμο. Πιο συγκεκριμένα, σε συνοδικό σημείωμα του πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης (1089), σχετικά με αμπελώνες της μητρόπολης Αθηνών⁴⁹⁸, γίνεται μνεία του τοπωνυμίου Δεκέλεια. Το όνομα ως οικισμός απαντά στη βούλα του πάπα Ιννοκέντιου του Γ' ως «casale Ducheleo» όπως και η μονή του Αγίου Νικολάου «Beati Nicolai de Ducheleo»⁴⁹⁹. Η μονή αυτή έχει υποστηριχθεί ότι ταυτίζεται με τον μικρό τρουλαίο ναό του Αγίου Νικολάου στην Πέτρα Βαρυμπόμπης⁵⁰⁰. Ο αρχικός τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού τοποθετείται στην τέταρτη δεκαετία του 13ου αιώνα⁵⁰¹. Ο Γ. Πάλλης θεωρεί ότι η ταύτιση δεν είναι δυνατή⁵⁰², καθώς προφανώς λόγω της χρονολόγησης του ναού στον 13ο αιώνα, δεν

⁴⁹³ Gell, *Itinerary of Greece*, σελ. 23, Langdon, «The Mortared Towers», σελ. 482 αρ. 15. Ο Κορδέλλας, (*Αθήναι*, σελ. 83), επιβεβαιώνει την ύπαρξή του καθώς αναφέρεται στον «πύργον του Βαρυμπόμπη», που πιθανόν να σωζόταν ακόμη και ερειπωμένος.

⁴⁹⁴ Langdon, *όπ. π.*, σελ. 482, Πάλλης, «Τοπογραφικά», σελ. 113.

⁴⁹⁵ Πρ. Σοφία-πρ. Ειρήνη-Αρβανιτοπούλου, *Όστρακα εκ Δεκελείας*, σελ. 20, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 355, Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 113.

⁴⁹⁶ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 175.

⁴⁹⁷ Σουρμελής, *Αττικά*, σελ. 92.

⁴⁹⁸ Uspenskij, *IRAİK* 5 (1900), 38.12, 39.3, Grumel, *Les Regestes des Actes*, σελ. 417-418, αρ. 949 [952], βλ. και Πάλλης, «Τοπογραφικά», σελ. 113, υποσημ. 37.

⁴⁹⁹ *Acta Innocentii*, στλ. 1561.

⁵⁰⁰ Βλ. παραπάνω, σελ. 23, υποσημ. 138. Η ίδια άποψη χρησιμοποιείται και από νεότερους μελετητές, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 127-132, Κοντογεωργοπούλου, *Η Αττική*, σελ. 320 κ. εξ.

⁵⁰¹ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 371 κ. εξ.

⁵⁰² Πάλλης, «Τοπογραφικά», σελ. 114, υποσημ. 39.

μπορεί να ταυτίζεται με έναν ναό που υπήρχε ήδη τον 12ο. Η εξέταση της αρχιτεκτονικής του μνημείου, όπως και των σπολίων, αλλά και των θραυσμάτων βυζαντινών αρχιτεκτονικών μελών που προέρχονται από αυτό (βλ. σχετικό λήμμα στον κατάλογο), θεωρούμε ότι ίσως τοποθετεί την ίδρυση του ναού στα τέλη του 12ου ή τις αρχές του 13ου αιώνα, πριν από το 1209, οπότε και αναφέρεται στο παπικό έγγραφο και επομένως καθιστά πιθανή την εν λόγω ταύτιση.

Εντός των ορίων του πρώην βασιλικού κτήματος Τατοΐου είχαν βρεθεί τη δεκαετία του 1950 συστάδες σιρών⁵⁰³. Σύμφωνα με τη Θ. Αρβανιτοπούλου αποκαλύφθηκαν τοίχοι, που με βάση την κατασκευή τους και ένα βυζαντινό νόμισμα απέδωσε στους βυζαντινούς χρόνους⁵⁰⁴. Ακόμη στην περιοχή, εντός του κτήματος σώζονται και τα ερείπια υστεροβυζαντινού πύργου, με σιρούς περιμετρικά⁵⁰⁵. Ο οικισμός του Τατοΐου, στη θέση του σημαντικού αρχαίου δήμου της Δεκέλειας, διατήρησε το ίδιο όνομα πιθανόν ως τον εποικισμό των Αρβανιτών, οπότε και είχε το όνομα Τατόι⁵⁰⁶. Στους μεταβυζαντινούς χρόνους αποτελούσε πλέον ένα μικρό χωριό⁵⁰⁷ με μόλις 15 φορολογούμενες εστίες το 1642⁵⁰⁸, όπως μαρτυρούν τα στοιχεία των οθωμανικών αρχείων.

Στα νοτιοανατολικά του Τατοΐου βρισκόταν ο οικισμός *Λιόπεσι*⁵⁰⁹. Τεκμηριώνεται από έγγραφα που αφορούν στην πώληση οθωμανικών ιδιοκτησιών το 1830-1831⁵¹⁰. Αναφέρεται σε οθωμανικό κατάστιχο του 1507-1528/9 το χωριό Yorgi Löręsi, το οποίο ταυτίστηκε από την Μπαλτά με το Λιόπεσι των Μεσογείων (τη σημερινή Παιανία)⁵¹¹. Όμως ο μικρός αριθμός φορολογούμενων εστιών (μόλις 6)⁵¹², σύμφωνα με τον Γ. Πάλλη κάνει πιθανότερη την ταύτισή του με το χωριό Λιόπεσι της Πάρνηθας και όχι με

⁵⁰³ Αρβανιτοπούλου, *Δεκέλεια*, σελ. 52, εικ. 15-16.

⁵⁰⁴ Πάλλης, «Τοπογραφικά», σελ. 114

⁵⁰⁵ Γνωστός ως «πύργος του Δεκελέως». Γύρω από τον πύργο εντοπίστηκαν επτά ή οκτώ σιρούι, Πρ. Σοφία-πρ. Ειρήνη-Αρβανιτοπούλου, *Όστρακα εκ Δεκελείας*, σελ. 16, εικ. 22-23. Ο Langdon, λόγω της πυκνής βλάστησης, κατά την επίσκεψή του μπόρεσε να εντοπίσει μόνο έναν, στα νοτιοδυτικά του πύργου και πιθανόν έναν στα νότια, («The Mortared Towers», σελ. 481, αρ. 14).

⁵⁰⁶ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 179.

⁵⁰⁷ Το 1570 αναφέρεται ως χωριό Αρβανιτών, Kiel, «Population Growth», σελ. 126, εικ. 3.

⁵⁰⁸ Γιώτας [Kiel], «Χωριά και κάτοικοι», σελ. 17.

⁵⁰⁹ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 183-185.

⁵¹⁰ Χατζησωτηρίου, *Ιστορία της Παιανίας*, σελ. 428, έγγρ. αρ. 26.

⁵¹¹ Balta, «Rural Population», σελ. 66, Kiel, όπ. π., σελ. 127, (χάρτης).

⁵¹² Balta, όπ. π., σελ. 90, 100-101.

εκείνο των Μεσογείων, που λόγω της θέσης του θα συγκέντρωνε πολύ περισσότερο πληθυσμό⁵¹³. Αν όντως πρόκειται για τον μικρό οικισμό της Πάρνηθας, ο χρόνος δημιουργίας του θα μπορούσε να τοποθετηθεί στον 16ο αιώνα⁵¹⁴. Ο οικισμός συνορεύει με το Τατόι στα δυτικά και το Μπάφι στα ανατολικά και η καλλιεργούμενη γη του θα εκτεινόταν προς τα νότια ως το Φασιδερό και τις Αδάμες (εικ. 13-14).

Το *Μπάφι* βρισκόταν ανατολικά του Λιόπεσι⁵¹⁵. Η ύπαρξη του οικισμού τεκμηριώνεται από τον Kaupert⁵¹⁶. Στη θέση του οικισμού, από τον Leake σημειώνονται μόνο οι λέξεις: «R[ui]ns Spr[ing]»⁵¹⁷. Στα ερείπια του χωριού κάνει αναφορά ο Βάσσος⁵¹⁸ «ἐξ ἀριστερῶν δὲ διὰ τῶν ἐρειπειῶν τοῦ χωρίου Μπάφι...». Το ομώνυμο ύψωμα (Μπάφι) θα αποτελούσε τον πυρήνα του οικισμού, ενώ είναι αδιευκρίνιστα τα όρια στα βόρεια και ανατολικά. Καθώς δεν υπάρχουν σχετικές ειδήσεις (ίδρυση, οργάνωση, εξέλιξη), ο Γ. Πάλλης υποστηρίζει ότι πιθανόν να ιδρύθηκε τον 16ο αιώνα, περίοδο με ιδιαίτερη οικονομική ανάπτυξη και πληθυσμιακή αύξηση για την Αττική και να ανήκει σε ομάδα μικρών οικισμών που ιδρύθηκαν στην Πάρνηθα, με στόχο την καλύτερη εκμετάλλευση των δασών⁵¹⁹.

Το Μενίδι, το Τατόι (Δεκέλεια) και η Βαρυμπόμπη, ήδη από τη βυζαντινή περίοδο, και το Λιόπεσι και Μπάφι, από τους μεταβυζαντινούς χρόνους, συνυπάρχουν στις νότιες υπώρειες της Πάρνηθας. Ο μεγαλύτερος δήμος της Αττικής από την αρχαιότητα, ο δήμος Αχαρνών και πλέον το βυζαντινό και μεταβυζαντινό Μενίδι, συνεχίζει να διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στη δραστηριότητα των οικισμών της περιοχής.

Η δημογραφική σύνθεση του οικισμού Μενίδι

Το γεγονός που μετέβαλε την πληθυσμιακή σύνθεση των κατοίκων της Αττικής είναι ο εποικισμός των Αρβανιτών, για τον οποίο έγινε λόγος αναλυτικότερα παραπάνω. Σχετικά με την καταγωγή τους και την

⁵¹³ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 184.

⁵¹⁴ Πριν από το πρώτο τρίτο του 16ου αιώνα, ο πληθυσμός του ήταν αρβανίτικος και οι μισές οικογένειες που το κατοικούσαν είχαν το επώνυμο *Liopezi, Balta*, «Rural Population», σελ. 100. Το στοιχείο αυτό, σύμφωνα με τον Γ. Πάλλη, καθιστά την ίδρυσή του πιθανή κατά τον πρώτο εποικισμό των Αρβανιτών στην Αττική, από μια ομώνυμη φάρα, (*Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 185).

⁵¹⁵ Σύμφωνα με τον Kaupert, (*Attika*, Bl. XX, Tatoi), ήταν ερειπωμένο χωριό (verfallenes Dorf).

⁵¹⁶ Kaupert, *όπ.π.*, Bl. XX, Tatoi, (εικ. 13).

⁵¹⁷ Leake, *Demi*, (εικ. 14).

⁵¹⁸ Βάσσος, «Περί Δεκελείας», σελ. 134.

⁵¹⁹ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 186.

ετυμολογία του ονόματος υπάρχουν πολλές και διαφορετικές απόψεις⁵²⁰, που δεν αποτελούν όμως αντικείμενο της παρούσας μελέτης. Είναι σήμερα παραδεκτό από τους περισσότερους ερευνητές, ότι ως Αρβανίτες⁵²¹ εννοούμε τους πληθυσμούς που κατοικούσαν στην περιοχή Αρβανον⁵²² ή Αρβανα του Δεσποτάτου της Ηπείρου, κατά μήκος της κοιλάδας του ποταμού Γενούσου. Ο πρώτος εποίκισμός Αρβανιτών στην Αττική σημειώνεται το 1383⁵²³, όταν οι Καταλανοί προσκάλεσαν Αρβανίτες να εγκατασταθούν στην περιοχή, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η ολοένα και αυξανόμενη οθωμανική απειλή, αλλά και να συμπληρωθούν τα πληθυσμιακά κενά που είχαν προκύψει στο δουκάτο της Αθήνας⁵²⁴. Ακολούθησε ένας δεύτερος εποίκισμός γύρω στο 1420⁵²⁵ από τον Φλωρεντινό δούκα Αντώνιο Ατσαγιόλι στα Μεσόγεια⁵²⁶. Αυτοί οι δύο εποίκισμοί δεν επηρεάζουν άμεσα το Μενίδι, καθώς το αρβανίτικο στοιχείο φαίνεται ότι εισέρχεται στον οικισμό μετά το 1570⁵²⁷, το οποίο ήδη από το 1506⁵²⁸ χαρακτηρίζεται ως ελληνικό χωριό. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι το Μενίδι, χωρίς να υπάρχουν σχετικά στοιχεία για τον πληθυσμό και τη

⁵²⁰ Βλ. ενδεικτικά, Μπίρης, *Αρβανίτες*, σελ. 13-25, Βρανούση, «Οι όροι “Αλβανοί” και “Αρβανίται”», σελ. 207-254, Λαζάρου, «Αλβανοί, Αρβανίτες-Βορειοηπειρώτες», σελ. 3 κ. εξ., Δέδε, *Οι Έλληνες Αρβανίτες*, σελ. 21-75.

⁵²¹ Ο τύπος Αρβανίτης με εθνική σημασία εμφανίζεται στην *Ιστορία* του Μιχαήλ Ατταλειάτη (1079-1080), σελ. 297, στ. 20-21: «(εἶχε γὰρ καὶ Ῥωμαίων πολλῶν στρατιωτικόν, Βουλγάρων τε καὶ Ἀρβανιτῶν...)».

⁵²² Για πρώτη φορά αναφέρεται ο όρος στην Αλεξιάδα της Άννας Κομνηνής, ανάμεσα στο 1137 και 1148: «τῷ δέ γε Εὐσταθίῳ τῷ Καμύτζῃ τὰς περὶ τὸ Ἄρβανον ἀνατεθεῖκει κλεισούρας», *PG* τόμ. 131, στλ. 968.

⁵²³ Με τον εποίκισμό αυτόν εγκαταστάθηκαν Αρβανίτες στο Καματερό, τα Λιόσια και τη Χασιά, προκειμένου να βελτιωθεί η άμυνα καίριων ορεινών περασμάτων προς την Αθήνα, Μπίρης, *όπ. π.*, σελ. 89-91, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 54, 62.

⁵²⁴ Βλ. παραπάνω στο κεφάλαιο «Ο Εποίκισμός των Αρβανιτών», σελ. 41 κ. εξ.

⁵²⁵ Μπίρης, *όπ. π.*, σελ. 108-111.

⁵²⁶ Εγκαταστάθηκαν στην ΝΑ Αττική Μπουαίοι, Σπαταίοι, Λιοπεσαίοι κ.α., τα χρόνια 1418-1420. Στον πρώτο εποίκισμό, στα βόρεια διαμερίσματα της Αττικής είχαν εγκατασταθεί Λιόσηδες, Μαλακασαίοι, Μαζαρακαίοι κ.α., Γιώτας, *Συμβολή*, σελ. 19 κ. εξ. Τα ονόματα των Αρβανιτών που αναφέρονται, αντιστοιχούν με τοπωνύμια των αντίστοιχων περιοχών τις οποίες εποίκησαν, που είναι σε χρήση ως τις μέρες μας (Λιόσια, Μαλακάσα, Σπάτα, Λιόπεσι, Καψοσπίτι-Μαζαρέκα στην Πάρνηθα κ.ο.κ.).

⁵²⁷ Σύμφωνα με στοιχεία από τα οθωμανικά φορολογικά αρχεία, το 1570 οι Κουκουβάουνες, το Μαρούσι, η Κηφισιά και το Μενίδι εμφανίζονται ως ελληνικά χωριά, ενώ τα Λιόσια, η Χασιά, το Βαρυμπόμπη και το Τατόι ως αρβανίτικα, Kiel, «Population Growth», σελ. 126, πίν. 3.

⁵²⁸ Στο ίδιο, σελ. 133, εικ. 14.

δυναμική του, δεν είχε ανάγκη ενίσχυσης από το αρβανίτικο στοιχείο⁵²⁹, τουλάχιστον σε τόσο πρόωμη εποχή. Ένας τρίτος εποικισμός στην Αττική πραγματοποιείται στα τέλη του 16ου αιώνα από τον Καπουδάν πασά⁵³⁰ και πιο συγκεκριμένα στην Πλάκα, το Μενίδι και τις Κουκουβάουνες. Σύμφωνα με τον Δ. Γιώτα⁵³¹, στο Μενίδι δεν αποφασίστηκε και δεν πραγματοποιήθηκε οργανωμένος ομαδικός εποικισμός Αρβανιτών, καθώς δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για κάτι τέτοιο, αλλά μετακινήθηκαν σταδιακά από τους περιφερειακούς του οικισμούς, ήρεμα και ειρηνικά, ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες. Ο Κ. Μπίρης υποστηρίζει ότι στα τέλη του 16ου αιώνα εποικίστηκε το Μενίδι και οι Κουκουβάουνες, ενώ ο Δ. Σουρμελής τοποθετεί τον εποικισμό στο Μαρούσι και το Μενίδι, μετά τα Ορλωφικά στη δεκαετία του 1770⁵³².

Η πλειοψηφία των Αρβανιτών ζούσε στην ύπαιθρο και κυρίως στα χωριά των Μεσογείων⁵³³. Σύμφωνα με μαρτυρίες αποτελούσαν την πλειοψηφία του πληθυσμού της υπαίθρου⁵³⁴. Ήταν ορθόδοξοι χριστιανοί με ουσιαστικά ανύπαρκτη εκπαίδευση. Ασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, αλλά συχνά δεν μπορούσαν να πληρώσουν τους φόρους που τους αναλογούσαν⁵³⁵. Το αρβανίτικο στοιχείο δεν συγκρότησε οικισμούς,

⁵²⁹ Ο αρβανίτικος πληθυσμός της Αττικής υπήρξε βασικός παράγοντας ευημερίας στους δυο πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, καθώς αποτέλεσε το αγροτικό δυναμικό πάνω στο οποίο βασίστηκαν η καλλιέργεια της γης και άλλες παραγωγικές δραστηριότητες, Καρύδης, *Πολεοδομικά Αθηνών*, σελ. 110-112. Ωστόσο, όπως σημειώνει και ο Κ. Μπίρης, (*Αρβανίτες*, σελ. 110): «Στις εύφορύτερες περιοχές, κοντά και γύρω στα μεγάλα και πανάρχαια αστικά κέντρα, όπως στην Αθήνα και στα Μέγαρα, όπου υπήρχαν τα καλύτερα και τα πιό προσοδοφόρα κτήματα των ντόπιων κατοίκων και των ξένων δυναστών του τόπου, καθώς και σε άλλες περιοχές, όπου δεν υπήρχε άμεσος στρατηγικός λόγος να υπάρχουν μόνιμες φρουρές, δεν έγινε εγκατάσταση Αρβανιτών».

⁵³⁰ Μπίρης, *όπ. π.*, σελ. 220-221.

⁵³¹ Γιώτας, *Συμβολή*, σελ. 24-25.

⁵³² Μπίρης, *όπ. π.*, σελ. 234-240. Ο συγγραφέας χρησιμοποιώντας ως επιχειρήματα τις στενές και εμπιστευτικές σχέσεις των Αθηναίων με τους Μενιδιάτες, αλλά και τις ομοιότητες των Αρβανιτών Μενιδίου και Κουκουβάουνων, συμπεραίνει ότι ο εποικισμός των δύο χωριών έγινε το 1588, ταυτόχρονα με της Αθήνας, Σουρμελής, *Κατάστασις Συνοπτική*, σελ. 87, υποσημ. α, όπου επικαλείται μαρτυρία γερόντων του Μενιδίου για τα σχετικά γεγονότα.

⁵³³ Γέροντας-Νικολούδης, *Αθήνα*, σελ. 45. Στους πλησιέστερους προς την Αθήνα οικισμούς, όπως τα Πατήσια και οι Αμπελόκηποι πρέπει να δεχθούμε ότι πιθανόν υπερεπερέυσε το ελληνικό στοιχείο, λόγω της άμεσης γειτνίασης και επαφής με την πόλη, η οποία είχε κυρίως ελληνικό πληθυσμό, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 55.

⁵³⁴ Randolph, *The Present State of the Morea*, σελ. 24, Collignon, *Giraud*, σελ. 41.

⁵³⁵ Ζούσαν σε άσχημες συνθήκες διαβίωσης και η εξαθλίωση τους ωθούσε στη ληστεία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μια συμμορία των μέσων του 17ου αιώνα από 122 Αρβανίτες, που για διάστημα πέντε με έξι μηνών τρομοκρατούσε και λήστευε Τούρκους

αλλά εγκαταστάθηκε σε προϋπάρχοντες και ήρθε σε στενή επαφή με τον ελληνικό πληθυσμό. Καθώς και οι δύο ομάδες είχαν την ίδια θρησκεία, διαφοροποιούνταν κυρίως από τη χρήση διαφορετικών γλωσσών⁵³⁶. Φαίνεται ότι μεγάλη μερίδα του πληθυσμού ήταν δίγλωσση⁵³⁷. Η επίσημη γλώσσα (εκκλησία, κοινοτικοί θεσμοί και δικαιοπραξίες) ήταν η ελληνική, ενώ η αρβανίτικη χρησιμοποιούνταν στην καθημερινή ζωή⁵³⁸.

Αντίθετα με τους Αρβανίτες, το οθωμανικό στοιχείο στα χωριά της Αττικής είναι ελάχιστο. Με βάση στοιχεία από τα οθωμανικά φορολογικά αρχεία⁵³⁹, τον 16ο αιώνα το ποσοστό των Τούρκων κατοίκων φτάνει μόλις το 1% του πληθυσμού των χωριών της Αττικής. Τους επόμενους αιώνες το ποσοστό σύμφωνα με τις μαρτυρίες αυξάνεται⁵⁴⁰, αλλά παραμένει μικρό. Ενώ στην Κηφισιά εντοπίζεται ο μεγαλύτερος τουρκικός πληθυσμός στην περιοχή⁵⁴¹, τόσο στο Μενίδι όσο και στη Χασιά είναι βέβαιο ότι δεν κατοικούσαν Τούρκοι, καθώς δεν υπάρχουν κατάλοιπα από τουρκικό νεκροταφείο, τζαμί, τουρκικό λουτρό είτε από άλλο τουρκικό κτίσμα⁵⁴². Έτσι το Μενίδι παρουσιάζεται το 1570⁵⁴³ να έχει 136 φορολογούμενες εστίες⁵⁴⁴ και χαρακτηρίζεται ελληνικό χωριό⁵⁴⁵. Την ίδια χρονολογία η Αθήνα έχει 3208 εστίες εκ των οποίων 3151 είναι χριστιανών και οι υπόλοιπες 57 μουσουλμάνων, με το ποσοστό ανάμεσα στις δύο πληθυσμιακές ομάδες να διαμορφώνεται στο 98,2% με 1,8%⁵⁴⁶.

και Έλληνες της Αττικής. Η συμμορία εκδιώχθηκε έπειτα από σύσταση μεγάλου καταδιωκτικού αποσπάσματος και επίπονες προσπάθειες, Collignon, Giraud, σελ. 42.

⁵³⁶ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 55.

⁵³⁷ Hobhouse, *A Journey I*, σελ. 295, όπου ο συγγραφέας παρατηρεί τη δίγλωσσία των Αθηναίων.

⁵³⁸ Για την περίπτωση του Μενιδίου, μόνο κατά τον 18ο αιώνα καθιερώθηκε από όλους τους κατοίκους η αρβανίτικη γλώσσα, ενώ δεν έπαψαν ποτέ να μιλούν και την ελληνική, Γιώτας, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 12-13.

⁵³⁹ Kiel, «Population Growth», σελ. 117.

⁵⁴⁰ Walpole, *Memoirs*, σελ. 144, Galt, *Letters from the Levant*, σελ. 140.

⁵⁴¹ Καρούδης-Kiel, «Σαντζάκι του Ευρίπου», σελ. 1890.

⁵⁴² Γιώτας, *Συμβολή*, σελ. 18 και σημείωση 12.

⁵⁴³ Kiel, *όπ. π.*, σελ. 130, εικ. 7.

⁵⁴⁴ Σύμφωνα με τον Δ. Γιώτα, (*Συμβολή*, σελ. 37, σημ. 6), στις 136 φορολογούμενες εστίες του οικισμού θα πρέπει να προστεθούν και οι αντίστοιχες εστίες των μικρών οικισμών που αναπτύσσονται περιφερειακά του Μενιδίου και έχουν άμεση εξάρτηση από αυτόν, για τους οποίους όμως δεν υπάρχουν προς το παρόν αντίστοιχα διαθέσιμα στοιχεία (Βαρυμπόμπη, Τατόι, κ.α.).

⁵⁴⁵ Kiel, *όπ. π.*, σελ. 126, πίν. 3.

⁵⁴⁶ Γιώτας, *Συμβολή*, σελ. 17.

Ο αριθμός των 136 εστιών που σημειώνονται στο Μενίδι (1570), κατά προσέγγιση ισοδυναμεί με 680 περίπου κατοίκους⁵⁴⁷. Οι καταγεγραμμένες εστίες μειώνονται δραματικά στον κατάλογο του 1642 σε μόλις 50 (250 περίπου κάτοικοι)⁵⁴⁸, ενώ στις αρχές του 19ου αιώνα ο Hobhouse εκτιμά ότι το Μενίδι είχε 350 σπίτια, που αντιστοιχούν κατά προσέγγιση σε 1750 περίπου κατοίκους⁵⁴⁹.

Στοιχεία για την οικονομία και την κοινωνία του οικισμού

Οι κάτοικοι του οικισμού⁵⁵⁰, σε γενικές γραμμές κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο ασκούσαν τα ίδια επαγγέλματα με τους κατοίκους του αρχαίου δήμου. Την κύρια ενασχόλησή τους αποτελούσε η εκμετάλλευση της ξυλείας της Πάρνηθας. Ο Αριστοφάνης χαρακτήριζε τους Αχαρνείς ως «άνθρακεις»⁵⁵¹, επειδή ακριβώς έκοβαν ξύλα και παρήγαν ξυλοκάrbουνο το οποίο πουλούσαν στην Αρχαία Αγορά⁵⁵². Από μαρτυρίες περιηγητών, όπως ο Leake, φαίνεται ότι η ασχολία αυτή συνεχίστηκε μέχρι και τον 19ο αιώνα⁵⁵³. Επίσης, στην Πάρνηθα και την Πεντέλη οι Αρβανίτες χωρικοί συνέλεγαν τον 18ο αιώνα, ίσως και παλιότερα, χρυσόξυλο και πρινοκόκκι, που πουλούσαν σε βαφείς νημάτων στην πόλη⁵⁵⁴. Ίσως λοιπόν και οι κάτοικοι του Μενιδίου να επιδίδονταν σε αυτήν τη δραστηριότητα⁵⁵⁵.

Ακόμα ασχολούνταν σε σημαντικό βαθμό με τη γεωργία, καθώς οι περιοχές γύρω από τον οικισμό ήταν πρόσφορες για καλλιέργειες, λόγω και των αρκετών πηγών νερού της περιοχής. Οι κάτοικοι του οικισμού εντάσσονται στον αγροτικό πληθυσμό⁵⁵⁶ της υπαίθρου. Σύμφωνα με τον Giraud⁵⁵⁷, το μεγαλύτερο μέρος από τις ελιές και τα αμπέλια ανήκε στους

⁵⁴⁷ Πάλλης, Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου, σελ. 147.

⁵⁴⁸ Γιώτας [Kiel], «Χωριά και κάτοικοι», σελ. 17, Πάλλης, όπ. π., σελ. 147.

⁵⁴⁹ Hobhouse, *A Journey I*, σελ. 440, Πάλλης, όπ. π., σελ. 147.

⁵⁵⁰ Δίνονται στοιχεία που αφορούν στον μεταβυζαντινό οικισμό. Για το υστεροβυζαντινό Μενίδι δεν υπάρχουν πληροφορίες.

⁵⁵¹ Αριστοφάνης, *Αχαρνής*, στ. 204.

⁵⁵² Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 34.

⁵⁵³ Leake, *Travels in Northern Greece II*, σελ. 417, 420, Πάλλης, όπ. π., σελ. 123-124, 148, ο ίδιος, «Τοπογραφικά», σελ. 161-162.

⁵⁵⁴ Walpole, *Memoirs*, σελ. 148, 237-238.

⁵⁵⁵ Πάλλης, «Τοπογραφικά», σελ. 161-162.

⁵⁵⁶ Ο αγροτικός πληθυσμός της υπαίθρου αποτελούσε τη βάση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της τουρκοκρατούμενης Αττικής. Μπορούσε να διαιρεθεί σε δύο ομάδες, τους ελεύθερους χωρικούς και τους δουλοπάροικους, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 56.

⁵⁵⁷ Collignon, *Giraud*, σελ. 38.

Έλληνες. Παρόλο που στον αρχαίο δήμο των Αχαρνών ήταν ονομαστοί οι αμπελώνες⁵⁵⁸ για το εξαιρετο κρασί που παρήγαν, όπως ονομαστά ήταν και τα σύκα των Αχαρνών⁵⁵⁹, δεν υπάρχουν πληροφορίες για την εξεταζόμενη περίοδο αναφορικά με σχετική παραγωγή⁵⁶⁰. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει απαραίτητα ότι στο Μενίδι δεν συνεχίζεται η καλλιέργεια της αμπέλου και της συκιάς. Μια εικόνα της αγροτικής παραγωγής του οικισμού λαμβάνουμε από τις οθωμανικές φορολογικές απογραφές⁵⁶¹, όπου καταγράφεται κατά τον 16ο αιώνα η παραγωγή σε σιτάρι, κριθάρι και ελαιόλαδο. Επίσης, φαίνεται ότι τον 19ο αιώνα ο νέος ελαιώνας του οικισμού αναπτύσσεται στα ανατολικά, μεταξύ του Μενιδίου και του Κηφισού⁵⁶².

Πιο αναλυτικά, σύμφωνα με τον πίνακα που παραθέτει ο Kiel καταγράφεται η παραγωγή του χωριού Μενίδι κατά τα έτη 1506, 1540 και 1570 (εικ. 15). Δίνονται στοιχεία για τα κιλά σιτηρών, που αντιστοιχούν σε κάθε νοικοκυριό και τα χρήματα που αναλογούν βάση της παραγωγής αυτής. Έτσι παρατηρούμε ότι η παραγωγή του σιταριού ενώ το 1506 φτάνει τα 79.000 κιλά, πέφτει στα 55.999 το 1570. Αντίθετα τα 143.000 κιλά κριθαριού το 1506 αυξάνονται σε 235.000 το 1540 και μειώνονται ξανά στα 208.000 το 1570. Αύξηση παρουσιάζει και η παραγωγή ελαιόλαδου από τα 307 στα 461 άσπρα⁵⁶³. Από την καταγραφή των σχετικών οικονομικών στοιχείων, φαίνεται ότι κατά τους δύο πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας οι μικροϊδιοκτήτες αγρότες συνάντησαν αρκετά ευνοϊκές συνθήκες παραγωγής και διάθεσης των προϊόντων τους⁵⁶⁴. Τα στοιχεία αυτά σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το Μενίδι αποτελούσε οικισμό ελεύθερων χωρικών που προϋπήρχε της οθωμανικής κατάκτησης⁵⁶⁵, δηλώνουν ότι ο

⁵⁵⁸ Ο Δικαιόπολις στο έργο του Αριστοφάνη, *Αχαρνής*, στ. 512, λέει ότι και ο ίδιος μισεί τους Λακεδαιμονίους, καθώς «κάμοι γάρ ἐστ' ἀμπέλια διακεκομμένα»

⁵⁵⁹ Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Α', σελ. 33-34.

⁵⁶⁰ Παρόλα αυτά αναφέρεται σε τουρκικό έγγραφο του 1818 φορολόγηση του χωριού Μενίδι, για την παραγωγή του σε γλεύκο (μούστο), Ματουκάς, «Το αρχείο εγγράφων της ΙΛΕΑ», σελ. 289.

⁵⁶¹ Kiel, «Population Growth», σελ. 130, εικ. 7.

⁵⁶² Kaupert, *Attika*, Bl. V (Kephisia), Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 147.

⁵⁶³ Bearman, *Encyclopédie de l'Islam*, σελ. 155, λήμμα ακέ. Πρόκειται για αργυρό νόμισμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αλλιώς λέγεται μικρό άσπρο ή άσπρο από το χρώμα του μετάλλου του.

⁵⁶⁴ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 56.

⁵⁶⁵ Στο ίδιο, σελ. 147.

αγροτικός του πληθυσμός καλλιεργούσε ιδιόκτητη γη, κατανεμημένη σε μικρούς κλήρους.

Δύο έγγραφα του πρώτου μισού του 18ου αιώνα, που έχουν συνταχθεί στο Μενίδι και ανήκουν στο αρχείο της Ι. Λ. Ε. Αχαρνών⁵⁶⁶, επιβεβαιώνουν τα παραπάνω. Στο πρώτο από τα δύο έγγραφα (Α2), ο Χριστόδουλος Πόγκας Πογκάς⁵⁶⁷ δίδει στη θυγατέρα του προίκα, ανάμεσα στην οποία συγκαταλέγονται φυτά, ελαιόδεντρα και χωράφι. Το δεύτερο (Α3), το οποίο συντάσσεται από τον ηγούμενο του «Αγίου Αγιανιού»⁵⁶⁸, αποτελεί μια πράξη με την οποία γίνεται μαζική μεταβίβαση χωραφιών που έχει ο ηγούμενος στην κατοχή του σε Μενιδιάτες χωρικούς, χωρίς να αναφέρεται κάποιος Τούρκος συνιδιοκτήτης. Αποδεικνύεται ότι υπήρχε μεγάλη ιδιοκτησία (μοναστηριακή) στην περιοχή του Μενιδίου η οποία φαίνεται ότι ήταν απόλυτα σεβαστή από τους Τούρκους⁵⁶⁹. Οι χωρικοί που δεν είχαν δικά τους κτήματα να καλλιεργήσουν, την τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας εργάζονταν ως κολίγοι σε μοναστηριακή ιδιοκτησία (όπως αυτή που αναφέρεται στο παραπάνω έγγραφο Α3), αλλά και σε τουρκικά τσιφλίκια⁵⁷⁰.

⁵⁶⁶ Δημοσιεύονται στο Γιώτας, *Οι Μενιδιάτες*, Α2 (8 Νοεμβρίου 1731), σελ. 256-258 και Α3 (26 Δεκεμβρίου 1734), σελ. 259-263. Ακόμα δημοσιεύονται και άλλα έγγραφα που πραγματεύονται αγοροπωλησία χωραφιών, όπως το Α5 (23 Σεπτεμβρίου 1764), σελ. 266-267, το Α6 (25 Ιανουαρίου 1765), σελ. 268-269, το Α7 (25 Δεκεμβρίου 1771), σελ. 270-271 κ. α. Στο έγγραφο Α8 (16 Μαρτίου 1778), σελ. 272-273, αποτυπώνεται γλαφυρά η ιδιοκτησιακή κατάσταση που χαρακτηρίζει και την περίοδο αυτή. Σε αγοροπωλησία χωραφιού στην τοποθεσία Λαθέα (τοπωνύμιο που ισχύει ως τις μέρες μας) αναφέρονται πάρα πολλοί συνιδιοκτήτες ανάμεσα στους οποίους και ο Μουφτής εφέντης. Έτσι βλέπουμε πως η ιδιοκτησία ελεύθερων καλλιεργητών κατακερματίζεται με το πέρασμα των χρόνων, λόγω της κληρονομικής «μοιρασιάς» των κτημάτων, ενώ ανάμεσα στους Μενιδιάτες συνιδιοκτήτες αναφέρεται και ένας Τούρκος.

⁵⁶⁷ Έτσι αναφέρεται το όνομα (Πόγκας Πογκάς), τόσο στο πρωτότυπο έγγραφο όσο και στη μετεγγραφή του.

⁵⁶⁸ Σχετικά με την ταυτότητα του μοναστηριού επιχειρηματολογεί ο Δ. Γιώτας, (όπ. π., σελ. 261), το οποίο τελικά ταυτίζει με τον υστεροβυζαντινό ναό του Αγίου Ιωάννη στην οδό Λιοσίων, που προφανώς θεωρεί ότι τον 18ο αιώνα αποτελούσε καθολικό μοναστηριού, χωρίς να υπάρχει όμως κάποια τέτοια ένδειξη. Ακόμα, βασιζόμενος σε μαρτυρίες «υπέργηρων Μενιδιατών», επιχειρεί μια δεύτερη ταύτιση (που συγκεντρώνει λιγότερες πιθανότητες, κατά τον ίδιο), με μοναστήρι και εκκλησία του Αγίου Ιωάννη στο Μονομάτι, χωρίς τεκμηρίωση.

⁵⁶⁹ Γιώτας, όπ. π., σελ. 262.

⁵⁷⁰ Γιώτας, *Συμβολή*, σελ. 22. Ο συγγραφέας κάνει λόγο για αρκετούς Μενιδιάτες που δουλεύουν σε τουρκικά τσιφλίκια σε Τατόι, Μαχούνια, Μονομάτι, Μπογιάτι κλπ., επικαλούμενος αρχειακές πηγές και μαρτυρικές καταθέσεις, τις οποίες όμως δεν παραθέτει.

Οι χωρικοί ασχολούνταν επίσης με την κτηνοτροφία⁵⁷¹ και τη μελισσοκομία⁵⁷². Πληροφορίες για τη μελισσοκομία της Αττικής στα τέλη του 18ου αιώνα δίνονται στην έκθεση του Beaujour, για το εμπόριο της Ελλάδας⁵⁷³. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του, υπήρχαν στην Αττική 12000 κυψέλες. Από αυτές οι μισές ανήκαν στα μοναστήρια του Υμηττού και της Πεντέλης, που είχε και τις περισσότερες⁵⁷⁴. Οι υπόλοιπες ανήκαν σε χωρικούς. Μια πήλινη, οριζόντια κυψέλη εκτίθεται σήμερα στην Αρχαιολογική Συλλογή Αχαρνών. Τόσο το σώμα (οδός Θηβαΐδος και Σενέκα, Κάτω Κηφισιά. Ρωμαϊκή αγροικία), όσο και η βάση⁵⁷⁵ (οδός Πασχαλιάς και Ορτανσίας, Μονομάτι)⁵⁷⁶ ανήκουν στους ρωμαϊκούς χρόνους και οπωσδήποτε δείχνουν μια συνέχεια της μελισσοκομίας στην περιοχή από τους αρχαίους χρόνους⁵⁷⁷.

Ο μεταβυζαντινός οικισμός του Μενιδίου σύμφωνα με τις μαρτυρίες των περιηγητών.

Οι ξένοι περιηγητές, που επισκέπτονται το Μενίδι από τα τέλη του 17ου ως τις αρχές του 19ου αιώνα, δίνουν με τις περιγραφές τους και ενίοτε με τους χάρτες που παραθέτουν πληροφορίες για τον πληθυσμό, για την

⁵⁷¹ Φαίνεται ότι η αττική γη ήταν περισσότερο κατάλληλη για την εκτροφή ζώων και επομένως την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Α', σελ. 34. Αυτό μαρτυρούν και οι αρχαίες πηγές, Πλούταρχος, *Σόλων*, 23, § 4, «Οί Αθηναίοι βελτίονα νέμειν ἢ γεωργεῖν χώραν ἔχουσι». Στις οθωμανικές φορολογικές απογραφές καταγράφεται και ο αριθμός προβάτων που εκτρέφονται στο Μενίδι τον 16ο αιώνα, Kiel, «Population Growth», σελ. 130, εικ. 7.

⁵⁷² Βλ. και Kukules, «Η μελισσοκομία», Γερμανίδου, «*Βυζαντινός μελίρρυτος πολιτισμός*».

⁵⁷³ Μπωζούρ, *Πίνακας του εμπορίου*, σελ. 96-99.

⁵⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. 99-100. Σύμφωνα με την εκτίμηση του Beaujour, τα μοναστήρια του Υμηττού μπορούν να συντηρήσουν 3000 κυψέλες, το μοναστήρι της Πεντέλης συντηρεί 1200, ενώ επιπλέον 2000 κυψέλες συντηρούν τα μετόχια των μοναστηριών αυτών.

⁵⁷⁵ Η αλλιώς το πώμα, το οποίο έχει οπές μέσα από τις οποίες εισέρχονταν οι μέλισσες στην κυψέλη.

⁵⁷⁶ Όπου υπήρχαν εγκαταστάσεις παραγωγής μελιού, όπως δείχνουν τα κομμάτια και τα πώματα από τις κυψέλες που βρέθηκαν, Πλάτωνος, «*Νέα ευρήματα*», σελ. 56, Στριφτού, όπ. π., τόμ. Α', σελ. 35, εικ. 12α-β. Σχετικά με εγκαταστάσεις μελισσοτροφικής μονάδας βλ. και Ανδρέου, «*Ο δήμος των Αιξωνιδών Αλών*», σελ. 201, εικ. 11. Για μια πιο συνολική θεώρηση της μελισσοκομίας στο Βυζάντιο, βλ. Γερμανίδου, *Βυζαντινός μελίρρυτος πολιτισμός*. Στο ίδιο, εικ. 1 (δ), η ρωμαϊκή κυψέλη που εκτίθεται στην Αρχαιολογική Συλλογή Αχαρνών.

⁵⁷⁷ Το αττικό μέλι ήταν φημισμένο λόγω της άριστης ποιότητάς του. Αναφέρεται από πολλούς συγγραφείς της αρχαιότητας. Σύμφωνα με τον Διοσκουρίδη, (*Περι ύλης ιατρικής*, Βιβλίο Β', κεφ. ρα', [περι Μέλιτος], σελ. 229): «Μέλι πρωτεύει τὸ ἀττικὸν καὶ τούτου τὸ ὑμμήτιον». Το αττικό μέλι και ειδικά του Υμηττού επαινεί επίσης ο Στράβων, (*Γεωγραφικά*, Βιβλίο Θ', κεφ. Α', § 23): «ὁ δ' Ὑμηττός καὶ μέλι ἄριστον ποιεῖ».

έκταση του χωριού και τις ασχολίες των χωρικών, αλλά και για τα μνημεία που συναντούν. Αυτές οι περιγραφές αποτελούν επί της ουσίας τις πρώτες μαρτυρίες⁵⁷⁸ μερικών από τα μνημεία που εξετάζονται στην παρούσα διατριβή.

Το Μενίδι για πρώτη φορά αναφέρεται σε έργα περιηγητών τον 17ο αιώνα. Ορισμένοι από αυτούς απλά το αναφέρουν ως τοπωνύμιο, χωρίς να δίνουν περισσότερες πληροφορίες. Στο έργο των Spon και Wheeler (1678), παρατίθεται ένας κατάλογος των οικισμών της Αττικής. Σε αυτόν αναφέρεται και το Μενίδι (Mainίδι)⁵⁷⁹. Οι Stuart και Revett (1751-1753) σημειώνουν το Μενίδι ως απλό τοπωνύμιο (Menidi, ΜΕΝΙΔΙ)⁵⁸⁰. Ο Rouqueville (1815) περιγράφοντας μια διαδρομή εντός της Αττικής, αναφέρεται στο χωριό Μενίδι (Ménidi), που θεωρείται ότι είναι κτισμένο κοντά στις Αχαρνές⁵⁸¹.

Άλλοι περιηγητές μέσα από τα έργα τους δίνουν πληροφορίες τόσο για την καθημερινή ζωή των κατοίκων, όσο και για τις αρχαιότητες που επισκέφτηκαν. Ο Fourmont (1729) έμεινε στο Μενίδι (Menidi) τέσσερις ημέρες αναζητώντας αρχαιότητες⁵⁸². Μας πληροφορεί ότι σε δυο ταξίδια που έκανε επισκεπτόμενος διάφορα χωριά (ανάμεσα στα οποία και το Μενίδι, την Πεντέλη και όλα τα μοναστήρια του Υμηττού) βρήκε παντού επιγραφές⁵⁸³. Ο Dodwell (1805) μνημονεύει τον οικισμό (Menidi). Τον χαρακτηρίζει όμορφο χωριό που βρίσκεται στην είσοδο ενός ελαιώνα⁵⁸⁴. Επίσης, κατά την περιήγησή του στον λόφο των Αγίων Σαράντα εντόπισε ογκόλιθους, ίχνη και θεμέλια μιας σπουδαίας πόλης. Μας πληροφορεί και για τις αρχαιότητες που συνάντησε στην ομώνυμη εκκλησία, στην κορυφή του υψώματος⁵⁸⁵. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μαρτυρία του, ότι καθώς αντέγραφε μια επιγραφή από την εκκλησία των Αγίων Σαράντα

⁵⁷⁸ Αν εξαιρέσουμε τη βούλα του πάπα Ιννοκέντιου, βλ. παραπάνω, υποσημ. 441.

⁵⁷⁹ Spon-Wheeler, *Voyage*, τόμ. II, σελ. 248-250.

⁵⁸⁰ Stuart-Revett, *Antiquities of Athens*, τόμ. III, xiv.

⁵⁸¹ Rouqueville, *Voyage de la Grèce V*, σελ. 105.

⁵⁸² Omont, *Missions françaises*, τόμ. II, σελ. 1130. Ο αββάς Fourmont δεν έγραψε ο ίδιος κάποιον περιηγητικό οδηγό. Τις πληροφορίες σχετικά με τα μοναστήρια και τους οικισμούς που επισκέφτηκε τις αντλούμε από την αλληλογραφία και τα άλλα κατάλοιπά του, που δημοσίευσε ο Henri Omont στο *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles* το 1902, αλλά και από τη δημοσίευση των επιγραφών που συγκέντρωσε, βλ. και Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 19, 149.

⁵⁸³ Omont, *όπ. π.*, τόμ. I, σελ. 564.

⁵⁸⁴ Dodwell, *Classical and Topographical Tour*, τόμ. I, σελ. 522.

⁵⁸⁵ Στο ίδιο, σελ. 521.

Μαρτύρων, τον πλησίασαν κάτοικοι (Menidiotes) και τον προειδοποίησαν να μην μετακινήσει το αρχαίο γλυπτό καθώς δεν θα το επέτρεπαν⁵⁸⁶. Με την αναφορά αυτή θέλησε να δώσει έμφαση στους ισχυρούς δεσμούς που έχουν οι Έλληνες με τα αρχαιολογικά κατάλοιπα του παρελθόντος, όπως χαρακτηριστικά και ο ίδιος γράφει: «This is not the only instance I have remarked of the strong attachment the Greeks feel for their ancient remains». Ο Gell (1805) δεν βρίσκει κάτι ενδιαφέρον σχετικά με το Μενίδι (Menidi), αλλά μας πληροφορεί σχετικά με την κύρια εργασία των κατοίκων του, που δεν είναι άλλη από την κοπή δέντρων για την παραγωγή κάρβουνου⁵⁸⁷. Ο Leake (1806) δίνει πολλές ιστορικές πληροφορίες για τον αρχαίο δήμο των Αχαρνών⁵⁸⁸ και κατόπιν αναφέρεται στο Μενίδι (Menidhi)⁵⁸⁹. Το χαρακτηρίζει ως το μεγαλύτερο χωριό στην Αττική μετά τη Χασιά και δίνει μια σύντομη περιγραφή της μορφής που είχαν οι κατοικίες του οικισμού: «It consists mostly of small houses two stories high»⁵⁹⁰. Σημειώνει ότι η Πάρνηθα ακόμα προμηθεύει την Αθήνα με κάρβουνο, με την παραγωγή του οποίου ασχολούνται οι κάτοικοι του Μενιδίου και της Χασιάς, για τους οποίους χρησιμοποιεί το επίθετο: «άνθρακεῖς»⁵⁹¹. Ακόμη, περιγράφει το μετόχι του Αγίου Νικολάου που επισκέφτηκε τον Ιανουάριο του 1806⁵⁹² και σημειώνει ότι ανήκει στη μονή της Αγίας Τριάδας (Αγία Τριάς). Ο Hobhouse (1810) χαρακτηρίζει το Μενίδι (Menidhi) ως τη μεγαλύτερη κωμόπολη στην Αττική: «the largest country town in Attica»⁵⁹³. Δίνει την πληροφορία ότι το Μενίδι απολάμβανε κάποια αυτονομία απέναντι στον βοεβόδα της Αθήνας⁵⁹⁴. Κάνει μια εκτίμηση για τον αριθμό των κατοικιών του οικισμού, σύμφωνα με τον οποίο ανέρχονταν στις 350⁵⁹⁵. Από τον ίδιο μαθαίνουμε ότι στο Μενίδι υπήρχε ελαιοτριβείο⁵⁹⁶.

⁵⁸⁶ Dodwell, *Classical and Topographical Tour*, τόμ. Ι, σελ. 522.

⁵⁸⁷ Gell, *Itinerary of Greece*, σελ. 23.

⁵⁸⁸ Leake, *Demi*, σελ. 35-38.

⁵⁸⁹ Στο ίδιο, σελ. 38-39.

⁵⁹⁰ Leake, *Travels in Northern Greece II*, σελ. 417.

⁵⁹¹ Στο ίδιο, σελ. 420.

⁵⁹² Leake, *Travels in Northern Greece II*, σελ. 417-420, ο ίδιος, *Demi* σελ. 38-39.

⁵⁹³ Hobhouse, *A Journey I*, σελ. 440.

⁵⁹⁴ «Nearly all the villages of Attica are under the subjection of the Waiwode of Athens, and contribute to his revenue. The only exceptions are *Menidi*, half of which furnishes a tax for the maintenance of a certain number of spahis, or cavalry soldiers, for the service of the Imperial armies», Hobhouse, *όπ. π.*, σελ. 488.

⁵⁹⁵ Στο ίδιο, σελ. 440.

⁵⁹⁶ Στο ίδιο, σελ. 357.

ΜΕΡΟΣ Β'

ΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΩΝ ΑΧΑΡΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Στον κατάλογο που ακολουθεί εξετάζεται η αρχιτεκτονική και η μνημειακή ζωγραφική των εκκλησιαστικών μνημείων των Αχαρνών⁵⁹⁷. Συμβατικά, θα αντιστοιχίσουμε τους τρουλαίους ναούς με το γράμμα **A** και τους δρομικούς με το γράμμα **B**. Πιο αναλυτικά: με **A1**(1 ναός) σημειώνουμε τον απλό σταυροειδή εγγεγραμμένο, με **A2**(1 ναός) τον σύνθετο σταυροειδή εγγεγραμμένο, με **A3**(1 ναός) τον σταυρόσχημο, με **B1**(20 ναοί) τον μονόχωρο καμαροσκέπαστο ή ξυλόστεγο και με **B2**(1 ναός) τον σταυρεπίστεγο. Παρατίθενται πρώτα οι βυζαντινοί και ακολουθούν οι μεταβυζαντινοί ναοί του κάθε τύπου. Στη συνέχεια παρατίθενται ναοί που είναι σήμερα ερειπωμένοι ή που έχουν καταστραφεί ολοσχερώς. Τα εναπομείναντα κατάλοιπα, οι παλαιότερες αποτυπώσεις τους σε φωτογραφίες, αλλά και η τοπική παράδοση μας βοηθούν να τεκμηριώσουμε αρκετά από τα βασικά τους χαρακτηριστικά.

A1. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (Νηστικός)

(εικ. 18-83)

Θέση: Δυτικά από τον ναό των Αγίων Πάντων, σε απόσταση περίπου 400 μέτρων. Επί της οδού Λιοσίων 39, απέναντι από το 7ο Λύκειο Αχαρνών.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 213-214, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 68-69, Γκητάκος, *Ανέκδοτοι επιγραφαί*, σελ. 28, Καζιάνης, «Ανασκαφικές εργασίες», Πατρινάκου-Ηλιάκη, «Αρχαιολογικές έρευνες», σελ. 271, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 97, 220, Σταϊνχάουερ, «Δύο δημοτικά ψηφίσματα», σελ. 179, Μουζάκης, «Σχόλια σε ακιδογραφήματα», σελ. 185, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 23-24 και 95-96 [Αικ. Παντελίδου], Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 188, 196, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 156-157, Στριφτού, *Αχαρνές*, τόμ. Β', σελ. 703-705, Κάππας, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου*, Μέρος Α', σελ. 148, πίν. XII γ, Μέρος Β', σελ. 379, αρ. 109, Μουζάκης,

⁵⁹⁷ Όλα τα εξεταζόμενα μνημεία ανήκουν σήμερα στην εδαφική κυριότητα του δήμου Αχαρνών.

Εκκλησίες Βόρειας Αττικής, σελ. 73-78, Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 366-367, η ίδια, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 361- 363, Πάλλης, «Τοπογραφικά», σελ. 115 κ. εξ.

Χάρτης:-

Χρονολόγηση: Πριν από τα τέλη του 13ου αιώνα, οπότε και τοποθετείται το παλαιότερο στρώμα τοιχογράφησης (Παντελίδου).

Ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος βρίσκεται επί της οδού Λιοσίων στη δυτική έξοδο του Μενιδίου προς τα Άνω Λιόσια (εικ. 18) και σήμερα αποτελεί παρεκκλήσι του ναού Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Φέρει το προσωνύμιο «Νηστικός» και εορτάζει την ημέρα Αποτομής της Κεφαλής του Ιωάννου του Προδρόμου, στις 29 Αυγούστου⁵⁹⁸. Του αποδόθηκε αυτό το επίθετο καθώς οι χριστιανοί τιμούν τον Άγιο με νηστεία. Σύμφωνα με την παράδοση, τα παλαιά χρόνια που η ελονοσία ταλαιπωρούσε τον πληθυσμό οι κάτοικοι του χωριού οδηγούσαν τους αρρώστους στον Άγιο Ιωάννη, όπου αφιέρωναν ένα πολύ απλό τάμα, που έδεναν στη δεξιά κολώνα του ναού⁵⁹⁹. Το τοπίο στον περιβάλλοντα χώρο παραδίδεται ότι ήταν ειδυλλιακό με πολλά πλατάνια και λεύκες⁶⁰⁰.

Η βούληση του δήμου Αχαρνών το 1982 για διαμόρφωση και εξωραϊσμό του περιβάλλοντος χώρου ⁶⁰¹, συνετέλεσε ώστε να αποκαλυφθούν σε αυτόν σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα. Αρχικά αποκαλύφθηκε εντός του περιβόλου του ναού νεκροταφείο «χριστιανικών χρόνων»⁶⁰². Λίγα χρόνια αργότερα σε ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν

⁵⁹⁸ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 361.

⁵⁹⁹ Το τάμα αυτό ήταν ένα κομμάτι νήμα μάλλινο, βαμβακερό ή μεταξωτό, συνήθως κόκκινου χρώματος, ίσο με το ύψος του ασθενούς. Πίστευαν έτσι ότι «έδεναν» τη θερμή, δηλαδή τον υψηλό πυρετό, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 97, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 705. Βλ. και Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 186, ο οποίος παραθέτει έγγραφο της εθνολογικής εταιρείας (αρ. 1849), με προσευχή της Μακαρίας μοναχής προς τον Άγιο Ιωάννη των Προδρόμο «κατά πυρετών».

⁶⁰⁰ Καλογράνης, *όπ. π.*, σελ. 97.

⁶⁰¹ Τις εργασίες για εξωραϊσμό του χώρου εκκίνησε ο τότε δήμαρχος Αχαρνών, Ντίνος Βρεττός. Τα συνεργεία εκσκαφής συνάντησαν τάφους και τότε κλήθηκε η Αρχαιολογική Υπηρεσία, Καλογράνης, *όπ. π.*, σελ. 97. Ο συγγραφέας αναφέρει ως έτος των εργασιών το 1983, όμως πιθανόν κάνει λάθος καθώς οι εργασίες από την Αρχαιολογική Υπηρεσία εκκίνησαν το 1982, Καζιάνης, «Ανασκαφικές εργασίες».

⁶⁰² Καζιάνης, «Ανασκαφικές εργασίες», σελ. 67-68, Πατρινάκου-Ηλιάκη, «Αρχαιολογικές έρευνες», σελ. 271. Βρέθηκαν συνολικά 20 ταφές, σε βάθος περίπου 1,25 μ. από την

σε τρία γειτονικά οικόπεδα (Λιοσίων, Αγ. Ιωάννου 2 και Λιοσίων, Ο. Τ. 17 και Λιοσίων 45), πίσω από τον Άγιο Ιωάννη αποκαλύφθηκε ένα δημόσιο ρωμαϊκό λουτρό (βαλανείο)⁶⁰³, που σε δεύτερη φάση χρησιμοποιήθηκε ως αποθηκευτικός χώρος⁶⁰⁴. Τα όστρακα της ανασκαφής ήταν κυρίως ρωμαϊκά, αλλά και παλαιότερα (κλασικών-ελληνιστικών χρόνων).

Οι εκτεταμένες επεμβάσεις που δέχτηκε το μνημείο κατά τον 19ο-20ο αιώνα, σύμφωνα με τα αισθητικά ιδεώδη της εποχής⁶⁰⁵, συνέτειναν σε μια ιδιαίτερα αλλοιωμένη εικόνα⁶⁰⁶. Πιο συγκεκριμένα, εξωτερικά ο ναός ήταν διακοσμημένος με ανάγλυφες ταινίες από επίχρισμα, ενώ τα ανοίγματα των πλαγίων όψεων αντικαταστάθηκαν από άλλα μεγαλύτερα τοξοειδή παράθυρα (εικ. 19). Οι τοιχογραφίες του ιερού και της δυτικής κεραίας είχαν επιζωγραφιστεί. Η τοιχογραφία αδιάγνωστου αγίου στο βορειοδυτικό γωνιακό διαμέρισμα και σπαράγματα τοιχογραφιών στον νότιο τοίχο είχαν επιχριστεί. Ο τρούλος αγιογραφήθηκε εκ νέου και οι καμάρες πλην της δυτικής διακοσμήθηκαν σε σταμπωτά σχέδια. Μετά από τη ζωγραφική επέμβαση, προστέθηκε και ο σωζόμενος νάρθηκας.

Το 1998 εγκρίθηκε μελέτη στερέωσης του ναού, με χρηματοδότηση της ΙΛΕΑ (η οποία σε πρώτη φάση δεν υλοποιήθηκε, λόγω έλλειψης πόρων), όπως και προμελέτη προληπτικής συντήρησης τοιχογραφιών που εκπονήθηκε από την 1η ΕΒΑ. Κατά τη διάρκεια συντήρησης των τοιχογραφιών, αποκαλύφθηκε η αρχική ζωγραφική διακόσμηση του ιερού και της δυτικής κεραίας. Τότε η υπεύθυνη αρχαιολόγος Αικ. Παντελίδου τοποθέτησε τις τοιχογραφίες στα τέλη του 13ου αιώνα, ανασκευάζοντας έτσι και την αρχική χρονολόγηση του μνημείου από τον Ορλάνδο⁶⁰⁷. Μετά

επιφάνεια της οδού Λιοσίων, παράλληλα προς τον νότιο τοίχο του ναού, γεγονός που υποδεικνύει ότι μάλλον πραγματοποιήθηκαν μετά την ανέγερσή του και είναι υστεροβυζαντινοί, Πάλλης, «Τοπογραφικά», σελ. 116.

⁶⁰³ Πλάτωνος, «Ανασκαφικές εργασίες» (1987), η ίδια, *Αχαρναί*, σελ. 188-195.

⁶⁰⁴ Στην ανασκαφική έκθεση τα ευρήματα χαρακτηρίζονται ως «δεξαμενές-πηγάδια νερού». Από τις δημοσιευμένες εικόνες προκύπτει πως πρόκειται αναμφισβήτητα για αποθηκευτικούς σιρούς, που παραβίασαν τις επιχώσεις του βαλανείου και σε κάποιες περιπτώσεις χρησιμοποιούσαν ως πυθμένα τα σωζόμενα δάπεδα του ρωμαϊκού κτίσματος, Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 115-116.

⁶⁰⁵ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 366.

⁶⁰⁶ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 361.

⁶⁰⁷ Στο ίδιο, σελ. 363. Μετά την ένταξη του μνημείου στο έργο: «Συντήρηση και αποτοίχιση τοιχογραφιών στους ιερούς ναούς Αγίου Ιωάννη Προδρόμου και Αγίων Θεοδώρων στις Αχαρνές», χρηματοδοτούμενο με πόρους του Γ' ΚΠΣ, ολοκληρώθηκε η αισθητική αποκατάσταση των τοιχογραφιών.

τον μεγάλο σεισμό της Πάρνηθας, στις 7 Σεπτεμβρίου 1999, η κατάσταση διατήρησης του κτηρίου επιδεινώθηκε, αλλά οι τοιχογραφίες διασώθηκαν καθώς είχε προηγηθεί η στερέωσή τους. Η αρχική μελέτη στερέωσης του μνημείου επικαιροποιήθηκε και ανατέθηκε από τη ΔΑΒΜΜ σε εργοληπτική εταιρεία με χρηματοδότηση του Γ' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (ΚΠΣ) το 2007⁶⁰⁸. Συνοπτικά στις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν: καθαιρέθηκαν τα νεότερα διακοσμητικά γείσα και η υπερύψωση της στέγης της βόρειας κεραίας, αποκαλύφθηκαν και στερεώθηκαν τα εξωράχια των θόλων και αποκαταστάθηκαν οι κλίσεις των στεγών. Επίσης, διαπιστώθηκε η ενσωμάτωση στην τοιχοποιία αρχιτεκτονικών μελών σε β' χρήση, τα οποία καθαρίστηκαν, συντηρήθηκαν και παρέμειναν εμφανή. Τέλος αποκαλύφθηκε το αρχικό άνοιγμα θύρας στον τοίχο της νότιας κεραίας από τον οποίο σώζεται τμήμα πεταλόμορφου αραβίζοντος τόξου που έστεφε τη θύρα, όπως και το κατώφλι.

Τυπολογικά στοιχεία

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη (εικ. 19-23), με διαστάσεις 5,15μ. Χ 6,20μ. ανήκει στον τύπο του απλού, τετρακίονιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού. Σύμφωνα με τον Αν. Ορλάνδο είναι ο «μικρότερος γνωστός τετρακίονιου έγγεγραμμένου σταυροειδούς μετά τρούλου τύπου ναΐσκος της Ελλάδος»⁶⁰⁹. Η αψίδα (εικ. 23) είναι τρίπλευρη εξωτερικά και οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού εγγράφονται στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Μικρό παράθυρο του τύπου της φωτιστικής θυρίδας διανοίγεται στον τοίχο της αψίδας⁶¹⁰. Ο κυλινδρικός τρούλος (εικ. 24, 25) φέρεται από τέσσερις ανισομεγέθεις κίονες (οι δυτικοί έχουν ενισχυθεί εξωτερικά με κονίαμα), εκ των οποίων ο βορειοανατολικός στέφεται με ιωνικό κιονόκρανο και επίθημα (εικ. 26) και οι υπόλοιποι με επιθήματα⁶¹¹ (εικ. 27). Τα τόξα που συνδέουν τους κίονες με τους πλάγιους τοίχους σβήνουν στις γενέσεις τους, χωρίς τη διαμόρφωση παραστάδων⁶¹². Τα σκέλη του σταυρού

⁶⁰⁸ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 362-363. Η μελέτη στερέωσης επικαιροποιήθηκε με την υπαριθμ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/93444/2905/6-12-2004 απόφαση και το 2007 ξεκίνησε το έργο: «Στερέωση και αποκατάσταση των Ι. Ν. Αγίου Ιωάννη Προδρόμου και Αγίων Θεοδώρων στις Αχαρνές».

⁶⁰⁹ Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 213.

⁶¹⁰ Παντελίδου, *όπ. π.*, σελ. 362-363.

⁶¹¹ Λόγω των νεότερων επιχρισμάτων, στους δυτικούς κίονες δεν διακρίνεται η επίστεψη.

⁶¹² Κάππας, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου*, Μέρος Β', σελ. 379.

στεγάζονται με ημικυλινδρικές καμάρες. Τα γωνιακά διαμερίσματα είναι πολύ συνεπτυγμένα και στεγάζονται επίσης με ημικυλινδρικές καμάρες. Στον τοίχο της νότιας κεραίας υπήρχε άνοιγμα θύρας, το οποίο όμως τοιχίστηκε και αντικαταστάθηκε με μεγάλο τοξωτό παράθυρο αντίστοιχο με αυτό του τοίχου της βόρειας κεραίας. Σώζεται νεότερος ξυλόστεγος νάρθηκας (3,05μ. Χ 5,15μ.), που έπεται χρονολογικά της φάσης διακόσμησης του 20ου αιώνα και κατασκευάστηκε μετά την καθαίρεση τμήματος του δυτικού τοίχου⁶¹³.

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Η σημερινή εικόνα του ναού έχει αλλοιωθεί εξαιτίας των προσθηκών που έγιναν τον 19ο-20ο αιώνα. Έτσι ο ξυλόστεγος νάρθηκας στα δυτικά αυξάνει κατά πολύ το αρχικό μήκος του ναού, όμως η τοιχοποιία του απομιμείται αυτήν του κυρίως ναού ούτως ώστε να μην ξενίζει αισθητικά. Για την προσθήκη του νάρθηκα καθαιρέθηκε τμήμα του δυτικού τοίχου. Το αρχικό άνοιγμα θύρας στον τοίχο της νότιας κεραίας τοιχίστηκε και διανοίχθηκε τοξωτό παράθυρο. Στο σημείο σώζεται τμήμα αραβίζοντος πεταλόμορφου τόξου, που έστεφε τη θύρα και έμεινε εμφανές⁶¹⁴ (εικ. 28). Το τμήμα που σώζεται αντιστοιχεί στη γένεση του τόξου, αριστερά. Διατηρούνται στην θέση τους δύο σχεδόν αργοί λίθινοι θολίτες, με τον ανώτερο να σχηματίζει καμπύλη και να έχει σχεδόν διπλάσιο μέγεθος από αυτόν που βρίσκεται στο σημείο γένεσης τους τόξου. Το τόξο επιστέφεται από πλίνθινη οδοντωτή ταινία. Στο σημείο που ξεκινά η οδοντωτή ταινία φαίνεται να υπήρχε και δεύτερη. Τα πεταλόμορφα τόξα στην ελλαδική αρχιτεκτονική είναι πολυάριθμα⁶¹⁵ και χρονολογούνται

⁶¹³ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 361.

⁶¹⁴ Δεν αποκαταστάθηκε λόγω της μικρής σωζόμενης έκτασής του, στο ίδιο, σελ. 363. Αναφέρεται ότι σώζεται και το κατώφλι της αρχικής θύρας, που δεν εντοπίστηκε στον νότιο τοίχο.

⁶¹⁵ Η πρώτη επισήμανσή τους έγινε από τον Ορλάνδο, «Το πεταλόμορφο τόξον», ο οποίος τα συσχέτισε με τις κουφικές διακοσμήσεις. Τα σωζόμενα παραδείγματα πεταλόμορφων τόξων σε διάφορα σημεία (νάρθηκες, εξωνάρθηκες, πρόπυλα, παράθυρα τρούλου, τόξα στήριξης, θύρες εισόδου) στην πλειοψηφία τους τοποθετούνται χρονικά ως τα τέλη του 12ου αιώνα, Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 466. Υπάρχουν και λιγοστές περιπτώσεις που χρονολογούνται στον 13ο αιώνα, όπως για παράδειγμα, το πεταλόμορφο τόξο στο ανώφλι της θύρας του ναού του Προφήτη Ηλία, κοντά στην Αγία Κυριακή της Μάνης, Δρανδάκης, «Έρευναι εις την Μάνην», σελ. 220, το πεταλόμορφο τόξο, πάνω από τη θύρα εισόδου στον δυτικό τοίχο του Ευαγγελιστή Λουκά, στα Λαμπρικά Κορωπίου, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 87, εικ. 75, 76, Νικονάνος, *Θεσσαλία*, σελ. 41, υποσημ. 122 και το πεταλόμορφο τόξο επάνω από την τοιχισμένη σήμερα βόρεια θύρα του Αγίου

στον 11ο-12ο και σπάνια στον 13ο αιώνα, κάτι που μπορεί να αποτελεί και στοιχείο για προωιότερη χρονολόγηση του Αγίου Ιωάννη. Και στον τοίχο της βόρειας κεραίας το παράθυρο δεν είναι το αρχικό, αλλά έχει αντικατασταθεί από άλλο μεγαλύτερο.

Ο τρούλος είναι σχετικά βαρύς για τις διαστάσεις του μνημείου⁶¹⁶. Διατρυπάται από τέσσερα μονόλοβα παράθυρα, που διατάσσονται σύμφωνα με τον προσανατολισμό του ναού, δηλαδή ανατολικά-δυτικά, βόρεια-νότια. Τα τόξα των παραθύρων του τρούλου, (όπως και των νεότερων ανοιγμάτων του βόρειου και νότιου τοίχου) αποτελούνται από λαξευμένους πλακοειδείς λίθους που είναι τοποθετημένοι έτσι ώστε να απομιμούνται πλίνθινα τόξα. Το στοιχείο αυτό, σε συνδυασμό με την υπερύψωση της στέγασης της βόρειας κεραίας σε νεότερους χρόνους, ίσως υποδεικνύει φάση μετασκευής του τρούλου.

Η τοιχοποιία του μνημείου είναι κανονική αργολιθοδομή, με χρήση κεράμων στους αρμούς. Στα ανώτερα τμήματα είναι πιο φροντισμένη, καθώς ο ναός στο ύψος της στέγασης, ακριβώς κάτω από τα κεραμίδια, περιτρέχεται από μια ως τρεις σειρές από πλίνθους. Στην ανατολική πλευρά φέρει μεγάλες λιθόπλινθους (εικ. 23). Στον νότιο τοίχο του ναού σώζονται εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση (εικ. 29, 30). Στο ύψος γένεσης του τόξου του παραθύρου του νότιου τοίχου και δεξιά υπάρχει ένα τμήμα μαρμάρινης αναθηματικής στήλης με την Αθηνά, πιθανόν ως Υγεία. Η παράσταση είναι αρκετά φθαρμένη και δεν διακρίνονται λεπτομέρειες. Στο ανατολικό άκρο του νότιου τοίχου υπάρχει εντοιχισμένος ένας επιτύμβιος κιονίσκος. Στο μέσον του περίπου διακρίνονται χαραγμένα κάποια γράμματα (...ΙΣΙΟ), χωρίς να είναι δυνατόν να αναγνωσθεί επιγραφή. Στον ανατολικό τοίχο χαμηλά, βόρεια της αψίδας, είναι εντοιχισμένο τμήμα κατωφλιού με εμφανή την εγκοπή στερέωσης της θύρας (εικ. 23). Στην αψίδα πάνω από το παράθυρο και αριστερά, υπάρχει βάση για τη στερέωση στήλης, τοποθετημένη οριζόντια.

Κατά την διάρκεια αφαίρεσης των εσωτερικών επιχρισμάτων διαπιστώθηκε η ενσωμάτωση στην τοιχοποιία και ενός κιονόκρανου κιονίσκου δίλοβου παραθύρου ή τέμπλου, που αφού καθαρίστηκε και

Αθανασίου στα Μέγαρα, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 293-294, εικ. 288-299, Στουφή-Πουλημένου, «Ο ναός του Αγίου Αθανασίου», σελ. 82, εικ. 5.

⁶¹⁶ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 361.

συντηρήθηκε παρέμεινε εμφανές⁶¹⁷ (εικ. 31). Μέσα σε λυροειδές πλαίσιο περικλείονται δύο μικρά πτηνά στραμμένα δεξιά και αριστερά, συμμετρικά προς τον άξονα. Το διακοσμητικό αυτό θέμα είναι γνωστό σε γλυπτά κυρίως του 12ου αιώνα⁶¹⁸. Το αρχιτεκτονικό μέλος είναι πιθανόν να προέρχεται από τον αρχικό ναό⁶¹⁹. Το στοιχείο αυτό, σε συνδυασμό με το πεταλόμορφο τόξο της νότιας κεραίας, μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε την ανέγερση του Αγίου Ιωάννη στα τέλη του 12ου-αρχές 13ου αιώνα.

Πλέον στον ναό δεν υπάρχει τέμπλο⁶²⁰. Το ιερό με τον κυρίως ναό χωρίζονται μέσω ενός παραπετάσματος (εικ. 33).

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Τοιχογραφίες που ανήκουν στον πρώτο στρώμα ζωγραφικής διακόσμησης του ναού και σύμφωνα με την Αικ. Παντελίδου ανάγονται στα τέλη του 13ου αιώνα, σώζονται στο ιερό βήμα (Ευχαριστιακός κύκλος), τη δυτική κεραία (θέματα από τον κύκλο των Παθών, μεμονωμένοι άγιοι) και κάποια σπαράγματα στους πλάγιους τοίχους⁶²¹. Αυτή η φάση διακόσμησης δεν εκτεινόταν σε όλο τον ναό⁶²². Στον τοίχο πάνω από την κόγχη της πρόθεσης, όπως και στο εσωράχιο του νότιου τόξου του ΒΑ γωνιακού διαμερίσματος, σώζονται τμήματα μεταβυζαντινών τοιχογραφιών (ολόσωμος άγιος). Οι τοιχογραφίες του τρούλου και των λοφίων χρονολογούνται στον 19ο αιώνα και ο σταμπωτός διάκοσμος (έχουν αφεθεί ορατά κάποια τμήματα), που κάλυπτε τη βόρεια, νότια και ανατολική καμάρα χρονολογείται στον 20ο αιώνα⁶²³.

⁶¹⁷ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 362.

⁶¹⁸ Μπούρας, «Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών», σελ. 74, Δ. 665, Β. Μ. 7931, Τ. 1836, εικ. 76.

⁶¹⁹ Η Αικ. Παντελίδου, (όπ. π., σελ. 362), χρονολογεί το αρχιτεκτονικό μέλος στον 13ο αιώνα και πιθανολογεί την προέλευσή του από τα αρχικά ανοίγματα του ναού.

⁶²⁰ Ο Στ. Μουζάκης, (*Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 78), κάνει λόγο για νεότερο κτιστό τέμπλο με λίγες τοιχογραφίες επιζωγραφισμένες. Στην φωτογραφία (εικ. 32) του Ι. Περάκη (1994), φαίνεται πως υπήρχε νεότερο, επιχρισμένο, κτιστό τέμπλο, ανάμεσα στον ΒΑ και ΝΑ κίονα το οποίο και καταργήθηκε από την 1η ΕΒΑ.

⁶²¹ Παντελίδου, όπ. π., σελ. 361.

⁶²² Δεν αναφέρεται να εντοπίστηκαν ίχνη τοιχογραφιών του πρώτου στρώματος σε άλλα σημεία, κατά τις εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης.

⁶²³ Παντελίδου, όπ. π., σελ. 362.

Ιερό βήμα

Α' στρώμα (13ος αι.)

Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας (εικ. 34) εικονίζεται σε τρίχρωμο βάθος⁶²⁴ η Πλατυτέρα ([MP] ΘV), ένθρονη ανάμεσα σε δύο σεβίζοντες αγγέλους. Κόκκινη ταινία περιγράφει το τεταρτοσφαίριο και τον ημικύλινδρο της αψίδας, όπως και το μικρό άνοιγμα παραθύρου. Στο μαύρο τμήμα του βάθους διακρίνονται γραμματα αριστερά από τον θρόνο ακριβώς κάτω από τα χέρια του αγγέλου ([...]OCK) και δεξιά από τον θρόνο (ΚΑΙ ΤΟ [...]CΣ Τ[...]ΘΕΝ[...]). Η Θεοτόκος κάθεται σε πλούσια διακοσμημένο διάλιθο θρόνο με ψηλό ερεισίνωτο. Τα ποδαρικά του θρόνου διακοσμούνται με περίτεχνα φυτικά σχέδια (εικ. 35). Το ερεισίνωτο αλλά και ο θρόνος καλύπτονται από λευκό ύφασμα. Στο κάθισμα υπάρχουν δύο κυλινδρικά μαξιλάρια, λευκά με χρυσοποικιλτη διακόσμηση στις άκρες. Τα πόδια της Παναγίας ακουμπούν σε διάλιθο, συμφυές με τον θρόνο, υποπόδιο. Φοράει γαλανό χιτώνα και πορφυρό μαφόριο, ενώ η κόμη καλύπτεται με κεκρύφαλο. Κρατά στην αγκαλιά της τον μικρό Ιησού, που ευλογεί με τα δύο χέρια ανοιχτά. Φοράει λευκό χιτώνα και πορτοκαλί-χρυσό ιμάτιο, που περνάει πάνω από τον αριστερό ώμο. Στον φωτοστέφανό του διακρίνονται οι κεραίες του εγγεγραμμένου σταυρού. Το πρόσωπο δεν σώζεται. Οι αρχάγγελοι προσκυνούν, κλείνοντας το γόνατο και τείνοντας τα χέρια δεητικά προς τη Θεοτόκο. Φέρουν μεγάλα, πλούσια διακοσμημένα διάλιθα φτερά. Πάνω από το κεφάλι του αριστερού αγγέλου διακρίνονται ίχνη γραμμάτων που πιθανόν ταυτίζουν τη μορφή (ΓΑ[ΒΡΙΗΛ]). Φοράει μωβ χιτώνα και λευκό ιμάτιο. Ο άλλος άγγελος (Μιχαήλ;) φορά λευκό χιτώνα και μωβ ιμάτιο.

Στον ημικύλινδρο της αψίδας πάνω από τη νεότερη κτιστή τράπεζα, που κατέστρεψε τμήμα από τους ιεράρχες, εικονίζεται ο Μελισμός⁶²⁵ (εικ. 36). Στο κέντρο ο Χριστός-έφηβος, ζωντανός ευλογεί με το δεξί χέρι (εικ. 37). Τοποθετείται ξαπλωμένος μέσα σε λεκανοειδή ευχαριστιακό δίσκο, που διακοσμείται με ρομβοειδές μοτίβο. Το μέσον του σώματος, όπως και το

⁶²⁴ Στο κατώτερο τμήμα το βάθος είναι χρυσό και ακολούθως, μετά από κυματοειδή σχηματισμό, γίνεται μαύρο. Λίγο κάτω από το κάθισμα του θρόνου και ως το ανώτερο σημείο, το βάθος γίνεται σκούρο (γαλανό;).

⁶²⁵ Στον τύπο Β 2.1, σύμφωνα με την πρόταση της Χ. Κωνσταντινίδη, (Μελισμός, σελ. 87-95).

αριστερό χέρι, καλύπτονται από τον «αέρα»⁶²⁶. Το πρόσωπο δεν σώζεται, αλλά από τη διάπλαση του σώματος που δεν ομοιάζει με αυτή του παιδιού-νηπίου, θεωρούμε ότι εικονίζεται ως έφηβος⁶²⁷. Το σημείο πάνω από τον ευχαριστιακό δίσκο είναι κατεστραμμένο, οπότε δεν διακρίνονται άλλα εικονογραφικά στοιχεία. Ωστόσο υπάρχουν ίχνη γραμμάτων πάνω από τον Χριστό, που προφανώς σχημάτιζαν κάποια επιγραφή, σχετιζόμενη με το εικονογραφικό θέμα του Μελισμού⁶²⁸.

Εκατέρωθεν του Χριστού διατάσσονται ανά δύο τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες σε στάση τριών τετάρτων, στραμμένοι προς τον ευχαριστιακό Χριστό. Φορούν λευκό στιχάριο με επιμανίκια, επιγονάτιο (όπως φαίνεται από τους δύο ιεράρχες δεξιά, καθώς στους άλλους δεν σώζεται το κατώτερο τμήμα), πολυσταύριο φαιλόνιο με γαμμάδια, και ένσταυρο ωμοφόριο. Φέρουν ανοιχτά ενεπίγραφα ειλητά. Κάποια τμήματα της παράστασης δεν σώζονται. Αυτά είχαν επιζωγραφιστεί, όμως μετά τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν από την 1η ΕΒΑ το νεότερο στρώμα διακόσμησης αφαιρέθηκε τελείως. Έτσι, εκτός από το κατώτερο τμήμα των δύο ιεραρχών αριστερά, δεν σώζονται και τα πρόσωπα των δύο κεντρικών. Οι μορφές ταυτίζονταν με επιγραφές. Σήμερα σώζονται ελάχιστα γράμματα, με βάση τα οποία, σε συνδυασμό με την εικονογραφική απόδοση των μορφών, μπορούμε να ταυτίσουμε τις μορφές ως εξής: Άγιος Νικόλαος (εικ. 38, 39), Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος (Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩ) (εικ. 39), Άγιος Βασίλειος (Ο ΑΓΙΟΣ [ΒΑCΙ]ΛΕ[ΙΟ]C) (εικ. 40), Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος⁶²⁹ (εικ. 41, 42).

⁶²⁶ Για τα λειτουργικά υφάσματα γενικά βλ. Papas, «Liturgische Tücher», 775-789 και βιβλιογραφία.

⁶²⁷ Ως νήπιο ο Χριστός εικονίζεται κοντόσωμος, με μαλλιά που σχηματίζουν μπούκλα στο μέτωπο και φτάνουν ως τον σβέρο. Ως έφηβος εικονίζεται μακρός, αγένειος, σπάνια με ιούλους, μαλλιά που καλύπτουν τον λαιμό, ελαφρά αναφаланτίας και συνήθως με ελαφρύ χαμόγελο στα χείλη, Κωνσταντινίδη, *Μελισμός*, σελ. 80. Η περίπτωση ο Χριστός στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο να απεικονίζεται ως ώριμος νεκρός δεν συγκεντρώνει πιθανότητες, καθώς ευλογεί με το δεξί χέρι. Όταν ιστορείται σε αυτόν τον τύπο τα χέρια του είτε καλύπτονται από τον αέρα είτε ακουμπούν στην κοιλιακή χώρα συνήθως σταυρωμένα. Για παραδείγματα βλ. Κωνσταντινίδη, *όπ. π.*, αρ. 1, σελ. 173, εικ. 9, αρ. 22, 23, σελ. 178, εικ. 41-43, 44, αρ. 34, σελ. 180, εικ. 61, αρ. 107-108, σελ. 196, εικ. 152-156, αρ. 148, σελ. 205, εικ. 208.

⁶²⁸ Στο ίδιο, σελ. 52-63.

⁶²⁹ Διακρίνονται ελάχιστα, ορισμένα γράμματα αριστερά από το κεφάλι του Αγίου ([ΓΡ]Η ΓΟ[ΡΙ]Ο C).

Από το ειλητό που κρατά ο Άγιος Νικόλαος σώζεται μόνο το κοντάκιο στο ανώτερο τμήμα, ενώ του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου δεν σώζεται (εικ. 39). Στο ειλητό του Αγίου Βασιλείου διαβάζουμε: «[ΟΝΔΕΙC ΑΖΙΟ]C Τ/ΩΝ C[ΥΝ/ΔΕ]ΔΕΜ̄Ν/ ΤΑΙ[C CΑΡΚΙ/Κ]Α[ΙC] ΕΠΙΘΝ/[ΜΙΑΙC]. Πρόκειται για την αρχή του Χερουβικού Ύμνου από τη λειτουργία του Χρυσοστόμου⁶³⁰, που κατά κανόνα στις παραστάσεις του Μελισμού συνδέεται με τον Άγιο Βασίλειο⁶³¹. Στο ειλητό του Αγίου Γρηγορίου διαβάζουμε: «[ΚΥΡΙΕ] Ο ΘC ΗΜΩΝ/ΟΝ ΤΟ ΚΡΑ/ΤΟC ΑΝΙΚΑ/CΤΟΝ ΚΑΙ Η/ΔΟΞΑ ΑΚΑ/[ΤΑΛΗΠΤΟC]. Πρόκειται για την απαρχή της ευχής του Α' αντιφώνου από τη λειτουργία του Χρυσοστόμου⁶³².

Αναφέρεται ότι στην κόγχη της πρόθεσης υπάρχει η παράσταση του Ιησού ως Μεγάλης Βουλής Αγγέλου⁶³³. Σήμερα διακρίνονται μόνο κάποια ίχνη καφέ χρώματος, που ίσως σχηματίζουν την κάθετη και οριζόντια κεραία ενός σταυρού και αριστερά του το περίγραμμα μιας μορφής. Τα κονιάματα που σώζονται πρέπει να είναι τα αρχικά, καθώς όπως φαίνεται τα μεταγενέστερα έχουν αφαιρεθεί ή έχουν καταπέσει. Ίσως στο σημείο εικονιζόταν η Άκρα Ταπείνωση. Σίγουρα όμως δεν υπάρχει παράσταση του Ιησού ως Μεγάλης Βουλής Αγγέλου.

Β' στρώμα (μεταβυζαντινό)

Πάνω από την κόγχη της πρόθεσης, στον ανατολικό τοίχο του ΒΑ γωνιακού διαμερίσματος εικονίζεται σε δίχρωμο κάμπο μια μετωπική μορφή με φωτοστέφανο, που έχει το αριστερό χέρι μπροστά στο στήθος (μάλλον κλειστό κρατώντας κάτι) και το δεξί ανοιχτό σε στάση δέησης (εικ. 53). Περιβάλλεται από λεπτή ταινία, που καταλήγει στο ανώτερο τμήμα σε οξυκόρυφο τόξο. Από πάνω, μέσα σε τραπεζιοειδές διάχωρο, σε καφεκίτρινο βάθος υπάρχει γραπτό φυτικό κόσμημα με σταυρό στο κέντρο. Δεν σώζεται το πρόσωπο της μορφής και το τμήμα του σώματος από τη μέση περίπου και κάτω. Φοράει ανοιχτόχρωμο χιτώνα με χρυσοποίκιλτα επιμανίκια. Στη μέση περίπου διακρίνεται μια πλατιά χρυσή, κοσμημένη ζώνη. Πάνω από το χιτώνα φέρει περίκλειση και κόκκινο μανδύα. Στο

⁶³⁰ Brightman, *Liturgies*, σελ. 318, στ. 4-7, Τρεμπέλας, *Αι τρεις Λειτουργίες*, σελ. 71, στ. 6-7.

⁶³¹ Κωνσταντινίδη, *Μελισμός*, σελ. 146.

⁶³² Brightman, *όπ. π.*, σελ. 310, στ. 15-17, Τρεμπέλας, *όπ. π.*, σελ. 27-28.

⁶³³ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 361. Ο Στ. Μουζάκης, (*Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 77), αναφέρει ότι στην κόγχη της πρόθεσης διακρίνεται τμήμα αγίου από το δεύτερο στρώμα και κόσμημα φυτικό από το τρίτο στρώμα.

εσωράχιο του νότιου τόξου του ΒΑ γωνιακού διαμερίσματος υπάρχει τμήμα με φυτικό διάκοσμο, μέσα σε πλαίσιο ταινίας σε χρώμα ώχρας, ο οποίος παρουσιάζει ομοιότητες με κουφική διακόσμηση (εικ. 54). Οι δύο παραπάνω συνθέσεις έχουν πραγματοποιηθεί πιθανόν την ίδια περίοδο, όπως φαίνεται από τις ομοιότητες που παρουσιάζει ο φυτικός διάκοσμος του εσωραχίου με εκείνον του τραπεζιοειδούς διαχώρου, τόσο ως προς την εκτέλεση όσο και ως προς τις χρωματικές επιλογές (καφεκίτρινο βάθος και σκούρο πορφυρό σχέδιο). Λίγο πιο δεξιά από το τμήμα του φυτικού διακόσμου διακρίνεται τμήμα προιονωτής ταινία, που διακοσμούσε το μέτωπο της αψίδας και είναι πολύ πιθανόν να αντιγράφει το αντίστοιχο κόσμημα της βυζαντινής περιόδου.

Κυρίως ναός

Στην καμάρα της δυτικής κεραίας στο βόρειο ημιχόριο σώζεται η παράσταση της Αποκαθήλωσης (εικ. 43). Κάποια τμήματα της τοιχογραφίας στο δεξί τμήμα της σύνθεσης έχουν αποκολληθεί. Στο κέντρο ο νεκρός Ιησούς, που φοράει μονάχα το περιζώμα, γέρνει το σώμα του προς τα αριστερά. Συγκρατείται από τη Θεοτόκο, η οποία εικονίζεται όρθια πάνω σε διάλιθο σκαμνί και ασπάζεται την αριστερή Του παρειά. Στο κέντρο της σύνθεσης εικονίζεται ο Ιωσήφ από την Αρμαθαία⁶³⁴, ο οποίος έχει ανέβει επάνω στον σταυρό⁶³⁵ για να παραλάβει το σώμα του Ιησού. Μικρός βραχώδης σχηματισμός, που υποδηλώνει τον Γολγοθά, βρίσκεται στο κατώτερο κεντρικό τμήμα, πάνω στον οποίο στερεώνεται ο σταυρός. Ο Νικόδημος ο βουλευτής, ο «νυχτερινός» μαθητής του Ιησού, προσπαθεί με μια τανάλια να αφαιρέσει τα καρφιά από τα πόδια του Χριστού. Έξι ακόμα πρόσωπα εντάσσονται στην σκηνή. Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος ([ΘΕ]ΟΛΟ[ΓΟΣ])⁶³⁶ και η Μαρία η Μαγδαληνή, στα δεξιά και αριστερά αντίστοιχα, ασπάζονται τις χείρες του Ιησού θρηνώντας. Δεξιά από τον Ιωάννη και αριστερά από τη Μαρία τη Μαγδαληνή υπάρχουν από δύο μυροφόρες γυναίκες που θρηνούν. Η σύνθεση έχει αρκετά μεγάλη

⁶³⁴ Σχετικά με την ευαγγελική αφήγηση της Αποκαθήλωσης βλ.: Ματθαίος, κεφ. 27: 57, Μάρκος, κεφ. 15: 42-47, Λουκάς, κεφ. 23: 50 και Ιωάννης, κεφ. 19: 38.

⁶³⁵ Είναι ανεβασμένος σε σκάλα που υποδηλώνεται ασαφώς, σύμφωνα με την Αικ. Παντελίδου, («Εργασίες στερέωσης», σελ. 367). Στην τοιχογραφία δεν διακρίνεται κάποια σκάλα, όμως η στάση του σώματος του Ιωσήφ υποδηλώνει ότι είναι ανεβασμένος σε μια σκάλα, που για κάποιο λόγο δεν είναι σήμερα ορατή.

⁶³⁶ Διακρίνονται αμυδρά πάνω από το κεφάλι του Ιωάννη τρία γράμματα. Επίσης, ίχνη γραμμμάτων διακρίνονται επάνω από τον αριστερό όμιλο των μυροφόρων γυναικών, χωρίς να είναι δυνατόν να αναγνωστούν.

χρωματική ποικιλία. Το βάθος είναι σκούρο μπλε. Στο ανώτερο τμήμα της παράστασης, εκατέρωθεν του σταυρού υπερίπτανται δυο άγγελοι με καλυμμένες τις χείρες. Ο άγγελος αριστερά έχει πρασινωπό ένδυμα και ο έτερος δεξιά ανοιχτόχρωμο, ίσως λευκό. Η Παναγία ενδύεται σκούρο χιτώνα και πορφυρό μαφόριο. Ο Ιωσήφ φορά λευκό-γκρι χιτώνα και πορτοκαλέρυθρο ιμάτιο. Τα ενδύματα του Ιωάννη είναι χρυσοκίτρινα. Η Μαρία η Μαγδαληνή φορά ανοιχτό πορτοκαλί χιτώνα και κόκκινο μαφόριο. Στο κατώτερο τμήμα, ο Νικόδημος (δεν σώζεται το κεφάλι) φορά ανοιχτό γαλανό χιτώνα και πορφυρό ιμάτιο. Οι μυροφόρες ενδύονται χιτώνες σε πορτοκαλί και γκριζούς χρωματισμούς. Η μορφή στο δεξί άκρο φοράει πορφυρό μαφόριο και η αμέσως αριστερά της μάλλον σκούρο μπλε. Η μορφή στο αριστερό άκρο φοράει ερυθρό-κεραμιδί μαφόριο, ενώ στην αμέσως δεξιά της τα χρώματα των ενδυμάτων είναι αρκετά αλλοιωμένα και δεν μπορούν να προσδιοριστούν.

Στο νότιο ημιχόριο της καμάρας της δυτικής κεραίας διακρίνεται ο Χριστός Ελκόμενος επί σταυρού (εικ. 44). Λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης, δεν διακρίνεται καθαρά κανένα πρόσωπο. Ο Χριστός στο αριστερό τμήμα της σύνθεσης, έχοντας δεμένα τα χέρια έμπροσθεν με σχοινί, σύρεται από έναν στρατιώτη(;) ⁶³⁷ προς τον σταυρό. Στη σύνθεση φαίνεται η κλίμακα με την οποία θα ανέλθει ο Ιησούς στον σταυρό και ένας υπηρέτης, ακριβώς πίσω από τον σταυρό, ο οποίος τον στερεώνει στον Γολγοθά. Ο τόπος μαρτυρίου υποδηλώνεται σχηματικά με τη μορφή ενός μικρού βράχου. Τον Χριστό ακολουθούν από αριστερά ο Ιωάννης ο Θεολόγος, η Θεοτόκος και ένας όμιλος τεσσάρων ή πέντε γυναικείων αδιάγνωστων μορφών ⁶³⁸, που φέρουν φωτοστέφανο. Στα δεξιά εικονίζεται μια ηλικιωμένη μορφή με λευκά μακριά μαλλιά και γένια, που με το δεξί χέρι δείχνει τον σταυρό. Αυτή η μορφή θα πρέπει να ταυτιστεί με τον γέροντα Εβραίο, ο οποίος αποτελεί κοινό εικονογραφικό στοιχείο σε παραστάσεις του Ελκόμενου, όταν ο σταυρός απεικονίζεται ήδη προσηλωμένος ⁶³⁹. Πίσω από τον γέροντα, στο ακριανό δεξί τμήμα διακρίνεται ένας στρατιώτης. Φαίνεται να φορά χρυσό φοιδωτό θώρακα, προστατευτικά δερμάτινα πτερύγια και ίσως χλαμύδα. Αριστερά και δεξιά από τον σταυρό διακρίνονται ίχνη λευκών γραμμών, που λογικά θα

⁶³⁷ Η μορφή φαίνεται να φορά χιτώνα, που φτάνει ως τα γόνατα. Θα μπορούσε να απεικονίζει στρατιώτη ή υπηρέτη.

⁶³⁸ Οι απεικονιζόμενες μορφές είναι δυδιάκριτες, αλλά πρόκειται για γυναίκες, μάλλον μυροφόρες, καθώς διακρίνονται τα μαφόριά τους.

⁶³⁹ Κατσελάκη, «Ελκόμενος», σελ. 188.

ταυτίζουν το επεισόδιο. Ειδικότερα τα γράμματα πάνω από τη μορφή του Εβραίου γέροντα, πιθανόν έγγραφαν την προσταγή: «ανάβηθι», που απαντά συχνά στην εικονογράφηση του επεισοδίου⁶⁴⁰. Στο ανώτερο και αριστερό τμήμα της παράστασης υπερίπτανται δυο άγγελοι με καλυμμένα τα χέρια. Εκατέρωθεν του σταυρού και ακριβώς πάνω από την οριζόντια κεραία δηλώνονται από τα δεξιά προς τα αριστερά ο ήλιος και η σελήνη⁶⁴¹.

Τα χρώματα των ενδυμάτων, όπως και τα ίδια τα ενδύματα, είναι δυσδιάκριτα. Οι γυναικείες αδιάγνωστες μορφές στα αριστερά φέρουν μαφόριο. Ο Ιωάννης και ο Ιησούς ενδύονται με χιτώνα και ιμάτιο. Η κεντρική μορφή, που εικονίζει στρατιώτη ή υπηρέτη, φορά χιτώνα και φαίνεται να φέρει περικόλωση. Τέλος, ο Εβραίος γέροντας φορά ανοιχτόχρωμο πορτοκαλί ιμάτιο και πιο σκούρο χιτώνα.

Το κενό που δημιουργείται ανάμεσα στις δύο συνθέσεις, στο κλειδί της καμάρας, διακοσμείται με φυτικό σχέδιο (εικ. 33, 45). Το διάχωρο ανάμεσα στις παραστάσεις του Ελκόμενου και της Αποκαθήλωσης, φαίνεται να διαιρείται σε ρομβοειδή τμήματα. Στο τμήμα που διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση από όλα τα υπόλοιπα (εικ. 45), μέσα σε χρυσοκίτρινο βάθος υπάρχουν δύο πορφυρά τρίφυλλα ή τετράφυλλα φυτά. Το ίδιο μοτίβο είναι πιθανόν να επαναλαμβανόταν κατά μήκος της καμάρας, όπως φαίνεται και από το παρόμοιο φυτό που διακρίνεται στο επόμενο διάχωρο, το οποίο όμως είναι αρκετά πιο ξεθωριασμένο. Ίσως να διαφοροποιούταν το χρώμα του βάθους στα υπόλοιπα ρομβοειδή τμήματα.

Τοιχογραφίες σώζονται και στις επιφάνειες πάνω από τους δυτικούς κίονες. Πάνω από τον ΝΔ κίονα και ακριβώς κάτω από την παράσταση του Ελκόμενου εικονίζεται ο Άγιος Συμεών ο Στυλίτης (εικ. 46). Το βάθος είναι κίτρινο στο κατώτερο τμήμα, ακολουθεί ένα μικρό τμήμα σε μαύρο και ακολουθεί ένα μεγάλο τμήμα, όπου το χρώμα έχει ξεθωριάσει. Σε αυτό διακρίνονται ίχνη τόσο μαύρου χρώματος όσο και καφέ-ώχρας, δεξιά από

⁶⁴⁰ Βλ. για παράδειγμα την αντίστοιχη παράσταση στην Ομορφοκκλησιά στην Αίγινα, όπου τη θέση του γέροντα παίρνει ένας στρατιώτης. Αυτός δείχνει τον σταυρό και πάνω από το κεφάλι του αριστερά επιγράφεται με λευκά μεγάλα γράμματα η προσταγή: «ANABHΘI», Σωτηρίου, «Η Όμορφη Εκκλησιά Αιγίνης», σελ. 266, εικ. 15, Φωσκόλου, *Η Όμορφη Εκκλησία στην Αίγινα*, εικ. 28.

⁶⁴¹ Η απεικόνιση των αγγέλων, του ήλιου και της σελήνης αποτελούν βασικά στοιχεία στην εικονογραφία της Σταύρωσης και υποδεικνύουν επιρροή του ζωγράφου από αυτήν την παράσταση. Για παραδείγματα βλ. Millet, *Recherches*, σελ. 396-450 και Schiller, *Ikonographie*, σελ. 327-348.

τον στύλο. Ο ασκητής κάθεται μετωπικός σε κυκλικό μαρμάρινο κουβούκλιο, που περιβάλλεται από χαμηλό κιγκλίδωμα και στηρίζεται σε αράβδωτο κίονα. Κρατά σταυρό με το δεξί χέρι και υψώνει το αριστερό στο ύψος τους στήθους σε στάση δέησης. Φορά κουκούλιο και μανδύα. Δεξιά από το κεφάλι του σώζεται η επιγραφή: «C[VM]ΕΩΝ Ο CTVΛI[THC]». Ίχνη γραμμάτων σώζονται και αριστερά, όμως δεν μπορούν να αναγνωσθούν.

Στην επιφάνεια της τοιχογραφίας διακρίνονται ναυτικά ακιδογραφήματα ή χαράγματα⁶⁴² (εικ. 48). Τα χαράγματα από τις τοιχογραφίες του Συμεών του Στυλίτη, αλλά και του προφήτη Ηλία, έχει αποδώσει σχεδιαστικά ο Στ. Μουζάκης⁶⁴³. Υπάρχουν στην παράσταση του Συμεών και άλλες εγχαράξεις, στις οποίες διαβάζουμε γράμματα: «ΟΚΟΣ» (τεράστια κεφαλαία γράμματα στο ύψος των ώμων) «π» (στη δεξιά κάθετη κόκκινη ταινία που περιγράφει την τοιχογραφία), και αριθμούς «(1;)812» (και αυτό στην κόκκινη ταινία, σε λίγο μεγαλύτερο ύψος). Αυτές οι εγχαράξεις πρέπει να είναι κατά πολύ νεότερες, ίσως σύγχρονες και μάλλον ασύνδετες. Το τριγωνικό διάχωρο που σχηματίζεται δεξιά από τον Συμεών καλύπτεται με ελικοειδή βλαστό σε μαύρο βάθος.

Στην επιφάνεια επάνω από τον ΒΔ κίονα σώζεται τοιχογραφία με τον προφήτη Ηλία⁶⁴⁴ (εικ. 49 Α). Σε δίχρωμο κάμπο (κίτρινο-μαύρο), ο προφήτης κάθεται στην απαρχή του ορεινού όγκου που υψώνεται από πίσω του. Με το δεξί χέρι στηρίζει το κεφάλι, το οποίο στρέφει προς το πάνω αριστερό τμήμα της παράστασης, από όπου κατέρχεται ο κόρακας που του

⁶⁴² Δελούκα, «Ναυτικά χαράγματα», σελ. 38. Με τον όρο «ναυτικά χαράγματα» εννοούμε κάθε εγχάρακτη αναπαράσταση προερχόμενη από τη ναυτική ζωή ή σχετιζόμενη με αυτή, όπως πλοίο ή μέρος αυτού, άγκυρα, εξαρτισμό πλοίου, ψάρια κλπ. Πρόκειται για μια έκφραση γραπτή, αυθόρμητη, στιγμιαία και συχνά απλοϊκή. Τα ναυτικά χαράγματα εκτείνονται χρονολογικά από την προϊστορική εποχή μέχρι και τις μέρες μας και αποτελούν μια πολύτιμη πηγή πληροφοριών. Πρόκειται για μια «διεθνή πρακτική αφιερωμάτων», που συμβάλλει στη μελέτη πτυχών της ναυτικής ιστορίας και της αρχαιολογίας».

⁶⁴³ Στην παράσταση του Συμεών, τα σωζόμενα χαράγματα απεικονίζουν μια γαλέρα, ένα γρुकάριο και ένα στρογγυλό πλοίο με ξυλόκαστρο, Μουζάκης, «Σχόλια σε ακιδογραφήματα», σελ. 185, 195, πίν. Ζ', ο ίδιος, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 78. Από προσωπική μας επικοινωνία γνωρίζω ότι η κα Δελούκα έχει εξασφαλίσει άδεια για μελέτη και σχεδίαση των συγκεκριμένων χαραγμάτων από την ΕΦΑΑΝΑΤ. Αναμένουμε λοιπόν και οποιοδήποτε νεότερο στοιχείο μπορεί να προκύψει, καθώς διακρίνεται ένα ακόμα ναυτικό χάραγμα (εμβολισμός), που δεν φαίνεται να έχει σχεδιάσει ο Στ. Μουζάκης, παρότι κάνει αναφορά.

⁶⁴⁴ Ο Στ. Μουζάκης, (*Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 78), λανθασμένα ταυτίζει τη μορφή με τον Ευαγγελιστή Ιωάννη.

φέρει την τροφή. Το αριστερό χέρι ακουμπά στο αριστερό γόνατο. Έχει λευκά μαλλιά και γένια. Τα μάτια από το πρόσωπό του έχουν καταστραφεί, όπως και αρκετά μεγάλο τμήμα της τοιχογραφίας στα αριστερά του, στο οποίο συνεχιζόταν ο ορεινός όγκος. Φοράει καφέ χιτώνα και μηλωτή σε πιο σκούρο καφέ χρώμα. Και σε αυτήν την τοιχογραφία σώζεται ναυτικό χάραγμα⁶⁴⁵, δεξιά από τα πόδια του προφήτη. Η παράσταση περιγράφεται από κόκκινη ταινία. Γίνεται λόγος και για ένα ακόμα χάραγμα, επί της ουσίας για μια επιγραφή στη νότια πλευρά: «Μ. ΛΑΥΔΑΣ/βάφτισα/τό τέκνο μου/1537/12/Απρίλι/καλέσας/αυτό/Ηλία»⁶⁴⁶, το οποίο όμως δεν εντοπίστηκε.

Κάποια σπαράγματα τοιχογραφιών υπάρχουν και στον κυρίως ναό. Στον ανατολικό τοίχο του ΒΔ γωνιακού διαμερίσματος πάνω από το τόξο σώζεται τμήμα παράστασης (εικ. 50). Στο δεξί τμήμα του τοίχου υπάρχει μια μορφή που φορά γαλανό χιτώνα και κόκκινο ιμάτιο, σε στάση ημιανάκλισης. Δε σώζεται το ανώτερο τμήμα του κορμού και το κεφάλι. Το βάθος είναι σε ώχρα. Στο δεξιότερο τμήμα φαίνεται να αναδύεται ένας ορεινός όγκος, που αποδίδεται με καφέ χρώμα. Από κάτω, υπάρχει τριγωνικό διάχωρο που διακοσμείται με ελικοειδή βλαστό και αποδίδεται με μαύρο χρώμα σε λευκό βάθος.

Το εσωράχιο του τόξου του ανατολικού τοίχου του ίδιου γωνιακού διαμερίσματος διακοσμείται με ελικοειδή βλαστό αποδομένο με λευκό χρώμα σε σκούρο βάθος (εικ. 51). Πιο χαμηλά, στη βόρεια πλευρά εικονίζεται αδιάγνωστη μορφή αγίου. Η τοιχογραφία σώζεται αποσπασματικά και έχει πολλές φθορές. Σε δίχρωμο κάμπο, μια νεανική ανδρική μορφή με φωτοστέφανο κρατά με το αριστερό καλυμμένο χέρι χρυσό, σταχωμένο κώδικα. Το πρόσωπο διακρίνεται ελάχιστα. Έχει κοντή κόμη και φαίνεται να είναι αγένειος. Δεξιά από το πρόσωπο του αγίου υπάρχουν δυσανάγνωστα γράμματα που όμως ταυτίζουν την μορφή: «Ο [ΑΓΙΟΣ] ΚΑΛ/ΗΒΗ/Τ[ΗΣ]», με τον Άγιο Ιωάννη τον Καλυβίτη. Στην κόκκινη ταινία στα δεξιά του αγίου και στο ύψος του κώδικα, σώζονται γράμματα που σχημάτιζαν αφιερωματική επιγραφή σε κατακόρυφο

⁶⁴⁵ Στρογγυλή γαλέρα ή δρόμων, Μουζάκης, «Σχόλια σε ακιδογραφήματα», σελ. 185, πίν. Ζ', ο ίδιος, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 78.

⁶⁴⁶ Γκητάκος, *Ανέκδοτοι επιγραφαί*, σελ. 28, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 78.

προσανατολισμό⁶⁴⁷. Σε μικρό τμήμα του κώδικα και του αριστερού ώμου διακρίνεται τμήμα ή απόπειρα χαράγματος. Τέλος, στο τόξο πάνω από τη θύρα του νότιου τοίχου υπάρχουν σπαράγματα τοιχογραφιών (εικ. 52), χωρίς να μπορεί να διακριθεί το θέμα της εικονιζόμενης παράστασης.

Τρούλος

Οι τοιχογραφίες του τρούλου (εικ. 25) είναι κατά πολύ νεότερες. Χρονολογούνται από την Αικ. Παντελίδου στον 19ο αιώνα ⁶⁴⁸ και διατηρούνται αρκετά αλλοιωμένες.

Επιμέρους εικονογραφικές παρατηρήσεις

Πλατυτέρα. Στο τεταρτοσφαιρίο της αψίδας εικονίζεται η Πλατυτέρα, ένθρονη, βρεφοκρατούσα, με σεβίζοντες αρχαγγέλους. Ήδη από τον 6ο αιώνα ⁶⁴⁹ η Παναγία στον συγκεκριμένο τύπο εικονίζεται ανάμεσα σε αγίους ή αποστόλους σε φορητές εικόνες⁶⁵⁰ και τοιχογραφίες⁶⁵¹ και ανάμεσα σε αγγέλους σε ψηφιδωτά⁶⁵². Μετά την εικονομαχία και σε όλη τη μεσοβυζαντινή περίοδο, ο τύπος χρησιμοποιείται για τη διακόσμηση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας σε σημαντικά μνημεία σε όλη την επικράτεια ⁶⁵³. Από τον 11ο αιώνα χρησιμοποιείται παράλληλα μαζί με άλλους και ο τύπος της Παναγίας Βλαχερνίτισσας, με ιδιαίτερη εξάπλωση κατά τον 12ο αιώνα. Από το τέλος του ίδιου αιώνα παρατηρείται επιστροφή στον τύπο που απαντά και στο μνημείο των Αχαρνών, δηλαδή της

⁶⁴⁷ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 362. Μπορούν να διαβαστούν ορισμένα γράμματα (...ω...δου...κεε..εω), όπου ίσως να σχηματίζονται οι λέξεις «δούλω ή δούλον» και «κύριε», που απαντούν σε αφιερωματικές επιγραφές.

⁶⁴⁸ Παντελίδου, *όπ. π.*, σελ. 362.

⁶⁴⁹ Ο εικονογραφικός τύπος της ένθρονης, βρεφοκρατούσας Παναγίας διαμορφώνεται μετά τη Σύνοδο της Εφέσου, η οποία εγκαινιάζει μια περίοδο έντονης μαριολογικής λατρείας, Φωσκόλου, *Η Ομορφή Εκκλησία στην Αίγινα*, σελ. 78. Το κύριο έργο της Γ' Οικουμενικής Συνόδου (431) ήταν η καταδίκη της αίρεσης του Νεστορίου (σχετικά με την προσκύνηση της Θεοτόκου-Χριστοτόκου), Καρμίρης, *Τα δογματικά*, σελ. 135 κ. εξ.

⁶⁵⁰ Όπως η εικόνα από το Σινά (β' μισό του 6ου αιώνα), Βοκοτόπουλος, *Βυζαντινές Εικόνες*, εικ. 3, σελ. 31, 191.

⁶⁵¹ Όπως η τοιχογραφία στην κατακόμβη της Κομοδίλλης στη Ρώμη (528-530), Γκιολές, *Μνημειακή Ζωγραφική*, σελ. 245-246, 371, εικ. 104.

⁶⁵² Όπως τα ψηφιδωτά στον Άγιο Απολλινάριο τον Νέο (π. 500), Γκιολές, *όπ. π.*, σελ. 169 και στην Ευφρασιανή Βασιλική στο Παρέντιο (π. 550), στο ίδιο, σελ. 194-195, σελ. 354, εικ. 75, όπου η Θεοτόκος ανάμεσα σε αγγέλους, αγίους και κληρικούς, εικονίζεται στο τεταρτοσφαιρίο της αψίδας.

⁶⁵³ Όπως στην Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη, στην Αγία Σοφία στη Θεσσαλονίκη, στα καθολικά των μονών του Οσίου Λουκά και Δαφνίου κ. α., Στουφή-Πουλημένου, *Βυζαντινές εκκλησίες*, σελ. 206 κ. ξ.

ένθρονης Παναγίας, που δορυφορείται από αγγέλους⁶⁵⁴. Στην παλαιολόγεια περίοδο η χρήση του τύπου για τη διακόσμηση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας απαντά συνήθως σε μνημεία που συνδέονται με υψηλές χορηγίες⁶⁵⁵, ενώ από τα μέσα του 13ου αιώνα, στα μικρά επαρχιακά μνημεία του νότιου ελλαδικού χώρου επιστρέφει ο απλούστερος τύπος της Βλαχερνίτισσας⁶⁵⁶.

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη στο Μενίδι είναι ένα μικρό επαρχιακό μνημείο. Η απεικόνιση της ένθρονης, βρεφοκρατούσας Παναγίας ανάμεσα σε σεβίζοντες αγγέλους, αντί της Βλαχερνίτισσας στην αψίδα του Αγίου Ιωάννη, δεν είναι συνηθισμένη τόσο εξ αιτίας του μικρού μεγέθους του ναού (και κατ' επέκταση του διαθέσιμου χώρου για αγιογράφιση), όσο και εξ αιτίας του γεγονότος ότι το μνημείο δεν αποτελούσε κτίσμα υψηλών προθέσεων.

Παρατηρώντας επιμέρους στοιχεία της σύνθεσης, εντύπωση προκαλεί το λευκό ύφασμα που χρησιμοποιείται στο ερεισίνωτο του θρόνου, και καλύπτει μέρος του καθίσματος και των δύο κυλινδρικών μαξιλαριών. Αυτό δένεται κατά διαστήματα στο διάλιθο άνω στέλεχος του ερεισίνωτου (εικ. 55). Αντίστοιχος θρόνος με λευκό ύφασμα, που πορπώνεται κατά τόπους σε διάλιθο στέλεχος, εντοπίζεται στην παράσταση της Πλατυτέρας στον Άγιο Δημήτριο Καρδατά (εικ. 56)⁶⁵⁷. Σε

⁶⁵⁴ Από το τέλος του 12ου αιώνα, ο τύπος της ένθρονης βρεφοκρατούσας εντάσσεται σε μία σύνθεση (πλούσια διακοσμημένος θρόνος, και άγγελοι, ντυμένοι συνήθως με αυτοκρατορική ενδυμασία), που αποπνέει μεγαλοπρέπεια και έντονη διακοσμητική διάθεση. Τα μνημεία των οποίων η αψίδα διακοσμείται με αυτό το σχήμα, στο τέλος του 12ου και τις αρχές του 13ου αιώνα, αποτελούν κορυφαία ζωγραφικά σύνολα της περιόδου και αποτελούν ασφαλώς κτίσματα υψηλών προθέσεων (για παράδειγμα οι συνθέσεις στο Monreale, Demus, *Norman Sicily*, σελ. 114-115, πίν. 63, στο μοναστήρι του Βαčκονο, στο παρεκκλήσι της Παναγίας στη μονή της Πάτμου και στον ναό της Μαυριώτισσας), Hadermann-Misguich, *Kurbino*, σελ. 63-63, υποσημ. 84. Η Στουφή-Πουλημένου, (*Βυζαντινές εκκλησίες*, σελ. 207-208), παραθέτει παραδείγματα του τύπου σε ναούς της Αττικής, των Κυθήρων, της Αίγινας, της Κρήτης, αλλά και της Πελοποννήσου, από το πρώτο μισό του 13ου έως και τα τέλη του ίδιου αιώνα, με έντονες υστεροκομνηνικές επιβιώσεις (όπως ο Άγιος Πέτρος στα Καλύβια και το νότιο παρεκκλήσιο στη Σπηλιά Πεντέλης).

⁶⁵⁵ Όπως για παράδειγμα η Περίβλεπτος του Μυστρά, Dufrenne, *Mistra*, πίν. 60, Χατζηδάκης, *Μυστράς*, σελ. 73. Βλ. και Φωσκόλου, *Η Ομορφή Εκκλησία στην Αίγινα*, σελ. 81, υποσημ. 29.

⁶⁵⁶ Φωσκόλου, *όπ. π.*, σελ. 81-82.

⁶⁵⁷ Η τοιχογραφία δεν σώζεται, αλλά είναι γνωστή από παλαιά φωτογραφία που παραθέτει η Ι. Στουφή-Πουλημένου, (*όπ. π.*, σελ. 204, εικ. 87). Η ίδια την τοποθετεί στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα.

δύο ακόμα μνημεία, στον ναό της Παναγίας στα Φριλιγγιάνικα Κυθήρων⁶⁵⁸ (εικ. 57), (π. 1200) και στον Αϊ-Στρατηγό στους Επάνω Μπουλαριούς⁶⁵⁹ Μέσα Μάνης (εικ. 58), (τέλη 12ου αιώνα) εντοπίζονται παρόμοιοι θρόνοι, τα υφάσματα των οποίων αποδίδονται με πλουσιότερη διακόσμηση⁶⁶⁰.

Οι σεβίζοντες άγγελοι φορούν «αρχαϊκή» ενδυμασία, δηλαδή χιτώνα και ιμάτιο. Γενικά, στις αντίστοιχες παραστάσεις στα μνημεία του τέλους του 12ου⁶⁶¹, οι άγγελοι φορούν άλλοτε χιτώνα και ιμάτιο και άλλοτε αυτοκρατορική ενδυμασία. Στις υστεροβυζαντινές παραστάσεις που εντοπίζονται σε ναούς της Αττικής φαίνεται ότι προτιμάται η αρχαϊκή ενδυμασία: 1)στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια Κουβαρά μεγάλο τμήμα της τοιχογραφίας έχει καταστραφεί, όμως διακρίνονται τα ενδύματα του αγγέλου αριστερά της Θεοτόκου, ο οποίος φορά χιτώνα και ιμάτιο⁶⁶², 2)στο νότιο παρεκκλήσι της Σπηλιάς Πεντέλης⁶⁶³ η κατάσταση διατήρησης της τοιχογραφίας είναι πολύ κακή και δεν επιτρέπει ασφαλείς παρατηρήσεις. Ωστόσο, στον άγγελο δεξιά της Παναγίας διακρίνεται τμήμα ανοιχτόχρωμου ιματίου, ακριβώς κάτω από το κεφάλι, οπότε συμπεραίνουμε ότι και σε αυτήν την παράσταση οι άγγελοι ενδύονται χιτώνα και ιμάτιο. 3)στον Άγιο Δημήτριο Καρδατά δεν γνωρίζουμε καθόλου πως απεικονίζονταν οι άγγελοι, καθώς πλέον η τοιχογραφία δεν υπάρχει και η παλαιά φωτογραφία από το αρχείο του μουσείου Μπενάκη, δείχνει μονάχα το επάνω τμήμα του σώματος της Παναγίας και του Χριστού.

⁶⁵⁸ Χατζηδάκης-Μπίθα, *Ευρετήριο*, σελ. 120, εικ. 12.

⁶⁵⁹ Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, σελ. 433, εικ. 44.

⁶⁶⁰ Με σαφείς αναφορές σε παλαιότερα μεσοβυζαντινά πρότυπα όπως ο θρόνος από την παράσταση της Παναγίας Νικοποιού στον ναό της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα (1037-1056), Προκοπίου, *Το Μακεδονικό ζήτημα*, εικ. 16. Αντίστοιχα παραδείγματα απαντούν σε όλη την επικράτεια, όπως για παράδειγμα ο θρόνος της Βρεφοκρατούσας στο παρεκκλήσι της Παναγίας της μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο (τέλη 12ου αιώνα), Μουρίκη, «Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου», εικ. 3, και της Βρεφοκρατούσας στον καθεδρικό ναό στο Monreale, (τελευταίες δεκαετίες του 12ου αιώνα), Demus, *Norman Sicily*, πίν. 63.

⁶⁶¹ Με αρχαϊκή ενδυμασία εικονίζονται άγγελοι και σε εμβληματικά μνημεία της Κομνηνείας περιόδου, όπως στους Αγίους Αναργύρους της Καστοριάς, Malmquist, *Kastoria*, πίν. 2. και στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo, Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. Α. Για περισσότερα παραδείγματα βλ. Στουφή-Πουλημένου, *Βυζαντινές εκκλησίες*, σελ. 207, υποσημ. 477.

⁶⁶² Pansélinou, *Saint-Pierre*, σελ. 63, πίν. 8.

⁶⁶³ Μουρίκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες», σελ. 84, πίν. 21.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν κάποιες κοινές εικονογραφικές λεπτομέρειες ανάμεσα στις παραστάσεις στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο και τον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια Κουβαρά⁶⁶⁴ (1232), (εικ. 59, 60). Στην παράσταση στον Άγιο Πέτρο, στο κατώτερο τμήμα του θρόνου διακρίνεται ανοιχτόχρωμο ύφασμα που πέφτει δεξιά και αριστερά από το ποδαρικό, όπως συμβαίνει και στην αντίστοιχη τοιχογραφία στο μνημείο των Αχαρνών. Είναι πολύ πιθανόν το ίδιο ύφασμα να πορπώνεται στο ανώτερο στέλεχος του ερεισίνωτου, το οποίο όμως δεν έχει σωθεί. Ομοιότητες παρατηρούνται στο σχήμα και στη διακόσμηση των διάλιθων υποποδίων. Επίσης, ομοιότητες υπάρχουν στον τρόπο που πτυχώνεται στο κατώτερο τμήμα τόσο ο χιτώνας της Παναγίας, όσο και το ιμάτιο του αγγέλου στα αριστερά της.

Η επιγραφή που ανέγνωσε η Ν. Πανσελήνου, κάτω από τα απλωμένα χέρια του σεβίζοντος αγγέλου «**CE ΠPOCKBNOYME**»⁶⁶⁵, μας βοηθά να συμπληρώσουμε την αντίστοιχη επιγραφή που σώζεται στο ίδιο σημείο στην παράσταση του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου: «[ΣΕ ΠΡ]OCK[Υ]NOYME[N]». Η ίδια επιγραφή υπάρχει και στην αψίδα στον Αϊ-Στρατηγό στους Επάνω Μπουλαριούς, κάτω από τα χέρια του αρχαγγέλου στα αριστερά της βρεφοκρατούσας⁶⁶⁶. Η συνέχεια της επιγραφής στο αντίστοιχο σημείο δεξιά της Παναγίας «**ΚΑΙ ΘΝ ΕΚ CΘ ΤΕΧΘ[ΕΝΤΑ]**» μας βοηθά να αναγνώσουμε και την επιγραφή που υπάρχει στο ίδιο σημείο, στην αψίδα του μνημείου των Αχαρνών «**ΚΑΙ ΤΟΝ [ΕΚ]CΘ Τ[ΕΧ]ΘΕΝ[ΤΑ]**». Τέλος επισημαίνουμε τον κυματοειδή σχηματισμό που οριοθετεί την κατώτερη χρυσή ζώνη του βάθους (εικ. 61). Αντίστοιχη πράσινη ζώνη υπάρχει στο κατώτερο τμήμα του βάθους της αψίδας στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo (1191), (εικ. 62 Α)⁶⁶⁷. Παρόμοια κίτρινη ζώνη με σαφώς πιο πλατιά «κύματα» εντοπίζεται στην αψίδα του Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο (εικ. 62 Β), ο οποίος σύμφωνα με τη Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη οριοθετεί το έδαφος⁶⁶⁸. Ο ιδιαίτερος αυτός τρόπος με τον οποίο οριοθετείται το έδαφος,

⁶⁶⁴ Η εικόνα που παρατίθεται προέρχεται από τη μονογραφία της Pansélinou, *Saint-Pierre*, πίν. 8. Δεν υπάρχει κάποια άλλη δημοσιευμένη σχετική φωτογραφία με μεγαλύτερη ευκρίνεια, ωστόσο θεωρούμε ότι τα βασικά στοιχεία που μας απασχολούν διακρίνονται σε ικανοποιητικό βαθμό.

⁶⁶⁵ Στο ίδιο, σελ. 63.

⁶⁶⁶ Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, σελ. 443, εικ. 44, πίν. 106.

⁶⁶⁷ Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. Α, Balabanov, *Freske*, σελ. 48, εικ. 26.

⁶⁶⁸ Ασπρά-Βαρδαβάκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Ταξιάρχη», σελ. 204, πίν. 106.

τόσο στον Άγιο Ιωάννη στο Μενίδι, όσο και στον Ταξiάρχη στο Μαρκόπουλο, θεωρούμε ότι αποτελεί σαφώς υστεροκομνήνεια αναφορά.

Μελισμός. Στον ημικύλινδρο της αψίδας απεικονίζεται η παράσταση του Μελισμού⁶⁶⁹, που δημιουργήθηκε στις τελευταίες δεκαετίες του 12ου αιώνα, με έντονο ευχαριστιακό και λειτουργικό περιεχόμενο. επικρατεί το αμέσως επόμενο διάστημα στη διακόσμηση του ιερού βήματος για να δηλώσει την αντίθεση ανάμεσα στο λειτουργικό δόγμα της ανατολικής με τη δυτική εκκλησία. Η απεικόνιση του Μελισμού σε ναούς της λατινοκρατούμενης Αττικής θα μπορούσε να συνδεθεί με τη δυναμική προσωπικότητα του μητροπολίτη Αθηνών, Μιχαήλ Χωνιάτη (1182-1204), ο οποίος είχε άμεση επαφή με την Κωνσταντινούπολη⁶⁷⁰. Η παράσταση στον Άγιο Ιωάννη εντάσσεται στον Β' τύπο που προτείνει η Χ. Κωνσταντινίδη⁶⁷¹, αυτόν δηλαδή της υπερρεαλιστικής απεικόνισης με τη μορφή του ευχαριστιακού Χριστού-εφήβου⁶⁷² να καλύπτεται στο μέσον του σώματος με τον αέρα, μέσα σε ευχαριστιακό δίσκο. Στην Αττική, όλες οι γνωστές παραστάσεις της περιόδου ανήκουν στον ίδιο τύπο (Β' ρεαλιστική απεικόνιση), με μικρές ή μεγαλύτερες παραλλαγές. Η πρωϊμότερη γνωστή παράσταση εντοπίζεται στον ναό της Αγίας Κυριακής στην Κερατέα (1197/1198)⁶⁷³ και εικονίζει τον Χριστό-νήπιο, εντελώς γυμνό, μέσα σε δίσκο. Στο νότιο παρεκκλήσι της Σπηλιάς Πεντέλης (1233/1234)⁶⁷⁴, ο Χριστός-βρέφος καλύπτεται στο μέσον του σώματος από τον αέρα, μέσα σε δίσκο. Ο Χριστός-νήπιο σε δίσκο, δίπλα από το ποτήριο, εικονίζεται στον Μελισμό

⁶⁶⁹ Στο ορθόδοξο τυπικό, κατά την ετοιμασία της Θ. Κοινωνίας ο αμνός τεμαχίζεται (μελίζεται=Μελισμός) και οι πιστοί μετέχουν του σώματος και αίματος του Χριστού, λαμβάνοντας τη Θ. Κοινωνία. Στα παραπάνω αντιτίθενται οι Λατίνοι, όπως επίσης και στη χρήση του ζέοντος ύδατος, για αυτό και παρομοιάζονται με τους Αρμένιους, Konstantinidi, «Der 32 Kanon», σελ. 5-8.

⁶⁷⁰ Κωνσταντινίδη, *Μελισμός*, σελ. 81.

⁶⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 75 κ. εξ. Ο Α' τύπος «ρεαλιστική απεικόνιση» αποτελείται από τα ιερά σκεύη-τίμια δώρα επάνω στην τράπεζα, βλ. στο ίδιο, σελ. 65-73.

⁶⁷² Στην παράσταση του Μελισμού ο Χριστός εικονίζεται είτε απευθείας επάνω στην Αγία Τράπεζα, είτε σε δίσκο. Σε οψιμότερες παραστάσεις εικονίζεται και μέσα στο Άγιο Ποτήριο, Κωνσταντινίδη, *όπ. π.*, σελ. 76-86, 107-113.

⁶⁷³ Mc Kenzie, «Provincial Byzantine Painting», σελ. 139-146, Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Νεώτερα από τη συντήρηση των βυζαντινών μνημείων στα Μεσόγεια», σελ. 439-440, Κωνσταντινίδη, *όπ. π.*, σελ. 173, αρ. 4.

⁶⁷⁴ Μουρίκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες», σελ. 84, 88-91, 103, 106, πίν. 21-23, Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Νομών Αττικής και Πειραιώς» (1973), σελ. 69, πίν. 54 β-δ, Skawran, *The Development*, σελ. 183-184, εικ. 430-432, αρ. 73, Κωνσταντινίδη, *όπ. π.*, σελ. 175, εικ. 24-25, αρ. 10.

στον Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο (1275-1300)⁶⁷⁵. Παρόμοια παράσταση εντοπίζεται και στον Άγιο Γεώργιο (Όμορφη Εκκλησία) στο Γαλάτσι (1300-1325;)⁶⁷⁶. Στον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στο Μαρούσι (13ος αιώνας)⁶⁷⁷, ο Χριστός-παιδί είναι τοποθετημένος σε πλούσια διακοσμημένο δίσκο, δίπλα στο ποτήριο. Η μέση του καλύπτεται από αέρα, πάνω από τον οποίο τοποθετείται αστερίσκος. Τέλος, στον Άγιο Γεώργιο στον Ορκό υπήρχε στην αψίδα παράσταση του Μελισμού (α' μισό 13ου αιώνα)⁶⁷⁸. Από τον Χριστό σώζεται μόνο τμήμα του φωτοστέφανου, κάτω από το παράθυρο της αψίδας, που υποδηλώνει ότι αυτός δεν ήταν ξαπλωμένος στην Αγία Τράπεζα, αλλά πιθανόν εικονιζόταν ως ζωντανό παιδί ή ως ώριμος άνδρας, σε προτομή ή ανακαθισμένος⁶⁷⁹. Η απεικόνιση του Χριστού ως ζωντανού παιδιού στην παράσταση του Μελισμού δημιουργείται στο γύρισμα του 12ου προς τον 13ο αιώνα και καθιερώνεται, καθώς ανταποκρίνεται πιστότερα στη λειτουργική πραγματικότητα⁶⁸⁰.

Ο κύριος άξονας στην παράσταση του Μελισμού είναι ο ευχαριστιακός Χριστός ή τα τίμια δώρα πάνω στην τράπεζα και ο δευτερεύων περιλαμβάνει τους αγγέλους διακόνους⁶⁸¹ και τους συλλειτουργούντες ιεράρχες⁶⁸². Οι ιεράρχες που παριστάνονται στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο (Αγ. Νικόλαος, Αγ. Ιωάννης Χρυσόστομος, Αγ. Βασίλειος, Αγ. Γρηγόριος ο Θεολόγος) ακολουθούν τον γενικό κανόνα και είναι στραμμένοι σε στάση τριών τετάρτων προς τον ευχαριστιακό Χριστό,

⁶⁷⁵ Ασπρά-Βαρδαβάκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Ταξιάρχη», σελ. 200 κ. εξ., σελ. 204 κ. εξ., σελ. 227, πίν. 106., Κωνσταντινίδη, *Μελισμός*, σελ. 180, αρ. 31.

⁶⁷⁶ Το σωζόμενο τμήμα από τον Μελισμό ανήκει σε β' στρώμα τοιχογραφιών (το πρώτο τοποθετείται στις τελευταίες δεκαετίες του 13ου αιώνα), το οποίο η Χ. Κωνσταντινίδη, (όπ. π., σελ. 193, αρ.92), χρονολογεί στις αρχές του 14ου. Βλ. και Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Όμορφη Εκκλησία*, σελ. 11.

⁶⁷⁷ Πάλλης, *Μαρούσι*, σελ. 105, εικ. 86, ο ίδιος, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 293-294, πίν. 72β, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 35-38. Ο ναός δεν δημοσιεύεται αναλυτικά. Ο συγγραφέας (Μουζάκης) χρονολογεί χωρίς τεκμηρίωση. Ωστόσο από τις δημοσιευμένες φωτογραφίες τόσο του Αγίου Νικολάου, όσο και του Χριστού-παιδιού στην παράσταση του Μελισμού, συμφωνούμε ότι ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ιερού τοποθετείται στον 13ο αιώνα, αλλά πιθανότατα στο α' μισό.

⁶⁷⁸ Στουφή-Πουλημένου, *Βυζαντινές εκκλησίες*, σελ. 110-115, εικ. 39-41.

⁶⁷⁹ Στο ίδιο, σελ. 115.

⁶⁸⁰ Κωνσταντινίδη, όπ. π., σελ. 79-80. Ο Χριστός-παιδί άλλοτε εικονίζεται ως βρέφος, άλλοτε ως νήπιο και άλλοτε ως έφηβος, όπως και στην παράσταση του μνημείου των Αχαρνών. Ο διαχωρισμός της μορφής στην ηλικία του ευχαριστιακού Χριστού διέπεται από λεπτές ισορροπίες.

⁶⁸¹ Σχετικά με τον αριθμό και τον τρόπο απεικόνισής τους, βλ. στο ίδιο, σελ. 117-124.

⁶⁸² Σχετικά με την απεικόνιση των ιεραρχών από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια, μέχρι και την εμφάνιση του Μελισμού, βλ. στο ίδιο, σελ. 19-23.

κρατώντας με τα δυο τους χέρια ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητό. Οι δύο συγγραφείς της Θείας Λειτουργίας δεν λείπουν σχεδόν ποτέ από την παράσταση και όπως και στην περίπτωση του μνημείου των Αχαρνών εικονίζονται δίπλα στην Αγία Τράπεζα. Τρίτος σε συχνότητα απεικόνισης είναι ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, με την ιδιότητά του ως ο τρίτος από τους τρεις ιεράρχες⁶⁸³. Τους τρεις ιεράρχες συμπληρώνουν συνήθως ο Άγιος Αθανάσιος Αλεξανδρείας, ο Άγιος Νικόλαος (Μύρων Λυκίας) και ο Άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας. Οι ίδιοι ιεράρχες που εικονίζονται στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο απαντούν στην Αγία Κυριακή στην Κερατέα, στο νότιο παρεκκλήσιο της Σπηλιάς Πεντέλης και στη Μεταμόρφωση του Σωτήρα στο Μαρούσι⁶⁸⁴ και μάλιστα με την ίδια σειρά. Στον Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο, ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος αντικαθίσταται από τον Άγιο Γρηγόριο Νύσσης⁶⁸⁵.

Στο μνημείο των Αχαρνών όλοι οι αρχιερείς φορούν πολυσταύριο φαιλόνιο⁶⁸⁶. Αντίθετα στο νότιο παρεκκλήσιο της Σπηλιάς Πεντέλης, στη Μεταμόρφωση στο Μαρούσι και στον Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο αντίστοιχα άμφια φορούν μόνο οι αρχιερείς που είχαν διατελέσει πατριάρχες⁶⁸⁷, δηλαδή ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος και ο Γρηγόριος ο Θεολόγος. Το πολυσταύριο φαιλόνιο και στους τέσσερις αρχιερείς στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στο Μενίδι μπορεί να λειτουργήσει ως στοιχείο χρονολόγησης των τοιχογραφιών μετά τον 12ο αιώνα, αφού μέχρι τότε το φορούν μόνο οι έχοντες διατελέσει πατριάρχες.

Την καμάρα της δυτικής κεραίας του σταυρού διακοσμούν δύο παραστάσεις από το Πάθος του Χριστού, η Αποκαθήλωση και ο Ελκόμενος, οι οποίες είναι και οι μοναδικές πολυπρόσωπες συνθέσεις που σώζονται.

⁶⁸³ Μουρίκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες», σελ. 89. Μετά τον 11ο αιώνα και την καθιέρωση του κοινού εορτασμού των τριών ιεραρχών, ο Γρηγόριος ο Θεολόγος καθιερώνεται ως τρίτος στην ιεραρχία.

⁶⁸⁴ Δεν δημοσιεύονται φωτογραφίες όλων των ιεραρχών (παρά μόνο του Αγίου Νικολάου με αντίστοιχη αγιωνυμική επιγραφή), αλλά ταυτίζονται στην περιγραφή του εικονογραφικού προγράμματος από τον Μουζάκη, (*Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 36-37).

⁶⁸⁵ Ασπρά-Βαρδαβάκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Ταξιάρχη», σελ. 206.

⁶⁸⁶ Από τη μορφή του Αγίου Νικολάου διακρίνεται μόνο τμήμα του ωμοφορίου και δεν φαίνεται αν φορά και αυτός πολυσταύριο φαιλόνιο. Δεν υπάρχει όμως κάποιος λόγος για να διαφοροποιούνται τα δικά του άμφια από των υπόλοιπων ιεραρχών.

⁶⁸⁷ Τον 12ο αιώνα πολυσταύριο φαιλόνιο φορούσαν μόνο οι πατριάρχες. Κατά τον 13ο αιώνα πλέον το φορούν και οι κοινοί μητροπολίτες. Μουρίκη, *όπ. π.*, σελ. 90 και υποσημ. 27, σχετικά με το πολυσταύριο φαιλόνιο βλ. και Ασπρά-Βαρδαβάκη, *όπ. π.*, σελ. 206.

Δεν εντάσσονται στο Δωδεκάορτο, αλλά στον κύκλο των Παθών του Χριστού. Στη μεσοβυζαντινή περίοδο ο σχετικά περιορισμένος αυτός κύκλος συνήθως απεικονίζεται στον νάρθηκα. Από το β' μισό του 12ου αιώνα αναπτύσσεται και εμπλουτίζεται με αρκετές δευτερεύουσες παραστάσεις, κάτι που μπορεί να συνδεθεί με τον γενικότερο ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα και τα έντονα συναισθήματα, που χαρακτηρίζουν τη ζωγραφική της περιόδου⁶⁸⁸. Η παρουσία των δύο αγγέλων σε προτομή⁶⁸⁹ στο ανώτερο τμήμα των συνθέσεων, όπως και ο ήλιος και η σελήνη δεξιά και αριστερά από το σταυρό στην παράσταση του Ελκόμενου, είναι εικονογραφικά στοιχεία δανεισμένα από την παράσταση της Σταύρωσης⁶⁹⁰.

Αποκαθήλωση. Παλαιότερη απεικόνιση του θέματος της Αποκαθήλωσης⁶⁹¹ θεωρείται η παράσταση στο χειρόγραφο των Ομιλιών του Γρηγορίου Νανζιανζηνού (867-886), Par. Gr. 510⁶⁹² και από τον 12ο αιώνα περιλαμβάνεται αρκετά συχνά στα εικονογραφικά προγράμματα των ναών. Η παράσταση στον Άγιο Ιωάννη στο Μενίδι ενσωματώνει εικονογραφικά στοιχεία, που συντελούν στην κορύφωση της συναισθηματικής έντασης της σκηνής. Στα πρωιμότερα παραδείγματα η Θεοτόκος και ο Ιωάννης είναι απλά παρατηρητές και σταδιακά συμμετέχουν εκφράζοντας τη θλίψη τους⁶⁹³. Στην σύνθεσή μας εκτός από

⁶⁸⁸ Φωσκόλου, *Η Ομορφή Εκκλησία στην Αίγινα*, σελ. 67-68. Παρατίθενται αρκετά παραδείγματα ναών με εκτεταμένο κύκλο Παθών στο εικονογραφικό τους πρόγραμμα, από τα μέσα του 12ου ως και τις αρχές του 13ου αιώνα. Ένα παράδειγμα τέτοιου ναού στην Αττική είναι ο Σωτήρας Χριστός κοντά στα Μέγαρα, Γκητάκος, *Σωτήρας Χριστός*, σελ. 21-44, Skawran, *The Development*, σελ. 175-176, εικ. 319-335, Στουφή-Πουλημένου, *Βυζαντινές εκκλησίες*, σελ. 151-159.

⁶⁸⁹ Και στις δύο παραστάσεις οι άγγελοι εικονίζονται σε προτομή, φέροντας κοντά στο πρόσωπό τους τα καλυμμένα τους χέρια με τα οποία στηρίζουν το κεφάλι τους σε μια ένδειξη εσωτερικής θλίψης, βλ. σχετικά με τη χειρονομία Maguire, «The Depiction of Sorrow», σελ. 153-156. Σε άλλα παραδείγματα, όπως στην μοναδική γνωστή φορητή εικόνα με το θέμα του Ελκόμενου από τον ναό του Τιμίου Σταυρού στο Πελέντρι της Κύπρου (π. 1200), οι άγγελοι φανερώνουν τη λύπη τους με έντονες χειρονομίες και αποστρέφοντας το πρόσωπό τους από το κεντρικό θέμα, Βοκοτόπουλος, *Βυζαντινές Εικόνες*, σελ. 75, 203, αρ. 52, βλ. και Κατσελάκη, «Ελκόμενος», σελ. 188, υποσημ. 113.

⁶⁹⁰ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 641.

⁶⁹¹ Σχετικά με την εικονογραφία της παράστασης βλ. ενδεικτικά, Millet, *Recherches*, σελ. 467-488. Βλ. και Φωσκόλου, *όπ. π.*, σελ. 192, υποσημ. 1, όπου παρατίθεται αναλυτική βιβλιογραφία.

⁶⁹² Schiller, *Ikono-graphie*, σελ. 178, εικ. 548.

⁶⁹³ Στην Αποκαθήλωση στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, η Μαρία η Μαγδαληνή και ο Ιωάννης εκφράζουν τη θλίψη τους ασπάζόμενοι τα χέρια του Ιησού. Δύο από τις

τα κύρια πρόσωπα της σκηνής (Χριστός, Παναγία, Ιωάννης, Ιωσήφ Αριμαθαίας, Νικόδημος ⁶⁹⁴), προστίθεται η Μαρία η Μαγδαληνή, ασπαζόμενη το χέρι του Ιησού, αλλά και τέσσερις συνολικά γυναίκες-μυροφόρες, που κατανέμονται ανά δύο πίσω από τον Ιωάννη και την Μαρία. Επίσης, ο Ιωσήφ παριστάνεται πλέον ανεβασμένος στον σταυρό, κρατώντας από τη μέση το σώμα του Ιησού, που γέρνει με μεγάλη καμπύλη προς τα αριστερά, στην αγκαλιά της Θεοτόκου⁶⁹⁵. Η ένταξη των στοιχείων αυτών σε κορυφαία ζωγραφικά σύνολα του 13ου και 14ου αιώνα είναι σταδιακή, καθώς για παράδειγμα η αντίστοιχη παράσταση της Mileševa (περ. 1235) έχει παρόμοια διάταξη όλων των μορφών, με τη διαφορά ότι οι μυροφόρες-συνοδοί είναι μόνο δύο⁶⁹⁶, ενώ στην παράσταση στο Πρωτάτο (1309;⁶⁹⁷) και τον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino⁶⁹⁸ (1317) εμφανίζονται όλα τα εικονογραφικά στοιχεία που απαντούν και στη σύνθεση του Αγίου Ιωάννη (εικ. 63 Β)⁶⁹⁹.

μυροφόρες φέρουν το χέρι στην παρειά ως ένδειξη θλίψης και άλλη κρατά το πηγούνι της. Σχετικά με τις χειρονομίες που εκφράζουν τη θλίψη στη μεσοβυζαντινή τέχνη, βλ. Maguire, «The Depiction of Sorrow».

⁶⁹⁴ Ως παράδειγμα πρώιμης σύνθεσης με απεικόνιση μόνο των κυρίων προσώπων, παρατίθεται η Αποκαθήλωση στον Αγ. Παντελεήμονα στο Nerezi (1164), Sinkević, *St. Panteleimon*, σελ. 144, εικ. XLV (εικ. 63 Α). Στη σκηνή, ο Ιωσήφ ανεβασμένος με σκάλα στον σταυρό συγκρατεί το σώμα του Χριστού. Στα αριστερά του Χριστού, η Παναγία παραλαμβάνει το σώμα, ασπαζόμενη την δεξιά παρειά του. Στα δεξιά ο Ιωάννης ασπάζεται το δεξί χέρι, ενώ ο Νικόδημος στο κάτω μέρος της σύνθεσης αφαιρεί τα καρφιά από τα πόδια του Ιησού.

⁶⁹⁵ Ο τύπος αυτός διαμορφώνεται στα τέλη του 12ου με αρχές του 13ου αιώνα και κυριαρχεί στη ζωγραφική στο εξής, Φωσκόλου, *Η Ομορφή Εκκλησία στην Αίγινα*, σελ. 198, υποσημ. 27.

⁶⁹⁶ Hamann-MacLean-Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, εικ. 85.

⁶⁹⁷ Κανονίδης, *Πρωτάτο*, τόμ. Β', σελ. 40-56. Μετά τις πρόσφατες εργασίες συντήρησης στο Πρωτάτο, αποκαλύφθηκαν υπογραφές που συνηγορούν στην απόδοση του ζωγραφικού διακόσμου στο εργαστήριο των Μιχαήλ Αστράπα και Ευτυχίου. Η Α. Νάστου, μετά από συγκριτική ανάλυση των υπογεγραμμένων έργων τους και αυτών που αποδίδονται στο εργαστήριό τους, και σε συνδυασμό με τα ιστορικά γεγονότα της εποχής (ληηλασία του Αγ. Όρους από την Καταλανική Εταιρεία), προτείνει χρονολόγηση του διακόσμου μετά το 1309. Βλ. και Varpeiades, «The Wall-Paintings of the Protaton», 113-128, ειδικά τη σελ. 125, όπου ο συγγραφέας χρονολογεί τις τοιχογραφίες ανάμεσα στο 1309 και το 1311. Σχετικά με τις προτάσεις για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του Πρωτάτου (1262-1270, μετά το 1290, πριν το 1294/1295, πριν το 1303), βλ. Βασιλακέρης, «Οι τοιχογραφίες του Πρωτάτου», σελ. 118-119, υποσημ. 8-11.

⁶⁹⁸ Zarras, «The Passion Cycle», σελ. 198-199, 213, εικ. 17. Η παράσταση του σερβικού μνημείου επαναλαμβάνει τη σύνθεση του Πρωτάτου, με τη διαφορά ότι στα αριστερά της Μαγδαληνής έχει προστεθεί όμιλος μυροφόρων. Στο Πρωτάτο και στον Άγιο Ιωάννη στο Μενίδι εικονίζονται μόνο δύο μυροφόρες.

⁶⁹⁹ Κανονίδης, *όπ. π.*, τόμ. Α', σελ. 269.

Στον ευρύτερο χώρο της Αττικής είναι ελάχιστες οι σωζόμενες υστεροβυζαντινές παραστάσεις της Αποκαθήλωσης. Όπου απαντούν⁷⁰⁰, φαίνεται να αντικατοπτρίζουν μια αρχαιότερη και πιο συντηρητική προσέγγιση της εικονογραφίας της σκηνης⁷⁰¹, καθώς απουσιάζουν οι μυροφόρες, ενώ οι στάσεις και οι κινήσεις της Παναγίας και του Ιωάννη είναι σαφώς πιο συγκρατημένες. Η πλήρως ανεπτυγμένη (εικονογραφικά) παράσταση στο μνημείο των Αχαρνών, οι μεγάλες ομοιότητες στη σύνθεση με αντίστοιχες κορυφαίων ζωγραφικών συνόλων των παλαιολόγειων χρόνων και ο αφηγηματικός χαρακτήρας, που προσδίδεται με την προσθήκη των δευτερευόντων προσώπων, υποδεικνύουν ότι ο ζωγράφος είναι ενήμερος για τις νέες καλλιτεχνικές τάσεις του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα.

Ελκόμενος. Ο Ελκόμενος στον Άγιο Ιωάννη εντάσσεται στον β' τύπο της κατάταξης που προτείνει η Α. Κατσελάκη⁷⁰². Δηλαδή απεικονίζεται η στιγμή που ο Χριστός έχει ήδη φτάσει στο σημείο, με προσηλωμένο τον σταυρό ή με τον σταυρό να στερεώνεται εκείνη τη στιγμή. Ο συγκεκριμένος τύπος δημιουργείται στα τέλη του 11ου με αρχές του 12ου αιώνα⁷⁰³, σε αντίθεση με τον α' τύπο που απεικονίζει την πορεία προς τον Γολγοθά (με επιμέρους υποδιαιώσεις του τύπου) και εμφανίζεται στη μνημειακή ζωγραφική ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή⁷⁰⁴. Ο β' τύπος εικονίζεται στη σταυροθήκη του Esztergom⁷⁰⁵ (β' μισό του 12ου

⁷⁰⁰ Όπως στην Κοίμηση της Θεοτόκου στην Οξύλιθο (αρχές 14ου αιώνα), Λιάπης, *Μεσαιωνικά μνημεία Ευβοίας*, σελ. 112, πίν. 71. α., στον Άγιο Δημήτριο στο Μακρουχώρι (1303), Ιωάννου, *Βυζαντινές τοιχογραφίες Εύβοιας*, σελ. 28 και στην Όμορφη Εκκλησία της Αίγινας (1289), Φωσκόλου, *Η Όμορφη Εκκλησία στην Αίγινα*, εικ. 32 (έγχρ).

⁷⁰¹ Η συντηρητική αυτή προσέγγιση της εικονογραφίας της σκηνης επιβεβαιώνεται και μέσα από συγκρίσεις με παραδείγματα του 10ου και 11ου αιώνα, αλλά και με εικονογραφημένα χειρόγραφα του 13ου αιώνα (Par. Gr. 54, Berl.qm.66), Φωσκόλου, *όπ. π.*, σελ. 199.

⁷⁰² Κατσελάκη, «Ελκόμενος», σελ. 186 κ. εξ.

⁷⁰³ Η πρωιμότερη απεικόνιση εντοπίζεται σε εικόνα-μηνολόγιο από τη μονή Σινά, Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά*, τόμ. Α', εικ. 145, τόμ. Β', σελ. 123-125.

⁷⁰⁴ Κατσελάκη, *όπ. π.*, σελ. 196, βλ. και χρονολογικό-τυπολογικό κατάλογο των παραστάσεων στις σελ. 198-199, Φωσκόλου, «Αναζητώντας την εικόνα», σελ. 236, υποσημ. 24.

⁷⁰⁵ Κατσελάκη, *όπ. π.*, σελ. 192, Φωσκόλου, «Αναζητώντας την εικόνα», σελ. 238, υποσημ. 31. Σχετικά με τη σταυροθήκη, βλ. και Hetherington, «Studying the Byzantine Stavrothèque», 82-94.

αιώνα) και στη στάχωση ευαγγελίου της *Bibliotheca degli Intronati*⁷⁰⁶ στη Σιένα (τέλος 11ου-αρχές 12ου αιώνα), έργα που συνδέονται με την καλλιτεχνική παραγωγή της Κωνσταντινούπολης, όπως και η εικόνα-μνηολόγιο από τη μονή του Σινά. Τον 12ο και 13ο αιώνα καθιερώνεται για την απεικόνιση της παράστασης του Ελκόμενου, όπως φαίνεται από σημαντικά έργα της εποχής που αντανακλούν την επίσημη τέχνη της Κωνσταντινούπολης⁷⁰⁷, με την παράλληλη χρήση και άλλων τύπων. Η πρωιμότερη, ασφαλώς χρονολογημένη απεικόνιση του Ελκόμενου (β' τύπου) στη μνημειακή ζωγραφική της νότιας Ελλάδας εντοπίζεται στον ναό των Αγ. Θεοδώρων στην Καφίονα της Μάνης (1263-1270)⁷⁰⁸. Η ζωγραφική του μνημείου έχει συνδεθεί με την παρουσία εκστρατευτικών σωμάτων του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου⁷⁰⁹ και θεωρείται πιθανό οι τοιχογραφίες να αποτελούν έργο ζωγράφου από την Κωνσταντινούπολη⁷¹⁰. Η λιτή, αφαιρετική απεικόνιση του Χριστού Ελκόμενου⁷¹¹ επιλέγεται σε σειρά μνημείων στο Γεράκι, στη Μάνη, στα Κύθηρα και σε δυο ναούς της Κρήτης από το β' μισό του 13ου ως και τον 15ο αιώνα⁷¹². Οι περισσότερες από αυτές τις παραστάσεις εικονογραφούνται στον δυτικό τοίχο, δίπλα από την είσοδο και δεν εντάσσονται στον κύκλο των Παθών. Η Β. Φωσκόλου επιχειρεί τη σύνδεση της απεικόνισης της

⁷⁰⁶ Κατσελάκη, «Ελκόμενος», σελ. 192, υποσημ. 132, Φωσκόλου, «Αναζητώντας την εικόνα», σελ. 238-239, υποσημ. 32, εικ. 10. Πρόκειται για δύο σμάλτα στην αργυρή επένδυση, που συνθέτουν τη σκηνή του Ελκόμενου. Ίσως αρχικά ανήκαν σε σταυροθήκη.

⁷⁰⁷ Κατσελάκη, *όπ. π.*, σελ. 192. Για παράδειγμα το ψηφιδωτό στον καθεδρικό στο Monreale (1175), Demus, *Norman Sicily*, πίν. 71^A και η μικρογραφία του κώδικα αρ. 5 στη μονή Ιβήρων (β' μισό 13ου αιώνα), Κατσελάκη, *όπ. π.*, εικ. 15., για το χειρόγραφο, βλ. Καδάς, *Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα*, σελ. 118-119, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

⁷⁰⁸ Σώζεται μικρό τμήμα της παράστασης με το κεφάλι του Ιησού και μέρος της κλίμακας, και η επιγραφή που ταυτίζει την παράσταση, Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, σελ. 79, 91, εικ. 10, Φωσκόλου, *όπ. π.*, σελ. 243 κ. εξ., εικ. 2. Στον κατάλογό της, η Α. Κατσελάκη, (*όπ. π.*, σελ. 198), σημειώνει αντίστοιχη παράσταση στον Άγιο Σώζοντα στο Γεράκι (λείψανα της παράστασης για την οποία δεν καταφέραμε να βρούμε φωτογραφία ή σχέδιο) την οποία και χρονολογεί γύρω στο 1200. Οι μελετητές που έχουν ασχοληθεί με το σύνολο των τοιχογραφιών του μνημείου, χρονολογούν από το β' μισό του 12ου ως και το τέλος του 13ου αιώνα. Βλ. Μουτσόπουλος-Δημητροκάλλης, *Γεράκι*, σελ. 218, για τις χρονολογίες που έχουν προταθεί. Η Αιμ. Γκιαούρη, («Άγιος Σώζων», σελ. 90), τοποθετεί το σύνολο του ζωγραφικού διακόσμου στο α' μισό του 13ου αιώνα.

⁷⁰⁹ Δρανδάκης, *όπ. π.*, σελ. 77.

⁷¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 100.

⁷¹¹ Σε λιγοστά παραδείγματα, όπως στον ναό της Παναγίας Χρυσάφτισσας (1290), Albani, *Die byzantinischen Wandmalereien*, σελ. 64-65, πίν. 27, b, απεικονίζονται περισσότερα πρόσωπα, (όμιλος στρατιωτών, πίσω από τον γέροντα Εβραίο) και λεπτομέρειες, όπως ο υπηρέτης που στερεώνει το σταυρό στο έδαφος.

⁷¹² Φωσκόλου, *όπ. π.*, σελ. 232-235.

παράστασης του Ελκόμενου στη νότια Ελλάδα με τη φορητή εικόνα της Μονεμβασίας (σήμερα χαμένη, γνωστή από γραπτές πηγές), που πιθανόν προερχόταν από τον αρχικό ομώνυμο ναό της Κάτω Χώρας⁷¹³. Ωστόσο η θέση που η παράσταση απεικονίζεται δεν παραπέμπει σε πρότυπο προσκυνηματικής εικόνας και συνεπώς θεωρούμε πως η παραπάνω υπόθεση χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

Η παράσταση του Ελκόμενου (β' τύπου) στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής, απαντά στον μικρό ναό των Αγίων Θεοδώρων στην Αίγινα (εικ. 64), (1289)⁷¹⁴. Και αυτή η σύνθεση διέπεται από το λιτό, αφαιρετικό πνεύμα των παραστάσεων που αναφέρθηκαν παραπάνω. Ο Χριστός εικονίζεται αριστερά από τον σταυρό, σχεδόν μετωπικός με δεμένα τα χέρια. Από πίσω του ένας στρατιώτης τον σπρώχνει, ενώ δεξιά ένας άλλος στρατιώτης τον προστάζει να ανέβει στον σταυρό, τον οποίο και δείχνει με το δεξί χέρι. Πίσω, δεξιά διακρίνονται τα ενδύματα ενός τρίτου στρατιώτη. Πάνω στον σταυρό στερεώνεται μια σκάλα, ενώ απουσιάζουν οι στηθαίοι άγγελοι και τα σύμβολα του ήλιου και της σελήνης.

Ο Ελκόμενος στο μνημείο των Αχαρνών είναι η μοναδική από όσο γνωρίζουμε σωζόμενη παράσταση του β' τύπου στην Αττική. Δυστυχώς η κατάσταση διατήρησης είναι πολύ κακή, αλλά όλες οι εικονογραφικές λεπτομέρειες διακρίνονται καθαρά. Αντίθετα με τα περισσότερα παραδείγματα από την Πελοπόννησο, τα Κύθηρα και τη Κρήτη, αλλά και την Όμορφη Εκκλησία της Αίγινας, έχουμε μια πολυπρόσωπη σύνθεση με καθαρά αφηγηματικό χαρακτήρα. Πρόκειται για μια πλήρως εικονογραφικά ανεπτυγμένη παράσταση. Επιπλέον, εντοπίζουμε και ένα στοιχείο που δεν φαίνεται να απαντά σε άλλη απεικόνιση του β' τύπου.

⁷¹³ Στο σχετικό άρθρο, Φωσκόλου, «Αναζητώντας την εικόνα», 229-256, η συγγραφέας για να επιχειρηματολογήσει βασίζεται κυρίως στην εμφάνιση του τύπου στη νότια Ελλάδα, σε ένα μνημείο που συνδέεται με την καλλιτεχνική παραγωγή της Κωνσταντινούπολης (Άγιοι Θεόδωροι Καφίνας) και το γενικότερο ενδιαφέρον της Πρωτεύουσας για την περιοχή, και στην πιθανή σχέση των μεσοβυζαντινών απεικονίσεων του τύπου με παλαιότερο πρότυπο λατρευτικού χαρακτήρα. Η εικονογράφηση της σκηνής, στις περισσότερες περιπτώσεις των ναών της Πελοποννήσου, ως αυτόνομη παράσταση και όχι ενταγμένη στον κύκλο των Παθών, ενισχύει αυτήν την υπόθεση. Η σύνδεση αυτή είχε αρχικά προταθεί από τον G. Millet, *Recherches*, σελ. 382-383, εικ. 409, με αφορμή τη μελέτη της παράστασης του Ελκόμενου στη Ζωοδόχο Πηγή στο Γεράκι, χωρίς να γνωρίζει τις γραπτές πηγές για την ύπαρξη φορητής εικόνας στη Μονεμβασία. Για την εικόνα και την πιθανή επίδρασή της στην παράσταση στην Παναγία τη Χρυσάφίτισσα βλ. και Albani, *Die byzantinischen Wandmalereien*, σελ. 64, υποσημ. 280.

⁷¹⁴ Φωσκόλου, *Η Όμορφη Εκκλησία στην Αίγινα*, σελ. 169-178, εικ. 28 (έγχρ. 28).

Πίσω από τον Ιησού υπάρχει ένας όμιλος προσώπων. Τα δύο πρώτα μπορούν να ταυτιστούν με τον Ιωάννη και την Παναγία. Οι υπόλοιπες τέσσερις ή πέντε μορφές κατά πάσα πιθανότητα είναι μυροφόρες που συνοδεύουν τη Θεοτόκο. Η Θεοτόκος με μυροφόρες συχνά αποτελεί τμήμα της συνοδείας του Χριστού, σε παραστάσεις του Ελκόμενου του α' τύπου, που απεικονίζουν την πορεία προς τον Γολγοθά⁷¹⁵. Σε κάποιες περιπτώσεις εικονίζεται η Θεοτόκος μαζί με τον Ιωάννη, σε ένα ιδιότυπο σχήμα να παρακολουθούν την πορεία πίσω από βράχους⁷¹⁶. Στη φορητή εικόνα από το ναό του Τιμίου Σταυρού στο Πελέντρι⁷¹⁷, που απεικονίζει τον β' τύπο της παράστασης του Ελκόμενου, ο Ιωάννης και η Παναγία βρίσκονται δεξιά από τον γέροντα Εβραίο, χωρίς τη συνοδεία μυροφόρων. Η σύνθεση της συνοδείας από την παράσταση στο μνημείο των Αχαρνών (Παναγία, Ιωάννης, 4-5 μυροφόρες) αν όχι μοναδική, είναι οπωσδήποτε σπάνια και σε αρκετά μεγάλο βαθμό διαφοροποιείται από το σαφώς πιο συντηρητικό πνεύμα των αντίστοιχων παραστάσεων από την Αίγινα και τον νότιο ελλαδικό χώρο. Επιπλέον, γίνεται φανερό ότι για τη συγκεκριμένη παράσταση το πρότυπο της θα πρέπει να αναζητηθεί μάλλον στη μνημειακή ζωγραφική των συνόλων του Αγίου Όρους και της Σερβίας και όχι στη φορητή εικόνα-παλλάδιο της Μονεμβασίας, που πιθανόν να αποτέλεσε το πρότυπο για τις αντίστοιχες σκηνές των υπόλοιπων μνημείων του νότιου ελλαδικού χώρου.

Όσιος Συμεών ο Στυλίτης⁷¹⁸. Σχετικά με την εικονογραφία⁷¹⁹ του μπορούμε να πούμε ότι ακολουθεί τον τρίτο τύπο που διέκρινε ο Ι.

⁷¹⁵ Βλ. για παράδειγμα τη μικρογραφία, στο Λαυρεντιανό τετραευάγγελο (11ος αιώνας), Velmans, *Le Tétraévangile*, εικ. 263, όπου εικονίζεται στον κορυφή της πομπής ο Σίμων να κουβαλάει το σταυρό, ακολουθεί ο Χριστός με έναν όμιλο τεσσάρων στρατιωτών και πίσω η Θεοτόκος με μια γυναίκα που τη συνοδεύει.

⁷¹⁶ Στην παράσταση στον Αγ. Γεώργιο του άρχοντος Γραμματικού στη Βέροια (14ος αιώνας), Κατσελάκη, «Ελκόμενος», εικ. 3, στην παράσταση (της Ανόδου στον σταυρό) στην Περίβλεπτο στην Αχρίδα (1294/1295), Millet-Frolow, *La peinture du Moyen Âge*, τόμ. III, πίν. 9.2, στον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino (1317), Zarras, *The Passion Cycle*, σελ. 211, εικ. 13 και στους Αγίους Αποστόλους στο Ρεć (β' τέταρτο του 14ου αιώνα), Ljubinković, *The Church of the Apostles*, εικ. 38.

⁷¹⁷ Κατσελάκη, *όπ. π.*, σελ. 187, εικ. 14.

⁷¹⁸ Είναι γνωστός και ως πρεσβύτερος για να ξεχωρίζει από τον Συμεών Στυλίτη τον νεότερο. Η μνήμη του τιμάται την 1η Σεπτεμβρίου: «Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, Μνήμη τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Συμεῶν τοῦ Στυλίτου», Μηναίων Σεπτεμβρίου, σελ. 9.

⁷¹⁹ Βλ. ενδεικτικά, Ευγγόπουλος, «Ευλογία του Αγίου Συμεών», σελ. 79-98, ο ίδιος, «Στυλίτες», σελ. 116-129, Djordević, «Sveti stolpnici», σελ. 41-52, Amprazougoula, «Particularités iconographiques», σελ. 225-236. Βλ. και Trifonova, *Άγιος Γεώργιος του Βουνού*,

Djordević⁷²⁰, όπου με το δεξί χέρι κρατά σταυρό, ενώ το αριστερό προβάλλει μπροστά στο στήθος με την παλάμη προς τα έξω. Ο τύπος είναι γνωστός σε μνημεία του νότιου ελλαδικού χώρου από τα τέλη του 13ου αιώνα, όπως είναι η Παναγία Χρυσ αφίτισσα στη Λακωνία⁷²¹ και ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος στο Γεράκι⁷²², αλλά και ιδιαίτερα συνηθισμένος σε μνημεία της μείζονος Μακεδονίας του 14ου αιώνα⁷²³. Συνήθως οι στυλίτες ιστορούνται σε μακρόστενες επιφάνειες, κατάλληλες για το απεικονιζόμενο θέμα, άλλοτε στο ιερό, άλλοτε στον κυρίως ναό και άλλοτε στον νάρθηκα⁷²⁴. Στον ναό του Αγίου Ιωάννη ο Συμεών απεικονίζεται στο δυτικό τμήμα του κυρίως ναού, στην επιφάνεια πάνω από τον ΝΔ κίονα (εικ. 46). Η παρουσία του εκεί, σε συνδυασμό με τη μορφή του Αγίου Ιωάννη του Καλυβίτη στο εσωράχιο τόξου του ΒΔ γωνιακού διαμερίσματος (εικ. 51), ενισχύει μάλλον την υπόθεση ότι ο ναός αποτέλεσε καθολικό μοναστηριού⁷²⁵. Σε αντίστοιχο σημείο, στην μακρόστενη επιφάνεια δυτικά του τυφλού αψιδώματος του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού, ιστορείται ο άγιος και στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου στο Γεράκι⁷²⁶ (εικ. 47). Οι δύο παραστάσεις θεωρούμε ότι έχουν πολλές εικονογραφικές αναλογίες. Και στις δύο περιπτώσεις οι μορφές προβάλλουν στηθαίες μέσα από στενό μαρμάρινο κουβούκλιο με χαμηλό κιγκλίδωμα, που πατά σε απλό ακόσμητο μαρμάρινο κίονα. Με τη διαφορά ότι στο μνημείο στο Γεράκι ο Συμεών κάθεται απευθείας μέσα στο κορινθιάζον κιονόκρανο, ενώ στον κίονα διακρίνονται κάποιες φλεβώσεις. Οι αναλογίες και η στάση του σώματος, η τοποθέτηση των χεριών ακόμα και η χρωματική κλίμακα που έχει επιλεγεί θα λέγαμε ότι είναι πολύ κοντινές.

σελ. 206, υποσημ. 1249, Παζαράς, *Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη*, σελ. 72, υποσημ. 497, Fundić, *Η μνημειακή τέχνη*, σελ. 190, υποσημ. 874, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁷²⁰ Djordević, «Sveti stolpnici», σελ. 43.

⁷²¹ Albani, *Die byzantinischen Wandmalereien*, σελ. 48, 49, 105, πίν. 18.

⁷²² Μουτσόπουλος-Δημητροκάλλης, *Γεράκι*, σελ. 11, 20, πίν. 28.

⁷²³ Για παραδείγματα βλ. Trifonova, *Άγιος Γεώργιος του Βουνού*, σελ. 206-207, Παζαράς, *Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη*, σελ. 73-74.

⁷²⁴ Παζαράς, *όπ. π.*, σελ. 73, υποσημ. 499.

⁷²⁵ Βλ. κατά αντιστοιχία το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού των Ταξιαρχών στην Κωστανιανή των Ιωαννίνων (τέλη 13ου αιώνα), που έχει ξεκάθαρα μοναστικό χαρακτήρα με αρκετούς οσίους μοναχούς ανάμεσα στους οποίους και ο Συμεών ο Στυλίτης να ιστορούνται στο δυτικό τμήμα του κυρίως ναού, Fundić, *όπ. π.*, σελ. 204-205, εικ. 225.

⁷²⁶ Μουτσόπουλος-Δημητροκάλλης, *όπ. π.*, σελ. 11, 20, 45, πίν. 28. Το πρώτο στρώμα τοιχογραφιών του, όπου ανήκει και η παράσταση του Συμεών, χρονολογείται στα τέλη του 13ου με τις αρχές του 14ου αιώνα.

Άγιος Ιωάννης ο Καλυβίτης⁷²⁷. Απεικονίζεται στον τύπο που είναι γνωστός στη μνημειακή τέχνη ήδη από τον 11ο αιώνα⁷²⁸, δηλαδή μετωπικός, νέος και αγένειος, να κρατά με το αριστερό χέρι κλειστό χρυσοποίκιλτο κώδικα και με το δεξί σταυρό. Κεντρικό στοιχείο του βίου του αποτελεί το «χρυσότευκτον εὐαγγέλιον», που του είχε χαρίσει σε παιδική ηλικία η μητέρα του και αποτέλεσε στοιχείο αποκάλυψης της ταυτότητάς του στους γονείς του λίγο πριν πεθάνει⁷²⁹. Το δεξί χέρι δεν σώζεται, οπότε δεν γνωρίζουμε αν κρατά σταυρό ή αν το φέρει με ανοιχτή παλάμη μπροστά στο στήθος, όπως δηλαδή απεικονίζεται συνήθως σε αυτοκρατορικά μηνολόγια κατά τον 10ο και 11ο αιώνα⁷³⁰.

Το γεγονός ότι, κατά τη βυζαντινή περίοδο, η απεικόνιση του Αγίου Ιωάννη του Καλυβίτη στη μνημειακή ζωγραφική δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη, σε συνδυασμό με την αφιερωματική επιγραφή στην παράσταση στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, μας δείχνει ότι η επιλογή της συγκεκριμένης μορφής θα πρέπει να συσχετισθεί με προσωπική επιθυμία του κτήτορα/δωρητή⁷³¹.

Διακοσμητικά θέματα

Στο διάχωρο δίπλα από τον Όσιο Συμεών το Στυλίτη, υπάρχει περίτεχνο κόσμημα με ελικοειδή βλαστό. Το θέμα του βλαστού που

⁷²⁷ Η μνήμη του Αγίου τιμάται στις 15 Ιανουαρίου: «Τῆ ἱε' τοῦ αὐτοῦ μηνός, μνήμη τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Παύλου τοῦ Θηβαίου· καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Καλυβίτου», Μηναίον Ιανουαρίου, σελ. 118. Για τον βίο του Αγίου βλ. Delehaye, *Synaxarium*, στλ. 393.

⁷²⁸ Όπως στο ψηφιδωτό του καθολικού της μονής του Οσίου Λουκά στη Φωκίδα, Χατζηδάκη, *Όσιος Λουκάς*, σελ. 22-23, 48, εικ. 39, στην τοιχογραφία στο ασκηταριό του Άι Γιαννάκη στη Ζούπενα Μάνης, Δρανδάκης, «Ο σπηλαιώδης ναός του Άι-Γιαννάκη», σελ. 82, 87, 88, εικ. 14, Μαντάς, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σελ. 169, Σέμογλου, «Η ψηφιδωτή εικόνα», σελ. 549, υποσημ. 40 ή στην τοιχογραφία στην Αγία Βαρβάρα στη Σόανδο της Καππαδοκίας, Jolivet-Lévy, *Les églises byzantines de Cappadoce*, σελ. 261. Για βυζαντινές απεικονίσεις του θέματος βλ. Jolivet-Lévy, *όπ. π.*, υποσημ. 36, Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, σελ. 206.

⁷²⁹ Delehaye, *όπ. π.*, στλ. 393, Σέμογλου, *όπ. π.*, σελ. 547.

⁷³⁰ Πανομοιότυπα ιστορείται στο Μηνολόγιο του Βασίλειου Β' (τέλη 10ου-αρχές 11ου αιώνα), cod. Vat. gr. 1613, σελ. 322 (ολόκληρος ο κώδικας είναι διαθέσιμος ηλεκτρονικά στην ψηφιακή βιβλιοθήκη του Βατικανού): https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1613 (ημερ. τελ. ανάκτησης: 22/11/2021) και στο «αυτοκρατορικό» Μηνολόγιο από το β' τέταρτο του 11ου αιώνα, W. 521, fol. 96r (διατίθεται ηλεκτρονικά από την ψηφιακή βιβλιοθήκη του Walters Arts Gallery and Museum στη Βαλτιμόρη): <https://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/html/W521/description.html> (ημερ. τελ. ανάκτησης: 22/11/2021).

⁷³¹ Σέμογλου, *όπ. π.*, σελ. 549, υποσημ. 39-40.

ελίσσεται είναι πολύ κοινό στη βυζαντινή διακοσμητική. Στην απλούστερη ή συνθετότερη μορφή του απαντά σε αρκετούς ναούς της Αττικής κατά τον 13ο αιώνα⁷³². Το διακοσμητικό θέμα στο μνημείο των Αχαρνών έχει πολλές ομοιότητες με αντίστοιχο στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια (εικ. 65)⁷³³, αλλά και την Όμορφη Εκκλησία στο Γαλάτσι⁷³⁴. Κάτω από σπάραγμα τοιχογραφίας στον ανατολικό τοίχο του ΒΔ γωνιακού διαμερίσματος (εικ. 50) χρησιμοποιείται ένα είδος φυτικού κοσμήματος με το θέμα (σύνθετος ελικοειδής βλαστός), που είναι γνωστό και ως *opus vermiculatum*⁷³⁵. Εμφανίζεται σε εικονογραφημένα χειρόγραφα από τον 10ο-11ο αιώνα, απαντά στη μνημειακή ζωγραφική από τον 12ο έως και τον 14ο αιώνα και είναι ιδιαίτερα συνηθισμένο σε επαρχιακά μνημεία της Αττικής⁷³⁶. Ενδεικτικά αναφέρουμε το νότιο παρεκκλήσιο της Σπηλιάς Πεντέλης⁷³⁷, τον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια Κουβαρά⁷³⁸ και την Όμορφοκκλησία στο Γαλάτσι⁷³⁹. Το εσωράχιο του τόξου του ίδιου γωνιακού διαμερίσματος (εικ. 51) διακοσμείται και αυτό με ελικοειδή βλαστό που διαμορφώνει καρδιόσχημα θέματα. Παρόμοιο θέμα, που σώζεται σε μεγαλύτερη έκταση εντοπίζεται στην ποδέα του ιερού βήματος στον Άγιο Νικόλαο στην Πέτρα Βαρυμπόμπης (εικ. 184). Τέλος, στο κλειδί της καμάρας του δυτικού σταυρικού σκέλους σώζεται τμήμα κοσμήματος με τετράφυλλα εντός ρομβοειδών διαχώρων. Το θέμα είναι αρκετά κοινό⁷⁴⁰. Ενδεικτικά αναφέρουμε δύο παραδείγματα από τα τέλη του 13ου αιώνα, τη διακοσμητική ζώνη στο παρεκκλήσιο της Όμορφης Εκκλησίας στο Γαλάτσι⁷⁴¹ και αντίστοιχη ζώνη στο κλειδί της κατά μήκος καμάρας στη Κοίμηση του Οξύλιθου στην Εύβοια⁷⁴², όπου εκεί τα τετράφυλλα σχηματίζουν συνεχόμενους σταυρούς.

⁷³² Στουφή-Πουλημένου, *Βυζαντινές εκκλησίες*, σελ. 118 κ. ξ.

⁷³³ Pansélinou, *Saint-Pierre*, πίν. 13.

⁷³⁴ Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Όμορφη Εκκλησία*, πίν. 54 β.

⁷³⁵ Βλ. σχετικά, Megaw-Hawkins, «Perachorio», σελ. 341 κ. εξ., Κατσιώτη, *Οι τοιχογραφίες του Ταξιάρχη Μιχαήλ*, σελ. 242, υποσημ. 82, Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, σελ. 120, 188-189, υποσημ. 427.

⁷³⁶ Για αρκετά παραδείγματα με το συγκεκριμένο διακοσμητικό θέμα σε ναούς της Αττικής, αλλά και της Πελοποννήσου βλ. Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, σελ. 188-189.

⁷³⁷ Μουρίκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες», πίν. 43.

⁷³⁸ Pansélinou, *όπ. π.*, πίν. 10.

⁷³⁹ Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *όπ. π.*, πίν. 52.

⁷⁴⁰ Για παραδείγματα από τον 11ο αιώνα και εξής βλ. Εμμανουήλ, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Μακρυχώρι*, σελ. 180.

⁷⁴¹ Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *όπ. π.*, σελ. 110, πίν. 54 α.

⁷⁴² Εμμανουήλ, *όπ. π.*, σελ. 123-124, 180, πίν. 78.

Τεχνοτροπικά στοιχεία-Χρονολόγηση

Στην παράσταση της ένθρονης βρεφοκρατούσας οι μορφές χαρακτηρίζονται από ένταση στις κινήσεις του σώματος και εσωτερικό ρυθμό. Η πτυχολογία των ενδυμάτων φανερά επιδιώκει να παρακολουθήσει τις κινήσεις του σώματος. Έτσι, η καθήμενη σε θρόνο Θεοτόκος προβάλλει αρκετά ψηλά το αριστερό της γόνατο, το οποίο τονίζεται εμφανώς μέσα από τον χιτώνα. Οι αρχάγγελοι γονατίζουν σε έντονη συστροφή, φέρνοντας το κεφάλι και το επάνω μέρος του κορμού τους σε σχεδόν οριζόντια θέση⁷⁴³. Οι πτυχές των «αρχαϊκών» ενδυμάτων τους ακολουθούν δυναμικά την κίνησή τους, απολήγοντας σε κυματοειδείς σχηματισμούς. Η πτυχολογία βασίζεται στην χρήση σχετικά πλατιών γραμμών, που σχεδιάζονται με αρκετή ελευθερία. Αποδίδεται με αρκετά φυσιοκρατική διάθεση και συνδέεται οργανικά με το σώμα και τις κινήσεις του. Σαφείς όμως είναι και οι αναφορές σε μορφές της υστεροκομνήνειας περιόδου. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις ομοιότητες στην κίνηση και την πτυχολογία του Μιχαήλ με μαθητή του Χριστού από τη Μεταμόρφωση στον Άγιο Νικόλαο του Κασνίτζη (1160-1180), (εικ. 66) και του Γαβριήλ με άγγελο στους Αγίους Αναργύρους στην Καστοριά (1170-1180), (εικ. 67).

Τα σώματα των αγγέλων αποδίδονται στέρεα, με αρκετό όγκο. Ο λαιμοί έχουν αρκετά μεγάλο μήκος, χωρίς να είναι λεπτοί. Τα χέρια είναι καλοσχηματισμένα, με μεγάλες παλάμες και αρκετά μακριά δάχτυλα⁷⁴⁴. Αποδίδονται ακόμη και ανατομικές λεπτομέρειες, όπως οι φάλαγγες στους αντίχειρες του Μιχαήλ. Το κεφάλι της Παναγίας είναι κανονικό ωοειδές (του Χριστού δεν σώζεται). Τα κεφάλια των αγγέλων έχουν σχετικά ευρύ μέτωπο. Η παρειά ενώνεται με το μικρό πηγούνι μέσω ελλειψοειδούς γραμμής, που σχηματίζει αφύσικα μεγάλη γνάθο. Αυτός ο τρόπος σχεδιασμού, μας θυμίζει αρκετά τον άγγελο στους Αγίους Αναργύρους στην Καστοριά (εικ. 67). Τα μάτια είναι αμυγδαλωτά, οι μύτες σχετικά μεγάλες και καλοσχηματισμένες (δεν σώζεται της Θεοτόκου). Δυστυχώς η κατάσταση της τοιχογραφίας δεν επιτρέπει παρατηρήσεις στην κόμη. Τα περιγράμματα των γυμνών μελών αποδίδονται με σκούρες γραμμές

⁷⁴³ Αντίστοιχη στάση σώματος έχουν και οι αρχάγγελοι στην αψίδα του Ταξιάρχη κοντά στο Μαρκόπουλο (τέλη 13ου αιώνα) (εικ. 62 Β), που εν μέρει υπαγορεύεται και από την έλλειψη χώρου, Ασπρά-Βαρδαβάκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Ταξιάρχη», σελ. 204, πίν. 106.

⁷⁴⁴ Βλ. Φωσκόλου, *Η Ομορφή Εκκλησία στην Αίγινα*, σελ. 290, υποσημ. 23, για απόδοση χειρών με λεπτά μακριά δάχτυλα.

διαφορετικής έντασης. Τα πρόσωπα πλάθονται με ζωγραφικό, ελεύθερο τρόπο σε ωχροκίτρινους τόνους. Τα σημεία που φωτίζονται ανοίγουν προοδευτικά με τη χρήση πυκνών υπόλευκων πινελιών, χωρίς να δημιουργούνται έντονες σκιάσεις ή χρωματικές αντιθέσεις. Έτσι δημιουργούνται ρεαλιστικές μορφές, που αποπνέουν γαλήνη και εσωτερική πνευματικότητα (εικ. 68). Τα στοιχεία αυτά, αλλά και η προσπάθεια για μνημειακή απόδοση, απηχούν τα σύγχρονα καλλιτεχνικά ρεύματα των ελεύθερων περιοχών της αυτοκρατορίας και της Σερβίας, όπως εκφράζονται για παράδειγμα σε τοιχογραφίες στον ναό της Αναλήψεως της μονής Mileševa⁷⁴⁵ (π. 1235), (εικ. 69 A, B).

Πέρα από τα προοδευτικά στοιχεία, υπάρχει έντονη διακοσμητική έως καλλιγραφική διάθεση στην απόδοση του θρόνου, του υποποδίου⁷⁴⁶ και των φτερών των αρχαγγέλων⁷⁴⁷. Αυτή χαρακτηρίζει την αισθητική αντίληψη της εποχής των Κομνηνών και αποσκοπεί στο να δώσει στις τοιχογραφίες την εντύπωση της λεπτής εργασίας ακριβών έργων μικροτεχνίας⁷⁴⁸.

Συμπεραίνοντας, οι τοιχογραφίες του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας έχουν σαφείς υστεροκομνηνικές επιρροές, αλλά ταυτόχρονα αρκετά νέα στοιχεία όπως η πιο φυσιοκρατική απόδοση, οι ανατομικές λεπτομέρειες, το πιο ζωγραφικό πλάσιμο και η προσπάθεια για δημιουργία μνημειακών μορφών. Τα στοιχεία αυτά, σε συνδυασμό με τα επιμέρους εικονογραφικά στοιχεία που αναλύθηκαν παραπάνω, θεωρούμε ότι τις τοποθετούν στο α' μισό του 13ου αιώνα.

Στην παράσταση του Μελισμού απαντά και πάλι η διακοσμητική διάθεση που εντοπίσαμε στην προηγούμενη τοιχογραφία. Οι

⁷⁴⁵ Αντίστοιχες τάσεις διαπιστώνονται και σε τοιχογραφίες πιο «προοδευτικών» μνημείων του νότιου ελλαδικού χώρου που χρονολογούνται στο β' τέταρτο του 13ου αιώνα, όπως ο Άγιος Γεώργιος στον Ωρωπό, ο Άγιος Ιωάννης ο Καλυβίτης στα Ψαχνά Εύβοιας και η Αγία Τριάδα στο Κρανίδι, Χατζηδάκης, «Βυζαντινές τοιχογραφίες στον Ωρωπό», σελ. 104 κ. εξ. πίν. 39, Σωτηρίου, «Η πρώιμος παλαιολόγειος αναγέννησις», σελ. 261 κ. εξ.

⁷⁴⁶ Βλ. αντίστοιχα διακοσμημένο υποπόδιο στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στον Άγιο Γεώργιο στα Καλύβια Κουβαρά, Mouriki, «An Unusual Representation», πίν. 72.

⁷⁴⁷ Διάλιθα είναι και τα φτερά των αγγέλων στην αψίδα του νότιου παρεκκλησίου της Σπηλιάς Πεντέλης, Μουρίκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες», σελ. 104, υποσημ. 75, αλλά και των αγγέλων που σαλπίζουν την έγερση των νεκρών στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια Κουβαρά, Πανσελήνου, «Άγιος Πέτρος», εικ. 9. Η διακόσμηση αυτή επιβιώνει κυρίως σε επαρχιακά μνημεία του 13ου και 14ου αιώνα.

⁷⁴⁸ Μουρίκη, όπ. π., σελ. 103.

«μικρογραφικές» λεπτομέρειες περιορίζονται στη διακόσμηση του δίσκου, πάνω στον οποίο έχει τοποθετηθεί ο Χριστός (εικ. 37), αλλά και στα διάλιθα κοντάκια που κρατούν οι αρχιερείς (εικ. 39, 72 Α). Ο δίσκος παρουσιάζει ομοιότητες στο σχήμα με τον αντίστοιχο στο νότιο παρεκκλήσιο της Σπηλιάς Πεντέλης⁷⁴⁹ αλλά και τη Μεταμόρφωση του Σωτήρα στο Μαρούσι⁷⁵⁰. Ο δίσκος στο Μενίδι και το Μαρούσι έχουν και πανομοιότυπη διακόσμηση (εικ. 70 Α, Β). Η επιφάνειά τους χωρίζεται με διπλές μαύρες γραμμές σε ρομβοειδή διάχωρα που περιέχουν μικρότερους ρομβοειδείς σχηματισμούς. Ανάμεσα στις γραμμές παρεμβάλλονται μαργαριτάρια⁷⁵¹. Το χείλος διακοσμείται με αστράγαλο στην περίπτωση του μνημείου στο Μαρούσι και με ανεστραμμένα ανθέμια σε σειρά στο μνημείο των Αχαρνών. Το τελευταίο μοτίβο είναι δανεισμένο από μικρογραφίες χειρογράφων, καθώς πανομοιότυπα στυλιζαρισμένα ανθέμια σε σειρά διακοσμούν τα τόξα από παραστάσεις ευαγγελιστών σε κώδικες των αρχών του 13ου αιώνα⁷⁵² (εικ. 71). Τα κοντάκια των ειλητών που κρατούν οι αρχιερείς στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στο άνω και κάτω μέρος διακοσμούνται με μαργαριτάρια. Το διακοσμητικό αυτό στοιχείο διακρίνεται καθαρά μόνο στο ειλητό που κρατά ο Άγιος Βασίλειος. Αντίστοιχα διακοσμούνται τα κοντάκια των ειλητών που κρατούν οι αρχιερείς στην αψίδα του νότιου παρεκκλησίου της Σπηλιάς Πεντέλης⁷⁵³, αλλά και στον ναό του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια⁷⁵⁴ (εικ. 72 Α, Β).

Οι αρχιερείς κλίνουν ελαφρώς το κεφάλι προς τον Μελιζόμενο Χριστό και εικονίζονται σε στάση τριών τετάρτων. Η κλίση του κεφαλιού μαζί με τους αγκώνες που διακρίνονται ελαφρά κάτω από τα άμφια είναι τα μόνα στοιχεία που δίνουν κάποια κινητικότητα στην παράσταση. Η πτυχολογία είναι σχεδόν επίπεδη και αποδίδεται με σκούρες και πιο ανοιχτές πορτοκαλί γραμμές. Η οργανική σύνδεση των ενδυμάτων με το

⁷⁴⁹ Μουρίκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες», πίν. 23.1.

⁷⁵⁰ Πάλλης, *Μαρούσι*, σελ. 105, ο ίδιος, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 293-294, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 33-38.

⁷⁵¹ Το ίδιο διακοσμητικό μοτίβο χρησιμοποιείται στο υποπόδιο της Παναγίας στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (εικ. 59) και του Χριστού στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, στον ναό του Αγίου Γεωργίου στα Καλύβια Κουβαρά, Mouriki, «An Unusual Representation», πίν. 72.

⁷⁵² Vikan, *Illuminated Greek Manuscripts*, σελ. 172-174, αρ. 48 (Montreal, Museum of Fine Arts, cod. acc. no. 33.1373), εικ. 86-88 και σελ. 175, αρ. 49 (Boston, Museum of Fine Arts, cod. acc. no. 19118), εικ. 89.

⁷⁵³ Μουρίκη, *όπ. π.*, πίν. 22. 1, 2, πίν. 23. 1.

⁷⁵⁴ Pansélinou, *Saint-Pierre*, πίν. 10-11.

σώμα είναι περιορισμένη, χωρίς να θυμίζει τη σύνθεση του τεταρτοσφαιρίου. Ενδιαφέρουσα είναι η σύγκριση με τη μορφή του Μιχαήλ Χωνιάτη στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια (1232), καθώς διαπιστώνουμε ότι οι ζωγράφοι των δύο μνημείων ακολουθούν κοινό εικονογραφικό λεξιλόγιο (εικ. 73). Το πλάτος και η στάση του σώματος, η κλίση του κεφαλιού, ο τρόπος που κρατούν τα ειλητά, η σχεδίαση των δακτύλων του δεξιού χεριού που κρατά το πάνω μέρος του ειλητού, ακόμα και ο τρόπος που αποδίδονται τα γαμμάδια του φαιλονίου και οι σταυροί του ωμοφορίου παρουσιάζουν στενή συγγένεια. Η τοποθέτηση του Χωνιάτη ανάμεσα στον Άγιο Βασίλειο και τον Άγιο Γρηγόριο του μνημείου των Αχαρνών, μας δίνει την εντύπωση ότι οι μορφές ανήκουν στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ίδιου ναού.

Εμφανείς είναι οι ομοιότητες και στον τρόπο που πλάθονται τα πρόσωπα (εικ. 74, 75). Ο προπλασμός είναι ωχροκίτρινος και αρκετά πιο σκούρος στις μορφές του Αγίου Βασιλείου και του Μιχαήλ Χωνιάτη. Οι φωτεινότερες επιφάνειες επιτυγχάνονται με τη χρήση υπόλευκων πινελιών. Με παρόμοιο τρόπο αποδίδονται οι ρυτίδες του μετώπου και των ματιών. Τα μάτια των αρχιερέων στον Άγιο Ιωάννη είναι πιο αμυγδαλωτά, όμως τα φρύδια σχεδιάζονται με πανομοιότυπο τρόπο ειδικά στις μορφές του Αγίου Γρηγορίου και του Μιχαήλ Χωνιάτη, ώστε να επιτυγχάνεται η ίδια «συνοφρυωμένη» έκφραση. Η μύτη του Αγίου Νικολάου και στα δύο μνημεία σχεδιάζεται λεπτή και ίσια. Η μύτη του Αγίου Γρηγορίου είναι μεγάλη και γαμψή, πανομοιότυπη με αυτή του Μιχαήλ Χωνιάτη. Τα αυτιά είναι όμοια σε όλες τις μορφές. Χαρακτηριστικός είναι ο κυματισμός που δημιουργείται στην τριχοφυΐα στο σημείο που η φαβορίτα ενώνεται με τη γενειάδα. Οι κόμες και οι γενειάδες αποδίδονται με τη χρήση λευκών και σκουρόχρωμων λεπτών πινελιών. Πιο πολύπλοκα και με περισσότερους κυματισμούς ζωγραφίζονται τα γένια του Αγίου Γρηγορίου⁷⁵⁵. Γενικά στους ιεράρχες του ημικυλίνδρου της αψίδας το πλάσιμο είναι σκληρότερο, πιο γραμμικό και λιγότερο μνημειακό από αυτό που χρησιμοποιείται για τις μορφές του τεταρτοσφαιρίου. Φαίνεται ότι ο ζωγράφος ή το συνεργείο των ζωγράφων έχει την επιδεξιότητα να πλάσει με διαφορετικό τρόπο τις μορφές των αρχαγγέλων και των αρχιερέων, ώστε να επιτύχει και διαφορετικό αισθητικό αποτέλεσμα.

⁷⁵⁵ Όπως συνήθως απεικονίζεται η γενειάδα του αγίου «...πλατυγένης, περικαπνισμένον έχων τὸ γένειον...», Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 154.

Έχει υποστηριχθεί πειστικά⁷⁵⁶ ότι το ίδιο εργαστήριο ζωγραφικής εργάστηκε στον τοιχογραφικό διάκοσμο, αρχικά του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια Κουβαρά (1232) και μετέπειτα στα παρεκκλήσια της Σπηλιάς Πεντέλης (1233/1234). Η Ν. Πανσελήνου εντάσσει στο έργο του συγκεκριμένου εργαστηρίου την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στον Άγ. Γεώργιο στα Καλύβια Κουβαρά⁷⁵⁷ και κάποιες μεμονωμένες μορφές στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στην Πλάκα, στην Αγία Μαρίνα στο Θησείο και στον Άγιο Ιωάννη Σχηματαρίου στη Βοιωτία⁷⁵⁸. Πρόκειται λοιπόν, αν δεχτούμε την παραπάνω πρόταση, για ένα εργαστήριο με αρκετά ευρύ (γεωγραφικά) κύκλο εργασιών που αντιπροσωπεύει κυρίως ένα συντηρητικό καλλιτεχνικό ρεύμα. Το εργαστήριο αυτό χαρακτηρίζεται από εμμονή στην Κομνήνεια παράδοση, δημιουργεί μορφές αυστηρές, ιερατικές και έχει αγάπη για την «μικρογραφική διακόσμηση»⁷⁵⁹. Παράλληλα, οι ζωγράφοι του προσπαθούν να εκφράσουν και τα νέα καλλιτεχνικά ρεύματα του β' τετάρτου του 13ου αιώνα, δημιουργώντας και μορφές πιο πλαστικές και μνημειακές, άλλοτε με επιτυχία και άλλοτε όχι.

Οι επιμέρους εικονογραφικές παρατηρήσεις σχετικά με τις παραστάσεις της ένθρονης βρεφοκρατούσας Θεοτόκου και του Μελισμού στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, τις τοποθετούν χρονολογικά στο α' μισό του 13ου αιώνα. Οι επιμέρους τεχνοτροπικές παρατηρήσεις μας οδηγούν σε ένα τοιχογραφικό σύνολο στο οποίο κυριαρχεί ο συντηρητικός χαρακτήρας και οι υστεροκομνήνιες αναφορές. Οι αρχάγγελοι της αψίδας έχουν κινήσεις που παραπέμπουν άμεσα σε μνημεία του τέλους του 12ου αιώνα. Ταυτόχρονα όμως χαρακτηρίζονται από σωματικότητα, μνημειακή απόδοση και πλαστικότητα, ενώ τα πρόσωπά τους αντανακλούν τις ιδέες προοδευτικών τοιχογραφικών συνόλων, όπως του καθολικού στη μονή της

⁷⁵⁶ Ορλάνδος, «Η προσωπογραφία Μιχαήλ του Χωνιάτου», σελ. 214, Pansélinou, *Saint-Pierre*, σελ. 51-52, Μουρίκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες», σελ. 111 κ. εξ., Πανσελήνου, «Άγιος Πέτρος», σελ. 178, η ίδια, «Επαρχιακό εργαστήριο», σελ. 170 κ.εξ.

⁷⁵⁷ Επισημάνθηκε παραπάνω η ομοιότητα στη διακόσμηση του υποποδίου του Χριστού με την αντίστοιχη του υποποδίου της Θεοτόκου στο μνημείο των Αχαρνών, βλ. παρ. σελ. 122, υποσημ. 746.

⁷⁵⁸ Πανσελήνου, «Επαρχιακό εργαστήριο», σελ. 172-174. Η αναλυτική μελέτη και δημοσίευση των τοιχογραφιών της κόγχης του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Μαρούσι, ίσως θα μπορούσε να τις αποδώσει στο ίδιο εργαστήριο. Μία ισχυρή ένδειξη είναι η χρήση του ρομβοειδούς μοτίβου για τη διακόσμηση του ευχαριστηριακού δίσκου από την παράσταση του Μελισμού, που εντοπίζεται και στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στον Άγιο Γεώργιο στα Καλύβια, βλ. παραπάνω, σελ. 123 και υποσημ. 749-752.

⁷⁵⁹ Αρκετές φορές ο τοίχος αντιμετωπίζεται σαν επιφάνεια μικρογραφίας, Μουρίκη, όπ. π., σελ. 105 κ. εξ.

Mileševa. Η, κατά τη γνώμη μας, μεγάλη τεχνοτροπική συγγένεια των ιεραρχών του Μελισμού με ιεράρχες στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια (ειδικά του Χωνιάτη), μας οδηγεί στο να θεωρήσουμε τον τοιχογραφικό διάκοσμο έργο του ίδιου εργαστηρίου που δραστηριοποιείται στον ευρύτερο χώρο της Αττικής στην τέταρτη δεκαετία του 13ου αιώνα. Επιπλέον, η πειστικότερη έκφραση των νεότερων καλλιτεχνικών ρευμάτων στον ναό του Αγίου Ιωάννη σε σχέση με τα τοιχογραφικά σύνολα που αποδίδονται στο εργαστήριο, αλλά και κάποιες τεχνοτροπικές λεπτομέρειες⁷⁶⁰, μας οδηγούν πιθανόν προς τα τέλη της τέταρτης δεκαετίας του 13ου αιώνα, λίγα χρόνια μετά τον διάκοσμο του Αγίου Πέτρου και των παρεκκλησίων της Σπηλιάς Πεντέλης.

Οι παραστάσεις της δυτικής καμάρας δεν σχετίζονται με τις τοιχογραφίες του ιερού. Οι μορφές σχεδιάζονται ψηλές και εύρωστες, με ροπή σε πιο κλασικές αναλογίες. Σε ορισμένες περιπτώσεις γίνεται προσπάθεια για απόδοση του όγκου, όπως στον Χριστό από τον Ελκόμενο, τη Μαρία τη Μαγδαληνή και τον Ιωάννη από την Αποκαθήλωση. Η προσπάθεια αυτή όμως είναι διακριτική και σε καμμία περίπτωση δεν θυμίζει τη στερεομετρική απόδοση των μορφών και των ενδυμάτων στα κορυφαία μνημεία της λεγόμενης σχολής της Θεσσαλονίκης⁷⁶¹ του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα, όπως η Περίβλεπτος στην Αχρίδα και το Πρωτάτο στις Καρυές του Αγίου Όρους. Αντίστοιχα, δεν παρουσιάζουν ομοιότητες με τις τοιχογραφίες μνημείων της Αττικής της ίδιας περιόδου οι οποίες αντανakλούν σε μεγάλο βαθμό πολλά από αυτά τα στοιχεία, όπως η Ομορφοκκλησιά στο Γαλάτσι⁷⁶² ή ο Άγιος Νικόλαος στον Κάλαμο⁷⁶³. Θα λέγαμε ότι ο ζωγράφος του μνημείου στο Μενίδι

⁷⁶⁰ Όπως ο ορθότερος προοπτικός σχεδιασμός των ειλητών που κρατούν οι ιεράρχες σε σχέση με το ειλητό που κρατά ο Μιχαήλ Χωνιάτης ή ο Άγιος Αθανάσιος, Pansélinou, *Saint-Pierre*, πίν. 10-11.

⁷⁶¹ Βλ. Βαφειάδης, *Υστερη Βυζαντινή Ζωγραφική*, σελ. 162 κ. εξ, για τα χαρακτηριστικά αλλά και τον γεωγραφικό προσδιορισμό της καλλιτεχνικής παραγωγής της εν λόγω σχολής.

⁷⁶² Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Ομορφή Εκκλησία*.

⁷⁶³ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 360-362, Γκίνη-Γσοφοπούλου, «Άγιος Νικόλαος στον Κάλαμο», σελ. 227-248.

συνειδητά επιχειρεί να δημιουργήσει ραδινές μορφές με κομψές αναλογίες, πιο φυσιοκρατικές⁷⁶⁴.

Αυτή η προσπάθεια γίνεται πιο εύκολα κατανοητή μέσα από συγκρίσεις με τοιχογραφίες μνημείων που χρονολογούνται στις αρχές ή τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα. Για παράδειγμα, ο Χριστός από την Αποκαθήλωση μοιράζεται κοινές αναλογίες με τον Χριστό από τη Σταύρωση στον ναό της Αναστάσεως στη Βέροια⁷⁶⁵ (εικ. 76 A, B). Οι δύο μορφές είναι ψηλές και αδύνατες με πολύ λεπτά άκρα, αλλά με παράλληλη ισχυρή υποδήλωση των μυών στην κοιλιακή χώρα. Φαίνεται ότι ο Καλλιέργης⁷⁶⁶, και ο άγνωστος ζωγράφος του Αγίου Ιωάννη, είχαν υπόψη τους αντίστοιχα πρότυπα, τουλάχιστον ως προς τις αναλογίες και τα μεγέθη των μορφών.

Στην παράσταση της Αποκαθήλωσης το σώμα του νεκρού Χριστού, από τη μέση και πάνω, κλίνει προς τα αριστερά στην αγκαλιά της Θεοτόκου, σχεδόν άκαμπτο, χωρίς να έχει την κινητικότητα της αντίστοιχης σκηνής στον Άγιο Παντελεήμονα στο Nerezi ή στο Πρωτάτο (εικ. 63 A, B). Οι υπόλοιπες μορφές εκφράζουν συγκρατημένο πάθος, χωρίς να χειρονομούν ή να κινούνται με υπερβολή. Ο ζωγράφος προσδοκά να δώσει και στις δύο σκηνές αφηγηματικότητα, με την προσθήκη δευτερευουσών μορφών. Η κίνηση της μιας από τις δύο μυροφόρες στα αριστερά του σταυρού (Αποκαθήλωση), να συγκρατήσει με το αριστερό της χέρι το αντίστοιχο της έτερης που υψώνεται στο πηγούνι, προσδίδει δραματικό τόνο. Το ίδιο επιχειρείται και με τον τρόπο που φαίνεται να συνδιαλέγονται ο Ιωάννης με τη Θεοτόκο στη σκηνή του Ελκόμενου. Ένταση στις δύο σκηνές προσθέτουν και οι άγγελοι στο ανώτερο τμήμα που φέρνουν τα καλυμμένα χέρια τους μπροστά στο κεφάλι, αλλά και πάλι

⁷⁶⁴ Ακολουθώντας τη γενικότερη τάση μετά το 1261 για επανασύσταση του κλασικού ύφους των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, με κορυφαίο παράδειγμα τα μωσαϊκά του καθολικού της Μονής της Χώρας, με σαφείς αναφορές σε μικρογραφίες βυζαντινών χειρογράφων της εποχής, όπως ο Par. Gr. 510, Moutafon, «Chora monastery», σελ. 3.

⁷⁶⁵ Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. 9.

⁷⁶⁶ Η τοιχογράφηση του ναού της Ανάστασης στη Βέροια, υπογράφεται από τον ζωγράφο Γεώργιο Καλλιέργη και χρονολογείται στο 1315, Πελεκανίδης, *οπ. π.*, σελ. 7-12. Αν και ο διάκοσμος του ναού ανήκει στη σφαίρα επιρροής της τέχνης της λεγόμενης σχολής της Θεσσαλονίκης, ωστόσο το «ιδίωμα των τοιχογραφιών του Πρωτάτου τρέπεται ελαφρώς προς την εκλέπτυνση και την αβρότητα της μονής της Χώρας, Βαφειάδης, *Υστερη Βυζαντινή Ζωγραφική*, σελ. 190.

δεν προβαίνουν σε υπερβολικές χειρονομίες ⁷⁶⁷. Η τοιχογραφία του Ελκόμενου είναι εξαιρετικά φθαρμένη, όμως ξεχωρίζει η μνημειακή μορφή του Ιησού μπροστά από τον σταυρό. Εντύπωση επίσης προκαλεί η μορφή του γέροντα Εβραίου, που αποδίδεται ψηλότερη από τον Χριστό. Τα τμήματα του φολιδωτού θώρακα πίσω του, που ανήκουν σε στρατιώτη, φανερώνουν τη διάθεση να γεμίσει η σκηνή με πρόσωπα ακόμα και εκεί που δεν επαρκεί ο διαθέσιμος χώρος.

Η άνετη πτυχολογία ακολουθεί τις κινήσεις του σώματος και αποδίδεται με ελεύθερες γκρι και υπόλευκες γραμμές, μαζί με τη σταδιακή χρωματική διαβάθμιση των ενδυμάτων στα σημεία που αυτά πτυχώνονται. Το φυσικό περιβάλλον δηλώνεται με λιτό, μινιμαλιστικό τρόπο και στις δύο σκηνές, αφού ο μικρός βραχώδης όγκος όπου πακτώνεται ο σταυρός υποδηλώνει τον τόπο του μαρτυρίου. Η διακοσμητική διάθεση που συναντήσαμε στις παραστάσεις του ιερού εδώ είναι εμφανώς περιορισμένη. Τα μοναδικά στοιχεία διακόσμησης αποτελούν η διπλή σειρά μαργαριταριών στο σκαμνί όπου είναι ανεβασμένη η Θεοτόκος (Αποκαθήλωση) και στα διάλιθα ερυθρά της υποδήματα.

Η μέτρια κατάσταση διατήρησης της Αποκαθήλωσης και η κακή αντίστοιχα κατάσταση του Ελκόμενου μας υποχρεώνουν να διατηρούμε επιφυλάξεις ως προς τις τεχνοτροπικές παρατηρήσεις. Τα κεφάλια είναι κανονικά, ωοειδή, και σε κάποιες μορφές ελαφρώς επιμηκυμένα (Ιωσήφ και Χριστός στην Αποκαθήλωση, γέρον Εβραίος στον Ελκόμενο). Για τα περιγράμματα των προσώπων χρησιμοποιείται λεπτή μαύρη γραμμή η οποία σε καμμία περίπτωση δεν ενσωματώνεται στο πλάσιμο. Έτσι παραμένει εμφανής, θυμίζοντας το σχέδιο μορφών από τα μέσα και το β' μισό του 13ου αιώνα. Για παράδειγμα (εικ. 77), τόσο στο πρόσωπο του αγγέλου στη σκηνή του Θρήνου στην Παναγία της Μερέντας⁷⁶⁸ (περ. 1250), όσο και στο πρόσωπο του γιου του Στέφανου Ούρεση, Δραγουτίν, στην κτητορική σύνθεση της Αγίας Τριάδας στη Sorocani⁷⁶⁹ (περ. 1265), η μαύρη γραμμή κυριαρχεί στον σχεδιασμό των περιγραμμάτων, των ματιών, των

⁷⁶⁷ Αναφέρουμε ενδεικτικά ως παράδειγμα την Αποκαθήλωση στον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino (1317), Zarras, «The Passion Cycle», σελ. 213, εικ. 17, όπου οι άγγελοι φαίνεται να πετούν προς το σταυρό, κρύβοντας μεγάλο μέρος του προσώπου με τα καλυμμένα χέρια τους. Βλ. και παραπάνω υποσημ. 689, όπου οι άγγελοι στην φορητή εικόνα από το Πελέντρι, χειρονομούν έντονα και αποστρέφουν το πρόσωπό τους από το κεντρικό θέμα.

⁷⁶⁸ Pansélinou, *Saint-Pierre*, πίν. 26.

⁷⁶⁹ Hamann-MacLean-Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, εικ. 134.

φρυδιών και της μύτης. Ωστόσο στις περισσότερες μορφές του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, η μύτη σχεδιάζεται διαφορετικά και τα φρύδια συσπώνται σε μια ήπια έκφραση του πάθους-θλίψης που νιώθουν. Το στραβό άνω χείλος μυροφόρας στην παράσταση της Αποκαθήλωσης εκφράζει την ίδια συναισθηματική κατάσταση.

Περισσότερα μπορούμε να παρατηρήσουμε για το πλάσιμο των προσώπων στη μορφή του Αγίου Ιωάννη στην Αποκαθήλωση, η οποία σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση (εικ. 78). Ο προπλασμός είναι ωχροκίτρινος. Το πλάσιμο είναι αβρό, με ήπιες τονικές διαβαθμίσεις των σαρκωμάτων. Η μαύρη γραμμή που χρησιμοποιείται για το σχέδιο εντάσσεται αρμονικά στη ζωγραφική επιφάνεια, με τη βοήθεια σκιάσεων στα κατάλληλα σημεία, όπως πάνω και κάτω από τους οφθαλμούς ή ανάμεσα στο κάτω χείλος και το πηγούνι. Στο αριστερό τμήμα της γνάθου, που είναι ορατό στον θεατή, η σταδιακή μείωση του φωτός εξαφανίζει τη γραμμή του σχεδίου. Στον πρόσωπο του Αγίου Ιωάννη παρατηρούμε ένα ιδιαίτερα δουλεμένο και ισορροπημένο πλάσιμο, που δημιουργεί μια ευγενική μορφή και εκφράζει ήπια το εσωτερικό πάθος. Πιθανόν και τα υπόλοιπα πρόσωπα να είχαν δουλευτεί με παρόμοιο τρόπο, όμως η κατάσταση διατήρησής τους είναι σημαντικά χειρότερη.

Η έκφραση του προσώπου του Αγίου Ιωάννη παρουσιάζει αντιστοιχίες με μορφές σε μνημεία του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα, όπως είναι το πρόσωπο θυγατέρας των Εβραίων στη σκηνή των Εισοδίων στο Πρωτάτο, αλλά και το πρόσωπο του Αρχαγγέλου Γαβριήλ στην Περίβλεπτο στην Αχρίδα (εικ. 79). Αντιστοιχίες παρατηρούμε και σε μεταγενέστερα έργα, που αντανακλούν αρχές της λεγόμενης σχολής της Θεσσαλονίκης από το α' μισό του 14ου αιώνα, όπως το κεφάλι του Αρχαγγέλου Γαβριήλ στον νάρθηκα του καθολικού στη μονή του Lespovo, που τοιχογραφήθηκε το 1349⁷⁷⁰(εικ. 80). Η χρωματική εντύπωση είναι διαφορετική, καθώς στο σερβικό μνημείο χρησιμοποιείται φαιοπράσινος προπλασμός, όμως θεωρούμε ότι υπάρχουν εμφανείς ομοιότητες στον σχεδιασμό (μύτη, στόμα, μάτια, φρύδια, αυτί) και

⁷⁷⁰ Millet-Frolow, *La peinture du Moyen Âge*, τόμ. IV, πίν. 6-28, Hamann-MacLean-Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, σελ. 37-38, εικ. 347, Balabanov, *Freske*, σελ. 122-125, εικ. 69-71, Gabeliç, *Archangels*, σελ. 94-101, όπου και πλήρης βιβλιογραφία, Βαφειάδης, *Υστερη Βυζαντινή Ζωγραφική*, σελ. 265-267.

αντίστοιχη αφομοίωση των σχεδιαστικών γραμμών στην ζωγραφική επιφάνεια, κάτι που πιθανόν δείχνει τη χρήση κοινών προτύπων.

Οι παραστάσεις του Αγίου Συμεών του Στυλίτη και του προφήτη Ηλία, που εικονίζονται πάνω από το ΝΔ και ΒΔ κίονα, ανήκουν στο ίδιο στρώμα τοιχογραφιών. Συγκεκριμένα ο Άγιος Συμεών ακολουθεί τον απλούστερο εικονογραφικό τύπο του στυλίτη που επικράτησε στη μεσοβυζαντινή τέχνη⁷⁷¹. Παρά την κακή κατάσταση διατήρησης του προσώπου, μπορούμε να διακρίνουμε το σκληρό πλάσιμο σε σκούρους καφέ τόνους, που ταιριάζει στην ασκητική μορφή του αγίου. Ίσως το κόσμημα του κυλινδρικού κουβουκλίου όπου κάθεται ο άγιος να αποτελεί μια επιπλέον ένδειξη χρονολόγησης. Αποτελείται από τρίφυλλα και πεντάφυλλα ανθέμια στη σειρά, που περιβάλλονται από τόξα που σχηματίζουν οι βλαστοί τους. Το θέμα απαντά αρκετά συχνά σε ναούς των πρώτων δεκαετιών του 14ου αιώνα, που ανήκουν στη λεγόμενη σχολή της Θεσσαλονίκης, όπως για παράδειγμα στον τράχηλο κίονα στον ναό του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη⁷⁷² (1310-1320), (εικ. 81), ή σε διακοσμητικές ζώνες-περιθώρια στον ναό του Αγίου Νικήτα κοντά στο Čučer (1321) και στο καθολικό της μονής της Gračanica (1321), (εικ. 82). Ωστόσο το κόσμημα στον Άγιο Ιωάννη δεν έχει τα χαρακτηριστικά του ελισσόμενου βλαστού που περικλείει τα άνθη, αλλά είναι πιο αρχαϊκό καθώς τα τμήματά του είναι αυτόνομα και αυτοδύναμα παρατεταγμένα.

Η τοιχογραφία με τον προφήτη Ηλία να δέχεται την τροφή από τον κόρακα είναι αρκετά φθαρμένη σε πολλά σημεία, ωστόσο μπορούμε να διακρίνουμε ότι η σύνθεση ακολουθεί το συμβατικό τρόπο εικονογράφησης του αγίου⁷⁷³. Ενδεικτικά αναφέρουμε ως παράδειγμα για την στάση και την σωματικότητα του προφήτη την αντίστοιχη παράσταση στον εξωνάρθηκα του καθολικού της μονής του Τιμίου Προδρόμου Σερρών, που χρονολογείται στο β' μισό του 14ου αιώνα⁷⁷⁴, αλλά και την αντίστοιχη στο διακονικό του καθολικού της μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Morača⁷⁷⁵,

⁷⁷¹ Βλ. ενδεικτικά, Ευγγόπουλος, «Στυλίτες», βλ. και στο Μητσάνη, «Άθως. Λαύρας Δ46», σελ. 258, εικ. 1, μεσοβυζαντινή μικρογραφία στον λαυρεωτικό κώδικα Δ46 (422), με αντίστοιχη λιτή απεικόνιση του αγίου. Η τοιχογραφία στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στο Μενίδι διαφοροποιείται ουσιαστικά στη στάση των χεριών του Αγίου Συμεών, καθώς δεν φέρει και τα δύο χέρια ανοιχτά μπροστά στο στήθος, αλλά με το δεξί κρατά σταυρό.

⁷⁷² Ευγγόπουλος, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Ορφανού*, σελ. 24, 79, εικ. 158.

⁷⁷³ Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 64, Κόντογλου, *Εκφρασις*, σελ. 288.

⁷⁷⁴ Στρατή, *Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών*, σελ. 55-58, εικ. 32.

⁷⁷⁵ Petković, *Morača*, σελ. 145, εικ. 7, σελ. 228, σχέδ. 2.

που θεωρείται και η παλαιότερη γνωστή απεικόνιση του θέματος (1260), (εικ. 49 A, B). Οι μεγάλες αντιστοιχίες με τη σερβική τοιχογραφία στην τοποθέτηση του προφήτη στο χώρο, στο γυμνό βραχώδες τοπίο, στη στάση του σώματος, αλλά και τα ενδύματα υποδεικνύουν και το πρότυπο του ζωγράφου του Αγίου Ιωάννη.

Από τα σπαράγματα τοιχογραφιών που σώζονται στον ναό, μπορούμε να κάνουμε ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με την ανδρική, καθήμενη σε βραχώδη όγκο, μορφή στον ανατολικό τοίχο του ΒΔ γωνιακού διαμερίσματος (εικ. 50). Φαίνεται ότι τα γυμνά μέρη (πόδια και αριστερός βραχίονας) αποδίδονται με αρκετά φυσιοκρατικό τρόπο. Αρκετές ομοιότητες υπάρχουν στην απόδοση των ποδιών της αδιάγνωστης αυτής μορφής με το σωζόμενο δεξί πόδι του Αγίου Ιωάννη στην παράσταση του Ελκόμενου (εικ. 83). Με παρόμοιο τρόπο αποδίδονται τα δάχτυλα με τη χαρακτηριστική λεπτομέρεια της μικρής καμπύλης ανάμεσα στις αρθρώσεις του δεύτερου (μετά το μεγάλο), αλλά και του διχαλωτού τμήματος του σανδαλιού. Τα ενδύματα της μορφής φανερώνουν την προσπάθεια για απόδοση του όγκου του σώματος και παράλληλα παρακολουθούν την κίνηση του χεριού με την αντίστοιχη στροφή του κορμού προς τα αριστερά. Η πτυχολογία είναι άνετη και αποδίδεται με διαφορετικού πάχους γραμμές σε συνδυασμό με την αντίστοιχη χρωματική διαβάθμιση των ενδυμάτων στα σημεία όπου αυτά πτυχώνονται. Και αυτή η τοιχογραφία, όπως και ο Άγιος Ιωάννης ο Καλυβίτης που εικονίζεται στο εσωράχιο του τόξου του ίδιου γωνιακού διαμερίσματος, ανήκουν στο ίδιο στρώμα ζωγραφικής διακόσμησης. Τα υπόλοιπα σπαράγματα σώζονται σε κακή και αποσπασματική κατάσταση ώστε δεν είναι δυνατόν να προβούμε σε οποιεσδήποτε παρατηρήσεις.

Λαμβάνοντας υπόψη τις εικονογραφικές και τεχνοτροπικές παρατηρήσεις που προηγήθηκαν, αλλά και τις συγκρίσεις που επιχειρήθηκαν θεωρούμε ότι στη διακόσμηση του ιερού εργάστηκε η ίδια ομάδα ζωγράφων στην οποία αποδίδεται ο τοιχογραφικός διάκοσμος αρκετών ναών της Αττικής, ανάμεσα στους οποίους αυτός του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια Κουβαρά και αυτός των παρεκκλησίων της Σπηλιάς Πεντέλης. Μάλιστα λόγω ορισμένων χαρακτηριστικών που αναλύθηκαν παραπάνω, θα τοποθετούσαμε το χρονικό διάστημα της εργασίας τους στο μνημείο των Αχαρνών στα τέλη της δεκαετίας του 1230. Κάποια χρόνια αργότερα ίσως στα τέλη του 13ου αιώνα, ένας άλλος ζωγράφος διακοσμεί

τη δυτική καμάρα του ναού με τις σκηνές της Αποκαθήλωσης και του Ελκόμενου Χριστού, που αυτήν την εποχή εντάσσονται σε ξεχωριστό κύκλο, αυτόν των Παθών του Χριστού. Στην ίδια περίοδο θα πρέπει να χρονολογηθούν οι τοιχογραφίες του ΒΔ γωνιακού διαμερίσματος. Πρόκειται για έναν ικανό ζωγράφο, που δημιουργεί κομψές, ραδινές μορφές, με κλασικές αναλογίες και μεταχειρίζεται ήπια εκφραστικά μέσα για να αποδώσει τη συναισθηματική τους κατάσταση. Το καλύτερο σωζόμενο δείγμα της τέχνης του, το πρόσωπο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, θεωρούμε ότι τον απομακρύνει από την ομάδα των επαρχιακών ζωγράφων της Αττικής.

A2. Άγιος Νικόλαος (Αγία Σωτήρα)

(εικ. 84-154)

Θέση: ΝΑ του οικισμού στη θέση Λουτρό, στην όχθη ρέματος (Σουνά) που ενώνεται με τον Κηφισό (εικ. 84).

Βιβλιογραφία: Gell, *Itinerary of Greece*, σελ. 106, Milchhöfer, «Antikenbericht» (1888), σελ. 338, αρ. 506, Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 214-215, εικ. 287-288, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 69, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 355-356, εικ. 296-302, Miller, «An Ancient Site», σελ. 435-439. Koder-Hild, *Hellas und Thessalia*, σελ. 218, Καλογράφης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 94-96, εικ. 80, Μουζάκης, «Σχόλια σε ακιδογραφήματα», σελ. 185, 195, πίν. Η', Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 33-34 και σελ. 94-95 [Αικ. Παντελίδου], Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 37, 152-153, 197, Βιζυηνού, *ΑΡΜΑ* 4, σελ. 131, αρ. 875, Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, σελ. 337. Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 160-162, εικ. 65-67, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 710-712, εικ. 494-496, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 79-84, Μαργώνη, «Επισημάνσεις», σελ. 76, εικ. 5-7.

Χάρτης: Sommer, *Athènes: Hagios Nikolaos*, (εικ. 2), Leake, *Demi: A. Nikola*, (εικ. 14), Kaupert, *Attika*, Bl. V (Kephisia): Nikolaos, (εικ. 3).

Χρονολόγηση: 15ος-16ος αιώνας (Ορλάνδος), Πρώιμη Τουρκοκρατία (Μπούρας), 16ος-17ος αιώνας (Πάλλης), 16ος αιώνας (Μουζάκης).

Βρίσκεται 1700μ. περίπου ΝΑ του κέντρου του σημερινού δήμου Αχαρνών, επάνω σε τύμβο. Η ευρύτερη περιοχή ονομάζεται Λουτρό. Στα

Ν και ΝΑ του ναού υπάρχουν ιδιόκτητες εγκαταστάσεις (αθλητικές) και μικρό περιβαλλοντολογικό πάρκο. Για τη δημιουργία δρόμου πρόσβασης σε αυτές, σκάφτηκε αρκετά μεγάλο τμήμα του λόφου, δημιουργώντας επιπρόσθετα προβλήματα στατικότητας.

Ο «τύμβος» Αγ. Νικολάου-Αγ. Σωτήρας⁷⁷⁶ ερευνήθηκε το 1987 έπειτα από καταγγελία για λαθρανασκαφή. Εντοπίστηκαν δύο μαρμάρινες σαρκοφάγοι (Σ1 στο κέντρο του τύμβου και Σ2, ΝΔ της πρώτης) συλημένες. Η πρώτη ανήκε στους κλασικούς χρόνους και η δεύτερη στους ρωμαϊκούς. Βρέθηκαν ακόμα ορθογώνιος αβαθής λάκκος (λάκκος προσφορών νεκροταφείου)⁷⁷⁷ και εγχυτρισμοί. Στα βόρεια του τύμβου ανασκάφηκε και μικρός θαλαμοειδής μυκηναϊκός τάφος με κλασικά και μυκηναϊκά όστρακα. Φαίνεται λοιπόν ότι ο τύμβος δημιουργήθηκε για να καλύψει αρχικά τη σαρκοφάγο των κλασικών χρόνων και αργότερα επεκτάθηκε για να συμπεριλάβει τη σαρκοφάγο των ρωμαϊκών. Στην περιφέρειά του τοποθετήθηκαν μεταγενέστερα οι εγχυτρισμοί. Ακόμα, αρκετά όστρακα της μυκηναϊκής περιόδου βρέθηκαν στην επίχωση του τύμβου και στη γύρω περιοχή, που υπογραμμίζουν την κατοίκηση της θέσης από τα προϊστορικά χρόνια⁷⁷⁸.

Νότια του ναού βρέθηκε μια βάση ιωνικού κίονα⁷⁷⁹, σπόνδυλος κίονα με αυλακώσεις στην περιφέρειά του και ΝΔ ένα τμήμα από μεγάλο αναθηματικό ανάγλυφο⁷⁸⁰. Παλαιότερα είχε βρεθεί ένα ακόμα ανάγλυφο από την περιοχή⁷⁸¹, όπως και δύο επιγραφές⁷⁸². Ο Άγιος Νικόλαος είναι χτισμένος επάνω σε τύμβο και η ευρύτερη θέση έχει ενδείξεις αρχαίας εγκατάστασης. Τα αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν στον περιβάλλοντα χώρο, ειδικά το ανάγλυφο με τον Απόλλωνα, σε συνδυασμό με τα ιωνικά κιονόκρανα εντός του ναού, οδήγησαν την Μ. Πλάτωνος στην υπόθεση ότι

⁷⁷⁶ Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 152-153.

⁷⁷⁷ Σύμφωνα με τη Μ. Πλάτωνος, (όπ. π., σχέδ. 5 και εικ. 73, 74).

⁷⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 153.

⁷⁷⁹ Miller, «An Ancient Site», σελ. 436, αρ. 2, εικ. 2.

⁷⁸⁰ Στο ίδιο, σελ. 436, αρ. 1, εικ. 1. Το τμήμα σώζει το κάτω μέρος μια καθιστής μορφής, που πατούσε σε υποπόδιο και φορούσε μακρύ χιτώνα. Η στάση της μορφής θύμιζε τον Απόλλωνα από τη ζωφόρο του Παρθενώνα, Πλάτωνος, όπ. π., σελ. 37.

⁷⁸¹ Milchhöfer, «Antikenbericht» (1888), σελ. 338, αρ. 506, Πλάτωνος, όπ. π., σελ. 227, αρ.42. Επιτύμβια λήκυθος.

⁷⁸² IG II² 1349, 2491.

προέρχονταν από αρχαίο ναό κλασικών χρόνων, που θα μπορούσε να αποδοθεί στη λατρεία του Απόλλωνα⁷⁸³.

Πιθανώς αποτελούσε καθολικό μοναστηριού⁷⁸⁴, καθώς στο φύλο V του χάρτη του Kaupert σημειώνονται ερείπια μονής «Klosterruine» (εικ. 3). Αναφέρεται ότι αποτελούσε μετόχι αρχικά της μονής Αστερίου και αργότερα της Αγ. Τριάδας Πάρνηθος⁷⁸⁵. Σήμερα αποτελεί μετόχι της μονής Πετράκη⁷⁸⁶. Αναφέρεται ότι στον περιβάλλοντα χώρο υπήρχε νερόμυλος, μικρός πλινθόκτιστος πύργος⁷⁸⁷ και κελιά βόρεια της εκκλησίας, ερείπια των οποίων διακρίνονταν μέχρι πριν από λίγα χρόνια⁷⁸⁸. Ο Miller⁷⁸⁹ το 1970 εντόπισε ανατολικά του ναού στην άκρη του χαμηλού λόφου ερείπια τοίχου, που ερμήνευσε ως τμήμα παλαιότερου από τον ναό κτίσματος. ΒΑ του ναού και σε μικρή απόσταση υπάρχει πηγή με νερό που διέρχεται μέσω μικρού σπηλαιώδους ανοίγματος (εικ. 84). Στο σημείο είχε βρεθεί επιγραφή⁷⁹⁰ που οριοθετούσε (όρος ένναϊας) τον «Άχαρνικό όχετο»⁷⁹¹. Επομένως είναι αρκετά πιθανό να πηγάζει από τμήμα του καταρρεύσαντος υδραγωγείου της αρχαιότητας⁷⁹². Το υδραγωγείο σημειώνεται και από τον Καλογράνη⁷⁹³, ο οποίος μας πληροφορεί ότι η

⁷⁸³ Βλ. Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 36-43, σχετικά με τις αρχαίες λατρείες και τα ιερά της περιοχής.

⁷⁸⁴ Ο Γ. Πάλλης, (*Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 162), βασιζόμενος στα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του ναού και στη θέση του, πιθανολογεί ότι μάλλον προοριζόταν για καθολικό μοναστηριού, όμως επισημαίνει την απουσία σχετικών ιστορικών ειδήσεων.

⁷⁸⁵ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 33 και σελ. 94 [Αικ. Παντελίδου].

⁷⁸⁶ Ο Δ. Γιώτας, (όπ. π., σελ. 33), αναφέρει ότι αποτελεί μετόχι της μονής Πετράκη από το 1796, προφανώς βασιζόμενος στο πατριαρχικό σιγίλιο με το οποίο προσαρτήθηκε στη μονή Πετράκη η Αγία Τριάδα Πάρνηθος και το μετόχι της ο Άγιος Νικόλαος, βλ. παραπάνω, υποσημ. 409. Όντως εκεί αναφέρεται μοναστήρι του Αγίου Νικολάου προσαρτημένο στη μονή Πετράκη, Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 358. Όπως αναφέρεται παρακάτω, βλ. σελ. 430 και υποσημ. 1971-1973, το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου στο Μενίδι, που αναφέρεται και στα απομνημονεύματα του ηγουμένου της μονής Πεντέλης Κυρίλλου Α' Δέγλερη (1807-1821), θα μπορούσε να ταυτιστεί τόσο με τον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό, όσο και με τον Άγιο Νικόλαο στα Καλογέρια (από τη στιγμή που δεν υπάρχει άλλο στοιχείο που να προσδιορίζει την αναφερόμενη μονή).

⁷⁸⁷ Ο Αν. Ορλάνδος αναφέρει την ύπαρξη ερειπωμένου πύργου παραπλεύρως του ναού.

⁷⁸⁸ Γιώτας, όπ. π., σελ. 33.

⁷⁸⁹ Miller, «An Ancient Site», σελ. 439.

⁷⁹⁰ IG II² 2491.

⁷⁹¹ Πρόκειται για αρδευτικό σύστημα του αρχαίου δήμου Αχαρνών, του 4ου αιώνα π.Χ., βλ. Vanderpool, «Aqueduct».

⁷⁹² Στο ίδιο, σελ. 172.

⁷⁹³ Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 94.

περιοχή περίπου 1500 στρεμμάτων ήταν ιδιαίτερα εύφορη, με πηγαία νερά, αμπέλια, ελαιόδενδρα και περιβόλια.

Μετά την Απελευθέρωση ο ναός του Αγίου Νικολάου ονομάζεται και Αγία Σωτήρα και πανηγυρίζει στις 6 Αυγούστου (Μεταμόρφωση)⁷⁹⁴. Με το πανηγύρι αυτό σχετίζεται και ένα έθιμο, το Σωτήρεμα των σταφυλιών⁷⁹⁵, που ακολουθείται μέχρι και τις μέρες μας.

Κατά τον σεισμό του 1999, επήλθαν στο μνημείο ρηγματώσεις στη φέρουσα τοιχοποιία και αποκολλήσεις τμημάτων της οροφής⁷⁹⁶. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία υποσύλωσε άμεσα τον ναό και προχώρησε στην περιδεδή του με ανοξείδωτους τένοντες⁷⁹⁷. Για το μνημείο έχει εγκριθεί μελέτη αποκατάστασης, η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη. Το 2012, με αφορμή τη διενέργεια αυτοψίας, η 1η ΕΒΑ διαπίστωσε αυθαίρετες επεμβάσεις⁷⁹⁸.

Τυπολογικά στοιχεία

Ο ναός είναι σύνθετος τετρακίονιος, σταυροειδής εγγεγραμμένος, με τριμερές ιερό βήμα (εικ. 85-92). Έχει διαστάσεις 6,5μ. Χ 7,5μ. Η κεντρική αψίδα είναι τρίπλευρη εξωτερικά και φέρει δίλοβο άνοιγμα παραθύρου, από το οποίο απουσιάζει ο αμφικιονίσκος. Το ύψος της ξεπερνά για λίγο το επίπεδο στέγασης των ανατολικών γωνιακών διαμερισμάτων. Η βόρεια

⁷⁹⁴ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 33. Ο ισχυρισμός του Μουζάκη, (*Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 79), ότι ο ναός πήρε την ονομασία «Άγιος Νικόλαος» από μικρό ναό που βρισκόταν δυτικά από τον σημερινό, τον οποίο ταυτίζει με τον ναό που αναφέρεται στη βούλα του πάπα Ιννοκέντιου Γ' (Beati Nicolai de Menide), βλ. παραπάνω, υποσημ. 441, δεν στηρίζεται από σχετικά επιχειρήματα. Δεδομένο είναι πάντως, ότι από τις αρχές και ως τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα ο ναός είναι γνωστός ως Άγιος Νικόλαος (Gell, Leake, Sommer, Kaupert).

⁷⁹⁵ Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 94-95. Σύμφωνα με το έθιμο, οι χωρικοί απαγορεύονταν να φάνε σταφύλια πριν από τις 6 Αυγούστου γιατί θα πάθαιναν θέρμες (υψηλό πυρετό). Έτσι κατά την πανηγύρη της Αγίας Σωτήρας, οι Μενιδιάτες γέμιζαν τα καλάθια τους με σταφύλια και τα έφερναν στον ναό. Αφού ο ιερέας ευλογούσε τον νέο καρπό, μοίραζε στο εκκλησίασμα από ένα μικρό τσαμπί και πλέον λυνόταν η απαγόρευση. Κάτι αντίστοιχο γίνεται και σήμερα, από τους ιερείς της Μονής Πετράκη, που τελούν κάθε χρόνο τον Εσπερινό, τον Όρθρο και τη Θ. Λειτουργία στον ναό του Αγίου Νικολάου στις 5 και 6 Αυγούστου.

⁷⁹⁶ Γιώτας, *όπ. π.*, σελ. 33, 130 [Πίνακας ΤΑΣ], αρ. 7.

⁷⁹⁷ Γιώτας, *όπ. π.*, σελ. 95 [Αικ. Παντελίδου].

⁷⁹⁸ Μαργώνη, «Επιστημάνσεις», σελ. 76, εικ. 5-7. Αφαιρέθηκαν τα επιχρίσματα της δυτικής όψης και έγινε αρμολόγηση με τσιμέντο. Οι υπόλοιπες όψεις του μνημείου, καθώς και τα μεταλλικά ικρώματα που είχαν τοποθετηθεί από την 1η ΕΒΑ το 2000, επιχρίστηκαν εκ νέου. Επιπλέον τοποθετήθηκε νέα μεταλλική θύρα στην είσοδο, που δεν συνάδει με τον χαρακτήρα θρησκευτικού μνημείου.

πλάγια πλευρά της είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη νότια, διαμόρφωση που μετατοπίζει ελαφρώς έκκεντρα την αψίδα, προς τα νότια (εικ. 87). Οι δύο πλάγιες, τρίπλευρες εξωτερικά αψίδες, (πρόθεσης και διακονικού), είναι σχεδόν ισοΰψεις, φέρουν από ένα μονόλοβο άνοιγμα⁷⁹⁹ και είναι σημαντικά μικρότερες από την κεντρική. Εσωτερικά είναι ημικυλινδρικές.

Ο σχετικά βαρύς τρούλος φέρεται μέσω τόξων από τέσσερις ραδινούς μαρμάρινους κίονες (εικ. 91, 92, 96). Αυτοί, όπως και τα κιονόκρανά τους, αποτελούν σπόλια από παλιότερο κτίσμα⁸⁰⁰. Συγκεκριμένα ο ΝΑ⁸⁰¹, ΝΔ και ΒΔ⁸⁰² επιστέφονται από ιωνικά κιονόκρανα με επιθήματα. Ο ΒΑ επιστέφεται από κιονόκρανό με αποτμήσεις, οκταγωνικό κορμό και επίθημα (εικ. 97-100). Οι κίονες συνδέονται με τους μακρούς τοίχους της βόρειας και νότιας κεραίας, μέσω τόξων που ακουμπούν σε παραστάδες μικρού σχετικά πάχους. Επιπλέον, οι ανατολικοί συνδέονται με τις παραστάδες που χωρίζουν το ιερό σε τρία μέρη, μέσω δύο τόξων. Τα σκέλη του σταυρού στεγάζονται με ημικυλινδρικές καμάρες. Η καμάρα της ανατολικής κεραίας συνεχίζει ως την κόγχη του ιερού (εικ. 92). Η πρόθεση και το διακονικό καλύπτονται από ημικυλινδρικές καμάρες, ενώ η στέγαση των γωνιακών διαμερισμάτων γίνεται με φουρνικά (εικ. 101).

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Η αυθαίρετη καθαίρεση των επιχρισμάτων της δυτικής όψης του ναού, όπως και η κατάπτωση επιχρισμάτων σε διάφορα σημεία στο εσωτερικό εξαιτίας του σεισμού του 1999, επιτρέπουν την παρατήρηση της τοιχοποιίας (εικ. 88, 96, 100, 101). Αυτή είναι απλή αργολιθοδομή. Μικροί σχετικά λίθοι συνδέονται με άφθονο κονίαμα. Μεγαλύτεροι λίθοι είναι τοποθετημένοι στη ΒΔ γωνία του δυτικού τοίχου. Σπάνια παρεμβάλλονται πλίνθοι ή κέραμοι. Στα σημεία που έχουν καταπέσει τα επιχρίσματα στο εσωτερικό, φαίνεται ότι τα τόξα είναι χτισμένα με πλίνθους ακτινοειδώς τοποθετημένες, ενώ τα φουρνικά με πλίνθους τοποθετημένες σε

⁷⁹⁹ Σήμερα τα ανοίγματα των αψίδων της πρόθεσης και του διακονικού καλύπτονται από την αντιστήριξη.

⁸⁰⁰ Miller, «An Ancient Site», 436-438, βλ. και Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 37, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 160.

⁸⁰¹ Ο Miller, (όπ. π., σελ. 436-437), με βάση τις αναλογίες του, το τοποθετεί στους ελληνιστικούς ή ρωμαϊκούς χρόνους.

⁸⁰² Τοποθετούνται στην πρώιμη κλασική περίοδο, Miller, όπ. π., σελ. 437-438.

δακτυλίου. Τα μοναδικά ανοίγματα, εκτός από αυτά του ιερού, εντοπίζονται στο τύμπανο της βόρειας και νότιας κεραίας του σταυρού, όπου διανοίγεται από ένα στενό μονόλοβο παράθυρο (εικ. 85, 89). Στον τοίχο της βόρειας κεραίας υπάρχει αρκετά μεγάλο, μεταγενέστερο ⁸⁰³ ορθογώνιο παράθυρο. Σε φωτογραφία, που παραθέτει ο Χ. Μπούρας⁸⁰⁴ (εικ. 86), διακρίνεται πάνω από το παράθυρο κόγχη⁸⁰⁵ με οξυκόρυφο τόξο. Λόγω των επιχρισμάτων δεν είναι δυνατή οποιαδήποτε παρατήρηση για τον τρόπο κατασκευής των παραθύρων, τόσο του ιερού, όσο και του κυριώς ναού. Οι επιφάνειες είναι λιτές. Εξαίρεση αποτελεί η πλίνθινη οδοντωτή ταινία που επιστέφει την κεντρική αψίδα του ιερού και αυτήν που τονίζει το οριζόντιο γείσο του τρούλου (εικ. 90, 91).

Ο τρούλος έχει οκταγωνικό τύμπανο που διατρυπάται από 8 μονόλοβα παράθυρα, με απλό οριζόντιο γείσο. Τα δύο παράθυρα της δυτικής και ανατολικής πλευράς είναι τα μοναδικά που φωτίζουν το εσωτερικό⁸⁰⁶, καθώς τα υπόλοιπα έχουν τοιχιστεί εσωτερικά και έχουν καλυφθεί με νεότερο τοιχογραφικό διάκοσμο (εικ. 91, 96). Εξωτερικά είναι τοιχισμένα τα παράθυρα της ΒΑ, Ν και ΝΑ πλευράς.

Οι καμάρες των κεραίων του σταυρού καλύπτονται από δίριχτες στέγες, ενώ τα γωνιακά διαμερίσματα από μονόριχτες που καλύπτουν και τα παραβήματα (εικ. 89). Οι κεραίες του σταυρού προβάλλουν έντονα επάνω από τα γωνιακά διαμερίσματα, ώστε να διαγράφεται με σαφήνεια εξωτερικά το σχήμα του σταυρού. Οι κέραμοι έχουν αντικατασταθεί από νεότερους.

Κατά μήκος του δυτικού τοίχου υπάρχει κτιστό πεζούλι. Αυτό πρέπει να έχει αποτμηθεί, καθώς το τμήμα βόρεια της θύρας έχει μεγαλύτερο ύψος σε σχέση με το αντίστοιχο στα νότια (εικ. 88). Στο βορειότερο σημείο του υψώνεται λίθινη τραπεζιοειδής κατασκευή, που ενσωματώνει τμήμα μαρμάρινου κίονα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαμόρφωση της εισόδου. Το άνοιγμα της θύρας είναι ορθογώνιο και φέρει ως ανώφλι αρκετά μεγάλο τμήμα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους (εικ. 102). Η εμφανής όψη του διακοσμείται από φύλλα μαλακής άκανθας, εναλλασσόμενα με υδροχαρή

⁸⁰³ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 355.

⁸⁰⁴ Στο ίδιο, εικ. 296.

⁸⁰⁵ Σήμερα δεν είναι ορατή.

⁸⁰⁶ Σύμφωνα με τον Χ. Μπούρα, (όπ. π., σελ. 355), όταν είδε τον ναό (1969) όλα τα παράθυρα ήταν φραγμένα.

φύλλα. Το κατώτερο τμήμα περιτρέχεται από σχοινοειδή ταινία. Το διακοσμητικό μοτίβο είναι σύνηθες στην Αττική⁸⁰⁷ και μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε το αρχιτεκτονικό μέλος (γείσο ή κοσμήτης) στον 5ο-6ο αιώνα. Ακριβώς από πάνω σχηματίζεται ένα μικρό πλίνθινο ημικυκλικό τόξο, στο τύμπανο του οποίου έχει εντοιχιστεί ένα τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους. Ακολουθεί ένας κυκλικός φεγγίτης. Εκατέρωθεν του φεγγίτη διαμορφώνονται δύο κοιλότητες όπου άλλοτε είχαν εντοιχιστεί πηλίνα διακοσμητικά πινάκια⁸⁰⁸.

Στο ανώτερο τμήμα του δυτικού τοίχου και λίγο κάτω από τους κεράμους της στέγης, υπάρχει εντοιχισμένο, μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος που έχει τοποθετηθεί κάθετα (εικ. 103). Πρόκειται για τμήμα πεσσίσκου τέμπλου, με συμφυή κιονίσκο. Η σωζόμενη επιφάνεια διακοσμείται από ταινιωτό σταυρό. Η άνω και οι εγκάρσιες κεραίες έχουν διχαλωτά άκρα και απολήγουν σε επίμηλα. Οι ταινίες της κάτω κεραίας μετασχηματίζονται σε φυλλοφόρους βλαστούς. Τα διάκενα δεξιά και αριστερά από την άνω κεραία γεμίζουν με λογχοειδή ανθέμια. Στις γωνίες των κεραιών υπάρχουν τέσσερις σταγόνες που σχηματίζουν «χ». Κάτω από τον σταυρό αναπτύσσεται διμερής ελικοειδής βλαστός, με ανακαμπτόμενα ανθεμωτά φύλλα. Ο φυλλοφόρος σταυρός είναι θέμα που χρησιμοποιείται πολύ συχνά στη διακόσμηση διάφορων αρχιτεκτονικών μελών κατά τον 10ο, 11ο και 12ο αιώνα⁸⁰⁹. Το πλούσιο ανάγλυφο του μέλους (φόβος του κενού) από τον Άγιο Νικόλαο, το τοποθετεί πιθανόν στον 12ο αιώνα.

Στο εσωτερικό του ναού οδηγούν δύο σκαλοπάτια, καθώς το δάπεδο βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο (εικ. 104). Έχει νεότερη πλακόστρωση (εικ. 92, 105). Είναι πανομοιότυπο με αυτό της Ευαγγελίστριας στο Α'

⁸⁰⁷ Βλ. ενδεικτικά τη διακόσμηση επίκρανου του 5ου αιώνα, Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, σελ. 58, αρ. 65 και τμήμα υπέρθυρου του 5ου αιώνα από την Αθήνα, στο ίδιο, σελ. 61, αρ. 71, όπου χρησιμοποιούνται και εδώ φύλλα άκανθας και υδροχαρή φυτά.

⁸⁰⁸ Ορλάνδος, *Ευρετήριον*, σελ. 215, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 355. Μετά τις πρόσφατες εργασίες της ΕΦΑΔΑ και την αφαίρεση των σιδερένιων βάσεων στήριξης της νεότερης καμπάνας, αποκαλύφθηκαν μικρά τμήματα πινάκων με μπλε εφύαλωση.

⁸⁰⁹ Το θέμα απαντά σε σαρκοφάγους, Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, σελ. 164, σε θωράκια, Σκλάβου-Μαυροειδή, *όπ. π.*, σελ. 91, αρ. 127, σελ. 111-112, αρ. 152, σελ. 113, αρ. 153, σε υπέρθυρα, στο ίδιο, σελ. 101, αρ. 140, σελ. 102, αρ. 141, σε περίθυρα, στο ίδιο, σελ. 141, αρ. 188, σε πεσσίσκους, Grabar, *Sculptures Byzantines du Moyen Age*, σελ. 72, πίν. XLI a, c, Δρανδάκης, *Βυζαντινά γλυπτά της Μάνης*, σελ. 237-238, εικ. 359 και αλλού.

νεκροταφείο του δήμου Αχαρνών (εικ. 427) και μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 19ου με αρχές του 20ου αιώνα.

Πλαστική διαμόρφωση εσωτερικά, έχουν οι παραστάδες των μακρών τοίχων του κυρίως ναού, όπου απολήγουν τα τόξα από τους κίονες. Συγκεκριμένα στη ΒΑ, ΒΔ και ΝΔ παραστάδα (εικ. 99, 100) είναι τοποθετημένα λίθινα ακόσμητα μέλη ως επίκρανα⁸¹⁰, ενώ στη ΝΑ παραστάδα έχει τοποθετηθεί ως επίκρανο μαρμάρινο μέλος (εικ. 107). Πιθανόν πρόκειται για αποσπασμένο τμήμα γείσου, που φέρει ανάγλυφη διακόσμηση. Διμερής ελικοειδής βλαστός με ανακαμπτόμενα ημίφυλλα άκανθας, διαφορετικών μεγεθών, αναπτύσσεται σε όλο το μήκος του γείσου. Ο βλαστός σχηματίζει στο κέντρο μετάλλιο, όπου υπάρχει ισοσκελής σταυρός με διαπλατυνόμενες τις άκρες των κεραιών του. Από τις γωνίες που σχηματίζουν οι κεραιές ξεκινούν σταγόνες. Στο μέσον της εξωτερικής πλευράς των κεραιών υπάρχουν ημικύκλια. Το μοτίβο του ελικοειδούς βλαστού με ανακαμπτόμενα ημίφυλλα απαντά πολύ συχνά κατά τον 11ο και 12ο αιώνα⁸¹¹. Η κάπως αδέξια εκτέλεσή του όμως, στην περίπτωση του Αγίου Νικολάου, ίσως το τοποθετεί και αργότερα στην υστεροβυζαντινή περίοδο.

Στην πρόθεση, εκτός από την κόγχη στα ανατολικά, υπάρχει και μια μεγάλη κόγχη στον βόρειο τοίχο, χωρίς να διακρίνεται ο ζωγραφικός διάκοσμος λόγω των επάλληλων επιχρισμάτων. Το τεταρτοσφαίριο της κεντρικής αψίδας χωρίζει από τον ημικύλινδρο με λίθινο κοσμήτη (εικ. 93, 106). Λίθινος κοσμήτης, όπως φαίνεται και από την εικ. 92, υπάρχει επίσης στα σημεία γένεσης των καμαρών που στεγάζουν τις κεραιές του σταυρού. Σήμερα δεν είναι ορατός, λόγω των υποστυλώσεων. Το ιερό βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό με νεότερο ξύλινο τέμπλο.

Ο Άγιος Νικόλαος αποτελεί έναν από τους λιγοστούς μεταβυζαντινούς ναούς της Αττικής, που έχουν χτιστεί στον σύνθετο σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο και τοποθετούνται χρονικά στον 16ο και

⁸¹⁰ Ο Χ. Μπούρας, (*Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 355), αναφέρει ότι όλα τα επίκρανα είναι ανάγλυφα, κάτι που είτε δεν ισχύει, είτε η μορφή τους έχει αλλοιωθεί από τα επιχρίσματα και τις επεμβάσεις.

⁸¹¹ Όπως σε περίθυρα, Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, σελ. 152, αρ. 208, σελ. 163, αρ. 223, σελ. 168-170, αρ. 229-224, σε επιστύλια, Δρανδάκης, *Βυζαντινά γλυπτά της Μάνης*, σελ. 33-34, εικ. 52-54, σε πεσίσκους, στο ίδιο, σελ. 45-46, εικ. 68-70, σε ελκυστήρες, στο ίδιο, σελ. 117, εικ. 188 και αλλού.

17ο αιώνα⁸¹². Πιο συγκεκριμένα εντάσσεται σε μια μικρή ομάδα ναών, που αποτελούν συνειδητές μιμήσεις μεσοβυζαντινών αθηναϊκών μνημείων⁸¹³. Η αρκετά μεγάλη συνάφεια με τα καθολικά των μονών Αστερίου και Θεολόγου Υμηττού, που έχουν χρονολογηθεί στον 16ο αιώνα, μας οδηγεί στο να τοποθετήσουμε στην ίδια περίοδο και την ανέγερση του Αγίου Νικολάου.

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Ο ναός είναι κατάγραφος. Οι τοιχογραφίες ανήκουν τουλάχιστον σε δύο φάσεις. Η παλαιότερη (μεταβυζαντινή) εντοπίζεται στο ιερό βήμα, στον τρούλο και στους πλάγιους τοίχους του κυρίως ναού. Το ιερό διακοσμείται με θέματα ευχαριστικά, με παραστάσεις από τον κύκλο της Αγίας Άννας, τον κύκλο του Μωσή, θέματα μετά την Ανάσταση, αρχιερείς, διακόνους και εξαπτέρυγα. Στο μέταλλιο του τρούλου εικονίζεται ο Παντοκράτωρ και στο τύμπανο ζώνη με την Ετοιμασία του Θρόνου και ολόσωμους προφήτες ανάμεσα στα παράθυρα. Στην άνω ζώνη των πλάγιων τοίχων του κυρίως ναού εικονίζονται παραστάσεις από το Δωδεκάορτο και στην κάτω ολόσωμοι άγιοι. Στα γωνιακά διαμερίσματα σώζονται παραστάσεις παλαιοδιαθηκικές και άγιοι στα εσωράχια των τόξων. Όλες οι παραστάσεις της αρχικής διακόσμησης ορίζονται σε διάχωρα από κόκκινη ταινία, με λευκά περιγράμματα. Όπου υπάρχει διαφορετικό χρώμα, οφείλεται σε επιζωγράφηση. Οι φωτοστέφανοι περιβάλλονται από διπλή (κόκκινη εσωτερικά, λευκή εξωτερικά) ταινία.

Οι υπόλοιπες τοιχογραφίες, σύμφωνα με την Αικ. Παντελίδου, είναι νεότερες και θυμίζουν την αντίστοιχη διακόσμηση του Αγίου Νικολάου στην Πέτρα της Βαρυμπόμπης, που πραγματοποιήθηκε τη δεκαετία του 1930⁸¹⁴. Οι περισσότερες παραστάσεις της αρχικής διακόσμησης έχουν επιζωγραφιστεί, κατά πάσα πιθανότητα την ίδια περίοδο. Επιπρόσθετα, καθώς δεν έχουν συντηρηθεί ποτέ παρουσιάζουν φθορές λόγω της υγρασίας και της αιθάλης, ενώ εμφανίζουν και ρηγματώσεις που προκλήθηκαν από τον σεισμό του 1999. Η υποστύλωση των καμαρών, των σκελών του σταυρού, έχει καλύψει εντελώς το ζωγραφικό τους διάκοσμο και «κρύβει» αρκετές τοιχογραφίες του κυρίως ναού και του ιερού. Όλα

⁸¹² Βλ. παρακάτω, σελ. 460-462.

⁸¹³ Στουφή-Πουλημένου, «Μονή Αστερίου», σελ. 117, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 162.

⁸¹⁴ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, [Αικ. Παντελίδου], σελ. 94-95.

αυτά τα προβλήματα ευελπιστούμε ότι θα αντιμετωπιστούν με τις εργασίες αποκατάστασης του μνημείου, που είναι σε εξέλιξη.

Ιερό βήμα

Οι περισσότερες τοιχογραφίες του ιερού ανήκουν στην πρώτη φάση διακόσμησης. Ωστόσο στην πλειοψηφία τους είναι επιζωγραφισμένες, άλλες σε μικρότερο και άλλες σε μεγαλύτερο βαθμό.

Στο τεταρτοσφαίριο της κεντρικής αψίδας εικονίζεται η Πλατυτέρα με δύο αγγέλους στα πλάγια (εικ. 93). Η κατάσταση διατήρησης είναι πολύ κακή. Μεγάλο τμήμα στο μέσον και δεξιά έχει αποχρωματιστεί και δεν σώζεται τμήμα του θρόνου, το σώμα του Ιησού και το μεγαλύτερο μέρος από τον άγγελο δεξιά. Ακόμα υπάρχουν εκτεταμένες ρηγματώσεις σε διάφορα σημεία. Πολύ άσχημο αισθητικό αποτέλεσμα δίνει η επιζωγράφηση με εξίτηλο μπλε και ώχρα. Δεν σώζονται επιγραφές.

Σε δίχρωμο κάμπο (μαύρο ή σκούρο καφέ-μπλε) η Θεοτόκος, που φορά κόκκινο μαφόριο και σκουρόχρωμο μάτιο, κάθεται σε θρόνο με χαμηλό ερεισίνωτο. Τα πόδια ακουμπούν σε λιτό υποπόδιο. Στο κάθισμα διακρίνεται τμήμα από κόκκινο μαξιλάρι. Στην αγκαλιά της κρατάει τον μικρό Ιησού, από τον οποίο σώζονται αμυδρά το κεφάλι και ο φωτοστέφανος, καθώς και το περίγραμμα από το σώμα του. Ο άγγελος αριστερά είναι πλήρως επιζωγραφισμένος.

Ο ημικύλινδρος της αψίδας είναι χωρισμένος σε δύο ζώνες, μέσω κόκκινης ταινίας με λευκά περιγράμματα. Την πάνω ζώνη διακοσμεί η παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων (εικ. 108, 109), με τον Χριστό να απεικονίζεται δύο φορές. Η τοιχογραφία είναι μαυρισμένη, κατεστραμμένη στο αριστερό τμήμα, με αποχρωματίσεις και επιζωγραφήσεις. Δεν διακρίνονται λεπτομέρειες. Οι μορφές τοποθετούνται σε δίχρωμο κάμπο (μαύρο και γκριζόλευκο). Στο κέντρο βρίσκεται η Αγία Τράπεζα, που στηρίζεται σε κυκλικό μαρμάρινο πόδιο και καλύπτεται με ερυθρή ενδυτή⁸¹⁵. Διακοσμείται με χρυσή ταινία με ρομβοειδές κόσμημα, ενώ οι πλευρικές επιφάνειες του υφάσματος είναι σε χρώμα μαύρο και φέρουν λευκό φυτικό σχέδιο. Από πάνω αιωρείται εξαπτέρυγο, το οποίο με το άνω ζεύγος φτερών φαίνεται να στηρίζει

⁸¹⁵ Σχετικά με τα λειτουργικά άμφια που καλύπτουν την Αγία Τράπεζα βλ. Σωτηρίου, «Τα λειτουργικά άμφια», σελ. 604-606, βλ. και Papas, «Liturgische Tücher», 775-789.

κόκκινο παραπέτασμα⁸¹⁶. Δεν διακρίνεται αν υπάρχουν κίονες κιβωρίου. Στο αριστερό τμήμα εικονίζεται η Μετάδοση, που ταυτίζεται από επιγραφή, με κεφαλαία λευκά γράμματα: «ΛΑΒΕΤΕ ΦΑΓΕΤΕ ΤΟΝΤΟ ΜΟΝ ΕΣΤΙ ΤΟ ΣΩΜΑ». Ο Χριστός, που φορά χιτώνα και ιμάτιο⁸¹⁷, στέκεται πίσω από την Αγία Τράπεζα και είναι στραμμένος προς τον όμιλο των Αποστόλων αριστερά. Με το αριστερό χέρι λαμβάνει τον μελιζόμενο άρτο από ευχαριστιακό δίσκο, που είναι τοποθετημένος πάνω στην τράπεζα και τον μεταδίδει στον επικεφαλής του ομίλου, ο οποίος φέρει κοντή κόμη και σχετικά κοντά γένια. Δεν είναι αναφαλαντίας⁸¹⁸ και προφανώς ταυτίζεται με τον Απόστολο Πέτρο⁸¹⁹. Φορά σκούρο μπλε χιτώνα και καστανό-κόκκινο ιμάτιο. Ακολουθούν πέντε ακόμα Απόστολοι. Από τις μορφές σώζονται τμήματα των ενδυμάτων, τα χέρια της μορφής που ακολουθεί τον επικεφαλής, τα περιγράμματα και ίχνη των επιζωγραφήσεων (χρυσό στους φωτοστέφανους και μπλε στα ενδύματα).

Στο δεξιό τμήμα εικονίζεται η Μετάληψη. Και εδώ υπήρχε επιγραφή που ταύτιζε την παράσταση. Τα γράμματα όμως έχουν σβηστεί, εκτός από ορισμένα που αχνοφαίνονται: «([ΠΙΕΤΕ ΕΞ ΑΥΤΟΥ ΠΑΝΤΕΣ] ΤΟΝΤΟ ΕΣΤΙ Θ ΑΙΜΑ ΜΟΝ». Ο Χριστός, που φορά καστανοκόκκινο χιτώνα και σκούρο μπλε ιμάτιο, στρέφεται προς τον όμιλο των Αποστόλων δεξιά. Κρατά με τα δύο χέρια το Άγιο Ποτήριο για να μεταλάβει τον επικεφαλής του ομίλου, που προσέρχεται με τα δυο του χέρια καλυμμένα. Ο νέος και αγένειος Απόστολος θα πρέπει να ταυτιστεί με τον Ιωάννη, ο οποίος αντικαθιστά τον Παύλο στη μνημειακή ζωγραφική ήδη από τον 12ο αιώνα⁸²⁰. Ακολουθούν 5 Απόστολοι, που φορούν σκούρους μπλε χιτώνες και καστανοκόκκινα ιμάτια. Δεν διακρίνονται χαρακτηριστικά των προσώπων τους.

⁸¹⁶ Το εξαπτέρυγο σεραφείμ της παράστασης αντικαθιστά τους αγγέλους στο μέσον της παράστασης, όπως αντίστοιχα συμβαίνει και στην παράσταση στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα στην Καστοριά (γ' τέταρτο του 14ου αιώνα), Πάσσαρης, *Η παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων*, τόμ. Ι, σελ. 284, τόμ. ΙΙ, σελ. 163, εικ. 118.

⁸¹⁷ Τα χρώματα των ενδυμάτων είναι δυσδιάκριτα λόγω των φθορών και των επιζωγραφήσεων.

⁸¹⁸ Αναφαλαντίας εικονίζεται κατά κανόνα ο Απόστολος Παύλος, βλ. Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 205.

⁸¹⁹ Οι δύο πρωτοκορυφαίοι Απόστολοι Πέτρος και Παύλος εικονίζονται κατά κανόνα ως επικεφαλής των ομίλων της Μετάδοσης και της Μετάληψης αντίστοιχα, Πάσσαρης, *όπ. π.*, τόμ. Ι, σελ. 255-257.

⁸²⁰ Στο ίδιο., τόμ. Ι, σελ. 258.

Στην κατώτερη ζώνη του ημικυλίνδρου της αψίδας εικονίζεται η παράσταση του Μελισμού (εικ. 110, 112, 113). Στο κεντρικό τμήμα, ακριβώς κάτω από το δίλοβο παράθυρο, σε δίχρωμο κάμπο (λαδί-πορφυρό) υπάρχει ορθογώνια Αγία Τράπεζα, που καλύπτεται με ανοιχτόχρωμη ενδυτή. Διακοσμείται με οριζόντια χρυσή ταινία με ρομβοειδές κόσμημα. Το μέσον περίπου των πλευρών των ρόμβων τέμνεται από μικρές κάθετες γραμμές, που διαμορφώνουν επιμέρους χιαστί μοτίβο (εικ. 111). Κάτω από την ταινία το ύφασμα έχει χρώμα ερυθρό. Πάνω στην τράπεζα είναι τοποθετημένο σταχωμένο ευαγγέλιο στο κέντρο, χρυσός δίσκος με αστερίσκο⁸²¹ αριστερά και χρυσό κοσμημένο δισκοπότηρο δεξιά. Εντάσσεται στον Α' τύπο που προτείνει η Χ. Κωνσταντινίδη⁸²², αυτόν την ρεαλιστικής απεικόνισης, όπου στην Αγία Τράπεζα τοποθετούνται τα ιερά σκεύη-τίμια δώρα.

Εκατέρωθεν της τράπεζας συλλειτουργούν ανά δύο τέσσερις ιεράρχες, οι οποίοι κρατούν με τα δύο χέρια⁸²³ ανοιχτά ενεπίγραφα ειλητά, τοποθετημένοι σε τρίχρωμο κάμπο (μαύρο-λαδί-πορφυρό). Όλες οι μορφές ταυτίζονται από επιγραφές με λευκά κεφαλαία γράμματα. Από αριστερά προς τα δεξιά εικονίζονται: ο «ΓΙΓΟΡΙΟΣ», ο «ΙΩ Ο χρυσόστομος», «Ο ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ», και «Ο ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ». Τα πρόσωπα του Γρηγορίου και του Βασιλείου δεν σώζονται, ενώ από του Ιωάννη και του Αθανασίου τα σωζόμενα τμήματα έχουν επιζωγραφιστεί. Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος φέρει επικουρίδα. Οι τοιχογραφίες είναι χρωματικά αλλοιωμένες και η εικόνα τους οφείλεται σε μεταγενέστερες επεμβάσεις. Φορούν στιχάρια με κοσμημένα επιμανίκια, επιτραχήλια και επιγονάτια, πολυσταύρια φαιλόνια⁸²⁴ (οι δύο κεντρικές μορφές με σταυρούς μέσα σε κύκλους) και ένσταυρα ωμοφόρια. Στο ειλητό του Αγίου Γρηγορίου διαβάζουμε την απαρχή της Β' ευχής της Αγίας Αναφοράς από τη λειτουργία του Αγίου Ιωάννη του Χρυσόστομου: «ΜΕΤÀ/ ΘΤΩΝ/ [ΚΑΙ ΗΜΕΙΣ ΤΩΝ] ΜΑΚΑΡΙ/Ω [Ν ΔΥΝΑΜ] ΕΩ/ [Ν]»⁸²⁵. Στο ειλητό του Αγίου Ιωάννη επαναλαμβάνεται η ίδια επιγραφή. Στο ειλητό του Αγίου Βασιλείου

⁸²¹ Για τα λειτουργικά αντικείμενα γενικά βλ. Elbern, «Liturgische Geräte », 721-741.

⁸²² Κωνσταντινίδη, *Μελισμός*, σελ. 65-73.

⁸²³ Εκτός από τον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο, που με το δεξί ευλογεί.

⁸²⁴ Το φαιλόνιο του Αγ. Γρηγορίου μάλλον διακοσμείται με αβακωτό (λευκό-κόκκινο) κόσμημα και όχι με σταυρούς.

⁸²⁵ Brightman, *Liturgies*, σελ. 324, στ. 5-6, Τρεμπέλας, *Αι τρεις Λειτουργίες*, σελ. 105, στ. 14-15. Στο κατώτερο τμήμα του ειλητού διακρίνονται και άλλα γράμματα, που όμως πρέπει να οφείλονται σε μεταγενέστερη επέμβαση.

διαβάζουμε την απαρχή της ευχής της Αγίας Αναφοράς⁸²⁶ από τη λειτουργία του Αγίου Βασιλείου: «ΔΙΑ ΤΩ/ΤΟ ΠΑΝΑΓΙΕ/ΔΕΣ/ΠΟΤΑ/ ΚΑΙ Η/ΜΕΙ/Σ ΟΙ/ ΑΜΑΡ/ΤΟΛΟΙ»⁸²⁷. Στο ειλητό του Αγίου Αθανασίου διαβάζουμε την απαρχή της Α' ευχής της Αγίας Αναφοράς από τη λειτουργία του Αγίου Βασιλείου: «Ο ΩΝ/ ΔΕΣΠΟ/ΤΑ ΚΥ/ΡΙΕ ΘΕΕ/ ΠΑΤΕΡ/ ΠΑΝ/ΤΟΚΡΑ/ΤΟΡ»⁸²⁸. Από ότι φαίνεται μόνο το ειλητό του Αγίου Γρηγορίου ανήκει στο αρχικό στρώμα. Αν συγκρίνει κανείς τα γράμματα των επιγραφών, θα διαπιστώσει χαρακτηριστικές διαφορές (εικ. 114, 115). Στο ίδιο συμπέρασμα, δηλαδή ότι τα υπόλοιπα ειλητά με τις επιγραφές τους είναι μεταγενέστερα, συνηγορεί και η επανάληψη της ίδιας ακριβώς ευχής σε δύο διπλανούς ιεράρχες (Γρηγόριος-Ιωάννης).

Τοιχογραφίες υπάρχουν στον βόρειο και νότιο τοίχο του ιερού. Πάνω από τις θύρες εισόδου για την πρόθεση και το διακονικό, σε μαύρο βάθος εικονίζεται από ένα εξαπτέρυγο (εικ. 117). Στους τοίχους, δυτικά από τις θύρες, εικονίζεται από ένας ιεράρχης. Στον τοίχο προς την πρόθεση εικονίζεται αδιάγνωστος ιεράρχης, ενώ προς το διακονικό ο Άγιος Ιερόθεος (Ο ΑΓΙΟΣ ΙΕΡΟΘΕΟΣ), (εικ. 116). Δεν σώζεται το πρόσωπο της μορφής, ενώ από τη μέση και κάτω η παράσταση έχει επιχρισθεί. Διακρίνεται τμήμα των αμφίων του ιεράρχη, ο οποίος φορά σκουρόχρωμο φαιλόνιο με φυτική διακόσμηση και λευκό ωμοφόριο, που διακοσμείται με μαύρους επιμήκεις σταυρούς. Στη συμβολή των κεραίων τους, εξωτερικά φέρουν μαύρα λογχοειδή ανθέμια, ενώ εσωτερικά με λευκό χρώμα διαγράφεται «Χ» και από ένα λογχοειδές ανθέμιο σε κάθε κεραία. Τα χέρια, όπως και ο κώδικας που πιθανόν κρατούσε ο άγιος, καλύπτονται από επιχρίσματα.

Στο ανώτερο τμήμα του βόρειου τοίχου του ιερού υπάρχει επιζωγραφισμένη πολυπρόσωπη παράσταση (εικ. 118). Όλες οι μορφές, όπως και το απεικονιζόμενο οικοδόμημα, έχουν επιζωγραφιστεί στα νεότερα χρόνια με πολύ άτεχνο τρόπο. Διατηρούνται τα περιγράμματα και τα χρώματα (χρυσό, μπλε, ώχρα) τμηματικά. Από την αρχική τοιχογραφία σώζονται μικρά τμήματα του βάθους στο κατώτερο τμήμα. Η κεντρική μορφή στα δεξιά στέκεται σε βάθρο ή υποπόδιο μπροστά από κτήριο με τοξωτή θύρα που καλύπτεται με παραπέτασμα. Ερυθρό παραπέτασμα

⁸²⁶ Πρόκειται για την ευχή που ο ιερέας λέει μυστικώς μετά την εκφώνηση: Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέρομεν...»

⁸²⁷ Brightman, *Liturgies*, σελ. 329, στ. 11-12, Τρεμπέλας, *Αι τρεις Λειτουργίαι*, σελ. 182, στ. 32-33. Στο ειλητό υπάρχει λανθασμένα το: «Πανάγιε δέσποτα» αντί του: «Δέσποτα πανάγιε».

⁸²⁸ Brightman, *οπ. π.*, σελ. 321, στ. 28-29, Τρεμπέλας, *οπ. π.*, σελ. 173, στ. 22.

υπάρχει και στο άνω αριστερό τμήμα, επομένως υποδηλώνεται ότι το γεγονός λαμβάνει χώρα σε εσωτερικό χώρο. Με τα δύο χέρια ευλογεί όμιλο ανδρικών μορφών, που φέρουν φωτοστέφανο και καταλαμβάνουν το αριστερό τμήμα της παράστασης. Πίσω από την κύρια μορφή υπάρχει άλλη μια ανδρική, που φέρει φωτοστέφανο.

Πάνω από τον όμιλο ανδρών στα αριστερά σώζονται κάποια γράμματα, όπου διαβάζουμε «ΕΙΡΗΝΗ VMIN». Πιο πάνω και προς το κέντρο σώζονται και άλλα ίχνη γραμμάτων, που όμως δεν μπορούν να αναγνωστούν. Πάνω από την πρώτη μορφή του ομίλου, με μικρά ξεθωριασμένα γράμματα διαβάζουμε τη λέξη: «Θεολογος». Τα στοιχεία αυτά, σε συνδυασμό με το ότι εκτός από την κεντρική μορφή υπάρχουν άλλες 11⁸²⁹ και το ότι το γεγονός λαμβάνει χώρα στο εσωτερικό κτηρίου, υποδεικνύουν ότι απεικονίζεται η συνάντηση του Ιησού με τους μαθητές του μετά την Ανάσταση, το «Πορευθέντες μαθητεύσατε». Σύμφωνα με το Ευαγγέλιο του Ιωάννη⁸³⁰, η φράση «ειρήνη ὑμῖν» είναι τα πρώτα λόγια του Ιησού όταν συνάντησε τους Αποστόλους, μετά την Ανάσταση. Στην παράσταση απουσιάζει ο Θωμάς: «Θωμᾶς δὲ εἷς ἐκ τῶν δώδεκα, ὁ λεγόμενος Δίδυμος, οὐκ ἦν μετ' αὐτῶν ὅτε ἦλθεν ὁ Ἰησοῦς»⁸³¹. Ο τελευταίος παρευρίσκεται όταν ο Ιησούς μετά από οκτώ ημέρες συναντά πάλι τους μαθητές του και ακολουθεί το επεισόδιο της Ψηλάφησης.

Στο ανώτερο τμήμα του νότιου τοίχου υπάρχει η παράσταση του Γενεσίου της Θεοτόκου⁸³² (εικ. 120). Σε τρίχρωμο κάμπο (κίτρινο-σκούρο καφέ;-μαύρο) εικονίζεται στο αριστερό τμήμα η Αγία Άννα σε κοσμημένη, μάλλον ξύλινη κλίνη. Στα δεξιά, στο κατώτερο τμήμα εικονίζεται η μαία σε χαμηλό, ξύλινο κάθισμα, που πιθανόν κρατά βρέφος. Μπροστά από τα πόδια της διακρίνεται ίσως λεκάνη/κολυμβήθρα, όμως το σημείο είναι εξαιρετικά αλλοιωμένο. Στο ανώτερο δεξί τμήμα υπάρχει αρχιτεκτόνημα, στο οποίο διακρίνεται μπλε παραπέτασμα. Δεν φαίνεται αν από κάτω εικονίζεται ο Ιωακείμ. Στο ανώτερο κεντρικό τμήμα υπάρχουν δύο ή τρεις

⁸²⁹ Στον όμιλο αριστερά διακρίνουμε 10 φωτοστέφανους. Σε κάθε περίπτωση η παρατήρηση γίνεται με επιφύλαξη λόγω της κατάστασης που σώζεται η παράσταση.

⁸³⁰ Ιωάννης, κεφ. 20: 19, «Οὔσης οὖν ὀψίας τῆ ἡμέρα ἐκείνη τῆ μιᾶ τῶν σαββάτων, καὶ τῶν θυρῶν κεκλεισμένων ὅπου ἦσαν οἱ μαθηταὶ συνηγμένοι διὰ τὸν φόβον τῶν Ἰουδαίων, ἦλθεν ὁ Ἰησοῦς καὶ ἔστη εἰς τὸ μέσον, καὶ λέγει αὐτοῖς· εἰρήνη ὑμῖν».

⁸³¹ Ιωάννης, κεφ. 20: 24.

⁸³² Για την εικονογραφία της σκηνής βλ. ενδεικτικά, Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, σελ. 89-121, Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος*, σελ. 90-93, Χατζηδάκη, «Γέννηση Παναγίας-Γέννηση Προδρόμου», Τριβυζαδάκη, *Θεομητορική εικονογραφία*, σελ. 124-167.

επιζωγραφισμένες μορφές σε παράταξη. Η κατάσταση διατήρησης της τοιχογραφίας είναι πολύ κακή και από το αρχικό στρώμα σώζονται ελάχιστα τμήματα, ίσως και μόνο το σχέδιο, όπως στην περίπτωση της μαίας.

Στην καμάρα της ανατολικής κεραίας του σταυρού, που επεκτείνεται ως το ιερό, ο Χ. Μπούρας⁸³³ αναφέρει ότι εικονίζεται στο κέντρο η Πεντηκοστή ως περισσότερά και εκατέρωθεν αδιάγνωστες παραστάσεις (εικ. 92). Το σημείο σήμερα καλύπτεται από την υποστύλωση, που πραγματοποιήθηκε στο μνημείο μετά τον σεισμό του 1999.

Η κόγχη της πρόθεσης χωρίζεται σε δύο τμήματα. Στο ανώτερο εικονίζεται ο Μεγάλης Βουλής Άγγελος (Ο ΜΕΓΑΛΙΣ ΒΟΥΛΗΣ ΟΝΤ (;) ΟΡΡΑΤΕ), σε μαύρο κάμπο. Η τοιχογραφία σώζεται σε κακή κατάσταση και είναι επιζωγραφισμένη (εικ. 94). Στο κατώτερο τμήμα εικονίζεται η Άκρα Ταπείνωση και αυτή επιζωγραφισμένη. Σε χρυσό βάθος στέκεται μέσα σε λάρνακα ο Ιησούς φορώντας μόνο το περιζώμα. Φέρει τα χέρια εμπρός, δεμένα. Δεξιά του ο Ιωάννης, από τον οποίο σώζεται το κεφάλι με το φωτοστέφανο και τμήμα από τα ενδύματα. Στο μέτωπο της κόγχης σώζονται τμήματα κόκκινου γραπτού φυτικού κοσμήματος σε χρυσό βάθος.

Στο βόρειο τμήμα της καμάρας της πρόθεσης υπάρχει αδιάγνωστη παράσταση, που διατηρείται σε πολύ κακή κατάσταση (εικ. 122). Σε δίχρωμο κάμπο (μαύρο-χρυσό) διακρίνεται μια μεγάλη μορφή, ίσως δεόμενη με τα χέρια ανοιχτά και μπροστά της σε πολύ μικρότερη κλίμακα μια μορφή με φτερά, πιθανόν αγγέλου. Από την κύρια μορφή σώζεται το πορφυρό χρώμα του ενδύματος και ίχνη χρυσής περίκλεισης στον λαιμό. Ίσως μπορεί να ταυτιστεί με τη Θεοτόκο. Πιθανόν οι μορφές δεν ανήκουν στην ίδια φάση διακόσμησης.

Αδιάγνωστη παράσταση κοσμεί το ανώτερο τμήμα του νότιου τοίχου και του νότιου μισού της καμάρας της πρόθεσης (εικ. 123). Αριστερά εικονίζεται η Παναγία (;) σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης, σε προτομή και αρκετά μεγαλύτερη σε μέγεθος από τις υπόλοιπες, από την οποία σώζεται ο φωτοστέφανος και το πορφυρό μαφόριο. Δέεται με τα χέρια ανοιχτά. Ακριβώς μπροστά εικονίζεται ο μικρός Ιησούς (;), από τον οποίο

⁸³³ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 356.

σώζεται ο φωτοστέφανος και τμήμα των ενδυμάτων. Οι μορφές δεξιά τοποθετούνται σε βραχώδες τοπίο, σε μαύρο βάθος. Ένας άγγελος με γαλάζιο ή λευκό χιτώνα και κόκκινο ιμάτιο ευλογεί ανδρική μορφή, που φορά λευκό ή γαλάζιο χιτώνα και κόκκινο ιμάτιο και προτάσσει το δεξί χέρι, σε χειρονομία έκπληξης. Στο κατώτερο σημείο της σύνθεσης, σε καστανέρυθρο έδαφος υπάρχουν λευκά αμνοερίφια. Οι φθορές και οι επιζωγραφήσεις καθιστούν την ταύτιση της παράστασης προβληματική. Δεξιά, σώζονται κάποια γράμματα: «Ο ΓΡΟ[φήτης]ΜΟ[υσής]». Η όλη διάταξη της σκηνής, αλλά και τα σωζόμενα γράμματα μας οδηγούν στο να ταυτίσουμε το επεισόδιο με την παράσταση της φλεγόμενης και μη καιόμενης βάτου⁸³⁴. Επομένως στα αριστερά εικονίζεται μέσα από τη βάτο η Θεοτόκος, έχοντας μπροστά της τον μικρό Ιησού και στα δεξιά άγγελος ευλογεί τον Μωυσή, που στέκεται έκπληκτος.

Στο εσωράχιο του τόξου της θύρας με την οποία η πρόθεση επικοινωνεί με το ιερό, σε πολύ κακή κατάσταση και επιζωγραφισμένες σώζονται δύο μορφές. Είναι επιχρισμένες από το ύψος του κεφαλιού και κάτω, ενώ τα πρόσωπα είναι τόσο αλλοιωμένα που δεν μπορεί να γίνει ταύτιση.

Τοιχογραφίες σώζονται και στην κόγχη του διακονικού, οι οποίες φέρουν επιζωγραφήσεις. Η επιφάνεια χωρίζεται σε τρία διάχωρα με λεπτή χρυσή ταινία. Στο ανώτερο, εικονίζεται σε μαύρο βάθος ο Ιησούς ([ΙΣ] ΧC O COTP), (εικ. 95). Στον φωτοστέφανο διακρίνονται τμήματα από τις κεραίες του σταυρού (με διπλή κόκκινη γραμμή), όπως και ο γράμμα «Ο» στην αριστερή κεραία (Ο ΩΝ). Μετωπικός και στηθαίος ευλογεί με τα δύο χέρια. Φοράει κόκκινο χιτώνα με χρυσό clonus στον δεξί ώμο και μπλε ιμάτιο, που περνά πάνω από τον αριστερό. Στο κατώτερο και αριστερό τμήμα, σε δίχρωμο κάμπο (μαύρο-χρυσό) εικονίζεται ο Άγιος Αρχιππος (Ο ΑΓ ΑΡΧΗΠΟΣ) νέος και αγένειος. Με τα δύο χέρια κρατά κλειστό σταχωμένο κώδικα. Φορά μπλε χιτώνα με κοσμημένα χρυσά επιμανίκια και από πάνω ένδυμα (ιμάτιο;), καφέ-κόκκινο. Φέρει κοσμημένη χρυσή περίκλειση. Ο κώδικας, η περίκλειση και τα επιμανίκια διακοσμούνται με το γνωστό ρομβοειδές μοτίβο, που απαντά και σε άλλες παραστάσεις του ναού. Στη συγκεκριμένη παράσταση φαίνονται χαρακτηριστικά τα προβλήματα των περισσότερων τοιχογραφιών του μνημείου. Το αριστερό μισό του αγίου,

⁸³⁴ Για την εικονογραφία της σκηνής, βλ. ενδεικτικά, Αλιπράντης, *Ο Μωϋσής επί του όρους Σινά*, σελ. 31-34 και σημειώσεις.

που προέρχεται από την αρχική τοιχογραφία, είναι ξεθωριασμένο και μαυρισμένο από την υγρασία και την αιθάλη. Το δεξί μισό είναι άτεχνα επιζωγραφισμένο με εξίτηλα χρώματα, που αλλοιώνουν την παράσταση. Επιπλέον διακρίνονται και οι ρηγματώσεις, που προκλήθηκαν από τον σεισμό.

Στο δεξί τμήμα εικονίζεται σε δίχρωμο κάμπο (μαύρο-χρυσό) ο Άγιος Ρωμανός (Ο ΑΓ ΡΟΜΑΝΟΣ). Πιθανόν πρόκειται για τον Μελωδό, ο οποίος ήταν διάκονος⁸³⁵. Με το δεξί χέρι φαίνεται να κρατά θυμιατό. Είναι νέος με κοντή γενειάδα⁸³⁶. Φοράει σκουρόχρωμο ένδυμα (μπλε;), με χρυσές διακοσμητικές ταινίες στα μανίκια και χρυσή κοσμημένη περίκλειση (ρομβοειδές μοτίβο) στον λαιμό. Το μέτωπο της κόγχης διατηρεί ερυθρό γραπτό φυτικό κόσμημα σε χρυσό βάθος.

Στον βόρειο τοίχου του διακονικού, επάνω από τη θύρα προς το ιερό, εικονίζεται εξαπτέρυγο και δυτικότερα ο Άγιος Λέων Σάρδης⁸³⁷ (Ο ΑΓΙΟΣ ΛΕΩΝ ΣΑΡΔΗΣ), (εικ. 124, 125). Στέκεται μετωπικός σε δίχρωμο κάμπο (μαύρο-χρυσό) και κρατά με καλυμμένα τα δύο χέρια σταχωμένο κλειστό κώδικα, που φέρει σταυρό. Το διακοσμητικό μοτίβο του κώδικα είναι ίδιο με αυτό της χρυσής διακοσμητικής ταινίας της Αγίας Τράπεζας, από την παράσταση του Μελισμού⁸³⁸. Ο άγιος φοράει ένσταυρο λευκό ωμοφόριο και φαιλόνιο με κίτρινο-κόκκινο ρομβοειδές διακοσμητικό μοτίβο. Το ωμοφόριο φέρει μαύρους επιμήκεις σταυρούς. Οι σταυροί έχουν παρόμοια διακόσμηση με τους αντίστοιχους από το ωμοφόριο του Αγίου Ιερόθεου, με τη διαφορά ότι στη συμβολή των κεραιών εξωτερικά υπάρχουν σταγόνες και όχι λογχοειδή ανθέμια. Οι ρόμβοι που διακοσμούν το φαιλόνιο έχουν

⁸³⁵ Delehaye, *Synaxarium*, στλ. 95, 2, στ. 20-22: «διάκονος γενόμενος τῆς ἐν Βηρυτῶ ἀγίας τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας...».

⁸³⁶ Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 157.

⁸³⁷ Στο Συναξάριο της εκκλησίας δεν τιμάται άγιος με αυτό το όνομα, το οποίο γράφτηκε μάλλον εκ παραδρομής. Είναι πιθανόν να απεικονίζεται ο Άγιος Ευθύμιος ο Ομολογητής, επίσκοπος Σάρδεων (-840), η μνήμη του οποίου τιμάται στις 26 Δεκεμβρίου, Μηναίον Δεκεμβρίου, σελ. 233: «Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, Μνήμη τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Εὐθυμίου, Ἐπισκόπου Σάρδεων τοῦ Ὁμολογητοῦ». Ο άγιος πήρε μέρος στην Ζ' Οικουμενική Σύνοδο καταδικάζοντας τους εικονομάχους. Ίσως η απεικόνισή του εδώ να σχετίζεται με τον σύγχρονό του Άγιο Μιχαήλ τον Συνάδων (-821), η μνήμη του οποίου τιμάται στις 23 Μαΐου, Μηναίον Μαΐου, σελ. 91-92 και εικονίζεται στον νότιο τοίχο του διακονικού. Ο Άγιος Μιχαήλ έψεξε δημόσια τον αυτοκράτορα Λέοντα Ε' τον Αρμένιο (813-820) για την εικονομαχική του στάση. Για τους λόγους αυτούς, οι δυο Αρχιερείς (μαζί με άλλους) εξορίστηκαν από την Κωνσταντινούπολη ως αντιφρονούντες κατά την έναρξη της Β' περιόδου της εικονομαχίας.

⁸³⁸ Πρβ. εικ. 110, 111.

κίτρινο περίγραμμα και κόκκινο βάθος. Εντός του πλαισίου του κάθε ρόμβου σημειώνονται τέσσερις λευκές βούλες. Επάνω από τον Άγιο Λέοντα υπάρχει επιζωγραφισμένη αδιάγνωστη παράσταση, που καλύπτει το βόρειο μισό της καμάρας του διακονικού (εικ. 126). Σε τρίχρωμο κάμπο (μαύρο-χρυσό-καστανέρυθρο) εικονίζονται δύο μορφές. Στο δεξί τμήμα αντρική μορφή με κοντά μαλλιά και γένια, που φορά μπλε χιτώνα και κόκκινο ιμάτιο, κάθετα σε θάμνο. Το δεξί χέρι είναι λίγο πάνω από το δεξί γόνατο, ενώ φέρει το αριστερό χέρι στην παρειά. Το πρόσωπο στρέφεται στο ανώτερο δεξί τμήμα της σύνθεσης, όπου μέσα από ημικυκλική δόξα με ακτίνες φαίνεται να ευλογεί χείρα Κυρίου. Πάνω από το κεφάλι σώζεται τμήμα επιγραφής (Η ΠΡΟΕΥΧΗ ΤΩ), με λευκά κεφαλαία γράμματα. Πίσω από την κεντρική μορφή διακρίνουμε άλλη μικρότερη σε μέγεθος, που φορά κόκκινο ιμάτιο, με γυρισμένη την πλάτη να στρέφεται προς τα αριστερά, όπου αχνοφαίνονται τα πόδια και τμήμα των ενδυμάτων μια τρίτης μορφής.

Στον νότιο τοίχο του διακονικού εικονίζονται σε ενιαίο διάχωρο, σε τρίχρωμο κάμπο (μαύρο-καφέ-χρυσό) ο Άγιος Μιχαήλ ο Συνάδων (ΑΓΙΟΣ ΜΙΧΗΛ ο σιΨαδοϋ) και ο Άγιος Γρηγόριος ο Διάλογος (ΓΗΓΟΡΙ[ΟΣ] ο δηαλογος), (εικ. 127, 128). Οι δύο άγιοι είναι μετωπικοί, ευλογούν με το δεξί χέρι και κρατούν κλειστό σταχωμένο κώδικα με το αριστερό. Ο Άγιος Μιχαήλ κρατά τον κώδικα με καλυμμένο χέρι. Φορούν στιχάρια, ένσταυρα ωμοφόρια, φαιλόνια και κοσμημένα επιμανίκια. Και οι δύο μορφές φέρουν επιζωγραφήσεις και υπάρχουν σημαντικές φθορές ειδικά στα πρόσωπα, ενώ το κατώτερο τμήμα όπως και του Αγίου Λέοντα στον βόρειο τοίχο έχουν επιχρισθεί. Το ωμοφόριο του Αγίου Μιχαήλ είναι πανομοιότυπο με του Αγίου Λέοντα, ενώ του Αγίου Γρηγορίου φέρει σταυρούς σε κόκκινο χρώμα, που φέρουν μάλλον παρόμοια διακόσμηση. Το φαιλόνιο του Μιχαήλ διακοσμείται με αβακωτό μοτίβο σε κόκκινο-λευκό χρώμα, ενώ του Γρηγορίου με φυτικό μοτίβο σε χρυσούς χρωματισμούς, το οποίο επιπλέον φέρει στις παρυφές χρυσή ταινία με το τυπικό ρομβοειδές κόσμημα. Οι κώδικες των αγίων του νότιου τοίχου έχουν πανομοιότυπη στάχωση. Κεντρικό θέμα τους αποτελεί ο ρόμβος, με κύκλους στις γωνίες. Το ίδιο μοτίβο κοσμή τα επιμανίκια του Αγίου Γρηγορίου.

Επάνω από τους δύο αγίους εικονίζεται ο Ευαγγελισμός της Αγίας Άννας (Σύλληψη της Θεοτόκου), (εικ. 129). Η παράσταση καλύπτει το νότιο μισό της καμάρας του διακονικού. Είναι σε μεγάλο βαθμό

επιζωγραφισμένη. Σε τρίχρωμο κάμπο (μαύρο-χρυσό-καστανέρυθρο) εικονίζεται η Αγία Άννα στο κέντρο της σύνθεσης, να προσεύχεται. Στρέφεται προς τα αριστερά, όπου προβάλλει άγγελος Κυρίου. Η αγία φέρει κεκρούφαλο, φοράει μπλε χιτώνα και πορφυρό μαφόριο. Ο άγγελος φοράει μπλε χιτώνα και κόκκινο ιμάτιο. Πίσω από την Αγία Άννα διακρίνονται τα ιμάτια μιας μορφής, αρκετά μικρότερης σε μέγεθος, που φαίνεται να στρέφεται προς τα δεξιά, όπου διακρίνεται αρχιτεκτόνημα. Η παράσταση του Ευαγγελισμού της Αγίας Άννας μας βοηθά να ταυτίσουμε την αδιάγνωστη παράσταση, που βρίσκεται στον βόρειο τοίχο και στο αντίστοιχο τμήμα της καμάρας του διακονικού. Η επιγραφή «Η ΠΡΟΨΕΥΧΗ ΤΩ», η στάση της ανδρικής μορφής, η τοποθέτησή της μέσα σε θάμνο και η στροφή της κεφαλής προς τα πάνω και δεξιά, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι απεικονίζεται ο Ευαγγελισμός του Ιωακείμ⁸³⁹, σε αντιστοιχία με την παράσταση που διακοσμεί το άλλο μισό της καμάρας του διακονικού.

Στο εσωράχιο του τόξου της θύρας προς το ιερό εικονίζονται οι διάκονοι Λαυρέντιος (Ο ΑΓΙΟΣ ΛΑΒΡΕΝΤΗΟΣ) και Φίλιππος (Ο ΑΓΙΟΣ ΦΙΛΗΠΠΟΣ), (εικ. 130). Το μεγαλύτερο τμήμα των τοιχογραφιών καλύπτεται από επιχρίσματα. Σώζεται το πρόσωπο του Αγίου Φιλίππου, επιζωγραφισμένο. Εικονίζεται νέος, αγένειος με μακριά κόμη. Στην τοιχογραφία του Αγίου Λαυρεντίου σώζεται εκτός από το πρόσωπο (εξαιρετικά αλλοιωμένο) και τμήμα των αμφίων του. Φορά λευκό στιχάριο, λεπτό οράριο πάνω από τον δεξί ώμο και ένα κόκκινο ένδυμα καλύπτει τον αριστερό. Στον λαιμό φέρει χρυσή περίκλειση με το σύννητες ρομβοειδές κόσμημα. Εικονίζεται νέος, αγένειος με μακριά κόμη και ίσως φέρει επικουρίδα.

Τρούλος

Οι τοιχογραφίες του τρούλου είναι επιζωγραφισμένες και ιδιαίτερα μαυρισμένες (εικ. 96). Λόγω της κατάστασης διατήρησής τους δεν είναι δυνατή η αναλυτική περιγραφή τους, εκτός από τον Παντοκράτορα. Εικονίζεται στηθαίος σε μετάλλιο, που περιβάλλεται από χρυσή ταινία με

⁸³⁹ Ο Ευαγγελισμός της Άννας και του Ιωακείμ αποτελούν αναπόσπαστο θέμα του Κύκλου του Βίου της Παναγίας. Σχετικά με την ανάπτυξη της λατρείας της Αγίας Άννας βλ., Ραπου, *The Cult of St Anna* και ειδικότερα σελ. 41 και εξ., για την ιδιαίτερη θεολογική σημασία που απέδιδαν στη σύλληψη της Θεοτόκου από την Αγία Άννα εκκλησιαστικοί πατέρες, ήδη από τον 9ο αιώνα. Ο Ευαγγελισμός του Ιωακείμ συχνά αποτελεί δευτερεύουσα σκηνή σε παραστάσεις της Γέννησης της Θεοτόκου, Κουκιάρης, *Εμφανίσεις των Αγγέλων*, σελ. 138-140 και υποσημειώσεις, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

ερυθρά περιγράμματα. Το βάθος είναι σκούρο. Αριστερά από το πρόσωπό του, το μπλε χρώμα οφείλεται στην επιζωγράφηση. Με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατά κλειστό κώδικα. Φοράει ερυθρό χιτώνα με χρυσό *clavus* στον δεξί ώμο και κυανό μάτιο, που περνά πάνω από τον αριστερό. Δεξιά από το πρόσωπο διαβάζουμε: «ΧC [ΠΑΝΤΟ]ΚΡΑΤΩΡ». Στην ταινία που περιβάλλει το μετάλλιο, υπάρχουν ίχνη γραμμάτων. Ακολουθεί ζώνη, που ανάμεσα σε δύο ζεύγη και δύο τριάδες διαδοχικών Αρχαγγέλων και εξαπτέρυγων εικονίζει: την Ετοιμασία του Θρόνου στα δυτικά, τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στα βόρεια, εξαπτέρυγο με τα σύμβολα των Ευαγγελιστών ανάμεσα στις φτερούγες στα ανατολικά και την Παναγία στα νότια. Ακολουθεί ζώνη πλατύτερη, όπου εικονίζονται δέκα ολόσωμοι προφήτες. Στα λοφία εικονίζονται οι τέσσερις Ευαγγελιστές με τα σύμβολά τους. Στις επιφάνειες, που σχηματίζονται ανάμεσα στα λοφία και λίγο κάτω από τη βάση του τρούλου, διακρίνεται σε κάθε πλευρά τμήμα υφάσματος ερυθρού ή πορφυρού με σταυρό⁸⁴⁰.

Κυρίως ναός

Ο κυρίως ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες που ανήκουν σε 2 περιόδους. Στο νεότερο στρώμα ανήκουν οι παραστάσεις του δυτικού τοίχου, που πιθανόν χρονολογούνται στα τέλη του 19ου-αρχές του 20ου αιώνα, όπως και κάποιες που εντοπίζονται στα γωνιακά διαμερίσματα. Οι υπόλοιπες ανήκουν στην πρώτη φάση διακόσμησης, αλλά φέρουν πολλές επιζωγραφήσεις. Επιπλέον οι τοιχογραφίες κατά μήκος των τοίχων έχουν επιχρισθεί σε ύψος τουλάχιστον ενός μέτρου από το δάπεδο. Οι παραστάσεις των καμαρών που στεγάζουν τις κεραίες του σταυρού καλύπτονται σήμερα από την υποστύλωση, που πραγματοποιήθηκε από την 1η ΕΒΑ μετά τον σεισμό του 1999⁸⁴¹. Εδώ θα παρατεθούν μόνο οι παραστάσεις που ανήκουν στο μεταβυζαντινό στρώμα τοιχογράφησης.

Στον βόρειο τοίχο του ΒΑ γωνιακού διαμερίσματος, δίπλα από το τέμπλο εικονίζεται αρχάγγελος σε μαύρο βάθος, που με το δεξί χέρι υψώνει ρομφαία (εικ. 131 Α). Η παράσταση από την οσφύ και κάτω καλύπτεται από επιχρίσματα. Το τμήμα που σώζεται φέρει επιζωγράφηση. Το πρόσωπο

⁸⁴⁰ Η περιγραφή γίνεται με επιφύλαξη, καθώς οι τοιχογραφίες στο σημείο φέρουν πολλές επιζωγραφήσεις και δεν διατηρούνται σε καλή κατάσταση.

⁸⁴¹ Δεν θα αναφερθούν εδώ, καθώς δεν είναι δυνατόν να έχουμε ίδια άποψη. Οι παραστάσεις αναφέρονται στο Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 356 και στο Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 82-84.

είναι εξαιρετικά αλλοιωμένο. Διακρίνονται τα φτερά και ενδύματα σε χρυσούς, κόκκινους και μπλε χρωματισμούς. Αριστερά από το κεφάλι διαβάζουμε: «Ο ΑΡΧ (ΩΝ) ή Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ)». Από πάνω σε μικρότερο διάχωρο, που ορίζεται από λεπτή χρυσοκίτρινη ταινία, υπάρχει σε μέταλλιο στηθαία νεανική μορφή που ευλογεί με τα δύο χέρια ανοιχτά. Το βάθος είναι μαύρο, ενώ η παράσταση φέρει εκτεταμένες επιζωγραφήσεις. Θα μπορούσε ίσως να απεικονίζεται ο Χριστός Εμμανουήλ⁸⁴². Το πρόσωπο είναι μαυρισμένο. Φοράει ανοιχτόχρωμο χιτώνα, με χρυσή περικλείση, χρυσά επιμανίκια και χρυσό *clavus* στον δεξιό ώμο. Ερυθρό ιμάτιο περνά πάνω από τον αριστερό ώμο. Στο ανώτερο τμήμα υπάρχει ερυθρό γραπτό φυτικό κόσμημα σε υπόλευκο βάθος.

Μεγάλο τμήμα των τοιχογραφιών του φουρνικού, που καλύπτει το γωνιακό διαμέρισμα, έχει καταπέσει και δεν διακρίνονται παραστάσεις. Στο εσωράχιο του τόξου ανάμεσα στον ΒΑ κίονα και την παραστάδα του βόρειου τοίχου εικονίζονται σε δίχρωμο κάμπο (χρυσό-μαύρο;) δύο αδιάγνωστες γυναικείες μορφές (εικ. 133). Και οι δύο φέρουν εκτεταμένες επιζωγραφήσεις. Η μορφή πάνω από την παραστάδα φορά κουκούλιο, μπλε μανδύα και λαδί χιτώνα. Ίσως φέρει ανάλαβο (ωμοφόριο)⁸⁴³. Σώζεται μόνο το δεξί χέρι, σε ύψος λίγο κάτω από το στήθος. Η μορφή πάνω από τον κίονα φορά ερυθρό μαφόριο, μπλε χιτώνα, χρυσή ζώνη και χρυσά επιμανίκια. Ίσως κρατά σταυρό με το δεξί χέρι. Στην παραστάδα του βόρειου τοίχου, σώζεται σε ορθογώνιο διάχωρο μικρό τμήμα από το πρόσωπο και ο φωτοστέφανος επιζωγραφισμένης μορφής σε μαύρο βάθος. Η υπόλοιπη τοιχογραφία καλύπτεται από επιχρίσματα.

Στον βόρειο τοίχο της βόρειας κεραίας του σταυρού σώζονται κάποιες τοιχογραφίες, που όμως δε διακρίνονται, καθώς καλύπτονται από

⁸⁴² Σε παραστάσεις που απεικονίζουν τη Σύναξη των Ασωμάτων, συχνά Αρχάγγελοι κρατούν μέταλλιο με τον Χριστό Εμμανουήλ, βλ. για παράδειγμα την τοιχογραφία στο παρεκκλήσιο των Αρχαγγέλων (1616) στο καθολικό της Μονής Διονυσίου, Κουκιάρης, *Εμφανίσεις των Αγγέλων*, σελ. 61-62, εικ. 23 και την αντίστοιχη στο παρεκκλήσι των Τριών Ιεραρχών (1637) της μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα, Σαμπανίκου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, σελ. 83-86, εικ. 45. Επισημαίνουμε ακόμα και την τοιχογραφία στον νότιο τοίχο του Αγίου Πέτρου στο Κορωπί, όπου Αρχάγγελοι με σκήπτρο, με το εσωτερικό τους χέρι κρατούν μέταλλιο/σφαίρα με τον Χριστό Εμμανουήλ, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 8. Θεωρούμε αρκετά πιθανό, ένα παρόμοιο εικονογραφικό σχήμα (Αρχάγγελος-Χριστός Εμμανουήλ) στον βόρειο και νότιο τοίχο του ναού των Αχαρνών.

⁸⁴³ Βλ. την «Ακολουθία του μοναδικού σχήματος», *Goar*, *Ευχολόγιον*, σελ. 389-396. Κατά τον «σχηματισμό» του μοναχού ενδύεται και τον ανάλαβο: «Ο αδελφός ημών ό δεΐνα λαμβάνει τον ανάλαβον», στο ίδιο, σελ. 390.

τα υποστυλώματα. Το ΒΔ γωνιακό διαμέρισμα διακοσμείται ως επί το πλείστον με νεότερες τοιχογραφίες ή με επιζωγραφισμένες και φθαρμένες σε τέτοιο βαθμό που να μην διακρίνεται η αρχική διακόσμηση. Εξαιρέση αποτελεί το εσωράχιο του τόξου ανάμεσα στον ΒΔ κίονα και την παραστάδα του βόρειου τοίχου, όπου εικονίζονται δύο αδιάγνωστοι νεαροί άγιοι (εικ. 134, 135). Ο άγιος που καταλαμβάνει το βόρειο μισό τμήμα του εσωραχίου με το δεξί χέρι κρατάει σταυρό. Φοράει υπόλευκο χιτώνα με χρυσά επιμανίκια και περίκλειση. Εξωτερικά φέρει ερυθρό μανδύα, με χρυσό κόσμημα-κέντημα στους ώμους και το στήθος. Από τον άγιο στο νότιο μισό τμήμα του εσωραχίου διατηρείται το σχέδιο του προσώπου, το χρώμα από την κόμη και το τυπικό ρομβοειδές μοτίβο του κοσμήματος του μανδύα. Δεν διακρίνονται τα χέρια της μορφής. Στον μανδύα, που έχει χρώμα μπλε, σώζονται ίχνη ερυθρού χρώματος από την αρχική τοιχογραφία. Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ίσως και το υπόλοιπο ΒΔ γωνιακό διαμέρισμα έφερε τοιχογραφίες της πρώτης φάσης διακόσμησης.

Στον νότιο τοίχο του ΝΑ γωνιακού διαμερίσματος, σε αντιστοιχία με το ΒΑ, εικονίζεται σε μαύρο βάθος αρχάγγελος (εικ. 131 Β). Μεγάλο τμήμα της τοιχογραφίας στο άνω και αριστερό τμήμα έχει καταπέσει και έχει καλυφθεί με τσιμεντοεπίχρισμα. Από το κεφάλι διατηρείται ένα μικρό τμήμα του φωτοστέφανου. Το κάτω μέρος της παράστασης καλύπτεται από επιχρίσματα. Δεξιά από το πρόσωπο και πάνω από το αριστερό φτερό του αγγέλου διακρίνεται το γράμμα (Ω). Στέκεται μετωπικός. Με το αριστερό χέρι κρατά εμπρός του δίζωνη σφαίρα. Εξωτερικά έχει χρώμα ανοιχτό γαλάζιο και στο εσωτερικό σχηματίζεται κύκλος, σε χρώμα σκούρο μπλε. Διακρίνονται ίχνη λευκών γραμμών. Το δεξί χέρι δεν σώζεται. Μια κάθετη γραμμή, χρώματος καφέ, που ξεκινά από το ύψος της μέσης περίπου και υψώνεται σχεδόν κατακόρυφα, ίσως υποδεικνύει ότι κρατούσε σκήπτρο. Ο αρχάγγελος φορά διβητήσιο σε λευκούς-ροζ χρωματισμούς, χρυσά επιμανίκια και περίκλειση στον λαιμό, χρυσό κοσμημένο λώρο, ζώνη και κυανό μανδύα. Οι παρυφές του μανδύα φέρουν πλατιά χρυσή ταινία, στο ύψος του στήθους, σχηματίζοντας «X». Στον λώρο διακρίνεται το σύνθημα ρομβοειδές κόσμημα, που απαντά και σε άλλες παραστάσεις του ναού. Το διάχωρο της παράστασης ορίζεται από χρυσοκίτρινη ταινία.

Πάνω από τον αρχάγγελο, σε μικρότερο διάχωρο που ορίζεται από λεπτή ταινία ίδιου χρώματος, εικονίζεται σε μαύρο βάθος αδιάγνωστη

μορφή, αντίστοιχη με αυτή που υπάρχει στον βόρειο τοίχο του ΒΑ γωνιακού διαμερίσματος (εικ. 136). Το αριστερό μισό δεν σώζεται και έχει καλυφθεί με τσιμεντοεπιχρίσματα. Η μορφή είναι νεανική και φαίνεται να ευλογεί με τα δύο χέρια ανοιχτά. Φορά λευκό χιτώνα με κοσμημένα χρυσά επιμανίκια, χρυσή ζώνη και χρυσή κοσμημένη περίκλειση. Το μέταλλο έχει χρώμα σκούρο καφέ και περιγράφεται από λεπτή μαύρη γραμμή.

Στην ανατολική παραστάδα του νότιου τοίχου, κάτω από το μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος όπου απολήγει το τόξο από τον ΝΑ κίονα, υπάρχει τοιχογραφία ενός αγίου, μοναχού (εικ. 137). Δεν διακρίνεται το πρόσωπο και υπάρχουν πολλές φθορές από την υγρασία. Από τη μέση και κάτω η παράσταση έχει επιχρισθεί. Ο άγιος φέρει μακριά καφέ γενειάδα, φοράει γκριζόχρωμο κουκούλιο και λαδοκίτρινο μανδύα. Από κάτω διακρίνεται ερυθρός χιτώνας και λευκός ανάλαβος. Φέρει το δεξί χέρι με ανοιχτή την παλάμη στο ύψος του στήθους ενώ με το αριστερό κρατά ανοιχτό ειλητό όπου διαβάζουμε: «Ο ΕΧΩΝ/ΤΑΠΗΝΩ». Προφανώς είναι τμήμα ρητού που αποδίδεται σε ανώνυμο ασκητή ερημίτη⁸⁴⁴. Την ίδια ρήση εντοπίσαμε σε ειλητό που κρατά ο Άγιος Αντώνιος σε κρητική φορητή εικόνα του τέλους του 16ου αιώνα, του Μουσείου Ερμιτάζ⁸⁴⁵. Αριστερά από το κεφάλι του αγίου διακρίνονται τα γράμματα: «ΕΝΘΝ», και δεξιά ίχνη γραμμάτων. Προφανώς πρόκειται για τον Άγιο Ευθύμιο. Η επιγραφή του ειλητού δεν συνοδεύει κατά κανόνα κανέναν από τους δύο ασκητές⁸⁴⁶. Το περιεχόμενό της, που αναδεικνύει ως αρετή την ταπεινοφροσύνη, είναι ταυτόσημο με τις συνήθειες επιγραφές που επιλέγονται στην εικονογράφηση τόσο του Αγίου Αντωνίου όσο και του Αγίου Ευθυμίου και φαίνεται ότι σχετίζεται με την προσωπική προτίμηση του ζωγράφου.

Στο εσωράχιο του τόξου ανάμεσα στον ΝΑ κίονα και την παραστάδα του νότιου τοίχου παριστάνονται δύο αδιάγνωστες μορφές. Στο βόρειο μισό εικονίζεται σε μαύρο βάθος νεαρός άγιος με κοντή γενειάδα, που κρατά με το δεξί χέρι σταυρό και φέρει το αριστερό, ανοιχτό στο ύψος της μέσης (εικ. 138). Παρά τις φθορές και τις επιζωγραφήσεις, είναι από τις λίγες τοιχογραφίες στον ναό, όπου διακρίνονται καθαρά τα χαρακτηριστικά του

⁸⁴⁴ Wortley, *The Anonymous Sayings*, σελ. 336, αρ. 499: «Ἐἶπεν ἄλιν· Ὁ ἔχων ταπεινώσιν ταπεινοῖ τοὺς δαίμονας, ὁ δὲ μὴ ἔχων ταπεινοῦται ὑπ' αὐτῶν».

⁸⁴⁵ Στο ειλητό που κρατά ο άγιος υπάρχει η επιγραφή: «Ὁ ἔχων ταπεινώσιν ταπεινῆ τοὺς δαίμονας», Μπορμπουδάκης, *Εικόνες της κρητικής τέχνης*, σελ. 348-349 αρ. 13, ἔγχρ. πίν. 13.

⁸⁴⁶ Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 162.

προσώπου. Αχνοφαίνονται λιγοστά λευκά κεφαλαία γράμματα που ταύτιζαν τη μορφή, χωρίς αυτό να είναι δυνατόν πλέον. Φοράει κυανό χιτώνα με χρυσή κοσμημένη ζώνη, περίκλειση και χρυσά κοσμημένα επιμανίκια. Επίσης φοράει ερυθρό μανδύα, οι παρυφές του οποίου στους ώμους φέρουν πλατιά χρυσή ταινία με φυτικό κόσμημα. Τα διακοσμητικά μοτίβα της ζώνης (ρομβοειδές κόσμημα) και των επιμανικίων (ρόμβος με κύκλους στις γωνίες) είναι τα ίδια με αυτά που επαναλαμβάνονται στο ιερό βήμα. Το νότιο μισό του εσωραχίου διακοσμείται από άλλη μια αδιάγνωστη μορφή, επιζωγραφισμένη, σε κακή κατάσταση διατήρησης. Παρόλα αυτά, διακρίνονται το επιμανίκιο και η περίκλειση, με τα επαναλαμβανόμενα διακοσμητικά μοτίβα (εικ. 139).

Στο εσωράχιο του τόξου ανάμεσα στον ΝΑ κίονα και τη νότια παραστάδα του ιερού βήματος εικονίζεται νέος άγιος, μάλλον αγένειος με μακριά κόμη, που κρατά με το δεξί χέρι σταυρό και υψώνει το αριστερό χέρι ανοιχτό (εικ. 140). Φοράει κυανό χιτώνα με χρυσή κοσμημένη ζώνη και περίκλειση και χρυσά κοσμημένα επιμανίκια. Επαναλαμβάνονται τα ίδια ρομβοειδή διακοσμητικά μοτίβα. Εξωτερικά φέρει ερυθρό μανδύα, με διακόσμηση αντίστοιχη του αγίου στο προηγούμενο τόξο (εικ. 138). Εκατέρωθεν της μορφής διακρίνονται ίχνη γραμμάτων, που δεν επαρκούν για την ταύτισή της. Οι άγιοι που εικονίζονται στα εσωράχια των τόξων του ΝΑ γωνιακού διαμερίσματος, όπως και οι αντίστοιχοι του ΒΔ, δεν μπορούν να ταυτιστούν από τα σωζόμενα γράμματα των επιγραφών. Πιθανόν να είναι μάρτυρες ή στρατιωτικοί άγιοι, που φορούν επίσημη ενδυμασία περιόδου ειρήνης και όχι στρατιωτική πανοπλία. Η απόδοση των στρατιωτικών αγίων ως μαρτύρων φαίνεται να επικρατεί στην πρώιμη μεταβυζαντινή εποχή⁸⁴⁷.

⁸⁴⁷ Αυτός ο τρόπος απεικόνισης βρίσκεται σε χρήση ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο, είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στην περιοχή της Αχρίδας (τοιχογραφίες και φορητές εικόνες) στα μέσα του 14ου αιώνα και απαντά συχνά σε μνημεία του 16ου αιώνα, στην Ήπειρο και τη Μακεδονία, Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 150, όπου και τα σχετικά παραδείγματα. Ο Γκιοιές, (*Μονή Διονυσίου*, σελ. 142), αποδίδει την επικράτηση αυτού του τρόπου απεικόνισης των στρατιωτικών αγίων στην πρώιμη μεταβυζαντινή εποχή, λόγω της πρόθεσης που καλλιεργείται, ιδιαίτερα στα μοναστικά κέντρα, για ειρηνική συμβίωση με τον κατακτητή σε αντίθεση με τον έντονο πολεμικό χαρακτήρα που χαρακτηρίζει την παλαιολόγεια περίοδο. Σημειώνεται ότι στον Άγιο Νικόλαο στο Μενίδι εικονίζονται ήδη τρεις ταυτισμένοι στρατιωτικοί άγιοι, στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού. Ο Άγιος Νέστωρ δεν φέρει στρατιωτική ενδυμασία, αντίθετα με τον Άγιο Δημήτριο και τον Άγιο Μερκούριο. Η απεικόνιση των αγίων στην ίδια επιφάνεια και με στρατιωτική πανοπλία, αλλά και με

Δύο παραστάσεις από τον Χριστολογικό κύκλο διακοσμούν την πάνω ζώνη στο τμήμα που αντιστοιχεί στη νότια κεραία. Οι συνθέσεις είναι εξαιρετικά λιτές από τις οποίες απουσιάζουν τα δευτερεύοντα επεισόδια, χωρίς να ξεφεύγουν από την τυπική εικονογράφηση της περιόδου⁸⁴⁸. Στο ανατολικό διάχωρο εικονίζεται η Βάπτιση (εικ. 141). Η σκηνή εξελίσσεται σε βραχώδες τοπίο, με καφέ-κόκκινους χρωματισμούς και μαύρο βάθος. Σε κυκλικό βράχο στέκεται όρθιος ο Ιησούς, που ενδύεται μόνο το λευκό περιζώμα. Στρέφει ελαφρά το κεφάλι αριστερά προς τον Πρόδρομο. Με το δεξί χέρι φαίνεται να ευλογεί. Στον ποταμό Ιορδάνη υπάρχουν ίχνη χρώματος μπλε, που οφείλονται σε επιζωγράφηση. Αριστερά από τα πόδια του Χριστού εικονίζεται μια γεροντική μορφή, σε μικρό μέγεθος με λευκά κοντά μαλλιά και κοντή γενειάδα. Το σώμα στρέφεται προς τα αριστερά αλλά το κεφάλι κοιτάζει προς τον Χριστό, τον οποίο δείχνει με το αριστερό χέρι. Αποτελεί προσωποποίηση του ποταμού⁸⁴⁹ και φοράει κοντό λευκό χιτώνα. Οι πτυχώσεις του χιτώνα, αλλά και του περιζώματος αποδίδονται με χρώμα κίτρινο-πορτοκαλί. Ο ποταμός είναι γεμάτος από ψάρια, που διατάσσονται εκατέρωθεν του Χριστού. Στο ανώτερο τμήμα της σύνθεσης και στο κέντρο, ακτίνα ή ακτίνες κατέρχονται προς τον Χριστό. Στο μέσον περίπου σχηματίζεται δίσκος, όπου πιθανόν υπάρχει λευκό περιστέρι. Πάνω και αριστερά, σε μικρότερη κλίμακα από τον Ιησού, εικονίζεται ο Πρόδρομος. Στρέφεται προς τον Χριστό και φέρει το δεξί χέρι πάνω στο κεφάλι του. Φοράει μηλωτή και σκούρο ιμάτιο. Η δεξιά όχθη του ποταμού καταλαμβάνεται από τρεις αγγέλους οι οποίοι παρατάσσονται ο ένας πάνω από τον άλλο. Στρέφονται προς τον Χριστό με καλυμμένα τα χέρια και φορούν χιτώνες και ιμάτια.

Στο δυτικό διάχωρο εικονίζεται η Υπαπαντή (εικ. 142). Δεν σώζεται το άνω αριστερό τμήμα. Σε δίχρωμο κάμπο (μαύρο-γεώδες κίτρινο) εικονίζεται ο Συμεών στα δεξιά, μάλλον ανυπόδητος, να στέκεται σε καφέ-κόκκινο ορθογώνιο υποπόδιο. Φορά λευκό μακρύ χιτώνα και ερυθρό ιμάτιο. Στα καλυμμένα χέρια του κρατάει τον μικρό Ιησού από τον οποίο σώζονται τα χέρια και τμήμα των λευκών ενδυμάτων του. Από τη στάση των χεριών φαίνεται να στρέφεται προς τον Συμεών. Δεξιότερα και σε ψηλότερο

στολή περιόδου ειρήνης, ίσως αποτελεί μια ένδειξη αυτής της καλλιεργούμενης διάθεσης για ειρηνική συμβίωση.

⁸⁴⁸ Για την εικονογραφία της Βάπτισης βλ. παρακάτω, σελ. 406 κ. εξ. και της Υπαπαντής βλ. παρακάτω, σελ. 405 κ. εξ.

⁸⁴⁹ Δαυίδ, 113, στ. 3, «...ό Ιορδάνης έστράφη εις τὰ όπίσω».

σημείο διακρίνεται αμυδρά σκουρόχρωμο αρχιτεκτόνημα με τοξωτό άνοιγμα και λίγο πιο αριστερά μικρό τμήμα του κιβωρίου. Στο κέντρο της σύνθεσης υπάρχει η κυκλική(;) Αγία Τράπεζα, που στηρίζεται σε πόδιο, χρώματος ερυθρού ή πορφυρού. Η ενδυτή στην άνω επιφάνεια φαίνεται ότι αρχικά είχε χρώμα ερυθρό, ενώ πλευρικά μαύρο με λευκή γραπτή φυτική διακόσμηση. Στο ανώτερο τμήμα υπάρχει χρυσή διακοσμητική ταινία, με το τυπικό ρομβοειδές μοτίβο. Αριστερά στέκεται η Θεοτόκος, που φορά κυανό χιτώνα και ερυθρό μαφόριο. Το πρόσωπο και τα χέρια δεν σώζονται. Πίσω της διακρίνονται αμυδρά τα ενδύματα της προφήτιδος Άννας και του Ιωσήφ που την ακολουθούν. Η διάταξη αυτή των προσώπων στην παράσταση την εντάσσει στον Ε' τύπο κατάταξης, που είχε προτείνει ο Α. Ευγγόπουλος⁸⁵⁰.

Στην κατώτερη ζώνη σε ξεχωριστά διάχωρα εικονίζονται τρεις στρατιωτικοί άγιοι, σε τρίχρωμο κάμπο (μαύρο-γκριζόλευκο-καστανέρυθρο). Πρώτος (από ανατολικά προς δυτικά) εικονίζεται ο Άγιος Νέστωρ ([Ο ΑΓ] ΝΕΣΟΡ), (εικ. 143 Β), ο οποίος υπήρξε συναθλητής του Αγίου Δημητρίου⁸⁵¹. Από τη μορφή δεν σώζεται το πρόσωπο. Ο άγιος στέκεται μετωπικός. Με το δεξί χέρι φαίνεται να κρατάει σταυρό, ενώ φέρει το αριστερό με ανοιχτή την παλάμη μπροστά στο στήθος. Φορά ποδήρη πορφυρό χιτώνα με κοσμημένα χρυσά επιμανίκια και κοντό χρυσοπάρυφο λευκό επενδύτη. Μανδύας σε χρώμα ανοιχτό πορτοκαλί δένεται στον αριστερό του ώμο. Το εσωτερικό του είναι πράσινο. Τα κοσμήματα στα επιμανίκια (ρόμβοι με κύκλους στις γωνίες) και στις παρυφές του ιματίου (ρομβοειδές μοτίβο) είναι τα ίδια, που χρησιμοποιούνται και στις υπόλοιπες τοιχογραφίες του ίδιου στρώματος.

Ακολουθεί ο Άγιος Δημήτριος ([Ο ΑΓ ΔΗΜΗΤΡ]ΙΟΣ) έφιππος (εικ. 144). Εικονίζεται πάνω σε καλπάζον καφέ⁸⁵² άλογο. Στο δεξί χέρι κρατά μακριά λόγχη, με την οποία φαίνεται να διατρυπάει μορφή που υπάρχει στο κατώτερο τμήμα της σύνθεσης⁸⁵³, από την οποία διακρίνεται μονάχα

⁸⁵⁰ Ευγγόπουλος, «Υπαπαντή», σελ. 332, 338-339.

⁸⁵¹ Delehaye, *Synaxarium*, σελ. 167-168, 1.

⁸⁵² Πολύ συχνά, στις μεταβυζαντινές απεικονίσεις του Αγίου Δημητρίου το άλογό του έχει χρώμα καφέ-κόκκινο.

⁸⁵³ Λόγω των φθορών, αλλά και των επιχρισμάτων στο σημείο δεν μπορεί να διακριθεί η απεικονιζόμενη μορφή. Σύμφωνα με τον Φ. Κόντογλου, (*Εκφράσεις*, σελ. 317), όταν ο Άγιος Δημήτριος εικονίζεται έφιππος κατατροπώνει τον παλαιστή Λυαίο. Βλ. και παρακάτω σελ. 171, υποσημ. 933, σελ. 214, υποσημ. 1089, σχετικά με την ταυτότητα του προσώπου, που σχετίζεται με τον Σκυλογιάννη.

τμήμα των λευκών ενδυμάτων, ίσως και ασπίδας. Το κεφάλι του αγίου στρέφεται κάτω και δεξιά. Στο αριστερό χέρι κρατά μικρή ασπίδα ωοειδούς σχήματος, με ορατή την εσωτερική της πλευρά. Έχει πιθανόν ξύλινο σώμα και χρυσό σιάλωμα. Φοράει λευκό χιτώνα με κοσμημένα χρυσά επιμανίκια, φαιοκίτρινες δρομίδες, που διακοσμούνται με τριπλή κυκλική ταινία στα γόνατα και καφέ δερμάτινες μπότες. Ο θώρακας του αγίου είναι μάλλον φοιλιδωτός και φέρει προστατευτικές πτέρυγες για τους βραχίονες και την κάτω κοιλία. Επιπλέον φέρει ένα οριζόντιο και δύο κάθετα μεταλλικά ελάσματα. Κυανή χλαμύδα δένεται στο κέντρο του στήθους και κυματίζει προς τα πίσω και δεξιά. Η δερμάτινη σέλα του αλόγου υπερυψώνεται εμπρός και πίσω από τον αναβάτη (οπισθοκούρβιο), παρέχοντας έτσι καλύτερη στήριξη. Η ιπποσκευή είναι λιτή. Διακρίνονται τα λευκά γκέμια, που δένονται στη μέση του αγίου, η λευκή κροσσωτή διακοσμητική ταινία στο στήθος του αλόγου και σύμπλεγμα από τέσσερις λεπτές ταινίες που τέμνονται από μια διαγώνια στο πίσω μέρος. Πάνω αριστερά, προβάλλει από ημικυκλική δόξα χείρα Κυρίου (Χ[Κ]) που ευλογεί. Στην παράσταση (κάτω από το άλογο) διακρίνονται και ναυτικά χαράγματα⁸⁵⁴ (εικ. 145).

Σε στενό διάχωρο ακολουθεί ο Άγιος Μερκούριος (Ο ΑΓ ΜΕΡ[ΚΟΥΡΙΟΣ]), (εικ. 146 Α). Στέκεται όρθιος μετωπικός. Το πρόσωπο της μορφής δεν σώζεται ολόκληρο, καθώς το άνω δεξί τμήμα της τοιχογραφίας έχει καταστραφεί. Με το δεξί χέρι κρατά λόγχη υψωμένη, ενώ με το αριστερό κρατά τη θήκη του ελαφρώς ανασηκωμένου ξίφους του. Η θήκη είναι χρυσή και διακοσμείται κατά μήκος με κυματοειδές μοτίβο. Σχοινί στερέωσης της θήκης διακρίνεται αριστερά. Στο αριστερό χέρι είναι αναρτημένη μεγάλη, μεταλλική, κυκλική ασπίδα με χρυσό σιάλωμα. Φέρει εξωτερικά χρυσή διακόσμηση στην κορυφή της. Ο άγιος φορά χιτώνα σε χρώμα λευκό-γκρι, με κοσμημένα χρυσά επιμανίκια και ελασματοειδή θώρακα, με προστατευτικές πτέρυγες στους βραχίονες και στην περιοχή της κάτω κοιλίας. Στο στήθος υπάρχει μεταλλικό έλασμα σε σχήμα ανάποδου ταυ. Η πορφυρή χλαμύδα δένεται με κόμπο μπροστά στο στήθος. Στα πόδια φοράει φαιοκίτρινες δρομίδες, που διακοσμούνται με τριπλή κυκλική ταινία στα γόνατα και δερμάτινες καφέ μπότες.

Στην παραστάδα, που απολήγει ο ΝΔ κίονας, εικονίζεται αδιάγνωστος άγιος, μοναχός (εικ. 147). Η παράσταση φέρει

⁸⁵⁴ Μουζάκης, «Σχόλια σε ακιδογραφήματα», σελ. 185, 195, πίν. Η', ο ίδιος, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 84.

επιζωγραφήσεις και φθορές. Το κατώτερο τμήμα είναι επιχρισμένο. Ο κάμπος ίσως ήταν αντίστοιχος με αυτόν των υπόλοιπων αγίων του νότιου τοίχου. Από το πρόσωπο διακρίνεται μόνο η γενειάδα. Ο άγιος υψώνει το δεξί χέρι ανοιχτό. Το αριστερό δεν σώζεται. Φορά λαδοπράσινο κουκούλιο και ερυθρό μανδύα με χρυσές ταινίες στα μανίκια. Εσωτερικά διακρίνεται σκουρόχρωμος χιτώνας. Στο εσωράχιο του τόξου από τον ΝΔ κίονα στην παραστάδα του νότιου τοίχου, εικονίζονται δύο επιζωγραφισμένοι αδιάγνωστοι άγιοι. Η κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών είναι πολύ κακή. Ο άγιος στο βόρειο μισό του εσωραχίου φέρει γενειάδα, φοράει κουκούλιο και λευκό μανδύα, ενώ αυτός που εικονίζεται στο νότιο μισό, φοράει ερυθρό μανδύα και μπλε χιτώνα.

Στον νότιο τοίχο του ΝΔ γωνιακού διαμερίσματος σώζονται δύο παραστάσεις. Στο πάνω διάχωρο (εικ. 148) εικονίζονται οι Τρεις Παίδες εν καμίνω. Το δεξί τμήμα έχει καταπέσει και είναι συμπληρωμένο με τσιμεντοεπίχρισμα. Σε δίχρωμο κάμπο (μαύρο-χρυσό) εικονίζεται στην κορυφή άγγελος, με ανοιχτά τα χέρια και τις φτερούγες, και κάτω αριστερά ένας από τους τρεις παίδες. Ο άγγελος φέρει επιζωγραφήσεις και είναι πολύ μαυρισμένος, ενώ ο παις πρέπει να ανήκει εξ ολοκλήρου σε νεότερη φάση διακόσμησης. Από κάτω διακρίνεται τμήμα της καμίνου, που είναι χτισμένη με ισόδομο σύστημα. Από τοξωτό άνοιγμα εξέρχονται φλόγες.

Στο κάτω διάχωρο (εικ. 149) εικονίζονται οι Άγιοι Κωνσταντίνος (Ο ΑΓΙΟΣ [Κ]ΟC[TAN]ΤΙΝΟC) και Ελένη, όρθιοι μετωπικοί, κρατώντας ανάμεσά τους τον σταυρό. Από τη μέση και κάτω η παράσταση είναι επιχρισμένη. Το πρόσωπο της Αγίας Ελένης δεν σώζεται καθώς το άνω και δεξί τμήμα της τοιχογραφίας έχει καταπέσει και συμπληρωθεί με τσιμεντοεπίχρισμα. Το ελεύθερο χέρι των αγίων δείχνει το Τίμιο Ξύλο. Ο άγιος δεν φοράει στέμμα. Φέρει κοντή κόμη και γένια στον συνήθη τύπο εικονογράφησης του. Και οι δύο άγιοι ενδύονται αυτοκρατορική στολή. Ο Άγιος Κωνσταντίνος φοράει πορφυρό διβητήσιο, χρυσό κοσμημένο λώρο και ζώνη, περικλείση στον λαιμό και ερυθρό μανδύα που κομβώνεται στο στήθος. Οι παρυφές του μανδύα από τους ώμους ως το στήθος φέρουν χρυσές ταινίες που κοσμούνται με εναλλασσόμενους κύκλους και ρόμβους. Ο λώρος και η περικλείση φέρουν το τυπικό ρομβοειδές μοτίβο. Η Αγία Ελένη φοράει γαλάζιο διβητήσιο, χρυσό λώρο, ζώνη και επιμανίκια. Ο ερυθρός ή πορφυρός μανδύας φέρει κόσμημα απολεπισμένο, λίγο πάνω από το στήθος. Οι κεραίες του σταυρού περιμετρικά διακοσμούνται με

σπειροειδές διάλιθο κόσμημα. Με όμοιο τρόπο κοσμείται ο σταυρός στην αντίστοιχη παράσταση στο καθολικό της μονής Μολυβδοσκεπάστης (εικ. 150), λίγο έξω από την Κόνιτσα (1521)⁸⁵⁵.

Ο δυτικός τοίχος του ναού καλύπτεται από νεότερες τοιχογραφίες ή επιζωγραφισμένες σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μην διακρίνονται ίχνη της αρχικής διακόσμησης. Ωστόσο στην παράσταση του Αβά Ζωσιμά με την Οσία Μαρία την Αιγυπτία (εικ. 151), στην κάτω ζώνη του βόρειου τμήματος του δυτικού τοίχου, διακρίνεται πάνω αριστερά σπάραγμα αρχικής διακόσμησης.

Συμπερασματικά ο ναός ήταν κατάγραφος, με τοιχογραφίες που κατά πολύ μεγάλο ποσοστό (αν όχι εξ ολοκλήρου) ανήκαν στη μεταβυζαντινή εποχή. Οι νεότερες επιζωγραφήσεις και οι φθορές καθιστούν την ταύτιση ορισμένων μορφών και παραστάσεων προβληματική. Ελπίζουμε ότι με το πέρας των εν εξελίξει εργασιών από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, θα αποκτήσουμε πολύ καλύτερη άποψη για το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού.

Επιμέρους εικονογραφικές παρατηρήσεις

Η Κοινωνία των Αποστόλων. Η παράσταση εμφανίζεται τον 6ο αιώνα σε έργα μικροτεχνίας⁸⁵⁶, αλλά καθιερώνεται στη μνημειακή ζωγραφική τον 10ο-11ο αιώνα⁸⁵⁷. Η σύνθεση στον ναό του Αγίου Νικόλαου με τη διπλή απεικόνιση του Χριστού ακολουθεί τον συνηθέστερο εικονογραφικό τύπο, όπως εμφανίζεται ήδη από τη βυζαντινή περίοδο⁸⁵⁸. Με την ίδια συχνότητα εμφανίζεται ο συγκεκριμένος τύπος και κατά τους

⁸⁵⁵ Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπηγών*, σελ. 75, σημ. 458, πίν. 74α.

⁸⁵⁶ Η πρωιμότερη απεικόνιση εντοπίζεται σε αργυρό δίσκο της συλλογής Ferrell στις Η.Π.Α. (547-550), Spier, *Ferrell Collection*, σελ. 258-260, 319, εικ. 190, βλ. και Πάσσαρης, *Η παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων*, τόμ. Ι, σελ. 65-66, τόμ. ΙΙ, σελ. 76, εικ. 4.

⁸⁵⁷ Walter, *Art and Ritual*, σελ. 185, Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 182, σημ. 107.

⁸⁵⁸ Σχετικά με τη διπλή απεικόνιση του Χριστού στην παράσταση βλ. Walter, *όπ. π.*, σελ. 195. Για τον αριθμό των απεικονίσεων του Χριστού στην παράσταση (μία, δύο ή τρεις) και τις προτεινόμενες παραλλαγές τους βλ. Πάσσαρης, *όπ. π.*, τόμ. Ι, σελ. 213-229. Η περίπτωση της διπλής απεικόνισης, που έχουμε και στο εξεταζόμενο μνημείο, είναι η συχνότερη και αποτυπώνει πιστά το λειτουργικό τυπικό, όπως αποτυπώνεται από τον 4ο αιώνα στο κείμενο των Αποστολικών Διαταγών, σύμφωνα με το οποίο οι πιστοί μεταλαμβάνουν από δύο ιερείς ή από έναν ιερέα και ένα διάκονο ή δύο διακόνους, Πάσσαρης, *όπ. π.*, σελ. 226-227 και υποσημειώσεις, ειδικά την 759 όπου παρατίθενται πολλά παραδείγματα.

μεταβυζαντινούς χρόνους. Στο κέντρο συνήθως υπάρχει μια Αγία Τράπεζα και ο Χριστός εικονίζεται δύο φορές, στη Μετάδοση (αριστερά) και στη Μετάληψη (δεξιά)⁸⁵⁹. Κάποιες φορές η παράσταση διακρίνεται σε δύο ξεχωριστές σκηνές, όπως στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα⁸⁶⁰ (1545/1546). Αντίστοιχη διάταξη με το μνημείο των Αχαρνών έχουν ενδεικτικά οι παραστάσεις στο καθολικό της μονής Φιλανθρωπητών⁸⁶¹ (1531/1532), στο καθολικό της μονής Διονυσίου⁸⁶² (1547), στην πρόθεση του καθολικού της μονής της Λαύρας⁸⁶³ (1535) στο Άγιο Όρος, στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως⁸⁶⁴ (Μεγάλο Μετέωρο, 1483), στον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στη Βελτισία Ιωαννίνων⁸⁶⁵ (1568) και στους ναούς του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι⁸⁶⁶ (1619/1620). Με τους τρεις τελευταίους ναούς, που διακοσμήθηκαν από εργαστήρια της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας, υπάρχει και το κοινό εικονογραφικό στοιχείο του χερουβείμ-φρουρού πίσω από την Αγία Τράπεζα. Σε μεταβυζαντινούς ναούς της Αττικής το θέμα εικονίζεται πιο σπάνια, καθώς απαιτεί αρκετά μεγάλη διαθέσιμη προς τοιχογράφηση επιφάνεια, μια συνθήκη που ικανοποιείται κυρίως σε καθολικά μονών. Ενδεικτικά αναφέρουμε την παράσταση στο καθολικό της μονής Πετράκη⁸⁶⁷ (1719) και της μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα⁸⁶⁸ (1735). Σε γενικές γραμμές⁸⁶⁹, η σύνθεση από τον Άγιο Νικόλαο ακολουθεί τον συνηθισμένο εικονογραφικό τύπο, που διαμορφώνεται στη βυζαντινή περίοδο, απαντά συχνά σε μεγάλες μονές της βορειοδυτικής Ελλάδας και

⁸⁵⁹ Η εικονογραφία ακολουθεί κατά κανόνα την ευαγγελική αφήγηση, Μάρκος, κεφ. 14: 22-23. Σπάνια προηγείται η Μετάληψη και ακολουθεί η Μετάδοση, βλ. σχετικά, Πάσσαρης, *Η παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων*, σελ. 226.

⁸⁶⁰ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 40. Η διπλή απεικόνιση της τράπεζας πιθανόν δεν αντικατοπτρίζει κάποιο ιδιαίτερο θεολογικό νόημα, αλλά υπαγορεύεται από πρακτικούς λόγους, καθώς η παράσταση διακόπτεται από το παράθυρο της αψίδας.

⁸⁶¹ Γαρίδης-Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, σελ. 29, εικ. 13, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες της μονής Φιλανθρωπητών*, σελ. 24, εικ. 9.

⁸⁶² Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 107-108, Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 75-77.

⁸⁶³ Millet, *Monuments de l'Athos*, πίν. 121.1. Λόγω της μικρής διαθέσιμης επιφάνειας, στη Μετάδοση εικονίζεται μόνο ο Απόστολος Πέτρος και στη Μετάληψη μόνο ο Απόστολος Παύλος.

⁸⁶⁴ Χατζηδάκης-Σοφινός, *Το Μεγάλο Μετέωρο*, σελ. 71.

⁸⁶⁵ Stavropoulou-Makri, *Les peintures murales*, σελ. 30-32, εικ. 3a-3b.

⁸⁶⁶ Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 59-60, πίν. 31, 33α-33β.

⁸⁶⁷ Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 70, εικ. 48-49.

⁸⁶⁸ Kido, «Η μονή της Παναγίας Φανερωμένης», πίν. 11.

⁸⁶⁹ Στο εξεταζόμενο μνημείο υπάρχουν και κάποιες διαφοροποιήσεις, όπως η τοποθέτηση του Αποστόλου Ιωάννη ως κορυφαίου του ομίλου της Μετάληψης και του χερουβείμ πάνω από την Αγία Τράπεζα.

του Αγίου Όρους κατά τον 16ο αιώνα και επιβιώνει με λίγες αλλαγές και στους επόμενους αιώνες.

Πορευθέντες μαθητεύσατε. Η πολυπρόσωπη σύνθεση στον βόρειο τοίχο του ιερού απεικονίζει την εμφάνιση⁸⁷⁰ του Χριστού στους μαθητές του μετά την Ανάσταση. Εικονογραφικά έχει πολλές ομοιότητες με τη σκηνή της Ψηλάφησης του Θωμά, αλλά και γενικότερα με τις σκηνές όπου ο Χριστός εμφανίζεται μετά την Ανάσταση στους Αποστόλους. Πρόκειται για την παράσταση «Πορευθέντες μαθητεύσατε»⁸⁷¹. Άλλοτε τοποθετείται σε υπαίθριο χώρο και άλλοτε σε κλειστό, που δηλώνεται με αρχιτεκτονήματα στο βάθος. Η διαφορά αυτή οφείλεται στην επιλογή του ευαγγελικού χωρίου, που επιλέγει να εικονογραφήσει ο εκάστοτε ζωγράφος⁸⁷². Σύμφωνα με το Ευαγγέλιο του Ιωάννη (κεφ. 20: 19-23), οι μαθητές του Χριστού βρίσκονται μέσα σε οικία με κλεισμένες τις θύρες «διὰ τὸν φόβον τῶν Ἰουδαίων», όπου φθάνει ο Ιησούς, στέκεται στο μέσον και τους ομιλεί. Αυτό το χωρίο εικονογραφείται και στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό. Μία ακόμη σημαντική διαφορά στην εικονογραφική απόδοση του επεισοδίου εντοπίζεται στον τρόπο που κατανέμονται οι Απόστολοι. Όταν αυτοί διαιρούνται σε δύο ομάδες εκατέρωθεν του Χριστού, έχουμε τον συμμετρικό «ιερατικό» τύπο, ενώ όταν ο Χριστός βρίσκεται στη μια άκρη της σκηνής και οι Μαθητές στην άλλη μπροστά από αυτόν, έχουμε τον πιο αφηγηματικό τύπο⁸⁷³. Στη σκηνή από τον Άγιο Νικόλαο όλοι οι μαθητές βρίσκονται μπροστά από τον Ιησού, εκτός από έναν που βρίσκεται πίσω του και φαίνεται να στρέφει το κεφάλι προς την άλλη μεριά. Η στάση αυτή του σώματος του Αποστόλου πιθανόν ανταποκρίνεται στην Ευαγγελική αφήγηση: «καὶ ἰδόντες αὐτὸν προσεκύνησαν, οἱ δὲ ἐδίστασαν» (Ματθαίος κεφ. 28: 17)⁸⁷⁴. Προφανώς ο ζωγράφος για την εικονογράφηση της σκηνής

⁸⁷⁰ Πρόκειται για την τελευταία εμφάνιση του Χριστού ενώπιον των μαθητών του. Κατά τον Ιωάννη, μετά από 8 ημέρες ακολουθεί στον ίδιο χώρο η εμφάνιση του Ιησού για να διαλύσει την απιστία του Θωμά, Γκιολές, *“Πορευθέντες”*, σελ. 104. Βλ. και υποσημ. 1, για το θεολογικό πρόβλημα των μετά την Ανάσταση εμφανίσεων του Χριστού.

⁸⁷¹ Για την εικονογραφία της παράστασης βλ. ενδεικτικά, Γκιολές, *όπ. π.*, Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Ομορφή Εκκλησία*, σελ. 65-68.

⁸⁷² Όταν τοποθετείται σε υπαίθριο χώρο εικονογραφεί την περιγραφή από το Ευαγγέλιο του Ματθαίου κεφ. 20: 16-20, «Οἱ δὲ ἕνδεκα μαθηταὶ ἐπορεύθησαν εἰς τὴν Γαλιλαίαν, εἰς τὸ ὄρος οὐ ἑτάξατο αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς...» ή του Λουκά κεφ. 24: 36 κ. εξ. «...Ἐξήγαγεν δὲ αὐτοὺς ἔξω ἕως πρὸς Βηθανίαν, καὶ ἐπάρας τὰς χεῖρας αὐτοῦ εὐλόγησεν αὐτούς».

⁸⁷³ Γκιολές, *όπ. π.*, σελ. 141.

⁸⁷⁴ Σύμφωνα με τον Ν. Γκιολέ, (*“Πορευθέντες”*, σελ. 139), κατ' επίδραση του αφηγηματικού τύπου της σκηνής που ακολουθεί το Ευαγγέλιο του Ματθαίου, θα απεικονισθούν έντεκα μαθητές και στην απόδοση του θέματος με βάση το κείμενο του Ιωάννη.

εμπνέεται από τα ευαγγελικά χωρία τόσο του Ιωάννη, όσο και του Ματθαίου.

Φαίνεται ότι οι παλαιολόγειες απεικονίσεις του θέματος επηρέασαν σε κάποιο βαθμό και τον ζωγράφο του Αγίου Νικολάου. Στην αντίστοιχη σκηνή στον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino (1317), (εικ. 119 A)⁸⁷⁵ όλοι οι Απόστολοι είναι στα αριστερά του Ιησού, ο οποίος τους ευλογεί με το δεξί χέρι (αφηγηματικός τύπος), ενώ στη Sorocani (περ. 1265), (εικ. 119 B)⁸⁷⁶, ο Ιησούς στέκεται μετωπικός στο κέντρο και ευλογεί με τα δύο χέρια τους Αποστόλους που είναι χωρισμένοι σε δύο ομάδες (ιερατικός τύπος). Στην παράσταση «Πορευθέντες μαθητεύσατε» του παρεκκλησίου της Ομορφοκκλησιάς στο Γαλάτσι⁸⁷⁷ (τελευταία 20ετία του 13ου αιώνα), ο Ιησούς στέκεται σε υποπόδιο⁸⁷⁸ και οι Απόστολοι φέρουν φωτοστέφανο, όπως συμβαίνει και στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό. Τέλος, όπως και οι παραστάσεις στο Staro Nagoričino, στην Περίβλεπτο Αχρίδας⁸⁷⁹ (1294/1295), στην Οδηγήτρια του Πατριαρχείου του Ρεζ⁸⁸⁰ (1335;) και στη Sorocani, έτσι και εδώ η τοιχογραφία διακοσμεί τοίχο του ιερού. Στη μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική η παράσταση (σε εσωτερικό χώρο) είναι μάλλον σπάνια. Προτιμάται η σκηνή της Ψηλάφησης του Θωμά⁸⁸¹, ενώ όπου εικονογραφείται το «Πορευθέντες μαθητεύσατε», τοποθετείται σε εξωτερικό χώρο⁸⁸².

⁸⁷⁵ Millet-Frolow, *La peinture du Moyen Âge*, τόμ. III, πίν. 98.4.

⁸⁷⁶ Στο ίδιο, τόμ. II, πίν. 17.1.

⁸⁷⁷ Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Ομορφή Εκκλησία*, πίν. 45

⁸⁷⁸ Με την τοποθέτηση του υποποδίου, η σκηνή εξέρχεται από τα καθαρά ιστορικά της όρια και αποκτά υπερχρονική, συμβολική σημασία, Γκιολές, «Πορευθέντες», σελ. 136.

⁸⁷⁹ Hamann-MacLean-Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, σχέδ. 22: IV 14.

⁸⁸⁰ Ђурић-Ђирковић-Κοραћ, *Пећка нампијарица*, εικ. 88.

⁸⁸¹ Βλ. για παράδειγμα την παράσταση στο καθολικό της μονής της Λαύρας (1535), Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 119.3, στο καθολικό της μονής Διονυσίου (1547), Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 94, Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 260 και στο καθολικό της μονής Δοχειαρίου (1568), Millet, *όπ. π.*, πίν. 223.3, στο Άγιο Όρος, στη μονή Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1548), Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπηνών*, σελ. 174 κ. εξ., στον ναό του Σωτήρα στη Βελτσίστα Ιωαννίνων (1568), Stavropoulou-Makri, *Les peintures murales*, πίν. 36α, στον ναό του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά (1619/1620) στο Μονοδένδρι, Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 118-120, πίν. 13, 66α-66β, στο καθολικό της μονής Φιλανθρωπηνών (β' φάση 1542), Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *όπ. π.*, πίν. 78α, η ίδια, *Οι τοιχογραφίες της μονής Φιλανθρωπηνών*, σελ. 70, εικ. 55, στο καθολικό της μονής Πετράκη (1719), Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 99-101, πίν. 15 και αλλού.

⁸⁸² Όπως στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα (1545/1546), Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 106 και στο καθολικό της μονής Ντίλιου (1542/1543), Γαρίδης-Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, σελ. 240, εικ. 400.

Η Γέννηση της Θεοτόκου⁸⁸³. Στην παράσταση του Αγίου Νικολάου απουσιάζει το ξύλινο τραπέζι στο κέντρο της σύνθεσης, που αποτελεί σταθερό εικονογραφικό στοιχείο από τους παλαιολόγειους χρόνους⁸⁸⁴ και είναι ιδιαίτερα συνηθισμένο στην μεταβυζαντινή εικονογραφία⁸⁸⁵. Το τραπέζι απουσιάζει από βυζαντινές παραστάσεις ναών του Μυστρά (Περίβλεπτος) και της σερβικής παράδοσης (Περίβλεπτος Αχρίδας, Μονή Χιλανδαρίου, παρεκκλήσι Ιωακείμ και Άννας στη Studenica, Άγιος Αχίλλειος στο Arilje)⁸⁸⁶. Επίσης, υπάρχουν μεταβυζαντινές παραστάσεις όπου δεν υπάρχει τραπέζι⁸⁸⁷, το οποίο φαίνεται να αντικαθίσταται από τοίχιο, πάνω από το οποίο τοποθετούνται οι θεραπεινίδες-επισκέπτριες. Κάτι τέτοιο πρέπει να συμβαίνει και στην παράσταση του μνημείου των Αχαρνών. Ο ζωγράφος του επιλέγει μια λιτή, ολιγοπρόσωπη σύνθεση⁸⁸⁸, που συνδυάζει παλαιολόγεια πρότυπα, αλλά και δευτερεύοντα επεισόδια όπως το λουτρό, με τη διαφορά ότι δεν απεικονίζεται η μαία τη στιγμή που ετοιμάζεται να λούσει το βρέφος όπως συνήθως. Αντίθετα κρατά το βρέφος αφού το έχει λούσει, έχοντας μπροστά στα πόδια της την λεκάνη/κολυμβήθρα, όπως ακριβώς συμβαίνει και στην αντίστοιχη σκηνή στη μονή Διονυσίου στο Άγιο Όρος⁸⁸⁹.

Ο Μεγάλης Βουλής Άγγελος⁸⁹⁰, που εικονίζεται στην κόγχη της πρόθεσης, κατέχει κυρίαρχο ρόλο στην εικονογράφηση σημαντικών μνημείων του 16ου αιώνα της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας (μονές

⁸⁸³ Για την εικονογραφία της σκηνής βλ. ενδεικτικά, Χατζηδάκη, «Γέννηση Παναγίας-Γέννηση Προδρόμου», 127-180, και υποσημ. 1, όπου παρατίθεται παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁸⁸⁴ Εισάγεται στη σκηνή της Γέννησης του Αγίου Νικολάου στον ναό της Bogorodiča Ljeviska στην Πριζρένη (1310-1314), Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, σελ. 109, υποσημ. 2.

⁸⁸⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι στις 34 παραστάσεις από τη Γέννηση της Θεοτόκου/του Προδρόμου, σε φορητές εικόνες και τοιχογραφίες που παραθέτει η Ν. Χατζηδάκη, όπ. π., σελ. 138 (πίνακας Ι), υπάρχει τραπέζι.

⁸⁸⁶ Τριβυζαδάκη, *Θεομητορική εικονογραφία*, σελ. 164, εικ. 57, 63, 67, 71, 72.

⁸⁸⁷ Βλ. για παράδειγμα τη σκηνή στη μονή Φιλανθρωπηνών, Γαρίδης-Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσων Ιωαννίνων*, σελ. 48, εικ. 50, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες της μονής Φιλανθρωπηνών*, σελ. 27, εικ. 14 ή τη σκηνή στο παρεκκλήσι των Τριών Ιεραρχών της μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα, Σαμπανίκου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, σελ. 101-104, εικ. 49.

⁸⁸⁸ Δεν φαίνεται να εικονίζεται ο Ιωακείμ, ούτε το λίκνο της Θεοτόκου.

⁸⁸⁹ Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 288.

⁸⁹⁰ Η προσωνομία προέρχεται από τον προφήτη Ησαΐα (κεφ. 9,5). Σε κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης ο Χριστός χαρακτηρίζεται ως άγγελος του Θεού, άποψη που επαναλαμβάνουν και οι Πατέρες της Εκκλησίας, Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 67, υποσημ. 271.

Φιλανθρωπητών, Ντίλιου και Βαρλαάμ)⁸⁹¹, αλλά είναι συχνή και η απεικόνισή του στο ιερό, όπως για παράδειγμα στον ανατολικό τοίχο, πάνω από την κόγχη του ιερού στον ναό του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα⁸⁹² (1619/1620) ή στην κόγχη της πρόθεσης στο καθολικό της μονής Πετράκη⁸⁹³ (1719).

Η παράσταση του **Μωσή μπροστά από τη φλεγόμενη και καιόμενη βάτο** στο βόρειο τμήμα της καμάρας της πρόθεσης, ίσως μας υποδεικνύει και την πιθανή ταύτιση της παράστασης στο νότιο τμήμα. Συχνά στη μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική εικονογραφούνται μαζί τα επεισόδια, που έχουν σχέση με τον Μωσή και την παραλαβή του Νόμου στο όρος Σινά⁸⁹⁴. Ο χώρος αυτός δεν είναι καθορισμένος. Για παράδειγμα στη μονή Διονυσίου τα επεισόδια εικονογραφούνται σε λοφία του τρούλου του τυπικαριού⁸⁹⁵ (1547), ενώ στη μονή Δοχειαρίου⁸⁹⁶ (1568), στο Μεγάλο Μετέωρο⁸⁹⁷ (1552) και στη μονή Δουσίκου (1557) τοποθετούνται κοντά στη σκηνή του Ευαγγελισμού⁸⁹⁸. Πιθανόν λοιπόν, η αδιάγνωστη παράσταση που συμπληρώνει τη διακόσμηση της καμάρας της πρόθεσης να σχετίζεται με τον ίδιο κύκλο. Σύνηθες εικονογραφικό στοιχείο του επεισοδίου με τον Μωσή προ της βάτου, από το 13ο αιώνα, είναι η απεικόνιση της Παναγίας με τον Ιησού σε μετάλλιο⁸⁹⁹, το οποίο απαντά συχνά στις μεταβυζαντινές απεικονίσεις του θέματος. Στην τοιχογραφία στον Άγιο Νικόλαο δεν φαίνεται αν η Παναγία βρίσκεται εντός μεταλλίου ή όχι.

Ευαγγελισμός του Ιωακείμ και της Άννας⁹⁰⁰. Αυτές οι δύο παραστάσεις, μαζί με τις προσφορές του Ιωακείμ και της Άννας, αποτελούν βασικά θέματα του θεομητορικού κύκλου, πριν από τη Γέννηση της

⁸⁹¹ Τούρτα, *Οι ναοί* σελ. 67, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπητών*, πίν. 79, Γαρίδης-Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσων Ιωαννίνων*, εικ. 371, 373

⁸⁹² Τούρτα, *όπ. π.*, σελ. 67, πίν. 39α.

⁸⁹³ Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 75-76, εικ. 58.

⁸⁹⁴ Συνήθως τα επεισόδια α) με τον Μωσή προ της βάτου, β) να παραλαμβάνει τον Νόμο και γ) να παρουσιάζει τις πλάκες του νόμου στους Εβραίους.

⁸⁹⁵ Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 115-116, εικ. 59, Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 197, 199-202.

⁸⁹⁶ Millet, *Monuments de l'Athos*, πίν. 217.

⁸⁹⁷ Χατζηδάκης-Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο*, εικ. 121.

⁸⁹⁸ Το θέμα αποτελεί προτύπωση της Θεοτόκου και της άσπορης σύλληψης του Λόγου, για αυτό και εικονίζεται κοντά στην παράσταση του Ευαγγελισμού, Γκιολές, *όπ. π.*, σελ. 116.

⁸⁹⁹ Σε μετάλλιο απεικονίζεται και στην παράσταση του καθολικού της μονής της Λαύρας στο Άγιο Όρος, Millet, *όπ. π.*, πίν. 121.4.

⁹⁰⁰ Για την εικονογραφία του θέματος βλ. ενδεικτικά, Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*, σελ. 61 κ. εξ, Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος*, σελ. 140-144, Γκιολές, *όπ. π.*, σελ. 97.

Θεοτόκου και εμπνέονται από το Πρωτευαγγέλιο του Ιακώβου. Είναι γνωστά στη μνημειακή ζωγραφική, από τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο⁹⁰¹. Στην τράπεζα της μονής της Μεγίστης Λαύρας (β' τέταρτο 16ου αιώνα) εικονίζονται σε τρία συνεχόμενα διάχωρα⁹⁰², στο καθολικό της μονής Διονυσίου (1547) σε ενιαίο χώρο στην οροφή του ΝΔ γωνιακού διαμερίσματος⁹⁰³, στη μονή Φιλανθρωπικών πάλι σε ένα ενιαίο διάχωρο στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού⁹⁰⁴ (1531/1532), ενώ στον νάρθηκα του καθολικού της μονής Ντίλιου (1542/1543) σε ξεχωριστό διάχωρο υπάρχει η Άρνηση των προσφορών και σε άλλο ο Ευαγγελισμός του Ιωακείμ και της Άννας, ιδιαίτερα συνεπτυγμένος⁹⁰⁵. Οι παραστάσεις στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό διατηρούνται σε πολύ κακή κατάσταση και φέρουν πολλές επιζωγραφήσεις. Στον Ευαγγελισμό του Ιωακείμ, οι δύο μικρότερες μορφές πίσω του θα πρέπει να ταυτιστούν με ποιμένες⁹⁰⁶, ενώ το αρχιτεκτόνημα στη σκηνή του Ευαγγελισμού της Άννας μάλλον θα πρέπει να ταυτιστεί με την κρήνη, που αποτελεί σταθερό εικονογραφικό στοιχείο και παραλείπεται συνήθως όταν δεν επαρκεί ο χώρος⁹⁰⁷.

Τρούλος. Η εικονογράφηση του τρούλου του Αγίου Νικολάου στο Λουτρό μπορεί να ενταχθεί ανάμεσα στην τέταρτη και την πέμπτη παραλλαγή του Α' τύπου, που έχει διακρίνει ο Τ. Παπαμαστοράκης⁹⁰⁸ σε μνημεία της βαλκανικής χερσονήσου και της Κύπρου, που εικονογραφήθηκαν κατά την τελευταία περίοδο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (1204-1453). Στην κορυφή του τρούλου εικονίζεται σε μετάλλιο ο Παντοκράτωρ, ακολουθεί ζώνη με αγγελικές δυνάμεις, την Ετοιμασία του Θρόνου, την Παναγία και τον Πρόδρομο και μια τρίτη ζώνη με προφήτες. Ο Παντοκράτορας εικονίζεται στον καθιερωμένο «κλειστό»

⁹⁰¹ Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος*, σελ. 143, 144.

⁹⁰² Millet, *Monuments de l'Athos*, πίν. 140.2.

⁹⁰³ Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 97, εικ. 39, Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 287.

⁹⁰⁴ Γαρίδης-Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, εικ. 48-49, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες της μονής Φιλανθρωπικών*, σελ. 27, εικ. 12.

⁹⁰⁵ Γαρίδης-Παλιούρας, *όπ. π.*, εικ. 422.

⁹⁰⁶ Καλοκύρης, *όπ. π.*, σελ. 142, βλ. την παράσταση στην τράπεζα της μονής της Μεγίστης Λαύρας, Millet, *όπ. π.*, πίν. 140.2, και στο καθολικό της μονής Διονυσίου, Βοκοτόπουλος, *όπ. π.*, εικ. 287, όπου εικονίζονται δύο ποιμένες μπροστά από τον Ιωακείμ.

⁹⁰⁷ Όπως η σκηνή στη μονή Διονυσίου, Βοκοτόπουλος, *όπ. π.*, εικ. 287, και τη μονή Ντίλιου.

⁹⁰⁸ Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου*, σελ. 48-49. Στην τέταρτη παραλλαγή στη δεύτερη ζώνη εικονίζονται αγγελικές δυνάμεις, η Θεοτόκος και η Ετοιμασία του Θρόνου. Στην πέμπτη παραλλαγή αντί της Ετοιμασίας εικονίζεται ο Πρόδρομος. Για το εικονογραφικό πρόγραμμα των τρούλων από τον 6ο αιώνα μέχρι και το 1204 βλ. και Γκιολές, *Ο βυζαντινός τρούλος*.

τύπο. Ευλογεί με το δεξί χέρι, λίγο πιο κάτω από τον ώμο, το οποίο καλύπτεται από το μιάτιό του⁹⁰⁹. Με παρόμοιο τρόπο εικονίζεται ο Παντοκράτορας σε πολλά μνημεία του 16ου⁹¹⁰ αιώνα αλλά και σε καθολικά μνημεία της Αττικής⁹¹¹. Η κατώτερη ζώνη με τους προφήτες είναι τυπική για τη μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική. Η ζώνη με τις αγγελικές δυνάμεις αποτελεί συνδυασμό γνωστών εικονογραφικών στοιχείων, αφού υπάρχουν Άγγελοι, εξαπτέρυγα, η Ετοιμασία του Θρόνου, η Θεοτόκος και ο Πρόδρομος. Κάποια από αυτά υπάρχουν σε σημαντικά μνημεία του 16ου αιώνα, όμως όχι όλα μαζί⁹¹². Η Ετοιμασία του Θρόνου υπάρχει στον τρούλο του καθολικού της μονής Πετράκη⁹¹³ (1719) και στον τρούλο του καθολικού της μονής Καισαριανής στην Αττική⁹¹⁴ (αρχές 18ου αιώνα). Ως εικονογραφικό στοιχείο στον τρούλο απαντά σε συγκεκριμένες περιοχές (Αττική, Λακωνία και Κύπρο) ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο⁹¹⁵. Επομένως θεωρούμε ότι ο ζωγράφος του Αγίου Νικολάου ενσωμάτωσε στην τυπική δεύτερη ζώνη του τρούλου (Άγγελοι, εξαπτέρυγα, Παναγία, Πρόδρομος) και την Ετοιμασία του Θρόνου, καθώς είχε υπόψη του τα

⁹⁰⁹ Σχετικά με την εικονογραφική αυτή λεπτομέρεια και παραδείγματα βυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου βλ. Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 135, υποσημ. 1021-1022. Για τους διάφορους τύπους εικονογράφησης του Παντοκράτορα βλ. και Γκιολές, *Ο βυζαντινός τρούλος*, σελ. 55-85, Παπαμαστοράκης *Ο διάκοσμος του τρούλου*, σελ. 63-66.

⁹¹⁰ Όπως στο καθολικό της μονής Διονυσίου (1547), Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 10-12, στο νέο καθολικό του Μεγάλου Μετέωρου (1552), Χατζηδάκης-Σοφινός, *Το Μεγάλο Μετέωρο*, εικ. 101, Βαφειάδης, «Ο ζωγράφος Τζώρτζης», εικ. 11, στο καθολικό της μονής της Μεγίστης Λαύρας (1535), Millet, *Monuments de l'Athos*, πίν. 115.3, και στους ναούς του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι (1619/1620), Τούρτα, *όπ. π.*, πίν. 20.

⁹¹¹ Όπως ο Παντοκράτορας στο καθολικό της Μονής Πετράκη (1719), Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 56-58, εικ. 37 και ο Παντοκράτορας στο καθολικό της μονής Καισαριανής (αρχές 18ου αιώνα), Χατζηδάκης, *Το μοναστήρι της Καισαριανής*, σελ. 15, 17, 35.

⁹¹² Στον τρούλο του καθολικού της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα, Χατζηδάκης-Σοφινός, *όπ. π.*, εικ. 100-101, εικονίζονται ανθρωπόμορφοι άγγελοι, εξαπτέρυγα, τετράμορφο με τα σύμβολα των ευαγγελιστών, φτερωτοί τροχοί και η Θεοτόκος, ενώ στον τρούλο του καθολικού της μονής Διονυσίου προστίθεται και ο Πρόδρομος, Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 122-123, βλ. και υποσημ. 668, για περισσότερα παραδείγματα, Βοκοτόπουλος, *όπ. π.*, εικ. 9-10.

⁹¹³ Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, σελ. 58.

⁹¹⁴ Στον τρούλο του καθολικού της Μονής Καισαριανής έχουν χρησιμοποιηθεί σχεδόν όλα τα εικονογραφικά στοιχεία του τρούλου από το εξεταζόμενο μνημείο και με ταυτόσημη διάταξη, με τη διαφορά ότι εδώ εικονίζονται ζεύγη Αρχαγγέλων και όχι διαδοχικά εξαπτέρυγα με Αρχαγγέλους, Χατζηδάκης, *όπ. π.*, σελ. 15, 17, 35.

⁹¹⁵ Το θέμα υπάρχει στον Άγιο Ιερόθεο στα Μέγαρα, την Ευαγγελίστρια στο Γεράκι και την Περίβλεπτο στο Μυστρά, όπως και στην Παναγία στο Τρίκωμο και την Παναγία του Άρακος στην Κύπρο, Παπαμαστοράκης, *όπ. π.*, σελ. 84.

βυζαντινά μνημεία της Αττικής, όπου απαντά. Τέλος, τα τμήματα υφάσματος, που διακρίνονται στις επιφάνειες ανάμεσα στα λοφία, λειτουργούν μάλλον διακοσμητικά. Οι αντίστοιχες επιφάνειες κατά κανόνα κοσμούνται με τυπικά θέματα, όπως είναι το Άγιο Μανδήλιο, το Άγιο Κεράμιο, Άγγελοι και εξαπτέρυγα, με διάταξη γνωστή από τρουλαία μνημεία ήδη από τον 12ο αιώνα, που επικρατεί και τα μεταγενέστερα χρόνια⁹¹⁶.

Αρχάγγελοι. Η θέση των αρχαγγέλων κοντά στο ιερό βήμα είναι απόλυτα δικαιολογημένη από την ιδιότητα που έχουν ως φρουροί του ιερού βήματος, της θύρας του και γενικότερα του ναού⁹¹⁷. Όπως είδαμε παραπάνω, ίσως στον αρχάγγελο του βόρειου τοίχου να υπήρχε η επιγραφή: «Ο ΑΡΧ(ΩΝ)» Συχνά, όταν ιστορείται ο αρχάγγελος Μιχαήλ κοντά στο ιερό βήμα με την ιδιότητα του φρουρού του, συνοδεύεται από την επιγραφή «Ο ΑΡΧΩΝ ΜΙΧΑΗΛ Ο ΦΥΛΑΞ». Πιθανόν να απεικονίζεται στον συνήθη εικονογραφικό τύπο, όπου με το δεξί χέρι κρατά υψωμένη ρομφαία και με το αριστερό χαμηλωμένο κρατά ανοιχτό ελιητάριο⁹¹⁸. Οι δύο αρχάγγελοι ιστορούνται συχνά και εκατέρωθεν της εισόδου προς τον κυρίως ναό, όπως για παράδειγμα στο καθολικό της μονής Δοχειαρίου⁹¹⁹ (1568), (εικ. 132) ή εκατέρωθεν της θύρας στον δυτικό τοίχο του κυρίως ναού,

⁹¹⁶ Όπως στη μονή Σταυρονικήτα (Άγιο Μανδήλιο, Άγγελοι Κυρίου), Χατζηδάκης, Θεοφάνης, εικ. 37-39, στη μονή Διονυσίου (Άγιο Μανδήλιο, Άγιο Κεράμιο, Άγγελοι Κυρίου), Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 53-56, στη μονή Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα (ίδια διάταξη με τη μονή Διονυσίου), Χατζηδάκης-Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο*, εικ. 100-101, στη μονή Πετράκη, Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σχέδ. παρένθετο στο οπισθόφυλλο. Βλ. και Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 31-32, σχετικά με την σημασία της χρήσης των θεμάτων (ειδικά των δύο αχειροποίητων εικόνων), που διατυπώνουν με σαφήνεια το δυοφυσιτικό δόγμα.

⁹¹⁷ Ξυγγόπουλος, «Αρχάγγελος Μιχαήλ ο Φύλαξ», σελ. 18. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ ως φύλακα προέρχεται από μια ψηφιδωτή εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ, που βρισκόταν στον νάρθηκα της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης και μεταφέρεται στις τοιχογραφίες κατά τον 14ο αιώνα. Βλ. και Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 149-150, για παραδείγματα εικονογράφησης των αρχαγγέλων στην είσοδο του ναού ή στους τοίχους αντικρουστά και Μαντάς, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σελ. 83-88, για την απεικόνιση αγγέλων σε χώρους του ιερού βήματος, εκτός της αψίδας.

⁹¹⁸ Βλ. Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 206, για τη διαμόρφωση του τύπου από τους παλαιολόγειους χρόνους και παραδείγματα από τον 16ο αιώνα τόσο της κρητικής σχολής όσο και αυτής της βορειοδυτικής Ελλάδας. Ενδεικτικά αναφέρουμε την παράσταση στον βόρειο τοίχο του καθολικού της μονής Φιλανθρωπητών, Γαρίδης-Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσων Ιωαννίνων*, σελ. 72, εικ. 100 και την παράσταση στο καθολικό της μονής του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, πίν. σελ. 242, Μπεκιάρης, Θεοφάνης, σελ. 102, εικ. 102.

⁹¹⁹ Millet, *Monuments de l'Athos*, πίν. 239. 3.

όπως στο καθολικό του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά⁹²⁰ (1527). Στην περιοχή της Αττικής υπάρχουν αρκετοί ναοί, που φέρουν τοιχογραφίες με τους Αρχαγγέλους σε αντίστοιχους εικονογραφικούς τύπους και τα επόμενα χρόνια. Αναφέρουμε ενδεικτικά τον Αρχοντα Μιχαήλ στον βόρειο τοίχο, δυτικά της αντίστοιχης εισόδου στον ναό της Παναγίας Χελιδονούς (16ος αιώνας), που υψώνει ρομφαία με το δεξί χέρι και ειλητό με το αριστερό⁹²¹, τον Αρχάγγελο Μιχαήλ με ξίφος και ειλητό και τον Γαβριήλ με σκήπτρο και σφαίρα στο δυτικό τμήμα της καμάρας του ναού της Αγίας Άννας στη Μεταμόρφωση⁹²² (17ος αιώνας), τον Αρχάγγελο Γαβριήλ στο διακονικό του καθολικού της μονής Πετράκη (1719), ο οποίος κρατά σκήπτρο και σφαίρα⁹²³, την παράσταση του βόρειου τοίχου στον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι, όπου οι Αρχάγγελοι κρατούν μετάλλιο με τον Χριστό (εικ. 590 A-B, 591), αντίστοιχη σύνθεση στον Άγιο Πέτρο στο Κορωπί (εικ. 593)⁹²⁴, τους Αρχαγγέλους που κρατούν σκήπτρο και σφαίρα στον Άγιο Αθανάσιο στο Κορωπί και τον Αρχάγγελο Μιχαήλ με υψωμένη ρομφαία και ανοιχτό ειλητό στον Άγιο Γεώργιο στον Κουβαρά⁹²⁵.

Στρατιωτικοί άγιοι. Στην κατώτερη ζώνη του νότιου τοίχου εικονίζονται τρεις στρατιωτικοί άγιοι σε διαφορετικούς εικονογραφικούς τύπους. Ο Άγιος Νέστωρ εικονίζεται ως μάρτυρας, ο Άγιος Μερκούριος με στρατιωτική ενδυμασία και εξάρτηση και ο Άγιος Δημήτριος έφιππος να φονεύει τον Σκυλογιάννη. Και οι τρεις τύποι είναι σε χρήση από τους βυζαντινούς χρόνους και επαναλαμβάνονται κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο ⁹²⁶. Οι διάφοροι τύποι μπορεί να συνυπάρχουν στο ίδιο

⁹²⁰ Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, πίν. σελ. 242, Μπεκιάρης, *Θεοφάνης*, σελ. 102, εικ. 102.

⁹²¹ Μουζάκης, *Το άγνωστο μικρομοναστήρι*, σελ. 90-91 και αντίστοιχες εικόνες στους πίνακες (δεν φέρουν αρίθμηση).

⁹²² Μουζάκης, *Ο δίκλιτος ναϊσκος της Αγίας Άννας*, σελ. 108, ο ίδιος, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 275, 277-278.

⁹²³ Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, πίν. 32 γ.

⁹²⁴ Στις περιπτώσεις αυτές αποδίδεται συνοπτικά η παράσταση της Σύναξης των Ασωμάτων, βλ. παρακάτω, σελ. 333-334, υποσημ. 1518.

⁹²⁵ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 8, 25, 87. Οι τοιχογραφίες των ναών στο Κορωπί και τον Κουβαρά χρονολογούνται στον 18ο αιώνα.

⁹²⁶ Για τον τύπο του έφιππου δρακοντοκτόνου, βλ. σελ. 208 κ.εξ. Μια από τις πρωιμότερες απεικονίσεις στρατιωτικών αγίων ως μάρτυρες εντοπίζεται σε φορητή εικόνα του 11ου αιώνα στο Σινά, Σωτηρίου, *Εικόνες της μονής Σινά*, τόμ. Α', εικ. 47. Για παραδείγματα στη μνημειακή μεταβυζαντινή ζωγραφική από ναούς της Ηπείρου και της Μακεδονίας, βλ. Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 150. Η απεικόνιση των στρατιωτικών αγίων ως μάρτυρες φαίνεται ότι επικρατεί κατά την πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο, Σαμπανίκου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, σελ. 219-220, Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 142.

τοιχογραφικό σύνολο ή ακόμα και να συνδυάζονται. Για παράδειγμα στο καθολικό της μονής Φιλανθρωπητών εικονίζονται άγιοι με στρατιωτική εξάρτηση και οπλισμό (Μερκούριος, Θεόδωρος, Γεώργιος κ. α.), εικονίζεται ο Άγιος Μαρτύριος με επίσημη και όχι στρατιωτική ενδυμασία να κρατά σταυρό με το δεξί χέρι, αλλά παράλληλα να έχει περασμένο στα αριστερά του και μακρύ ξίφος, ενώ στη λιτή όλοι οι στρατιωτικοί άγιοι εικονίζονται ως μάρτυρες⁹²⁷.

Σημειώνουμε πως ο Άγιος Μερκούριος δεν απεικονίζεται στον συνήθη για την περίοδο τύπο, όπως αυτός αποτυπώνεται τόσο στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα (1545/1546), όσο και στο καθολικό της μονής Φιλανθρωπητών⁹²⁸ (1531/1532). Στις τοιχογραφίες αυτές φοράει περικεφαλαία⁹²⁹, φέρει τόξο και γέρνει προς τα δεξιά το κεφάλι του, καθώς επεξεργάζεται ένα βέλος που κρατά με τα δύο του χέρια. Στην παράσταση στον Άγιο Νικόλαο, ο άγιος δεν διακρίνεται αν φορά περικεφαλαία, δεν έχει τόξο, είναι μετωπικός, κρατά δόρυ με το δεξί χέρι και με το αριστερό κρατά τη θήκη του ξίφους του. Η ασπίδα κρέμεται από τον αριστερό του ώμο. Απεικονίζεται δηλαδή με τρόπο αρκετά τυπικό για στρατιωτικούς αγίους σε όλη τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου⁹³⁰. Πανομοιότυπη είναι η απεικόνιση του Αγίου Μερκουρίου στον ναό του Αγίου Αθανασίου στο Λιόπεσι (16ος/17ος αιώνας), (εικ. 146 Α, Β)⁹³¹.

⁹²⁷ Γαρίδης-Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, εικ. 99-102.

⁹²⁸ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 156-157, Γαρίδης-Παλιούρας, *όπ. π.*, εικ. 99, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες της μονής Φιλανθρωπητών*, σελ. 43, εικ. 19. Ο τύπος διαμορφώνεται στην ύστερη βυζαντινή περίοδο και αποτελεί συχνό εικονογραφικό σχήμα στην μεταβυζαντινή. Βλ. ενδεικτικά τις αντίστοιχες παραστάσεις στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1386) και στον Άγιο Ανδρέα Ρουσούλη (15ος αιώνας) στην Καστοριά, Πελεκανίδης, *Καστοριά*, πίν. 154, 166β.

⁹²⁹ Σύμφωνα με τον Μ. Χατζηδάκη, (*όπ. π.*, σελ. 77), είναι ο μόνος άγιος που σχεδόν απαραίτητα φοράει πάντα περικεφαλαία.

⁹³⁰ Αναφέρουμε ενδεικτικά τον Άγιο Προκόπιο και τον Άγιο Θεόδωρο τον Τήρωνα στο καθολικό του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, πίν. σελ. 237, 239.

⁹³¹ Καλάη-Μουζάκη, «Άγιος Αθανάσιος στο Λιόπεσι», σελ. 339, το πρώτο στρώμα τοιχογραφιών του Αγίου Αθανασίου στο Λιόπεσι και η διακόσμηση του Αγίου Ιωάννη στον Πέλικα έχουν αποδοθεί στο ίδιο εργαστήριο, που εργάστηκε στον χώρο της Αττικής στο β' μισό του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα. Οι συγγραφείς συνδέουν το εργαστήριο με τη σχολή της βορειοδυτικής Ελλάδας του 16ου αιώνα. Ο Στ. Μουζάκης, (*Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 31), αποδίδει στο ίδιο εργαστήριο και τις τοιχογραφίες στην Παναγία Νερατζιώτισσα στο Μαρούσι.

Στον χώρο της Αττικής, εικονογραφικό παράλληλο για την παράσταση του Αγίου Νέστορος εντοπίζουμε στον ναό του Αγίου Ιωάννη στον Πέλικα⁹³² (16ος αιώνας). Ο συγκεκριμένος τύπος που ακολουθεί ο Άγιος Δημήτριος έχει χαρακτήρα αυτοτελούς απεικόνισης. Η παράσταση σχετίζεται με την πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τον Βούλγαρο ηγεμόνα Ασάν Ιωαννίτζη το 1207, ο οποίος κατατροπώθηκε από τον άγιο, όπως μας εξιστορεί το 21ο θαύμα του. Το επεισόδιο όπου ο πολιούχος και προστάτης της Θεσσαλονίκης φονεύει τον Ασάν, έχει περισσότερο συμβολική, παρά αφηγηματική διάθεση, καθώς πέρα από το προφανές ιστορικό περιεχόμενο ερμηνεύεται και ως νίκη επί του κακού και θρίαμβος της εκκλησίας⁹³³. Ίσως αυτός είναι ο λόγος, που η συγκεκριμένη σκηνή απαντά πολύ συχνά σε ναούς της Αττικής και στα επόμενα χρόνια⁹³⁴.

Άγιος Κωνσταντίνος και Αγία Ελένη. Η σύνθεση με τον Άγιο Κωνσταντίνο και την Αγία Ελένη εκατέρωθεν του σταυρού ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο που έχει διαμορφωθεί από τη βυζαντινή περίοδο⁹³⁵ και επικρατεί και στους επόμενους αιώνες⁹³⁶. Δηλαδή οι άγιοι, φορώντας αυτοκρατορικά ενδύματα, εικονίζονται κατενώπιον, έχουν ανάμεσά τους μεγάλο σταυρό τον οποίον κρατούν με το ένα χέρι και δείχνουν με το άλλο. Η μοναδική διαφοροποίηση στην τοιχογραφία του Αγίου Νικολάου στο Λουτρό, εντοπίζεται όπως φαίνεται στο ότι οι άγιοι δεν φορούν στέμμα.

⁹³² Καλάη-Μουζάκη, «Άγιος Αθανάσιος στο Λιόπεσι», πίν. 10β (εικ. 143 A, B).

⁹³³ Σέμογλου, «Τοιχογραφίες», σελ. 155.

⁹³⁴ Αναφέρουμε ενδεικτικά την παράσταση στους Αγίους Θεοδώρους και την Αγία Παρασκευή στο Μενίδι, (εικ. 343), στον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Πικέρι, Μουζάκης, «Ο ναός της Μεταμόρφωσης Σωτήρος», σελ. 480, φωτ. 15, στον Άγιο Πέτρο και τον Άγιο Αθανάσιο στο Κορωπί, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 12, 26, και στην Παναγία Ραπεντόσα στην Εκάλη, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 122-123.

⁹³⁵ Ως πρωιμότερες απεικονίσεις του τύπου στη μνημειακή ζωγραφική θεωρούνται οι αντίστοιχες παραστάσεις στο Tokali I στην κοιλάδα του Göreme (α' τέταρτο του 10ου αιώνα), Walter, *The Iconography of Constantine the Great*, εικ. 40 και σε δύο μνημεία της Κύπρου του 12ου αιώνα, στην Εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου, Mango-Hawkins, «The Hermitage of St. Neophytos», εικ. 35 και στην Παναγία Φορβιώτισσα Ασίνου, Winfield-Hawkins, «The Church of our Lady», εικ. 12. Βλ. και Βασιλάκη, «Εικονογραφημένοι κύκλοι», σελ. 61.

⁹³⁶ Όπως η παράσταση στο καθολικό της μονής του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Σοφιάδος-Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, πίν. σελ. 235 και στο νέο καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα, Χατζηδάκης-Σοφιάδος, *Το Μεγάλο Μετέωρο*, σελ. 153. Βλ. και Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 155-156, πίν. 92α.

Διακοσμητικά θέματα

Στις επιφάνειες που δεν καλύπτονται από επιχρίσματα, δεν υπάρχει μεγάλη ποικιλία στα διακοσμητικά θέματα (εικ. 152). Τμήματα διατηρούνται στις πλευρές των παραστάδων του κυρίως ναού σε διάχωρα, σε κάποιες επιφάνειες στη βάση των φουρνικών και στα μέτωπα των κογχών της πρόθεσης και του διακονικού. Τα κοσμήματα αποδίδονται με ερυθρό χρώμα σε υπόλευκο ή φαιοκίτρινο βάθος. Τα θέματα είναι φυτικά και αποτελούνται από ελικοειδείς βλαστούς με άνθη και πεντάφυλλους ρόδακες. Στα μέτωπα των κογχών των παραβημάτων διαμορφώνεται πλαίσιο από διπλές ταινίες, που δημιουργούν ελλειψοειδή διάχωρα. Εντός των διαχώρων εικονίζονται βλαστοί και άνθη λουλουδιών, ίσως γαρύφαλλου. Ο ανθοφυτικός διάκοσμος είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος σε όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και χρησιμοποιείται με μεγαλύτερη συχνότητα τον 16ο αιώνα από τους εκπροσώπους της λεγόμενης σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας⁹³⁷. Αναλογίες εντοπίζουμε με τα διακοσμητικά θέματα στη μονή Φιλανθρωπηνών⁹³⁸, αλλά και στο καθολικό της μονής Πετράκη⁹³⁹. Πανομοιότυπο θέμα χρησιμοποιείται στον ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου, καθολικού του μετοχίου της Αγίας Φιλοθέης στο Μαρούσι, στον ανατολικό τοίχο του ιερού πάνω από την παράσταση του Αγίου Στεφάνου (εικ. 152)⁹⁴⁰.

Τεχνοτροπικά στοιχεία-Χρονολόγηση

Οι ιεράρχες που απεικονίζονται στο ιερό, τόσο στην παράσταση του Μελισμού, όσο και στους πλάγιους τοίχους της πρόθεσης και του διακονικού είναι μορφές εύρωστες με ευρείς ώμους και κανονικές αναλογίες. Χαρακτηρίζονται από στατικότητα και οι κινήσεις τους περιορίζονται στις χειρονομίες και την ελαφριά κλίση του σώματος και του κεφαλιού των ιεραρχών του Μελισμού. Η πτυχολογία δηλώνεται

⁹³⁷ Σέμογλου, «Ο καλλιτεχνικός δυισμός», σελ. 288 κ. εξ.

⁹³⁸ Στο εσωράχιο του τόξου της εισόδου στη λιτή, σε φαιοκίτρινο βάθος απλώνεται κόσμημα με τυποποιημένους ελικοειδείς βλαστούς, που στα σημεία ένωσης φέρουν τετράφυλλα κόκκινα άνθη. Γαρίδης-Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, εικ. 165.

⁹³⁹ Ο Γεώργιος Μάρκου χρησιμοποιεί με μεγαλύτερη διακοσμητική διάθεση φυτικό μοτίβο με τυποποιημένους κόκκινους εξάφυλλους ρόδακες, Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 166-167, εικ. 140.

⁹⁴⁰ Ο ναός είχε κτιστεί ανάμεσα στο 1571 και το 1583 και οι τοιχογραφίες του τοποθετούνται χρονολογικά στα τέλη του 16ου αιώνα, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 301-302, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 15.

υποτυπωδώς με τη χρήση σκούρων γραμμών και διαβαθμίσεων του τόνου του βασικού χρώματος του ενδύματος. Δεν ενδιαφέρεται να παρακολουθήσει τις κινήσεις του σώματος, με αποτέλεσμα σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στον Άγιο Λέοντα Σάρδης και τον Άγιο Μιχαήλ τον Συνάδων (εικ. 124, 127) τα άμφιά τους να μοιάζουν με απλωμένα υφάσματα. Τα κεφάλια είναι κανονικά ωσειδή. Τα μάτια είναι αμυγδαλωτά, η μύτη λεπτή, τα αυτιά και το στόμα μικρά.

Στη τοιχογραφία του Αγίου Λέοντα Σάρδης, του οποίου το πρόσωπο σώζεται καλύτερα (εικ. 153 A), παρατηρούμε ότι υπάρχει περίγραμμα με λεπτή, αλλά έντονη γραμμή. Μέσα στο περίγραμμα εντάσσονται αυστηρά η κόμη, τα αυτιά και η γενειάδα. Ο προπλασμός είναι σκούρος καστανός και τα φωτεινά σημεία αποδίδονται με πλατιές ανοιχτόχρωμες πινελιές⁹⁴¹. Έντονες σκιές υπάρχουν ακριβώς κάτω από τα μάτια, ενώ οι ρυτίδες του μετώπου αποδίδονται με λεπτές γραμμές και παράλληλη διαβάθμιση των τόνων. Η τριχοφυΐα της κόμης και της γενειάδας αποδίδεται τυπικά, χωρίς λεπτομέρεια στον διαχωρισμό των τριχών. Αρκετές ομοιότητες εντοπίζονται με τη μορφή του Αγίου Ευθυμίου στον ναό του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι⁹⁴² (εικ. 153 B) τόσο ως προς το σχέδιο, όσο και ως προς το πλάσιμο και τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Προφανώς και οι δύο παραστάσεις βασίζονται σε παλαιότερα κρητικά πρότυπα του 15ου και 16ου αιώνα, που επαναλαμβάνονται και τους επόμενους αιώνες. Ομοιότητες εντοπίζουμε και με τις μορφές ιεραρχών στους ναούς του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Μενίδι, του Αγίου Πέτρου στη Χασιά και του καθολικού της μονής Πετράκη (εικ. 312), μνημεία που είναι κατά ένα αιώνα τουλάχιστον μεταγενέστερα από το ναό του Αγίου Μηνά (1619/1620).

Οι στρατιωτικοί άγιοι του κυρίως ναού είναι και αυτοί μορφές σωματώδεις και εύρωστες. Η πτυχολογία αποδίδεται με τρόπο γραμμικό ως και διακοσμητικό στη χλαμύδα του Αγίου Δημητρίου. Η διακόσμηση της ασπίδας του Αγίου Μερκουρίου (εικ. 146 A) παρουσιάζει αντιστοιχίες με παραστάσεις στρατιωτικών αγίων σε μνημεία του 16ου αιώνα. Αναφέρουμε ενδεικτικά την ασπίδα του Αγίου Βίκτωρα και του Αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα⁹⁴³, του

⁹⁴¹ Η περιγραφή βασίζεται στην κατάσταση που βρίσκεται η τοιχογραφία σήμερα. Είναι πιθανόν μετά το πέρας των εργασιών συντήρησης και αποκατάστασης η εντύπωση να είναι τελείως διαφορετική.

⁹⁴² Τούρτα, *Οι ναοί*, πίν. 23.

⁹⁴³ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 162, 167.

Αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη στο καθολικό της μονής του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά⁹⁴⁴ και του Αγίου Γεωργίου στο καθολικό της μονής της Μεγίστης Λαύρας⁹⁴⁵ (εικ. 146 Γ). Οι αναλογίες που εντοπίσαμε παραπάνω με τις αντίστοιχες μορφές (Άγιος Νέστωρ⁹⁴⁶ και Άγιος Μερκούριος⁹⁴⁷) στους ναούς του Αγίου Αθανασίου στο Λιόπεσι και του Αγίου Ιωάννη στον Πέλικα, οπωσδήποτε καταδεικνύουν μια σχέση ανάμεσα στους ζωγράφους των μνημείων.

Κάποια επιπλέον στοιχεία, όπως τα διακοσμητικά μοτίβα που χρησιμοποιούνται στις περικλείσεις, στα επιμανίκια, στην ενδυτή (εικ. 110, 111) και γενικά σε παρυφές ιματίων (ρόμβοι με κύκλους και ρομβοειδές μοτίβο), απαντούν τόσο σε γνωστά τοιχογραφικά σύνολα του 16ου⁹⁴⁸ και του 17ου αιώνα⁹⁴⁹, όσο και σε ναούς της Αττικής που χρονολογούνται από το β' μισό του 16ου ως τον 18ο αιώνα⁹⁵⁰. Η διακόσμηση του σταυρού (διάλιθο σπειροειδές κόσμημα), που κρατούν οι Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, βρίσκει παράλληλο σε παράσταση που εντάσσεται στη σχολή της βορειοδυτικής Ελλάδας (καθολικό μονής Μολυβδοσκεπάστης, 1521)⁹⁵¹,

⁹⁴⁴ Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, πίν. σελ. 239.

⁹⁴⁵ Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 139.3.

⁹⁴⁶ Με πανομοιότυπο τρόπο δένεται ο μανδύας πάνω από τον ώμο. Με αντίστοιχο τρόπο αποδίδονται τα ενδύματα και οι πτυχώσεις τους (εικ. 143 Α, Β)

⁹⁴⁷ Παρατηρούμε ίδια στάση σώματος, μεγάλες αντιστοιχίες στην απόδοση του θώρακα, της χλαμύδας και στον τρόπο που κρέμεται η ασπίδα στον αριστερό ώμο (εικ. 146 Α, Β).

⁹⁴⁸ Όπως η παρυφή του χιτώνα από άγγελο της Θ. Λειτουργίας και η περίκλειση του Αγίου Αρτεμίου στο καθολικό του Αγίου Νικολάου του Αναπαυσά, Σοφιανός-Τσιγαρίδας, όπ. π., πίν. σελ. 142, 233, η παρυφή του χιτώνα από τον προφήτη Δαβίδ ή η περίκλειση από διάφορους αγίους στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα, Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 32, εικ. 136, 140, 160, 161 κ. α.

⁹⁴⁹ Προβ. αντίστοιχα διακοσμητικά μοτίβα στον ναό του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι, Τούρτα, *Οι ναοί*, πίν. 15, 24, 71β, 90-91.

⁹⁵⁰ Όπως τα διακοσμητικά μοτίβα στην τοιχογραφία του Αγίου Ζωσιμά στον Άγιο Αθανάσιο στο Λιόπεσι και του Αγίου Νέστορος στον Άγιο Ιωάννη στον Πέλικα, Καλάη-Μουζάκη, «Άγιος Αθανάσιος στο Λιόπεσι», πίν. 10α,β, (εικ. 143 Α, 154 Α), στην τοιχογραφία του Αγίου Στεφάνου στην Αγία Φιλοθέη στο Μαρούσι, στις μορφές φιλοσόφων στους Αγίους Ασώματους στο Μαρούσι, στην περίκλειση του Αγίου Κήρυκου στον Άγιο Νικόλαο και του Αγίου Λαυρεντίου στον Άγιο Αθανάσιο στον Μαραθώνα-Βρανά, στο επιτραχήλιο του Αβά Ζωσιμά στους Αγίους Θεοδώρους στη Μεταμόρφωση (εικ. 154 Β), Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 15, σελ. 26, σελ. 234, 239, 271. Βλ. και παραστάσεις στο καθολικό της μονής Πετράκη, Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, εικ. 130α, 135, 137, πίν. 23, 26, 28, 29, την περίκλειση του Σολομώντα από την παράσταση του Ευαγγελισμού στον ναό της Παναγίας στο Κορωπί και το επιτραχήλιο του Αγίου Νικολάου στον ομώνυμο ναό στην Κόντρα, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 64, 73.

⁹⁵¹ Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπηγών*, σελ. 75, σημ. 458, πίν. 74α.

όμως με αντίστοιχη φιλοσοφία και λίγο διαφορετική απόδοση διακοσμείται ο σταυρός και σε έργα της κρητικής σχολής⁹⁵².

Συμπερασματικά, ο ζωγράφος του Αγίου Νικολάου στο Λουτρό έχει γνώση του εικονογραφικού προγράμματος, που καθιερώνεται στο α' μισό του 16ου αιώνα στα μοναστικά κέντρα του Αγίου Όρους και των Μετεώρων και βασίζεται σε παλαιότερα κρητικά πρότυπα. Δημιουργεί εύρωστες μορφές, αυστηρές, μνημειακές, χωρίς έντονη κινητικότητα και αφηγηματική διάθεση. Οι σαφείς αναλογίες με κάποιες μορφές ναών της Αττικής (Άγιος Μερκούριος στον Άγιο Αθανάσιο στο Λιόπεσι και Άγιος Νέστωρ στον Άγιο Ιωάννη στον Πέλικα), ίσως φανερώνουν τη σχέση του με το εργαστήριο, που σύμφωνα με τους Α. Καλάη-Στ. Μουζάκη⁹⁵³ εργάστηκε στον χώρο της Αττικής στα τέλη του 16ου-αρχές του 17ου αιώνα. Πιο ξεκάθαρη άποψη θα έχουμε σαφώς μετά το πέρας των εργασιών συντήρησης και αποκατάστασης του ναού, οπότε και θα καθαριστούν οι τοιχογραφίες και θα αποκαλυφθεί πλήρως το εικονογραφικό πρόγραμμα.

Α3. Άγιος Νικόλαος (Πέτρα Βαρυμπόμπης)

(εικ. 155-217)

Θέση: Στα δυτικά όρια της Βαρυμπόμπης με τους Θρακομακεδόνες, στο ύψωμα της Πέτρας. Οδός Έβρου 6.

Βιβλιογραφία: Milchhöfer, «Antikenbericht» (1887), σελ. 323-324, αρ. 453, Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 207, εικ. 276-277, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 69, Janin, *Les églises et les monastères*, σελ. 328, Παπασωτηρίου, *Χρονικό των Αχαρνών*, σελ. 11-12, Koder, «Schutzbrief des Innozenz III», σελ. 141, Κατσαρός, «Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων», σελ. 127, Βοκοτόπουλος, «Αγία Παρασκευή του Δράκου», σελ. 52, υποσημ. 11, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 41-42, και 92 [Παντελίδου], Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 197, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 177, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 713-715, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 127-131, Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 371-372, Πινάτση, «Η αρχιτεκτονική του ναού του Αγίου Νικολάου», σελ. 36-40,

⁹⁵² Όπως στην παράσταση του Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης στο καθολικό του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Μπεκιάρης, *Θεοφάνης ο Κρης*, σελ. 109, εικ. 109 και στο καθολικό της μονής Ρουσάνου στα Μετέωρα, Σοφιανός, *Μετέωρα*, εικ. στη σελ. 81.

⁹⁵³ Καλάη-Μουζάκη, «Άγιος Αθανάσιος στο Λιόπεσι», σελ. 339.

Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 365-367, Κοντογεωργοπούλου, *Η Αττική*, σελ. 320, Tzavella, *Urban and Rural Landscape*, σελ. 144, 146, Πάλλης, «Τοπογραφικά», σελ. 112-113.

Χάρτης: Kaupert, *Attika*, Bl. XX (Tatoi): Nikolaos, (εικ. 6).

Χρονολόγηση: 16ος ή 17ος (Ορλάνδος), 13ος (Παντελίδου).

Ο ναός του Αγ. Νικολάου βρίσκεται εντός της Ιεράς Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου, στη θέση Πέτρα της Βαρυμπόμπης (εικ. 155), περίπου 1 χλμ. ΒΑ από τον Άγιο Γεώργιο τον Βουρδουμπά. Το μοναστήρι (γυναικείο) χτίστηκε το 1938⁹⁵⁴ και χρησιμοποιεί τον ναό ως κοιμητηριακό. Λειτουργεί κατά την εορτή του αγίου στις 19 Δεκεμβρίου⁹⁵⁵. Υπάρχει αναφορά στη βούλα του πάπα Ιννοκέντιου (1209) σε μοναστήρι του Αγίου Νικολάου στη Δεκέλεια⁹⁵⁶ «*Beati Nicolai de Ducheleo*». Φαίνεται ότι η αρχαία Δεκέλεια (εικ. 6, 7), δηλαδή η περιοχή που αντιστοιχεί σήμερα στο Τατόι και σε τμήμα της Βαρυμπόμπης (εικ. 13), διατηρούσε την ονομασία της και στους βυζαντινούς χρόνους⁹⁵⁷. Η χρονολόγηση του α' στρώματος τοιχογραφιών πριν από τα μέσα του 13ου αιώνα⁹⁵⁸, τα θραύσματα των βυζαντινών αρχιτεκτονικών γλυπτών που ίσως προέρχονται από τον αρχικό γλυπτό διάκοσμο και εντάσσονται στο λεξιλόγιο του 12ου αιώνα, όπως και τα γενικότερα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής προσδιορίζουν την ανέγερση του μνημείου στην περίοδο από τα τέλη του 12ου έως τα τέλη του 13ου αιώνα⁹⁵⁹. Τα στοιχεία αυτά σε συνδυασμό με την παντελή απουσία έστω και ενδείξεων για την ύπαρξη ενός άλλου υστεροβυζαντινού ναού στην περιοχή⁹⁶⁰, αφιερωμένου στον Άγιο Νικόλαο,

⁹⁵⁴ Κοκκίνης, *Τα μοναστήρια της Ελλάδος*, σελ. 138.

⁹⁵⁵ Το μοναστήρι εξαρτάται από την Εκκλησία Γ.Ο.Χ (Γνήσιοι Ορθόδοξοι Χριστιανοί) και δεν εορτάζει τον Άγιο Νικόλαο στις 6 Δεκεμβρίου, αλλά στις 19, καθώς ακολουθεί το πάτριον ημερολόγιο.

⁹⁵⁶ *Acta Innocentii*, στλ. 1561.

⁹⁵⁷ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 176, υποσημ. 569, ο ίδιος, «Τοπογραφικά», σελ. 113-114, υποσημ. 37-38.

⁹⁵⁸ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 371.

⁹⁵⁹ Πινάτση, «Η αρχιτεκτονική του ναού του Αγίου Νικολάου», σελ. 38.

⁹⁶⁰ Η ταύτιση του αναφερόμενου μοναστηριού με τον Άγιο Νικόλαο, μετόχι της Αγίας Τριάδας (Πάρνηθα) στη θέση Μετόχι, που επιχειρείται στο Koder-Hild, *Hellas und Thessalia*, σελ. 143, δεν ευσταθεί. Το μνημείο είναι μεταβυζαντινό και επιπλέον η θέση Μετόχι έχει αρκετή απόσταση από την ευρύτερη περιοχή της Δεκέλειας. Σχετικά βλ. και Tzavella, *Urban and Rural Landscape*, σελ. 144, υποσημ. 777 και σελ. 146.

θεωρούμε ότι μας οδηγούν με σχετική ασφάλεια στην ταύτιση του μνημείου με το μοναστήρι που αναφέρεται στο παπικό έγγραφο.

Πολύ σημαντική είναι μια φωτογραφία του ναού που παραθέτει ο Ορλάνδος⁹⁶¹, καθώς μας δίνει μια εικόνα της κατάστασης του μνημείου πριν δεχθεί τις μεταγενέστερες επεμβάσεις (εικ. 156) τόσο κατά την ίδρυση της μονής⁹⁶², όσο και τη δεκαετία του 1960 (εικ. 157). Συγκεκριμένα είχε αλλοιωθεί η διάταξη των στεγών, κατασκευάστηκε πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα πάνω από τη θολοδομία, τοποθετήθηκαν παχιά επιχρίσματα με οδηγούς, χαρακτηριστικές διακοσμητικές ταινίες, κτιστό τέμπλο και νεότερο δάπεδο⁹⁶³.

Ο σεισμός του 1999 προκάλεσε έντονες ρηγματώσεις στο μνημείο, εσωτερικά και εξωτερικά⁹⁶⁴. Επίσης, αποκαλύφθηκε παλαιότερο στρώμα τοιχογραφιών πολύ καλής τέχνης, που έρχονταν έρευνας και τεκμηρίωσης. Με χρηματοδότηση της μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου, εκπονήθηκε το 2006 μελέτη στερέωσης και αποκατάστασης, που εγκρίθηκε το 2007⁹⁶⁵. Το 2010 ξεκίνησε η υλοποίηση της μελέτης με φροντίδα και δαπάνη της μονής, με την εποπτεία της 1ης ΕΒΑ, της ΔΑΒΜΜ και επιβλέπουσα μηχανικό την αρχιτέκτονα-αναστηλώτρια Χρ. Πινάτση⁹⁶⁶. Ακολούθησαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών. Οι συντηρητές της 1ης ΕΒΑ⁹⁶⁷ αφαίρεσαν το νεότερο στρώμα, διατηρώντας δειγματοληπτικά ορισμένα τμήματά του.

⁹⁶¹ Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, εικ. 277. Η συγκεκριμένη φωτογραφία αποτέλεσε οδηγό για την ανακατασκευή του βάρους του τρούλου και του ανατολικού αετώματος, Πινάτση, «Η αρχιτεκτονική του ναού του Αγίου Νικολάου», σελ. 37.

⁹⁶² Σύμφωνα με μαρτυρία της ηγουμένης, τη δεκαετία του 1933 μοναχή της μονής φιλοτέχνησε τοιχογραφίες στο εσωτερικό του ναού, Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 371. Σημειώνεται ότι, κατά την επίσκεψή μου στον ναό το έτος 2018, οι πληροφορίες αυτές δεν επιβεβαιώθηκαν. Η μοναχή Μαρία Μανδηλαρά (αγιογράφος), που εκπροσωπεί τη μοναστική κοινότητα σε θέματα σχετικά με την ιστορία της μονής, με διαβεβαίωσε πως όταν οι μοναχές εγκαταστάθηκαν στο μοναστήρι ο ναός ήταν ήδη τοιχογραφημένος.

⁹⁶³ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 365.

⁹⁶⁴ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 41-42.

⁹⁶⁵ Η μελέτη εκπονήθηκε από το αρχιτεκτονικό γραφείο Στ. και Αν. Μαμαλούκου, με συνεργάτη την αρχιτέκτονα Χρ. Πινάτση, Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 365.

⁹⁶⁶ Στην πρώτη φάση των εργασιών πραγματοποιήθηκαν τα εξής: καθαρισμός των εξωτερικών επιχρισμάτων, λιθοσυρραφές ρηγματώσεων, εξωτερικά αρμολογήματα, αποκατάσταση ανοιγμάτων, ενέματα τοιχοποιίας, σφράγιση εσωτερικών ρηγματώσεων και ανάταξη κλειδιού θόλου, αφαίρεση νεότερης κτιστής τράπεζας και δαπέδου, όπως και καθαίρεση του νεότερου κτιστού τέμπλου, Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 366, Πινάτση, *όπ. π.*, σελ. 37.

⁹⁶⁷ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 366.

Τότε αποκαλύφθηκαν τουλάχιστον 2 παλαιότερες φάσεις διακόσμησης (13ος και 16ος αιώνας)⁹⁶⁸ και ακολούθησε η στερέωση και ανάδειξη των παλαιότερων τοιχογραφιών.

Από τον ναό προέρχεται μαρμαρίνη επιτύμβια στήλη με επιγραφή: «ΙΦΗΜΟ \ / COΔΩΡΟ \ / Η»⁹⁶⁹.

Τυπολογικά στοιχεία

Ανήκει στον τύπο του ελεύθερου σταυρού, με τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα ιερού, με την ιδιομορφία ότι η Α κεραία υποκαθίσταται από το ιερό βήμα (εικ. 158 Α, Β-160). Ο Β. Κατσαρός⁹⁷⁰, κατατάσσοντας 100 μνημεία του ίδιου τύπου, εντάσσει τον Άγιο Νικόλαο στην κατηγορία IV₁, δηλαδή στους ναούς όπου δύο σκέλη του σταυρού που δεν ανήκουν στον ίδιο άξονα (εγκάρσιο ή διαμήκη) είναι ίσα⁹⁷¹. Το μέγιστο πλάτος φτάνει τα 5,15 μ. και το μέγιστο μήκος τα 4,70 μ., όπου προστίθεται και η αψίδα⁹⁷². Στον ημικύλινδρο της αψίδας διανοίγεται μακρόστενο μονόλοβο παράθυρο (εικ. 160, 162, 163). Εξωτερικά έχει αναδιαμορφωθεί, σε μεταγενέστερους χρόνους. Στον βόρειο και νότιο τοίχο του ανατολικού σκέλους της κατά μήκος κεραίας του σταυρού διαμορφώνονται ορθογωνικά στην κάτοψη κογχάρια (εικ. 158), που αντιστοιχούν στην πρόθεση και το διακονικό (εικ. 164, 166). Η κόγχη της πρόθεσης φέρει λίθινη, ελαφρά προεξέχουσα βάση. Κάτω από την κόγχη του διακονικού διαμορφώνεται μικρό ορθογωνικό κογχάριο, που εξυπηρετεί λειτουργικές ανάγκες (εικ. 167). Στον δυτικό τοίχο της εγκάρσιας κεραίας διαμορφώνονται δύο ημικυλινδρικές κόγχες⁹⁷³ (εικ. 168). Στη νότια σώζονται σπαράγματα τοιχογραφιών.

Οι κεραίες του σταυρού είναι αρκετά αβαθείς και στεγάζονται με ημικυλινδρικές καμάρες. Ο τρούλος πατάει σε κυλινδρική σφενδόνη, έχει

⁹⁶⁸ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 366-367.

⁹⁶⁹ Milchhöfer, «Antikenbericht (1887), σελ. 323-324, αρ. 453.

⁹⁷⁰ Κατσαρός, «Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων», σελ. 127.

⁹⁷¹ Ο Στ. Μουζάκης, (*Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 128), χρησιμοποιώντας την κατάταξη του Κατσαρού, εντάσσει το μνημείο σε άλλον τύπο: II₂, B=N=Δ<A, λόγος 1.00, όπου Β, Ν, Δ, Α το αντίστοιχο σκέλος των κεραίων του σταυρού (Βόρειο, Νότιο, Δυτικό, Ανατολικό). Σε κάθε περίπτωση, η συγκεκριμένη κατηγοριοποίησή του είτε στον ένα, είτε στον άλλο τύπο δεν προσφέρει οφέλη που μπορούν να χρησιμεύσουν στη χρονολόγηση του μνημείου.

⁹⁷² Πινάτση, «Η αρχιτεκτονική του ναού του Αγίου Νικολάου», σελ. 36.

⁹⁷³ Για τις κόγχες που διαμορφώνονται σε ναούς του τύπου του ελεύθερου σταυρού, στους τοίχους της εγκάρσιας κεραίας βλ. σχετικά Βοκοτόπουλος, «Αγία Παρασκευή του Δράκου», σελ. 52 και ο ίδιος, *Αρχιτεκτονική*, σελ. 108-109.

οριζόντιο γείσο και οκταγωνικό τύμπανο με άνισες πλευρές (εικ. 160, 169). Εμφανίζεται ογκώδης και βαρύς για τις συνολικές διαστάσεις του μνημείου. Η μετάβαση από τις καμάρες στον τρούλο γίνεται μέσω σφαιρικών τριγώνων. Τρία από τα τέσσερα λοφία φέρουν τοιχογραφίες υστεροβυζαντινών χρόνων. Στις πλευρές που αντιστοιχούν στα σημεία του ορίζοντα διανοίγονται τέσσερα μονόλοβα παράθυρα, αλλοιωμένα ως προς τις διαστάσεις τους⁹⁷⁴, με πλίνθινα τόξα. Εξωτερικά, διακρίνεται σαφώς η στέγαση της ανατολικής καμάρας με αετωματική διαμόρφωση, που διαφοροποιείται από τη στέγη της αψίδας. Σαφής διάκριση υπάρχει και στη στέγαση των νώτων των σφαιρικών τριγώνων. Εκτός από τα ανοίγματα της αψίδας και του τρούλου, ο ναός φωτίζεται και από ένα τετράγωνο άνοιγμα (εικ. 161), στο μέσον περίπου του νότιου τοίχου. Χρησιμοποιείται αρχαίο μαρμάρινο γείσο με οδόντες ως ανώφλι και πωρόλιθοι ως παραστάδες.

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Μετά τις εργασίες αποκατάστασης, όπου αφαιρέθηκαν τα εξωτερικά επιχρίσματα, αποκαλύφθηκε πλήρως η τοιχοποιία του μνημείου. Χρησιμοποιήθηκε αργολιθοδομή, με παρεμβολή οριζόντιων τμημάτων πλίνθων κατά τόπους (εικ. 161). Στη δυτική όψη έχουν χρησιμοποιηθεί και κάποιες κατακόρυφες, αντανακλώντας αμυδρά το πλινθοπερικόλειστο σύστημα δομής⁹⁷⁵. Οι γωνίες του τρούλου διαμορφώνονται με λαξευτούς πωρόλιθους. Τα παράθυρα, από το ύψος της γένεσης των τόξων και πάνω, διαμορφώνονται με ακτινωτά διατεταγμένες πλίνθους, που περιβάλλονται από μονή σειρά καμπύλων πλίνθων (εικ. 172)⁹⁷⁶.

Στο εσωτερικό του ναού, με ακτινωτά διατεταγμένες πλίνθους έχουν χτιστεί τα τόξα των κογχών της πρόθεσης και του διακονικού (εικ. 165, 166), όπως και του μονόλοβου παραθύρου της αψίδας (εικ. 173). Οι κόγχες του δυτικού τοίχου της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού (εικ. 168) σχηματίζουν τεταρτοσφαίριο, που έχει χτιστεί και αυτό με τη χρήση πλίνθων. Στην κατασκευή των καμαρών έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευμένοι θολίτες (εικ. 170). Επίσης, κατά τις εργασίες αποκατάστασης αφαιρέθηκε το νεότερο

⁹⁷⁴ Πινάτση, «Η αρχιτεκτονική του ναού του Αγίου Νικολάου», σελ. 36.

⁹⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. 37.

⁹⁷⁶ Στο δυτικό παράθυρο του τρούλου, οι πλίνθοι που χρησιμοποιούνται είναι έγκοπτες, μορφής αστραγάλου, στο ίδιο, σελ. 37, εικ. 7, (εικ. 171).

δάπεδο και αποκαλύφθηκε τμήμα από το αρχικό, με χειροποίητα κεραμικά πλακίδια (εικ. 174)⁹⁷⁷.

Υπάρχουν αρκετά σπόλια εντοιχισμένα, αλλά και αρχιτεκτονικά μέλη, που είτε προέρχονται από το ναό είτε βρέθηκαν στον περιβάλλοντα χώρο.

Η είσοδος στον ναό γίνεται από δυτικά μέσω θύρας που έχει διαμορφωθεί σε μεταγενέστερους χρόνους. Φέρει ευθύγραμμο ανώφλι, που στηρίζεται σε θραύσματα επιθημάτων κιονίσκων σε δεύτερη ή τρίτη χρήση⁹⁷⁸ (εικ. 175, 176). Το βόρειο επίθημα φέρει ανάγλυφη διακόσμηση στην όψη που βλέπει στο εσωτερικό της θύρας. Διαγράφονται φύλλα υδροχαρούς φυτού, πιθανόν καλάμου. Το νότιο επίθημα στη δυτική του όψη φέρει και αυτό (αποσπασμένο) τμήμα φύλλου υδροχαρούς φυτού. Η διακόσμηση επιθημάτων με απλά οξύληκτα φύλλα είναι συνηθέστατη κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο⁹⁷⁹. Ο Στ. Μουζάκης⁹⁸⁰ κάνει λόγο για επιγραφές στην αριστερή παραστάδα της εισόδου, σε μαρμάρινη πλάκα. Καθώς όμως όταν επισκέφτηκε τον ναό δεν είχε αποκατασταθεί, είναι πολύ πιθανόν να αναφέρεται σε αρχιτεκτονικό μέλος μεταγενέστερης διαμόρφωσης πλαισίου της θύρας. Πλέον δεν υπάρχει. Επάνω από τη θύρα υπάρχει μικρή ορθογωνική κόγχη, που λειτουργούσε ως προσκυνητάρι. Στο νότιο τμήμα της δυτικής όψης του ναού υπάρχει εντοιχισμένο αρχαίο μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος, που φέρει δύο μικρές υποδοχές για συνδέσμους (εικ. 177).

Δυτικά του νότιου παραθύρου του τρούλου και στο ύψος της γένεσης του τόξου, έχει εντοιχιστεί τμήμα πλακιδίου (λίθινου;) με ανάγλυφο σχηματοποιημένο φυτικό ή ψευδοκουφικό διάκοσμο (εικ. 178). Στην αψίδα του ιερού, ακριβώς πάνω από το παράθυρο (εικ. 163), εξωτερικά διακρίνεται τμήμα εντοιχισμένου αρχιτεκτονικού μέλους που λειτουργεί ως ανώφλι. Στο εσωτερικό, στο βόρειο τμήμα του δυτικού τοίχου, στο ύψος του ανώφλιου υπάρχει εντοιχισμένος σπόνδυλος κίονα (εικ. 179). Πάνω από το τόξο της κόγχης της πρόθεσης (εικ. 165) έχει εντοιχιστεί τμήμα λίθινης επιτύμβιας στήλης ή τράπεζας.

⁹⁷⁷ Πινάτση, «Η αρχιτεκτονική του ναού του Αγίου Νικολάου», σελ. 37.

⁹⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 36-37.

⁹⁷⁹ Μπούρας, «Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών», σελ. 56, Δ. 353, εικ. 36.

⁹⁸⁰ Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 131.

Το ιερό βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό μέσω μαρμάρινου τέμπλου, που απομιμείται βυζαντινό⁹⁸¹. Στο νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου της εγκάρσιας κεραίας και στο σημείο που ακουμπά το νότιο θωράκιο του τέμπλου, υπάρχει εντοιχισμένο μαρμάρινο, αποσπασμένο παλαιότερο μέλος (εικ. 180). Λαμβάνοντας υπόψη το σημείο που βρίσκεται, αλλά και το μικρό μέγεθος του ναού⁹⁸², δεν αποκλείεται να αποτελεί τμήμα του αρχικού τέμπλου (επίστεψη θωρακίου;), που πακτώνεται απευθείας στον τοίχο. Μαρμάρινο τμήμα, μικρότερο σε μέγεθος, διακρίνεται σε αντίστοιχο σημείο στο βόρειο τμήμα του ανατολικού τοίχου της εγκάρσιας κεραίας, λίγο δυτικότερα από την πρόθεση (εικ. 164). Τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν ένδειξη ότι το αρχικό τέμπλο του ναού ήταν μαρμάρινο, με κάποια στοιχεία του να πακτώνονται απευθείας χωρίς στηρίγματα στους πλάγιους τοίχους⁹⁸³.

Από τον ευρύτερο χώρο προέρχονται και άλλα γλυπτά, όπως θραύσμα κοσμήτη, που διακοσμείται με το θέμα του οξύληκτου πλοχμού (εικ. 181) και τοποθετείται στον 12ο αιώνα⁹⁸⁴. Πολύ σημαντική θεωρείται μια επιγραφή με έξεργο ανάγλυφο (εικ. 181), που αναφέρει: «N⁹⁸⁵ (;) †⁹⁸⁶Κ/ΜΝΗCΘΗΤΗ/Κ(ΝΡ)ΙΕ ΕΝ ΤΗ ΒΑCΙ/ΛΗΑ CΟΝ ΤΟΝ ΔΟΝ/ΛΟΝ CΟΝ ΙCΙΔΩ/ΡΟΝ ΙΕΡΟΜΟΝ/ΑΧΟΝ ΤΟΝ ΡΑ/ΠΑΝΑ»⁹⁸⁷. Η επιγραφή θα μπορούσε να είναι

⁹⁸¹ Το νέο τέμπλο τοποθετήθηκε, μετά από αίτημα της αδελφότητας της μονής προς την Αρχαιολογική Υπηρεσία και έγκρισης από το ΚΑΣ.

⁹⁸² Η Μ. Κοντογιαννοπούλου, (*Τα μαρμάρινα τέμπλα*, σελ. 389), αναφέρει ότι σε ναούς μικρών διαστάσεων (μεσοβυζαντινούς) ορισμένες φορές το επιστύλιο και τα θωράκια του τέμπλου ακουμπούν ή πακτώνονται απευθείας χωρίς στηρίγματα στους τοίχους.

⁹⁸³ Βλ. για παράδειγμα το μαρμάρινο τέμπλο στον ναό του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια Κουβαρά, το επιστύλιο του οποίου πακτώνεται απευθείας στους πλαϊνούς του πεσσούς, Pansélinou, *Saint-Pierre*, πίν. 4.

⁹⁸⁴ Πινάτση, «Η αρχιτεκτονική του ναού του Αγίου Νικολάου», σελ. 37, εικ. 8. Η συγγραφέας θεωρεί πιθανό, ο κοσμήτης να προέρχεται από το αρχικό τέμπλο του ναού.

⁹⁸⁵ Το γράμμα είναι πολύ αλλοιωμένο. Θα μπορούσε να είναι Ν, Μ ή Η.

⁹⁸⁶ Στο ανώτερο τμήμα της επιγραφής διακρίνεται πιθανόν μισός σταυρός (ανατολική και νότια κεραία) και το γράμμα Κ. Το τμήμα είναι αποσπασμένο και ίσως υπήρχαν και άλλα γράμματα πάνω από τον σταυρό.

⁹⁸⁷ Πινάτση, *όπ. π.*, σελ. 37, υποσημ. 5, εικ. 8. Η συγγραφέας συγκρίνει την επιγραφή με αντίστοιχη από επιστύλιο τέμπλου, που χρονολογείται στον 11ο αιώνα, Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, σελ. 119, αρ. 158. Οι δύο επιγραφές έχουν ομοιότητες, αλλά και διαφορές. Στην επιγραφή του Αγίου Νικολάου το ανάγλυφο είναι αρκετά χαμηλότερο και επιπλέον τα γράμματα Ε και Β αποδίδονται με εντελώς διαφορετικό τρόπο. Τα στοιχεία αυτά, όπως και το μόλις ένα παράδειγμα που δίνεται για αντιπαραβολή, κατά τη γνώμη μας δεν είναι ικανά να χρονολογήσουν την επιγραφή στον 11ο αιώνα.

κτητορική, όμως δεν βρέθηκε εντοιχισμένη και ως εκ τούτου η χρονολόγησή της δεν μπορεί να θεωρηθεί ταυτόσημη με του ναού. Τέλος, στον χώρο δυτικά του ναού και σε μικρή απόσταση από την είσοδο, υπήρχε μέχρι πρόσφατα μαρμάρινη, αποσπασμένη επιτύμβια στήλη με αετωματική απόληξη, χωρίς να διακρίνεται επιγραφή (εικ. 182).

Εκτός από τον Άγιο Νικόλαο στη Βαρυμπόμπη, σώζονται τρεις ακόμα ναοί στον τύπο του ελεύθερου σταυρού στην Αττική, που χρονολογούνται από τον 12ο ως το τέλος του 13ου αιώνα, με πολλά κοινά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά⁹⁸⁸. Η χρονολόγηση του α' στρώματος τοιχογραφιών πριν από τα μέσα του 13ου αιώνα⁹⁸⁹, όπως και τα θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών που πιθανόν προέρχονται από τον ναό και ανήκουν στο λεξιλόγιο του 12ου αιώνα, ενισχύουν την υπόθεσή μας⁹⁹⁰ για την ταύτιση του ναού με το μοναστήρι που αναφέρεται στη βούλα του πάπα Ιννοκέντιου, «Beati Nicolai de Ducheleo». Συνεπώς δεχόμαστε την χρονολογία 1209, ως *terminus ante quem* για την ανέγερση του μνημείου.

Όπως φαίνεται, τα γλυπτά του Αγίου Νικολάου, τα εντοιχισμένα και αυτά που περισυνελέγησαν από τον περιβάλλοντα χώρο, καλύπτουν μια μεγάλη χρονική περίοδο από την κλασική ως και την υστεροβυζαντινή, γεγονός που αποτελεί ένδειξη δραστηριότητας στην περιοχή, κατά τις αντίστοιχες περιόδους. Αν προστεθεί στα παραπάνω στοιχεία το μεταβυζαντινό και το νεότερο στρώμα διακόσμησης (αρχές 20ου αιώνα;) του Αγίου Νικολάου, συμπεραίνουμε ότι η περιοχή αποτέλεσε σημαντική τοποθεσία και ότι ο ναός πιθανόν βρισκόταν σε συνεχή χρήση από τη βυζαντινή περίοδο ως και τις μέρες μας.

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Ο ναός σώζει τοιχογραφικό διάκοσμο τουλάχιστον τριών περιόδων. Σχεδόν όλο το εσωτερικό είχε καλυφθεί από νεότερες τοιχογραφίες⁹⁹¹, που είχαν φιλοτεχνηθεί με ευτελή υλικά και παρουσίαζαν ιδιαίτερη ευπάθεια.

⁹⁸⁸ Οι Άγιοι Τεσσαράκοντα στο Συκάμινο, η Παναγία Βαραμπά και ο Ταξιάρχης στο Μαρκόπουλο. Βλ. παρακάτω, σελ. 448-450.

⁹⁸⁹ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 371.

⁹⁹⁰ Βλ. παραπάνω, σελ. 79, 176-177.

⁹⁹¹ Παντελίδου, *όπ. π.*, σελ. 371. Η συγγραφέας αναφέρει πως το νεότερο στρώμα τοιχογραφιών εκτελέστηκε περί το 1933 από μοναχή της Κοίμησης της Θεοτόκου, επικαλούμενη μαρτυρία της τότε ηγουμένης. Η πληροφορία δεν επιβεβαιώνεται, βλ. παραπάνω, υποσημ. 962, καθώς σύμφωνα με τις μοναχές ο Άγιος Νικόλαος ήταν ήδη τοιχογραφημένος όταν εγκαταστάθηκαν στη νεοϊδρυθείσα μονή.

Όπως φαίνεται από ορισμένα τμήματα των νεότερων τοιχογραφιών, που έχουν διατηρηθεί δειγματοληπτικά (εικ. 183), θα πρέπει να τοποθετηθούν χρονολογικά στις αρχές του 20ου αιώνα. Το μεγαλύτερο τμήμα τους έχει καθαιρεθεί κατά τις εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών, το έτος 2010⁹⁹².

Τοιχογραφίες της πρώτης φάσης διακόσμησης, που σύμφωνα με την Αικ. Παντελίδου⁹⁹³ χρονολογείται πριν από τα μέσα του 13ου αιώνα, εντοπίζονται στο ιερό (σπάραγμα από συλλειτουργούντες ιεράρχες, ποδέα και αδιάγνωστος ιεράρχης στο διακονικό), στα τρία από τα τέσσερα λοφία του τρούλου (ευαγγελιστές), στα μέτωπα των τόξων των καμαρών, στον βόρειο τοίχο (σπάραγμα μορφής με στρατιωτική ενδυμασία σε βάθρο), στη νότια κόγχη του δυτικού τοίχου της εγκάρσιας κεραίας, στο βόρειο άκρο του εσωραχίου της νότιας καμάρας και κάποια σπαράγματα στην κορυφή του εσωραχίου της δυτικής καμάρας. Το δεύτερο στρώμα διακόσμησης, που χρονολογείται στον 16ο αιώνα⁹⁹⁴, εντοπίζεται στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού. Ο διάκοσμος του α' στρώματος σώζεται σε μέτρια κατάσταση. Είναι εμφανής σε ορισμένα σημεία η χρήση σφυριού⁹⁹⁵, πιθανόν για την προετοιμασία της επιφάνειας για μεταγενέστερη τοιχογράφηση. Η μεταβυζαντινή παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου στον βόρειο τοίχο σώζεται αποσπασματικά, όπως και η ποδέα στο κατώτερο τμήμα.

Α' στρώμα (υστεροβυζαντινό)

Ιερό βήμα

Στον ημικύλινδρο της αψίδας του ιερού βήματος εκατέρωθεν του παραθύρου και σε χαμηλό σημείο σώζεται το κατώτερο τμήμα των ενδυμάτων από συλλειτουργούντες ιεράρχες (εικ. 184). Τα σπαράγματα διατηρούνται σε πολύ κακή κατάσταση. Σε σκούρο κάμπο, στο βόρειο τμήμα του ημικυλίνδρου, διακρίνονται δύο αρχιερείς. Αυτοί φορούν πορφυρά στιχάρια ίσως και ίδιας απόχρωσης φαιλόνια και φέρουν λευκά επιτραχήλια με χρυσοκέντητη, κροσσωτή απόληξη. Στο κατώτερο τμήμα του κοσμήματος υπάρχει ταινία με κύκλους. Στο σπάραγμα που

⁹⁹² Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 366. Κάποιες από τις νεότερες τοιχογραφίες έχουν δημοσιευθεί στο Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 714.

⁹⁹³ Παντελίδου, *όπ. π.*, σελ. 366-367.

⁹⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. 367.

⁹⁹⁵ Ο Στ. Μουζάκης, (*Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 129), κάνει λόγο για έντονο σφυροκόπημα και ίχνη από παλιά πυρκαγιά.

διατηρείται στα νότια του παραθύρου δεν διακρίνονται λεπτομέρειες. Κάτω από τους αρχιερείς μετά από μια λεπτή, λευκή γραμμή, το κατώτερο τμήμα του ημικυλίνδρου διακοσμείται από ποδέα. Αυτή οριοθετείται σε δύο ορθογώνια διάχωρα από πλατιά ερυθρή ταινία. Κάθε ένα από αυτά περιλαμβάνει συνεχόμενα αλληλοσυμπληρούμενα τρίγωνα, το εσωτερικό των οποίων φέρει καρδιόσχημα μοτίβα με φυτικό διάκοσμο. Ανά τρίγωνο, χρησιμοποιείται εναλλάξ μαύρο και ερυθρό χρώμα για το βάθος και λευκό για το σχέδιο.

Στην κόγχη της πρόθεσης έχει διατηρηθεί ο Χριστός μέσα σε λάρνακα από τη νεότερη παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης (εικ. 183) και σύγχρονο διακοσμητικό κυματοειδές μοτίβο στο κατώτερο τμήμα του ανατολικού τμήματος του εσωτερικού⁹⁹⁶. Στο ανώτερο τμήμα σώζονται σπαράγματα από τον αρχικό διάκοσμο, που συνίστανται σε τμήμα μαύρου σταυρού (;) και τμήματα φυτικού διακόσμου εντός κύκλου με μαύρο χρώμα (εικ. 185). Στο μέτωπο του τόξου της πρόθεσης υπάρχει επίσης τμήμα από τοιχογραφία του αρχικού διακόσμου (εικ. 165). Κατά μήκος του κατώτερου τμήματος του μετώπου, ερυθρή ταινία που περιβάλλεται από λεπτή, λευκή γραμμή σχηματίζει διάχωρο. Εντός του διαχώρου διακρίνεται στηθαία ανδρική μορφή σε προφίλ, που με το δεξί χέρι κρατά γραφίδα και γράφει σε λευκό ειλητό. Τα ενδύματα είναι σκουρόχρωμα, ενώ στο χέρι φέρει επιμανίκιο σε πορτοκαλί-χρυσούς χρωματισμούς. Κοσμείται με αβακωτό μοτίβο και ταινία από συνεχόμενους κύκλους. Δεν σώζεται το πρόσωπο ή κάποια επιγραφή για να είναι εφικτή η ταύτιση της μορφής. Ωστόσο, παρουσιάζει πολλές εικονογραφικές ομοιότητες με τους Ευαγγελιστές που κοσμούν τα λοφία του τρούλου. Στον τοίχο, κάτω από την πρόθεση (εικ. 164) εντός ορθογώνιου πλαισίου που οριοθετείται από ερυθρή ταινία, υπάρχει ποδέα όμοια με αυτήν του ιερού. Το σχέδιο αποδίδεται με λευκό χρώμα και το βάθος με μαύρο.

Η κόγχη του διακονικού διακοσμείται με την παράσταση αδιάγνωστου ιεράρχη (εικ. 166). Εικονίζεται όρθιος, μετωπικός και σώζεται περίπου ως την οσφύ. Με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατά κλειστό σταχωμένο κώδικα με διάλιθες τις παρυφές των εξωφύλλων. Φέρει λευκή κόμη και γενειάδα. Ο φωτοστέφανος περιβάλλεται από διπλή γραμμή (λευκή, μαύρη). Διακρίνεται λευκό ένσταυρο ωμοφόριο,

⁹⁹⁶ Αντίστοιχο υπάρχει και πάνω από το ξύλινο πλαίσιο του παραθύρου της αψίδας του ιερού (εικ. 173).

καστανέρυθρο φαιλόνιο και χρυσό κοσμημένο επιμανίκιο στο δεξί χέρι. Ερυθρή ταινία περιέβαλλε την παράσταση όπως φαίνεται δεξιά του αγίου. Το γεγονός ότι η μορφή εικονίζεται στο διακονικό του Αγίου Νικολάου, ίσως συνηγορεί υπέρ της ταύτισής της με τον ομώνυμο άγιο.

Στην καμάρα της ανατολικής κεραίας του σταυρού υπάρχουν σπαράγματα τοιχογραφιών. Σε γαλάζιο βάθος, σώζεται τμήμα από φωτοστέφανο αγγέλου (εικ. 186) και νοτιότερα τα πρόσωπα και οι φωτοστέφανοι δύο μορφών, που εικονίζονται σχεδόν οριζόντια (εικ. 187). Από τη δεύτερη μορφή διακρίνεται και μικρό τμήμα ερυθρού ενδύματος. Στο μέτωπο της ανατολικής καμάρας, όπως και των υπόλοιπων, υπάρχει σε γαλάζιο βάθος τρίχρωμη προιονωτή ταινία ή ίριδα (λευκό, ερυθρό, πορτοκαλί), που δίνει την εντύπωση τριών διαστάσεων. Οι φωτοσκιάσεις του λευκού αποδίδονται με μπλε, του ερυθρού με κεραμιδί και του πορτοκαλί με λαδί. Πλαισιώνεται από ερυθρή ταινία που περιγράφεται από λευκές γραμμές (εικ. 170, 187-190).

Τρούλος

Από την αρχική διακόσμηση του τρούλου, σώζονται ευαγγελιστές σε τρία λοφία (ΝΑ, ΒΔ, ΝΔ)⁹⁹⁷ και κόσμημα στη βάση του τυμπάνου. Τα σφαιρικά τρίγωνα περιβάλλονται από ερυθρή ταινία, με λευκά περιγράμματα. Οι μορφές τοποθετούνται εντός τόξων. Τα διάχωρα που διαμορφώνονται έχουν βάθος σε πορτοκαλί-κίτρινους χρωματισμούς. Τα τόξα έχουν ερυθρό βάθος, μαύρο περίγραμμα⁹⁹⁸ και φέρουν κόσμημα με φύλλα άκανθας, που αποδίδονται με λευκό.

Στο ΝΑ λοφίο εικονίζεται ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩ Ο ΘΕΟ[ΛΟΓΟΣ]), (εικ. 188). Στρέφεται προς τα αριστερά κατά τα τρία τέταρτα και με το αριστερό χέρι κρατά ειλητό στο οποίο γράφει με τη γραφίδα που κρατά στο δεξί. Στο βάθος υπάρχει έπιπλο (τραπέζι) σε καστανέρυθρο χρώμα, πάνω στο οποίο ακουμπά μινιατούρα λευκού μελανοδοχείου. Ο άγιος εικονίζεται ευρυμέτωπος με λευκή κόμη και γενειάδα. Φορά ροζ χιτώνα με διπλή ερυθρή ταινία στο επιμανίκιο του αριστερού χεριού και γκρι-λευκό ιμάτιο, που κοσμεύεται με ερυθρή διάλιθη ταινία πάνω από το δεξί ώμο. Πάνω από το λοφίο, στη βάση του τυμπάνου

⁹⁹⁷ Στο ΒΑ υπήρχε νεότερη παράσταση του Ματθαίου (εικ. 169), η οποία καθαιρέθηκε κατά τις εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών.

⁹⁹⁸ Στο τόξο του Ιωάννη το περίγραμμα έχει αποχρωματιστεί.

του τρούλου, μέσα σε πλαίσιο από ερυθρή ταινία που περιγράφεται από λευκές γραμμές υπάρχει κόσμημα με αλληλοτεμνόμενους κύκλους, λευκούς και πορτοκαλί, σε καστανέρυθρο βάθος. Λίγο πιο ψηλά σώζονται σπαράγματα τοιχογραφίας σε λαδοπράσινο βάθος.

Στο ΒΔ λοφίο εικονίζεται ο Άγιος Λουκάς (Ο ΑΓΙΟΣ ΛΔΚ[ΑΣ]), (εικ. 189). Στρέφεται προς τα δεξιά. Με το δεξί χέρι κρατά γραφίδα ανάμεσα στα δάχτυλα και με το αριστερό κρατά ανοιχτό ειλητό, στο οποίο διακρίνονται ίχνη μαύρων γραμμών. Φέρει καστανή σγουρή κόμη και κοντό, οξύληκτο διχαλωτό γένι. Φορά γκρι-λευκό χιτώνα με ερυθρή παρυφή στον λαιμό, ερυθρή ταινία στο δεξί ώμο και διπλή μαύρη ταινία στο δεξί επιμανίκιο. Πάνω από τον χιτώνα φέρει ερυθρό ιμάτιο.

Στο ΝΔ λοφίο εικονίζεται ο Άγιος Μάρκος (εικ. 190). Από την επιγραφή του σώζονται τρία γράμματα, εκ των οποίων διακρίνεται καθαρά μόνο το «Ο». Στρέφεται προς τα αριστερά, φέρει το δεξί χέρι στο ύψος του στήθους με το οποίο κρατά γραφίδα ανάμεσα στα δάχτυλα, ενώ από το αριστερό του χέρι διακρίνονται μονάχα τέσσερα δάχτυλα με τα οποία ίσως κρατούσε ειλητό⁹⁹⁹. Φέρει κοντή, καστανή κόμη και γενειάδα. Φορά ροζ χιτώνα με ερυθρή ταινία στον δεξί ώμο και διπλή ερυθρή ταινία στο δεξί επιμανίκιο. Το γκρι-λευκό ιμάτιο περνά πάνω από τον αριστερό ώμο.

Η απεικόνιση του Ματθαίου στο ΒΑ λοφίο σε νεότερη τοιχογραφία, που πλέον έχει καθαιρεθεί (εικ. 169), υποδεικνύει πως και στην αρχική φάση διακόσμησής του είχε επιλεχθεί το ίδιο πρόσωπο.

Κυρίως ναός

Στη νότια κόγχη του δυτικού τοίχου της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού, σώζονται σπαράγματα τοιχογραφίας που μάλλον θα πρέπει να τοποθετηθούν στην αρχική φάση του διακόσμου (εικ. 168, 191, 192) . Σε γαλάζιο βάθος διακρίνεται τμήμα από τον φωτοστέφανο και τα ενδύματα αγίου.

Στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού, στο κατώτερο τμήμα και στο μέσον, σώζεται τμήμα τοιχογραφίας του αρχικού διακόσμου (εικ. 193). Διακρίνονται τα πόδια ολόσωμης μορφής σε κάμπο κίτρινο-πορτοκαλί, η οποία φαίνεται να στέκεται σε βάθρο. Φορά καφέ σκούρα υποδήματα,

⁹⁹⁹ Δεν διακρίνεται, καθώς στο σημείο παρουσιάζονται απολεπίσεις.

Λευκές κοσμημένες περικνημίδες και καφέ δρομίδες. Οι περικνημίδες φέρουν στο μέσον τους περίπου τρεις συνεχόμενους κύκλους, άνω και κάτω από τους οποίους υπάρχει λεπτή, διπλή ταινία. Διακρίνεται το κατώτερο τμήμα από τον χιτώνα. Πιθανόν πρόκειται για στρατιωτικό άγιο. Αριστερά από τη μορφή υπάρχει μαρμάρινος λεπτός κίονας με μαύρη γραπτή διακόσμηση, η βάση του οποίου αποδίδεται με χρυσό χρώμα. Δεξιά του αγίου διακρίνεται μικρό τμήμα από τη βάση και το κατώτερο τμήμα δεύτερου κίονα (εικ. 194). Οι δύο κίονες δεξιά και αριστερά από τη μορφή πιθανόν να στήριζαν τόξο. Αριστερά από τον κίονα, που σώζεται σε μεγαλύτερο ύψος, διακρίνεται τμήμα μιας ακόμα λευκής περικνημίδας (εικ. 206). Δυστυχώς η ταύτιση δεν είναι δυνατή, καθώς δεν σώζεται το ανώτερο τμήμα της παράστασης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ταυτότητα της μορφής (ή των μορφών), που εξαιρείται διπλά τόσο με το τόξο, όσο και με την τοποθέτησή της σε βάθρο. Το διάχωρο της παράστασης οριοθετείται κάτω από ερυθρή ταινία με λευκά περιγράμματα. Ακολουθεί ποδέα με ερυθρό και μαύρο χρώμα, αντίστοιχη με αυτήν που κοσμεί τον τοίχο κάτω από την πρόθεση.

Λείψανα δύο παραστάσεων σε κακή κατάσταση υπάρχουν στο δυτικό άκρο του εσωραχίου της νότιας καμάρας. Στο κατώτερο διάχωρο εικονίζονται δύο αδιάγνωστες μορφές (εικ. 195) κάτω από τόξο, που φέρει αντίστοιχο διακοσμητικό θέμα με τα τόξα που περιβάλλουν τους ευαγγελιστές. Η πρώτη στα δεξιά παριστάνεται καθήμενη, στρέφεται αριστερά προς την κεντρική μορφή και φέρει τα χέρια εμπρός σε στάση δέησης. Δεν διακρίνεται αν φέρει φωτοστέφανο, όπως δεν φαίνονται και τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Η μακριά κόμη ίσως υποδηλώνει ότι πρόκειται για γυναίκα. Φορά ερυθρό μακρύ ένδυμα, που κοσμείται με χρυσή, πλατιά περίκλειση στον λαιμό, χρυσά πλατιά κοσμήματα στους βραχίονες και χρυσοποίκιλτα επιμανίκια. Οι παρυφές της περίκλεισης και των επιμανικίων είναι διάλιθες. Από τη δεύτερη μορφή διακρίνεται μικρό τμήμα του αριστερού ώμου και το αντίστοιχο χέρι, το οποίο υψώνει μπροστά στο στήθος. Φοράει λευκό ένδυμα. Τα κοσμήματα είναι πανομοιότυπα με της πρώτης μορφής. Στο πάνω διάχωρο διακρίνεται τμήμα από κτήριο (εικ. 196), που είναι χτισμένο με ισόδομο σύστημα και ίσως ενδύματα σε ερυθρούς-πορτοκαλί χρωματισμούς μιας μορφής που είναι τοποθετημένη από πάνω.

Τέλος, στην κορυφή της καμάρας της δυτικής κεραίας του σταυρού, ακριβώς πάνω από την είσοδο, διακρίνεται τμήμα φωτοστέφανου, όπως και ερυθρής ταινίας με λευκό περίγραμμα που οριοθετούσε το διάχωρο (εικ. 197).

B' στρώμα (μεταβυζαντινό)

Κυρίως ναός

Στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού υπάρχουν δύο συνθέσεις (εικ. 198), που χρονολογούνται στον 16ο αιώνα¹⁰⁰⁰. Χωρίζονται από ερυθρή ταινία με λευκά περιγράμματα. Το κάτω διάχωρο σώζει τμήματα από τους φωτοστέφανους αγίων και στο ανατολικό άκρο του κατώτερου μέρους τμήμα από ποδέα με τεθλασμένες ερυθρές και μαύρες γραμμές, ζιγκ-ζαγκ (εικ. 193).

Στο πάνω διάχωρο εικονίζεται η Κοίμηση της Θεοτόκου (Η ΚΗΜΗ[ΣΙΣ]), (εικ. 198, 199). Η παράσταση σώζεται πολύ αποσπασματικά, καθώς μεγάλο μέρος της έχει καταπέσει. Φαίνεται ότι οι μορφές τοποθετούνται σε δίχρωμο κάμπο (μαύρο-λαδοπράσινο). Στο κέντρο της σύνθεσης εικονίζεται η κεκοιμημένη Θεοτόκος. Ξαπλώνει πάνω σε κλίνη, που καλύπτεται από στολισμένη ποδέα. Κάτω από την κλίνη προς τα δεξιά διακρίνεται ίσως η βάση από κηροστάτη, ενώ αριστερά μορφή σε αρκετά μικρή κλίμακα που στρέφεται προς το κέντρο. Καθώς στο ύψος της μέσης φαίνεται δερμάτινο φολιδωτό τμήμα προστατευτικού της κάτω κοιλίας (εικ. 199), η μορφή θα πρέπει να ταυτιστεί με τον αρχάγγελο, που κόβει με ρομφαία τα χέρια του Εβραίου Ιεφωνία¹⁰⁰¹. Στο δεξί τμήμα θλιμμένη ανδρική μορφή στρέφεται αριστερά προς το νεκρό σώμα της Θεοτόκου. Με το αριστερό χέρι θυμιατίζει και έχει το δεξί καλυμμένο. Φορά γκρι-λευκό χιτώνα και ερυθρό μάτιο. Στο σημείο κοντά στα πόδια της Θεοτόκου θα έπρεπε να εικονίζεται ο Απόστολος Πέτρος ή ο Απόστολος Παύλος. Δυστυχώς η κατάσταση διατήρησης της τοιχογραφίας δεν επιτρέπει ασφαλή ταύτιση. Όμως τα πιο νεανικά χαρακτηριστικά της μορφής πιθανόν να την ταυτίζουν με τον Απόστολο Παύλο. Δεξιότερα διακρίνεται

¹⁰⁰⁰ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 367.

¹⁰⁰¹ Σχετικά με την εικονογραφία της Κοίμησης της Θεοτόκου, βλ. παρακάτω, υποσημ. 1769.

τμήμα των ενδυμάτων μιας ακόμη μορφής, που φορά ροζ χιτώνα και μωβ ιμάτιο.

Πάνω από το κεφάλι της Παναγίας σώζονται τα περιγράμματα από δύο φωτοστέφανους. Στο αριστερό τμήμα της σύνθεσης σώζονται τμήματα από τα ενδύματα ανδρικών μορφών αλλά και αγγέλων. Επάνω από την κλίνη εικονίζεται λευκή δόξα, όπου θα υπήρχε ο Χριστός βαστάζων την ψυχή της Θεοτόκου. Στο ανώτερο τμήμα σώζονται τα άμφια από τέσσερις ιεράρχες, οι οποίοι τοποθετούνται ανά δύο εκατέρωθεν της Θεοτόκου. Οι δύο κεντρικοί φέρουν πολυσταύρια φαιλόνια. Οι δύο ακριανοί φέρουν ένσταυρα ωμοφόρια και κρατούν ανοιχτούς ενεπίγραφους κώδικες. Στον κώδικα του ιεράρχη που βρίσκεται στα αριστερά της σύνθεσης (εικ. 200 Α) διαβάζουμε: «ΖΗ/ΣΕΤΕ/ Η ΨΙ/ΧΗ/ ΜΘ/ΚΑΙ Ε/ΝΕ...». Η φράση προέρχεται από την τρίτη στάση του «έξωδιαστικού», της ακολουθίας που ψάλλεται προς τους κεκοιμημένους ορθοδόξους¹⁰⁰². Στον κώδικα του ιεράρχη που βρίσκεται στα δεξιά της σύνθεσης (εικ. 200 Β) διαβάζουμε: «ΜΑΚΑ/ΡΙΘΣ/ ΟΝΕ(ΞΕ)/ΛΕΖΩ ΚΕ/ ΚΑΙ ΠΡ/(Ο)ΣΕΛΑ». Και αυτή η φράση προέρχεται από την εξόδιο ακολουθία και αποτελεί στίχο προ του Ευαγγελίου¹⁰⁰³.

Επιμέρους εικονογραφικές παρατηρήσεις

Ευαγγελιστές. Οι ευαγγελιστές που εικονίζονται στα λοφία του τρούλου τοποθετούνται εντός τόξου. Πρόκειται για ένα αρχαϊκό στοιχείο, αφού πολύ συχνά οι ευαγγελιστές εικονίζονται εντός κιονοστοιχίας ή τόξου από τον 11ο αιώνα σε μικρογραφίες χειρογράφων¹⁰⁰⁴. Αντίστοιχη απεικόνιση ευαγγελιστών σε λοφία του τρούλου δεν κατάφερα να εντοπίσω σε έργα μνημειακής ζωγραφικής στην Αττική και την ευρύτερη περιοχή της. Βέβαια, κατά αναλογία οι ιεράρχες του ιερού βήματος συχνά από τον 11ο ως τον 13ο αιώνα στην Αττική τοποθετούνται εντός

¹⁰⁰² Goar, Ευχολόγιον, σελ. 425, 8, «Ζήσεται ή ψυχή μου, καί αινέσει σε...».

¹⁰⁰³ Στο ίδιο, σελ. 430, 16, «Μακάριος ὄν ἐξελέξω, καί προσελάβου Κύριε».

¹⁰⁰⁴ Όπως στον κώδικα M. Panagia 1 από το ελληνικό πατριαρχείο της Ιερουσαλήμ, που χρονολογείται στο 1061, Spatharakis, *Corpus*, τόμ. I, σελ. 24, αρ. 72, τόμ. II, εικ. 128 και στον κώδικα acc. no. 42511-12, (Cleveland, Museum of Arts), (1063), στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 26, αρ. 77, τόμ. II, εικ. 139-140. Βλ. και Vikar, *Illuminated Greek Manuscripts*, σελ. 172, εικ. 48 (Museum of Fine Arts cod. acc. No. 33.1373, 13ος αιώνας), όπου οι κίονες που στηρίζουν το τόξο κάτω από το οποίο τοποθετείται ο Άγιος Μάρκος, φέρουν παρόμοιες βάσεις με αυτές στην παράσταση του ξεταζόμενου ναού (με τον ή τους αγίους σε κιονοστοιχία, εικ. 194).

κιονοστοιχίας¹⁰⁰⁵. Ενδιαφέρον έχει το μικρό λευκό αγγείο-μελανοδοχείο, που βρίσκεται πάνω στο τραπέζι στην παράσταση του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Αποτελεί ένα σταθερό εικονογραφικό στοιχείο των ευαγγελιστών και απαντά από τον 11ο αιώνα σε μικρογραφίες χειρογράφων¹⁰⁰⁶. Πιο κοντά στον τρόπο που απεικονίζεται το μελανοδοχείο στο εξεταζόμενο μνημείο βρίσκονται οι μικρογραφίες του κώδικα Par. Gr. 117, (1262)¹⁰⁰⁷, με τον Ματθαίο και τον Λουκά (εικ. 201).

Άγιος Νικόλαος (:). Ο ιεράρχης στην κόγχη του διακονικού ταυτίζεται από την Αικ. Παντελίδου με τον Άγιο Νικόλαο¹⁰⁰⁸. Η ταύτιση αυτή όμως δεν προκύπτει από τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά της μορφής, καθώς ο Άγιος Νικόλαος εικονίζεται γενικά ως «γέρων φαρακλός, στρογγυλογένης»¹⁰⁰⁹. Μετά τον 11ο αιώνα και την ευρεία εξάπλωση της λατρείας του αγίου¹⁰¹⁰, όλες οι απεικονίσεις του ακολουθούν τον ίδιο εικονογραφικό τύπο: φαλακρός, ευρυμέτωπος με κοντή και στρογγυλή γενειάδα. Μια από τις σπάνιες φορές όπου δεν ακολουθεί αυτόν τον εικονογραφικό τύπο, εντοπίζεται σε ένα δίπτυχο¹⁰¹¹ που προέρχεται από τη μονή της Αγ. Αικατερίνης στο Σινά (7ος-8ος αιώνας). Στο δίπτυχο εικονίζονται οι Άγιοι Παύλος, Πέτρος, Νικόλαος και Χρυσόστομος. Εκεί δεν απεικονίζεται φαλακρός και έχει μακριά οξύληκτη γενειάδα¹⁰¹². Ωστόσο η

¹⁰⁰⁵ Μεταμόρφωση στο Κορωπί (11ος αιώνας), νότιο παρεκκλήσι της Σπηλιάς Πεντέλης (13ος αιώνας), Μουρίκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες», σελ. 84, 104, υποσημ. 78, πίν. 21-23, Σωτήρας Χριστός στα Μέγαρα (13ος αιώνας), Στουφή-Πουλημένου, *Βυζαντινές εκκλησίες*, σελ. 152, εικ. 64, πίν. 13, Ταξιάρχης στο Μαρκόπουλο (13ος αιώνας), Ασπρά-Βαρδαβάκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Ταξιάρχη», σελ. 200, πίν. 106, Αγία Σωτήρα στο Μαρούσι (13ος αιώνας), Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 35, 37, εικ. στη σελ. 36.

¹⁰⁰⁶ Βλ. την παράσταση του Ματθαίου στον κώδικα acc. no. 42512, Spatharakis, *Corpus*, τόμ. II, εικ. 139. Εκεί το αγγείο είναι πολύ πιο απλό και μάλλον γυάλινο, αφού διακρίνεται το μαύρο μελάνι ως τη μέση του περιόπου.

¹⁰⁰⁷ Στο ίδιο, τόμ. I, σελ. 50, αρ. 182, τόμ. II, εικ. 338, 340.

¹⁰⁰⁸ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 371.

¹⁰⁰⁹ Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 154. Για την εικονογραφία του αγίου, βλ. ενδεικτικά, Ševčenko, *The Life of Saint Nicholas, Clare, St. Nicholas*.

¹⁰¹⁰ Φωσκόλου, *Η Ομορφή Εκκλησία στην Αίγινα*, σελ. 239, υποσημ. 1, βλ. και Ševčenko, *όπ. π.*, σελ. 21 κ. εξ.

¹⁰¹¹ Αρχικά αποτελούσε δίπτυχο και αργότερα ενώθηκε σε μια εικόνα, Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά*, τόμ. Α', εικ. 21, τόμ. Β', σελ. 36-38. Η Ν. Ševčenko, (*όπ. π.*, σελ. 20, υποσημ. 14), χρονολογεί το δίπτυχο στον πρώιμο 9ο αιώνα.

¹⁰¹² Σε φορητές εικόνες που προέρχονται από το ίδιο μοναστήρι ο Άγιος Νικόλαος εικονίζεται στο συνήθη τύπο, τόσο στο κεντρικό πορτραίτο, όσο και στις σκηνές από τον βίο του βλ. για παράδειγμα Σωτηρίου, *όπ. π.*, τόμ. Α, εικ. 81, 165, Ševčenko, *όπ. π.*, σελ. 178, πίν. 1.2, σελ. 179, πίν. 1.5, 1.3, σελ. 184, πίν. 3.4, σελ. 186, πίν. 3.6, σελ. 189, πίν. 3.10, σελ. 191, πίν. 3.13, 3.14, σελ. 192, πίν. 3.15, 3.16.

ταύτιση της μορφής στο διακονικό του εξεταζόμενου ναού με τον Άγιο Νικόλαο είναι αρκετά πιθανή, καθώς αφενός είναι πολύ ψηλά στην ιεραρχία ως μεσιτεύων¹⁰¹³ αφετέρου αποτελεί τον τιμώμενο άγιο του ναού. Ως εκ τούτου δεν είναι σπάνια η απεικόνισή του στον χώρο του ιερού¹⁰¹⁴, πέραν της συνήθους θέσης που καταλαμβάνει ανάμεσα στους συλλειτουργούντες ιεράρχες. Σύμφωνα με τα παραπάνω, η ταύτιση του ιεράρχη με τον Άγιο Νικόλαο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς δεν επιλέγεται ο συνήθης εικονογραφικός του τύπος.

Μια ακόμη παρατήρηση αφορά στο φαιλόνιο που φορά, το οποίο δεν είναι πολυσταύριο¹⁰¹⁵ αλλά μονόχρωμο, καστανέρυθρο ή πορφυρό. Ίδιου χρώματος άμφια φορούν και οι ιεράρχες της αψίδας. Ίσως αποτελεί μια συνειδητή επιλογή του ζωγράφου, η οποία θα πρέπει να συνδεθεί με αρχαιότερους εικονογραφικούς τύπους και όχι με τον αν ο απεικονιζόμενος αρχιερέας έχει διατελέσει ή όχι πατριάρχη, ώστε να φορά πολυσταύριο ή μονόχρωμο φαιλόνιο. Μια αντίστοιχη επιλογή έχει γίνει στο νότιο παρεκκλήσι της Σπηλιάς Πεντέλης, όπου ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος και ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, που είχαν διατελέσει πατριάρχες φορούν πολυσταύριο φαιλόνιο, ενώ οι άλλοι δύο αρχιερείς φορούν μονόχρωμο¹⁰¹⁶.

Ιεράρχες. Από τους ιεράρχες της αψίδας σώζονται σπαράγματα του κατώτερου τμήματος των αμφίων και των ποδιών, οπότε δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν ο Άγιος Νικόλαος εικονιζόταν (και) εκεί. Το χρώμα των αμφίων τους απαντά και σε άλλους ναούς της Αττικής, όπως για παράδειγμα σε σπάραγμα μετωπικού ιεράρχη, στον Άγιο Γεώργιο στον

¹⁰¹³ Δεύτερος μετά τον Ιωάννη τον Πρόδρομο, Μουρίκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες», σελ. 98-99, υποσημ. 56, 58.

¹⁰¹⁴ Όπως συμβαίνει στο ψηφιδωτό που διακοσμεί το διακονικό του καθολικού της Μονής Δαφνίου, Millet, *Le monastère de Daphni*, σελ. 77, πίν. XI.5 ή στην τοιχογραφία του ανατολικού τοίχου (νότια της κόγχης του ιερού) στον ναό της Αγίας Μαρίνας στην Πάρνηθα, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 306, εικ. στις σελ. 305, 306. Σε ναούς ή παρεκκλήσια, που τιμώνται στο όνομά του, μπορεί να ιστορείται στην κεντρική κόγχη του ιερού είτε σε προτομή είτε συμμετέχων στη Δέηση, Κουκιάρης, «Η θέση του επώνυμου αγίου», σελ. 106-108 και υποσημειώσεις. Αναφέρουμε ενδεικτικά την απεικόνισή του στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης στο βόρειο παρεκκλήσι της Σπηλιάς Πεντέλης, Μουρίκη, όπ. π., σελ. 98-99, πίν. 26.2 και στον ναό του Αγίου Νικολάου Μονεμβασίας στο ομώνυμο χωριό, (στη μέση της πάνω ζώνης ιεραρχών της αψίδας σε προτομή), Δρανδάκης, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου», σελ. 38, πίν. 10α.

¹⁰¹⁵ Βλ. σχετικά παραπάνω, υποσημ. 687.

¹⁰¹⁶ Μουρίκη, όπ. π., σελ. 90 κ. εξ., πίν. 22.1.2, 23.2.

Ορκό (13ος αιώνας) στον κάμπο των Μεγάρων¹⁰¹⁷. Μετωπική στάση φαίνεται ότι έχουν και οι μορφές στο μνημείο των Αχαρνών, η οποία σε συνδυασμό με το χρώμα των αμφίων παραπέμπει σε αρχαιότερα πρότυπα, όπως στον Άγιο Γρηγόριο τον Θεολόγο και τον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο, που παριστάνονται μετωπικοί στους πεσσούς του ιερού βήματος στον ναό Μεταμορφώσεως του Σωτήρα στον Χορτιάτη Θεσσαλονίκης (δ' τέταρτο του 12ου αιώνα)¹⁰¹⁸, (εικ. 202, 203).

Στρατιωτικοί άγιοι. Η ανδρική μορφή με στρατιωτική ενδυμασία, που εικονίζεται στον βόρειο τοίχο, εξαιρείται διπλά με την τοποθέτησή της σε βάθρο κάτω από τόξο (πιθανόν), που στηρίζεται σε δύο μαρμαρίνους κίονες. Με ίδιο τρόπο φαίνεται ότι εξαιρούνταν και οι άλλες δύο(;) μορφές που εικονίζονταν εκατέρωθεν της κεντρικής, καθώς το σπάραγμα με τη λευκή περικνημίδα (εικ. 206) στα αριστερά της, βρίσκεται σε αντίστοιχο ύψος που υποδηλώνει και εδώ την ύπαρξη βάρους. Το εικονογραφικό σχήμα με ολόσωμους αγίους εντός τοξοστοιχίας εντοπίζεται αρκετά συχνά. Αναφέρουμε ως παραδείγματα την Αγία Κυριακή στην Κερατέα (1197-1198), όπου ο Άγιος Γεώργιος και ο Άγιος Θεόδωρος ιστορούνται ολόσωμοι μετωπικοί κάτω από κιονοστήρικτο τόξο¹⁰¹⁹, την Όμορφη εκκλησία της Αίγινας (1289), με τους ιεράρχες τους αγίους και τους οσίους να εικονίζονται κάτω από τόξα¹⁰²⁰, που περιβάλλονται από πλούσια διακοσμημένο αψιδωτό πλαίσιο, τον ναό του Αγίου Γεωργίου στα Πραστειά Σιδερούνας στη Χίο (1415)¹⁰²¹, (εικ. 207), όπου παρατίθενται σε τοξοστοιχία όρθιοι μετωπικοί στρατιωτικοί άγιοι ή τους στρατιωτικούς αγίους, την Θεοτόκο και τον Άγιο Αντρέα κάτω από τόξα, στον ναό του Αγίου Ανδρέα του Ρουσούλη στην Καστοριά (περ. 1430)¹⁰²². Μάλιστα, στον ναό της Χίου οι Άγιοι Θεόδωροι στο κέντρο φορούν και αυτοί λευκές κοσμημένες περικνημίδες, ενώ τουλάχιστον ο Τήρων φαίνεται να πατά σε βάθρο. Αντίστοιχες συνθέσεις εντοπίζονται σε μικρογραφίες χειρογράφων, όπως η δεόμενη Παναγία στον κώδικα Garrett 6, που χρονολογείται στο β' μισό

¹⁰¹⁷ Στουφή-Πουλημένου, *Βυζαντινές εκκλησίες*, σελ. 124, εικ. 49, πίν. 10.

¹⁰¹⁸ Βαφειάδης, *Υστερη Βυζαντινή Ζωγραφική*, σελ. 75, εικ. 29,30. Γενικά για τον ναό βλ. Mouriki, «Stylistic Trends», σελ. 105 κ. εξ., υποσημ. 77.

¹⁰¹⁹ Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Νεώτερα από τη συντήρηση των βυζαντινών μνημείων στα Μεσόγεια», σελ. 440.

¹⁰²⁰ Φωσκόλου, *Η Όμορφη Εκκλησία στην Αίγινα*, σελ. 74, 239, έγχρ. εικ.42α, β και εικ. 3,

¹⁰²¹ Κοιλάκου, «Ο ναός του Αγίου Γεωργίου», σελ. 53, εικ. 5, 14-15.

¹⁰²² Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων*, σελ. 306, εικ. 170, 174.

του 12ου αιώνα (εικ. 204, 205)¹⁰²³. Το βάθρο χωρίς το τόξο χρησιμοποιείται και νωρίτερα, ώστε να εξάρει το κεντρικό πρόσωπο της σύνθεσης. Στον κώδικα Coislin 79 (1074-1078)¹⁰²⁴, ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Ζ' Δούκας (1071-1078) στέκεται στο κέντρο σε βάθρο, με τον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο αριστερά και τον Αρχάγγελο Μιχαήλ δεξιά. Το εικονογραφικό σχήμα, που χρησιμοποιείται για την απεικόνιση των στρατιωτικών αγίων στον ναό του Αγίου Νικολάου, πηγάζει από τις μικρογραφίες χειρογράφων και αποτελεί υστεροκομνήνεια επιρροή. Το ίδιο σχήμα (άγιοι εντός τοξοστοιχίας ή κιονοστοιχίας) απαντά σε ναούς της λατινοκρατούμενης Αττικής¹⁰²⁵, αλλά επιβιώνει και σε περιοχές εκτός Αττικής και κατά τους επόμενους αιώνες.

Για τα υπόλοιπα σπαράγματα του ίδιου διακοσμητικού στρώματος δεν μπορούν να γίνουν παρατηρήσεις είτε λόγω της κατάστασης που σώζονται, είτε λόγω του αποσπασματικού τους χαρακτήρα. Οι εικονογραφικές επιρροές από τις μικρογραφίες χειρογράφων και τα τυπικά υστεροκομνήνεια στοιχεία, που απαντούν σε ναούς της λατινοκρατούμενης Αττικής κατά τον 13ο αιώνα, προσδιορίζουν χρονικά και τον ζωγραφικό διάκοσμο στον Άγιο Νικόλαο στη Βαρυμπόμπη.

Διακοσμητικά θέματα

Στο ιερό, όπως και στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού σώζεται ποδέα από καρδιόσχημα μοτίβα με φυτικό διάκοσμο. Αντίστοιχα κοσμήματα με καρδιόσχημα μοτίβα απαντούν στη μνημειακή ζωγραφική σε ναούς του 12ου και 13ου αιώνα, όπως στον Άγιο Παντελεήμονα στο Nerezi (1164)¹⁰²⁶ και το παρεκκλήσι της Παναγίας στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο (τέλη 12ου αιώνα)¹⁰²⁷. Παρόμοιο μοτίβο διακοσμεί τον ευχαριστιακό δίσκο στην παράσταση του Μελισμού στο νότιο παρεκκλήσι

¹⁰²³ Vikan, *Illuminated Greek Manuscripts*, σελ. 53, εικ. 1

¹⁰²⁴ Spatharakis, *Corpus*, τόμ. I, σελ. 30-31, αρ. 94, τόμ. II, εικ. 174. Στη μικρογραφία αναγράφεται το όνομα του διαδόχου του Μιχαήλ, δηλαδή του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, όμως σύμφωνα με τον συγγραφέα τόσο το πρόσωπο όσο και η επιγραφή επιζωγραφίστηκαν.

¹⁰²⁵ Όπως οι αρχιερείς στο νότιο παρεκκλήσι της Σπηλιάς Πεντέλης, Μουρική, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες», σελ. 84 κ. εξ., πίν. 21-23, βλ. και παραπάνω υποσημ. 1005.

¹⁰²⁶ Στο εσωράχιο του τρίλοβου παραθύρου της αψίδας υπάρχει αντίστοιχο κόσμημα με καρδιόσχημα μοτίβα, Dimitrova, *St. Panteleimon*, σελ. 22.

¹⁰²⁷ Για τη χρονολόγηση βλ. Μουρική, «Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου», σελ. 261. Αντίστοιχο κόσμημα υπάρχει σε ενδύματα, όπως στον αρχάγγελο Γαβριήλ στην αψίδα, αλλά και σε εσωράχια τόξων, Skawran, *The Development*, σελ. 94-95, εικ. 360, 375-376.

της Σπηλιάς Πεντέλης (1233/1234)¹⁰²⁸ και το εσωράχιο του τόξου του ΒΔ γωνιακού διαμερίσματος στον Άγιο Ιωάννη τον Προδρόμο στο Μενίδι¹⁰²⁹ (εικ. 51).

Κοσμήματα με καρδιόσχημα μοτίβα χρησιμοποιούνται και σε μικρογραφίες χειρογράφων του 12ου αιώνα, όπως για παράδειγμα ο σιναϊτικός κώδικας Gr. 220¹⁰³⁰ από τη μονή της Αγίας Αικατερίνης (1167) και ο Gr. 172¹⁰³¹ από τη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη (1175), (εικ. 208-210).

Στα μέτωπα των καμαρών υπάρχει κόσμημα με τρίχρωμη προιονωτή ταινία. Το διακοσμητικό αυτό θέμα ανήκει κατεξοχήν στην Κομνήνεια παράδοση και απαντά συχνά από τον πρώιμο 11ο έως και τον 13ο αιώνα¹⁰³². Το ίδιο θέμα φαίνεται ότι υπήρχε και στο μέτωπο της αψίδας του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου¹⁰³³ κάτω από τα σπαράγματα του μεταβυζαντινού προιονωτού κοσμήματος. Σπάραγμα τρίχρωμης προιονωτής ταινίας στο αντίστοιχο σημείο υπάρχει και στον ναό της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα, που διακρίνεται κάτω από το αντίστοιχο μεταβυζαντινό κόσμημα με δίχρωμη όμως προιονωτή ταινία¹⁰³⁴. Το κόσμημα στον ναό του Αγίου Νικολάου αποδίδεται πανομοιότυπα με το αντίστοιχο στην Αγία Μαρίνα στο Θησείο¹⁰³⁵.

Στη βάση του τυμπάνου του τρούλου υπάρχει κόσμημα με αλληλοτεμνόμενους κύκλους. Και σε αυτήν την περίπτωση ο ζωγράφος επηρεάζεται από τις μικρογραφίες χειρογράφων της προηγούμενης περιόδου. Αναφέρουμε ως παράδειγμα την προμετωπίδα στο ευαγγέλιο του Λουκά, του κώδικα (Τετραευάγγελο) acc. no. 42.152¹⁰³⁶ (γ' τέταρτο 11ου αιώνα), που πιθανόν προέρχεται από κάποιο ελληνικό μοναστήρι της Τραπεζούντας. Σχηματίζεται πλατύ ορθογωνικό πλαίσιο, του οποίου οι

¹⁰²⁸ Μουρίκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες», πίν. 23.1.

¹⁰²⁹ Στο σχετικό λήμμα του καταλόγου χρονολογήσαμε τις τοιχογραφίες του β' στρώματος στο β' μισό, προς τα τέλη του 13ου αιώνα.

¹⁰³⁰ Spatharakis, *Corpus*, τόμ. I, σελ. 45, αρ. 156, τόμ. II, εικ. 299.

¹⁰³¹ Στο ίδιο, τόμ. I σελ. 46, αρ. 161, τόμ. II, εικ. 307.

¹⁰³² Μουρίκη, *όπ. π.*, σελ. 105. Βλ. και Megaw-Hawkins, «Perachorio», σελ. 342, όπου παρατίθενται αρκετά παραδείγματα.

¹⁰³³ Βλ. εικ. 37.

¹⁰³⁴ Βλ. παρακάτω, σελ. 366, εικ. 668, 670.

¹⁰³⁵ Χατζηδάκη, «Ψηφιδωτά και τοιχογραφίες», εικ. 8. Υπάρχει και εδώ η εντύπωση των τριών διαστάσεων και επιλέγονται με αντίστροφη διάταξη οι ίδιοι χρωματισμοί (λευκό, ερυθρό, πορτοκαλί) ακόμα και στις φωτοσκιάσεις (μπλε, κεραμιδί, λαδί).

¹⁰³⁶ Vikan, *Illuminated Greek Manuscripts*, σελ. 82-83, αρ. 12 (Cleveland, Museum of Arts), εικ. 21.

οριζόντιες πλευρές διακοσμούνται από επάλληλους αλληλοτεμνόμενους κύκλους. Το εσωτερικό τους γεμίζει με φυτικά σχέδια.

Τα τόξα των ευαγγελιστών του τρούλου διακοσμούνται με σειρά σχηματοποιημένων ανθεμίων (φύλλα άκανθας). Παρόμοια διακόσμηση με τη διαφορά ότι τα ανθέμια είναι ανεστραμμένα συναντούμε στα τόξα, που περιβάλλουν τους ευαγγελιστές σε μικρογραφίες χειρογράφων του πρώιμου 13ου αιώνα¹⁰³⁷. Το ίδιο σχέδιο χρησιμοποιείται και στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Μενίδι, για τη διακόσμηση του χείλους του ευχαριστιακού δίσκου στην παράσταση του Μελισμού (εικ. 70 Α, 71).

Το κόσμημα, που διακρίνεται σε μικρό τμήμα του κίονα στην παράσταση του αδιάγνωστου αγίου του βόρειου τοίχου, είναι πανομοιότυπο με το αντίστοιχο του κίονα στην παράσταση των Εισοδίων της Θεοτόκου στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια Κουβαρά και του κίονα δεξιά από τον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο στην παράσταση του Μελισμού, στο νότιο παρεκκλήσι της Σπηλιάς Πεντέλης (εικ. 211). Οι αντιστοιχίες των διακοσμητικών θεμάτων στον ναό του Αγίου Νικολάου στη Βαρυμπόμπη, στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια, στο νότιο παρεκκλήσι της Σπηλιάς Πεντέλης αλλά και στον Άγιο Ιωάννη στο Μενίδι, αποτελεί μια πρώτη ένδειξη για τη σχέση του ζωγράφου με το τοπικό καλλιτεχνικό εργαστήριο.

Τεχνοτροπικά στοιχεία-Χρονολόγηση

Οι Ευαγγελιστές Λουκάς και Μάρκος εικονίζονται μετωπικοί, όμως η ελαφρά στροφή του κεφαλιού και η στάση του χεριού που κρατά την γραφίδα δίνουν στις μορφές την αίσθηση κίνησης. Ο Ιωάννης είναι ο μόνος από τους τρεις που εικονίζεται σε στάση τριών τετάρτων και ο μοναδικός που γράφει στο ειλητό. Οι αναλογίες είναι αρκετά κανονικές. Τα κεφάλια του Ιωάννη και του Μάρκου είναι μακρόστενα, ενώ του Λουκά έχει αρκετά πλατύ μέτωπο και στενεύει προς το πηγούνι. Οι λαιμοί (Μάρκος, Λουκάς) έχουν κανονικό μήκος και αρκετό πλάτος. Τα μάτια είναι μεγάλα και αμυγδαλωτά. Στην περίπτωση του Λουκά οι κόρες στρέφονται προς τα αριστερά δίνοντας ιδιαίτερα εκφραστικό βλέμμα (εικ. 212). Οι μύτες είναι ίσιες και μακριές. Του Λουκά έχει γαμψή απόληξη. Τα δάχτυλα των χεριών είναι λεπτά και μακριά.

¹⁰³⁷ Βλ. παραπάνω, σελ. 123, υποσημ. 752.

Τα ενδύματα παρακολουθούν διακριτικά τις κινήσεις και η πτυχολογία τους αποδίδεται με τη χρήση αρκετά πλατιών μαύρων και σκουρόχρωμων γραμμών. Οι φωτοσκιάσεις αποδίδονται με τη χρήση λευκών πινελιών. Συχνά αυτές είναι αδρές και αραιές, όπως για παράδειγμα στο ιμάτιο του Λουκά, στο ύψος του δεξιού του ώμου (εικ. 213 Α). Άλλοτε είναι πυκνότερες με μεγαλύτερη συνοχή, όπως στο ιμάτιο του Ιωάννη, όπου συνδυάζονται αρμονικά με γκριζούς χρωματισμούς και έχουν ως αποτέλεσμα μια κατά τόπους αρκετά φυσιοκρατική απόδοση πτυχώσεων (εικ. 213 Β).

Τα περιγράμματα, τόσο των γυμνών μερών όσο και των ενδυμάτων αποδίδονται με τη χρήση έντονης μαύρης γραμμής. Ο προπλασμός είναι σε χρώμα καφέ ώχρας. Το πλάσιμο είναι πολύ ελεύθερο. Τα μάγουλα τονίζουν πλατιές καστανέρυθρες πινελιές. Τα μάτια τονίζονται με έντονες μαύρες γραμμές. Τα φωτίσματα γίνονται με ελεύθερες πλατιές λευκές πινελιές, που στην περίπτωση του Ευαγγελιστή Λουκά αγγίζουν τα όρια του εξπρεσιονισμού (εικ. 212). Από το μεγαλύτερο τμήμα του προσώπου του Ιωάννη σώζεται μονάχα ο προπλασμός. Το πλάσιμο του προσώπου του ιεράρχη στην κόγχη του διακονικού, σε γενικές γραμμές ακολουθεί τις ίδιες βασικές αρχές (εικ. 214). Και εδώ τα μάτια τονίζονται με έντονες μαύρες γραμμές, που σε συνδυασμό με τη σκίαση στο κάτω μέρος τους δίνουν ένα βλέμμα εκφραστικό και ίσως μια προσπάθεια ψυχογράφησης από τον ζωγράφο. Εδώ φαίνονται και πιο καθαρά οι καστανέρυθρες πινελιές που τονίζουν τα μάγουλα. Ξεχωρίζει η μύτη με τα σχετικά πλατιά ρουθούνια. Η διαφορά από τις προηγούμενες παραστάσεις εντοπίζεται ίσως στο λίγο πιο σφιχτό πλάσιμο, αφού οι λευκές πινελιές που φωτίζουν είναι σαφώς πιο περιορισμένες και χρησιμοποιούνται σε στενότερη οργανική σχέση με τον προπλασμό. Αυτή η αυστηρότερη εικαστική απόδοση ίσως δικαιολογείται από το χώρο στον οποίο εικονίζεται η μορφή.

Στις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου εντοπίζουμε αρκετά κοινά στοιχεία με γνωστά και ακριβώς χρονολογημένα σύνολα, που αντιπροσωπεύουν με χαρακτηριστικό τρόπο μια από τις κύριες επαρχιακές τάσεις της λατινοκρατούμενης Αττικής.

Ο Ευαγγελιστής Λουκάς έχει εμφανείς ομοιότητες με τη μορφή του Αποστόλου Πέτρου, όπως αυτός απεικονίζεται στην παράσταση της ψηλάφησης του Θωμά στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια Κουβαρά και σε

μετάλλιο στο νότιο παρεκκλήσι της Σπηλιάς Πεντέλης¹⁰³⁸ (εικ. 215). Το σχήμα και το σχέδιο του προσώπου είναι πανομοιότυπο. Με παρόμοιο τρόπο αποδίδονται τα μάτια¹⁰³⁹, τα αυτιά¹⁰⁴⁰ και τα μαλλιά¹⁰⁴¹. Και στις τρεις μορφές με αντίστοιχο τρόπο διαμορφώνεται η τριχοφυΐα στην παρειά, στο σημείο που ενώνεται με τη γενειάδα. Αντίστοιχο «S» σχηματίζεται και στους ιεράρχες στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στο Μενίδι¹⁰⁴². Ομοιότητες υπάρχουν στον τρόπο απόδοσης της κόμης αλλά και της γενειάδας, ειδικά με τον Άγιο Πέτρο στο νότιο παρεκκλήσι της Σπηλιάς Πεντέλης. Η ίδια μορφή έχει επίσης παρόμοιο μήκος και πλάτος λαιμού. Η μορφή στον Άγιο Νικόλαο διαφοροποιείται στην ελαφρά πιο γαμψή μύτη και στο αρκετά πιο «εξπρεσιονιστικό» πλάσιμο του προσώπου.

Ο Ευαγγελιστής Μάρκος έχει πολλές ομοιότητες με τη μορφή Αποστόλου στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια (εικ. 216)¹⁰⁴³. Η στάση του σώματος, το σχήμα και η κλίση του κεφαλιού, η κόμη και η γενειάδα, τα χαρακτηριστικά του προσώπου, ακόμα και το χρώμα των ενδυμάτων είναι πανομοιότυπα. Μεγάλη ομοιότητα έχει τέλος το διακοσμητικό μοτίβο του διάλιθου κώδικα, που κρατά ο αδιάγνωστος ιεράρχης στο διακονικό του Αγίου Νικολάου στη Βαρυμπόμπη, με το αντίστοιχο στον επίσης διάλιθο κώδικα που κρατά ο Άγιος Παύλος ο Ομολογητής, που εικονίζεται στην πρόθεση του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια Κουβαρά (εικ. 217)¹⁰⁴⁴.

Οι εμφανείς τεχνοτροπικές ομοιότητες, που έχουν οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στη Βαρυμπόμπη με εκείνες του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια Κουβαρά και των παρεκκλησίων της Σπηλιάς Πεντέλης, μας

¹⁰³⁸ Μουρίκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες», πίν. 39, 25.1.

¹⁰³⁹ Τα μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια χαρακτηρίζουν αρκετές από τις εικονιζόμενες μορφές τόσο στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια, Pansélinou, *Saint-Pierre*, πίν. 16, 17, 20, 22, 23, 42, 43, όσο και στα παρεκκλήσια της Σπηλιάς Πεντέλης, Μουρίκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες», πίν. 34, 35, 37, 38.

¹⁰⁴⁰ Κοινός τρόπος απόδοσης των αυτιών χρησιμοποιείται σε μορφές των παρεκκλησίων της Σπηλιάς Πεντέλης, Μουρίκη, *όπ. π.*, πίν. 25, 36, 38, αλλά και του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια, Pansélinou, *όπ. π.*, πίν. 15-19.

¹⁰⁴¹ Παρόμοιο τύπο κόμης φέρει ο Άγιος Βλάσιος στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια, Pansélinou, *όπ. π.*, πίν. 10.

¹⁰⁴² Βλ. εικ. 74-75. Το ίδιο σχήμα ακολουθείται σε πολλές μορφές τόσο των παρεκκλησίων της Σπηλιάς Πεντέλης όσο και του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια. Βλ. για παράδειγμα τον προφήτη Ιωνά στο βόρειο παρεκκλήσι της Σπηλιάς Πεντέλης, Μουρίκη, *όπ. π.*, πίν. 38.2, τις μορφές των Αποστόλων στην παράσταση της Κοινωνίας και τους ιεράρχες του βήματος στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια, Pansélinou, *όπ. π.*, πίν. 6,7,9-11.

¹⁰⁴³ Pansélinou, *όπ. π.*, πίν. 40.

¹⁰⁴⁴ Στο ίδιο, πίν. 20.

οδηγούν με σχετική ασφάλεια στον να τις εντάξουμε και αυτές στην καλλιτεχνική παραγωγή του γνωστού τοπικού εργαστηρίου για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω¹⁰⁴⁵. Επομένως θα πρέπει να τις τοποθετήσουμε χρονικά στην ίδια περίοδο, δηλαδή γύρω στην τέταρτη δεκαετία του 13ου αιώνα.

B1. Άγιοι Θεόδωροι

(εικ. 218-260)

Θέση: Στη δυτική είσοδο της πλατείας Αγίου Βλασίου. Πίσω από το κτήριο του Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου. Οδός Χειλίου.

Βιβλιογραφία: Milchhöfer, «Antikenbericht» (1888), σελ. 341, αρ. 535, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 69, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 92, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 59-60 και σελ. 96 [Παντελίδου], Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 197, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 153-154, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 707, Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 361-367, η ίδια, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 368-369.

Χάρτης:-

Χρονολόγηση: 13ος αιώνας, με βάση το α' στρώμα τοιχογράφησης (Παντελίδου).

Το μνημείο βρίσκεται στη δυτική είσοδο της κεντρικής πλατείας του δήμου Αχαρνών (εικ. 218), επί της οδού Χειλίου¹⁰⁴⁶. Η αψίδα του ναού ανατολικά εφάπτεται με τον δυτικό τοίχο του μουσείου της ΙΛΕΑ (εικ. 219). Ανήκει διοικητικά στον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου.

Το 1998 η ΙΛΕΑ είχε χρηματοδοτήσει μελέτη στερέωσης του ναού, η οποία δεν υλοποιήθηκε στο σύνολό της λόγω έλλειψης πιστώσεων. Εντούτοις πραγματοποιήθηκε η στερέωση και ανακεράμωση της στέγης. Ο μεγάλος σεισμός του 1999 επιδείνωσε δραματικά την κατάσταση του ναού. Η παραπάνω μελέτη επικαιροποιήθηκε και εκτελέστηκε δια αναδόχου εργολάβου με επίβλεψη της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, εποπτεία της 1ης ΕΒΑ και χρηματοδότηση του

¹⁰⁴⁵ Βλ. παραπάνω, σελ. 125-126.

¹⁰⁴⁶ Πρόκειται για πεζοδρομημένη προέκταση της οδού Χειλίου.

Γ' ΚΠΣ¹⁰⁴⁷. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη (τμήματα επιστυλίου, γείσου, πεσσίσκου), που είχαν ενσωματωθεί στην τοιχοποιία. Κάτω από το πλακόστρωτο του αρχικού επιπέδου του αύλειου χώρου του ναού, που εντοπίστηκε στη νότια πλευρά, αποκαλύφθηκε θολωτή κατασκευή αγωγού-οχετού των υστερορωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων. Τα άκρα του αγωγού σε μεταγενέστερα χρόνια τοιχίστηκαν και η κατασκευή απέκτησε ταφική χρήση, που επιβεβαιώθηκε από δύο ανακομιδές ταφών που βρέθηκαν στο ανατολικό της τμήμα. Η κεραμική που συνελέχθη από το εσωτερικό ήταν φτωχή, αλλά διαχρονική. Μετά από έρευνα στο εσωτερικό του ναού για την εύρεση παλαιότερου δαπέδου, ήρθαν στο φως δυο κτιστές καμαροσκεπείς ταφές, οι οποίες και καταχώθηκαν.

Τυπολογικά στοιχεία

Πρόκειται για έναν μικρό, μονόχωρο, καμαροσκέπαστο ναό με ημικυλινδρική αψίδα ιερού και διαστάσεις 8,32μ. μήκος X 4,62μ. πλάτος X 5μ. ύψος (εικ. 220, 221). Έχει κτιστεί σε επικλινές προς τα δυτικά έδαφος¹⁰⁴⁸ (εικ. 222). Στον βόρειο τοίχο του ιερού βήματος υπάρχει αβαθής ημικυλινδρική κόγχη πρόθεσης (εικ. 223), ενώ στον νότιο διανοίγεται κόγχη διακονικού ορθογωνικής διατομής (εικ. 224). Οι πλάγιοι τοίχοι του κυρίως ναού είναι τυφλοί. Υπάρχουν μόνο δύο ανοίγματα μικρών παραθύρων του τύπου της φωτιστικής θυρίδας¹⁰⁴⁹ στον ανατολικό τοίχο του ιερού, πάνω από το τεταρτοσφαίριο της αψίδας (εικ. 225) και δυτικά πάνω από τη θύρα εισόδου (εικ. 222). Άνοιγμα παραθύρου υπάρχει και στον ημικύλινδρο της αψίδας, που όμως είναι ορατό μόνο από το εσωτερικό (εικ. 226) καθώς εξωτερικά, όπως αναφέραμε και παραπάνω, η αψίδα εφάπτεται με τον τοίχο του μουσείου της ΙΛΕΑ.

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Η θύρα εισόδου στα δυτικά είναι υπερυψωμένη. Προφανώς, στην αρχική της μορφή θα ήταν χαμηλότερη με ευθύγραμμο γείσο. Το τοξωτό υπέρθυρο προέκυψε από μεταγενέστερη επέμβαση πιθανόν σε νεότερους

¹⁰⁴⁷ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 364 και εικ. 26, 27, με άποψη του εξωτερικού και του εσωτερικού του ναού μετά την αποκατάσταση, η ίδια, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 368-369. Από τον ναό των Αγίων Θεοδώρων προέρχεται και μια αρχαία επιγραφή, η IG II² 5852.

¹⁰⁴⁸ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 363.

¹⁰⁴⁹ Στο ίδιο, σελ. 363.

χρόνους (εικ. 222). Στην θύρα οδηγούν δύο σκαλοπάτια και ένα μαρμάρινο πλατύσκαλο (κατώφλι), (εικ. 227). Στο κατώφλι είναι εμφανείς οι εγκοπές στήριξης της αρχικής θύρας του ναού. Φαίνεται ότι σε κάποια περίοδο το κατώφλι (όταν ίσως αντικαταστάθηκε η θύρα που εδραζόταν σε αυτό) επανατοποθετήθηκε αντίστροφα, με αποτέλεσμα οι εγκοπές να βρίσκονται δυτικότερα του κατακόρυφου άξονα της σημερινής θύρας του ναού. Τόσο εξωτερικά, όσο και εσωτερικά οι επιφάνειες του ναού είναι αδιάρθρωτες.

Μετά τις εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης που πραγματοποιήθηκαν από την 1η ΕΒΑ, αποκαλύφθηκε η τοιχοποιία του¹⁰⁵⁰. Είναι χτισμένος με απλή αργολιθοδομή. Υπάρχουν λιγοστοί, ακανόνιστοι πλίνθοι κυρίως στον βόρειο τοίχο, ο οποίος ενισχύεται με αντηρίδα που υψώνεται λίγο πιο πάνω από το μέσον του ύψους του (εικ. 229, 230). Στον δυτικό τοίχο του ναού υπάρχουν εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση. Τμήμα μαρμάρινου ακόσμητου γείσου είναι τοποθετημένο δεξιά από τη θύρα εισόδου (εικ. 231). Πάνω από τη θύρα και κάτω από το άνοιγμα του παραθύρου προς τα δεξιά (όπως βλέπουμε την είσοδο) υπάρχει απόληξη αρχαίας επιτύμβιας στήλης, με παράσταση λουτροφόρου (εικ. 232). Στο σημείο που γεννάται το τόξο της θύρας και προς τα αριστερά υπάρχει τμήμα επιστυλίου τέμπλου, με διακόσμηση τουλάχιστον σε δύο πλευρές του (εικ. 233). Το ακόσμητο δεξί ως προς τον θεατή τμήμα πατούσε επάνω σε κιονίσκο. Στην πλευρά με την μεγαλύτερη ελεύθερη επιφάνεια εγγράφονται σε δύο τριπλούς κύκλους (σώζεται ο πρώτος ολόκληρος και ο δεύτερος μισός) ομφαλωτοί, πολύφυλλοι, περιτέχνοι ρόδακες. Στην πλευρά που προβάλλει πολύ λίγο έξω από τον τοίχο, προς τα κάτω και αποτελούσε την κύρια όψη διακρίνεται μοτίβο φυτικού σχεδίου. Ζεύγη λυροειδών ημιφύλλων ακάνθου περιβάλλουν λόγχες (μακριά στελέχη φύλλων κισσού, που ομοιάζουν με λόγχες). Το θέμα είναι τυπικό των γλυπτών της Παναγίας Σκριπού στον Ορχομενό της Βοιωτίας (873/874)¹⁰⁵¹ και χρονολογείται στο β' μισό του 9ου αιώνα. Τμήματα επιστυλίου με παρόμοια διακόσμηση εντοπίζονται στον ναό Αγίου Γρηγορίου του

¹⁰⁵⁰ Βλ. Καλογράνης, *Μενιδιάτες*, σελ. 214, εικ. 71, για μια άποψη του ναού πριν αποκαλυφθεί η τοιχοποιία του και εικ. 228 στο παρόν.

¹⁰⁵¹ Σωτηρίου, «Ο ναός της Σκριπούς Βοιωτίας», σελ. 140 κ. εξ., εικ.18, 19.

Θεολόγου στη Θήβα¹⁰⁵² και αλλού¹⁰⁵³. Με βάση τη χρονολόγηση αυτού του τμήματος επιστυλίου στο β' μισό του 9ου αιώνα δεν ευσταθεί η άποψη ότι τα αρχιτεκτονικά μέλη, που είναι εντοιχισμένα στους Αγίους Θεοδώρους, είναι πιθανόν να προέρχονται από την αρχική διακόσμηση του ναού¹⁰⁵⁴.

Στο εσωτερικό του ναού αποκαλύφθηκαν τα αρχικά κονιάματα, που δεν αφαιρέθηκαν, αλλά συντηρήθηκαν ώστε να διατηρηθεί η αύρα παλαιότητας του μνημείου και να μη διαταραχθεί από τα σύγχρονα κονιάματα¹⁰⁵⁵. Τα λιγοστά ανοίγματα δεν θα εξασφάλιζαν επαρκή φυσικό φωτισμό. Ο χώρος του ιερού βήματος είναι υπερυψωμένος και χωρίζεται από τον κυρίως ναό μέσω νεότερου δίθυρου ξύλινου τέμπλου (εικ. 234, 235).

Από την εξέταση των αρχιτεκτονικών στοιχείων του ναού προκύπτει, ότι οι Άγιοι Θεόδωροι εντάσσονται στο σύνολο των υστεροβυζαντινών ομότυπων μνημείων της Αττικής και των περιχώρων της, που χρονολογούνται από τα τέλη του 12ου ως τα τέλη του 14ου αιώνα¹⁰⁵⁶. Συνεπώς τοποθετούμε την ανέγερση του ναού, με βάση το α' στρώμα τοιχογράφησης του, στον 13ο αιώνα.

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Ο ναός φέρει τοιχογραφικό διάκοσμο τριών φάσεων. Οι παραστάσεις του ιερού (Πλατυτέρα, Ευαγγελισμός) είναι νεότερες και έχουν χρονολογηθεί από την Αικ. Παντελίδου στον 20ο αιώνα. Στην ίδια φάση ανήκει και ένα «άτεχνο» μετάλλιο με τον Παντοκράτορα, που υπήρχε στον κέντρο του θόλου του ιερού και αφαιρέθηκε κατόπιν έγκρισης από την 1η ΕΒΑ¹⁰⁵⁷. Στον κυρίως ναό απεικονίζονται στον βόρειο και νότιο τοίχο ολόσωμοι άγιοι, που ανήκουν σε μεταβυζαντινή φάση διακόσμησης και σύμφωνα με την Αικ. Παντελίδου τοποθετούνται στον 18ο αιώνα¹⁰⁵⁸. Κατά τη διάρκεια εργασιών συντήρησης των τοιχογραφιών αποκαλύφθηκε πλήρως υστεροβυζαντινή παράσταση έφιππου στρατιωτικού αγίου στο

¹⁰⁵² Σωτηρίου, «Ο εν Θήβαις Βυζαντινός ναός», σελ. 14-16, εικ. 21-23.

¹⁰⁵³ Ο Γιαννόπουλος, («Χριστιανικά και βυζαντινά γλυπτά», σελ. 98-100, εικ. 11), παρουσιάζει τμήμα επιστυλίου από το μουσείο της Χαλκίδας, παρόμοιο με τα αντίστοιχα μέλη από τη Βοιωτία. Ακολουθώς το συγκρίνει και εντοπίζει αναλογίες με μέλη από τον Βόλο, τη Λάρισα, αλλά και την Αθήνα(Ασκληπιείο).

¹⁰⁵⁴ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 368.

¹⁰⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 368.

¹⁰⁵⁶ Βλ. παρακάτω, σελ. 438-441.

¹⁰⁵⁷ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 364.

¹⁰⁵⁸ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 368.

ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου¹⁰⁵⁹. Παράλληλα μεταφέρθηκαν οι μεταβυζαντινές παραστάσεις του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και του Αγίου Θεοδώρου, μαζί με το υπόστρωμα προετοιμασίας τους, σε δυτικότερο τμήμα του νότιου τοίχου.

Κυρίως ναός

Α' στρώμα (υστεροβυζαντινό)

Στο ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου, δίπλα στο νεότερο ξύλινο τέμπλο, εικονίζεται έφιππος στρατιωτικός άγιος (εικ. 236). Η τοιχογραφία έχει σημαντικές φθορές. Σε πολλά σημεία υπάρχουν απολεπίσεις, σε σημείο που αλλοιώνεται κατά πολύ η αρχική χρωματική κλίμακα, έτσι η περιγραφή των χρωμάτων γίνεται με επιφύλαξη. Το βάθος φαίνεται να είναι μαύρο ή σκούρο μπλε. Δεξιά από το κεφάλι του αγίου διακρίνονται κάποια γράμματα με λευκό χρώμα, όπου διαβάζουμε συμπίλημα για τη λέξη «Άγιος». Χαμηλότερα και ακριβώς πάνω από την ασπίδα αναγράφεται η φράση: «Ο ΤΗΡΟΝ» (εικ. 237). Επιπλέον, ο εικονιζόμενος άγιος διατηρεί κοντή γενειάδα και έτσι θα πρέπει να ταυτιστεί με τον Άγιο Θεόδωρο τον Τήρωνα¹⁰⁶⁰ και όχι με τον Άγιο Γεώργιο, που κατά κανόνα ιστορείται αγένειος¹⁰⁶¹.

Ο άγιος με το αριστερό χέρι κρατάει τα γκέμια του αλόγου του και στο δεξί κρατά μακρύ δόρυ, που βυθίζει στο ανοιχτό στόμα του όφεως στο κατώτερο τμήμα της σύνθεσης. Φοράει κόκκινη χλαμύδα, που δένει εμπρός στο στήθος και κυματίζει πίσω ελεύθερη. Ο χιτώνας του ήταν σε παρόμοιο, πιο σκούρο χρώμα, ίχνη του οποίου διατηρούνται στα δυο μανίκια. Σήμερα

¹⁰⁵⁹ Η Αικ. Παντελίδου, που προΐστατο των εργασιών, ταύτισε τη μορφή με τον Άγιο Γεώργιο και τη χρονολόγησε στον 13ο αιώνα, κατεβάζοντας τη χρονολόγηση του μνημείου που μέχρι τότε θεωρείτο μεταβυζαντινό, Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 363-365, η ίδια, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 368.

¹⁰⁶⁰ BHG, σελ. 249-251, Theodorus tiro m. sub Maximiano.- Feb. 17, ODB, τόμ. 3, σελ. 2048-2049 (Theodore Teron). Ο Άγιος Θεόδωρος ο Τύρων ονομαζόταν έτσι καθώς ανήκε στο στράτευμα των Τυρώνων «(τύρων δὲ θὰ εἰπή στρατιώτης νεοσύλλεκτος)», Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής*, τόμ. Β', σελ. 462. Νεαρά του Μανουήλ Κομνηνού, σχετικά με τις εκκλησιαστικές αργίες (1166 μ. Χ.), PG τόμ. 133, στλ. 760, αναφέρεται στον «άθλοφόρον Θεόδωρον τὸν Τήρωνα», ενώ αλλού αναφέρεται ως «Άγιος Θεόδωρος ὁ Τίρων», Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 200. Η ονομασία Τίρων προέρχεται εκ του tiro= νεοσύλλεκτος στα λατινικά, Walter, «Saint Theodore and the Dragon», σελ. 95, ο ίδιος, *The Warrior Saints*, σελ. 44. Για τον βίο και τα θαύματα του αγίου βλ. και Delehaye, *Saints Militaires*, σελ. 183-201. Σχετικά με τις ονομασίες «τήρων» και «στρατηλάτης» βλ. Walter, *The Warrior Saints*, σελ. 59-64.

¹⁰⁶¹ Διονύσιος, ὄπ. π., σελ. 157

εμφανίζεται εντελώς ξεθωριασμένος, έχοντας λάβει ένα ροζ χρώμα. Ο θώρακας είναι χρυσός και φέρει ένα οριζόντιο και δυο κάθετα μεταλλικά ελάσματα στο στήθος, αλλά και προστατευτικές για τους βραχίονες πτέρυγες, ίσως και αντίστοιχες προστατευτικές πτέρυγες στην περιοχή της κάτω κοιλίας. Πίσω από τον αριστερό του ώμο κρέμεται η ασπίδα. Το χρώμα του σώματος της ασπίδας δεν υπάρχει πλέον, όμως σώζεται το χρυσό χρώμα της περιμέτρου (σιάλωμα) της. Στα πόδια φέρει δρομίδες κιτρινωπού χρώματος και δερμάτινες μπότες. Το αριστερό του πόδι είναι περασμένο στον αναβολέα. Το άλογο στέκεται στα πίσω πόδια και όπως φαίνεται από το χρώμα που διατηρείται σε τμήμα τους ήταν καφέ. Στη ράχη του διακρίνεται σέλα με οπισθοκούρβιο. Στο κατώτερο τμήμα εικονίζεται ο όφισ, που τυλίγεται στα πίσω πόδια του αλόγου. Στο πάνω αριστερό τμήμα της σύνθεσης προβάλλει χέρι μέσα από ημικυκλική δόξα και ευλογεί.

B' στρώμα (μεταβυζαντινό)

Στον βόρειο τοίχο εικονίζονται από ανατολικά προς δυτικά ο Άγιος Βλάσιος και η Αγία Παρασκευή, ο Άγιος Δημήτριος και ένας αδιάγνωστος αρχιερέας (εικ. 238). Οι μορφές κατανέμονται σε τρία διάχωρα με τρίχρωμο κάμπο (μαύρο-γαιώδες κίτρινο-μαύρο), που περιβάλλονται από κόκκινη ταινία με μαύρο περίγραμμα. Επάνω από το πλαίσιο υπάρχει ζώνη με διακοσμητικά πλακίδια σε εναλλασσόμενους χρωματισμούς (μπλε, γεώδες κίτρινο, κόκκινο). Κάτω από τις εικονιζόμενες μορφές υπάρχει διακοσμητική ζώνη με τη χαρακτηριστική ποδέα ζιγκ-ζαγκ, που αποτελείται από μαύρες και κόκκινες τεθλασμένες γραμμές.

Στο ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου εικονίζονται σε ενιαίο διάχωρο η Αγία Παρασκευή και ο Άγιος Βλάσιος (εικ. 239). Ο Άγιος Βλάσιος (εικ. 240) ταυτίζεται από επιγραφή με λευκά γράμματα: «ΒΛ[Α]C[ΙΟC]». Είναι ενδεδυμένος ως αρχιερέας. Φορά στιχάριο, φαιλόνιο, ένσταυρο ωμοφόριο, επιτραχήλιο και επιγονάτιο, που διακρίνεται αμυδρά. Οι φθορές της τοιχογραφίας, ειδικά στο σημείο των ενδυμάτων, δεν επιτρέπουν την αναγνώριση των χρωμάτων εκτός από το ωμοφόριο, που είναι χρυσό με κόκκινους σταυρούς. Με το δεξί χέρι ευλογεί ενώ με το αριστερό, το οποίο έχει καλυμμένο, κρατά κλειστό κώδικα.

Η Αγία Παρασκευή ταυτίζεται από επιγραφή, που βρίσκεται δεξιά από το φωτοστέφανό της: «ΠΑΡΑ[C]ΚΕΥΗ». Το κεφάλι καλύπτεται από

κεκρύφαλο και κουκούλιο. Φέρει μανδύα σε χρώμα σκούρο καφέ. Εσωτερικά φορά πορτοκαλί χιτώνα με κοσμημένα επιμανίκια και μπροστά διακρίνεται ο ανάλαβος. Υψώνει το δεξί χέρι με το οποίο κρατά μαρτυρικό σταυρό και έχει το αριστερό χέρι ανοιχτό, σε στάση δέησης, στο ύψος του στήθους.

Αμέσως μετά εικονίζεται ο Άγιος Δημήτριος έφιππος (εικ. 241), που ταυτίζεται από επιγραφή με λευκά γράμματα: «ΔΗΜΗ» «ΤΡΙΟΣ». Στρέφεται προς τα δεξιά, όπου προβάλλει στο ανώτερο τμήμα χέρι που ευλογεί μέσα από ημικυκλική δόξα. Με το δεξί του χέρι κρατά δόρυ. Στον αριστερό του ώμο είναι κρεμασμένη ασπίδα με ωσειδές σχήμα. Στη δεξιά πλευρά κρέμεται από τη μέση ξίφος σε μαύρη διάλιθη θήκη. Ο άγιος φορά μεταλλικό θώρακα σε χρώμα σκούρο γκρι, με χρυσές πτέρυγες που καλύπτουν την περιοχή της κάτω κοιλίας. Η χλαμύδα συγκρατείται εμπρός στο στήθος και κυματίζει αριστερά. Δεν διακρίνεται ο χρωματισμός της. Εσωτερικά φοράει κόκκινο χιτώνα και οι καρποί φέρουν κοσμημένα επιμανίκια. Ακόμα φορά γκρίζες-λευκές δρομίδες και σκούρες καφέ περικνημίδες ή μπότες.

Ο άγιος κατατροπώνει την ανδρική μορφή, που εικονίζεται στο κατώτερο τμήμα της σύνθεσης. Από τη μορφή αυτή, που θα πρέπει να ταυτιστεί με τον Σκυλογιάννη¹⁰⁶², σώζεται μικρό τμήμα του προσώπου, των ενδυμάτων, του κορμού, του δεξιού χεριού και ποδιού. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ιπποσκευή. Η σέλα σε χρώμα γκρι-ασημί φέρει φυτικό ελικοειδές κόσμημα. Περιγράφεται από χρυσή, διάλιθη ταινία, με φυτικό ελικοειδές κόσμημα. Στην απόληξη της διακοσμητική ταινίας υπάρχει χρυσή κεφαλή αλόγου-μινιατούρας. Στο πίσω μέρος του αλόγου δύο διάλιθες ασημένιες ταινίες, με παρόμοιο ελικοειδές κόσμημα, τέμνονται κάθετα. Το σημείο τομής καλύπτει ασημένιο εξακτινο αστέρι. Μπροστά στο στήθος του αλόγου υπάρχει λεπτή ασημένια διάλιθη ταινία, από την οποία κρέμονται 5 μεταλλικά ελάσματα (περιλαίμιο). Στην κορυφή της ταινίας υπάρχει ένα χρυσός, ομφαλωτός ρόμβος τοποθετημένος οριζόντια (εικ. 242).

Η παράσταση του αρχιερέα στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου είναι σε σημαντικό βαθμό φθαρμένη, μαυρισμένη και σχεδόν εξ ολοκλήρου επιζωγραφισμένη (εικ. 243). Εικονίζεται ολόσωμος και μετωπικός. Με το

¹⁰⁶² Βλ. παρακάτω, υποσημ. 1089.

δεξί χέρι υψωμένο ευλογεί και με το αριστερό φαίνεται να κρατά κλειστό κώδικα με στάχωση και σταυρό στο κέντρο. Φορά στιχάριο, φαιλόνιο σε καστανέρυθρους χρωματισμούς, ωμοφόριο, χρυσά επιμανίκια, χρυσό επιτραχήλιο και επιγονάτιο. Το πρόσωπο φέρει τα χαρακτηριστικά του Χριστού. Όμως ο σημαντικός βαθμός φθοράς της τοιχογραφίας, αλλά και το γεγονός ότι δεν είθισται να εικονίζεται ο Χριστός σε αυτό το σημείο του ναού, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι πιθανόν πρόκειται για επιζωγράφηση μορφής άλλου αγίου, αρχιερέως.

Στον νότιο τοίχο εικονίζονται από ανατολικά προς δυτικά ο Άγιος Νικόλαος, ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και ο Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων. Η διάταξη αυτή διαμορφώθηκε μετά την αποκάλυψη της υστεροβυζαντινής τοιχογραφίας του Αγίου Θεοδώρου. Τότε μεταφέρθηκαν οι Άγιοι Ιωάννης και Θεόδωρος της μεταβυζαντινής φάσης διακόσμησης, που την υπερκάλυπταν, στο σημείο που είναι σήμερα. Αρχικά λοιπόν εικονιζόταν πρώτος ο Άγιος Ιωάννης δίπλα από το τέμπλο, μετά ο Άγιος Θεόδωρος και ακολούθως ο Άγιος Νικόλαος. Οι μορφές στέκονται σε τρίχρωμο κάμπο (μαύρο-γαιώδες κίτρινο-μαύρο) και εντάσσονται σε διάχωρα, που διαμορφώνονται από κόκκινη ταινία με μαύρο περίγραμμα. Στο επάνω μέρος υπάρχει και εδώ η διακοσμητική ζώνη από πλακίδια, που συναντούμε στον βόρειο τοίχο¹⁰⁶³ (εικ. 246), όπως και η ποδέα με τις εναλλασσόμενες τεθλασμένες κόκκινες και μαύρες γραμμές στο κατώτερο τμήμα.

Ο Άγιος Νικόλαος (εικ. 244) ταυτίζεται από επιγραφή με λευκά γράμματα: «Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ». Η παράσταση είναι αρκετά φθαρμένη, κυρίως στα πλάγια και στο κατώτερο τμήμα. Εδώ ο άγιος εικονίζεται ως αρχιερέας. Φοράει λευκό στιχάριο, επιτραχήλιο (σε χρώμα ανοιχτό καφέ), επιμανίκια, αβακωτό φαιλόνιο (με ίχνη χρώματος καφέ;) και ένσταυρο ωμοφόριο. Με το δεξί χέρι ευλογεί ενώ με το αριστερό κρατά κλειστό σταχωμένο κώδικα. Από τον κώδικα έχει απομείνει μόνο το περίγραμμα, εκτός από ένα μικρό κομμάτι της στάχωσης, κάτω δεξιά.

Ο Άγιος Ιωάννης (εικ. 245) όρθιος, έμπτερος, ευλογεί με το δεξί χέρι, ενώ με το αριστερό φαίνεται να κρατά ανοιχτό ειλητό (δεν σώζονται γράμματα). Φορά χιτώνα λευκού-γαλάζιου χρώματος και από πάνω

¹⁰⁶³ Δεν σώζεται το τμήμα της διακοσμητικής ζώνης επάνω από τον Πρόδρομο, όπως και το τμήμα επάνω από τον αρχιερέα του βόρειου τοίχου.

μηλωτή. Δεξιά από το κεφάλι του, με λευκά γράμματα μέσω συμπλημάτων, διαβάζουμε ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ. Μεγάλο μέρος της τοιχογραφίας από τα γόνατα και κάτω δεν σώζεται.

Ο Άγιος Θεόδωρος παριστάνεται έφιππος (εικ. 247). Αριστερά από το κεφάλι του με λευκά γράμματα υπάρχει η φράση: «Ὁ ΑΓ[Ι]ΟΣ». Δεξιά διαβάζουμε: «ΘΕΟΔΩΡΟΣ [Τ]ΗΡΩ[Ν]». Στο κεφάλι φέρει διάδημα. Φορά χλαμύδα σε χρώμα σκούρο πράσινο, που δένει εμπρός και θώρακα σε χρώμα σκούρο καφέ (ίσως δερμάτινο), με δερμάτινα πτερύγια στους ώμους. Αυτός φέρει οριζόντια μεταλλική νευρίδα λίγο κάτω από το στήθος. Κάποια ίχνη χρώματος δείχνουν ότι υπήρχαν και δύο ακόμα κάθετες αντίστοιχες νευρίδες που ξεκινούν από την οριζόντια και φτάνουν ως το ανώτερο τμήμα του θώρακα, καλυπτόμενες από τη χλαμύδα. Επίσης, φορά κόκκινο κοντό χιτώνα, που φτάνει λίγο πάνω από τα γόνατα, λευκές-γκρίζες δρομίδες και καφέ μπότες. Με το δεξί χέρι κρατά δόρυ, που καρφώνει στο στόμα ενός δράκου στο κατώτερο μέρος της σύνθεσης. Το αριστερό χέρι δεν σώζεται καλά, αλλά πιθανόν να κρατάει με αυτό τα γκέμια του αλόγου. Πίσω από τον αριστερό ώμο κρέμεται στρογγυλή ασπίδα. Το καλπάζον λευκό με γαλάζιες αποχρώσεις άλογο, με τα πίσω πόδια πατάει πάνω στον δράκο. Αυτός κείται ανάσκελα έχοντας το στόμα ανοιχτό. Το σώμα είναι σε ανοιχτούς (λευκούς;) χρωματισμούς και τα φτερά σκούρα, προς το μαύρο.

Ιερό βήμα

Νεότερο στρώμα

Στο τεταρτοσφαιρίο της αψίδας εικονίζεται η Πλατυτέρα (εικ. 226). Η παράσταση είναι σε μεγάλο βαθμό φθαρμένη με πολλές απολεπίσεις. Σώζεται σε καλή κατάσταση μόνο το κεφάλι και το ανώτερο τμήμα του κορμού της Παναγίας. Αυτή στέκεται όρθια σε χρυσό κάμπο με ανοιχτά και υψωμένα τα δύο χέρια σε στάση δέησης. Φέρει κεκρύφαλο, πορφυρό, χρυσοπάρυφο μαφόριο και φορά χιτώνα κοσμημένο με χρυσή περίκλειση στον λαιμό. Αριστερά από το κεφάλι της Θεοτόκου διακρίνονται ίχνη γραμμάτων. Από τον μικρό Ιησού διακρίνεται ο φωτοστέφανος, το περιγράμμα του κεφαλιού και του σώματος και μικρό τμήμα των ενδυμάτων του. Φαίνεται να είναι όρθιος και να έχει τα δυο χέρια ανοιχτά. Στην παρειά του τεταρτοσφαιρίου υπάρχει λεπτή ταινία, όπου διακρίνονται ίχνη κόκκινου χρώματος. Πλατιά ταινία με ελικωτό κόσμημα

διατρέχει τη βάση του τεταρτοσφαιρίου. Ίχνη χρώματος διατηρούνται σε βάθος χρυσό-μαύρο, κάτω από το κόσμημα στο τεταρτοσφαίριο. Υπήρχε διακόσμηση και εκεί, όμως δεν έχει σωθεί. Επίσης, διακόσμηση υπήρχε και στον ανατολικό τοίχο εκατέρωθεν του ημικυλίνδρου της αψίδας, από την οποία διατηρούνται ίχνη χρώματος (μπλε-κόκκινο) σε χρυσό βάθος.

Στο τύμπανο του ανατολικού τοίχου εικονίζεται ο Ευαγγελισμός (εικ. 248). Σε σκούρο μπλε ή μαύρο βάθος, αριστερά από το άνοιγμα του παραθύρου, ο Γαβριήλ στρέφεται προς τη Θεοτόκο και φαίνεται να ευλογεί με το δεξί. Δεξιά από το παράθυρο η Θεοτόκος στέκεται όρθια με ελαφρώς σκυμμένο το κεφάλι και το δεξί χέρι ακουμπισμένο στο στήθος, καθώς υποδέχεται το χαρμόσυνο μήνυμα. Φορά πορφυρό μαφόριο και μπλε χιτώνα με χρυσά επιμανίκια και περικόλιση στον λαιμό. Ταινία σε χρυσό χρώμα με μαύρο περίγραμμα περιβάλλει την παράσταση. Στην κόγχη της πρόθεσης υπήρχε η Άκρα Ταπείνωση (εικ. 223). Η παράσταση είναι κατεστραμμένη, όμως σώζεται η οριζόντια κεραία του σταυρού, η Παναγία που φορά πορφυρό μαφόριο στα αριστερά της σύνθεσης (διατηρείται το περίγραμμα και το χρώμα του ενδύματος) και το περίγραμμα από το φωτοστέφανο του Ιωάννη στα δεξιά.

Επιμέρους εικονογραφικές παρατηρήσεις (α' στρώμα)

Άγιος Θεόδωρος έφιππος δρακοντοκτόνος. Ο εικονογραφικός τύπος του έφιππου στρατιωτικού αγίου που σκοτώνει δράκο ή φίδι είναι ήδη γνωστός από τη μεσοβυζαντινή εποχή¹⁰⁶⁴. Στην Καππαδοκία εντοπίζονται αρκετές (10) απεικονίσεις του Αγίου Θεοδώρου έφιππου δρακοντοκτόνου¹⁰⁶⁵, που χρονολογούνται από τον 9ο ως τον 13ο αιώνα. Στις περισσότερες εξ αυτών εικονίζεται μαζί με τον Άγιο Γεώργιο. Σπάνια εικονίζεται μόνος του, όπως στον ναό των Σαράντα Μαρτύρων στην περιοχή Süneş της Καππαδοκίας. Στο παράδειγμα που χρονολογείται στο

¹⁰⁶⁴ Trifonova, «Αδημοσίευτη εικόνα του Αγίου Θεοδώρου», σελ. 306 και υποσημ. 7. Η απεικόνιση των έφιππων αγίων Γεωργίου και Θεοδώρου να σκοτώνουν δύο ερπετά στον ναό 3 του Μαντζουρά της Καππαδοκίας χρονολογείται στον 7ο αιώνα και πιθανόν αποτελεί το πρωιμότερο παράδειγμα του εικονογραφικού θέματος.

¹⁰⁶⁵ Walter, «Saint Theodore and the Dragon», σελ. 99, βλ. και ο ίδιος, *The Warrior Saints*, σελ. 55-56. Για το σχήμα του δρακοντοκτόνου ήρωα γενικά βλ. Παπαμαστοράκης, «Ιστορίες και ιστορήσεις», σελ. 214, υποσημ. 4. Στο Βυζάντιο, το σχήμα δράσης συγκεκριμενοποιείται με πρωταγωνιστή κάποιον στρατιωτικό άγιο.

1216/1217¹⁰⁶⁶ ο άγιος ταυτίζεται από επιγραφή (Ο ΤΗΡΟΝ)¹⁰⁶⁷. Ο Άγιος Θεόδωρος κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο δεν εικονίζεται συχνά στον τύπο του έφιππου¹⁰⁶⁸ δρακοντοκτόνου, ενώ στα μεταβυζαντινά χρόνια ο τύπος απαντά συχνότερα σε τοιχογραφίες και κυρίως σε φορητές εικόνες¹⁰⁶⁹. Δεν έχουμε υπόψη μας υστεροβυζαντινή αντίστοιχη παράσταση του αγίου σε ναούς της Αττικής¹⁰⁷⁰.

Η ασπίδα στην τοιχογραφία στους Αγίους Θεοδώρους στο Μενίδι φαίνεται να είναι αμυγδαλόσχημη (almond-shaped, kite-shaped, leaf-shaped, όπως αναφέρεται στη διεθνή βιβλιογραφία)¹⁰⁷¹. Το επάνω μέρος που διακρίνεται πίσω από τον αριστερό ώμο του αγίου είναι σχεδόν ευθύγραμμο με μια ελαφρά στένωση στο σώμα της ασπίδας προς τα κάτω, που προφανώς θα συνέχιζε στο τμήμα που δεν είναι ορατό με οξεία απόληξη στο κατώτερο μέρος¹⁰⁷². Από τις πιο γνωστές παραστάσεις, όπου

¹⁰⁶⁶ Jerphanion, *Cappadoce*, τόμ. II (première partie), σελ. 173. Για τον ναό βλ. και Jolivet-Lévy, *La Cappadoce*, τόμ. I, σελ. 218-220, τόμ. II, πίν. 210-211.3.

¹⁰⁶⁷ Jerphanion, όπ. π., τόμ. II (première partie), σελ. 162. Πρόκειται για τη μοναδική περίπτωση, που στις απεικονίσεις του στον συγκεκριμένο τύπο στην Καππαδοκία, ταυτίζεται με αυτό το όνομα. Επίσης, πρόκειται για το οψιμότερο παράδειγμα του τύπου (1216/7) στην ίδια περιοχή. Η μοναδική φωτογραφία της παράστασης που εντόπισα είναι χαμηλής ανάλυσης και βρίσκεται στο διαδίκτυο: http://www.kircheninkappadokien.de/web_bilder/Kirche22/pages/DSC_0568a.htm (ημερ. τελ. ανάκτησης: 25/11/2021). Η ίδια επιγραφή υπάρχει και στην παράσταση του μνημείου των Αχαρνών (εικ. 237).

¹⁰⁶⁸ Γενικότερα οι έφιπποι στρατιωτικοί άγιοι είναι περισσότερο διαδεδομένοι στη χριστιανική ανατολή και όχι στα μεγάλα κέντρα της βυζαντινή τέχνης από τον 11ο αιώνα και εξής, Lafontaine-Dosogne, «L' évolution», σελ. 138.

¹⁰⁶⁹ Trifonova, «Αδημοσίευτη εικόνα του Αγίου Θεοδώρου», σελ. 308. Η συγγραφέας αναφέρει ως παράδειγμα εικονογράφησης του τύπου στον 13ο αιώνα την τοιχογραφία στον ναό των Σαράντα Μαρτύρων στην Καππαδοκία. Παρακάτω δίνει ορισμένα παραδείγματα μεταβυζαντινών χρόνων, σε τοιχογραφίες και φορητές εικόνες.

¹⁰⁷⁰ Αναφέρουμε ενδεικτικά τις απεικονίσεις του στην Αγία Κυριακή Κερατέας (1197/1198), ολόσωμος μετωπικός, κάτω από κιονοστήρικτο τόξο, Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Νεώτερα από τη συντήρηση των βυζαντινών μνημείων στα Μεσόγεια», σελ. 440 και στην Παναγία Μερέντα στο Μαρκόπουλο (περ. 1250), Άγιος Θεόδωρος Τήρων έφιππος μαζί με τον Άγιο Γεώργιο τον Διασορίτη (14ος αιώνας), Pansélinou, *Saint-Pierre*, σελ. 127, πίν. 78b.

¹⁰⁷¹ Grotowski, *Arms and Armour*, σελ. 231-234. Η προέλευση του συγκεκριμένου τύπου δεν έχει εξακριβωθεί, καθώς αναπαραστάσεις του απαντούν την ίδια περίοδο εξ ίσου στη Δύση και στη φατιμδική Ανατολή, ενώ τριγωνικές ασπίδες αναφέρονται σε βυζαντινά τακτικά του 10ου αιώνα, Haldon, «Some Aspects», σελ. 30, υποσημ. 92, Grotowski, όπ. π., σελ. 215, υποσημ. 340.

¹⁰⁷² Καθώς το κατώτερο τμήμα δεν είναι ορατό, η ασπίδα του Αγίου Θεοδώρου στον ναό των Αχαρνών θα μπορούσε να ανήκει και σε μια παραλλαγή του συγκεκριμένου τύπου. Σε αυτήν την περίπτωση το κατώτερο τμήμα έχει πλατύτερη, ευθύγραμμη απόληξη, όπως στον έφιππο Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino (1317), Todić, *Staro Nagoričino*, εικ. 67.

ο Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων φέρει αντίστοιχη ασπίδα, εντοπίζεται σε φορητή εικόνα που προέρχεται από τη μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο¹⁰⁷³ (περ. 1200). Εκεί ο άγιος εικονίζεται όρθιος, ολόσωμος, μετωπικός και φέρει περασμένη πίσω από τον αριστερό του ώμο «μεγάλη τριγωνική σκαφωτή ασπίδα με όριζόντια τήν κορυφή...», όπως περιγράφει ο Μ. Χατζηδάκης. Παραδείγματα στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική, όπου στρατιωτικοί άγιοι φέρουν τέτοια ασπίδα, υπάρχουν αρκετά και αυξάνονται σημαντικά από τα τέλη του 13ου και τις αρχές του 14ου αιώνα¹⁰⁷⁴. Ο τρόπος που αυτή αποδίδεται όμως είναι διαφορετικός κάθε φορά ανάλογα με την εποχή, το αντίστοιχο ζωγραφικό ύφος, αλλά και την ποιότητα του ζωγράφου. Επίσης, στις περισσότερες των περιπτώσεων όπου οι άγιοι φέρουν αμυγδαλωτή ασπίδα, αυτοί δεν είναι έφιπποι αλλά όρθιοι, μετωπικοί, γιατί πιθανόν λόγω σχήματος και μεγέθους¹⁰⁷⁵ δεν θα ήταν βολική για τους αναβάτες. Η παράσταση του Αγίου Θεοδώρου, έφιππου, δρακοντοκτόνου με αμυγδαλόσχημη ασπίδα στο Μενίδι, πιθανόν αποτελεί *unicum* στις τοιχογραφίες της λατινοκρατούμενης Αττικής.

Η μοναδική παράσταση στην Αττική με την οποία θεωρούμε ότι ο Άγιος Θεόδωρος έχει κάποιες αντιστοιχίες εντοπίζεται στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πλάκα (εικ. 249)¹⁰⁷⁶. Στο νότιο τμήμα της καμάρας της πρόθεσης υπάρχει παράσταση έφιππου στρατιωτικού αγίου

¹⁰⁷³ Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, σελ. 49-50, πίν. 3.

¹⁰⁷⁴ Αναφέρουμε ενδεικτικά τους Αγίους Θεοδώρους (Τήρων και Στρατηλάτη) στον Άγιο Παντελεήμονα στο Nerezi (1164), Dimitrova, *St. Panteleimon*, σελ. 19, τον Άγιο Γεώργιο στον ναό της Περιβλέπτου στην Αχρίδα (1294/1295), Millet-Frolow, *La peinture du Moyen Âge*, τόμ. III, πίν. 17.2, τον Άγιο Θεόδωρο τον Τήωνα στον Άγιο Νικόλαο στο Prilep (1298), Millet-Frolow, *όπ. π.*, τόμ. III, πίν. 30.2, τον Άγιο Δημήτριο και τον Άγιο Αρτέμιο στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό (1310-1320), Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, πίν. 87, 90, τον Άγιο Γεώργιο στο τέμπλο στο Staro Nagoričino (1317), Todić, *Staro Nagoričino*, εικ. 84 και τον Άγιο Μερκούριο από τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου στη Gračanica (1318-1321), βλ. διαδικτυακή πηγή: <https://www.srpskoblago.org/Archives/Gračanica/exhibits/slides/slides-frescoes/slides-frescoes-37.html> (ημ. τελ. ανάκτησης: 25/11/2021). Η ασπίδα απαντά όμως και σε στρατιώτες, όπως για παράδειγμα στον Λογγίνο από την παράσταση της Σταύρωσης στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια Κουβαρά, Πανσελήνου, «Άγιος Πέτρος», σελ. 179, εικ. 7 ή στους στρατιώτες από την παράσταση των μυροφόρων στον Τάφο, στον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino, Millet-Frolow, *όπ. π.*, τόμ. III, πίν. 95.1.

¹⁰⁷⁵ Όπως φαίνεται και από βυζαντινά τακτικά του 10ου αιώνα, συνήθως οι ασπίδες των έφιππων στρατιωτών ήταν μικρότερες από τις αντίστοιχες των πεζών, Haldon, «Some Aspects», σελ. 33-34, υποσημ. 113-114.

¹⁰⁷⁶ Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, «Άγιος Ιωάννης Θεολόγος», σελ. 144-147, εικ. 5-7, Χατζηδάκη, «Ψηφιδωτά και τοιχογραφίες», σελ. 250-252, εικ. 6.

που φονεύει δράκο και ταυτίζεται από την Ε. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου με τον Άγιο Γεώργιο¹⁰⁷⁷. Οι τοιχογραφία φέρει αρκετά δυτικότερα στοιχεία¹⁰⁷⁸ όπως το φωτεινό, μαλακό, σχεδόν μονόχρωμο πλάσιμο του προσώπου, οι μπότες με τους περνιστήρες και η διακόσμηση των ενδυμάτων. Ο άγιος δεν φέρει ασπίδα. Το άλογο είναι αρκετά μακρύ. Έχει μεγάλα, εκφραστικά αμυγδαλωτά μάτια¹⁰⁷⁹, που είναι ορατά στον θεατή (και τα δύο), καθώς στρέφει το κεφάλι του προς τα δεξιά και το χαλινάρι του κοσμεύεται με μαϊάνδρο¹⁰⁸⁰. Αντίθετα το άλογο στους Αγίους Θεοδώρους έχει μικρότερο, πιο φυσιοκρατικό μέγεθος, με σχετικά λιτή ιπποσκευή και το κεφάλι του κοιτά μπροστά, χωρίς να έχει καμία επαφή με τον θεατή. Ωστόσο οι τοιχογραφίες των δύο ναών μοιράζονται και κάποια κοινά στοιχεία, όπως τη στάση του σώματος των δύο αγίων, τον τρόπο που κλίνουν το κεφάλι προς τα κάτω και τις αντίστοιχες κινήσεις με τις οποίες λογχίζουν τον δράκο και συγκρατούν τα γκέμια του αλόγου.

Οι παραπάνω εικονογραφικές παρατηρήσεις και ειδικά η συχνότητα με την οποία απεικονίζεται η αμυγδαλόσχημη ασπίδα που φέρει ο Άγιος Θεόδωρος, σε στρατιωτικούς αγίους από τα τέλη του 13ου αιώνα και εξής, θεωρούμε ότι προσδιορίζουν σε αρκετά μεγάλο βαθμό και τη χρονολόγηση της τοιχογραφίας.

Τεχνοτροπικά στοιχεία-Χρονολόγηση (α' στρώμα)

Στο κεφάλι του Αγίου Θεοδώρου διακρίνεται η προσπάθεια για ένα αρκετά ζωγραφικό πλάσιμο (εικ. 237). Αυτό είναι κανονικό, ωσειδές και στηρίζεται σε μακρύ και λεπτό λαιμό. Οι γραμμές του σχεδίου είναι εξαιρετικά λεπτές και κρύβονται μέσα στο χρώμα. Για τον προπλασμό φαίνεται ότι χρησιμοποιείται σκούρος τόνος καφέ ώχρας. Στην παρούσα κατάσταση της τοιχογραφίας δεν είναι δυνατή η διάκριση των φωτοσκιάσεων. Η κόμη και το γένη είναι κοντά σε καφέ-κόκκινους χρωματισμούς. Τα μάτια είναι αμυγδαλωτά και η μύτη λεπτή και ίσια. Ο

¹⁰⁷⁷ Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, «Άγιος Ιωάννης Θεολόγος», σελ. 144. Η κόμη και τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά παραπέμπουν περισσότερο στη μορφή του Αγίου Σέργιου.

¹⁰⁷⁸ Βλ. και Weitzmann, «Icon Painting», σελ. 71-72, εικ. 49, για ομοιότητες με σταυροφορική εικόνα του 13ου αιώνα από τη μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά.

¹⁰⁷⁹ Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, όπ. π., σελ. 146. Εντοπίζει ομοιότητες με τα μάτια των αλόγων από τις αντίστοιχες παραστάσεις στην Παναγία Αρλιώτισσα και Δροσιανή στη Νάξο.

¹⁰⁸⁰ Το ίδιο διακοσμητικό στοιχείο εντοπίζεται και στο άλογο στον ναό της Παναγίας Αρλιώτισσας στη Νάξο, Χατζηδάκη, «Ψηφιδωτά και τοιχογραφίες», σελ. 252.

τρόπος που σχεδιάζονται τα φρύδια δείχνει σε αρκετά μεγάλο βαθμό την ένταση της στιγμής στο πρόσωπο, που κατά τα λοιπά αποπνέει ηρεμία και γαλήνη. Οι κινήσεις της μορφής του Αγίου Θεοδώρου και του αλόγου του δείχνουν αποφασιστικότητα και δυναμισμό, με ήπια εκφραστικά μέσα χωρίς υπερβολές, δίνοντας μια αίσθηση κλασικότητας. Οι πτυχές των ενδυμάτων, που γενικά ακολουθούν τις κινήσεις του σώματος, όπως φαίνεται στο μικρό τμήμα της δρομίδας πίσω από το γόνατο του αγίου, αποδίδονται με τη χρήση σκούρων γραμμών και χρωματικών διαβαθμίσεων. Η χλαμύδα ανεμίζει πίσω από τον άγιο με αρκετά φυσικό τρόπο.

Η τοιχογραφία του μνημείου των Αχαρνών παρουσιάζει ομοιότητες ως προς τις αναλογίες του σώματος του αγίου και του αλόγου με τις αντίστοιχες παραστάσεις στον Άγιο Θεόδωρο στον Τσόπακα και τους Αγίους Θεοδώρους στην Καφιόνα της Μέσα Μάνης (εικ. 250). Με τη μορφή του αγίου στο πρώτο μνημείο υπάρχουν εμφανείς ομοιότητες στο πλάτος του κορμού και στον τρόπο με τον οποίο αποδίδονται και τα δύο χέρια. Με τον Άγιο Θεόδωρο στο δεύτερο μνημείο¹⁰⁸¹ υπάρχει μεγαλύτερη συνάφεια ως προς τη στάση, το σχήμα και το πάχος του κεφαλιού, αλλά και του λαιμού. Με τη παράσταση στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στην Πλάκα, εντοπίζονται ομοιότητες ως προς τα ζωνρά χρώματα και την παρόμοια χρωματική κλίμακα, τη στάση τριών τετάρτων των αγίων, το αντίστοιχο μέγεθος και μήκος ποδιών, χεριών αλλά και του κορμού.

Οι ομοιότητες που εντοπίστηκαν σε αντίστοιχες παραστάσεις κυρίως ως προς τις αναλογίες αλλά και η απουσία υστεροκομνηνείων επιρροών, που χαρακτηρίζουν πολλά τοιχογραφικά σύνολα της Αττικής του πρώτου μισού του 13ου αιώνα, θεωρούμε ότι προσδιορίζουν ως κατώτατο χρονολογικό όριο για την τοιχογραφία στον ναό του Μενιδίου τα μέσα του 13ου αιώνα. Το πιο ζωγραφικό πλάσιμο του προσώπου και η αφομοίωση των περιγραμμάτων στη ζωγραφική επιφάνεια, σε σχέση με την παράσταση στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στην Πλάκα, η περισσότερο φυσιοκρατική απόδοση του αναβάτη και του αλόγου αλλά και η πιο φυσική απόδοση της πτυχολογίας των ενδυμάτων του αγίου, σε σχέση με τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν, μπορούν να ανεβάσουν τη

¹⁰⁸¹ Ο τοιχογραφικός διάκοσμος των Αγίων Θεοδώρων στην Καφιόνα έχει συνδεθεί με την καλλιτεχνική παραγωγή της Πρωτεύουσας, Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, σελ. 100, υποσημ. 34-35.

χρονολόγηση στα τέλη του 13ου ή τις αρχές του 14ου αιώνα. Η τέχνη του ζωγράφου, ο οποίος φαίνεται αρκετά ικανός, δεν ξεφεύγει από τα όρια του επαρχιακού χαρακτήρα.

Επιμέρους εικονογραφικές παρατηρήσεις (β' στρώμα)

Άγιος Βλάσιος, Αγία Παρασκευή. Στο ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου ακριβώς δίπλα από το ιερό εικονίζεται ο Άγιος Βλάσιος. Η θέση του πιθανόν δικαιολογείται από το γεγονός ότι ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στο Μενίδι. Ο σημερινός μητροπολιτικός ναός, που θεμελιώθηκε το 1900¹⁰⁸², είναι αφιερωμένος στον Άγιο Βλάσιο, ο οποίος είναι πολιούχος της πόλης. Άλλωστε μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, σε κοντινή απόσταση υπήρχε μικρότερος ναός αφιερωμένος στον άγιο, που κατεδαφίστηκε για να χτιστεί ο νέος. Σύμφωνα με το Συναξάρι ¹⁰⁸³, ο αρχιεπίσκοπος Σεβάστειας ήταν και ιατρός. Στη συνείδηση των Μενιδιατών προστάτευε του ίδιους και τα ζώα τους από αρρώστιες και λοιμούς¹⁰⁸⁴. Σημειώνουμε ότι απεικονίζεται επίσης στο ιερό του κοντινού ναού του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, αλλά και στο ιερό της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα.

Δίπλα του εικονίζεται η Αγία Παρασκευή, η οποία ήταν επίσης δημοφιλής στο χωριό Μενίδι. Στον κυρίως ναό δεν απεικονίζεται άλλη γυναικεία μορφή. Ομώνυμος μεταβυζαντινός ναός υπάρχει σε κοντινή απόσταση στο κέντρο του Μενιδίου. Σύμφωνα με την παράδοση, η αγία ήταν προστάτιδα της όρασης. Η τοποθέτησή της σε ενιαίο διάχωρο με τον Άγιο Βλάσιο πιθανόν να τονίζει αυτές τις θεραπευτικές της ιδιότητες.

Άγιος Δημήτριος έφιππος. Ακολουθεί η παράσταση του Αγίου Δημητρίου έφιππου να κατατροπώνει τον Σκυλογιάννη. Το ανασηκωμένο εμπρός αριστερό πόδι του αλόγου που φαίνεται να βηματίζει, η σχεδόν μετωπική στάση του αγίου που κρατά ήρεμα την λόγχη και ο διακοσμητικός τρόπος που πτυχώνεται η χλαμύδα του, τοποθετούν τη σύνθεση στη κατηγορία των έφιππων στρατιωτικών αγίων σε «παρέλαση»¹⁰⁸⁵. Αρκετές τέτοιες υστεροβυζαντινές παραστάσεις απαντούν

¹⁰⁸² Βλ. παρακάτω, υποσημ. 1114.

¹⁰⁸³ Μηναιόν Φεβρουαρίου, σελ. 73, «...καί τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης ἔμπειρος».

¹⁰⁸⁴ Βλ. παρακάτω, σελ. 427, υποσημ. 1964.

¹⁰⁸⁵ Chatzidakis, «Saint George on Horseback», σελ. 62 κ. εξ., σχετικά με τη διάκριση δύο τύπων ανάλογα με τη στάση του σώματος του αγίου. Βλ. και Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 216, υποσημ. 1308.

στα Κύθηρα¹⁰⁸⁶ και στην Πελοπόννησο¹⁰⁸⁷. Το θέμα επαναλαμβάνεται σε κρητικά μνημεία του 14ου-15ου αιώνα και απαντά συχνά στους μεταβυζαντινούς χρόνους τόσο σε φορητές εικόνες, όσο και στη μνημειακή ζωγραφική¹⁰⁸⁸. Η παράσταση στους Αγίους Θεοδώρους διαφοροποιείται από αντίστοιχες του 18ου αιώνα σε ναούς της Αττικής (251 Α, Β, Γ). Για παράδειγμα, τόσο ο άγιος όσο και το άλογό του στις τοιχογραφίες στον Άγιο Πέτρο και τον Άγιο Αθανάσιο στο Κορωπί έχουν πολύ μεγαλύτερη ένταση και δραματικότητα. Και εδώ υπάρχουν όλα τα εικονογραφικά στοιχεία που συναντούμε στην τοιχογραφία στους Αγίους Θεοδώρους, (η ημικυκλική δόξα με το χέρι του Θεού και η μορφή του Σκυλογιάννη¹⁰⁸⁹ στο κατώτερο μέρος της σύνθεσης), μόνο που στο μνημείο του Μενιδίου τόσο ο άγιος όσο και το άλογο δείχνουν να αδιαφορούν για την ανδρική μορφή που κατατροπώνουν. Ο Άγιος Δημήτριος κοιτάζει απευθείας προς τη Θεοφάνεια και κρατά τη λόγχη προς τα πάνω, σαν λάβαρο. Το άλογο έχει

¹⁰⁸⁶Όπως οι παραστάσεις του Αγίου Θεοδώρου (Στρατηλάτη και Τήρωνος) στον βόρειο και τον νότιο ναό του Αγίου Δημητρίου στο Πούρκο, Χατζηδάκης-Μπίθα, *Ευρετήριο*, σελ. 34, εικ. 12, σελ. 179, 174-175, εικ. 21, η παράσταση του Αγίου Γεωργίου στον ναό της Παναγίας στα Φριλιγγιάνικα, στο ίδιο, σελ. 127, εικ. 25 και η παράσταση του Αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη στον ναό του Αγίου Βλασίου στην ίδια περιοχή, στο ίδιο, σελ. 118-119, εικ. 10. Οι παραπάνω τοιχογραφίες χρονολογούνται στα τέλη του 13ου αιώνα.

¹⁰⁸⁷Όπως ο Άγιος Γεώργιος στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου στο Γεράκι της Μάνης (τέλη 13ου-αρχές 14ου αιώνα), Μουτσόπουλος-Δημητροκάλλης, *Γεράκι*, σελ. 40-45, εικ. 65, έγχρ. πίν. 13, 14 και ο Άγιος Θεόδωρος στους ομώνυμους ναούς του Τσόπακα (τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα) και της Καφιόνας (β' μισό-τέλη 13ου αιώνα) στη Μέσα Μάνη, Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, σελ. 49-50, 92-93, εικ. 21, 50, σχέδ. 5.

¹⁰⁸⁸Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 215 και υποσημειώσεις. Δίδονται παραδείγματα του τύπου στη μνημειακή ζωγραφική και τις φορητές εικόνες από τον 14ο ως τον 16ο αιώνα. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη φορητή εικόνα του Αγίου Δημητρίου από την Κέρκυρα (τέλος 16ου-αρχές 17ου), Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, αρ. 69, σελ. 99-100, εικ. 49 και τις αντίστοιχες παραστάσεις σε δύο ναούς στο χωριό Κόκκινο της Θήβας, που αποδίδονται στους αδερφούς Γεώργιο και Φράγκο Κονταρή, Κοιλάκου, «Επισήμανση τοιχογραφιών», σελ. 199-200, εικ. 11.

¹⁰⁸⁹Συνήθως ο Άγιος Δημήτριος έφιππος εικονίζεται να ακοντίζει τον Βούλγαρο ηγεμόνα, Ιωάννη Ασάν (Σκυλογιάννη), που επιχειρήσε στις αρχές του 13ου αιώνα να εισβάλλει στη Θεσσαλονίκη. Στην εικαστική απόδοση του επεισοδίου από το ΚΑ' θαύμα του αγίου, Ιωακείμ Ιβηρίτης, «Λόγος εις τα θαύματα του Αγίου Δημητρίου», σελ. 369-372, οι βυζαντινοί καλλιτέχνες δανείστηκαν στοιχεία από την εικονογραφία του Αγίου Θεοδώρου, αντικαθιστώντας τον δράκοντα με το ιστορικό πρόσωπο του Βούλγαρου ηγεμόνα, Παπαμαστοράκης, «Ιστορίες και ιστορήσεις», σελ. 222-223, Παζαράς, «Εικονογραφικοί τύποι του Αγίου Δημητρίου», σελ. 44-45, Παπαμαστοράκης, «Ο Άγιος Δημήτριος ως πρότυπο ανδρείας», σελ. 32-33, Σέμογλου, «Τοιχογραφίες», σελ. 155, Τσιλιπάκου, «Στρατιωτικοί άγιοι», σελ. 351. Βλ. ενδεικτικά παράδειγμα από την ύστερη βυζαντινή περίοδο στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή στα Ανώγεια της Κρήτης (περ. 1320), Spatharakis, *Mylopotamos*, εικ. 82.

το κεφάλι εμπρός και παρελαύνει με ήρεμο βηματισμό, πατώντας πάνω στον Σκυλογιάννη. Στα άλλα δύο παραδείγματα ο άγιος λογχίζει την ανδρική μορφή, ενώ το άλογο καλπάζει ανασηκωμένο στα δύο πόδια. Μια αρκετά κοντινή παράσταση του 16ου αιώνα, εντοπίζεται στον ναό του Ταξιάρχη στο Στεφάνι Κορινθίας (1565), (εικ. 252 Α, Β), που έχει διακοσμηθεί από το εργαστήριο του ζωγράφου Θεοδοσίου Κακαβά. Τα πρότυπα του εργαστηρίου του εντοπίζονται στην κρητική αγιογραφία και ειδικότερα στις φορητές εικόνες¹⁰⁹⁰. Η σύνθεση των Αγίων Θεοδώρων υποδεικνύει αντίστοιχα πρότυπα και χαρακτηρίζεται από ένα αρκετά συντηρητικό πνεύμα. Εικονογραφικές ομοιότητες εντοπίζουμε και στην (σήμερα κατεστραμμένη) αντίστοιχη παράσταση, στον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι (εικ. 252 Α, Γ)¹⁰⁹¹. Υπάρχει το ίδιο τρίχρωμο βάθος και αντίστοιχη στάση του σώματος του αγίου και του αλόγου, το οποίο έχει το ίδιο χρώμα και πανομοιότυπη απόδοση των πίσω ποδιών. Και στο μνημείο της Πάρνηθας ο άγιος κοιτά απευθείας τη Θεοφάνεια, με βλέμμα σχεδόν απαθές αδιαφορώντας για την αντρική μορφή που κατατροπώνει.

Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, Άγιος Θεόδωρος Τήρων. Ο Πρόδρομος προφανώς θα συμπλήρωνε τη Δέηση, που θα απεικονιζόταν στο τέμπλο¹⁰⁹². Πολύ κοντά στο ιερό, κατά την τυπική διάταξη εικονίζεται και ο τιμώμενος Άγιος Θεόδωρος, έφιππος, δρακοντοκτόνος¹⁰⁹³ (εικ. 247). Σε μεγάλο βαθμό αντιγράφει την αντίστοιχη υστεροβυζαντινή παράσταση που υπερκάλυψε. Το στεματογύριο που φέρει στο κεφάλι εισάγεται στη μνημειακή ζωγραφική κατά τον 12ο αιώνα, στην απεικόνιση διαφόρων στρατιωτικών αγίων (Άγ. Δημήτριος, Άγ. Γεώργιος, Άγ. Προκόπιος, Άγ. Μερκούριος κ.α.) και συσχετίζεται με τον συμβολισμό του στέφανου του μάρτυρα¹⁰⁹⁴. Το στοιχείο αυτό είναι σύνηθες στην απεικόνιση στρατιωτικών

¹⁰⁹⁰ Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 407.

¹⁰⁹¹ Βλ. παρακάτω, σελ. 331. Για τις τοιχογραφίες του μνημείου προτείνουμε χρονολόγηση στο α' μισό του 18ου αιώνα.

¹⁰⁹² Στο Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 364, δεν αναφέρεται κτιστό τέμπλο. Στο παλαιό επίχρισμα που έχει διατηρηθεί στο ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου, δεν υπάρχουν ίχνη παρουσίας τέμπλου (εικ. 235). Αναφέρουμε σαν πιθανή την ύπαρξη τέμπλου με διαμόρφωση αντίστοιχη με τον ναό του Αγίου Γεωργίου τον Βουρδουμπά (εικ. 520). Εκεί η βόρεια είσοδος διαμορφώνεται με τη χρήση οριζόντιας ξύλινης δοκού και δεν εφάπτεται σε κανένα σημείο με τον βόρειο τοίχο.

¹⁰⁹³ Για τον εικονογραφικό τύπο βλ. παραπάνω, σελ. 207 κ. εξ.

¹⁰⁹⁴ Παπαμαστοράκης, «Ένα εικαστικό εγκώμιο», σελ. 232, υποσημ. 74-76, Rankon, *The Pretorian Guard*, σελ. 24-26. Προέρχεται από τη βυζαντινή αυλική ενδυμασία και αποτελούσε αποκλειστικό προνόμιο των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας. Πιθανόν

αγίων και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο¹⁰⁹⁵. Απαντά και σε ναούς της Αττικής, όπως για παράδειγμα στην παράσταση του Αγίου Δημητρίου στον Άγιο Πέτρο και τον Άγιο Αθανάσιο στο Κορωπί¹⁰⁹⁶ (εικ. 252 Β, Γ), στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό στο Μενίδι (εικ. 144) και στον Άγιο Γεώργιο τον Βουρδουμπά (εικ. 528).

Διακοσμητικά θέματα (β' στρώμα)

Κατά μήκος των πλάγιων τοίχων του κυρίως ναού, κάτω από τα διάχωρα των παραστάσεων σώζεται ποδέα με το χαρακτηριστικό θέμα των εναλλασσόμενων μαύρων και ερυθρών τεθλασμένων γραμμών (ζιγκ-ζαγκ), που είναι πολύ κοινό σε όλη τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου. Διατηρείται καλύτερα και σε μεγαλύτερη έκταση κάτω από την παράσταση του Αγίου Θεοδώρου και του Αγίου Νικολάου στον νότιο τοίχο. Αντίστοιχη ποδέα εντοπίζεται και σε αρκετά ακόμα μνημεία των Αχαρνών¹⁰⁹⁷.

Πάνω από τις παραστάσεις αναπτύσσεται ζώνη από επιμήκη ορθογώνια πλακίδια, που απομιμούνται μαρμάρια, με εναλλαγή τριών χρωμάτων και σχηματοποιημένες φλεβώσεις. Πανομοιότυπο κόσμημα εντοπίζεται μεταξύ της α' και β' ζώνης τοιχογραφιών στον ναό της Αγίας Παρασκευής στο Μαρκόπουλο (1741), (εικ. 253, 254)¹⁰⁹⁸, στο πάνω μέρος των τοιχογραφιών στον Προφήτη Ηλία στο Κορωπί και στον Άγιο Αθανάσιο στον Κουβαρά¹⁰⁹⁹. Αντίστοιχο κόσμημα με επιμήκη πλακίδια στους ίδιους χρωματισμούς (μπλε, γαιώδες κίτρινο, θαλασσί, ερυθρό) υπάρχει στους λίθινους κοσμήτες που περιτρέχουν εσωτερικά τους τοίχους του καθολικού

να σχετίζεται με την αρχαία Ελλάδα, όπου συνηθιζόταν να στεφανώνουν τους νικητές στις αθλητικές δοκιμασίες ή τους στρατιωτικούς ως επιβράβευση των επιτυχιών τους στις εκστρατείες. Ο Παπαμαστοράκης παραθέτει αρκετά παραδείγματα από τον 12ο και 13ο αιώνα. Βλ. και Παζαράς, *Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη*, σελ. 267, υποσημ. 2086.

¹⁰⁹⁵ Αναφέρουμε ενδεικτικά τον Άγιο Δημήτριο στο καθολικό της μονής Φιλανθρωπητών, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπητών*, σελ. 97, 98, πίν. 13, 14β, 59, στη μονή Ντίλιου, Λίβα-Ξανθάκη, *Οι τοιχογραφίες της μονής Ντίλιου*, σελ. 109, εικ. 41, στο καθολικό της μονής Βαρλαάμ και στον ναό της Ρασιώτισσας, Γούναρης, *Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων*, σελ. 150, πίν. 41α, 46β και αρκετούς αγίους, ανάμεσα στους οποίους και ο Άγιος Θεόδωρος στον ναό της Μεταμορφώσεως στη Βελτισία Ιωάννινων, Stavrouroulou-Makri, *Les peintures murales*, πίν. 47-51.

¹⁰⁹⁶ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 12, 26.

¹⁰⁹⁷ Στον Άγιο Γεώργιο τον Βουρδουμπά, τον Άγιο Νικόλαο στη Βαρυμπόμπη, την Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα και τον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι.

¹⁰⁹⁸ Λάζαρη, «Οι τοιχογραφίες του ναού», σελ. 214, εικ. 23.

¹⁰⁹⁹ Μπούρας, *όπ. π.*, εικ. 67, 180-181.

της μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα¹¹⁰⁰ (1731), (εικ. 255). Η απομίμηση ορθομαρμάρωσης απαντά από την παλαιοχριστιανική εποχή¹¹⁰¹ είτε ως απλές μαρμάρινες πλάκες με νερά, είτε με ένθετο διακοσμητικό στοιχείο (π.χ. κύκλος ή ρόμβος). Κατά την ύστερη περίοδο απεικονίζεται συχνότερα και η δεύτερη μορφή¹¹⁰². Με μεγάλη συχνότητα απαντά και κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους, όπως για παράδειγμα στο καθολικό του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά (1527) στα Μετέωρα¹¹⁰³ και στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα¹¹⁰⁴ (1545/1546).

Τεχνοτροπικά στοιχεία-Χρονολόγηση (β' στρώμα)

Οι παραστάσεις στον ναό των Αγίων Θεοδώρων έχουν όλα εκείνα τα γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν την τέχνη του εργαστηρίου του Γεωργίου Μάρκου. Οι μορφές είναι στατικές χωρίς ένταση και δραματικότητα. Γενικά έχουν σωστές αναλογίες και είναι εύρωστες. Η πτυχολογία είναι σχηματοποιημένη και αποδίδεται με σκούρες γραμμές και αυξομείωση των τόνων του κύριου χρώματος της επιφάνειας. Τα κεφάλια είναι ωσειδή, της Αγίας Παρασκευής λίγο πιο στρογγυλό, τα μάτια μεγάλα αμυγδαλωτά, οι μύτες μακριές και λεπτές και τα στόματα μικρά. Τα περιγράμματα σχεδιάζονται με έντονες μαύρες γραμμές, που κάποιες φορές υπερισχύουν της ζωγραφικής επιφάνειας, όπως για παράδειγμα στην παράσταση του Αγίου Νικολάου, όπου το περίγραμμα του κεφαλιού είναι τόσο έντονο, ώστε να διακρίνεται από μακριά (εικ. 244).

Οι δύο στρατιωτικοί άγιοι που εικονίζονται στον ναό, παρότι είναι έφιπποι και κατατροπώνουν τους αντιπάλους τους, χαρακτηρίζονται γενικά από συντηρητική απόδοση με αναγωγή σε παλαιότερα κρητικά πρότυπα. Η σύνθεση με τον Άγιο Δημήτριο είναι πιο προσεγμένη τόσο στο σχέδιο, όσο και στην απόδοση των πτυχώσεων των ενδυμάτων. Ο κόκκινος χιτώνας πέφτει με τρόπο πιο φυσικό πάνω στα πόδια του ιππέα, ενώ οι χρυσές πτέρυγες φαίνεται να ακολουθούν την ελαφριά στροφή του

¹¹⁰⁰ Kido, «Η μονή της Παναγίας Φανερωμένης», πίν. 12-20, 32.

¹¹⁰¹ Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, σελ. 309, για παραδείγματα.

¹¹⁰² Βλ. ενδεικτικά στον ναό του Αγίου Νικολάου Ορφανού (1310-1320), Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, σελ. 214-215, πίν. 116 και στον Άγιο Νικήτα κοντά στα Σκόπια (1321), Μαρκοβιέ, *Saint Niketas*, εικ. 8, 86.

¹¹⁰³ Μπεκιάρης, *Θεοφάνης ο Κρης*, σελ. 47, εικ. 48, στον νάρθηκα, αριστερά από το «Άνωθεν οί Προφήται» και πάνω από την ποδέα. Βλ. και Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, πίν. σελ. 324-326.

¹¹⁰⁴ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, σελ. 76-77, παράρτ. εικ. 35.

κορμού. Αντίθετα ο μανδύας κυματίζει πίσω από τον άγιο με τρόπο εντελώς διακοσμητικό. Εντύπωση προκαλεί η λεπτομέρεια στην απόδοση της στρατιωτικής ενδυμασίας και της ιπποσκευής. Η μικροσκοπική κεφαλή του αλόγου¹¹⁰⁵ στην απόληξη του πλαισίου της σέλλας μας θυμίζει τις μορφές (δύο αντικριστές σφίγγες και ένα χερουβείμ), που κοσμούν τον θώρακα νεαρού ολόσωμου στρατιωτικού αγίου (Προκόπιος;) ή την περικεφαλαία του Αγίου Μερκουρίου (δύο προσωπεία) στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα (1545/1546), (εικ. 256)¹¹⁰⁶. Τέτοιου είδους μάσκες-προσωπεία (με συχνότερο θέμα τη μετωπική μάσκα λεοντοκεφαλής) απαντούν συχνά τόσο σε πρώιμα, όσο και μεταγενέστερα κρητικά έργα¹¹⁰⁷. Ο Μ. Χατζηδάκης¹¹⁰⁸ εντοπίζει την προέλευση των μοτίβων αυτών στην αναγεννησιακή θεματολογία. Ανάλογα μοτίβα απαντούν συχνά σε φορητές εικόνες με στοιχεία της ιταλικής αναγέννησης¹¹⁰⁹. Κάποια αντίστοιχη παράσταση θα πρέπει να είχε ως πρότυπο και ο ζωγράφος των Αγίων Θεοδώρων. Με αντίστοιχο τρόπο αποδίδεται η ιπποσκευή, εκτός από την απόληξη με την κεφαλή-μινιατούρα, στην παράσταση του Αγίου Δημητρίου (εικ. 251 Β) στον Άγιο Αθανάσιο στο Κορωπί¹¹¹⁰, όπως και στις παραστάσεις του Αγίου Δημητρίου (εικ. 251 Γ) και του Αγίου Γεωργίου στον

¹¹⁰⁵ Μοναδικό παράλληλο στην Αττική εντοπίζουμε στον ναό της Παναγίας Ραπεντόσα στην Εκάλη, όπου η σέλλα του Αγίου Δημητρίου απολήγει σε κεφαλή πουλιού. Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 122-123 (εικ. 257 Γ). Ο συγγραφέας χρονολογεί τις τοιχογραφίες του ναού από τα τέλη του 16ου ως τις αρχές του 17ου αιώνα. Από τη φωτογραφία που παρατίθεται είναι εμφανείς οι δυτικές επιρροές και στην πανοπλία του Αγίου Δημητρίου, όπου ο αριστερός ώμος καλύπτεται από λεοντοκεφαλή.

¹¹⁰⁶ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, σελ. 77-88, εικ. 157, 165, παράρτ. εικ. 11.

¹¹⁰⁷ Στο ίδιο, εικ. 33, παράρτ. εικ. 12-13, εικ. 209, παράρτ. εικ. 14, στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα (1545/1546) οι λεοντοκεφαλές στην οριζόντια μεταλλική νευρίδα στους θώρακες του Αγίου Γεωργίου, εικ. 151, του Αγίου Ευσταθίου, εικ. 158, και του Αγίου Βίκτωρα, εικ. 162. Αντίστοιχη υπάρχει στον θώρακα του Αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη και του Αγίου Δημητρίου στο καθολικό του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά στα Μετέωρα (1527), Μπεκιάρης, *Θεοφάνης ο Κρης*, σελ. 124-125, εικ. 124, 125.

¹¹⁰⁸ Χατζηδάκης, *όπ. π.*, σελ. 78.

¹¹⁰⁹ Όπως η εικόνα του Μ. Δαμασκηνού (πριν το 1571), όπου οι Άγιοι Σέργιος και Βάκχος φορούν θώρακες και περικνημίδες που διακοσμούνται με λεοντοκεφαλές και μυθικές μορφές, Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, αρ. 25, σελ. 48-50, εικ. 26-28, 137 και η εικόνα της Ένθρονης Βρεφοκρατούσας Θεοτόκου του Εμ. Τζάνε (1650), όπου τα ερεισίχειρα απολήγουν σε προτομές αγένειων νέων, Βοκοτόπουλος, *όπ. π.*, αρ. 77, εικ. 216-219 (εικ. 257 Α). Το εικονογραφικό αυτό στοιχείο εντοπίζεται και σε όψιμες φορητές εικόνες με δυτικές επιρροές, όπως για παράδειγμα στην εικόνα του Αγίου Δημητρίου έφιππου που προέρχεται από την μονή Καρακάλου στο Άγιο Όρος και χρονολογείται από επιγραφή στο 1758, Παπαδημητρίου-Τριφόνα, «Εικόνες», σελ. 334-336, εικ. 171 (εικ. 258). Εκεί η λαβή του ξίφους του Αγίου απολήγει σε κεφαλή πουλιού.

¹¹¹⁰ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 26.

Άγιο Πέτρο στο Κορωπί¹¹¹¹, έργα που αποδίδονται στο εργαστήριο του Γεωργίου Μάρκου.

Παρατηρήσεις για το πλάσιμο των προσώπων μπορούν να γίνουν μόνο στις περιπτώσεις του Αγίου Βλασίου και του Προδρόμου, καθώς αυτά σώζονται σε καλύτερη κατάσταση από τα υπόλοιπα. Χρησιμοποιείται σκούρος καστανός προπλασμός. Η μετάβαση στα φωτεινά μέρη είναι απότομη και σκληρή. Οι κρόταφοι, οι παρειές, η περιοχή κάτω από τα μάτια και πάνω από το στόμα έχουν έντονες σκιές. Μικρές λευκές πινελιές χρησιμοποιούνται για να φωτίσουν διάφορα σημεία του προσώπου. Οι ρυτίδες είναι έντονες και αποδίδονται με ανοιχτόχρωμες γραμμές. Οι ρυτίδες πάνω από τα μάτια ουσιαστικά αποτελούν καμπύλες γραμμές που κατεβαίνουν προς το σημείο γένεσης της μύτης. Η σύγκριση ανάμεσα στη μορφή του Αγίου Βλασίου στους Αγίους Θεοδώρους και στον Άγιο Πέτρο στη Χασιά (εικ. 259), μας δείχνει μεγάλες ομοιότητες στο σχήμα και το μέγεθος του προσώπου, στην απόδοση όλων των χαρακτηριστικών του, στην απόδοση της κόμης και της γενειάδας, αλλά και στο γενικό πλάσιμο. Ακόμα οι σταυροί του ωμοφορίου είναι όμοιοι και διαφέρουν μονάχα στο χρώμα. Θα μπορούσαμε κάλλιστα να υποστηρίξουμε ότι οι δυο μορφές έχουν γίνει από το ίδιο χέρι. Η σύγκριση ανάμεσα στη μορφή του Προδρόμου στους Αγίους Θεοδώρους και στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στο Μενίδι (εικ. 260), παρά τις δυσκολίες λόγω των επιζωγραφήσεων και της κακής κατάστασης διατήρησης των τοιχογραφιών, δείχνει επίσης μεγάλες ομοιότητες σε όλα τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά που αναφέραμε παραπάνω.

Η επισήμανση των επιμέρους εικονογραφικών και τεχνοτροπικών στοιχείων του τοιχογραφικού συνόλου στους Αγίους Θεοδώρους, μας οδηγεί ώστε να εντάξουμε και αυτό το μνημείο στην καλλιτεχνική παραγωγή του εργαστηρίου του Γεωργίου Μάρκου. Η προσκόλληση στα έργα των πρώιμων κρητικών αγιογράφων, μάλλον τοποθετεί τις τοιχογραφίες στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα.

¹¹¹¹ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 12, 9.

B1. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος

(Εικ. 261-316)

Θέση: Επί της πλατείας Αγίου Βλασίου.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 214, εικ. 286, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 68, Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Νομών Αττικής και Πειραιώς» (1973), σελ. 58, ο ίδιος, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Νομών Αττικής, Πειραιώς και Νήσων» (1973-74), σελ. 182-183, Παπασωτηρίου, *Χρονικό των Αχαρνών*, σελ. 22 κ. εξ, Τανούλας, «Άγιοι Ανάργυροι», σελ. 186, σχέδ. σελ. 187, Αναγνωστόπουλος, *Ο Πολιούχος των Αχαρνών*, σελ. 9, 70-71, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 92, 214, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 77-78, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 196, Πάλλης *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 150-152, εικ. 57, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 707-708, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 85-90. Πάλλης, «Η μονή του Αγίου Σπυριδώνος στον Πειραιά», σελ. 191, ο ίδιος, «Τοπογραφικά», σελ. 117.

Χάρτης:-

Χρονολόγηση: 16ος-17ος αι. (Ορλάνδος).

Ο ναός βρίσκεται στην κεντρική πλατεία του δήμου Αχαρνών (οδός Πινδάρου). Η μνήμη του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου τιμάται στις 8 Μαΐου¹¹¹² και σύμφωνα με την παράδοση ο λαός τον επικαλείται για την ευφορία των αμπελιών και τον καλό τρύγο¹¹¹³. Δικαιολογείται έτσι η αφιέρωση ναού που βρίσκεται στο κέντρο του αγροτικού οικισμού Μενίδι, στη μνήμη του Ευαγγελιστή.

Ο βόρειος τοίχος του εφάπτεται με τον νότιο του νεότερου μητροπολιτικού ναού του Αγίου Βλασίου¹¹¹⁴ (εικ. 261), του οποίου αποτελεί

¹¹¹² Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής*, τόμ. Β', σελ. 135, «Τῷ αὐτῷ μηνὶ Η'. μνήμη τοῦ ἁγίου Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ ἸΩΑΝΝΟΥ τοῦ θεολόγου· ἦτοι ἡ σύναξις τῆς ἁγίας κόνεως τῆς ἐκπορευομένης ἐκ τοῦ τάφου αὐτοῦ ἤγουν ἐκ τοῦ μάννα». Ο Σπ. Αναγνωστόπουλος, (*Ο Πολιούχος των Αχαρνών*, σελ. 70-71), αναφέρει ότι από το 1987 άρχισε ο πανηγυρικός εορτασμός του Αγίου στις 26 Σεπτεμβρίου (Μετάσταση Αγίου Ιωάννου Θεολόγου), με τη συμμετοχή αρχιερέα.

¹¹¹³ Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 707.

¹¹¹⁴ Το 1886 ο δήμος Αχαρνών αγόρασε το οικοπέδο «900 πήχεων», όπου χτίστηκε ο νέος ναός του Αγίου Βλασίου «μεθ' ὄλων τῶν ἐπ' αὐτοῦ ἐρειπίων» από τη μονή Κλειστών,

παρεκκλήσιο. Κατά την ανοικοδόμηση του νέου ναού ο δυτικός του τοίχος πιθανόν αναδιατάχθηκε και διαμορφώθηκε σε θύρα εισόδου, όπως συμπεραίνουμε από το φραγμένο άνοιγμα του νότιου τοίχου και την πολύ μικρή απόσταση που έχει από τη σημερινή είσοδο (εικ. 264). Δεν αναφέρεται σε δημοσιευμένα αρχεία και πηγές. Ο Στ. Μουζάκης¹¹¹⁵ σημειώνει ότι παλαιότερα ο ναός αποτελούσε μετόχι της Μονής Κλειστών. Στο μνημείο πραγματοποιήθηκαν το 1972-73 εκτεταμένες εργασίες αποκατάστασης από την 1η ΕΒΑ¹¹¹⁶.

Τυπολογικά στοιχεία

Είναι μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός (4,80μ. Χ 6,50μ.)¹¹¹⁷, με τρίπλευρη εξωτερικά χαμηλή αψίδα ιερού (εικ. 262-266). Η αψίδα, όπως και ο ανατολικός τοίχος ακριβώς πάνω από την κόγχη, διατρυπάται από μικρό άνοιγμα του τύπου της φωτιστικής θυρίδας. Στον βόρειο τοίχο του ιερού υπάρχει μικρή κόγχη πρόθεσης και αντίστοιχη διακονικού στον νότιο τοίχο (εικ. 268). Παρουσιάζει ιδιαιτερότητα στη στέγαση του ιερού. Αυτή

Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 64, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 77, ο ίδιος, *Παλιά μοναστήρια*, σελ. 79, σημείωση 72. Το σχετικό συμβόλαιο (4867/1886), που συντάχθηκε την Πέμπτη στις 18 Δεκεμβρίου 1886 από τον Αθηναίο συμβολαιογράφο Ιωάννη Πέππα, αναφέρει ο Σπ. Αναγνωστόπουλος, (*Ο Πολιούχος των Αχαρνών*, σελ. 15) και δημοσιεύει φωτοτυπία του πρωτοτύπου ο Δ. Γιώτας, (*Παλιά μοναστήρια*, σελ. 240-244, Α.Ε. 38 Αρ. 4867). Τα εγκαίνια του νέου ναού πραγματοποιήθηκαν το 1900 από τον μητροπολίτη Αθηνών Προκόπιο, Γκίρας, όπ. π., σελ. 65. ΒΔ του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου υπήρχε μεταβυζαντινή εκκλησία του Αγίου Βλασίου και στη θέση που χτίστηκε ο νέος ναός υπήρχε εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης. Η Αγία Αικατερίνη και ο Άγιος Ιωάννης ήταν ερειπωμένοι. Ο πρώτος ναός κατεδαφίστηκε και ο δεύτερος ανακαινίστηκε. Ο τρίτος ναός που ήταν στην ευρύτερη περιοχή (Άγιος Βλάσιος, μπροστά από το σημερινό μουσείο της ΙΛΕΑ) κατεδαφίστηκε. Σήμερα ο καθεδρικός ναός της πόλης είναι τρισυπόστατος και πανηγυρίζει εκτός της 11ης Φεβρουαρίου (Αγίου Βλασίου), την Παρασκευή μετά το Πάσχα (Ζωοδόχου Πηγής) και την 25η Νοεμβρίου (Αγίας Αικατερίνης), Αναγνωστόπουλος, όπ. π., σελ. 10.

¹¹¹⁵ Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 85. Η μονή Κλειστών είχε μετόχι στο κέντρο του Μενιδίου, που περιλάμβανε και την εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης, Γιώτας, *Παλιά μοναστήρια*, σελ. 79.

¹¹¹⁶ Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Νομών Αττικής και Πειραιώς» (1973), σελ. 58, ο ίδιος, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Νομών Αττικής, Πειραιώς και Νήσων» (1973-74), σελ. 182-183. Ο ναός είχε υποστεί επικίνδυνες ρωγμές στην καμάρα και σοβαρές αλλοιώσεις από μεταγενέστερες επεμβάσεις. Έγιναν εργασίες στήριξης, ανακεράμωσης, ανακατασκευής επιχρισμάτων με τρόπο ώστε να είναι εμφανή τα εντοιχισμένα αρχαία γλυπτά, συντήρησης τοιχογραφιών και τοποθετήθηκε ηλεκτρολογική εγκατάσταση. Των εργασιών επίβλεπε η Μ. Λάζαρη-Ευστρατοπούλου.

¹¹¹⁷ Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 214. Σύμφωνα με τον Δ. Γιώτα, (*Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 77), οι διαστάσεις του ναού είναι 4,55μ. Χ 6,50 μ.

πραγματοποιείται με τεταρτοσφαίριο που βαίνει σε δύο ημιχώνια¹¹¹⁸ (εικ. 267, 268). Η γένεση του τεταρτοσφαιρίου συμπίπτει με τη γένεση της καμάρας που στεγάζει τον κυρίως ναό. Πρόκειται για τον μικρότερο καμαροσκέπαστο ναό της Αττικής όπου εφαρμόζεται αυτή η ιδιαιτερότητα στη θολοδομία¹¹¹⁹. Άλλοι ναοί με αυτήν την ιδιαιτερότητα είναι: η Αγία Άννα στην περιοχή του Ελαιώνα (πριν το 1749)¹¹²⁰, ο Άγιος Πέτρος στη Χασιά (16ος-17ος)¹¹²¹, η Παναγία του Μπόσκου ή Καθαρού (πριν το 1758)¹¹²², ο Άγιος Νικόλαος Λειμόνα (1792)¹¹²³ στη Σαλαμίνα και ίσως το καθολικό της μονής του Αγίου Σπυριδώνος στον Πειραιά¹¹²⁴. Η στέγαση του ιερού με

¹¹¹⁸ Ο Τ. Τανούλας στο άρθρο του για τους Αγίους Αναργύρους Κολοκύνθη (Μετόχι Παναγίου Τάφου), δημιουργεί μια τυπολογική κατάταξη για μια ομάδα μεταβυζαντινών ναών της Αττικής, δρομικούς, με θολωτή κάλυψη στον κυρίως χώρο που καταλήγει στα δύο άκρα ή μόνο στο ένα σε τεταρτοσφαίρια που βαίνουν σε ημιχώνια. Σε αυτήν την κατάταξη ο ναός του Μενιδίου εντάσσεται στον Δ' τύπο, («Άγιοι Ανάργυροι», σελ. 186), σχέδ. σελ. 187, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 152, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 85-86.

¹¹¹⁹ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 152, ο ίδιος, «Η Μονή του Αγίου Σπυριδώνος στον Πειραιά», σελ. 191.

¹¹²⁰ Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 147, εικ. 194, Τανούλας, *όπ. π.*, σελ. 186, εικ. 8, Ρωπαϊτού-Τσαπαρέλη, *Ο Ελαιώνας της Αθήνας*, σελ. 85-86, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 464-465, εικ. 242-243.

¹¹²¹ Ορλάνδος, *όπ. π.*, σελ. 212, εικ. 283, 284, Koder- Hild, *Hellas und Thessalia*, σελ. 139, Τανούλας, *όπ. π.*, σελ. 186, σχέδ. σελ. 187 και σημείωση 27, όπου αναφέρει ότι ο ναός αποτελείται από έναν πυρήνα τύπου Δ, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 130-132, εικ. 46-47.

¹¹²² Ευγγόπουλος, *Εκκλησίες και μοναστήρια της Σαλαμίνας*, σελ. 15, Ορλάνδος, «Αι καμαροσκέπαστοι βασιλικοί των Αθηνών», σελ. 302-303, εικ. 18, Τανούλας, *όπ. π.*, σελ. 186, Πάλλης, «Η μονή του Αγίου Σπυριδώνος στον Πειραιά», σελ. 191 και σημείωση 45.

¹¹²³ Φουρικής, «Ο Άγιος Νικόλαος της Σαλαμίνας», σελ. 121-141, Ευγγόπουλος, *όπ. π.*, σελ. 15, Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Νομού Πειραιώς» (1967), σελ. 158, πίν. 118-119, Τανούλας, *όπ. π.*, σελ. 186, εικ. 8, 10-11. Η χρονολογία 1792, αντί του 1742 που αναφέρεται στη βιβλιογραφία, βασίζεται σε νέα ανάγνωση της επιγραφής (σε εντοιχισμένη μαρμάρινη επιτύμβια στήλη) του βόρειου τοίχου, από τον Σταύρο Μαμαλούκο, Πάλλης, «Η μονή του Αγίου Σπυριδώνος στον Πειραιά», σελ. 193, σημείωση 44.

¹¹²⁴ Η μονή πλέον δεν υπάρχει. Υπέσθη σημαντικές ζημιές κατά τη διάρκεια της Επανάστασης το 1827 και πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες επισκευαστικές εργασίες τα έτη 1830-1833. Ο Γ. Πάλλης επιχειρεί βασισόμενος σε διάσπαρτες απεικονίσεις και γραπτές μαρτυρίες να ανασυνθέσει στοιχεία από την ιστορία και τη μορφή της μονής. Με οδηγό μια απεικόνιση του καθολικού μέσα από το διαβατικό (Christian Hansen 1834), Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *Αθήνα*, σελ. 66, εικ. 55, εντοπίζει κοινά στοιχεία με την ομάδα αυτή των ναών Αθηνών, Αττικής και Σαλαμίνας, τα οποία στεγάζονται με καμάρα που καταλήγει ανατολικά σε τεταρτοσφαίριο επί ημιχωνίων, (*Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 424-429, εικ. 214-215) και («Η μονή του Αγίου Σπυριδώνος στον Πειραιά» σελ. 187, εικ. 1 και σελ. 190, εικ. 5), όπου απεικονίζεται αναπαράσταση της κάτοψης, της κατά μήκος τομής και της βόρειας όψης του καθολικού από τον Στ. Μαμαλούκο.

τεταρτοσφαιρίο που βαίνει σε ημιχώνια επιχωριάζει σε ναούς της Αθήνας, των περιχώρων της και της Σαλαμίνας και αναγνωρίζεται ως επίδραση της ισλαμικής θολοδομίας¹¹²⁵. Θεωρείται ότι εφαρμόστηκε για πρώτη φορά τον 16ο αιώνα στον ερειπωμένο σήμερα ναό του Αγίου Διονυσίου, κάτω από τον βράχο του Αρείου Πάγου¹¹²⁶.

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Στον ναό του Αγίου Ιωάννη, εξωτερικά υπάρχει σαφής διάκριση στη στέγαση της καμάρας και του τεταρτοσφαιρίου¹¹²⁷ (εικ. 263, 269). Υπάρχει εμφανής υψομετρική διαφορά στο επίπεδο της κεράμωσης του κυρίως ναού ¹¹²⁸ από την αντίστοιχη του ιερού βήματος, χωρίς να γίνεται προσπάθεια να καλυφθεί. Ο προσανατολισμός των κεράμων του τελευταίου τμήματος ακολουθεί τη διάταξη των ημιχωνίων και του τεταρτοσφαιρίου. Έτσι η στέγαση εξωτερικά διαιρείται σε τρία τμήματα.

Ο ναός είναι επιχρισμένος εξωτερικά και εσωτερικά (στα σημεία που δεν σώζονται τοιχογραφίες) και έτσι δεν είναι εμφανής η τοιχοποιία του. Από την φωτογραφία του 1972 της Ρ. Ανδρεάδη (εικ. 263) στην αψίδα, όπου έχει καταπέσει μέρος του επιχρίσματος, διακρίνεται κανονική αργολιθοδομή όπως και ένα μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος δεξιά (τοποθετημένο οριζόντια), ίσως επιτύμβιος κιονίσκος. Αρκετά είναι τα εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση στο εξωτερικό του ναού, που είναι ορατά σήμερα. Η διαμόρφωση της δυτικής πλευράς παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το τόξο πάνω από την είσοδο έχει ανακατασκευαστεί με τη χρήση πλίνθινων θολιτών (ως κορυφαίος χρησιμοποιήθηκε πωρόλιθος), κατά τη διάρκεια των εργασιών

¹¹²⁵ Οι Travlos-Frantz, («The Church of St. Dionysios», σελ. 177), εντοπίζουν ως άμεσα πρότυπα αυτού του τύπου στέγασης τα τζαμιά και τα τουρκικά δημόσια κτίσματα της Αθήνας, από Τούρκους τεχνίτες. Βλ. και Τανούλας, «Άγιοι Ανάργυροι», σελ. 186, 188, Πάλλης, «Η μονή του Αγίου Σπυρίδωνος στον Πειραιά», σελ. 191.

¹¹²⁶ Travlos-Frantz, όπ. π., Τανούλας, όπ. π., σελ. 186. Καθώς ήταν ο μητροπολιτικός ναός της Αθήνας στάθηκε ίσως το πρότυπο για τις άλλες μεταγενέστερες εκκλησίες της ομάδας, τόσο της Αθήνας όσο και των χωριών της Αττικής.

¹¹²⁷ Στους ναούς που ανήκουν στους τύπους Β, Γ, και Δ της κατάταξης του Τανούλα, αποτελεί κοινό εξωτερικό χαρακτηριστικό η διάκριση της καμάρας και των τεταρτοσφαιρίων από το υπόλοιπο σώμα του ναού, με την υπερέψωσή τους σε μια βάση με λοξά κομμένες τις γωνίες της, εκεί που αντιστοιχούν τα ημιχώνια, Ορλάνδος, «Αι καμαροσκέπαστοι βασιλικαί των Αθηνών», σελ. 295-296, Τανούλας, όπ. π., σελ. 186. Ωστόσο στον Άγιο Ιωάννη στο Μενίδι δεν εφαρμόζεται μια τέτοια υπερέψωση της στέγασης του ναού, καθώς ίσως δεν επιτρέπεται από το πολύ μικρό του μέγεθος.

¹¹²⁸ Είναι τοποθετημένοι με προσανατολισμό Β-Ν.

αποκατάστασης του 1972, οπότε και τοποθετήθηκε η ξύλινη πόρτα εισόδου¹¹²⁹. Επάνω από την θύρα εισόδου υπάρχει αβαθής κόγχη που προφανώς χρησίμευε ως προσκυνητάρι. Διακοσμείται με πλίνθινο τόξο, πιθανόν ανακατασκευασμένο, ενώ τμήματα πωρόλιθου χρησιμοποιούνται ως παραστάδες του τόξου (εικ. 264, 277). Η νότια παραστάδα έχει επιχριστεί. Εκατέρωθεν της θύρας εισόδου έχουν εντοιχιστεί συμμετρικά δύο ανθεμωτές απολήξεις αρχαίων επιτύμβιων στηλών. Στο ύψος γένεσης του τόξου της θύρας δεξιά, έχει εντοιχιστεί μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος, που βοηθά στη διαμόρφωση ορθογώνιας κόγχης. Αντίστοιχη κόγχη υπάρχει και αριστερά, στη βάση της οποίας υπάρχει εντοιχισμένο τμήμα (πιθανόν) επιστυλίου, όπου διαγράφεται ιωνικό κυμάτιο με αστράγαλο, παλαιοχριστιανικής εποχής¹¹³⁰ (εικ. 278).

Στον νότιο τοίχο του ναού, εξωτερικά και προς τη δυτική πλευρά υπάρχει φραγμένο άνοιγμα¹¹³¹ (εικ. 279, 280). Προφανώς αποτελούσε θύρα με οριζόντιο ανώφλι και ανακουφιστικό τόξο. Η μικρή απόσταση από τον δυτικό τοίχο ίσως υποδηλώνει ότι αποτελούσε την κεντρική θύρα εισόδου. Το τόξο διαμορφώνεται με πλίνθους στο ανώτερο τμήμα και λίθους. Κάτω από το τόξο χρησιμοποιείται τμήμα μαρμάρινου μεσοβυζαντινού επιστυλίου ή κοσμήτη ως υπέρθυρο του ανοίγματος. Το αρχιτεκτονικό μέλος διακοσμείται από έξι συνεχόμενους κύκλους, σε χαμηλό ανάγλυφο. Οι δύο πρώτοι κύκλοι είναι τριπλοί και οι υπόλοιποι διπλοί. Αυτοί από αριστερά προς τα δεξιά περιλαμβάνουν: σταυρό με διαπλατυνόμενες κεραίες (σώζεται περίπου ο μισός), πλέγμα λημνίσκων, πυροστρόβιλο, σταυρό με διαπλατυνόμενες κεραίες, πυροστρόβιλο και τετράφυλλο ρόδακα. Τα διακοσμητικά θέματα που χρησιμοποιούνται είναι πολύ κοινά κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο¹¹³² και απαντούν στη διακόσμηση

¹¹²⁹ Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Νομών Αττικής και Πειραιώς» (1973), σελ. 58.

¹¹³⁰ Σχετικά με το ιωνικό κυμάτιο σε παλαιοχριστιανικά γλυπτά βλ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, σελ. 69.

¹¹³¹ Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 88 και εικόνα στη σελ. 90, Πάλλης, «Τοπογραφικά», εικ. 2.

¹¹³² Ενδεικτικά βλ., Grabar, *Sculptures Byzantines du Moyen Age*, Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών* και Δρανδάκης, *Βυζαντινά γλυπτά της Μάνης*.

επιστυλίων¹¹³³, θωρακίων¹¹³⁴, σαρκοφάγων¹¹³⁵, κιονόκρανων¹¹³⁶ και άλλων αρχιτεκτονικών μελών. Από τα παραδείγματα που παρατίθενται, θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε το αρχιτεκτονικό μέλος στον ναό του Μενιδίου στον 11ο αιώνα, ίσως και αργότερα¹¹³⁷. Δυτικά της αριστερής παραστάδας υπάρχει τμήμα λοξότμητου κοσμήτη με πλέγμα τριμερών ταινιών που συναντώνται κατά οξεία γωνία (pointed guilloche). Το διακοσμητικό αυτό θέμα είναι πολύ κοινό στον 12ο αιώνα¹¹³⁸, όπου μπορούμε να τοποθετήσουμε και το αρχιτεκτονικό μέλος στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο.

Στο εσωτερικό, ανάμεσα από τα δύο πλευρικά ημιχώνια και ακριβώς πάνω από την κόγχη του ιερού υπάρχει τυφλό αψίδωμα, στο τύμπανο του οποίου διανοίγεται το άνοιγμα του ανατολικού τοίχου (εικ. 270). Το αψίδωμα έχει ημικυκλικό τόξο με λίθινους θολίτες εμφανείς στο εσωράχιο. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας, ακριβώς πάνω από το μικρό παράθυρο, έχει καταπέσει τμήμα της τοιχογραφίας. Σε εκείνο το σημείο υπάρχει τοποθετημένο μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος. Διακρίνονται ακόμα πλίνθοι με συνδετικό κονίαμα (εικ. 275). Στη βάση του ορθογωνίου που βαίνει το τεταρτοσφαίριο έχουν τοποθετηθεί πλίνθοι περιμετρικά, που προεξέχουν ως κοσμήτης¹¹³⁹ (εικ. 268).

¹¹³³ Για παράδειγμα βλ. Μπούρας, «Το τέμπλο της Παναγίας Κρίνας», σελ. 166-167, πίν. 31 β, δ, (πυροστρόβιλοι, 11ος) και Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, σελ. 120, αρ. 160 (ρόδακες, 11ος).

¹¹³⁴ Για παράδειγμα βλ. Sheppard, «Byzantine Carved Marble Slabs», σελ. 69, 70, εικ. 10 (πυροστρόβιλοι, ρόδακες, 11ος), Δημητράκοπούλου-Σκυλογιάννη, «Ανάγλυφα θωράκια», σελ. 160, Θωράκιο Τ. 1108, εικ. 21 (πυροστρόβιλος, 10ος-11ος).

¹¹³⁵ Για παράδειγμα βλ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, πίν. 3 α, αρ. 2 (πλέγμα λημνίσκων, 11ος-12ος), πίν. 44 β, αρ. 55 (σταυρός, 12ος), πίν. 50 α-β, αρ. 64 (πυροστρόβιλοι, 11ος-12ος).

¹¹³⁶ Για παράδειγμα βλ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *όπ. π.*, σελ. 144, αρ. 196 (πυροστρόβιλος, 11ος), σελ. 154, αρ. 211 (ρόδακες 11ος-12ος).

¹¹³⁷ Η διακόσμηση του αρχιτεκτονικού μέλους γίνεται σε σχετικά χαμηλό ανάγλυφο και τα θέματα, όπως ο πυροστρόβιλος, έχουν αποδοθεί με αρκετά πιο απλό τρόπο από τα αντίστοιχα του 11ου αιώνα.

¹¹³⁸ Μπούρας, «Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών», σελ. 49 (Δ. 247), εικ. 16, σελ. 62 (Δ. 453), εικ. 47

¹¹³⁹ Στον ναό του Αγίου Πέτρου στη Χασιά (16ος-17ος), πέτρινος κοσμήτης στο εσωτερικό διαχωρίζει την μεσαία καμάρα και το τεταρτοσφαίριο που βαίνει σε ημιχώνια ανατολικά από το σώμα του ναού. Εξωτερικά η καμάρα και το τεταρτοσφαίριο υψώνονται σε βάση (βαθμίδα), Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 384. Αν και είναι εξωτερικό χαρακτηριστικό των τύπων Β, Γ, Δ, η διάκριση της καμάρας και των τεταρτοσφαιρίων από το υπόλοιπο σώμα του ναού με την υπερέψωσή τους σε μια βάση με λοξά κομμένες τις

Οι πλευρικοί τοίχοι του κυρίως ναού διαρθρώνονται εσωτερικά με τυφλά αψιδώματα, ανά δύο σε κάθε πλευρά, με ελαφρά οξυκόρυφα τόξα (εικ. 271, 272). Τα πλευρικά αψιδώματα στο εσωτερικό του ναού απαντούν σε όλες τις προαναφερθείσες εκκλησίες (Αγία Άννα, Άγιος Πέτρος, Παναγία του Μπόσκου και Άγιος Νικόλαος). Το δυτικό αψίδωμα του νότιου τοίχου εσωτερικά έχει κόγχη ορθογώνιας διατομής, το ύψος της οποίας φτάνει λίγο πιο κάτω από το σημείο που ξεκινά το τόξο του αψιδώματος (εικ. 271, 273). Στο ανώτερο σημείο της φαίνεται να κλείνει με ξύλινες δοκούς. Η διαμόρφωση αυτή, στην οποία έχει τοποθετηθεί το παγκάρι του ναού, αντιστοιχεί με την πιθανή αρχική θύρα¹¹⁴⁰ που σήμερα έχει φραχθεί. Στον ανατολικό τοίχο, βόρεια της αψίδας του ιερού υπάρχει ορθογωνικό κογχάριο και στο βόρειο τμήμα του δυτικού τοίχου υπάρχει μικρή ορθογωνική κόγχη¹¹⁴¹ (εικ. 274).

Τα τόξα των αψιδωμάτων του βόρειου τοίχου δεν έχουν επίχρισμα. Διαμορφώνονται από κογχυλιάτη λίθο, πουρί και ασβεστόλιθους¹¹⁴² (εικ. 272). Οι λίθοι που είναι τοποθετημένοι στη βάση των τόξων προεξέχουν. Κρίνοντας από τα τόξα του νότιου τοίχου, που είναι επιχρισμένα και καλύπτονται με τοιχογραφίες, η διαμόρφωση αυτή έχει ως σκοπό να

γωνίες της εκεί όπου αντιστοιχούν τα ημιχώνια, Τανούλας, «Άγιοι Ανάργυροι», σελ. 186, δεν υπάρχει αυτή η διαμόρφωση στο μικρό ναό του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. Υπάρχει όμως εσωτερικά διαχωρισμός του τεταρτοσφαιρίου, με τη χρήση πλίνθινου κοσμήτη. Δεν υπάρχει αντίστοιχος κοσμήτης στην καμάρα, όμως στον νότιο και στον βόρειο τοίχο και στο ύψος της γένεσης της καμάρας διακρίνεται αρμός ανακατασκευής (εικ. 271, 272), που οφείλεται πιθανόν στις εκτεταμένες εργασίες αποκατάστασης που πραγματοποιήθηκαν από την 1η ΕΒΑ, Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Νομών Αττικής και Πειραιώς» (1973), σελ. 58, ο ίδιος, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Νομών Αττικής, Πειραιώς και Νήσων» (1973-74), σελ. 182-183. Δεν γνωρίζουμε λοιπόν αν υπήρχε αρχικά και στην καμάρα αντίστοιχος κοσμήτης.

¹¹⁴⁰ Ο Σπ. Αναγνωστόπουλος, (*Ο Πολιούχος των Αχαρνών*, σελ. 70), κάνει λόγο για «μια μικρή πόρτα (στα νότια του ναού), που θα έπρεπε γονατιστός να μπει κάποιος στον ναό». Αντίστοιχα μικρή θύρα πρέπει να είχε και ο παλαιός ναός του Αγίου Βλασίου σύμφωνα με τις αναφορές του ίδιου, (*Ο Πολιούχος των Αχαρνών*, σελ. 11) και του Ντ. Παπασωτηρίου, (*Χρονικό των Αχαρνών*, σελ. 22). Οι αναφορές αυτές υποδεικνύουν για τους ναούς της περιόδου στο Μενίδι τη χρήση χαμηλής θύρας εισόδου, που στην περίπτωση του Αγίου Ιωάννη οι διαστάσεις του αψιδώματος (εξωτερικά): 1μ. ως το επιστύλιο και 1,73 μ. ως την κορυφή του τόξου, επιβεβαιώνουν αυτήν την υπόθεση.

¹¹⁴¹ Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 86.

¹¹⁴² Στο ίδιο, σελ. 86.

προσομοιάζει κίονες με κιονόκρανα που στηρίζουν τα τόξα των αψιδωμάτων¹¹⁴³ (εικ. 276 Α).

Τέλος, το ιερό βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό μέσω κτιστού τέμπλου (εικ. 270). Αυτό υψώνεται ως το σημείο γένεσης της καμάρας που στεγάζει τον κυρίως ναό. Έχει δύο θύρες, που είναι σχετικά στενές και απολήγουν σε μικρό ημικυκλικό τόξο. Η κεντρική θύρα (Ωραία Πύλη) με τη βόρεια θύρα (Πρόθεσης) έχουν πανομοιότυπες αναλογίες. Το τέμπλο, εκτός από τις επιφάνειες όπου σώζεται τοιχογραφικός διάκοσμος, φέρει νεότερα επιχρίσματα.

Για τον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο θα πρέπει να θεωρήσουμε ως *terminus post quem* για την ανέγερσή του τον 16ο αιώνα, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Με βάση τον τοιχογραφικό του διάκοσμο θα μπορούσαμε να τον τοποθετήσουμε στο α' μισό του 18ου αιώνα.

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Τοιχογραφίες σώζονται στο τεταρτοσφαιρίο και τον ημικύλινδρο της αψίδας του ιερού βήματος (Πλατυτέρα, συλλειτουργούντες ιεράρχες), στην πρόθεση (Άκρα Ταπείνωση), στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού (Θεολόγος με τον Πρόχορο και αδιάγνωστος άγιος), αλλά και στο τέμπλο (Δέηση). Οι περισσότερες παραστάσεις δεν διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Επιζωγραφήσεις, αιθάλη και υγρασία (ειδικά στο ιερό βήμα¹¹⁴⁴) έχουν αλλοιώσει τη ζωγραφική διακόσμηση του μνημείου.

¹¹⁴³ Στην εικόνα 276 Α, όπου φαίνεται τοιχογραφημένο τμήμα ανάμεσα στο τέμπλο και τον νότιο τοίχο, ο προεξέχων λίθος στη βάση του τόξου του αψιδώματος έχει ζωγραφιστεί ως κιονόκρανο και το τμήμα από κάτω του μέχρι και τη βάση της σύνθεσης ως κίονας.

¹¹⁴⁴ Μέχρι πρόσφατα δεν είχε αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά ένα πρόβλημα στεγανοποίησης, που παρουσιάζεται κατά την αυξημένη βροχόπτωση. Ως αποτέλεσμα, σε αρκετά τμήματα οι τοιχογραφίες του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης του ιερού είχαν αποκολληθεί. Παρόμοια κατάσταση παρουσίαζε και η παράσταση του ανατολικού αψιδώματος του νότιου τοίχου. Το 2019 πραγματοποιήθηκαν από την ΕΦΑΔΑ σωστικές επεμβάσεις και τα προβλήματα στερέωσης αποκαταστάθηκαν. Οι εν λόγω εργασίες παρουσιάστηκαν σε αίθουσα του Δημαρχείου Αχαρνών στην εκδήλωση: «Η Συμβολή της Συντήρησης στη Διαφύλαξη της Πολιτιστικής Κληρονομιάς–Οι Σωστικές Επεμβάσεις στον Τοιχογραφικό Διάκοσμο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στις Αχαρνές», στις 10 Οκτωβρίου 2019. Σχετικό δελτίο τύπου έχει αναρτηθεί στον ιστότοπο της ΕΦΑΔΑ: <https://www.efada.gr/>. Πρακτικά δεν έχουν δημοσιευθεί.

Ιερό βήμα

Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού εικονίζεται σε σκούρο μπλε βάθος η Πλατυτέρα των Ουρανών, με τον μικρό Ιησού όρθιο να ευλογεί με τα δύο χέρια (εικ. 275, 281). Η αλλοίωση των χρωμάτων είναι εμφανής, καθώς οι φωτοστέφανοι σχεδόν όλων των μορφών που εικονίζονται στο ιερό έχουν πάρει ένα σκούρο καφέ χρώμα. Η Θεοτόκος φέρει γαλάζιο κεκρύφαλο, φορά χρυσοπάρυφο μαφόριο (το χρυσό έχει αλλοιωθεί και φαίνεται πορτοκαλί) και χιτώνα σκούρων χρωματισμών (καφέ-πορφυρό), με κοσμημένα επιμανίκια. Διακρίνεται χρυσή περίκλειση στον λαιμό. Στον αριστερό ώμο υπάρχει χρυσός αστέρας¹¹⁴⁵ με οκτώ ακτίνες. Ο Χριστός φορά πορτοκαλί διβητήσιο με περίκλειση και χρυσοποίκιλτο λώρο. Οι παρυφές των μανικιών φέρουν διακοσμητική ταινία. Δεξιά και ακριβώς πάνω από το υψωμένο χέρι της Θεοτόκου σώζονται μονάχα τα γράμματα: «ΟΝ», πιθανόν από την επιγραφή: «[Η ΠΛΑΤΥΤΕΡΑ ΤΩΝ ΟΥΡΑΝ]ΟΝ». Εκατέρωθεν, εικονίζονται δύο άγγελοι σεβίζοντες. Φορούν χιτώνα και ιμάτιο. Ο αριστερός άγγελος κρατά με το αριστερό χέρι κλειστό ειλητό και ο δεξιός δέεται προς τη Θεοτόκο.

Ο ημικύλινδρος της αψίδας διαχωρίζεται από το τεταρτοσφαίριο με κόκκινη ταινία που περιβάλλεται από λευκό περίγραμμα. Εδώ σώζεται το ανώτερο τμήμα από τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες. Οι τοιχογραφίες διατηρούνται σε κακή κατάσταση, όμως ταυτίζονται από τις επιγραφές (από αριστερά προς δεξιά): ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος (συμπλήμα για το όνομα Γρηγόριος και τα τρία τελευταία γράμματα από το [ΘΕΟΛΟ]ΓΟΣ), (εικ. 283), ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος¹¹⁴⁶ (εικ. 284), ο Άγιος Βλάσιος (ΒΛΑΣΙΟΣ), (εικ. 285) και ο Άγιος Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης (ΔΥΟΝΥΣΙΟΣ Ο ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ), (εικ. 286), ο οποίος σώζεται σε καλύτερη κατάσταση, περίπου μέχρι τη μέση και φέρει ενεπίγραφο ειλητό. Ο Άγιος Διονύσιος και ο Άγιος Ιωάννης φορούν ένσταυρο ωμοφόριο¹¹⁴⁷. Στον Άγιο Διονύσιο διακρίνεται πολυσταύριο φαιλόνιο και στιχάριο. Το κατώτερο

¹¹⁴⁵ Για τους αστέρες (ή σταυρούς) της Θεοτόκου και τη σημασία τους βλ. Konstantinides, «Les sens théologiques», Galavaris, «The Stars of the Virgin», Hamann-MacLean, *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen*, σελ. 80-86.

¹¹⁴⁶ Διακρίνεται δεξιά από το κεφάλι του αγίου το ανώτερο τμήμα από το χαρακτηριστικό συμπλήμα ✠ (Χρυσόστομος).

¹¹⁴⁷ Διακρίνεται ελάχιστα το ανώτερο τμήμα του, στον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο.

τμήμα της παράστασης δεν σώζεται, επομένως δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν εικονίζόταν και ο Μελισμός.

Στο εσωράχιο του τόξου της αψίδας του ιερού διαμορφώνονται έξι κυκλικά πλαίσια από σχηματοποιημένο ελικωτό βλαστό, που περικλείουν προφήτες, οι οποίοι κρατούν ανοιχτά ενεπίγραφα ειλητά (εικ. 287, 288) και ταυτίζονται από επιγραφές¹¹⁴⁸. Από Β προς Ν εικονίζονται σε μαύρο βάθος οι: «ΗCΑΪΑC», «ΜΩΪCVC», «ΔΑΒΙΔ», «CΟΛΟΜΩΝ», «ΑΑΡΩΝ» και «ΔΑΝΙΗΛ». Οι προφήτες φορούν χιτώνα και ιμάτιο εκτός από τον Δαβίδ που φοράει μανδύα. Ο Σολομών φέρει στέμμα στο κεφάλι, ενώ ο Μωυσής και ο Ααρών φορούν το χαρακτηριστικό προφητικό «πιλίδιον¹¹⁴⁹». Ο Ησαΐας κρατά το ειλητό με το δεξί και έχει το αριστερό χέρι στο στήθος. Ο Μωυσής κρατά το ειλητό με το αριστερό και το επιδεικνύει με το δεξί. Ο Δαβίδ κρατά το ειλητό με το αριστερό και έχει το δεξί υψωμένο. Ο Σολομών κρατάει το ειλητό με το δεξί και το επιδεικνύει με το αριστερό. Ο Ααρών το κρατά με το δεξί και υψώνει το αριστερό και τέλος ο Δανιήλ το κρατά με το αριστερό και υψώνει το δεξί χέρι. Δεν σώζονται αρκετά γράμματα στα ειλητά που κρατούν οι προφήτες, ώστε να διαβαστούν οι αντίστοιχες επιγραφές. Από τα λίγα που διακρίνονται, όπως για παράδειγμα στο ειλητό που κρατά ο προφήτης Δανιήλ «ΟΡΟC (...)ΟΝ» ή στο ειλητό που κρατά ο προφήτης Μωυσής «(..Ω) ΒΑ(...)», φαίνεται πως τα ειλητά έφεραν τις συνήθεις επιγραφές από την παράσταση «Ανωθεν οι Προφήται»¹¹⁵⁰. Η ζώνη με τους προφήτες μέσα στα κυκλικά πλαίσια χωρίζεται από την Πλατυτέρα και τους αγγέλους με κόκκινη ταινία που περιβάλλεται από λευκό περίγραμμα.

Στην κόγχη της πρόθεσης εικονίζεται η Άκρα Ταπείνωση (εικ. 289), απολεπισμένη. Κόκκινη ταινία με τμήματα μαύρου περιγράμματος περιγράφει την κόγχη. Ο Χριστός βρίσκεται μέσα σε σαρκοφάγο μέχρι τη μέση. Έχει τα χέρια σταυρωμένα. Πίσω του ο σταυρός, η οριζόντια κεραία του οποίου τέμνεται από τα στελέχη (κοντάρια), των συμβόλων του Πάθους (λόγχη, σπόγγος). Αριστερά διακρίνεται η Θεοτόκος (ο

¹¹⁴⁸ Η φράση «ο προφήτης» αποδίδεται με συμπλήρωμα.

¹¹⁴⁹ Δρανδάκης, «Ανωθεν οι Προφήται», σελ. 196.

¹¹⁵⁰ Βλ. Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 146, τις σχετικές επιγραφές που συνοδεύουν τους προφήτες όταν αυτοί εικονίζονται στην παράσταση «Ανωθεν οί Προφήται». Στην απεικόνιση του Μωυσή χρησιμοποιείται η φράση: «Εγώ βάτον κέκληκα σέ, κόρη Θεοτόκε...» και στην απεικόνιση του Δανιήλ η φράση: «Όρος νοητόν, έξ οὔ ἐτμήθη λίθος...». Πολλές φορές χρησιμοποιούνται και παραλλαγές των στίχων αυτών, όπως ίσως να συμβαίνει και στην περίπτωση του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου.

φωτοστέφανος, το πρόσωπο και το μαφόριο) και δεξιά ο Ιωάννης (μόνο ο φωτοστέφανος και τμήμα της κόμης).

Κυρίως ναός

Στο ανατολικό αψίδωμα του νότιου τοίχου υπάρχει τοιχογραφία με τον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο και τον μαθητή του Πρόχορο, σε βραχώδες τοπίο (εικ. 290, 291). Ο Ιωάννης (διακρίνονται κάποια γράμματα από τη λέξη [ΘΕ]ΟΛΟ[Γ]Ο[Σ]) εικονίζεται μέσα σε σπήλαιο. Κάθεται μπροστά από αναλόγιο, στο οποίο ακουμπά το αριστερό χέρι, ενώ με τα δεξιά κρατάει γραφίδα. Ο χιτώνας του φέρει χρυσό clonus στον δεξιά ώμο. Έχει το κεφάλι στραμμένο επάνω αριστερά, όπου ξεπροβάλλει μέσα από ημικυκλική δόξα αετός (σύμβολο του Ευαγγελιστή Ιωάννη¹¹⁵¹), που φέρει φωτοστέφανο και κρατά στα πόδια του σταχωμένο Ευαγγέλιο. Πάνω στο αναλόγιο βρίσκεται ανοιχτός κώδικας, όπου διαβάζουμε: «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος, Οὗτος ἦν ἐν...», δηλαδή την αρχή από το Ευαγγέλιο του Ιωάννη¹¹⁵². Δεξιά σε χαμηλότερο επίπεδο κάθεται ο μαθητής του Ιωάννη, Πρόχορος ([ΠΡ]Ο[Χ]ΩΡ[ΟΣ]), ο οποίος γράφει σε ανοιχτό κώδικα το Ευαγγέλιο που του υπαγορεύει ο Ιωάννης. Και εδώ διαβάζουμε: «Ἐν ἀρχῇ ἦν». Στο εσωράχιο του τόξου υπάρχει τυποποιημένο φυτικό κόσμημα (ελικοειδής βλαστός) με ερυθρό χρώμα σε υπόλευκο βάθος, ενώ οι προεξέχοντες λίθοι στη βάση του τόξου, έχουν ζωγραφιστεί ως κιονόκρανα των ζωγραφιστών κίωνων που φτάνουν ως το κατώτερο τμήμα του αψιδώματος (εικ. 276 Α). Το σπήλαιο, ο αετός, το αναλόγιο, ακόμα και το πρόσωπο του Θεολόγου έχουν αποδοθεί με παρόμοιους χρωματισμούς, καφέ-κόκκινης ώχρας, ενώ το βάθος αποδίδεται με χρώμα γαλάζιο¹¹⁵³.

Στην παραστάδα ανάμεσα στο ανατολικό και δυτικό αψίδωμα του νότιου τοίχου εικονίζεται αδιάγνωστη μορφή γέροντα¹¹⁵⁴, σε δίχρωμο

¹¹⁵¹ Για τους συμβολισμούς των ευαγγελιστών μέσω των αποκαλυπτικών ζώων-μορφών, βλ. Πανσελήνου, «Τα σύμβολα των ευαγγελιστών», 79-86.

¹¹⁵² Ιωάννης, κεφ. 1:1-1:2.

¹¹⁵³ Από τη μέση και κάτω, ειδικά στο δεξιά τμήμα, το βάθος σκουραίνει πολύ. Αυτό ίσως οφείλεται στην κακή κατάσταση διατήρησης της τοιχογραφίας.

¹¹⁵⁴ Η αναφορά του Σπ. Αναγνωστόπουλου, (*Ο Πολιούχος των Αχαρνών*, σελ. 70), ότι: «Δίπλα από την εικόνα του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου βρίσκεται σε τοιχογραφία παλαιότερης ίσως εποχής ή εικόνα του αγίου Μελετίου», δεν φαίνεται να ευσταθεί με βάση τον τρόπο με τον οποίο αποδίδεται συνήθως ο Άγιος Μελέτιος. Σχετικά με την εικονογράφηση του Αγίου Μελετίου βλ. Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 156, «Ο Μελέτιος, γέρων

κάμπο (ανοιχτό καφέ-γαλάζιο), (εικ. 292, 293). Και αυτήν την παράσταση περιτρέχει κόκκινη ταινία με λευκό περίγραμμα. Ο άγιος έχει μακριά διχαλωτά γένια, φορά λευκό στιχάριο και ιερατικό φαιλόνιο με καφέ κοσμημένη τραχηλέα¹¹⁵⁵-περίκλειση. Στο μέσον περίπου του σώματός του διακρίνεται κλειστός σταχωμένος κώδικας. Ίχνη γραμμάτων σώζονται εκατέρωθεν της κεφαλής, όμως δεν επαρκούν για την ταύτιση της μορφής. Η παράσταση έχει αρκετές φθορές στο μέσον περίπου του σώματος, όμως το πρόσωπο σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση.

Τέμπλο

Το κτιστό τέμπλο του ναού διακοσμείται με την παράσταση της Δέησης (εικ. 270, 294, 295). Και στις τρεις μορφές το κατώτερο τμήμα των τοιχογραφιών δεν σώζεται. Οι παραστάσεις είναι πολύ αλλοιωμένες και άτεχνα επιζωγραφισμένες. Τοποθετούνται σε βραχώδες τοπίο με γαλάζιο βάθος. Η Θεοτόκος, ένθρονος βρεφοκρατούσα εικονίζεται βόρεια της Ωραίας Πύλης. Κάθεται σε ξύλινο θρόνο με ερεισίνωτο, που χωρίζεται σε τρία οριζόντια διάχωρα. Φέρει γαλάζιο κεκρύφαλο, φορά κεραμιδί χρυσοπάρυφο μαφόριο και χρυσή περίκλειση στον λαιμό. Χρυσοποίκιλτα είναι και τα επιμανίκια της Θεοτόκου. Ο μικρός Ιησούς, που φορά ανοιχτόχρωμο χιτώνα με clonus στον δεξιό ώμο και φαιοκίτρινο ιμάτιο, ευλογεί με το δεξί χέρι. Στις κεραιές του σταυρού που διαμορφώνεται στον φωτοστέφανο του Χριστού, διαβάζουμε: «Ο ΩΝ». Εκατέρωθεν του φωτοστέφανου της Παναγίας ακριβώς πάνω από το ερεισίνωτο του θρόνου διαβάζουμε το συμπλήρωμα «ΜΡ ΘΔ». Στο ανώτερο τμήμα της παράστασης διακρίνονται δύο έκτυπα μετάλλια που περιείχαν τα ίδια συμπλήρωμα, όμως πλέον έχουν καλυφθεί από το χρώμα του βάθους. Πάνω από τους πεσσίσκους του θρόνου υπάρχουν μέσα σε μετάλλια δύο χρυσοί οκτάκτινοι αστέρες. Αυτοί οφείλονται σε επιζωγράφηση και καλύπτουν εν μέρει τα

μακρουγένης, εις τρία χωρίζων τὸ γένειον». Επίσης, η μορφή στον ναό των Αχαρνών δεν φέρει αρχιερατικά άμφια, ώστε να μπορεί να ταυτιστεί με αρχιερέα. Δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε σχετική επιγραφή, που δεν διακρίνεται τώρα.

¹¹⁵⁵ Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος*, τόμ. Στ', σελ. 102. Οι μοναχοί κατά τον 12ο αιώνα δεν έπρεπε να έχουν «άνοικτὸν τὸ παρὰ τὸν τράχηλον μέρος τοῦ φορέματός των, τὴν τραχηλέαν», αντίθετα με τη συνήθεια των λαϊκών της εποχής. Για τα ιερατικά άμφια βλ. ενδεικτικά, Daniel, *Codex Liturgicus*, σελ. 375-383, Τρεμπέλας, «Άμφια», σελ. 289-391 και βιβλιογραφία. Για νεότερη βιβλιογραφία και ανέκδοτες μελέτες βλ. Χρυσοστόμου, *Τα άμφια της Ελληνορθόδοξου Εκκλησίας*, υποσημ. 1. Για την ενδυμασία βυζαντινών κοσμικών και κληρικών βλ. ενδεικτικά, Parani, «Fabrics and Clothing», σελ. 407-417 και βιβλιογραφία.

μετάλλια με τα συμπλήματα. Η σύνθεση περιτρέχεται από κόκκινη ταινία. Στο οριζόντιο τμήμα της, πάνω από την παράσταση, η ταινία γίνεται διπλή και περιλαμβάνει διάχωρο στο οποίο υπήρχε επιγραφή. Πλέον διακρίνονται μόνο ίχνη γραμμμάτων. Πάνω από την κόκκινη ταινία υπάρχει διάχωρο με γραμμικό κόσμημα από το οποίο σώζεται το κατώτερο τμήμα.

Νότια της Ωραίας Πύλης εικονίζεται ο ένθρονος Χριστός και ο Πρόδρομος, που συμπληρώνουν το Τρίμορφο. Ο Χριστός κάθεται σε παρόμοιο θρόνο με αυτόν της Θεοτόκου. Φορά σκουρόχρωμο χιτώνα με χρυσό *clavus* στο ύψος του δεξιού ώμου και ανοιχτόχρωμο (γαλάζιο;) ιμάτιο. Ευλογεί με το δεξί ενώ με το αριστερό κρατά ανοιχτό Ευαγγέλιο, στο οποίο διακρίνονται ίχνη γραμμμάτων. Στον φωτοστέφανο διαμορφώνεται σταυρός, στις κεραίες του οποίου σώζονται ίχνη γραμμμάτων, που πιθανών σχηματίζουν τη φράση: «Ο ΩΝ». Εκατέρωθεν της κεφαλής και στο ίδιο σημείο ακριβώς με την παράσταση της Θεοτόκου διαβάζουμε: «ΙC ΧC»¹¹⁵⁶. Και εδώ όπως και στην παράσταση της Θεοτόκου υπάρχουν τα έκτυπα μετάλλια με το συμπλήμα του Ιησού, που όμως πλέον καλύπτονται από το χρώμα του βάθους. Επίσης, πάνω από τους πεσσίσκους του θρόνου υπάρχουν δύο οκτάκτινοι αστέρες σε μετάλλια. Ισχύει ακριβώς το ίδιο με τους αστέρες πάνω από τον θρόνο της Θεοτόκου. Δεξιά του Χριστού εικονίζεται όρθιος ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, να κρατά σταυροφόρο ράβδο με το αριστερό χέρι και να ευλογεί με το δεξί. Φέρει φτερά σε σκούρο καφέ χρώμα και φοράει γαλάζια μηλωτή και σκούρο (κεραμιδί;) ιμάτιο. Εκατέρωθεν της κεφαλής διαβάζουμε: «ΑΓ ΙΩ», «ΠΡΟΔΡ».

Ο Παντοκράτορας και ο Πρόδρομος εικονίζονται σε κοινό διάχωρο, το οποίο περιβάλλεται και αυτό (όπως και το διάχωρο της Θεοτόκου) από λεπτή κόκκινη ταινία. Στο ανώτερο οριζόντιο τμήμα η ταινία γίνεται διπλή και περιλαμβάνει διάχωρο, που σώζει γράμματα επιγραφής. Ο Στ. Μουζάκης διαβάζει τα εξής: «(...) ΨΥΧΗ (...) ΟΙΚΟΝ CTE[ΡΕΩCON]...»¹¹⁵⁷. Η δική μας ανάγνωση διαφέρει καθώς στην αρχή του διαχώρου διαβάζουμε: «ΟVPAN[OC]». Στη μέση περίπου του διαχώρου υπάρχουν τρία γράμματα: «ΤΟΝ[ΤΟΝ]» και στη συνέχεια «ΟΙΚΟΝ CΤΕΡΕΩ[CON ΚΥΡΙΕ]». Προφανώς χρησιμοποιείται ο πρώτος και ο τελευταίος στίχος από το κοντάκι της Π'

¹¹⁵⁶ Στην περίπτωση του Παντοκράτορα και της Θεοτόκου τα συμπλήματα είναι γραμμένα με λευκό χρώμα, ενώ του Προδρόμου με μαύρο.

¹¹⁵⁷ Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 90.

Σεπτεμβρίου, «οὐρανὸς πολὺφωτος»¹¹⁵⁸. Επιγραφή με το ίδιο τροπάριο και τη χρονολογία 1743 εντοπίζουμε στο τέμπλο, στον ναό του Αγίου Αθανασίου στον Κουβαρά¹¹⁵⁹. Και εδώ όπως και στην παράσταση της Βρεφοκρατούσας, επάνω από την επιγραφή υπάρχει το ίδιο γραμμικό κόσμημα, σωζόμενο ως επί το πλείστον στο κατώτερο τμήμα του¹¹⁶⁰. Τέλος, τμήματα φυτικού διακόσμου, όμοιου με αυτόν που κοσμεί το εσωράχιο του τόξου του ΝΑ τυφλού αψιδώματος του κυρίως ναού, σώζονται και στην εσωτερική πλευρά της Ωραίας Πύλης. Το εσωράχιο του τόξου έχει καλυφθεί με επιχρίσματα.

Επιμέρους εικονογραφικές παρατηρήσεις

Πλατυτέρα¹¹⁶¹. Η αυτοκρατορική¹¹⁶² ενδυμασία του Ιησού-Εμμανουήλ στην παράσταση της Πλατυτέρας απαντά αρκετά συχνά σε μεταβυζαντινές τοιχογραφίες ναών της Αττικής του 17ου και 18ου αιώνα. Ενδεικτικά αναφέρουμε την αντίστοιχη παράσταση στον Άγιο Πέτρο και τον Προφήτη Ηλία στο Κορωπί¹¹⁶³, στον Άγιο Δημήτριο Σαρωνικού¹¹⁶⁴, στην Αγία Τριάδα στο Μαρκόπουλο¹¹⁶⁵, στον Άγιο Ιωάννη στη Ν. Μάρκη¹¹⁶⁶ και στον Άγιο Πέτρο στη Χασιά¹¹⁶⁷ (εικ. 282). Σε όλες αυτές τις παραστάσεις, τόσο η Θεοτόκος όσο και ο Ιησούς εικονίζονται από τη μέση και πάνω. Η Παναγία έχει τα χέρια ανοιχτά δεόμενη ενώ ο Ιησούς ευλογεί και αυτός με

¹¹⁵⁸ Τη ΙΓ' Σεπτεμβρίου εορτάζεται μεταξύ άλλων η μνήμη «τῶν Ἐγκαινίων τῆς Ἀγίας τοῦ Χριστοῦ ἡμῶν Ἀναστάσεως», Μηναιὸν Σεπτεμβρίου, σελ. 85. Το κοντάκιο του ὁρθρου της ἡμέρας εἶναι το ἐξῆς: «Οὐρανὸς πολὺφωτος ἡ Ἐκκλησία, ἀνεδείχθη ἅπαντας, φωταγωγοῦσα τοὺς πιστοὺς· ἐν ᾧ ἐστῶτες κραυγάζομεν· Τοῦτον τὸν οἶκον στερέωσον Κύριε», Μηναιὸν Σεπτεμβρίου, σελ. 90.

¹¹⁵⁹ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 163, εικ. 192. Ο διάκοσμος του ναού αποδίδεται στον Γεώργιο Μάρκου.

¹¹⁶⁰ Ο Στ. Μουζάκης, (*Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 90), κάνει λόγο για ἐγχρωμο δικτυωτὸ κόσμημα στο εσωράχιο της Ωραίας Πύλης, το οποίο σήμερα δεν φαίνεται.

¹¹⁶¹ Βλ. και παραπάνω, σελ. 105 κ. ἐξ.

¹¹⁶² Στην παράσταση στον Άγιο Ιωάννη, ο Ιησούς φορά διβητήσιο με κοσμημένη περικλείση και λώρο.

¹¹⁶³ Μπούρας, *ὄπ. π.*, εικ. 10, 69.

¹¹⁶⁴ Στο ίδιο, εικ. 95.

¹¹⁶⁵ Στο ίδιο, εικ. 137.

¹¹⁶⁶ Μουζάκης, *ὄπ. π.*, σελ. 297-298.

¹¹⁶⁷ Σχετικά με το εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού, βλ. Βερούτη, «Άγιος Πέτρος στη Φυλή». Ευχαριστώ θερμά τη συνάδελφο αρχαιολόγο, Σ. Βερούτη για την παραχώρηση των φωτογραφιών από τον Άγιο Πέτρο. Όλες οι φωτογραφίες του μνημείου που παρατίθενται εδώ έχουν παρουσιαστεί στο 10ο ΣΙΛΑ το 2011, μέσω αρχείου power point.

δυο χέρια ανοιχτά¹¹⁶⁸. Ομοιάζει δηλαδή με τον τύπο της Παναγίας Βλαχερνίτισσας¹¹⁶⁹, μόνο που ο Χριστός δεν βρίσκεται μέσα σε δίσκο ή μετάλλιο. Ίσως και αυτός ο τρόπος απεικόνισης (όπως και της Βλαχερνίτισσας) να είναι συμβολικός και να τονίζει την «εϊσέτι άόρατον παρουσίαν τοῡ Χριστοῡ»¹¹⁷⁰. Βέβαια η συχνή παρουσία του σε επαρχιακά μνημεία του 18ου αιώνα καθιστά αβέβαιη τη συνειδητή επιλογή, ή οποία μάλλον θα πρέπει να αποδοθεί στα εικονογραφικά πρότυπα ή στην προσωπική προτίμηση του ζωγράφου.

Προφήτες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απεικόνιση προφητών στο εσωράχιο του τόξου μπροστά από το τεταρτοσφαιρίο της αψίδας. Κρατούν ανοιχτά ειλητά με επιγραφές που σχετίζονται με τη Θεοτόκο και την Ενανθρώπηση του Λόγου και απαντούν στη σύνθεση «Άνωθεν οί Προφήται»¹¹⁷¹. Το εικονογραφικό αυτό σχήμα είναι σχεδόν σταθερό σε ναούς της Αττικής που έχει ζωγραφήσει ο Γεώργιος Μάρκου¹¹⁷² ή αποδίδονται σε αυτόν και το συνεργείο του. Αντίστοιχη σύνθεση υπάρχει στην αψίδα του καθολικού της μονής Πετράκη, το πρωϊμότερο ακριβώς χρονολογημένο τοιχογραφικό σύνολο που φέρει την υπογραφή του Μάρκου (1719)¹¹⁷³. Και εδώ έξι προφήτες¹¹⁷⁴ εικονίζονται εντός κυκλικών πλαισίων και κρατούν ειλητά με επιγραφές. Η ζώνη όμως δεν βρίσκεται στο εσωράχιο του τόξου, αλλά στη βάση του τεταρτοσφαιρίου και ουσιαστικά διαχωρίζει την παράσταση της Πλατυτέρας από την Αγγελική Λειτουργία, που ακολουθεί. Απαντά επίσης στην αψίδα του καθολικού της μονής Παναγίας Φανερωμένης στη Σαλαμίνα (1735)¹¹⁷⁵. Στην περίπτωση

¹¹⁶⁸ Σε περιπτώσεις που η Πλατυτέρα κάθεται σε θρόνο, τότε έχει τον Χριστό στην αγκαλιά της και αυτός φορά χιτώνα και ιμάτιο. Βλ. για παράδειγμα την παράσταση στο καθολικό της μονής Πετράκη, Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 64-65, εικ. 43, στο καθολικό της μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα, Kido, «Η μονή της Παναγίας Φανερωμένης», σελ. 25, πίν. 11 ή στον Άγιο Γεώργιο στα Καλύβια Κουβαρά, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 171.

¹¹⁶⁹ Για τον τύπο βλ. ενδεικτικά, Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος*, σελ. 74-76.

¹¹⁷⁰ Σύμφωνα με την παρατήρηση του Grabar, Καλοκύρης, *όπ. π.*, σελ. 75, υποσημ. 4.

¹¹⁷¹ Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, σελ. 65-66, υποσημ. 102.

¹¹⁷² Σχετικά με τον σημαντικό ζωγράφο του 18ου αιώνα, το συνεργείο του και τα χαρακτηριστικά της ζωγραφικής του βλ. Σωτηρίου, «Η εν Σαλαμίνα μονή της Φανερωμένης», σελ. 122 και εξ., Χατζηδάκης-Δρακοπούλου, *Ελληνες ζωγράφοι*, σελ. 173-174, Ευγγόπουλος, *Σχεδίασμα*, σελ. 284-290, Λάζαρη, «Οι τοιχογραφίες του ναού», σελ. 216 κ. εξ., Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, σελ. 172-176, Kido, *όπ. π.*, σελ. 14 κ. εξ.

¹¹⁷³ Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, σελ. 17, εικ.1, σχετικά με την κτητορική επιγραφή.

¹¹⁷⁴ Δανιήλ, Μωυσής, Ησαΐας, Δαβίδ, Ααρών, Αβακούμ.

¹¹⁷⁵ Ο διάκοσμος χρονολογείται στο 1735, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή του δυτικού τοίχου, Σωτηρίου, *όπ. π.*, σελ. 121, υποσημ. 2.

αυτή οι προφήτες είναι δώδεκα¹¹⁷⁶ και εικονίζονται στο ίδιο σημείο με εκείνους στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο. Ο μεγαλύτερος αριθμός τους δικαιολογείται από τις σαφώς μεγαλύτερες διαστάσεις της κόγχης και τον σημαντικά περισσότερο διαθέσιμο για διακόσμηση χώρο. Στο ίδιο σημείο εικονίζονται έξι προφήτες¹¹⁷⁷ στον ναό του Αγίου Πέτρου στο Κορωπί και εννέα¹¹⁷⁸ στον ναό της Αγίας Τριάδας στο Μαρκόπουλο, η ζωγραφική διακόσμηση των οποίων έχει τα χαρακτηριστικά της σχολής του Γεωργίου Μάρκου¹¹⁷⁹. Τέλος, πέντε προφήτες¹¹⁸⁰ απαντούν και στο εσωράχιο του τεταρτοσφαιρίου στον ναό του Αγίου Πέτρου στη Χασιά.

Η διάταξη αυτή που ακολουθείται στους παραπάνω ναούς παραπέμπει άμεσα στη σύνθεση «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» (εικ. 296)¹¹⁸¹. Το θέμα εμφανίζεται στον 11ο-12ο αιώνα, στην ομώνυμη φορητή εικόνα από τη μονή Σινά¹¹⁸². Η Ε. Σαμπανίκου παραθέτει ενδεικτικά παραδείγματα απεικόνισης του θέματος σε ναούς και φορητές εικόνες του 16ου αιώνα¹¹⁸³. Η παράσταση στη μονή Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1637), (εικ. 297 Α, Β) στο εσωράχιο του τόξου του διακονικού, λόγω έλλειψης χώρου έχει παρόμοια διάταξη με τη ζώνη των προφητών στους ναούς του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, του Αγίου Πέτρου στη Χασιά, της μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα και του Αγίου Πέτρου στο Κορωπί. Οι προφήτες γεμίζουν το εσωράχιο τοποθετημένοι κάθετα ο ένας πάνω από τον άλλο και στην κορυφή υπάρχει μετάλλιο με την Παναγία και το Χριστό.

Φαίνεται από τα παραπάνω, ότι με βάση πρότυπα του 16ου και του 17ου αιώνα διαμορφώνεται ένα ιδιαίτερο εικονογραφικό σχήμα, που εφαρμόζεται σε αρκετούς ναούς της Αττικής κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα. Ο Γεώργιος Μάρκου στους περισσότερους ναούς που ζωγραφίζει

¹¹⁷⁶ Kido, «Η μονή της Παναγίας Φανερωμένης», πίν. 11.

¹¹⁷⁷ Δανιήλ, Μωυσής, Δαβίδ, Σολομών, Σίμων (;), Αβακούμ, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 9.

¹¹⁷⁸ Δανιήλ, Ησαΐας, Μωυσής, Δαβίδ, Ιεσσαί, Σολομών, Ααρών, Ιζεκιήλ, Ζαχαρίας, Μπούρας, *όπ. π.*, σελ. 156, εικ. 137, 139.

¹¹⁷⁹ Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 173, Μπούρας, *όπ. π.*, σελ. 156.

¹¹⁸⁰ Αβακούμ, Ησαΐας, Μωυσής, Ααρών και Δανιήλ.

¹¹⁸¹ Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, σελ. 65-67, υποσημ. 102. Για το θέμα βλ. και Σαμπανίκου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, σελ. 74-77, εικ. 40-42, Δρανδάκης, «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται». Βλ. το παράδειγμα στο τύμπανο του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα της μονής Φιλανθρωπητών, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες της μονής Φιλανθρωπητών*, σελ. 97, εικ. 75.

¹¹⁸² Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά*, τόμ. Α', εικ. 54-55, τόμ. Β', σελ. 73-75.

¹¹⁸³ Σαμπανίκου, *όπ. π.*, σελ. 76 και υποσημειώσεις.

χρησιμοποιεί αυτήν την παράσταση για τη διακόσμηση της αψίδας του ιερού, μια παράσταση με έντονα θεολογικά μηνύματα σε σχέση με την άσπορον λοχείαν¹¹⁸⁴ της Θεοτόκου και την Ενανθρώπηση.

Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος και Πρόχορος. Το θέμα του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, να υπαγορεύει το ευαγγέλιο στον μαθητή του Πρόχορο, είναι ευρύτερα γνωστό στη μνημειακή ζωγραφική¹¹⁸⁵ ήδη από τους υστεροβυζαντινούς χρόνους¹¹⁸⁶. Σε ιστορημένα χειρόγραφα απαντά από τους μεσοβυζαντινούς χρόνους¹¹⁸⁷, κατά κανόνα ως προμετωπίδα στο Ευαγγέλιο του Ιωάννη¹¹⁸⁸. Στις παραστάσεις αυτές ο Ευαγγελιστής είναι όρθιος, όπως για παράδειγμα στην μικρογραφία από τον κώδικα 81 της Πατμιακής Βιβλιοθήκης¹¹⁸⁹. Αυτός είναι και ο αρχαιότερος εικονογραφικός τύπος. Τον 14ο αιώνα διαμορφώνεται και ο τύπος όπου ο Ευαγγελιστής είναι καθιστός¹¹⁹⁰. Στη μεταβυζαντινή περίοδο το θέμα γίνεται ιδιαίτερα αγαπητό σε φορητές εικόνες του 16ου-17ου αιώνα¹¹⁹¹. Αναφέρουμε ενδεικτικά ως παράδειγμα την εικόνα (1602) του κρητικού ζωγράφου Εμ.

¹¹⁸⁴ Μουρίκη, «Αι βιβλικά προεικονίσεις», σελ. 234 κ. εξ., βλ. και Σαμπανίκου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, σελ. 75.

¹¹⁸⁵ Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Φορητή εικόνα από την Αλεξανδρούπολη», σελ. 158 και υποσημ. 10, για παραδείγματα του 14ου αιώνα.

¹¹⁸⁶ Η αντίστοιχη παράσταση στο σπήλαιο της Αποκάλυψης στην Πάτμο χρονολογείται από τον Η. Κόλλια, («Τοιχογραφίες», σελ. 67, 68, εικ. 44), στην τελευταία 20ετία του 12ου αιώνα και πιθανόν αποτελεί την πρωιμότερη απεικόνιση του θέματος στη μνημειακή ζωγραφική.

¹¹⁸⁷ Η Μ. Βασιλάκη, («Η αποκατάσταση ενός τριπτύχου», σελ. 327, υποσημ. 13-16), παραθέτει τέσσερα παραδείγματα του θέματος σε μικρογραφίες χειρογράφων από το α' μισό του 14ου αιώνα ως και τις αρχές του 15ου αιώνα. Η άμεση ή έμμεση σχέση των κωδίκων με την Πρωτεύουσα την οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι το εικονογραφικό θέμα του Ιωάννη να υπαγορεύει το Ευαγγέλιο στον μαθητή του δημιουργήθηκε στην Κωνσταντινούπολη.

¹¹⁸⁸ Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Οι τοιχογραφίες του Σπηλαίου της Αποκάλυψης στην Πάτμο», 76 κ. εξ.

¹¹⁸⁹ Κομίνης, *Πατμιακή Βιβλιοθήκη*, σελ. 199, κώδ. 81, φ. 238^ν, βλ. και Μουρίκη-Ševčenko, «Εικονογραφημένα χειρόγραφα», σελ. 294-296, 319, εικ. 41. Ως πρωιμότερο γνωστό παράδειγμα ο Δ. Πάλλας, (*Οι βενετοκρητικές μικρογραφίες*, σελ. 367, υποσημ. 3), αναφέρει τη μικρογραφία στο τετραεὐάγγελο της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισίου, Gr. 230 (10ος αι.).

¹¹⁹⁰ Πάλλας, *όπ. π.*, σελ. 368, υποσημ. 2. Ο δεύτερος τύπος επικρατεί στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Στις τοιχογραφίες αποτελεί τον κανόνα με την μοναδική εξαίρεση να αποτελεί η παράσταση στο καθολικό της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου την Πάτμο (περ. 1600), όπου ο Ευαγγελιστής εικονίζεται όρθιος, Κόλλιας, *όπ. π.*, σελ. 73, εικ. 4.

¹¹⁹¹ Σύμφωνα με τη Μ. Βασιλάκη, (*όπ. π.*, σελ. 327), στον χώρο των κρητικών εικόνων η σύνθεση καθιερώνεται από τον ζωγράφο Άγγελο στο α' μισό του 15ου αιώνα.

Λαμπάρδου, που βρίσκεται στη Συλλογή εικόνων του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας (εικ. 298)¹¹⁹². Στη μνημειακή ζωγραφική απαντά στο Άγιο Όρος, στα Μετέωρα και σε άλλους ναούς της ΒΔ Ελλάδας¹¹⁹³.

Δεν κατάφερα να εντοπίσω το θέμα ως αυτόνομη παράσταση σε μεταβυζαντινούς ναούς της Αττικής, όπου όταν ο Ευαγγελιστής εικονίζεται μαζί με τον Πρόχορο γίνεται σε συνάρτηση με τον Παντοκράτορα του τρούλου¹¹⁹⁴. Η απεικόνιση του θέματος στον ναό του Μενιδίου ως αυτόνομη, μνημειακή παράσταση και μάλιστα στην τιμητική θέση δίπλα στο τέμπλο, δικαιολογείται από την αφιέρωση του ναού στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο¹¹⁹⁵.

Στη σύνθεση του μνημείου των Αχαρνών εμφανίζονται όλα τα κύρια και τα περισσότερα δευτερεύοντα εικονογραφικά στοιχεία της παράστασης, όπως αυτή αποκρυσταλλώνεται κατά τη μεταβυζαντινή εποχή¹¹⁹⁶. Παρουσιάζει όμως και μια ιδιαιτερότητα, καθώς ο Ιωάννης εικονίζεται να γράφει ο ίδιος το Ευαγγέλιο, κρατώντας μάλιστα με το αριστερό του χέρι τον κώδικα και ταυτόχρονα να το υπαγορεύει στον μαθητή του Πρόχορο. Το εικονογραφικό σχήμα οφείλεται σε μια βασική σύμβαση, στην οποία συνδυάζονται το σπήλαιο της Αποκάλυψης με τη συγγραφή του Ευαγγελίου. Ο Ιωάννης έγραψε μόνος του το Ευαγγέλιο και υπαγόρευσε στον Πρόχορο το κείμενο της Αποκάλυψης¹¹⁹⁷. Σε όλες τις

¹¹⁹² Chatzidakis, *Icônes de Saint-Georges*, αρ. 55, σελ. 84-85, πίν. 42. Για περισσότερα παραδείγματα σε φορητές εικόνες και τρίπτυχα του 16ου και 17ου αιώνα βλ. Βασιλάκη, «Η αποκατάσταση ενός τριπτύχου», σελ. 328-329, υποσημ. 21.

¹¹⁹³ Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Φορητή εικόνα από την Αλεξανδρούπολη», σελ. 158, υποσημ. 12-15, με παραδείγματα από το Άγιο Όρος, τα Μετέωρα και τα Ιωάννινα.

¹¹⁹⁴ Όπως στο καθολικό της μονής Πετράκη, όπου στη συνήθη απεικόνιση του Ευαγγελιστή στο ΝΑ λοφίο του τρούλου εμφανίζεται σε πολύ μικρότερο μέγεθος ο Πρόχορος καθισμένος, να κρατά στα χέρια του μεγάλο ανοιχτό ειλητό, Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 60-61, εικ. 40. Ο Θεολόγος μέσα σε σπήλαιο και καθισμένος σε βράχο εικονίζεται να υπαγορεύει στον Πρόχορο και στον ναό του Αγίου Αθανασίου στο Μαρούσι. Το μνημείο είναι μονόχωρο καμαροσκέπαστο και έτσι η παράσταση τοποθετείται στη ΝΔ γωνία του τετραγώνου εντός του οποίου εγγράφεται μετάλλιο με τον Παντοκράτορα, στο μέσο της διαμήκουσ καμάρας, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 42.

¹¹⁹⁵ Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, σε αντίστοιχη μνημειακή παράσταση με αρκετές όμως διαφορές, ιστορείται δίπλα από το τέμπλο στον ομώνυμο ναό στον Κισσό Αγίου Βασιλείου στην Κρήτη (περ. 1400). Προφανώς το μέγεθος και η θέση της παράστασης και σε αυτήν την περίπτωση σχετίζονται με την αφιέρωση του ναού στον Θεολόγο, Πύρρου, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου», σελ. 141-142, 147-148, εικ. 22.

¹¹⁹⁶ Σχετικά με τα εικονογραφικά στοιχεία της παράστασης στους μεταβυζαντινούς χρόνους, βλ. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, *όπ. π.*, σελ. 158.

¹¹⁹⁷ Βασιλάκη, *όπ. π.*, σελ. 327, υποσημ. 10.

απεικονίσεις του θέματος ο Ευαγγελιστής είτε όρθιος, είτε καθιστός δεν γράφει ο ίδιος, αλλά υπαγορεύει στον Πρόχορο. Στο ειλητό που έχει μπροστά του ο Πρόχορος συνήθως αναγράφεται η αρχή του Ευαγγελίου του Ιωάννη: «ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος» και όχι το κείμενο της Αποκάλυψης όπως θα ήταν το λογικό. Υπάρχουν και περιπτώσεις όπου ο Ευαγγελιστής υπαγορεύει στον Πρόχορο το κείμενο της Αποκάλυψης¹¹⁹⁸.

Οι εικονογραφικές λεπτομέρειες από την φορητή εικόνα του Εμ. Λαμπάρδου¹¹⁹⁹ μας βοηθούν να ερμηνεύσουμε την παράσταση στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Μενίδι. Στο ειλητό που έχει ο Πρόχορος στα γόνατά του αναγράφεται η αρχή του Ευαγγελίου, όπως συνήθως. Όμως στο αναλόγιο που υπάρχει ανάμεσα στις δύο μορφές, κρέμεται ανοιχτό ειλητό, όπου αναγράφεται η αρχή της Αποκάλυψης. Έτσι στην εικόνα αυτή περιγράφονται ταυτόχρονα τόσο η συγγραφή του Ευαγγελίου, όσο και της Αποκάλυψης. Είναι λοιπόν πολύ πιθανόν ο ζωγράφος του ναού στο Μενίδι, επηρεασμένος από αντίστοιχα κρητικά πρότυπα, να προσπάθησε να δημιουργήσει μια ανάλογη σύνθεση, αλλά από λάθος να αντέγραψε το ίδιο κείμενο στον κώδικα και το ειλητό.

Δέηση¹²⁰⁰. Αριστερά της Ωραιάς Πύλης τοποθετείται η Παναγία και δεξιά ο Χριστός και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος. Αυτή είναι και η καθιερωμένη τυπική διάταξη που απαντά τόσο σε άλλους μεταβυζαντινούς ναούς των Αχαρνών¹²⁰¹, όσο και σε πολλούς ναούς της Αττικής¹²⁰².

¹¹⁹⁸ Όπως συμβαίνει σε φορητή εικόνα του 17ου αιώνα από ιδιωτική συλλογή στην Ελβετία, Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Φορητή εικόνα από την Αλεξανδρούπολη», σελ. 160, υποσημ. 26.

¹¹⁹⁹ Chatzidakis, *Icons de Saint-Georges*, αρ. 55, σελ. 84, πίν. 42

¹²⁰⁰ Για την εικονογραφία της Δέησης, βλ. ενδεικτικά, Καζαμία-Τσέρνου, *Δέηση*, σελ. 16, υποσημ. 3, όπου παρατίθενται μελέτες από τις αρχές ως τα τέλη του 20ου αιώνα.

¹²⁰¹ Στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο, την Αγία Παρασκευή, τον Άγιο Γεώργιο τον Βουρδουμπά και τον Προφήτη Ηλία στο Μετόχι.

¹²⁰² Όπως στον Άγιο Πέτρο στη Χασιά (εικ. 313), τον Άγιο Πέτρο, τους Αγίους Ασωμάτους, τον Άγιο Αθανάσιο, τον Άγιο Γεώργιο και τον Προφήτη Ηλία στο Κορωπί, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 13, 16, 22, 24, 36, 37, 67, 68, την Παναγία στο Θίτι, στο ίδιο, εικ. 83, 84, τον Άγιο Δημήτριο στο Μαρκόπουλο, στο ίδιο, εικ. 161, 162, τον Άγιο Γεώργιο στον Κουβαρά, στο ίδιο, εικ. 173, 174, τον Άγιο Αθανάσιο Κουβαρά, στο ίδιο, εικ. 180, 181, 183 και την Αγία Παρασκευή στο Μαρκόπουλο, Λάζαρη, «Οι τοιχογραφίες του ναού», σελ. 192, 198, εικ. 9. Σε κάποιους από τους ναούς αυτούς, αριστερά της Θεοτόκου προστίθεται και ο τιμώμενος άγιος, όπως για παράδειγμα ο Άγιος Αθανάσιος στον ναό του Αγίου Αθανασίου Κουβαρά ή ο Άγιος Πέτρος στον ομώνυμο ναό της Χασιάς.

Διακοσμητικά θέματα

Φυτικό κόσμημα σώζεται σε κακή κατάσταση διατήρησης στο εσωράχιο του τόξου του ανατολικού αψιδώματος του νότιου τοίχου (εικ. 299), όπως και στο εσωτερικό της Ωραίας Πύλης. Πρόκειται για τυποποιημένο βλαστό με φύλλα σε ερυθρό χρώμα, που ελίσσεται ή αναρριχάται. Το θέμα είναι πολύ κοινό στη ζωγραφική της όψιμης Τουρκοκρατίας και αντλεί αναφορές από τη «σχολή» της βορειοδυτικής Ελλάδας¹²⁰³. Ενδεικτικά αναφέρουμε ως παραδείγματα με αντίστοιχα διακοσμητικά θέματα το καθολικό της μονής Πετράκη¹²⁰⁴ (εικ. 300), τον ναό του Αγίου Πέτρου στη Χασιά (εικ. 301) και τον Άγιο Γεώργιο τον Σκληπιό στον Καρελά¹²⁰⁵. Η προσπάθεια απομίμησης κιόνων στις παραστάδες του τυφλού αψιδώματος του νότιου τοίχου είναι κοινή σε κρητικές τοιχογραφίες και εικόνες και απαντά και σε άλλους ναούς της Αττικής, όπως στον ναό της Αγίας Παρασκευής στο Μαρκόπουλο¹²⁰⁶ (εικ. 276 A, B) και στον Άγιο Αθανάσιο στον Κουβαρά¹²⁰⁷. Σε παρόμοια λογική, δηλαδή της εκμετάλλευσης ενός αρχιτεκτονικού μέλους ή μιας διαμόρφωσης για την ανάδειξη της ζωγραφικής επιφάνειας, μπορούμε να εντάξουμε και την τοποθέτηση της παράστασης του Θεολόγου με τον Πρόχορο στο τυφλό αψίδωμα. Το σχήμα του περικλείει ιδανικά και με αρμονικό τρόπο το βραχώδες τοπίο, όπου εκτυλίσσεται το επεισόδιο.

Τεχνοτροπικά στοιχεία-Χρονολόγηση

Η Πλατυτέρα στο ιερό και ο Χριστός στην αψίδα του ιερού χαρακτηρίζονται από αρκετά μεγάλη στατικότητα. Έχουν και οι δύο τα χέρια ανοιχτά σε μια τυποποιημένη απόδοση της παράστασης (εικ. 302), που απαντά συχνά σε μεταβυζαντινούς ναούς της Αττικής. Με παρόμοιο τρόπο εικονίζεται η Πλατυτέρα στον Άγιο Πέτρο στη Χασιά¹²⁰⁸ (εικ. 303), στον Προφήτη Ηλία στο Κορωπί¹²⁰⁹ (εικ. 304), στον Άγιο Πέτρο στο

¹²⁰³ Η σχολή της βορειοδυτικής Ελλάδας χρησιμοποιεί στα διακοσμητικά θέματα έναν τύπο ανθοφυτικό με πολλές παραλλαγές και διακρίνεται για την πολυχρωμία του και τη σχεδιαστική ζωντάνια στην απόδοσή του, Σέμογλου, «Ο καλλιτεχνικός δυισμός», σελ. 289. Βλ. και Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 170.

¹²⁰⁴ Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, σελ. 169, εικ. 142.

¹²⁰⁵ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 239-240, εικ. 236.

¹²⁰⁶ Λάζαρη, «Οι τοιχογραφίες του ναού», σελ. 214-215.

¹²⁰⁷ Μπούρας, *όπ. π.*, εικ. 180-181

¹²⁰⁸ Βερούτη, «Άγιος Πέτρος στη Φυλή», σελ. 313.

¹²⁰⁹ Μπούρας, *όπ. π.*, σελ. 17, εικ. 69.

Κορωπί¹²¹⁰, στον Άγιο Δημήτριο Σαρωνικού¹²¹¹ και αλλού. Υποτυπώδης κίνηση δηλώνεται στους αρχαγγέλους, καθώς προβάλλει ελάχιστα το ένα γόνατο μέσα από τα ενδύματά τους.

Η πτυχολογία είναι σκληρή, σχηματοποιημένη, χωρίς να ενδιαφέρεται να παρακολουθήσει τις κινήσεις του σώματος. Αποδίδεται με τη χρήση μαύρων γραμμών και βαθύτερους τόνους του βασικού χρώματος του υφάσματος. Τα κεφάλια σχεδιάζονται κάπως μικρά και έχουν κανονικό σχήμα ωοειδές, εκτός από της Παναγίας που είναι πιο στρογγυλό. Τα μάτια είναι αμυγδαλωτά, οι μύτες λεπτές και μακριές, τα στόματα μικρά. Λόγω των αποχρωματισμών δεν διατηρούνται πολλά στοιχεία από το πλάσιμο των προσώπων, όμως φαίνεται να σχεδιάζονται με έντονες μαύρες γραμμές και να περικλείονται από αντίστοιχα περιγράμματα. Τα φτερά των αρχαγγέλων έχουν σχεδιαστεί χωρίς ιδιαίτερη λεπτομέρεια και στα σημεία που διατηρείται το χρώμα φαίνεται ότι δεν είχαν ποικιλία στη χρωματική διαβάθμιση. Σε κάποια πρόσωπα προφητών, που διατηρούνται σε καλύτερη κατάσταση, διακρίνεται ο προπλασμός σε χρώμα σκούρο καστανό και τα σαρκώματα, που αποδίδονται με ωχροκίτρινες πινελιές. Οι ρυτίδες αποδίδονται με λεπτές λευκές γραμμές (εικ. 306 A, 308).

Αρκετά μεγάλες ομοιότητες, ως προς τις αναλογίες της Θεοτόκου και του Χριστού αλλά και γενικότερα στη σχεδίαση των μορφών, στο σχήμα των κεφαλιών, των ματιών, της μύτης και του στόματος, εντοπίζουμε στην Πλατυτέρα στον Άγιο Πέτρο στη Χασιά (εικ. 302, 303, 305 A, B). Στις δύο μορφές σχεδιάζεται πανομοιότυπα και η χρυσή περίκλειση στον λαιμό.

Ομοιότητες ανάμεσα στις τοιχογραφίες των δύο ναών εντοπίζονται και στους προφήτες της ψίδα. Με πανομοιότυπο τρόπο έχουν σχεδιαστεί τα πλαίσια που τους περιβάλλουν. Χονδροί βλαστοί, που μπαίνουν ο ένας μέσα στον άλλον (κληματίδα), κυκλώνουν του προφήτες. Στα σημεία ένωσής τους φύονται λεπτοί βλαστοί με άνθη (εικ. 306 A, B). Αντίστοιχα διαμορφώνονται τα πλαίσια στο καθολικό της μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα¹²¹² (εικ. 307), αλλά και στην Αγία Τριάδα στο Μαρκόπουλο¹²¹³. Η χρήση αυτού του ανθοφυτικού πλαισίου σε ναούς που επιβεβαιωμένα έχει τοιχογραφήσει ο Γεώργιος Μάρκου με τους συνεργάτες του ή αποδίδονται

¹²¹⁰ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 9, εικ. 10.

¹²¹¹ Στο ίδιο, σελ. 90, εικ. 95.

¹²¹² Kido, «Η μονή της Παναγίας Φανερωμένης», πίν. 11.

¹²¹³ Μπούρας, *όπ. π.*, σελ. 154-156, εικ. 137.

σε αυτόν, δεν είναι τυχαία. Η Ι. Στουφή-Πουλημένου¹²¹⁴ στη μονογραφία της για τη μονή Πετράκη διαπιστώνει την προτίμηση του Μάρκου στο ανθοφυτικό κόσμημα, που εντάσσεται στη λεγόμενη σχολή της βορειοδυτικής Ελλάδας. Πράγματι αντίστοιχο κόσμημα εντοπίζεται σε κορυφαία τοιχογραφικά σύνολα του 16ου αιώνα ¹²¹⁵, από τα οποία προφανώς και εμπνέεται ο ζωγράφος. Η χρήση αυτού του μοτίβου και στον ναό του Μενιδίου, σε συνδυασμό με τα εικονογραφικά στοιχεία που αναφέραμε παραπάνω καθιστούν πιθανή τη διακόσμησή του από εργαστήριο της σχολής του Γεωργίου Μάρκου.

Συγκρίνοντας τη μορφή του προφήτη Ααρών στα μνημεία του Μενιδίου και της Χασιάς διαπιστώνουμε μεγάλες τεχνοτροπικές συγγένειες. Η πανομοιότυπη στάση του σώματος, οι παρόμοιες χρωματικές επιλογές, ο κοινός τρόπος απόδοσης της κόμης και της γενειάδας, ακόμα και ο ταυτόσημος γραφικός χαρακτήρας της επιγραφής, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι ζωγράφοι έχουν χρησιμοποιήσει το ίδιο αντίβλο ή ακόμα ότι οι δύο τοιχογραφίες προέρχονται από το ίδιο χέρι. Αρκετές ομοιότητες έχουν οι δυο αυτές μορφές με τον προφήτη Ησαΐα¹²¹⁶ στο καθολικό της μονής Πετράκη, όπως και με τους δυο πρώτους ιερείς στην παράσταση της ευλόγησης των ιερέων στο ίδιο μνημείο. Ομοιότητες εντοπίζονται και στην παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης (εικ. 309 A, B). Παρόλο που η τοιχογραφία του Αγίου Ιωάννη είναι εξαιρετικά φθαρμένη, με την αντίστοιχη παράσταση του Αγίου Πέτρου μοιράζονται το ίδιο τρίχρωμο βάθος, το σχήμα των κεραιών του σταυρού με τη χαρακτηριστική καμπύλωση της οριζόντιας, τη διακόσμηση της επιφάνειάς τους με αλληλοτεμνόμενες γραμμές τύπου «ψαροκόκαλου», τις ίδιες αναλογίες κεφαλής-σώματος του Χριστού και τον ίδιο τρόπο με τον οποίο είναι δεμένα εμπρός τα χέρια του.

Στην παράσταση του τυφλού αψιδώματος του νότιου τοίχου, η μορφή του Ευαγγελιστή είναι αρκετά εύρωστη και διέπεται από κανονικές αναλογίες. Αποκτά κίνηση με τη στροφή του κεφαλιού προς τα αριστερά, χωρίς όμως ένταση και δραματικότητα. Και πάλι διακρίνονται στο σχέδιο έντονα περιγράμματα με μαύρες γραμμές. Η πτυχολογία είναι αντίστοιχη

¹²¹⁴ Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 170.

¹²¹⁵ Όπως στον ναό του Αγίου Νικολάου στην Κράψη Ιωαννίνων, έργο του Φράγκου Κατελάνου και του αδερφού του Γεωργίου (1563), Ευαγγελίδης, «Ο ζωγράφος Φράγκος Κατελάνος», σελ. 46, πίν. 18.2, 22.2,

¹²¹⁶ Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, εικ. 44, 79.

με αυτήν των παραστάσεων του ιερού. Το κεφάλι είναι κανονικό ωοειδές. Το πλάσιμο του προσώπου είναι αρκετά σκληρό. Ο σκούρος καστανός προπλασμός ανοίγει απότομα, χωρίς ενδιάμεσες χρωματικές διαβαθμίσεις με αποτέλεσμα να σχηματίζονται έντονες αντιθέσεις ανάμεσα στα σκούρα και φωτεινά μέρη. Λευκές πινελιές φωτίζουν το ευρύ μέτωπο, το σημείο πάνω από τα φρύδια, και τα μάγουλα. Το πρόσωπο του Αγίου Ιωάννη είναι δουλεμένο με μεγαλύτερη λεπτομέρεια, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες μορφές του ναού. Η κόμη και η γενειάδα αποδίδονται με τη χρήση πολλών μικρών λευκών πινελιών με τρόπο λεπτομερή, σχεδόν καλλιγραφικό, χωρίς όμως να ξεφεύγουν από το έντονο περίγραμμα του κεφαλιού. Η έκφρασή του είναι ήρεμη, χωρίς συναισθηματικές εξάρσεις. Στον Άγιο Πέτρο στη Χασιά, το πρόσωπο του ποιμένα που συνομιλεί με τον Ιωσήφ στη σκηνή της Γέννησης θεωρούμε ότι παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το πρόσωπο του Ευαγγελιστή (εικ. 310 Α, Β). Ακόμα μεγαλύτερη τεχνοτροπική συγγένεια υπάρχει με το πρόσωπο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, στον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι (εικ. 310 Α, Γ). Η πανομοιότυπη έκφραση, η απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου, οι κοινές λευκές πινελιές στα φωτίσματα, ο τρόπος που αποδίδονται η κόμη και η γενειάδα, ακόμα και το αυλάκωμα που σχηματίζεται στο ύψος του πηγουνιού, μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε ότι οι δύο τοιχογραφίες έγιναν από το ίδιο χέρι.

Ο Πρόχορος αποδίδεται με εντελώς διαφορετικό τρόπο. Είναι σημαντικά μικρότερος σε μέγεθος, όπως και στην παράσταση στο καθολικό της μονής Πετράκη¹²¹⁷. Η διαφορά στο μέγεθος των δύο μορφών προφανώς εξηγείται λόγω της ιερατικής προοπτικής. Ο μαθητής του Ιωάννη είναι καθισμένος και στατικός. Η ένταση και το συναίσθημα απουσιάζουν εντελώς και από το πρόσωπό του, το οποίο ουσιαστικά είναι ανέκφραστο (εικ. 311 Α). Και εδώ κυριαρχούν τα έντονα περιγράμματα, τα μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια, η λεπτή και μακριά μύτη και το μικρό στόμα. Το πλάσιμο του προσώπου όμως είναι σχεδόν επίπεδο. Μοναδική χρωματική διαφοροποίηση στην επιφάνεια του νεανικού προσώπου αποτελούν οι σκιάσεις της μύτης και της αριστερής του παρειάς. Η κόμη είναι σχηματοποιημένη. Πολλές ομοιότητες θεωρούμε ότι εντοπίζονται ανάμεσα στον Πρόχορο και τη μορφή του Ιωάννη (εικ. 311 Β) στην παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης, στη μονή Πετράκη¹²¹⁸.

¹²¹⁷ Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 61, εικ. 40.

¹²¹⁸ Στο ίδιο, πίν. 8.

Ο αδιάγνωστος άγιος που εικονίζεται στην παραστάδα ανάμεσα στο δυτικό και ανατολικό αφίδωμα του νότιου τοίχου είναι και αυτός μια εύρωστη μορφή με κανονικές διαστάσεις και παρόμοια τεχνοτροπικά στοιχεία με αυτά που περιγράψαμε παραπάνω για τον Ευαγγελιστή. Η σύγκριση με μορφές ιεραρχών και αγίων μοναχών στον Άγιο Πέτρο στη Χασιά και την μονή Πετράκη (εικ. 312), ισχυροποιεί κατά τη γνώμη μας σε μεγάλο βαθμό την ένταξη του ζωγραφικού διακόσμου στην καλλιτεχνική παραγωγή του εργαστηρίου του Γεωργίου Μάρκου. Οι ομοιότητες στο σχήμα του προσώπου, στον τρόπο που αποδίδεται η μύτη, τα αυτιά, τα μάτια, το στόμα, η κόμη και η γενειάδα, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πιθανόν αποτελούν έργο του ίδιου εργαστηρίου. Επιπλέον οι ταυτισμένες από επιγραφή μορφές του Αγίου Χαράλαμπος στον Άγιο Πέτρο και στη μονή Πετράκη, με κοινά ιερατικά ενδύματα και χρυσή, διάλιθη περίκλειση, πανομοιότυπη με αυτήν που φέρει ο αδιάγνωστος άγιος, μας επιτρέπουν να τον ταυτίσουμε με τον Άγιο Χαράλαμπο.

Στις μορφές του τέμπλου, επίσης εντοπίζονται στοιχεία της τέχνης της σχολής του Μάρκου. Αρκετά μεγάλες αντιστοιχίες έχει η μορφή της Θεοτόκου (εικ. 314), με την Θεοτόκο του Αγίου Πέτρου στη Χασιά (εικ. 315 Α) ως προς το σχέδιο, τις αναλογίες και τις κινήσεις αλλά και τα ενδύματα τόσο της Παναγίας, όσο και του Χριστού. Αντίστοιχες συγκρίσεις μπορούν να γίνουν και με την Παναγία του Αγίου Πέτρου (εικ. 315 Β) και των Αγίων Ασώματων στο Κορωπί και του Αγίου Αθανασίου στον Κουβαρά¹²¹⁹. Τα πρόσωπα στην τοιχογραφία του Αγίου Ιωάννη διατηρούνται σε κακή κατάσταση και δεν είναι δυνατόν να κάνουμε παρατηρήσεις για τον τρόπο που pláθονται. Κοινός είναι ο τρόπος με τον οποίο αποδίδονται οι ξύλινοι θρόνοι στις παραστάσεις του τέμπλου στους περισσότερους ναούς που αναφέρονται παραπάνω.

Στις μορφές του Χριστού και του Ιωάννη του Προδρόμου εντοπίζουμε τα ίδια χαρακτηριστικά των τοιχογραφιών του κυρίως ναού. Κυριαρχούν τα έντονα πλαίσια με μαύρες γραμμές (ιδιαίτερα έντονα στα φτερά του Προδρόμου), το σκληρό pláσιμο του προσώπου με απότομες μεταβάσεις από τον σκούρο προπλασμό στα σαρκώματα, οι έντονες ρυτίδες (ιδίως στο πρόσωπο του Ιωάννη), η λεπτομερής απόδοση της κόμης και οι σωστές

¹²¹⁹ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 13, 16, 181, 183.

αναλογίες¹²²⁰. Η σύγκριση με τον Πρόδρομο του τέμπλου στον Άγιο Πέτρο στη Χασιά και τον Άγιο Γεώργιο στον Κουβαρά (εικ. 316 Α, Β, Γ) κάνει φανερές τις ομοιότητες στο σχέδιο, στη χρήση έντονων περιγραμμάτων, στον τρόπο που αποδίδονται η κόμη και τα φτερά και στις κινήσεις του σώματος. Και το πλάσιμο του προσώπου έχει σαφείς αντιστοιχίες με τον Πρόδρομο του Αγίου Πέτρου, ενώ είναι σαφώς πιο ζωγραφικό στην παράσταση στον Άγιο Γεώργιο, όμως και εδώ αποδίδονται οι ρυτίδες με πανομοιότυπο τρόπο, ειδικά στο σημείο πάνω από τα φρύδια, όπου ουσιαστικά δύο καμπύλες γραμμές ενώνονται στο μέσον του μετώπου και κατέρχονται μέχρι το σημείο γένεσης της μύτης.

Επισημαίνουμε τέλος τις ομοιότητες που εντοπίζουμε στον γραφικό χαρακτήρα των επιγραφών στον ναό του Αγίου Ιωάννη, με επιγραφές ναών της Αττικής, που έχουν διακοσμηθεί από τον Γεώργιο Μάρκου ή αποδίδονται σε αυτόν¹²²¹. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος που γράφονται τα γράμματα Α (Α), Μ (Μ), Λ (Λ) και Δ (Δ̄).

Οι παραπάνω τεχνοτροπικές και εικονογραφικές παρατηρήσεις και οι ομοιότητες που εντοπίσαμε σε ναούς, που έχουν διακοσμηθεί από το εργαστήριο του Γεωργίου Μάρκου και ειδικά στο καθολικό της μονής Πετρακή και τον Άγιο Πέτρο στη Χασιά, θεωρούμε ότι εντάσσουν και τον τοιχογραφικό διάκοσμο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Μενίδι στην καλλιτεχνική παραγωγή του. Η απουσία δυτικότερων στοιχείων, τα οποία απαντούν πολύ συχνά στα έργα του μετά το πολύ πιθανό ταξίδι του στη Βενετία¹²²², με αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα τον τοιχογραφικό διάκοσμο της μονής Παναγίας Φανερωμένης στη Σαλαμίνα το 1735, μας οδηγούν στο να τοποθετήσουμε τις τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη πριν από αυτή τη χρονολογία. Η πρώτη φάση της καλλιτεχνικής δραστηριότητας του εργαστηρίου του Μάρκου (ως το 1727 ¹²²³) χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερο συντηρητισμό και σαφείς αναφορές στις

¹²²⁰ Ο Χριστός είναι εύρωστος και ο Πρόδρομος λιπόσαρκος, σύμφωνα με τη συνήθη απεικόνισή του.

¹²²¹ Επιγραφές του τέμπλου στην Αγία Παρασκευή στο Μαρκόπουλο και στον Άγιο Αθανάσιο στον Κουβαρά. Αναλυτικότερα βλ. παρακάτω, σελ. 258.

¹²²² Χατζηδάκης, *Ελληνες ζωγράφοι*, σελ. 173, υποσημ. 1. Πρέπει να ταξίδεψε στη Βενετία, όπου το 1729 εξέδωσε ακολουθία του Αγίου Πέτρου, επισκόπου Αργούς και Ναυπλίου. Σχετικά βλ. και Ευγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*, σελ. 284-285.

¹²²³ Οπότε και χρονολογείται από επιγραφή ο διάκοσμος του Αγίου Γεωργίου ή Αγίου Νικολάου στον Καρρητό Αττικής, Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 188.

στους κρητικούς αγιογράφους του 16ου και 17ου αιώνα¹²²⁴. Από τα ίδιο πνεύμα εμπνέονται και οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη. Πιθανόν όταν καθαριστούν οι τοιχογραφίες, ίσως αποκαλυφθούν περισσότερα στοιχεία.

B1. Αγία Παρασκευή

(εικ. 317-358)

Θέση: Επί της πλατείας Αγίας Παρασκευής. Οδός Πausανίου.

Βιβλιογραφία: Milchhöfer, «Antikenbericht» (1888), σελ. 341-342, αρ. 537, Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 370, Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 214, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 68, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 92, εικ. 73, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 79, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 196, Βιζυηνού, *ΑΡΜΑ 4*, σελ. 130, αρ. 871, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 152, εικ. 59, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 706-707.

Χάρτης:-

Χρονολόγηση: Πριν από το 1741 (Πάλλης), σύμφωνα με επιγραφή του τέμπλου.

Βρίσκεται στη μικρή πλατεία της Αγίας Παρασκευής, νοτιοδυτικά του ναού του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου επί της οδού Πausανίου, πρώην Ιατρού Πηγαδά¹²²⁵ (εικ. 317). Στον περιβάλλοντα χώρο υπήρχε μέχρι τη δεκαετία του 1950 άφθονο αρχαιολογικό υλικό και ερείπια παλαιών κτηρίων, μεταξύ άλλων και μια μεγάλη πέτρινη καμάρα¹²²⁶. Από το μνημείο προέρχεται μια αρχαία επιγραφή¹²²⁷. Σήμερα ο χώρος είναι διαμορφωμένος

¹²²⁴ Λάζαρη, «Οι τοιχογραφίες του ναού», σελ. 217, Ευγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*, σελ. 285-286, Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 173-174.

¹²²⁵ Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 92.

¹²²⁶ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 79. Σε ένα έγγραφο της Μονής Ασωμάτων Πετράκη (Φιρμάνι του Σουλτάνου Σελίμ Γ', που πρέπει να χρονολογείται μετά το 1795), αναφέρεται το εξής: «...καὶ ἐν τῇ πεδιάδι τοῦ χωρίου Μαινίβι...μετόχιον περιέχον δύο δωμάτια καὶ δύο σταύλους...μία οἰκία καὶ ἐκκλησία καλουμένη Ἁγία Παρασκευή καὶ...», Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 370. Το έγγραφο αυτό αναφέρεται στα κτήματα της μονής. Παρότι δεν σώζεται ολόκληρο το κείμενο, από τα συμφραζόμενα συμπεραίνουμε ότι στη μονή Πετράκη ανήκε και ένα μετόχι στην πεδιάδα του χωριού Μενίδι (Μαινίβι), που περιείχε δύο δωμάτια, δύο σταύλους, μια οικία, μια εκκλησία που ονομάζεται Αγία Παρασκευή και επιπλέον αγροί, νερόμυλος και ελαιόδενδρα. Υπάρχει λοιπόν πιθανότητα η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής αλλά και τα γύρω κτίσματα (όπως τα ερείπια κτισμάτων και η καμάρα, που αναφέρει ο Δ. Γιώτας), να ανήκαν στη μονή Πετράκη.

¹²²⁷ IG II² 6025. Αναφέρεται ότι και το επιτύμβιο του αμπελουργού Μακεδόνο Μειλησίου, IG II² 9753, υπήρχε στον ναό της Αγ. Παρασκευής, Βιζυηνού, *ΑΡΜΑ 4*, σελ. 130, αρ. 871.

στην πλατεία της Αγίας Παρασκευής, με σημείο αναφοράς την ομώνυμη εκκλησία.

Τυπολογικά στοιχεία

Είναι μικρός (4,62μ. Χ 5,90μ.), μονόχωρος ναός (εικ. 318-321), καμαροσκέπαστος με ημικυλινδρική αψίδα ιερού. Στον ανατολικό τοίχο του ιερού εγγράφεται ημικυλινδρική κόγχη πρόθεσης με την παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης (εικ. 322). Στον βόρειο τοίχο του ιερού υπάρχει άλλη μια ημικυλινδρική κόγχη ελαφρώς μεγαλύτερη. Μικρό παράθυρο του τύπου της φωτιστικής θυρίδας υπάρχει στη γένεση του τεταρτοσφαιρίου της ημικυλινδρικής αψίδας και μεγαλύτερο ορθογωνικό, στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού¹²²⁸.

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Ο ναός ανακαινίστηκε στους νεότερους χρόνους, ίσως στις αρχές του 20ου αιώνα, χωρίς να υπάρχουν σχετικές πληροφορίες. Το έδαφος στερέωσης είναι ελάχιστα επικλινές. Η αψίδα του ναού φαίνεται να πατάει σε κρηπίδωμα. Στο κατώτερο σημείο, τόσο στην αψίδα όσο και στους τοίχους περιμετρικά, εμφανίζεται ελαφρώς προεξέχουσα βάση. Το πάχος της διαφέρει, ανάλογα με την υψομετρική διαφορά του εδάφους¹²²⁹. Η αψίδα είναι υπερβολικά έκκεντρη προς τα νότια (εικ. 318, 321), χωρίς να γνωρίζουμε αν έγινε αναγκαστική προσαρμογή λόγω της διαμόρφωσης του εδάφους ή αν οφείλεται σε αστοχία της χάραξης. Τον ναό περιτρέχει νεότερο γείσο από επίχρισμα, που καταλήγει χαμηλά σε σειρά τοξυλίων. Το υπέρθυρο στο μέσον του έχει μαρμάρινο σταυρό με τριφυλλόσχημες απολήξεις κεραιών. Κάτω από το σταυρό υπάρχει κύκλος και στη βάση του υπερθύρου ζωγραφισμένη μάσκα με δυο οφθαλμούς, πράσινου χρώματος (εικ. 323). Εκατέρωθεν του σταυρού με κόκκινα γράμματα αναγράφεται το όνομα του ναού, ενώ πιο κάτω και δεξιά με μικρά πράσινα, καλλιγραφικά, αναγράφονται δυο λέξεις που χωρίζονται με αστερίσκους. Καθαρά

¹²²⁸ Λόγω των νεότερων επιχρισμάτων δεν διακρίνεται αν το παράθυρο είχε αρχικά αυτό το σχήμα και μέγεθος. Πιθανόν να είναι νεότερο.

¹²²⁹ Η διαμόρφωση αυτή οφείλεται σε νεότερα επιχρίσματα.

διαβάζεται η δεύτερη λέξη: «Γκριγκορι»¹²³⁰. Οι παραστάδες της θύρας στο κατώτερο τμήμα επενδύονται με διακοσμητικά γύψινα πλακίδια.

Στο εσωτερικό το δάπεδο του ναού είναι στρωμένο με νεότερα πλακάκια. Το ιερό βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό μέσω κτιστού δίθυρου τέμπλου (εικ. 324). Επάνω από το κτιστό τέμπλο έχει προστεθεί ένα επιπλέον ξύλινο κυματοειδές διακοσμητικό τμήμα. Στην ανατολική πλευρά της θύρας που αντιστοιχεί στην πρόθεση είναι ορατό τμήμα ξύλινης επιχρισμένης δοκού ανάμεσα στο τέμπλο και τον βόρειο τοίχο, που λειτουργεί ως ελκυστήρας (εικ. 325).

Η ανέγερση του ναού θα πρέπει να τοποθετηθεί στο α' μισό του 18ου αιώνα και πριν από το 1741, οπότε και χρονολογούνται οι παραστάσεις του τέμπλου.

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Το μνημείο σώζει τοιχογραφίες τόσο στο ιερό βήμα (Πλατυτέρα, Άκρα Ταπείνωση), όσο και στον κυρίως ναό (ολόσωμοι άγιοι, Άγιος Δημήτριος έφιππος, Τρεις παίδες εν καμίνω). Σε επιγραφή του τέμπλου σημειώνεται η χρονολογία 1741, που αποτελεί και *terminus ante quem* για την ίδρυση του ναού (εικ. 326). Πάνω από τη βόρεια θύρα του τέμπλου, μέσα σε ελαφρώς οξυκόρυφο διάχωρο που οριοθετείται από κόκκινη ταινία σε λευκό βάθος, με κεφαλαία μαύρα γράμματα αναγράφονται τα εξής: «ΤΩΝ Ω̅ΔΕ/ ΘΝΡΩ̅Ν ΜΗΔΕΙ̅Σ ΕΙ̅ΣΕΛΘΗ̅ Α̅ΛΛ'̅ Α̅/ΠΑΖ Τ[Ε̅] ΜΟΝΟΣ̅ Ο̅ Ι̅ΕΡΟ̅[Σ] ΤΕ̅ Θ̅ΥΤΗΣ̅ Ο̅Σ̅ Α̅Υ̅ΘΙ̅Σ̅ ΔΕ̅ Π̅Α̅ΛΙ̅Ν/ [Κ]Ε̅[ΚΑ]ΘΑΡΜΕ̅[Ν]ΟΣ̅ Ὁ̅ΛΩ̅Σ. ΤΕΛΕΪ̅ΤΑΙ̅ Γ̅Α̅Ρ̅ Ἐ̅Ν̅ΔΟ̅Ν Ἡ̅ ΜΥ̅ΣΤΙΚΗ̅ ΘΥ̅Ν/ ΣΙΑ̅ ΤΟΥ̅ ΖΩ̅ΟΠΟΙ̅ΟΥ̅ ΣΩ̅ΜΑΤΟΣ̅ ΤΟΥ̅ ΔΕ̅ΣΠΟ̅ΤΟΥ̅. [Ε̅Ν] Ἐ̅ΤΙ̅ Α̅Π̅Ο̅/ ΤΗΣ̅ Ἐ̅Ν̅C̅Α̅Ρ̅ΚΟ̅Ν Ο̅Ι̅ΚΟ̅ΝΟ̅ΜΙΑ̅Σ/ Ἀ̅Ψ̅ΜΑ»¹²³¹. Στην πλειοψηφία τους οι τοιχογραφίες του ναού εμφανίζονται πολύ αλλοιωμένες εξ αιτίας της

¹²³⁰ Προφανώς πρόκειται για το όνομα του καλλιτέχνη, που ζωγράφισε την παράσταση με τους οφθαλμούς. Από την κατάληξη της πρώτης λέξης, που αντιστοιχεί σε επώνυμο (...ίτζε), σε συνδυασμό με το όνομα Γκριγκόρι, εικάζουμε ότι πρόκειται για ζωγράφο ίσως γεωργιανής καταγωγής.

¹²³¹ Η επιγραφή έχει περιεχόμενο καθαρά αποτρεπτικό για την είσοδο στο ιερό θυσιαστήριο. Ακόμα και ο ιερέας που θα μπει για να τελέσει τη μυστική θυσία θα πρέπει να είναι καλά προετοιμασμένος. Παρόμοια επιγραφή: «Τῶν ὦδε θυρῶν, μηδεὶς εἰσέλθη, ἀλλὰ δὲ μόνος ὁ [λει]τουργός τε θύτης, ὅς οὗτος δὲ πάλιν, κεκάθαρτος ὅλως, τελεῖται γὰρ ἔνδον, ἡ μυστικὴ θυσία, ζωοποιουῦ σώματος, τὸ τοῦ δεσπότη» υπάρχει σε αντίστοιχο πλαίσιο στο τέμπλο του Αγίου Αθανασίου στον Κουβαρά, πάνω από την θύρα της πρόθεσης. Οι περισσότερες τοιχογραφίες του ναού, που χρονολογούνται από ἄλλη επιγραφή του τέμπλου στα 1743, αποδίδονται στον Γεώργιο Μάρκου, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 163.

φθοράς τους, κυρίως λόγω της αιθάλης, αλλά και των επιζωογραφήσεων. Μάλιστα στην παράσταση της Αγίας Παρασκευής κάτω δεξιά, επιγραφή με λευκά γράμματα μας πληροφορεί ότι οι τοιχογραφίες του ναού: «Ανακαινίσθησαν διά χειρός Διονυσίου Α. Κόμη¹²³²» (εικ. 327). Από τις υπόλοιπες αφιερωματικές επιγραφές των τοιχογραφιών βλέπουμε ότι αυτές δέχθηκαν εκτεταμένη επιζωογράφηση τη διετία 1969-1970. Καθίσταται εκ των πραγμάτων δύσκολη η μελέτη και ο προσδιορισμός των αρχικών τοιχογραφιών του μνημείου.

Ιερό βήμα

Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού απεικονιζόταν η Πλατυτέρα σε σκουρόχρωμο βάθος, από την οποία διακρίνεται μόνο το περίγραμμα της μορφής και ίχνη από τα συμπιλήματα ΜΡ ΘΥ και τα γράμματα: «Ο ΩΝ» από το φωτοστέφανο του μικρού Χριστού (εικ. 328). Ο ημικύλινδρος της αψίδας και το τύμπανο του ανατολικού τοίχου κοσμούνται από νεότερες παραστάσεις.

Η κόγχη της πρόθεσης διακοσμείται με την παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης «*Ἡ Ἄκρᾱ Ταπεινώσις*» (εικ. 322), που οριοθετείται από κόκκινη ταινία. Σε τρίχρωμο κάμπο (μαύρο-κυανό-γαιώδες κίτρινο) εικονίζεται στο κέντρο της σύνθεσης ο Χριστός γυμνός από τη μέση και πάνω, φορώντας μονάχα το περιζώμα μέσα σε σαρκοφάγο. Φέρει τα χέρια σταυρωμένα εμπρός στο ύψος της κοιλιάς. Στον φωτοστέφανό του στις τρεις κεραίες του διαγραφόμενου σταυρού διαβάζουμε: «Ο ΩΝ» και πάνω από αυτό: «ΙC ΧC». Μέσα από τη σαρκοφάγο προβάλλουν τα σύμβολα του Πάθους (λόγχη και σπόγγος) ως την κορυφή της σύνθεσης. Αριστερά εικονίζεται η Θεοτόκος (ΜΡ ΘΘ). Έχει το κεφάλι ελαφρά κεκλιμένο προς τον Ιησού και το δεξί χέρι υψωμένο στο στήθος, σε στάση δέησης. Το αριστερό δεν φαίνεται. Φοράει πορφυρό μαφόριο μέσα από το οποίο διακρίνεται ο κεκρύφαλος και βαθυγάλανο χιτώνα με χρυσή περίκλειση στον λαιμό. Ο Ιωάννης (ΙΩ. Θ ΘΕΟΛΟΓΟΣ) εικονίζεται στα δεξιά. Φορά χιτώνα και ιμάτιο, με το δεξί χέρι

¹²³² Ο Κόμης είχε ατελιέ στο Μενίδι και θεωρείτο στην εποχή του «ἐξαίρετος καὶ διακεκριμένος ἀγιογράφος», Λ. ΙΑΚ, *Ο Αγιογράφος Διον. Κόμης, Χρονογράφου Πειραιώς*, 24-12-1958, http://www.nationalgallery.gr/library/assets/apokomata/1958_3_97_04_01.jpg, (ψηφιοπ. αρχείο. ημερ. τελ. ανάκτησης: 28/11/2021). Για το σύντομο βιογραφικό του ζωγράφου και έργα του, βλ. Γραϊκός, *Ακαδημαϊκές τάσεις*, σελ. 379, Κουρτικάκης, *Λεύκωμα Ελλήνων Καλλιτεχνών*, σελ. 257.

πιάνει την αντίστοιχη παρειά σε ένδειξη θλίψης¹²³³ και υψώνει το αριστερό ως το στήθος, σε στάση δέησης. Το κεφάλι κλίνει ελαφρά προς τον Χριστό. Η παράσταση έχει επιζωγραφιστεί.

Κυρίως ναός

Στον κυρίως ναό υπάρχουν τοιχογραφίες στον δυτικό και νότιο τοίχο, αλλά και στο κτιστό τέμπλο. Όλες οι τοιχογραφίες περιβάλλονται από νεότερο μεταλλικό προστατευτικό πλαίσιο. Οι μορφές είναι τοποθετημένες σε τρίχρωμο κάμπο (μαύρο-γαιώδες κίτρινο-μαύρο), εκτός από την Αγία Παρασκευή και τις παραστάσεις του τέμπλου που έχουν μαύρο βάθος. Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού περιβάλλονται από λεπτή κόκκινη ταινία. Στο τέμπλο ο Χριστός και ο Ιωάννης εικονίζονται σε κοινό διάχωρο.¹²³⁴

Στο ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου ακριβώς δίπλα στο τέμπλο εικονίζεται η Αγία Παρασκευή, που ταυτίζεται από επιγραφή. Στέκεται κατενώπιον, έχει το αριστερό χέρι ανοικτό στο ύψος του στήθους και στο δεξί κρατάει σταυρό (εικ. 329). Φοράει κουκούλιο και μανδύα σε κόκκινο χρώμα. Ο χιτώνας σε λαδί χρώμα φέρει πεποικιλμένη περίκλειση στον λαιμό. Μπροστά διακρίνεται ο ανάλαβος. Τα χέρια και τα πόδια της αγίας όπως και ο σταυρός καλύπτονται με αργυρή επένδυση. Ο φωτοστέφανος έχει μεταλλική επίχρωση επένδυση, με φυτικό ελικοειδές κόσμημα.

Ακολουθεί η παράσταση με τους Τρεις Παίδες εν τη Καμίνω (ΟΙ ἍΓΙΟΙ ΤΡΕΙΣ ΠΑΙΔΕΣ ἘΝ Τῆ ΚΑΜΙΝῶ). Μέσα σε φλεγόμενο εξάπλευρο οικοδόμημα¹²³⁵ εικονίζονται οι Άγιοι τρεις παίδες, Αζαρίας, Ανανίας, Μισαήλ¹²³⁶ (εικ. 330). Οι μορφές δεν ταυτίζονται με επιγραφές. Η κεντρική στέκεται κατενώπιον με τα χέρια ανοιχτά και υψωμένα στο ύψος των ώμων, σε στάση δέησης. Οι άλλες δύο στρέφονται προς το κέντρο και δέονται με τα χέρια τους ανοιχτά και υψωμένα ως το στήθος. Οι τρεις παίδες, νέοι και αγένειοι, φορούν χιτώνα με κοσμημένα επιμανίκια, χρυσοποίκιλτη τραχηλέα και μανδύα

¹²³³ Σχετικά με τις χειρονομίες που εκφράζουν θλίψη βλ. ενδεικτικά, Maguire, «The Depiction of Sorrow».

¹²³⁴ Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, μόλις το 1969-70, επιζωγραφίστηκε η πλειοψηφία των παραστάσεων από τον Δ. Κόμη, ενώ το 2003 χρονολογείται η τελευταία παράσταση, αυτή της Αγίας Τριάδας στο μέτωπο του τόξου της αψίδας. Ίσως τότε να έγιναν και άλλες επεμβάσεις στον ζωγραφικό διάκοσμο. Από όσο γνωρίζω οι τοιχογραφίες του ναού δεν έχουν καθαριστεί και συντηρηθεί ποτέ από την Αρχαιολογική Υπηρεσία.

¹²³⁵ Μηναιόν Δεκεμβρίου, σελ. 135: «ἐν τῇ ἑπταπλασίῳ ἔκκαυθείσῃ καμίνῳ».

¹²³⁶ Στο ίδιο, σελ. 135-136.

που δένει εμπρός στο κέντρο. Οι χιτώνες των πλαϊνών μορφών και ο μανδύας της κεντρικής έχουν κόκκινο χρώμα. Αντίθετα ο χιτώνας της κεντρικής και οι μανδύες των άλλων μορφών έχουν χρώμα λευκό-γκρίζο¹²³⁷. Στο κεφάλι φέρουν πιλίδιο. Στην κορυφή της παράστασης ο Άγγελος Κυρίου, που φορά λευκό χιτώνα και κόκκινο ιμάτιο, με το δεξί χέρι δροσίζει τους παιδιά, που μένουν αβλαβείς.

Ακολουθεί ο Άγιος Δημήτριος έφιππος (Ὁ ἌΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ), (εικ. 331, 342). Ο άγιος είναι στραμμένος προς τα αριστερά, όπου στο ανώτερο σημείο προβάλλει χέρι μέσα από ημικυκλική δόξα και ευλογεί. Ακριβώς πάνω από το χέρι διαβάζουμε ΧΚ, προφανώς από τη φράση: «Χεῖρ Κυρίου». Με το αριστερό χέρι κρατάει τα γκέμια του αλόγου του. Ανάμεσα στον κορμό του και το χέρι του στηρίζεται το δόρυ, που φέρει δεμένη κοντά στη λόγχη κόκκινη κυματίζουσα σημαία με μαύρο σταυρό. Φέρει διάδημα στο κεφάλι. Φοράει χειριδωτό κόκκινο χιτώνα και μεταλλικό θώρακα με προστατευτικές πτέρυγες. Η χλαμύδα, που κυματίζει προς τα πίσω, πορπώνεται σχεδόν στο μέσον του στήθους. Στα πόδια φοράει καφέ δρομίδες και γκρι μπότες. Πίσω του κρέμεται μικρή ασπίδα ωοειδούς σχήματος, με μεταλλικό σιάλωμα. Το καφέ άλογο ανασηκώνει το εμπρός δεξί πόδι. Με τα υπόλοιπα πόδια του πατάει πάνω σε μια ανδρική μορφή, που δεν ταυτίζεται από επιγραφή. Ο άνδρας, που είναι πεσμένος στο έδαφος, φέρει γενειάδα. Διακρίνεται ο μανδύας και ο κόκκινος χιτώνας του. Με το δεξί χέρι κρατάει ένα κοντό ή σπασμένο δόρυ. Η σέλα του αλόγου περιγράφεται από λεπτή ταινία με ελικοειδή διακόσμηση. Στο εσωτερικό της διακρίνονται καρδιόσχημα διακοσμητικά μοτίβα.

Δίπλα εικονίζεται η Αγία Άννα, σε προχωρημένη ηλικία, να κρατάει την Παναγία που εικονίζεται ως παιδί, στο δεξί της καλυμμένο χέρι (εικ. 332). Με το αριστερό της χέρι πιάνει στοργικά τα χέρια της Θεομήτορος. Και οι δύο μορφές φορούν σκούρο μπλε χιτώνα και κόκκινο μαφόριο. Ο χιτώνας της Αγίας Άννας φέρει χρυσή περίκλειση στον λαιμό και χρυσά επιμανίκια.

Στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου εικονίζεται ο Άγιος Νικόλαος (εικ. 333), που ταυτίζεται από επιγραφή. Με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό καλυμμένο κρατά διάλιθο σταχωμένο Ευαγγέλιο. Φοράει στιχάριο σε κόκκινο-ροζ χρωματισμό, ένσταυρο επιτραχήλιο, ανοιχτό

¹²³⁷ Η περιγραφή των χρωμάτων γίνεται με επιφύλαξη, λόγω της κατάστασης διατήρησης των τοιχογραφιών.

πράσινο φαλόνιο, ένσταυρο ωμοφόριο, επιμανίκια και επιγονάτιο. Στο κατώτερο μέρος ακριβώς πάνω από τη μεταγενέστερη αφιερωματική επιγραφή φαίνεται να υπάρχει χάραγμα, που απεικονίζει μορφή σε προφίλ (εικ. 334). Το χάραγμα είναι σχεδιασμένο με μεγάλη ελευθερία και δεν μπορεί να προσδιορισθεί με ακρίβεια το εικονιζόμενο θέμα. Θα μπορούσε να απεικονίζει είτε αντρική είτε γυναικεία μορφή.

Στον δυτικό τοίχο αμέσως μετά την είσοδο δεξιά εικονίζεται ο Άγιος Στυλιανός, ο οποίος ταυτίζεται από επιγραφή (εικ. 335). Με το δεξί χέρι ευλογεί, ενώ στο αριστερό κρατάει ένα σπαργανωμένο βρέφος, στον συνήθη τύπο εικονογράφησης του¹²³⁸. Φοράει κόκκινο χιτώνα, ζώνη και κυανό μανδύα.

Τέμπλο

Στο τέμπλο εικονίζεται η Δέηση. Δεξιά από την κεντρική θύρα του τέμπλου ο ένθρονος Χριστός (εικ. 336 Α) επιγράφεται: «Ὁ ΖΩΟΔΟΤΗΣ» με κεφαλαία έξεργα γράμματα. Εκατέρωθεν της κεφαλής του Ιησού, μέσα σε μετάλλια που περιβάλλονται από κόκκινη ταινία υπάρχουν τα συμπλήματα: IC XP. Κάθεται σε ξύλινο θρόνο με τρίλοβο ερεισίνωτο, η επιφάνεια του οποίου διαιρείται σε τέσσερα οριζόντια διάχωρα και ακουμπά τα πόδια σε ελεύθερο υποπόδιο. Ο θρόνος έχει πεσσίσκους, που απολήγουν σε ανοιχτά λογχοειδή άνθη. Με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατά ανοιχτό κώδικα, όπου διαβάζουμε: «ΕΓΩ ΕΙΜΙ/ΤΟ ΦΩΣ/ΤΟΝ ΚΟΣΜΟΝ/Ο ΑΚΟΛΟΝ/ΘΩΝ ΕΜΟΙ ΟΝ ΜΗ ΠΕ/ΡΙΠΑΤΗ/ΣΗ ΕΝ ΤΗ ΣΚΟΤΙΑ/ ΑΛΛ ΕΞΕΙ ΤΟ ΦΩΣ/ ΤΗΣ ΖΩΗΣ». Φοράει κόκκινο χιτώνα με χρυσό clonus με διάλιθο περίγραμμα στον δεξί ώμο και βαθυγάλανο μάτιο, που πέφτει πτυχωμένο πάνω στον αριστερό ώμο.

Αριστερά από την κεντρική θύρα εικονίζεται η Θεοτόκος με την επιγραφή: «Ἡ ἘΛΠΙΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ» (εικ. 336 Β), με κεφαλαία έξεργα γράμματα. Εκατέρωθεν της κεφαλής υπάρχουν, όπως και στην παράσταση του Χριστού, συμπλήματα: ΜΡ ΘΥ, μέσα σε μετάλλια που περιβάλλονται από κόκκινη ταινία. Κάθεται σε παρόμοιο θρόνο με αυτόν του Ζωοδότη. Όμως εδώ υπάρχει μαξιλάρι πάνω στο κάθισμα, ενώ το ξύλινο τμήμα που συνδέει τα ποδαρικά είναι αποδομένο με σαφώς πιο διακοσμητική διάθεση,

¹²³⁸ Αρκετά συχνά ο Άγιος κρατάει στο δεξί χέρι ειλητό με την επιγραφή: «Παιδων φύλαξ πέφυκα· Χριστού τὸ δῶρον», Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 164. Στη παράσταση του ναού της Αγίας Παρασκευής το στοιχείο αυτό απουσιάζει.

καθώς σχηματίζει άνοιγμα, που βαίνει σε ένα οξυκόρυφο τόξο. Επίσης, το υποπόδιο έχει περισσότερες διακοσμητικές λεπτομέρειες και είναι εμφανώς πλατύτερο από το υποπόδιο στην παράσταση του Ζωοδότη. Η Θεοτόκος έχει καθισμένο μπροστά της τον μικρό Ιησού, περνώντας το δεξί της χέρι επάνω από τα γόνατά του και το αριστερό πιθανόν¹²³⁹ ελεύθερο προς τα κάτω. Ο Ιησούς φέρει φωτοστέφανο στο οποίο διακρίνονται κάποια ίχνη γραμμάτων, όπως και οι γραμμές των οριζόντιων κεραιών του εγγεγραμμένου σταυρού. Κάθεται μετωπικός, με το δεξί χέρι ευλογεί ενώ με το αριστερό κρατά κλειστό ειλητό, που στηρίζεται στο αριστερό γόνατο (σε εκείνο το σημείο η τοιχογραφία αποδίδεται με χρυσό χρώμα). Η Θεοτόκος φορά βαθυγάλανο χιτώνα, κόκκινο-κεραμιδί χρυσοπάρυφο μαφόριο, κροσσωτό στη δεξιά χειρίδα, ενώ τα μαλλιά της καλύπτονται από γαλάζιο κεκρύφαλο. Ο μικρός Χριστός φορά χρυσό χιτώνα και γαλανό ιμάτιο, που πέφτει επάνω από τον αριστερό ώμο. Τέλος, δεξιά από το υποπόδιο υπάρχει αφιερωματική επιγραφή: «δέησις τοῦ δούλου τοῦ/Θεοῦ Χ(ριστ)όδουλου Γκί/κα», που φαίνεται να ανήκει στο αρχικό στρώμα ζωγραφικής διακόσμησης του τέμπλου.

Το τρίμορφο συμπληρώνει ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (εικ. 337, 350), που εικονίζεται δεξιά από τον Χριστό (Ὁ ἍΓΙΟΣ ἸΩ Ὁ [ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ]). Στέκεται ὀρθιος, με το δεξί ευλογεί και με το αριστερό κρατά ανοιχτό ειλητό με την επιγραφή: «ΜΕΤΑΝΟΕΙ/ΤΕ ΗΓΓΙ/ΚΕΝ ΓΑΡ Η/ ΒΑΣΙΛΕΙΑ/ ΤΩΝ ΟΥΡΑ/ΝΩΝ». Επίσης με το αριστερό, κρατά σταυροφόρο ράβδο. Ο Άγιος έχει καφέ φτερά, φοράει γαλάζια μηλωτή και λαδοπράσινο ιμάτιο που περνά πάνω από τον αριστερό του ώμο.

Η ζωγραφική διακόσμηση του τέμπλου ολοκληρώνεται με την νεότερη παράσταση του ακοίμητου οφθαλμού, η οποία εικονίζεται σε διάχωρο πάνω από την Ωραία Πύλη, παρόμοιο με το διάχωρο πάνω από τη βόρεια θύρα του τέμπλου, όπου υπάρχει και η επιγραφή με τη χρονολογία 1741. Η παράσταση αποτελεί μια μεταφορική απεικόνιση του Θεού και βασίζεται στην ιδέα ότι ο Θεός μοιάζει με ακοίμητο οφθαλμό που βλέπει τα πάντα και αποτυπώνεται στα κείμενα των πατέρων της εκκλησίας¹²⁴⁰. Στην παράσταση διακρίνονται ίχνη από κεφαλαία λευκά γράμματα.

¹²³⁹ Δεν διακρίνεται καθαρά αυτό το σημείο της τοιχογραφίας.

¹²⁴⁰ Όπως για παράδειγμα στην έβδομη ομιλία της Εξαήμερου του Μ. Βασιλείου, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: «Πάντα σκοπεύει ὁ ἀκοίμητος ὀφθαλμός», PG, τόμ. 29, στλ. 160,

Επιμέρους εικονογραφικές παρατηρήσεις

Πλατυτέρα. Από την Πλατυτέρα της αψίδας διακρίνεται πλέον αμυδρά μόνο το σχέδιο, καθώς όλη η υπόλοιπη επιφάνεια έχει ένα βαθύ μαύρο χρώμα. Φαίνεται ότι και εδώ έχει χρησιμοποιηθεί ο συνήθης, για αρκετούς ναούς της Αττικής του 18ου αιώνα¹²⁴¹, εικονογραφικός τύπος της Παναγίας δεόμενης με ανοιχτά τα χέρια και του Χριστού Εμμανουήλ μπροστά της να ευλογεί και με τα δυο χέρια. Οι ιεράρχες του ημικυλίνδρου έχουν καλυφθεί από νεότερες τοιχογραφίες.

Άκρα Ταπείνωση. Στην κόγχη της πρόθεσης υπάρχει μια τυπική παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης, όπως αποκρυσταλλώνεται κατά τον 15ο¹²⁴² αιώνα και απαντά σε πολλά μνημεία της Αττικής¹²⁴³.

Τρεις Παιδες εν καμίνω ¹²⁴⁴. Ανάλογα με το χώρο στον οποίο εικονίζεται (π.χ. ιερό, πρόναος), λαμβάνει χαρακτήρα ευχαριστιακό ή αποτελεί προτύπωση της Θεοτόκου¹²⁴⁵. Ο πιο απλός τύπος είναι αυτός που οι τρεις παιδιά εικονίζονται μετωπικοί ως τη μέση, με τα χέρια εκτεταμένα.

Αρκετά κοντά στην απεικόνιση του ναού της Αγίας Παρασκευής βρίσκεται η παράσταση στην Περίβλεπτο του Μυστρά¹²⁴⁶ (γ' τέταρτο 14ου

στην ομιλία του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου «εις ἐπιγραφὴν τοῦ ν' ψαλμοῦ, καὶ περὶ μετανοίας Δαυὶδ, καὶ περὶ τῆς τοῦ Οὐρίου», όπου αναφέρει: «Ὁ δὲ ἀκοίμητος ὄφθαλμὸς οὐ συνεχώρησε τοῦτο γεννέσθαι...», *PG*, τόμ. 55, στλ. 571 και στην επιστολή του Αγίου Ισιδώρου Πηλουσιώτη (4ος-5ος αιώνας μ. Χ.) προς τον διάκονο Ευτόνιο: «Ὁ γὰρ ἀκοίμητος καὶ πανεπόπτης ὄφθαλμὸς ὁ μισοπόνηρος καὶ φιλάγαθος, σὲ μὲν ἀμείψεται, ἐκείνους δὲ ἀμυνεῖται», *PG*, τόμ. 78, στλ. 925. Ὅμως η ἰδέα αὐτὴ εἶναι παλαιότερη, καθὼς τη συναντοῦμε και σε φιλοσοφικά κείμενα, ὅπως για παράδειγμα στο Σεκούνδος, *Γνώμαι*, σελ. 86, ὅπου ο Αθηναῖος φιλόσοφος (που δίδαξε και τον Ηρώδη τον Αττικό), στην ερώτηση τι εἶναι ο Θεός, ἀνάμεσα σε ἄλλα απαντά: «ἀκοίμητος ὄφθαλμὸς».

¹²⁴¹ Βλ. παραπάνω, σελ. 232-233.

¹²⁴² Λάζαρη, «Οι τοιχογραφίες του ναού», σελ. 197, βλ. και Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, αρ. 28, σελ. 80, πίν. 91.

¹²⁴³ Αναφέρουμε ενδεικτικά την παράσταση στην Αγία Παρασκευή στο Μαρκόπουλο, Λάζαρη, ὅπ. π., σελ. 196-197, στον Άγιο Αθανάσιο και τον Άγιο Γεώργιο στο Κορωπί, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 12, 13, εικ. 29, 40, στον Άγιο Παντελεήμονα στην Ανάβυσσο, Μπούρας, ὅπ. π., σελ. 93, εικ. 104, στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο, (εικ. 289), στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό, (εικ. 94), στον Άγιο Γεώργιο τον Βουρδουμπά, (εικ. 525) και στον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι, (εικ. 561).

¹²⁴⁴ Δανιήλ, κεφ. 3, 49-93. Για την εικονογραφία της παράστασης από την πρωτοχριστιανική εποχή βλ. ενδεικτικά, Κουκιάρης, *Τα θαύματα-εμφανίσεις των Αγγέλων*, σελ. 138-142. Βλ. και Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 321-324.

¹²⁴⁵ Κουκιάρης, ὅπ. π., σελ. 140.

¹²⁴⁶ Millet, *Mistra*, πίν. 111, σχέδ. 3.

αιώνα), (εικ. 339). Και εδώ ο κεντρικός παις είναι μετωπικός με τα χέρια ανοιχτά σε στάση προσευχής, ενώ οι άλλοι δύο εικονίζονται σε στάση τριών τετάρτων προς αυτόν. Ο άγγελος ίπταται πάνω από αυτούς και με το δεξί χέρι μετατρέπει τη φλόγα σε δρόσο. Απουσιάζουν από τη σκηνή οι εικονογραφικές λεπτομέρειες που συνηθίζονται στις πρωιμότερες απεικονίσεις, όπως οι υπηρέτες-δήμιοι ή ο βασιλιάς Ναβουχοδονόσωρ. Αν και στο πέρασμα του χρόνου η παράσταση γίνεται όλο και πιο λιτή καθώς παίρνει καθαρά συμβολικό χαρακτήρα, τα παραπάνω στοιχεία είναι αρκετά συχνά σε όλες τις εποχές απεικόνισης του θέματος. Στη μεταβυζαντινή περίοδο το θέμα απαντά συχνά με έναν ή δύο στρατιώτες-δήμιους σε μνημεία του 16ου αιώνα, όπως στη μονή Φιλανθρωπητών¹²⁴⁷, στον ναό της Μεταμόρφωσης της Ασίνης και στο καθολικό της Κοίμησης στο Σοφικό, που αποδίδονται στο εργαστήριο του Θεοδοσίου Κακαβά¹²⁴⁸ και σε ναούς του 17ου αιώνα της Πελοποννήσου, που αποδίδονται στο εργαστήριο του Δημητρίου Κακαβά¹²⁴⁹. Οι απεικονίσεις σε μνημεία κρητικής τέχνης του 16ου αιώνα, όπως στο καθολικό της μονής Λαύρας¹²⁵⁰, (εικ. 340 A) και της μονής Διονυσίου¹²⁵¹ (εικ. 340 B) στο Άγιο Όρος και του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά στα Μετέωρα¹²⁵², (εικ. 341 A) είναι πιο λιτές και πιο κοντά στη σύνθεση της Αγίας Παρασκευής στο Μενίδι. Στο μνημείο των Αχαρνών το φυσικό τοπίο αποδίδεται υποτυπωδώς με τους βράχους στο κάτω τμήμα της καμίνου, ενώ απουσιάζουν οι στρατιώτες-δήμιοι, όπως συμβαίνει και στις απεικονίσεις των παραπάνω μοναστηριών.

¹²⁴⁷ Εικονίζεται στην καμάρα της λιτής σε ενιαίο διάχωρο με την παράσταση του Δανιήλ στον λάκκο των λεόντων, Γαρίδης-Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσων Ιωαννίνων*, σελ. 88, εικ. 133, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες της μονής Φιλανθρωπητών*, σελ. 97, εικ. 72. Αντίστοιχη απεικόνιση, δηλαδή μαζί τον Δανιήλ, εντοπίζεται και σε άλλα μνημεία της λεγόμενης σχολή της βορειοδυτικής Ελλάδας, όπως στη μονή του Οσίου Μελετίου, Deliyanni-Doris, *Die Wandmalereien der Lite*, σελ. 250-251, εικ. 25, όπου αποτελεί την εικονογράφηση της 17ης Δεκεμβρίου από το Μηναίο. Βλ. και Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 324.

¹²⁴⁸ Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. σελ. 321-324

¹²⁴⁹ Άγιος Νικόλαος και Άγιος Δημήτριος στην Αναβρυτή και στη μονή της Γόλας, Προεστάκη, *Οι ζωγράφοι Κακαβά*, σελ. 295, 310, εικ. 316, 334, Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 323.

¹²⁵⁰ Millet, *Monuments de l'Athos*, πίν. 120.2. Η παράσταση υπάρχει και στην τράπεζα της μονής (β' τέταρτο του 16ου αιώνα), ως τμήμα όμως της σύνθεσης της ρίζας του Ιεσσαί, στο ίδιο, πίν. 151. 3.

¹²⁵¹ Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 402.

¹²⁵² Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, πίν. σελ. 267, Μπεκιάρης, *Θεοφάνης ο Κρης*, σελ. 59, εικ. 59.

Σε μεταβυζαντινούς ναούς της Αττικής η παράσταση απαντά μάλλον σπάνια. Αναφέρουμε ενδεικτικά τη σύνθεση στο καθολικό της μονής Πετράκη¹²⁵³ (εικ. 341 Β), που τοποθετείται σε βραχώδες τοπίο, στο κάτω τμήμα του οποίου υπάρχουν και δυο στρατιώτες, στον Άγιο Ασώματο στο Μαρούσι¹²⁵⁴, τους Αγίους Θεοδώρους στη Μεταμόρφωση¹²⁵⁵ και τον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό, (εικ. 148). Οι παραπάνω παραστάσεις ακολουθούν τον ίδιο εικονογραφικό τύπο με την αντίστοιχη στην Αγία Παρασκευή και δεν εμπλουτίζονται από δευτερεύουσες εικονογραφικές λεπτομέρειες. Η τοιχογραφία στη μονή Πετράκη με το πιο πλούσιο φυσικό τοπίο και τους δυο στρατιώτες, συνδυάζεται με την παράσταση του Δανιήλ στον λάκκο των λεόντων και το Έν Χώναις Θαῦμα, συνθέτοντας ένα μικρό εικονογραφικό κύκλο των αρχαγγέλων¹²⁵⁶. Οι υπόλοιπες ακολουθούν κρητικά πρότυπα του 16ου αιώνα, όπως συμβαίνει και με τον ζωγράφο της Αγίας Παρασκευής.

Άγιος Δημήτριος έφιππος. Δυτικότερα εικονίζεται ο Άγιος Δημήτριος έφιππος «σε παρέλαση»¹²⁵⁷, να κατατροπώνει μια ανδρική μορφή στο κατώτερο τμήμα της σύνθεσης (Σκυλογιάννης;). Στο άνω τμήμα της λόγχης κυματίζει κόκκινη σημαία με μαύρο σταυρό στο κέντρο. Το λάβαρο στην εικονογραφία των έφιππων αγίων απαντά σε σταυροφορικές εικόνες της μονής Σινά από τον 13ο αιώνα, όπως για παράδειγμα αυτή με τους Αγίους Σέργιο και Βάκχο έφιππους ή με τον Άγιο Σέργιο μόνο του έφιππο, ή με τους Αγίους Θεόδωρο και Γεώργιο έφιππους¹²⁵⁸, όπου όμως απεικονίζεται ερυθρός σταυρός σε λευκό βάθος. Το θέμα που είναι γνωστό στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική¹²⁵⁹, απεικονίζεται και σε τοιχογραφίες λατινοκρατούμενων περιοχών, όπως για παράδειγμα στην παράσταση με τους έφιππους στρατιωτικούς αγίους στον ναό της

¹²⁵³ Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 132-133, εικ. 102.

¹²⁵⁴ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 298, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 26. Οι τοιχογραφίες του χρονολογούνται πιθανόν στον 18ο αιώνα.

¹²⁵⁵ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 212-213, Μουζάκης, *όπ. π.*, σελ. 272. Οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στον 16ο αιώνα, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 96 [Παντελίδου].

¹²⁵⁶ Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, σελ. 132-136.

¹²⁵⁷ Βλ. παραπάνω, σελ. 212 κ. εξ.

¹²⁵⁸ Σωτηρίου, *Εικόνες της Μονής Σινά*, τόμ. Α', εικ. 185, 186, τόμ. Β', σελ. 170-171, Weitzmann, «Icon Painting», σελ. 71-72, 79-80, εικ. 49, 64. Βλ. και Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 216, υποσημ. 1317.

¹²⁵⁹ Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 217, υποσημ. 1320, αναφέρει ενδεικτικά παραδείγματα στρατιωτικών αγίων με λάβαρο, στο Staro Nagoričino και τον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό στη Θεσσαλονίκη.

Παναγίας στη Μερέντα (αρχές 14ου αιώνα)¹²⁶⁰. Επίσης, απαντά σε φορητές εικόνες ¹²⁶¹, αλλά και σε τοιχογραφίες ναών της μεταβυζαντινής περιόδου¹²⁶². Η σύνθεση αυτή φανερώνει έναν ζωγράφο, που δανείζεται το θέμα από παλιότερα κρητικά πρότυπα και το εμπλουτίζει με λεπτομέρειες από την παλαιολόγια εικονογραφία, τις σταυροφορικές εικόνες και τη σχολή της βορειοδυτικής Ελλάδας.

Το τέμπλο, του οποίου οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στο 1741, διακοσμείται με την τυπική για την εποχή Δέηση¹²⁶³.

Τεχνοτροπικά στοιχεία-Χρονολόγηση

Στις παραστάσεις του κυρίως ναού, που έχουν αλλοιωθεί σε μικρότερο βαθμό από τις επιζωγραφήσεις, δηλαδή στους Τρεις Παίδες εν καμίνω και στον Άγιο Δημήτριο συναντούμε τα ίδια χαρακτηριστικά (πτυχολογία, στατικότητα, αναλογίες) με αυτά των τοιχογραφιών στους Αγίους Θεοδώρους. Στο πρόσωπο του Αγίου Δημητρίου (εικ. 342) τα μάτια είναι αμυγδαλωτά, η μύτη λεπτή και το στόμα μικρό, με σαφή δήλωση του άνω και κάτω χείλους. Τα περιγράμματα που ορίζουν το κεφάλι και την κόμη είναι αρκετά χαλαρά. Ο προπλασμός είναι σε χρώμα σκούρας ώχρας. Η διαβάθμιση των χρωματικών τόνων είναι ομαλή και φτάνει προσδευτικά στα φωτίσματα, που τονίζονται από λευκές μικρές γραμμές. Το πλάσιμο είναι ζωγραφικό και ενσωματώνει σε αρκετά μεγάλο βαθμό τα περιγράμματα. Η κόμη είναι τυποποιημένη. Η σύγκριση με την αντίστοιχη παράσταση στους Αγίους Θεοδώρους (εικ. 343) καταδεικνύει την άμεση σχέση τους και την πιθανή προέλευσή τους από το ίδιο καλλιτεχνικό εργαστήριο. Τα μεγέθη και οι αναλογίες του αγίου και του αλόγου, η στάση του σώματος, ο τρόπος με τον οποίο ανασηκώνεται το εμπρός πόδι αλλά

¹²⁶⁰ Pansélinou, *Saint-Pierre*, πίν. 78b. Βλ. και Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 216-217, υποσημ. 1318, για αντίστοιχες παραστάσεις σε μνημεία του Λιβάνου και της Συρίας.

¹²⁶¹ Βλ. ενδεικτικά, Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, σελ. 143, 146, εικ. 98, εικόνα του 16ου αιώνα με τον έφιππο Άγιο Γεώργιο τον Περβολιάτη, αλλά και «ιταλοκρητικές» με διαφορετικό θέμα, όπως το λάβαρο που κρατά ο εξαναστάς Χριστός στην κορυφή του S από τη γνωστή εικόνα του Α. Ρίτζου «JHS» του 15ου αιώνα, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Δύο εικόνες», εικ. 8.

¹²⁶² Όπως σε παραστάσεις του 16ου αιώνα, στον ναό του Αγίου Δημητρίου και της Μεταμορφώσεως στη Βελτισίστα Ιωαννίνων, Σταυροπούλου-Makri, *Les peintures murales*, εικ. 19b (Προδοσία), 23 (Πιλάτος με ιππείς), 28 (Σταύρωση), στην παράσταση του Αγίου Δημητρίου έφιππου στον ναό του Ταξιάρχη στο Στεφάνι Κορινθίας (1565) και του Αγίου Γεωργίου στον Πλάτανο Αρκαδίας (1566), Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 214-218, εικ. 68-69, (εικ. 252 Α).

¹²⁶³ Βλ. παραπάνω, σελ. 237, υποσημ. 1200.

και τρόπος με τον οποίο κάμπτονται τα πίσω πόδια του αλόγου, ο τρόπος με τον οποίο πτυχώνεται η χλαμύδα, το σχήμα της ασπίδας, η διακόσμηση της σέλλας, ακόμα και η δόξα με το χέρι του Θεού είναι πανομοιότυπα.

Η απεικόνιση του τρίμορφου στο τέμπλο βασίζεται στο ίδιο εικονογραφικό και τεχνοτροπικό λεξιλόγιο όλων των αντίστοιχων τοιχογραφιών της Αττικής, που αποδίδονται στο εργαστήριο του Γεωργίου Μάρκου. Ο Πρόδρομος στον ναό της Αγίας Παρασκευής έχει πολλές ομοιότητες με τον Πρόδρομο στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο. Η στάση του σώματος, η τοποθέτηση των χεριών, τα χρώματα των ενδυμάτων, ο τρόπος που αποδίδονται τα φτερά ακόμα και η σταυροφόρος ράβδος είναι πανομοιότυπα (εικ. 350-351). Δυστυχώς τα πρόσωπα του Χριστού και της Παναγίας είναι επιζωγραφισμένα σε μεγάλο βαθμό, μπορούμε όμως να εντοπίσουμε ομοιότητες και αναλογίες τόσο στον σχεδιασμό των ενδυμάτων, όσο και σε διακοσμητικές λεπτομέρειες.

Τη χαρακτηριστική αναδίπλωση του μαφορίου της Θεοτόκου κάτω από το δεξί της χέρι (εικ. 344 Α), τη συναντούμε στην Πλατυτέρα της μονής της Παναγίας Φανερωμένης στη Σαλαμίνα ¹²⁶⁴ (εικ. 344 Β), στη Βρεφοκρατούσα του τέμπλου στους Αγίους Ασώματους και τον Προφήτη Ηλία στο Κορωπί (εικ. 344 Γ, Δ) και στην Πλατυτέρα στον Άγιο Γεώργιο στον Κουβαρά ¹²⁶⁵ (εικ. 344 Ε). Η Μ. Kido ¹²⁶⁶ εντοπίζει ως πρότυπο της παράστασης στη μονή της Φανερωμένης την εικόνα των μέσων του 16ου αιώνα από τη μονή της Θεοτόκου Αντιβουνιώτισσας στην Κέρκυρα, η «Πάντων Ελπίς», ως προς το ύφος, τον σχεδιασμό του θρόνου, αλλά και την απεικόνιση των ιματίων. Μεγάλες ομοιότητες εντοπίζονται στη στάση του σώματος αλλά και στον τρόπο που αποδίδονται τα ενδύματα και τα φτερά του Προδρόμου με τις αντίστοιχες παραστάσεις στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο (εικ. 294, 316 Α), στους Αγίους Θεοδώρους (εικ. 245), στην Αγία Παρασκευή στο Μαρκόπουλο ¹²⁶⁷, στον Άγιο Γεώργιο και τον Άγιο Αθανάσιο στον Κουβαρά (εικ. 316 Β) ¹²⁶⁸.

Στους περισσότερες από τους παραπάνω ναούς ο θρόνος είναι ξύλινος με παρόμοιο σχεδιασμό και ορισμένες διακοσμητικές

¹²⁶⁴ Kido, «Η μονή της Παναγίας Φανερωμένης», πίν. 29.

¹²⁶⁵ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 16, 68, 171.

¹²⁶⁶ Kido, *όπ. π.*, σελ. 15-16, πίν. 30.

¹²⁶⁷ Λάζαρη, «Οι τοιχογραφίες του ναού», εικ. 9.

¹²⁶⁸ Μπούρας, *όπ. π.*, εικ. 174, 180.

λεπτομέρειες, που προφανώς χρησιμοποιούνται κατά κόρον από τους ζωγράφους του ίδιου εργαστηρίου. Το υποπόδιο της Θεοτόκου στην Αγία Παρασκευή έχει στην πρόσοψη διακόσμηση με κάθετους παράλληλους μίσχους(;) από τους οποίους φύονται σχηματοποιημένοι ελικοειδείς βλαστοί (εικ. 345). Με πανομοιότυπο τρόπο διακοσμείται το υποπόδιο της Θεοτόκου τόσο στους ναούς στο Κορωπί (εικ. 346, 347), όσο και στον Κουβαρά (εικ. 348). Ο θρόνος της Θεοτόκου στην Αγία Παρασκευή (εικ. 349 A) φέρει όμοια διακόσμηση με τον θρόνο της Θεοτόκου στους Αγίους Ασώματους στο Κορωπί (εικ. 349 B). Στον Προφήτη Ηλία στο Κορωπί απουσιάζει το ορθογωνικό άνοιγμα, ενώ υπάρχουν τα υπόλοιπα στοιχεία, όπως συμβαίνει και στον θρόνο στον Άγιο Γεώργιο στον Κουβαρά (εικ. 344 E).

Το ερεισίνωτο χωρίζεται σε τρία οριζόντια διάχωρα, που φέρουν πλάγιες παράλληλες γραμμές, ενώ οι πεσσίσκοι απολήγουν σε λογχοειδή ανθέμια. Με αντίστοιχο τρόπο¹²⁶⁹ αποδίδεται το ερεισίνωτο σε πολλούς μεταβυζαντινούς ναούς της Αττικής. Αναφέρουμε ενδεικτικά τον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο και τους Αγίους Πάντες στο Μενίδι (εικ. 294, 295, 374), τον Άγιο Γεώργιο τον Βουρδουμπά (εικ. 534, 536) τον Άγιο Πέτρο στη Χασιά (εικ. 313), τον Άγιο Πέτρο στο Κορωπί (315 B) και τους ναούς στο Κορωπί και τον Κουβαρά για τους οποίους έγινε λόγος παραπάνω.

Η επιγραφή του τέμπλου χρονολογεί τις τοιχογραφίες στο 1741 (εικ. 352). Αντίστοιχη επιγραφή, με την ίδια καταληκτική φράση και την ίδια χρονολόγηση υπάρχει και στον ναό της Αγίας Παρασκευής στο Μαρκόπουλο, «έν ἔτει ἀπὸ τῆς ἐνσάρ/κου οἰκονομίας, αψμά» (εικ. 353)¹²⁷⁰. Οι τοιχογραφίες του τέμπλου στο Μαρκόπουλο έγιναν από τον Γεώργιο Μάρκου, σύμφωνα με δεύτερη επιγραφή¹²⁷¹. Μια τρίτη επιγραφή μας πληροφορεί για τους κτήτορες και τους ζωγράφους των υπόλοιπων τοιχογραφιών (1751), δηλαδή για τους μαθητές του Μάρκου, Γεώργιο Κυπριώτη και Αντώνιο Μάρκου¹²⁷². Επίσης, στον Άγιο Αθανάσιο στον Κουβαρά, οι τοιχογραφίες του οποίου αποδίδονται στον Γεώργιο Μάρκου,

¹²⁶⁹ Σε κάποιες περιπτώσεις το ερεισίνωτο μπορεί να χωρίζεται σε τέσσερα οριζόντια διάχωρα, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στο θρόνο του Παντοκράτορα στον ναό της Αγίας Παρασκευής, (εικ. 336 A).

¹²⁷⁰ Λάζαρη, «Οι τοιχογραφίες του ναού», σελ. 189-190, εικ. 2.

¹²⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 191, εικ. 3.

¹²⁷² Στο ίδιο, σελ. 191-192, εικ. 4.

υπάρχουν δύο αντίστοιχες επιγραφές στο τέμπλο ¹²⁷³. Οι εμφανείς ομοιότητες στον γραφικό χαρακτήρα των επιγραφών ανάμεσα στα τρία μνημεία ¹²⁷⁴, όπως επίσης οι αντιστοιχίες στα κείμενα που χρησιμοποιούνται και οι σύγχρονες χρονολογίες (1741, 1741, 1743), αποτελούν μια αρκετά ισχυρή ένδειξη κατά τη γνώμη μας, για την εκτέλεση του τοιχογραφικού διακόσμου του ναού στο Μενίδι από το καλλιτεχνικό εργαστήριο του Γεωργίου Μάρκου. Συγκρίσεις, που ενισχύουν το παραπάνω συμπέρασμα, μπορούν να γίνουν και ανάμεσα στη μικρογράμματη αφιερωματική επιγραφή στην Αγία Παρασκευή στο Μενίδι και στη δεύτερη, επίσης μικρογράμματη κτητορική επιγραφή στο τέμπλο, στον ναό στο Μαρκόπουλο. Σημαντικές ομοιότητες διακρίνουμε στον γραφικό χαρακτήρα και ειδικά στα γράμματα «δ», «θ», και «χ» στις λέξεις «δέησις», «Θεοῦ», «Χ(ριστ)όδουλου» (εικ. 354) και «βάθρων», «διά» και «χειρὸς» (εικ. 355). Επίσης, στη νεότερη παράσταση του ακοίμητου οφθαλμού, πάνω από την Ωραία Πύλη (εικ. 356), διακρίνονται παράλληλες οριζόντιες γραμμές και ίχνη γραμμάτων, που πιθανόν δηλώνουν την ύπαρξη κτητορικής(;) επιγραφής, που για κάποιο λόγο καλύφθηκε σε νεότερους χρόνους. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού έγιναν την ίδια περίοδο ή με διαφορά λίγων ετών.

Στο σημείο αυτό παραθέτουμε ενδεικτικά επιγραφές σε μνημεία του Μενιδίου και της Πάρνηθας, που στην παρούσα εργασία εντάσσουμε στη σφαίρα επιρροής του εργαστηρίου του Γεωργίου Μάρκου και επιγραφές σε μνημεία που υπογράφει ο ίδιος ο ζωγράφος ή αποδίδονται σε αυτόν (357 Α, Β, 358). Η σύγκριση των γραμμάτων και οι εμφανείς ομοιότητες που προκύπτουν στον τρόπο απόδοσής τους και ειδικά των Α (Α), Μ (Μ), Λ (Λ), Δ (Δ) και Υ (Υ), κατά τη γνώμη μας αποτελεί ισχυρή ένδειξη για την παρουσία του Μάρκου¹²⁷⁵ και του εργαστηρίου του στην περιοχή.

¹²⁷³ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 163, εικ. 181, 192. Στην πρώτη επιγραφή επαναλαμβάνεται σχεδόν όμοια το κείμενο από την επιγραφή στην Αγία Παρασκευή στο Μενίδι, ενώ στη δεύτερη υπάρχει η ίδια στερεοτυπική κατάληξη: «ἐν ἔτει ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οικονομίας» και η χρονολογία 1743.

¹²⁷⁴ Με χαρακτηριστικότερες τον τρόπο που γράφονται το Α (Α), Μ (Μ), Λ (Λ) και Δ (Δ).

¹²⁷⁵ Βλ. παρακάτω, σελ. 267, για πιθανή επιγραφή του Μάρκου στον ναό των Αγίων Πάντων.

B1. Άγιος Κωνσταντίνος

(εικ. 359-364)

Θέση: Στη συμβολή των οδών Αγίου Κωνσταντίνου και Ξενοφώντος. Δίπλα από τις σιδηροδρομικές γραμμές, ανατολικά του κέντρου του παλαιού χωριού (εικ. 359).

Βιβλιογραφία: Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 92, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 53-54, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 154, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 709.

Χάρτης:-

Χρονολόγηση: 17ος-18ος αιώνας (Γιώτας).

Υπέστη σοβαρές ζημιές από τον μεγάλο σεισμό της Αττικής το 1999¹²⁷⁶. Αναφέρεται ότι στον ναό σώζονται λείψανα τοιχογραφιών¹²⁷⁷, όμως σήμερα δεν διακρίνονται καθώς όλες οι επιφάνειες είναι επιχρισμένες.

Τυπολογικά στοιχεία

Είναι μικρός, μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός ¹²⁷⁸, με ημικυλινδρική αψίδα ιερού (εικ. 360-362). Την αψίδα διατρύπια μικρό παράθυρο του τύπου της φωτιστικής θυρίδας. Στο ιερό η κόγχη της πρόθεσης και του διακονικού (εικ. 363 Α) εγγράφονται στον ανατολικό τοίχο. Υπάρχει μια ακόμη κόγχη στον βόρειο τοίχο του ιερού, η οποία στα νεότερα χρόνια έχει διαμορφωθεί σε χωνευτήρι, προκειμένου να εξυπηρετήσει λειτουργικές ανάγκες (εικ. 363 Β). Στον κυρίως ναό υπάρχει μόνο ένα τοξωτό παράθυρο στον βόρειο τοίχο, νεότερων χρόνων. Στον αρχικό ναό υπάρχουν αρκετές μεταγενέστερες προσθήκες. Στα νότια του κυρίως ναού έχει κτιστεί εκτεταμένη αίθουσα, το ανατολικό άκρο της οποίας έχει διαμορφωθεί σε κουζίνα¹²⁷⁹.

¹²⁷⁶ Κατά την αυτοψία του Τομέα Αποκατάστασης Σεισμόπληκτων (Τ.Α.Σ.) της 8/12/99, χαρακτηρίστηκε «Κίτρινο», Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 53, 131. Σήμερα φαίνεται αποκατεστημένος, όμως δεν υπάρχουν πληροφορίες σχετικά με τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν.

¹²⁷⁷ Γιώτας, *όπ. π.*, σελ. 53, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 154.

¹²⁷⁸ Καθώς η καμάρα δεν είναι ημικυλινδρική, πιθανόν να ανακατασκευάστηκε σε νεότερους χρόνους.

¹²⁷⁹ Σε συνομιλία που είχα με τον εφημέριο του καθεδρικού ναού του Αγίου Βλασίου, του οποίου παρεκκλήσι αποτελεί ο Άγιος Κωνσταντίνος, με πληροφόρησε ότι η αίθουσα

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Το ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό μέσω ενός νεότερου¹²⁸⁰ κτιστού τέμπλου με νεοκλασικές διακοσμητικές λεπτομέρειες (εικ. 364). Στη θύρα εισόδου του ναού η πρόσοψη του δυτικού τοίχου προεξέχει εμφανώς με νεότερη αρχιτεκτονική διαμόρφωση, ώστε το τμήμα πάνω από το υπέρθυρο ως την στέγη, να σχηματίζει αέτωμα. Οι επιχρισμένες επιφάνειες δεν επιτρέπουν οποιαδήποτε παρατήρηση για την τοιχοποιία ή για τυχόν ύπαρξη παλαιότερων αρχιτεκτονικών μελών. Η ανέγερση του ναού θα πρέπει να τοποθετηθεί στον 18ο αιώνα.

B1. Άγιοι Πάντες

(εικ. 365-382)

Θέση: Δυτικά της κεντρικής πλατείας του δήμου Αχαρνών, επί της οδού Λιοσίων και εντός του αύλειου χώρου του ναού Κοιμήσεως της Θεοτόκου (εικ. 365).

Βιβλιογραφία: Milchhöfer, «Antikenbericht» (1888), σελ. 339, αρ. 511, Γαρδίκας, «Κουκουβάουναις-Μενίδι-Άγιοι Σαράντα», σελ. 61-62, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 68, Πετροπουλάκου-Πεντάζος, *Οικιστικά στοιχεία*, σελ. 177, Καλογράφης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 92, 102, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 47-48, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 162-163, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 705.

Χάρτης:-

Χρονολόγηση: Μεταβυζαντινός, ανακαίνιση τον 19ο αιώνα (Πάλλης), 17ος αιώνας (Γιώτας).

Αναφέρεται ότι στον ναό υπήρχαν τμήματα κίωνων αρχαίου ναού και ιωνικό κιονόκρανο, νότια του άλλος ναός «βυζαντιακός»¹²⁸¹ και λείψανα αρχαίου κτηρίου. Από τον ναό προέρχεται τμήμα ψηφίσματος που

φτιάχτηκε τα παλαιότερα χρόνια, για να χρησιμεύει ως κατάλυμα για τον λειτουργούντα ιερέα.

¹²⁸⁰ Προφανώς το τέμπλο τοποθετήθηκε στη διάρκεια εργασιών «ανακαίνισης» του ναού. Δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με τη χρονική περίοδο που μπορεί αυτή να έγινε. Η σημείωση του πίνακα του Τ.Α.Σ. σχετικά με τη χρονολόγηση του ναού, βλ. παραπάνω, υποσημ. 1276, αναφέρει ως σημείο ante quem το 1978, οπότε και είναι πιθανό να τοποθετήσουμε χρονικά μια εκτεταμένη ανακαίνιση του ναού.

¹²⁸¹ Γαρδίκας, «Κουκουβάουναις-Μενίδι-Άγιοι Σαράντα», σελ. 62.

αποδίδει τιμές σε ιέρεια της Αθηνάς Ιππίας¹²⁸². Στην περιοχή που είναι κτισμένοι οι δύο ναοί (Κοίμηση της Θεοτόκου και Άγιοι Πάντες), ο Χρ. Καλογράφης αναφέρει ότι πριν το 1750 υπήρχε το δεύτερο νεκροταφείο του δήμου.

Τυπολογικά στοιχεία

Είναι ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος με τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα ιερού (εικ. 366-369), ριζικά ανακαινισμένος τον 19ο αιώνα. Ο νότιος τοίχος, από το μέσον του μήκους του και ως το δυτικό άκρο, προεξέχει κατά 30 εκ. περίπου. Η διαμόρφωση αυτή προφανώς οφείλεται στην ανακαίνιση και μας δείχνει ότι μάλλον τότε ανοικοδομήθηκε το δυτικό τμήμα του ναού. Η χαμηλή θέση των τοιχογραφιών στον κυρίως ναό δείχνει ότι κατά την ανακαίνιση αυξήθηκε σημαντικά και το ύψος του μνημείου, οπότε η καμάρα ανήκει στην ίδια φάση. Το πλάτος του ναού είναι 4,28 μ. Το μήκος είναι 5,92 μ. (2,5 μ. από την αψίδα ως την προεξοχή του νότιου τοίχου και 3,42 μ. ως τον δυτικό τοίχο). Παράθυρο του τύπου της φωτιστικής θυρίδας διατρυπά την αψίδα του ιερού. Στον βόρειο τοίχο του ιερού διανοίγεται σχετικά μεγάλη κόγχη πρόθεσης (εικ. 370). Τα μικρά τοξωτά ανοίγματα στον βόρειο και στον νότιο τοίχο ανήκουν στην νεότερη ανακαίνιση.

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Όλες οι επιφάνειες του μνημείου εσωτερικά και εξωτερικά είναι επιχρισμένες. Δεν διακρίνεται η τοιχοποιία, ωστόσο στο δελτίο της 1ης αυτοψίας του Τ.Α.Σ. μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1999 σημειώνεται ως: «πλινθόκτιστη (φέρουσα τοιχοποιία) με οροφή από κεραμίδια»¹²⁸³. Στο ανατολικότερο άκρο του νότιου τοίχου προβάλλει ένα χαμηλό ασβεστοχρισμένο τοίχιο. Φαίνεται να είναι αποσπασμένο, ενώ πρέπει να χρησίμευε ως αντηρίδα ή ίσως να σχετίζεται με τα λείψανα αρχαίων κτηρίων¹²⁸⁴ που υπήρχαν παλαιότερα νότια του ναού.

Στον βόρειο τοίχο και περίπου στο μέσον του υπάρχει προσκυνητάρι με διακοσμητικές λεπτομέρειες νεοκλασικού τύπου, που μάλλον οφείλεται στη μεταγενέστερη ανακαίνιση. Η κόγχη εγγράφεται στο πάχος του τοίχου. Δύο ραβδωτοί κιονίσκοι στηρίζουν την επίστεψη απομίμησης

¹²⁸² IG II² 1027.

¹²⁸³ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 47.

¹²⁸⁴ Γαρδικας, «Κουκουβάουναις-Μενίδι-Άγιοι Σαράντα», σελ. 61-62, Πετροπουλάκου-Πεντάζος, *Οικιστικά στοιχεία*, σελ. 177.

θωρακίου, που είναι χαραγμένο πάνω στο επίχρισμα. Μέσα σε διπλό ρόμβο σχηματίζεται ιδιότυπος σταυρός. Πάνω από την επίστεψη του θωρακίου ξεκινούν ακόμη δύο ραβδωτοί κιονίσκοι. Αυτοί καταλήγουν σε επιστύλιο και αέτωμα που καλύπτεται με κεραμίδια.

Τη μεγάλη τοξωτή θύρα εισόδου στα δυτικά περιτρέχει ταινιωτό πλαίσιο από επίχρισμα, κατεστραμμένο στο κατώτερο τμήμα του. Τον ναό περιτρέχει γείσο από επίχρισμα που καταλήγει σε σειρά τοξυλίων. Στο εσωτερικό γύψινες ταινίες νεότερων χρόνων, σε μπλε χρώμα, διακοσμούν τις επιφάνειες (εικ. 371). Αυτές εντοπίζονται κατά μήκος του βόρειου, νότιου και ανατολικού τοίχου, λίγο κάτω από το σημείο γένεσης της καμάρας, στο περίγραμμα των ζωγραφικών παραστάσεων (βόρειου και νότιου τοίχου, εκτός από τον Πρόδρομο), στο περίγραμμα των παραθύρων, στο περίγραμμα των θυρών του τέμπλου και στο περίγραμμα της αψίδας και της κόγχης της πρόθεσης. Το ιερό βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό μέσω νεότερου κτιστού τέμπλου.

Η ανέγερση του ναού θα πρέπει να τοποθετηθεί στο α' μισό του 18ου αιώνα.

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Τοιχογραφίες σώζονται στην αψίδα του ιερού βήματος (Ευχαριστιακός κύκλος), στον βόρειο (Τρίμορφο;) και νότιο τοίχο (Άγιοι Πάντες) του κυρίως ναού, όπως και στο κτιστό τέμπλο.

Ιερό βήμα

Το τεταρτοσφαίριο της αψίδας διακοσμείται με την Πλατυτέρα (εικ. 372). Η παράσταση είναι αποχρωματισμένη σε τέτοιο βαθμό ώστε σε πολλά σημεία φαίνεται μόνο το σχέδιο. Η Θεοτόκος ταυτίζεται από συμπλήματα (MP ΘV) και η παράσταση από την επιγραφή: «Η ΠΛ[ΑΤΥΤΕΡΑ] ΤΩΝ ΟΥΡΑΝΩΝ». Σε δίχρωμο κάμπο, η Θεοτόκος με τα χέρια ανοιχτά σε στάση δέησης έχει μπροστά της τον μικρό Ιησού, που ευλογεί με τα δύο χέρια. Η Παναγία φοράει μαφόριο, καλύπτει τα μαλλιά με κεκρούφαλο και εσωτερικά ενδύεται χιτώνα με χρυσή περίκλειση και χρυσά επιμανίκια. Από τη μορφή του Χριστού διακρίνεται μονάχα το σκουρόχρωμο μιάτιο. Το τεταρτοσφαίριο χωρίζεται από τον ημικύλινδρο της αψίδας με μια διακοσμητική ταινία, όπου σώζονται δυο αδιάγνωστοι, μετωπικοί ιεράρχες στον ίδιο δίχρωμο κάμπο (εικ. 373). Και εδώ η κατάσταση διατήρησης των

τοιχογραφιών είναι πολύ κακή. Ο ιεράρχης που βρίσκεται προς το κέντρο ευλογεί με το δεξί χέρι. Και οι δύο φορούν ένσταυρο ωμοφόριο, φαιλόνιο και στιχάριο. Δεν σώζονται επιγραφές.

Κυρίως ναός

Στον βόρειο τοίχο, δίπλα στο τέμπλο και κάτω από την νεότερη τοιχογραφία των Αγίων Πάντων, εικονίζεται ο Χριστός ένθρονος. Στον νότιο τοίχο, δίπλα στο τέμπλο εικονίζονται οι Άγιοι Πάντες. Οι δυο παραστάσεις ανήκουν στο αρχικό στρώμα ζωγραφικής διακόσμησης του ναού και σώζονται σε κακή κατάσταση. Ειδικά στην περίπτωση της σύνθεσης του νότιου τοίχου, σε πολλά σημεία έχει αποκολληθεί τελείως τόσο η τοιχογραφία, όσο και το υπόστρωμά της. Πλαισιώνονται από την ίδια γύψινη διακοσμητική ταινία για την οποία έγινε λόγος παραπάνω και εισχωρούν γύρω στα 5 εκατοστά μέσα από τη σημερινή επιφάνεια των τοίχων. Με τη διαμόρφωση αυτή, κατά τη διάρκεια της ανακαίνισης του 19ου αιώνα, διακρίνεται η προσπάθεια οι παλιότερες παραστάσεις να αναδειχθούν και να διαφοροποιηθούν από τη νεότερη διακόσμηση.

Ο Χριστός ένθρονος εικονίζεται σε δίχρωμο (μαύρο-χρυσό) κάμπο (εικ. 374). Ταυτίζεται από επιγραφή με λευκά κεφαλαία γράμματα (Ο ΖΩΟΔΟΤΗΣ). Κάθεται σε ξύλινο θρόνο με τρίλοβο ερεισίνωτο. Αυτό διαιρείται σε τέσσερα οριζόντια διάχωρα. Με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατά ανοιχτό κώδικα στον οποίο δεν σώζεται κείμενο. Στον φωτοστέφανο διακρίνονται οι γραμμές από τις κεραίες του σταυρού και τα γράμματα «Ο» και «Ν», από τη φράση (Ο ΩΝ). Εκατέρωθεν του κεφαλιού του Ιησού υπάρχουν δύο μετάλλια με συμπλήματα. Στο δεξί διαβάζουμε (ΧΡ). Στο αριστερό φαίνεται ένα (Η). Δεξιά από τον θρόνο διακρίνεται τμήμα φωτοστέφανου σε λίγο χαμηλότερο ύψος από αυτό του Ιησού, τμήμα ιματίου, όπως και τμήμα χειρών σε στάση δέησης. Προφανώς κάτω από τα νεότερα επιχρίσματα καλύπτεται μια δεόμενη μορφή, ίσως και άλλη αριστερά του θρόνου, που θα συνέθεταν τη Δέηση. Η θέση της τοιχογραφίας, ακριβώς δίπλα από το νεότερο τέμπλο στον βόρειο τοίχο και σε πολύ χαμηλό σημείο, υποδεικνύει ότι ο αρχικός ναός μάλλον δεν είχε κτιστό τέμπλο, αφού αυτό θα υπερέκαλυπτε την εν λόγω παράσταση.

Η τοιχογραφία των Αγίων Πάντων, στη μνήμη των οποίων είναι αφιερωμένος ο ναός (εικ. 375), περιβάλλεται από κόκκινη ταινία. Ένα μέρος της επικαλύπτεται από νεότερο επίχρισμα. Στο κατώτερο και δεξιό τμήμα

υπάρχει επιγραφή με λευκά μικρά γράμματα, πιθανόν αφιερωματική, αρκετά κατεστραμμένη, μέρος της οποίας καλύπτεται από νεότερο επίχρισμα (εικ. 376). Ωστόσο μπορούν να αναγνωστούν κάποια γράμματα¹²⁸⁵. Το βάθος της παράστασης είναι μαύρο. Στο κέντρο περίπου και δεξιά διακρίνεται ο Χριστός μέσα σε κυκλική δόξα. Φοράει χιτώνα και μάτιο, ευλογεί με το δεξί και φαίνεται να κρατά κλειστό κώδικα με το αριστερό χέρι. Αριστερά εικονίζεται η Θεοτόκος, από την οποία διακρίνεται το μαφόριο. Στο κατώτερο τμήμα υπάρχει χορός αδιάγνωστων μορφών, πιθανόν δικαίων ή αγίων. Το ανώτερο τμήμα της τοιχογραφίας καταλαμβάνει κτήριο με δύο επάλξεις ή δύο διαφορετικά κτήρια. Ανάμεσα στο κενό που δημιουργείται διακρίνεται η επιγραφή (ΟΙ ΑΓΙΟΙ ΠΑΝΤΕΣ), με ξεθωριασμένα λευκά κεφαλαία γράμματα.

Υπάρχουν και τοιχογραφίες νεοβυζαντινές. Στον βόρειο τοίχο, πάνω από τον Παντοκράτορα του αρχικού στρώματος διακόσμησης, εικονίζεται η παράσταση των Αγίων Πάντων (εικ. 377) εισερχομένων στον παράδεισο, που αποτελεί συνήθως τμήμα της παράστασης της Δευτέρας Παρουσίας, αλλά εδώ αποδίδεται πιο συνοπτικά, λόγω έλλειψης διαθέσιμου χώρου και παρουσιάζεται σαν ανεξάρτητη σύνθεση.

Στον νότιο τοίχο, δυτικότερα από την τοιχογραφία των Αγίων Πάντων του αρχικού στρώματος, εικονίζεται ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (εικ. 378).

Τέμπλο

Πιθανόν να χτίστηκε τον 19ο αιώνα, στην φάση της ανακαίνισης ή και μεταγενέστερα. Διακοσμείται με τις παραστάσεις του Ιησού και της Παναγίας, εκατέρωθεν της Ωραίας Πύλης. Αποτελούν ένα ενιαίο τοιχογραφικό σύνολο μαζί με τον Πρόδρομο στον νότιο τοίχο και συνθέτουν τη Δέηση (εικ. 379 A, B).

Επιμέρους εικονογραφικές παρατηρήσεις

Στην αψίδα του ιερού υπάρχει το καθιερωμένο εικονογραφικό πρόγραμμα που ακολουθείται και στα υπόλοιπα μνημεία των Αχαρνών, που είδαμε παραπάνω. Στο τεταρτοσφαίριο εικονίζεται η Πλατυτέρα δεόμενη με τον Χριστό Εμμανουήλ που ευλογεί, στον ίδιο τύπο που απαντά

¹²⁸⁵ Βλ. παρακάτω, σελ. 267, εικ. 380-382.

στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο, στην Αγία Παρασκευή, αλλά και σε αρκετούς μεταβυζαντινούς ναούς της Αττικής¹²⁸⁶.

Δέηση(ς)¹²⁸⁷. Η διάταξη θυμίζει τυπικές παραστάσεις της Δέησης με τη διαφορά ότι δεν ιστορείται στο τέμπλο. Τα νεότερα επιχρίσματα στον ναό των Αγίων Πάντων, πιθανόν καλύπτουν το υπόλοιπο τμήμα της αρχικής διακόσμησης. Τα σωζόμενα εικονογραφικά στοιχεία υποδεικνύουν τη χρήση κρητικών εικονογραφικών προτύπων από τον ζωγράφο του μνημείου. Η πιθανή απεικόνιση της Δέησης στον βόρειο τοίχο δίπλα στο ιερό, προφανώς αναπληρώνει την απουσία κτιστού τέμπλου, όπου κατά κανόνα εικονογραφείται το θέμα κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους.

Άγιοι Πάντες. Όπως φαίνεται το δυτικό τμήμα καλύπτεται κάτω από επιχρίσματα, όπου λογικά θα απεικονιζόταν ο Πρόδρομος στα αριστερά του Χριστού μέσα στην κυκλική δόξα και στο κατώτερο τμήμα έτερος όμιλος δικαίων, σε αντιστοιχία με αυτόν που εικονίζεται κάτω από τη Θεοτόκο. Το θέμα εμπνέεται από παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας, που εικονογραφείται συχνά κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους¹²⁸⁸.

Σε μεταβυζαντινές φορητές εικόνες¹²⁸⁹ απαντά σε δύο τύπους. Στον πρώτο, ο Χριστός μέσα σε δόξα έχει την Ετοιμασία του Θρόνου, τη Θεοτόκο, τον Πρόδρομο και όλους τους αγίους σε κύκλο γύρω του. Στο κατώτερο τμήμα, μέσα στον παράδεισο εικονίζεται ο Αβραάμ και ο ληστής¹²⁹⁰. Στον δεύτερο τύπο, το ίδιο θέμα κατανέμεται σε επιμέρους ενότητες. Δηλαδή

¹²⁸⁶ Βλ. παραπάνω, σελ. 232.

¹²⁸⁷ Βλ. παραπάνω, σελ. 237, υποσημ. 1200.

¹²⁸⁸ Όπως οι τοιχογραφίες της Δευτέρας Παρουσίας στην τράπεζα της μονής Διονυσίου, (ανάμεσα στο 1553 και 1568), Millet, *Monuments de l'Athos*, πίν. 210.2, Ταβλάκης, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα*, σελ. 99-100, 111-112, εικ. 34, Βαφειάδης, *Η ζωγραφική στο Άγιον Όρος*, σελ. 235, Τουτός-Φουστέρης, *Ευρετήριο Μνημειακής Ζωγραφικής*, σελ. 262-264, στην τράπεζα του καθολικού της μονής Μεγίστης Λαύρας (β' τέταρτο του 16ου αιώνα), Millet, *όπ. π.*, πίν. 149. 1, Τουτός-Φουστέρης, *όπ. π.*, σελ. 84, για νεότερη φωτογραφία βλ. στο Τσιγαρίδας, *Θεοφάνης ο Κρης*, εικ. 67, 72 και στο καθολικό της Μονής Δοχειαρίου (1568), βλ. Millet, *όπ. π.*, πίν. 245-248. Και στις τρεις περιπτώσεις εικονίζεται και το θέμα των Αγίων Πάντων που εισέρχονται στον παράδεισο, το οποίο ταυτίζεται από αντίστοιχες επιγραφές.

¹²⁸⁹ Για την εικονογραφία του θέματος βλ. ενδεικτικά, Velmans, «Le Dimanche de Tous les Saints», 17-35.

¹²⁹⁰ Αναφέρουμε ενδεικτικά την εικόνα που αποδίδεται στον Ν. Ρίτζο από τη μονή Διονυσίου (χρ. ανάμεσα στο 1482 και 1503), Chatzidakis, «Les débuts de l'école», σελ. 182-183, πίν. II' 2. Σχετικά με συνδυασμούς απεικονίσεων του Αβραάμ με τους πατριάρχες Ισαάκ και Ιακώβ σε μεταβυζαντινές φορητές εικόνες βλ. Παπαδημητρίου-Trifonova, «Εικόνες», σελ. 362, σημ. 250-257.

στην κορυφή είναι ο Χριστός μέσα σε δόξα, δεξιά και αριστερά του η Θεοτόκος, ο Πρόδρομος, οι Απόστολοι και όμιλοι αρχαγγέλων, ακολουθεί ο Θρόνος της Ετοιμασίας που τον προσκυνούν οι πρωτόπλαστοι, στο ίδιο επίπεδο προφήτες και αρχιερείς και ακολουθούν χοροί δικαίων. Στην κατώτερη ζώνη εικονίζεται ο παράδεισος με τους δικαίους στους κόλπους του Αβραάμ και τον δίκαιο ληστή που κρατά τον σταυρό του¹²⁹¹. Στην τοιχογραφία του ναού των Αγίων Πάντων, που σώζεται κατά το ήμισυ, φαίνεται ότι ο ζωγράφος εμπνέεται από την εικονογραφία του Αγίου Όρους και τις κρητικές φορητές εικόνες δημιουργώντας μια συνεπτυγμένη σύνθεση. Τα αρχιτεκτονήματα του βάθους πιθανόν υποδηλώνουν τον παράδεισο, όπως συμβαίνει τόσο στις παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας, όσο και των Αγίων Πάντων. Κανονικά θα έπρεπε να βρίσκονται στο κατώτερο τμήμα της ευρύτερης σύνθεσης, όμως λόγω έλλειψης χώρου έχουν ενσωματωθεί στο βάθος.

Τεχνοτροπικά στοιχεία-Χρονολόγηση

Παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν μόνο στην παράσταση της Δέησης (:). Στον σχεδιασμό της μορφής του Χριστού κυριαρχούν τα έντονα περιγράμματα με παχιές μαύρες γραμμές τόσο στο κεφάλι, όσο και στο σώμα. Η πτυχολογία είναι σκληρή, γραμμική και παρακολουθεί σε μικρό βαθμό τις κινήσεις του σώματος. Αποδίδεται με τη χρήση έντονων μαύρων γραμμών και πιο σκούρων διαβαθμίσεων του βασικού χρώματος των ενδυμάτων. Η παράσταση έχει πολλές ομοιότητες ως προς τη στάση του σώματος, την απόδοση της πτυχολογίας, τον σχεδιασμό και τη διακόσμηση του θρόνου, με την πλειοψηφία των αντίστοιχων παραστάσεων που κοσμούν τα τέμπλα μεταβυζαντινών ναών της Αττικής. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον Χριστό στο τέμπλο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (εικ. 294) και της Αγίας Παρασκευής (εικ. 336 Α) στο Μενίδι, του Αγίου Γεωργίου του Βουρδουμπά (εικ. 536), του Αγίου Πέτρου στη Χασιά (εικ. 313), του Αγίου Αθανασίου στο Κορωπί¹²⁹², της Παναγίτσας στο Θίτι¹²⁹³, του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Αθανασίου στον Κουβαρά¹²⁹⁴. Μπορούμε με βάση τα

¹²⁹¹ Βλ. ενδεικτικά ως παράδειγμα του τύπου την εικόνα από ιδιωτική συλλογή της Κέρκυρας, (μέσα ή β' μισό του 17ου αιώνα), Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, αρ. 124, σελ. 154-155, εικ. 296-297 και την εικόνα από τη συλλογή Π. Κανελλοπούλου (β' μισό 16ου αιώνα), Velmans, «Le Dimanche de Tous les Saints», σελ. 129, πίν. VI, εικ. 11.

¹²⁹² Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 24.

¹²⁹³ Στο ίδιο, εικ. 84.

¹²⁹⁴ Στο ίδιο, εικ. 173, 180.

παραπάνω να εντάξουμε τις τοιχογραφίες του εξεταζόμενου μνημείου στο α' μισό του 18ου αιώνα.

Την παραπάνω υπόθεση μάλλον επιβεβαιώνει η επιγραφή, που βρίσκεται στο κατώτερο τμήμα της παράστασης των Αγίων Πάντων. Στην Αγία Παρασκευή στο Μαρκόπουλο υπάρχει στο τέμπλο επιγραφή¹²⁹⁵, που φέρει την υπογραφή του Γεωργίου Μάρκου (εικ. 380). Συγκεκριμένα αναφέρεται στους κτήτορες της εκκλησίας και καταλήγει στη φράση: «*διὰ ψυχικῆν αὐτῆς σωτηρίας καὶ μνήμης αἰωνίου δι' αὐτῆς. Γέγονε καὶ /ῆ παροῦσα ἀρχὴ τῆς ἱστορίας ὑπὸ χηρὸς Γ[ωργίου] μάρκου [...]*». Στην προσπάθειά μας να αποκαταστήσουμε τμήμα της επιγραφῆς στους Αγίους Πάντες και με οδηγό την επιγραφή στο Μαρκόπουλο, διαβάζουμε: «*..αροῦσα[ς]...ἱστορία[ς]...Γέγον[ε]...δια.../...κθ...Του αρΓει[ίου];*» (εικ. 381, 382). Η χρήση τριών όμοιων λέξεων (παρούσας, ιστορίας, Γέγονε) και η κατάληξη που υποδηλώνει τον τόπο καταγωγῆς του ζωγράφου (αργείου;), ακόμα και αν δεν καταφέραμε να διαβάσουμε το όνομα του Μάρκου, θεωρούμε πως αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι πρόκειται για επιγραφή του συνεργείου του. Η μάλλον στερεοτυπική κατάληξη της υπογραφῆς του¹²⁹⁶, ίσως δηλώνει και μικρή χρονική απόσταση ανάμεσα στον διάκοσμο των δύο μνημείων. Αναφέρουμε ότι η αγιογράφηση του τέμπλου της Αγίας Παρασκευῆς στο Μαρκόπουλο έγινε από τον Μάρκου το 1741, ενώ επιγραφή με την ίδια χρονολογία υπάρχει και στην Αγία Παρασκευή στο Μενίδι¹²⁹⁷.

B1. Προφήτης Ηλίας

(εικ. 383-395)

Θέση: Βρίσκεται στην κορυφή του λόφου, που χωρίζει την περιοχή των Λιοσίων από το Μενίδι (εικ. 383).

Βιβλιογραφία: Κουμανούδης, *ΑΕΕ*, σελ. 50, αρ. 346, Milchhöfer, «*Antikenbericht*» (1888), σελ. 341, αρ. 530, Γαρδίκας, «*Κουκουβάουναις-Μενίδι-Άγιοι Σαράντα*», σελ. 62, Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 213, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 69-70,

¹²⁹⁵ Λάζαρη, «Οι τοιχογραφίες του ναού», σελ. 191, εικ. 3.

¹²⁹⁶ Συγκεντρωτικά οι επιγραφές σε υπογεγραμμένα έργα του στο Χατζηδάκης-Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι*, σελ. 173. Στον Άγιο Αθανάσιο στον Κουβαρά (1743) υπογράφει: «*ὑπὸ χειρὸς Γεωργίου Μάρκου Πελοποννησίου τοῦ Αργείου*». Ίσως αντίστοιχα να συμπληρώνεται και η τελευταία γραμμὴ από την επιγραφή στους Αγίους Πάντες.

¹²⁹⁷ Παραπάνω αποδώσαμε τον διάκοσμο του ναού στο εργαστήριο του Γεωργίου Μάρκου.

Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 92, 212, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 75-76, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 154-155, Στριφτού, *Αχαρνές*, τόμ. Β', σελ. 703-705.

Χάρτης: Kaupert, *Attika*, Bl. VI (Pyrgos): Elias (εικ. 4).

Χρονολόγηση: Μεταβυζαντινός (Πάλλης), μετά την Επανάσταση (Γκίρας).

Ο μικρός ναός του Προφήτη Ηλία βρίσκεται στην κορυφή του ομώνυμου λόφου και μαζί με τον διπλανό του λόφο, των Αγ. Σαράντα Μαρτύρων, αποτελούν τα φυσικά όρια του Μενιδίου στα δυτικά με τα Άνω Λιόσια, “Ερανο-Λιόσια” (εικ. 4). Θεωρείτο ότι στην περιοχή του λόφου εντοπιζόταν το κέντρο του αρχαίου δήμου των Αχαρνών¹²⁹⁸. Το ύψωμα προσέφερε εξαιρετική θέα τα παλαιότερα χρόνια¹²⁹⁹. Από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και μέλη στον περιβάλλοντα χώρο του ναού, φαίνεται ότι αυτός καταλάμβανε τη θέση παλαιότερου κτίσματος, άγνωστης χρήσης και χρονολόγησης¹³⁰⁰. Από τον ναό του Προφήτη Ηλία προέρχεται αρχαία επιγραφή¹³⁰¹. Σύμφωνα με μαρτυρία που μεταφέρει ο Γ. Γαρδίκας, το 1885 διενεργήθηκε λαθραία ανασκαφή στη ΒΑ πλευρά του λόφου του Προφήτη Ηλία, όπου βρέθηκε μεγαλοπρεπής μαρμάρινος τάφος με αετωματικό κάλυμμα και άλλα κτερίσματα. Σήμερα ο ναός είναι περιφραγμένος (εικ. 384), ενώ στα νότια έχει κτιστεί τα νεότερα χρόνια μεγάλος ενοριακός ναός αφιερωμένος και αυτός στον Προφήτη Ηλία. Στον περιβάλλοντα χώρο υπάρχουν διάσπαρτα επιχρισμένα αρχιτεκτονικά μέλη (386, 387 Α, Β).

Τυπολογικά στοιχεία

Ο Προφήτης Ηλίας (εικ. 385, 388, 389) είναι ένα μικρός μονόχωρος ναός με διαστάσεις 4,32μ. Χ 5,62μ. Είναι καμαροσκέπαστος και έχει

¹²⁹⁸ Ο Dodwell, (*Classical and Topographical Tour*, τόμ. Ι, σελ. 521-522), αναφέρει ότι, κατά την άφιξή του στο ύψωμα που βρίσκεται ο ναός των Σαράντα Μαρτύρων, συνάντησε ογκόλιθους, ίχνη και θεμέλια μιας σπουδαίας πόλης, τα ερείπια του αρχαίου δήμου των Αχαρνών, Γαρδίκας, «Κουκουβάουναις-Μενίδι-Άγιοι Σαράντα», σελ. 62, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 69-70, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 31-33

¹²⁹⁹ Ο Γαρδίκας μαρτυρεί ότι από τους δύο λόφους (Προφήτη Ηλία και Σαράντα Μαρτύρων) φαινόταν η Ακρόπολη των Αθηνών και ο λόφος του Φιλοπάππου, Πλάτωνος, *όπ. π.*, σελ. 31.

¹³⁰⁰ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 154. Ο Δ. Γιώτας, (*Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 75), αναφέρει πως σύμφωνα με τον Milchhöfer καταλαμβάνει τη θέση αρχαίου ιερού, χωρίς όμως να το τεκμηριώνει βιβλιογραφικά,

¹³⁰¹ IG II² 5829.

τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα ιερού. Ημικυλινδρική κόγχη πρόθεσης εγγράφεται στον ανατολικό τοίχο (εικ. 390 Α), με μαρμάρινο επιχρισμένο τμήμα να προεξέχει στη βάση της. Μικρό ορθογωνικό παράθυρο διανοίγεται στον ημικύλινδρο της αψίδας (εικ. 389, 390 Β). Στον νότιο τοίχο υπάρχει ένα άνοιγμα μονόλοβου παραθύρου, που όπως φαίνεται από τα επιχρίσματα τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό του ναού, αρχικά δεν είχε αυτό το μέγεθος ή διανοίχθηκε σε μεταγενέστερο χρόνο (εικ. 391, 392). Στο ΝΑ άκρο του νότιου τοίχου υπάρχει επιχρισμένο τοιχίο (αντηρίδα;), που φτάνει λίγο κάτω από το μέσον του συνολικού ύψους του τοίχου. Μαζί με τις λιθόπλινθους¹³⁰² (σταθμοί θύρας;) στα δυτικά της πρόσοψης του ναού (εικ. 386, 388) ίσως ανήκαν σε παλαιότερο και μεγαλύτερο ναό.

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Ο ναός έχει σύγχρονη περιμετρική στρώση τσιμέντου (εικ. 388, 389). Η θύρα εισόδου στα δυτικά έχει ορθογωνική μορφή και είναι αρκετά έκκεντρη προς τα βόρεια (εικ. 393). Το υπέρθυρο ενισχύεται με ξύλινες επιχρισμένες δοκούς (εικ. 394). Πάνω από την είσοδο υπάρχει υπέρθυρο προσκυνητάρι. Στο εσωτερικό οδηγούν δύο σκαλοπάτια, καθώς το δάπεδο του ναού είναι υπερυψωμένο. Φέρει νεότερη πλακόστρωση. Κατά μήκος των τοίχων (εσωτερικά) διακρίνεται αρκετά έντονα το σημείο γένεσης της καμάρας (εικ. 391). Ίσως αυτό να οφείλεται σε μεταγενέστερη επισκευή της στέγασης. Και ο δυτικός τοίχος στο εσωτερικό παρουσιάζει επάνω από τη θύρα σημάδια επισκευής (εικ. 395). Το ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό, μέσω νεότερου κτιστού τέμπλου.

Ο ναός είναι επιχρισμένος εσωτερικά και εξωτερικά. Ως αποτέλεσμα δεν διακρίνονται τοιχογραφίες, ούτε το εντοιχισμένο υλικό σε δεύτερη χρήση που έχει επισημανθεί¹³⁰³. Σε ένα σημείο του νότιου τοίχου και της αψίδας χαμηλά, όπου έχουν καταπέσει τα επιχρίσματα, διακρίνεται τμήμα της τοιχοποιίας (εικ. 389, 392) με κανονική αργολιθοδομή.

Ο ναός πιθανόν ιδρύθηκε τον 18ο αιώνα, αντικαθιστώντας έναν παλαιότερο.

¹³⁰² Στην τελευταία επίσκεψή μου στον ναό (18/10/2021) η νότια είχε καταπέσει.

¹³⁰³ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 154.

B1. Ανάληψη (Άγιοι Ανάργυροι)

(εικ. 396-405)

Θέση: Στον χαμηλό λόφο των Σαράντα Μαρτύρων, 120 μ. περίπου ανατολικά από τον ομώνυμο ναό (εικ. 396). Στον ναό οδηγεί ήπιος χωματόδρομος από την οδό Λιοσίων.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 213, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 69, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 92, εικ. 67, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 65-66, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 196, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 155-156, εικ. 61, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 702.

Χάρτης:-

Χρονολόγηση: Μεταβυζαντινός (Πάλλης), μετά την Επανάσταση (Γκίρας).

Ο ναός τιμάται στην εορτή της Αναλήψεως του Σωτήρος, αλλά είναι γνωστός και ως Άγιοι Ανάργυροι¹³⁰⁴. Βρίσκεται σε πολύ μικρή απόσταση από τους Αγίους Σαράντα Μάρτυρες. Ο ναός σήμερα είναι επιχρισμένος εξωτερικά και εσωτερικά. Στη δυτική πλευρά έχει τοποθετηθεί νεότερο μεταλλικό στέγαστρο. Πάνω από τη θύρα εισόδου υπάρχει επιγραφή, που μας πληροφορεί για ανακαίνιση του ναού από τον Σπύρο Δέδε, στις 30/3/1966.

Τυπολογικά στοιχεία

Πρόκειται για μονόχωρο, άλλοτε ξυλόστεγο ναό με ημικυλινδρική αψίδα ιερού¹³⁰⁵ (εικ. 397-403). Οι διαστάσεις του είναι 5,16μ. Χ 6,95μ. Στον ανατολικό τοίχο εγγράφεται η κόγχη της πρόθεσης, η οποία σχηματίζει ένα ελαφρώς οξυκόρυφο τόξο και έχει λίθινη βάση¹³⁰⁶. Η ημικυλινδρική

¹³⁰⁴ Από τον Αν. Ορλάνδο (1933) αναφέρεται ως «Άγιοι Ανάργυροι», ενώ από τον Αλ. Γκίρα (1949) αναφέρεται ως «Ανάληψη». Σημειώνεται ότι η εκτίμηση του Ορλάνδου, πως ο ναός απέχει 7' λεπτά από τους Σαράντα Μάρτυρες, (*Ευρετήριο*, σελ. 213), πιθανόν οφείλεται σε τυπογραφικό λάθος, καθώς οι δύο ναοί βρίσκονται στην ευθεία και σε απόσταση 120 μέτρων.

¹³⁰⁵ Ο Αν. Ορλάνδος (όπ. π., σελ. 213), λανθασμένα αναφέρει ότι η αψίδα του ιερού είναι ημιεξαγωνική (τρίπλευρη).

¹³⁰⁶ Είναι πιθανόν το οξυκόρυφο τόξο να έχει διαμορφωθεί λόγω των μεταγενέστερων επιχρισμάτων. Η βάση της κόγχης προεξέχει αμυδρά, αλλά και αυτή καλύπτεται από επιχρίσματα.

κόγχη του διακονικού εγγράφεται επίσης στον ανατολικό τοίχο του ιερού. Στον ημικύλινδρο της αψίδας, ακριβώς πάνω από την Αγία Τράπεζα υπάρχει μικρό άνοιγμα παραθύρου. Στον νότιο και βόρειο τοίχο του κυρίως ναού διανοίγεται από ένα αρκετά μεγάλο παράθυρο ορθογώνιου σχήματος. Τα παράθυρα έχουν παρόμοιες διαστάσεις και έχουν τοποθετηθεί αντικρουστά. Όπως φαίνεται και από την παλαιότερη φωτογραφία της Ρ. Ανδρεάδη (εικ. 397), δεν είναι τα αρχικά. Σε εκείνη τη φωτογραφία διακρίνεται το αρχικό παράθυρο του νότιου τοίχου, το οποίο έχει ορθογώνιο σχήμα αλλά βρίσκεται σε αρκετά μικρότερο ύψος από το σημερινό. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι κατά την ανακαίνιση του 1966 ή και μεταγενέστερα, διανοίχθηκαν νέα παράθυρα στον βόρειο και νότιο τοίχο του ναού.

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Όλες οι επιφάνειες είναι επιχρισμένες. Δεν διακρίνεται η τοιχοποιία ή η τυχόν ύπαρξη εντοιχισμένων παλαιότερων αρχιτεκτονικών μελών. Επάνω από την αρκετά στενή θύρα εισόδου (εικ. 397, 398) παλαιότερα υπήρχε μικρή κόγχη, που λειτουργούσε ως προσκυνητάρι. Σήμερα δεν διακρίνεται καθώς έχει τοιχιστεί και στη θέση της τοποθετήθηκε τμήμα μεταλλικής πλακέτας, με την επιγραφή της ανακαίνισης κατά το 1966. Στον δυτικό τοίχο, εκατέρωθεν της θύρας υπάρχει χαμηλό κτιστό θρανίο¹³⁰⁷. Η αρχική ξύλινη στέγη έχει αντικατασταθεί¹³⁰⁸ με δίριχτη από μπετόν.

Στο εσωτερικό οδηγεί χαμηλό σκαλοπάτι. Το αρχικό δάπεδο έχει αντικατασταθεί τα νεότερα χρόνια με μωσαϊκό και έχει υπερυψωθεί. Το ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό μέσω νεότερου κτιστού τέμπλου (εικ. 404). Στον βόρειο τοίχο του ιερού υπάρχει ημικυλινδρική κόγχη στο ίδιο ύψος με την κόγχη της πρόθεσης (εικ. 405 Α). Στη συμβολή του ανατολικού με τον νότιο τοίχο του ιερού υπάρχει κτιστή ημικυλινδρική διαμόρφωση (402 Β), που εξυπηρετεί λειτουργικές ανάγκες. Στο βόρειο τμήμα του δυτικού τοίχου υπάρχει κογχάριο ορθογωνικής διατομής (εικ. 405 Β).

¹³⁰⁷ Στην φωτογραφία της Ρ. Ανδρεάδη (εικ. 397) φαίνεται ότι το θρανίο νότια της εισόδου είχε αρκετά μεγαλύτερο ύψος από το αντίστοιχο στα βόρεια.

¹³⁰⁸ Η κεράμωση που φαίνεται στη φωτογραφία (εικ. 397) πρέπει να ήταν η αρχική.

Η ανέγερση του ναού μάλλον θα πρέπει να τοποθετηθεί στους όψιμους χρόνους της Τουρκοκρατίας.

B1. Άγιος Αθανάσιος

(εικ. 406-415)

Θέση: Στη συμβολή των οδών Λιοσίων και Αγίου Αθανασίου 19, ΝΑ του λόφου του Προφήτη Ηλία (εικ. 406).

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 213, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 69, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 92, 101, εικ. 69, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 63-64, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 196, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 156, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 703.

Χάρτης: Kaupert, *Attika*, Bl. V (Kephisia): Athanasios, (εικ. 3).

Χρονολόγηση: Μεταβυζαντινός (Πάλλης), μετά την Επανάσταση (Γκίρας), 1850 [πίνακας Τ.Α.Σ.], στο Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 130, αρ. 11.

Ο ναός του Αγίου Αθανασίου βρίσκεται 700 περίπου μέτρα δυτικότερα του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και ΝΑ του λόφου του Προφήτη Ηλία. Αποτελεί παρεκκλήσιο του ενοριακού ναού Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Σύμφωνα με τον Αν. Ορλάνδο: «Ευρίσκεται 5' ανατολικώς τῶν Ἁγ. Αναργύρων»¹³⁰⁹. Ο ναός σήμερα έχει δεχθεί αλλεπάλληλες επεμβάσεις «καλλωπισμού»¹³¹⁰. Προ της εισόδου έχει τοποθετηθεί ξύλινο στέγαστρο με κεραμίδια, δυσανάλογα μεγάλο σε σχέση με το μέγεθος της εκκλησίας και ολόκληρος ο ναός έχει επενδυθεί εξωτερικά με λίθινα πλακίδια (εικ. 407-409). Ως αποτέλεσμα το μνημείο έχει εντελώς νεωτερική μορφή.

Ο Χρ. Καλογράνης αναφέρει, ότι ανάμεσα στον ναό του Αγίου Αθανασίου και τον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου υπήρχε το πρώτο Κοιμητήριο Αχαρνών. Παραθέτει την πληροφορία, στηριζόμενος στην τοπική παράδοση και τις διηγήσεις των παλαιότερων.

¹³⁰⁹ Εννοεί το ναό των Αγίων Αναργύρων ή αλλιώς της Αναλήψεως, που βρίσκεται στο ύψωμα των Αγ. Σαράντα Μαρτύρων.

¹³¹⁰ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 63.

Τυπολογικά στοιχεία

Είναι μικρός μονόχωρος ναός, ξυλόστεγος με τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα ιερού¹³¹¹ και διαστάσεις 4,10μ. Χ 5,45μ. Στον βόρειο τοίχο του ιερού βήματος διανοίγεται κόγχη πρόθεσης, με τόξο ιδιαίτερα αμβλύ στο ανώτερο τμήμα (εικ. 410, 411 Α). Μικρό άνοιγμα του τύπου της φωτιστικής θυρίδας διατρυπά τον ημικύλινδρο της αψίδας, ακριβώς πάνω από την Αγία Τράπεζα (εικ. 411 Β). Το παράθυρο του νότιου τοίχου έχει ημικυκλικό τόξο και αποτελεί το μοναδικό άνοιγμα που φωτίζει το ναό (εικ. 412). Από τη φωτογραφία του Καλογράνη (εικ. 408), διαπιστώνουμε ότι είναι το αρχικό.

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Λόγω των νεότερων αυθαίρετων επεμβάσεων που έχουν γίνει στο μνημείο, δεν διακρίνεται η τοιχοποιία του και το κατά πόσο σώζονταν εντοιχισμένα παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη. Όπως φαίνεται (εικ. 407, 408) η μορφή της εισόδου δεν έχει διαφοροποιηθεί με τις νεότερες επεμβάσεις και έχει ημικυκλικό τόξο. Βόρεια της θύρας υπάρχει χαμηλό κτιστό θρανίο, σήμερα επενδυμένο με μεγάλες πλάκες. Η προεξέχουσα βάση του νότιου τοίχου, έχει επίσης καλυφθεί με πλάκες (εικ. 409). Το δάπεδο του ναού είναι νεότερο και αποτελείται από πλακάκια που απομιμούνται μωσαϊκό. Το ιερό βήμα είναι ελαφρώς υπερυψωμένο. Στο εσωτερικό, όλες οι επιφάνειες του κυρίως ναού καλύπτονται με νεότερο ζωγραφικό διάκοσμο¹³¹² (εικ. 413). Η ξύλινη στέγαση έχει καλυφθεί με ένα είδος γυψοσανίδας, όπου επάνω έχουν ζωγραφιστεί οι παραστάσεις των ανώτερων τμημάτων (εικ. 414). Ο βόρειος και νότιος τοίχος, από το ύψος του παραθύρου και κάτω πλέον έχουν ξύλινη επένδυση (εικ. 412).

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Ιερό βήμα

Τοιχογραφίες σώζονται μονάχα στο ιερό βήμα. Η κατάσταση διατήρησής τους είναι πολύ κακή. Είναι αποχρωματισμένες και

¹³¹¹ Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 213. Η αψίδα του ιερού, που έχει επένδυση από λίθινα πλακίδια (όπως και όλος ο ναός) σήμερα είναι ημικυλινδρική (εικ. 409). Δυστυχώς δεν σώζεται κάποια φωτογραφία ή κάποιο σχέδιο που να μας δείχνει την αψίδα πριν από τις νεότερες επεμβάσεις.

¹³¹² Τον ζωγραφικό διάκοσμο, σύμφωνα με επιγραφή στην παράσταση της Ανάστασης, εκτέλεσε ο Νικολαΐδης το έτος 1996.

αλλοιωμένες από την υγρασία. Τα πρόσωπα των μορφών δεν σώζονται. Διακρίνονται μονάχα τα περιγράμματα και τμήματα από τους φωτοστέφανους και τα ενδύματα. Δεν έχουν συντηρηθεί.

Το τεταρτοσφαίριο της αψίδας διακοσμεί η Παναγία στον τύπο της Βλαχερνίτισσας¹³¹³ (εικ. 415). Σε μαύρο βάθος, εικονίζεται κατ' ενώπιον στήθαία με τα χέρια υψωμένα. Υπάρχουν δεξιά και αριστερά της κεφαλής δύο μετάλλια με συμπλήματα, που πιθανόν γράφουν (MP ΘV). Φέρει κεκρύφαλο και πορφυρό μαφόριο. Στο κέντρο προ του στήθους, σε κυκλικό μέταλλιο παριστάνεται το Θείο Βρέφος. Διακρίνεται το χρυσό χρώμα του ενδύματος και διακοσμητική ταινία στο κατώτερο τμήμα, που περιγράφει το μέταλλιο. Δεξιά και αριστερά οι αρχάγγελοι δέονται προς τη Θεοτόκο. Φορούν χρυσοποίκιλτα ενδύματα σε κόκκινους-ροζ χρωματισμούς. Στον δεξιό αρχάγγελο σώζονται και τα χέρια, όπου διακρίνουμε κοσμημένα επιμανίκια. Με το δεξί χέρι φαίνεται να κρατά σταυρό ή σταυροφόρο ράβδο. Κόκκινη ταινία χωρίζει το τεταρτοσφαίριο από τον ημικύλινδρο της αψίδας¹³¹⁴, όπου διακρίνονται τα ανώτερα τμήματα από τρεις ή τέσσερις φωτοστέφανους (συλλειτουργούντες ιεράρχες;).

Στην κόγχη της πρόθεσης υπάρχει τοιχογραφία αρκετά κατεστραμμένη (εικ. 411 A). Σε μαύρο βάθος εικονίζεται μορφή από την οποία σώζεται τμήμα του φωτοστέφανου και των ενδυμάτων. Διπλή ανοιχτόχρωμη ταινία με μαύρο περίγραμμα διακρίνεται στο κατώτερο τμήμα.

Η πολύ κακή κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών δεν μας επιτρέπει ασφαλείς εικονογραφικές ή τεχνοτροπικές παρατηρήσεις. Ωστόσο οι ομοιότητες με τον τύπο της Πλατυτέρας που διακοσμεί μεγάλο αριθμό ναών της Αττικής του 18ου αιώνα¹³¹⁵ μας οδηγεί στο να τοποθετήσουμε στην ίδια περίοδο και τον διάκοσμο από τον Άγιο Αθανάσιο. Στον 18ο αιώνα συνεπώς θα πρέπει να χρονολογηθεί η αψίδα και ο ανατολικός τοίχος, ενώ ο υπόλοιπος ναός πιθανόν έχει ανοικοδομηθεί σε νεότερους χρόνους.

¹³¹³ Βλ. σχετικά με τον τύπο, Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος*, σελ. 74-76.

¹³¹⁴ Η ταινία αρχικά πιθανόν περιέγραφε την κόγχη.

¹³¹⁵ Βλ. παραπάνω, σελ. 232.

B1. Ευαγγελίστρια

(εικ. 416-434)

Θέση: Εντός του 1ου νεκροταφείου Αχαρνών (εικ. 416). Οδός Εθνικής Αντιστάσεως.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 214, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 69, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 93, 102, εικ. 85, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 49-50, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 196, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 157-158, εικ. 63, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 709.

Χάρτης: Kaupert, *Attika*, Bl. V (Kephisia): Nekrotaphion, (εικ. 3).

Χρονολόγηση: Μεταβυζαντινός (Πάλλης), 18ος αιώνας (Γιώτας), 1866 (Καλογράνης).

Ο ναός της Ευαγγελίστριας αποτελεί τον κοιμητηριακό ναό του παλαιού νεκροταφείου Αχαρνών¹³¹⁶. Σύμφωνα με τον Χρ. Καλογράνη, το 1860 δημιουργήθηκε το νεκροταφείο σε χωράφια που παραχώρησε για τον σκοπό αυτό η οικογένεια Ράπτη. Η ίδια οικογένεια έχτισε τον ναό και τον παρέδωσε στις 16/5/1866¹³¹⁷. Από τον Καλογράνη επίσης πληροφορούμαστε ότι αρχικά ο ναός είχε ξύλινο τέμπλο, που αγιογράφησε ο Αγιορείτης Ιωήλ. Το 1930 ο αγιογράφος Δ. Κόμης προέβη σε καθαρισμό του τέμπλου και των τοιχογραφιών¹³¹⁸.

Ο ναός έχει επεκταθεί προς τα δυτικά και νότια με νεότερο περιστύλιο από οπλισμένο σκυρόδεμα. Το μνημείο υπέστη πολύ σημαντικές ζημιές με τον σεισμό της 7ης Σεπτεμβρίου 1999¹³¹⁹. Παρόλο που έχουν τοποθετηθεί υποστυλώματα, σήμερα εμφανίζεται ετοιμόρροπο

¹³¹⁶ Ο Χρ. Καλογράνης αναφέρει 4 νεκροταφεία. Το νεκροταφείο εντός του οποίου βρίσκεται η Ευαγγελίστρια το αριθμεί ως 3ο. Σήμερα λειτουργούν δύο νεκροταφεία στον δήμο Αχαρνών. Το 1ο (με το ναό της Ευαγγελίστριας) και το 2ο, που άρχισε να λειτουργεί τη δεκαετία του 1990, 2000 περίπου μέτρα ΒΔ από την πλατεία Αγίου Βλασίου, επί της οδού Αναπαύσεως.

¹³¹⁷ Στον οικογενειακό τάφο που υπάρχει δυτικά του ναού, αναγράφεται ότι ο «κτίτωρ του ναού τούτου...αποβίωσας την 15η Ιουλίου 1866». Ίσως λοιπόν η ανέγερση του ναού να τοποθετείται κάποια χρόνια νωρίτερα.

¹³¹⁸ Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 102.

¹³¹⁹ Στον πίνακα του Τ.Α.Σ., Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 133, αρ. 51, το μνημείο μετά από αυτοψία χαρακτηρίστηκε κόκκινο, με επικινδυνότητα του καμπαναριού και του περιστυλίου. Επισημαίνονται ελλιπή μέτρα ασφαλείας.

καθώς έχει βαθιές ρηγματώσεις κυρίως στον δυτικό τοίχο. Σε προφορική επικοινωνία με την ΕΦΑΑΝΑΤ πληροφορήθηκα ότι έχει προγραμματιστεί αποκατάσταση του ναού. Με τον σεισμό αποκαλύφθηκε σπάραγμα τοιχογραφίας στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ιερού¹³²⁰.

Τυπολογικά στοιχεία

Είναι ναός μονόχωρος καμαροσκέπαστος με τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα ιερού (εικ. 417-421) και διαστάσεις 4,60μ. Χ 6,10μ. Η κόγχη της πρόθεσης εγγράφεται στον ανατολικό τοίχο (εικ. 422 Α), ενώ του διακονικού στον νότιο τοίχο του ιερού (εικ. 422 Β). Στον ημικύλινδρο της αψίδας χαμηλά, ακριβώς πάνω από την Αγία Τράπεζα υπάρχει μικρό ορθογώνιο άνοιγμα, που εξωτερικά (με τα νεότερα επιχρίσματα) διαμορφώνεται στον τύπο της φωτιστικής θυρίδας (εικ. 423). Στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού διανοίγεται ένα αρκετά μεγάλο παράθυρο ορθογώνιου σχήματος (εικ. 424), το οποίο διευρύνθηκε κατά τα νεότερα χρόνια, πιθανόν όταν προστέθηκε το περιστύλιο.

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Η μορφή του ναού, με την προσθήκη του περιστυλίου από μπετόν και το νεότερο μεγάλο παράθυρο του νότιου τοίχου, εμφανίζεται ιδιαίτερα αλλοιωμένη. Το καμpanαριό που υπάρχει στη δυτική πρόσοψη του περιστυλίου είναι νεοκλασικό (εικ. 419). Ο ναός τόσο εσωτερικά, όσο και εξωτερικά είναι επιχρισμένος. Όμως μετά τον σεισμό κατέπεσαν αρκετά επιχρίσματα, ώστε να είμαστε σε θέση να διακρίνουμε την τοιχοποιία του. Είναι χτισμένος με αργολιθοδομή, ενώ σποραδικά παρεμβάλλονται και ακανόνιστες πλίνθοι (εικ. 430-432). Δεν εντοπίστηκαν εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη.

Η θύρα εισόδου έχει δεχθεί επεμβάσεις στα νεότερα χρόνια, που έχουν αλλοιώσει την αρχική της μορφή. Είναι ορθογωνική, χωρίς να διακρίνεται η αρχική διαμόρφωση του υπέρθυρου (εικ. 420). Τα τύμπανα του δυτικού (εικ. 425) και ανατολικού τοίχου έχουν ενισχυθεί με τσιμεντοενέσεις, ενώ ολόκληρη η καμάρα είναι από τσιμέντο (εικ. 426). Το δάπεδο έχει νεότερη πλακόστρωση τόσο στον κυρίως ναό όσο και στο ιερό

¹³²⁰ Ο Δ. Γιώτας, (*Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 50), δημοσιεύει μια φωτογραφία (ασπρόμαυρη από το 2000), όπου φαίνεται και έτερο σπάραγμα τοιχογραφίας, σε άγνωστο σημείο, πιο εκτεταμένο. Δυστυχώς δεν κατάφερα να το εντοπίσω. Ίσως έχει επιχρισθεί εκ νέου.

βήμα (εικ. 427). Στον βόρειο τοίχο του ιερού βήματος διανοίγεται ημικυλινδρική κόγχη, μεγαλύτερη από της πρόθεσης (εικ. 428). Οι δύο παραπάνω κόγχες (εικ. 429), όπως και της αψίδας, έχουν κτιστή προεξέχουσα βάση. Ακόμα, στη ΝΑ γωνία του ιερού δίπλα από την κόγχη του διακονικού, υπάρχει κτιστή ημικυλινδρική διαμόρφωση¹³²¹ (εικ. 422 Β).

Το ιερό βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό, μέσω ενός κτιστού δίθυρου τέμπλου, το οποίο όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είναι νεότερο (εικ. 433). Φέρει νεοκλασικές διακοσμητικές λεπτομέρειες και πρόσθετο ξύλινο τμήμα με θέσεις για τοποθέτηση φορητών εικόνων και αετωματική απόληξη.

Πιθανόν ο κτήτορας του ναού να ανοικοδόμησε παλαιότερο ναό από τον οποίο σήμερα σώζεται μονάχα η αψίδα. Αυτή θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά στον 18ο αιώνα.

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Μετά την κατάπτωση επιχρισμάτων λόγω του σεισμού, εμφανίστηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών. Το μοναδικό που εντόπισα βρίσκεται στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας (εικ. 434), για το οποίο δεν μπορεί να γίνει οποιαδήποτε παρατήρηση. Ίσως όταν ο ναός συντηρηθεί να προκύψουν περισσότερες πληροφορίες.

B1. Αγία Τριάδα

(εικ. 435-448)

Θέση: ΒΑ του μεταβυζαντινού οικισμού (εικ. 435). Στη συνέχεια του δρόμου όπου βρισκόταν ο Άγιος Γεώργιος (σημερινή οδός Αγίας Τριάδος). Επί της πλατείας Αγίας Τριάδος.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 214, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 69, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 96, εικ. 81, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 35-36, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 197, η ίδια, «Ανασκαφικές εργασίες» (2007), 164-174, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ 158-159, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 711.

¹³²¹ Προφανώς διαμορφώθηκε ως βάση στήριξης, για να εξυπηρετήσει λειτουργικές ανάγκες, λόγω περιορισμένου χώρου στο ιερό.

Χάρτης: Kaupert, *Attika*, Bl. V (Kephisia): Triada, (εικ. 3).

Χρονολόγηση: Μεταβυζαντινός (Πάλλης), 14ος αιώνας (Καλογράνης).

Ο ναός της Αγίας Τριάδας, όπως και ο γειτονικός του Αγίου Γεωργίου, βρισκόταν μέσα σε ελαιώνα στα ΒΑ του οικισμού¹³²². Ο περιβάλλον χώρος έχει διαμορφωθεί σε πλατεία κατά το έτος 2007. Στις εργασίες¹³²³ που πραγματοποιήθηκαν από τη Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων ανασκάφηκαν στο κέντρο και περιμετρικά της πλατείας (επί των οδών Αγίας Τριάδος και Αριστοτέλους) τάφοι, αποθηκευτικοί σιροί, αποθέτες, τοίχοι, ένα τρίχωρο κτίσμα και μια κυκλική κατασκευή από κονίαμα. Βρέθηκαν όστρακα, που χαρακτηρίζονται στην ανασκαφική έκθεση βυζαντινά και ρωμαϊκά. Επίσης, από τον χώρο της ανασκαφής περισυνελέχθη χάλκινο νόμισμα του φραγκικού πριγκιπάτου της Αχαΐας (1245-1278), βάση γυάλινου αγγείου κ. α.¹³²⁴. Το νόμισμα αυτό παρέχει ενδείξεις για δραστηριότητα στην υστεροβυζαντινή περίοδο περιφερειακά του οικισμού. Από την περιοχή προέρχεται και μία μαρμάρινη σαρκοφάγος¹³²⁵. Σήμερα ο ναός αποτελεί παρεκκλήσιο του νέου ενοριακού ναού του Αγίου Γεωργίου.

Τυπολογικά στοιχεία

Πρόκειται για μονόχωρο, ξυλόστεγο ναό, με τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα ιερού (εικ. 436-441). Έχει διαστάσεις 4,61μ. Χ 8,05μ. Η αρκετά μεγάλη κόγχη της πρόθεσης εγγράφεται στον ανατολικό τοίχο (εικ. 442). Δεν υπάρχει κόγχη διακονικού. Στον ημικύλινδρο της αψίδας, επάνω από την Αγία Τράπεζα, υπάρχει μικρό άνοιγμα του τύπου της φωτιστικής θυρίδας (εικ. 441). Στο ανώτερο σημείο του ανατολικού τοίχου και ελαφρώς έκκεντρα (νότια) προς την αψίδα υπάρχει έτερο άνοιγμα ορθογωνικής διατομής. Στο μέσον του φέρει τμήμα κιονίσκου, που φαίνεται να

¹³²² Σύμφωνα με τον Αν. Ορλάνδο, (*Ευρετήριο*, σελ. 214), «Κείται εντός ελαιώνος εις απόστασιν 10' ΒΑ τοῦ Μενιδίου».

¹³²³ Η πλατεία διαμορφώθηκε παράλληλα με την κατασκευή δεξαμενής όμβριων υδάτων, στα πλαίσια του δημοτικού έργου Raindrop, Πλάτωνος, «Ανασκαφικές εργασίες» (2007), 164-174.

¹³²⁴ Στο ίδιο, σελ. 169.

¹³²⁵ Παπαχριστοδούλου, «Αρχαιότητες και Μνημεία Αττικής και νήσων Σαρωνικού», σελ. 123. Επί της οδού Αγίας Τριάδος βρέθηκε μαρμάρινη λάρνακα με αετωματικό κάλυμμα. Ως κτέρισμα υπήρχε προχοϊσκη πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων. Σημειώνεται ότι επρόκειτο για ταφή σε δεύτερη χρήση.

επιστέφεται από αρχιτεκτονικό μέλος, το οποίο λόγω των επιχρισμάτων δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί. Στον νότιο τοίχο και στο μέσον του περίπου διανοίγεται παράθυρο ορθογώνιου σχήματος, το οποίο πρέπει να επισκευάστηκε μετά τον σεισμό του 1999¹³²⁶ (εικ. 440, 443). Στον βόρειο τοίχο υπάρχει πολύ στενό άνοιγμα του τύπου της φωτιστικής θυρίδας (εικ. 439).

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Ο ναός έχει περιμετρική στρώση τοιμέντου, επιχρισμένη (εικ. 439-441). Στην είσοδο του ναού στα δυτικά, δεξιά και αριστερά της θύρας υπάρχει κτιστό θρανίο (εικ. 438). Το ανώφλι της αρκετά χαμηλής θύρας ενισχύεται με επιχρισμένες ξύλινες δοκούς. Από πάνω, διακρίνεται αμυδρά στο επίχρισμα τόξο, που πιθανόν αντιστοιχούσε στο αρχικό τοξωτό άνοιγμα της εισόδου. Η σημερινή ορθογωνική μορφή οφείλεται σε νεότερες επεμβάσεις. Ο Αν. Ορλάνδος αναφέρει ότι δεξιά της θύρας υπάρχει εντοιχισμένη αρχαία μαρμάρινη στήλη, ενώ πάνω από την είσοδο διακρίνονται κοιλότητες ροδίων πινακίων. Τα παραπάνω δεν είναι ορατά σήμερα, καθώς οι επιφάνειες του ναού είναι επιχρισμένες. Στον χώρο δυτικά του ναού, όπως φαίνεται στη φωτογραφία που παραθέτει ο Χρ. Καλογράνης (εικ. 437), υπήρχε κατασκευή που μάλλον λειτουργούσε ως τράπεζα. Πάνω από την είσοδο υπάρχει ορθογωνική κόγχη με τριγωνική απόληξη, που λειτουργούσε ως προσκυνητάρι. Εντός της κόγχης αναγράφεται ότι η Αγία Τριάδα αποτελεί παρεκκλήσι του Ι. Ν. Αγίου Γεωργίου Μενιδίου. Ο ανατολικός, βόρειος και νότιος τοίχος πλαισιώνονται από διακοσμητικά γείσα από επίχρισμα (εικ. 439-441). Χρωματισμένο γείσο από επίχρισμα προβάλλει περιμετρικά, ακριβώς κάτω από τους κεράμους της στέγασης.

Οι επιφάνειες είναι επιχρισμένες και στο εσωτερικό. Το δάπεδο έχει νεότερη πλακόστρωση. Στο εσωτερικό του ναού διακρίνεται πλήρως η ξύλινη στέγαση. Όλη η εποροφία είναι βαμμένη σε λευκό χρώμα (εικ. 443, 446). Η στέγη είναι δικλινής και στο μέσον της περίπου φέρει ένα ζευκτό (ψαλίδι), ο ελκυστήρας του οποίου στο νότιο άκρο του έχει ενισχυθεί με

¹³²⁶ Σύμφωνα με τον πίνακα του Τ.Α.Σ., Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 130, αρ. 8., μετά τον σεισμό ο ναός είχε διαμπερείς ρωγμές στη φέρουσα τοιχοποιία (κεντρική είσοδος, πλαϊνές τοιχοποιίες, κόγχη ιερού). Το μνημείο σήμερα είναι πλήρως επισκευασμένο, καθώς όμως οι εργασίες δεν έγιναν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία δεν υπάρχει έκθεση αποκατάστασης. Περιμετρικά του παραθύρου του νότιου τοίχου η τοιχοποιία είναι σύγχρονη. Προφανώς σε αυτό το σημείο υπήρχαν ζημιές, που επισκευάστηκαν.

μεταλλικό έλασμα. Αβαθές αψίδωμα, ορθογωνικό με τριγωνική απόληξη, εντοπίζεται στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου (εικ. 445).

Το ιερό, που είναι υπερυψωμένο, χωρίζεται από τον κυρίως ναό μέσω νεότερου κτιστού, δίθυρου τέμπλου (εικ. 443). Στον βόρειο τοίχο του ιερού διανοίγεται κόγχη με οξυκόρυφο τόξο και προεξέχουσα λίθινη βάση (εικ. 444).

Στοιχεία της αρχιτεκτονικής του ναού, όπως οι κοιλότητες πινακίων¹³²⁷ και το οξυκόρυφο τόξο στον βόρειο τοίχο του ιερού¹³²⁸, τοποθετούν την ανέγερσή του σαφώς στη μεταβυζαντινή περίοδο και πιθανόν στον 17ο με 18ο αιώνα.

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Τοιχογραφίες σώζονται στην αψίδα του ιερού, χωρίς από όσο γνωρίζω να έχουν συντηρηθεί.

Στην κόγχη εικονίζεται σε πολύ κακή κατάσταση η Πλατυτέρα (εικ. 447). Η επιφάνεια είναι μαυρισμένη από την υγρασία και την αιθάλη. Τα χρώματα είναι πολύ θαμπά και δεν διακρίνονται λεπτομέρειες. Σε σκούρο βάθος η Θεοτόκος, που φορά πορφυρά ενδύματα, δέεται με τα χέρια ανοιχτά. Διακρίνεται ελάχιστα το δεξί χέρι, ενώ το αριστερό δεν σώζεται. Μπροστά της εικονίζεται μετωπικός ο μικρός Ιησούς. Διακρίνεται ο φωτοστέφανος, τα σκουρόχρωμα ενδύματά του και ίσως χρυσό *clavus* στον δεξί ώμο.

Στο βόρειο τμήμα του ημικυλίνδρου της αψίδας, σώζονται σπαράγματα τοιχογραφιών (εικ. 447). Στο ανώτερο τμήμα διακρίνεται ίσως ένας φωτοστέφανος, όπως και ίχνη λευκών γραμμάτων. Στη μέση και στο κατώτερο τμήμα διακρίνονται αποσπασματικά χρυσά, κόκκινα και μπλε ενδύματα. Πιθανόν να εικονίζονταν ιεράρχες.

¹³²⁷ Που εμφανίζονται συχνότερα στη μεταβυζαντινή περίοδο και θυμίζουν τα βυζαντινά σκυφία, Μπούρας, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, τόμ. Β', σελ. 471. Τέτοια πινάκια υπήρχαν και σε δύο ακόμα μνημεία της περιοχής, στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό και στον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι.

¹³²⁸ Στοιχείο της οθωμανικής αρχιτεκτονικής, βλ. παρακάτω, σελ. 283-284., υποσημ. 1340-1341.

B1. Άγιος Πέτρος

(εικ. 449-473)

Θέση: Βόρεια του μεταβυζαντινού οικισμού, δυτικά από το ρέμα της Εσχατιάς, επί της σημερινής οδού Αγίου Πέτρου (εικ. 449). Ο περιβάλλον χώρος έχει διαμορφωθεί σε πλατεία.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 214, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 69, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 93, 96-97, εικ. 76, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 39-40 και 97 [Αικ. Παντελίδου], Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 197, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 159, εικ. 65, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 710, εικ. 493.

Χάρτης:-

Χρονολόγηση: Μεταβυζαντινός (Παντελίδου), Μεταβυζαντινός (Πάλλης).

Ο ναός του Αγίου Πέτρου είναι γνωστός και ως Κλησαμπάρδα, που στα αρβανίτικα σημαίνει «άσπρη εκκλησία»¹³²⁹ και οφείλεται προφανώς στις ασβεστωμένες όψεις του. Βρισκόταν στη μέση του «Μεγάλου Κάμπου»¹³³⁰ για να προστατεύει και να ευλογεί την καρποφορία της γης. Η αύξηση του πληθυσμού τα νεότερα χρόνια και η διαμόρφωση ανάλογων λατρευτικών αναγκών οδήγησε σε αυθαίρετες επεμβάσεις επέκτασης δυτικά, βόρεια και νότια του ναού, σε σημείο που αλλοιώθηκε εντελώς η αρχική του μορφή¹³³¹. Επιπλέον ο σεισμός της Πάρνηθας το 1999 επέφερε σημαντικές ζημιές στο μνημείο, το οποίο τόσο κατά τον πρωτοβάθμιο όσο και κατά τον δευτεροβάθμιο έλεγχο, στον πίνακα του Τ.Α.Σ.¹³³²

¹³²⁹ Ο Δ. Γιώτας, (*Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 39), αποδίδει στον ναό και την ονομασία «όμορφη εκκλησία» και αναφέρει ότι αυτή σημειώνεται σε χάρτες του 19ου αιώνα. Πράγματι σημειώνεται ναός στον χάρτη του Leake ως «Omorfi Eklisia» (εικ. 14) και στον χάρτη του Sommer ως «Omorphi Ekklesia» (εικ. 2). Όμως η τοποθεσία που σημειώνεται ο ναός, ειδικά στο χάρτη του Sommer, είναι πιο πιθανόν να αφορά στην περιοχή του Γκατζανά και τη Ζωοδόχο Πηγή, παρά στον ναό του Αγίου Πέτρου που βρίσκεται αρκετά νοτιότερα.

¹³³⁰ Έτσι ονομάζει τον κάμπο που υπήρχε στην περιοχή ο Καλογράνης, (*Οι Μενιδιάτες*, σελ. 96).

¹³³¹ Γιώτας, *όπ. π.*, σελ. 39. Κάνει μάλιστα λόγο για αίτημα του ΥΠΠΟ (3/7/1987) για άμεση διακοπή των εργασιών επέκτασης. Στις εικόνες 451, 452 φαίνεται τμήμα των αυθαίρετων επεκτάσεων.

¹³³² Στο ίδιο, [Πίνακας Τ.Α.Σ], σελ. 132, αρ. 44.

χαρακτηρίστηκε κόκκινο (κατεδαφιστέο). Άμεσα πραγματοποιήθηκαν αυθαίρετες επεμβάσεις με σκοπό τη βελτίωση της στατικότητας του ναού, ιδίως της αψίδας του ιερού. Ακολούθως η Αρχαιολογική Υπηρεσία προχώρησε στην αντιστήριξη και περιείδηση του ναού¹³³³.

Σήμερα ο ναός είναι αποκατεστημένος στις αρχικές του διαστάσεις. Έχουν απομακρυνθεί όλες οι νεότερες προσθήκες, έχουν αφαιρεθεί τα επιχρίσματα και έχει αποκαλυφθεί πλήρως η τοιχοποιία. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν κατά το έτος 2008 από τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ανατολικής Αττικής¹³³⁴. Ο περιβάλλον χώρος έχει διαμορφωθεί σε πλατεία.

Τυπολογικά στοιχεία

Είναι μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός με τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα ιερού (εικ. 450, 453, 454, 456). Οι διαστάσεις του είναι 4,77μ. Χ 7,19μ. Έχει ημικυλινδρική κόγχη πρόθεσης που εγγράφεται στον ανατολικό τοίχο του ιερού (εικ. 461). Στον ημικύλινδρο της αψίδας πάνω από την Αγία Τράπεζα, υπάρχει στενό λίθινο ¹³³⁵, μόνολοβο παράθυρο, το οποίο εσωτερικά διευρύνεται και αποκτά τραπεζιοειδή διατομή (εικ. 457, 461). Δεν υπάρχει κανένα άλλο άνοιγμα στις επιφάνειες του ναού.

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Μετά τις εργασίες αποκατάστασης αποκαλύφθηκε πλήρως η τοιχοποιία. Ο ναός είναι χτισμένος με μικρούς ή ελαφρώς λαξευμένους λίθους, με τυχαία τοποθέτηση πλίνθων (τμήματα κεραμίδων) ¹³³⁶ και άφθονο συνδετικό κονίαμα (εικ. 453-456). Μεγαλύτεροι λίθοι και λιθόπλινθοι χρησιμοποιούνται στις γωνίες¹³³⁷. Στον νότιο τοίχο σε ψηλό σημείο, έχουν ανοιχθεί δύο νεότερες οπές ορθογωνικής διατομής.

¹³³³ Στα πλαίσια της ανακοίνωσης της Αικ. Παντελίδου, στη διημερίδα «Η Επανάσταση του 1821 στην Αττική» (19-20/4/2002), Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 97, αναφέρεται ότι τις συγκεκριμένες εργασίες εκτέλεσε η Εφορεία. Οι εργασίες δεν έχουν δημοσιευθεί στο ΑΔ.

¹³³⁴ Με επιβλέπων μηχανικό τον κο Γ. Ψαρομιχαλάκη.

¹³³⁵ Αποτελείται από τρία διαφορετικά τμήματα πωρόλιθου.

¹³³⁶ Μεγαλύτερη συγκέντρωση παρατηρείται κατά μήκος του νότιου τοίχου, σε χαμηλό σημείο και ακριβώς κάτω από τους κεράμους του νότιου τοίχου, όπου τοποθετούνται οριζόντια σχηματίζοντας ταινία, με την παρεμβολή μικρών λαξευμένων λίθων.

¹³³⁷ Η τοποθέτηση μεγάλων επεξεργασμένων λίθων και σπολίων στις εξωτερικές γωνίες, συνηθίζεται στους μεταβυζαντινούς ναούς της Αττικής, προκειμένου να επιτευχθεί εύκολα η κατακόρυφος, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 427.

Στον δυτικό τοίχο υπάρχουν εντοιχισμένα παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη. Βόρεια της θύρας εισόδου, στη γωνία και στο μέσον περίπου του τοίχου, υπάρχει ένας μαρμάρινος κιονίσκος και ακριβώς από κάτω μια λίθινη βάση στήριξης στήλης με οπή τετραγωνικής διατομής (εικ. 456 Α). Στη συμβολή του δυτικού με τον νότιο τοίχο και σε χαμηλό σημείο, περίπου 5 εκατοστά πάνω από το έδαφος, έχει τοποθετηθεί μαρμάρινο ορθογωνικό αρχιτεκτονικό μέλος (;) (εικ. 456 Β). Το ανώφλι αποτελείται από έναν πολύ καλά λαξευμένο (στην κάτω πλευρά) επιμήκη λίθο, που έχει τοποθετηθεί οριζόντια (εικ. 458). Αναφέρεται ότι πάνω από την είσοδο υπήρχε εντοιχισμένο βυζαντινό ανάγλυφο ¹³³⁸, το οποίο πλέον δεν εντοπίζεται.

Εκτός από το παράθυρο της αψίδας δεν υπάρχει άλλο άνοιγμα στις επιφάνειες του ναού. Οι δύο νεότερες οπές ορθογωνικής διατομής στον νότιο τοίχο (εικ. 453) κάτω από τη στέγαση διανοίχθηκαν κατά τις εργασίες αποκατάστασης από τη Νομαρχία.

Στο εσωτερικό οδηγεί χαμηλό σκαλοπάτι ¹³³⁹. Το δάπεδο φέρει νεότερη πλακόστρωση τόσο στον κυρίως ναό όσο και στο ιερό, που είναι υπερυψωμένο (εικ. 459-461). Έχει τοποθετηθεί νεότερο ξύλινο τέμπλο. Από τα σπαράγματα τοιχογραφιών που σώζονται στον βόρειο τοίχο, στο σημείο μετάβασης από τον κυρίως ναό προς το ιερό, συμπεραίνουμε ότι δεν υπήρχε αρχικά κτιστό τέμπλο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαμόρφωση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας (εικ. 461, 462). Το τόξο είναι ελαφρώς πιο διευρυμένο και δεν πατάει ακριβώς επάνω στους κάθετους άξονες του ημικυλίνδρου της αψίδας. Στα σημεία γένεσης του τόξου έχουν τοποθετηθεί οριζόντια δύο προεξέχοντες λίθοι ως επιθήματα, πάνω στα οποία στηρίζεται το τόξο του τεταρτοσφαιρίου. Σαν αποτέλεσμα ο ημικυλίνδρος της αψίδας είναι κατά τι στενότερος από το τεταρτοσφαίριο. Ακόμα, στον βόρειο τοίχο του ιερού διανοίγεται κόγχη που απολήγει σε οξυκόρυφο τόξο διπλής καμπυλότητας (εικ. 463). Κόγχες που απολήγουν σε τόξο διπλής καμπυλότητας και κόγχες με ανακαμπτόμενο τοξύλιο εμφανίζονται στον ελλαδικό χώρο κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία σε οθωμανικά οικοδομήματα. Βρίσκουν εφαρμογή και σε ναούς της Αττικής, όπως για παράδειγμα στην πρόσοψη του Αγίου Παντελεήμονα στην

¹³³⁸ Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 214, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 159.

¹³³⁹ Διαμορφώθηκε κατά τις εργασίες αποκατάστασης.

Ανάβυσσο¹³⁴⁰ ή στην πρόσοψη προσκτίσματος του ναού της Ζωοδόχου Πηγής στο Μαρκόπουλο Ωρωπού (σημερινό Νέο Λιβύσσιο)¹³⁴¹.

Με βάση τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του ναού και κυρίως την ιδιαίτερη διαμόρφωση της κόγχης του βόρειου τοίχου του ιερού, θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε την ανέγερσή του στον 17ο αιώνα.

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Τοιχογραφίες σώζονται τόσο στο ιερό βήμα (Ευχαριστιακός κύκλος), όσο και στον κυρίως ναό (ολόσωμοι άγιοι). Από όσο γνωρίζω δεν έχουν συντηρηθεί. Παρατηρούμε ότι ο διάκοσμος περιοριζόταν εξαρχής στους πλευρικούς τοίχους του κυρίως ναού, ενώ η καμάρα έμενε ακόσμητη. Το ίδιο συμβαίνει συχνά σε ομότυπους ναούς της Αττικής. Ειδικά στο Μενίδι και την περιφέρειά του, στους μονόχωρους καμαροσκέπαστους ναούς δεν διακοσμείται η καμάρα παρά μόνο το ιερό, οι πλευρικοί τοίχοι του κυρίως ναού και το κτιστό τέμπλο, όπου αυτό υπάρχει. Εξάριση αποτελεί ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Μετόχι, ο οποίος ήταν κατάγραφος, αλλά μετά τον σεισμό του 1999 κατέρρευσε τόσο η καμάρα όσο και ο νότιος τοίχος.

Ιερό βήμα

Διακόσμηση υπάρχει στην κόγχη του ιερού, στον ανατολικό τοίχο και στην κόγχη της πρόθεσης. Οι παραστάσεις είναι επιζωγραφισμένες και παρουσιάζουν σημαντικές φθορές (αποχρωματίσεις και ρηγματώσεις που προκλήθηκαν από τον σεισμό). Η Αικ. Παντελίδου¹³⁴² τις χρονολόγησε στον 18ο αιώνα.

Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζεται η Πλατυτέρα (εικ. 461, 462). Σε δίχρωμο κάμπο (γαλάζιο-μαύρο) στέκεται δεόμενη με τα χέρια ανοιχτά. Δεν διακρίνονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Ο φωτοστέφανος έχει αποχρωματιστεί στο μεγαλύτερο τμήμα του. Η Θεοτόκος φορά χρυσοπάρυφο κοκκινωπό-πορφυρό μαφόριο και χιτώνα με χρυσή περίκλειση και επιμανίκια. Ο μικρός Ιησούς μπροστά από τη

¹³⁴⁰ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 92-93, εικ. 101, που έχει στην πρόσοψη δύο παρόμοιες κόγχες εκατέρωθεν της θύρας εισόδου και τοποθετείται χρονολογικά στον 17ο αιώνα.

¹³⁴¹ Δύο κόγχες πανομοιότυπες με αυτή στο ιερό του Αγίου Πέτρου βρίσκονται εκατέρωθεν της κεντρικής εισόδου τετράγωνου κτίσματος, που πρόσκειται στον βόρειο τοίχο του ναού (16ος-17ος αιώνας), Μπούρας, *όπ. π.*, σελ. 359, εικ. 317.

¹³⁴² Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, [Αικ. Παντελίδου], σελ. 97.

Θεοτόκο μάλλον ευλογεί με τα χέρια ανοιχτά. Και σε αυτήν την περίπτωση δεν διακρίνονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου, ενώ το χρυσό χρώμα του φωτοστέφανου έχει διατηρηθεί κατά τόπους. Φαίνεται να φορά σκούρο γαλάζιο χιτώνα και σκουρόχρωμο ιμάτιο, που δένει πάνω από τον αριστερό ώμο. Διατηρούνται ίχνη χρυσού χρώματος στον λαιμό (περίκλειση), στο *clavus* που κοσμεί τον δεξιό ώμο και στο επιμανίκιο του δεξιού χεριού. Δεν σώζονται επιγραφές.

Το τεταρτοσφαίριο χωρίζεται από τον ημικύλινδρο με μια διακοσμητική ζώνη με φυτικό ελικοειδές κόσμημα, που περιτρέχεται στο άνω και κάτω τμήμα από διπλή διάλιθη ταινία. Στον ημικύλινδρο εικονίζονται τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, από τους οποίους δε σώζονται τα πρόσωπα¹³⁴³ (εικ. 462, 464, 465). Ωστόσο οι τρεις από τις τέσσερις μορφές ταυτίζονται από επιγραφές με λευκά γράμματα. Πρώτος από αριστερά εικονίζεται ο (ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡ[ΙΟΣ]). Ο επόμενος ιεράρχης, λόγω της θέσης του, πρέπει να ταυτίζεται με τον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο. Δεξιά από το κεφάλι του ίσως αχνοφαίνεται το γράμμα Ρ. Ακολούθως, μετά το παράθυρο της αψίδας εικονίζεται ο ([ΑΓΙΟΣ] ΒΑΣΙΛ[ΕΙΟΣ]) και τέλος ο (ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ)¹³⁴⁴. Δεν μπορεί να γίνει αναλυτική περιγραφή των αμφίων, όμως φαίνεται πως όλοι οι ιεράρχες φορούν στιχάριο, φαιλόνιο και ωμοφόριο. Τα ωμοφόρια των Αγίων Βασιλείου και Αθανασίου φέρουν σταυρούς. Στους ίδιους διακρίνονται και επιμανίκια. Όλες οι μορφές ευλογούν με το δεξί και κρατούν κλειστό κώδικα με καλυμμένο το αριστερό χέρι.

Στην πρόθεση ιστορείται η Άκρα Ταπείνωση (εικ. 461, 462). Διακρίνονται ίχνη από τον φωτοστέφανο και το περίγραμμα του σώματος του Ιησού, η μαρμάρινη λάρνακα και μια μορφή στα αριστερά που φέρει φωτοστέφανο και φοράει ενδύματα σε κόκκινο και γαλάζιο χρώμα (Θεοτόκος). Την κόγχη της πρόθεσης περιβάλλει διπλή διακοσμητική κυματοειδής ταινία σε χρυσό χρώμα.

Στον ανατολικό τοίχο εκατέρωθεν του τεταρτοσφαιρίου υπάρχει η παράσταση του Ευαγγελισμού. Αριστερά εικονίζεται ο Αρχάγγελος και δεξιά η Θεοτόκος. Σε πιο χαμηλό σημείο, αριστερά εικονίζεται ένα

¹³⁴³ Από αριστερά προς τα δεξιά, στους δυο πρώτους ιεράρχες η τοιχογραφία στο σημείο του προσώπου έχει καταπέσει, ενώ στους δύο επόμενους έχει αποχρωματιστεί.

¹³⁴⁴ Σημειώνεται ότι χρησιμοποιείται το γράμμα «Σ» και όχι το «C», κάτι το οποίο υποδεικνύει ότι δεν αποτελούν τις αρχικές επιγραφές.

εξαπτέρυγο και δεξιά μια μορφή ιερέα, που δεν μπορεί να ταυτιστεί. Οι τοιχογραφίες του ανατολικού τοίχου είναι νεότερες και ζωγραφισμένες με εξίτηλα χρώματα.

Κυρίως ναός

Τοιχογραφίες υπάρχουν στον βόρειο και νότιο τοίχο του κυρίως ναού. Σώζονται σε μέτρια προς κακή κατάσταση. Έχει καταστραφεί μεγάλο τμήμα τους, η χρωματική κλίμακα είναι αλλοιωμένη, ενώ σε όλες τις απεικονιζόμενες μορφές έχουν αποξεστεί τα χαρακτηριστικά του προσώπου (μάτια, στόμα)¹³⁴⁵.

Στο ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου και στο σημείο που ακουμπά το νεότερο ξύλινο τέμπλο υπάρχει σπάραγμα τοιχογραφίας με κάθετο προσανατολισμό στο οποίο διακρίνονται κόκκινο, λευκό και γαλάζιο χρώμα (εικ. 466). Δυτικότερα και σε χαμηλό σημείο, λίγο πάνω από το δάπεδο, σώζεται η κάτω και δεξιά γωνία του πλαισίου που περιέβαλλε παράσταση, τμήματα του βάρους σε χρώμα καστανέρυθρο και ενδυμάτων (:).

Πέτρος και Παύλος. Στο ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου αμέσως μετά το νεότερο ξύλινο τέμπλο, μέσα σε διάχωρο που περιβάλλεται από κόκκινη¹³⁴⁶ ταινία, εικονίζονται δύο ανδρικές μορφές (εικ. 467). Δεν σώζονται επιγραφές. Είναι τοποθετημένες σε τρίχρωμο κάμπο (καστανέρυθρο-γεώδες κίτρινο-σκούρο μπλε ή μαύρο). Από τη μορφή που βρίσκεται αριστερά σώζεται μονάχα τμήμα του φωτοστέφανου και το κατώτερο τμήμα του γαλάζιου χιτώνα. Και οι δύο φωτοστέφανοι περιβάλλονται από διπλή ταινία (κόκκινη εσωτερικά και λευκή εξωτερικά). Η δεξιά μορφή είναι στραμμένη σε στάση τριών τετάρτων προς το κέντρο και κρατά με το αριστερό χέρι μπροστά στο στήθος κλειστό σταχωμένο κώδικα. Το δεξί χέρι δεν σώζεται. Φοράει γαλάζιο χιτώνα και κόκκινο μάτιο. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου έχουν καταστραφεί. Φαίνεται όμως να είναι αναφαλαντίας και να διατηρεί άγρια γενειάδα.

¹³⁴⁵ Μάλλον αυτό θα πρέπει να συνδεθεί με συνηθισμένη πρακτική των Τούρκων να αφαιρούν τα μάτια από τα εικονιζόμενα πρόσωπα, σε ναούς των υπόδουλων ή πιθανότερα με αντίστοιχη συνήθεια των χριστιανών, που τα χρησιμοποιούσαν για θεραπευτικούς λόγους σε αφεψήματα.

¹³⁴⁶ Η ταινία έχει αποχρωματιστεί. Σήμερα το χρώμα της είναι πολύ αχνό πορτοκαλί.

Ανάμεσα στις δύο μορφές διακρίνεται το ανώτερο τμήμα από ομοίωμα ναού, το οποίο πρέπει να κρατούν από κοινού. Λαμβάνοντας υπόψη το παραπάνω, το σημείο που είναι τοποθετημένες οι μορφές (δίπλα στο ιερό)¹³⁴⁷ και τα χαρακτηριστικά της κόμης «φαρακλός, βουρλογένης»¹³⁴⁸ της μορφής στα δεξιά θα πρέπει να ταυτίσουμε τα πρόσωπα με τους Αποστόλους Πέτρο και Παύλο. Αυτοί εικονίζονται δίπλα στο ιερό καθώς είναι οι τιμώμενοι άγιοι¹³⁴⁹ και κρατούν ως ισότιμοι το ομοίωμα του ναού, που συμβολίζει την εκκλησία του Χριστού και την χριστιανική πίστη, την οποία οι ίδιοι θεμελίωσαν¹³⁵⁰. Ο συγκεκριμένος τύπος¹³⁵¹ αποκρυσταλλώνεται σε πρώιμα κρητικά έργα και γίνεται ιδιαίτερα αγαπητός σε φορητές εικόνες τους επόμενους αιώνες, ενώ απαντά σπανιότερα σε τοιχογραφίες¹³⁵². Το θέμα έχει συσχετιστεί με τη φιλενωτική κίνηση του 15ου αιώνα¹³⁵³ και έχει υποστηριχτεί ότι αποτελεί δημιουργία του κρητικού ζωγράφου Αγγέλου Ακοτάντου¹³⁵⁴.

Στο κατώτερο τμήμα της τοιχογραφίας, στον κάμπο ανάμεσα στους δύο Αποστόλους φαίνεται να υπάρχει ναυτικό χάραγμα (εικ. 468 A, B). Καθώς λείπει μέρος της επιφάνειας πάνω στην οποία είχε σχεδιαστεί, δεν μπορεί να προσδιοριστεί ο τύπος του πλοίου-καραβιού. Από το παραγόμενο σχέδιο προκύπτει ότι μάλλον το χάραγμα είναι νεότερο.

¹³⁴⁷ Στον Άγιο Πέτρο στο Κορωπί υπάρχει αντίστοιχη παράσταση στο ανατολικό άκρο του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού, στην Παναγία στο Θίτι η παράσταση εικονίζεται στον δυτικό τοίχο του ναού, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 9, 89, εικ. 11, 85-86 και στην Αγία Άννα στη Μεταμόρφωση στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου, Μουζάκης, *Ο δίκλιτος ναϊσκος της Αγίας Άννας*, σελ. 106. Στον Άγιο Πέτρο στην Χασιά στη Δέηση του τέμπλου, βόρεια της Θεοτόκου εικονίζεται ο Άγιος Πέτρος μόνος του να κρατά ομοίωμα του ναού, Βερούτη, «Άγιος Πέτρος στη Φυλή», σελ. 315, εικ. 313 στο παρών.

¹³⁴⁸ Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 150.

¹³⁴⁹ Ο συγκεκριμένος ναός είναι γνωστός ως Άγιος Πέτρος, αλλά είναι αφιερωμένος στους Αγίους Αποστόλους Πέτρο και Παύλο. Φαίνεται ότι το όνομα Άγιος Πέτρος επικράτησε τα νεότερα χρόνια, καθώς ο Αλ. Γκίρας, (*Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 69), το έτος 1949 αναφέρεται στον ναό ως «Άγιοι Απόστολοι Πέτρος και Παύλος».

¹³⁵⁰ Μανροπούλου-Tsioumi, «The Painting of the Ninth Century», σελ. 9.

¹³⁵¹ Στη μνημειακή ζωγραφική οι κορυφαίοι Απόστολοι εικονίζονται να κρατούν ομοίωμα ναού τον 9ο αιώνα στο τύμπανο του κεντρικού τρούλου του Αγίου Αντρέα στην Περιστερά Θεσσαλονίκης, Μανροπούλου-Tsioumi, *όπ. π.*, σελ. 9, εικ. 5-7, σε ευρύτερη όμως σύνθεση μαζί με τους υπόλοιπους Αποστόλους.

¹³⁵² Βοκοτόπουλος, «Η εικόνα του Νικολάου Ρίτζου στο Σεράγεβο», σελ. 223-224 και υποσημ. 153-159, όπου δίδονται παραδείγματα.

¹³⁵³ Σιώμοκος, «Έργα του Νικολάου Τζαφούρη», σελ. 256-257, υποσημ. 24.

¹³⁵⁴ Μπαλτογιάννη, *Εικόνες*, σελ. 95, Βοκοτόπουλος, *όπ. π.*, σελ. 223, υποσημ. 154.

Άγιος Γεώργιος έφιππος. Αμέσως μετά, σε δίχρωμο κάμπο ¹³⁵⁵ (γεώδες κίτρινο-σκούρο μπλε ή μαύρο) σώζονται σπαράγματα τοιχογραφίας (εικ. 469, 470). Διακρίνεται τμήμα της ράχης και η ουρά ενός λευκού αλόγου και από πάνω τμήμα κόκκινου κυματίζοντος ενδύματος (χλαμύδα;). Λίγο πιο ανατολικά και στο ίδιο ύψος σώζεται μικρό τμήμα μεταλλικού (;) θώρακα. Η παράσταση απεικόνιζε κάποιον στρατιωτικό άγιο. Η μικρή μορφή που διακρίνεται καθισμένη στα καπούλια του αλόγου, ακριβώς κάτω από τη χλαμύδα, μας βοηθά να τον ταυτίσουμε με τον Άγιο Γεώργιο. Πρόκειται για εικονογραφικό στοιχείο που βασίζεται σε ένα θαύμα του αγίου, σύμφωνα με το οποίο διασώζει έναν νεαρό από τη Μυτιλήνη, που αιχμαλωτίστηκε από τους Σαρακηνούς και υπήρξε δούλος του Αμηνά της Κρήτης ¹³⁵⁶. Το θέμα είναι σύνηθες σε τοιχογραφίες και φορητές εικόνες της μεταβυζαντινής περιόδου ¹³⁵⁷ και πιθανόν εμφανίζεται κατά τον 13ο αιώνα ¹³⁵⁸.

Μετά την παράσταση του έφιππου Αγίου Γεωργίου, εικονίζονται σε ένα ενιαίο ορθογώνιο διάχωρο τέσσερις μορφές (εικ. 471). Το διάχωρο πλασιώνεται από κόκκινη (αποχρωματισμένη) ταινία. Χρησιμοποιείται το ίδιο τρίχρωμο βάθος (καστανέρυθρο-γεώδες κίτρινο-σκούρο μπλε ή μαύρο) και οι φωτοστέφανοι των εικονιζόμενων προσώπων περιβάλλονται από διπλή ταινία (κόκκινη-λευκή). Για την πρώτη μορφή από τα αριστερά δεν σώζεται επιγραφή, όμως τα εικονογραφικά στοιχεία μας βοηθούν να την ταυτίσουμε με τον **Άγιο Παντελεήμονα** (εικ. 472). Ο άγιος εικονίζεται νέος, αγένειος ¹³⁵⁹ με σγουρά ¹³⁶⁰ καστανοκόκκινα μαλλιά. Κρατά στο δεξί χέρι

¹³⁵⁵ Πιθανόν ο κάμπος να ήταν τρίχρωμος, δηλαδή να είχε στο κατώτερο τμήμα χρώμα καστανέρυθρο, όπως και οι υπόλοιπες παραστάσεις του νότιου τοίχου, όμως αυτό δεν σώζεται.

¹³⁵⁶ Για το σχετικό θαύμα βλ. Delehay, *Synaxarium*, (Synaxaria Selecta), f.200^v, 53- f.201^v, 54, Δαμασκηνού, *Θησαυρός, Λόγος Τέταρτος*, σελ. 227 και Καζαμιά-Τσέρονου, «Ο Άγιος Γεώργιος», σελ. 73 και υποσημ. 80.

¹³⁵⁷ Για την περιοχή της Αττικής αναφέρουμε ενδεικτικά τις παραστάσεις στον ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουρδουμπά (εικ. 528), του Αγίου Πέτρου στο Κορωπί, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 9, εικ. 9, και της Κοίμησης της Θεοτόκου στον Μαραθώνα, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 224, 226 (εικόνα).

¹³⁵⁸ Βλ. σχετικά, Loverence, *Byzantium*, σελ. 61-62, εικ. 78, όπου παρουσιάζεται μια φορητή εικόνα του Αγίου Γεωργίου με τον νέο από τη Μυτιλήνη και τοποθετείται στα μέσα του 13ου αιώνα. Ο Talbot Rice, (*Byzantine Art and its Influences*, σελ. 386), εντόπιζε το πρωϊμότερο σχετικό παράδειγμα σε μια επιζωγραφισμένη φορητή εικόνα του 1327 από το Ερζερούμ.

¹³⁵⁹ Διονύσιος, *Ερμηγεία*, σελ. 162, «Ο Παντελεήμων νέος αγένειος, σγουροκέφαλος».

¹³⁶⁰ Αυτού του τύπου τα μαλλιά τον χαρακτηρίζουν από την πρωτοβυζαντινή εποχή, Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 150 και υποσημ. 1004.

ιατρικό κοχλιάριο ή νυστέρι, αλλά δεν υπάρχει το συνηθισμένο πανάριον¹³⁶¹. Φορά πάνω από τον μακρύ γαλάζιο χιτώνα, επενδύτη (αποχρωματισμένο) που φτάνει μέχρι τα γόνατα. Επιπλέον φορά κοσμημένο στις παρυφές μανδύα που πορπώνεται μπροστά στο στήθος, όπου σώζεται τμήμα περίκλεισης¹³⁶². Στο δεξί χέρι διακρίνεται κοσμημένο επιμανίκιο.

Ακολουθεί ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, που ταυτίζεται από επιγραφή: «ΟΑ ΙΩΗ Ο ΧΡΙΣΟ[ΣΤΟΜΟΣ]», (εικ. 471, 472). Η παράσταση είναι κατεστραμμένη από τη μέση και κάτω. Ο άγιος έχει παπαλήθρα ή επικουρίδα¹³⁶³ και κοντά, λιγιστά¹³⁶⁴ γένια. Έχει το δεξί χέρι μπροστά στο στήθος χωρίς να φαίνεται αν ευλογεί. Με το αριστερό κρατά κλειστό κώδικα. Φορά στιχάριο, φαιλόνιο και ένσταυρο ωμοφόριο. Διακρίνεται τμήμα ενδύματος με δύο καφετί ταινίες, που δεν μπορεί να προσδιοριστεί. Σημειώνεται ότι τόσο ο Άγιος Χρυσόστομος, όσο και ο Άγιος Παντελεήμονας δίπλα του αποδίδονται αρκετά μεγαλύτεροι σε μέγεθος από τις επόμενες δύο μορφές. Αυτό ίσως οφείλεται σε προσπάθεια απόδοσης ιερατικής προοπτικής.

Η Μετάληψη της Οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας. Στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου υπάρχει η παράσταση της Μετάληψης της Οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας¹³⁶⁵ από τον Αβά Ζωσιμά (εικ. 473). Το επεισόδιο απαντά σπανίως σε ναούς της Στερεάς Ελλάδας¹³⁶⁶ και έχει περιεχόμενο

¹³⁶¹ Ο πανδέκτης φαρμάκων, βλ. Κόντογλου, *Εκφρασις*, σελ. 326, Κυριάκος, *Η εικονογραφία των Αγίων Αναργύρων*, σελ. 113-123, γενικά για τα ιατρικά εξαρτήματα των Αγίων Αναργύρων. Λογικά θα έπρεπε να το κρατά στο αριστερό χέρι, όπως για παράδειγμα απεικονίζεται στη μονή Διονυσίου, Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 319, 325. Άλλες φορές οι ιαματικοί άγιοι κρατούν «κύλινδρο», βλ. Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 150, εικ. 83 και υποσημ. 1002, Βοκοτόπουλος, *όπ. π.*, εικ. 357-358 και Δρανδάκη, *Εικόνες*, αρ. 14, σελ. 79, Κυριάκος, *όπ. π.*, σελ. 115-119. Στην τοιχογραφία του Αγίου Πέτρου δεν διακρίνεται αν ο Άγιος Παντελεήμων κρατάει κάτι στο αριστερό χέρι ή αν καλύπτεται εντελώς κάτω από τον μανδύα. Σχετικά με τα εργαλεία που κρατούν οι ιαματικοί άγιοι βλ. και Ευγγόπουλος, «Το ανάγλυφον των Αγίων Αναργύρων», σελ. 84 και υποσημ. 6.

¹³⁶² Ίσως διακρίνεται τμήμα διακοσμητικού σήματος στον αριστερό ώμο.

¹³⁶³ Βλ. σχετικά, Ζάρας, «Ο Χριστός εν ετέρα μορφή», σελ. 223, υποσημ. 4.

¹³⁶⁴ Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 154, «ὀλιγογένης».

¹³⁶⁵ Σχετικά με τον βίο της Οσίας Μαρίας βλ. Σωφρόνιος, «Βίος Μαρίας Αιγυπτίας» και Μουτσόπουλος-Δημητροκάλλης, *Γεράκι*, σελ. 64, υποσημ. 80-81.

¹³⁶⁶ Αναφέρεται ενδεικτικά η περίπτωση του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια Κουβαρά, Pansélinou, *Saint-Pierre*, σελ. 54, 60-61, 99, πίν. 49b, του καθολικού της Μονής Καισαριανής (νάρθηκας), Λαζαρίδης «Βυζαντινά Αττικής και Νήσων» (1965), σελ. 133, πίν. 118 β και του Αγίου Αθανασίου στο Λιόπεσι, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 237. Σχετικά με τις

ευχαριστιακό ¹³⁶⁷. Οι μορφές ταυτίζονται από επιγραφές με λευκά γράμματα: «Ο ΑΒ(ΑC) ΖΟCΙΜ[ΑC]» και «Η ΟCΙ[Α ΜΑΡΙΑ]». Ο Ζωσιμάς εικονίζεται στο αριστερό τμήμα της σύνθεσης, γέρων με λευκά γένια. Δεν σώζεται το τμήμα της τοιχογραφίας από τη μέση και κάτω. Με το αριστερό χέρι κρατά το Άγιο Ποτήριο ενώ με το δεξί κρατά λαβίδα, με την οποία μεταλαμβάνει την οσία. Δεν διακρίνεται το είδος των ενδυμάτων του, εκτός ίσως από το επιτραχήλιο, τμήμα του οποίου, κάτω από το δεξί του χέρι, αποδίδεται με χρώμα σκούρο μωβ (;). Στο κεφάλι φέρει αιγυπτιακό τουρμπάνι¹³⁶⁸. Αυτό αποτελεί ένα εικονογραφικό στοιχείο που τονίζει την καταγωγή του Ζωσιμά. Το ίδιο επιχειρείται και με τον τρόπο που αποδίδονται οι φωτοσκιάσεις στο πρόσωπο του, στο δεξί τμήμα του μετώπου και στη δεξιά παρειά.

Η Οσία Μαρία εικονίζεται αποστεωμένη, σε μεγάλη ηλικία με λευκά μαλλιά. Έχει τα χέρια σταυρωμένα μπροστά και δέχεται τη Θεία Μετάληψη. Μεγάλο μέρος του στήθους και το δεξί χέρι είναι ακάλυπτα. Το υπόλοιπο σώμα καλύπτεται από ένα σκουρόχρωμο ιμάτιο. Η λιπόσαρκη μορφή της οσίας και οι φωτοσκιάσεις του προσώπου (στο τμήμα που σώζεται, δηλ. στον αριστερό κρόταφο), υπογραμμίζουν τα 47 έτη ¹³⁶⁹ αυστηρής άσκησης στην έρημο.

Επιμέρους εικονογραφικές παρατηρήσεις

Οι σωζόμενες τοιχογραφίες ακολουθούν το τυπικό για τη μεταβυζαντινή περίοδο εικονογραφικό πρόγραμμα, που εφαρμόζεται σε μικρούς μονόχωρους ναούς της Αττικής. Η Πλατυτέρα εικονίζεται στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας και στον ημικύλινδρο συλλειτουργούντες

περιπτώσεις εικονογράφησης του επεισοδίου στη μνημειακή ζωγραφική βλ. Μουτσόπουλος-Δημητροκάλλης, *Γεράκι*, σελ. 64-68, υποσημειώσεις και εικόνες που παρεμβάλλονται.

¹³⁶⁷ Pansélinou, *Saint-Pierre*, σελ. 61. Απεικονίζεται στον νάρθηκα (Άγιος Πέτρος στα Καλύβια και Μονή Καισαριανής), στο ιερό, όπως στον νότιο τοίχο του χώρου της πρόθεσης στο καθολικό της μονής της Παναγίας στη Μαλεσίνα, Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Αθηνών-Αττικής», (1961-62), σελ. 162 ή κοντά σε αυτό, όπως στον Άγιο Νικόλαο στο Γεράκι της Μάνης, όπου η Οσία Μαρία εικονίζεται στο τέμπλο βόρεια της Ωραιάς Πύλης και ο Αβάς Ζωσιμάς νότια, Μουτσόπουλος- Δημητροκάλλης, *όπ. π.*, σχέδιο στην εικ. 57.

¹³⁶⁸ Δεν έχω καταφέρει να εντοπίσω άλλη περίπτωση όπου ο Αβάς Ζωσιμάς εικονίζεται με αντίστοιχο κάλυμμα κεφαλής.

¹³⁶⁹ Σωφρόνιος, «Βίος Μαρίας Αιγυπτίας», στλ. 3716, κζ'.

ιεράρχες. Δίπλα στο ιερό εικονίζεται ο τιμώμενος άγιος¹³⁷⁰ (Πέτρος και Παύλος), ενώ στους πλάγιους τοίχους εικονίζονται διάφοροι άγιοι¹³⁷¹. Η παράσταση του Αγίου Ζωσιμά και της Οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας, που συνήθως εικονίζεται στον νάρθηκα στους μικρότερους ναούς ή σε αυτούς που δεν έχουν νάρθηκα, βρίσκει θέση στο δυτικό τμήμα του ναού¹³⁷².

Τεχνοτροπικά στοιχεία-Χρονολόγηση

Η κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών και κυρίως οι έντονες αποχρωματίσεις δεν επιτρέπουν ιδιαίτερες τεχνοτροπικές παρατηρήσεις. Γενικά οι μορφές του κυρίου ναού είναι εύρωστες, με σχετικά μικρά κεφάλια για το σώμα τους (ειδικά του Αγ. Παντελεήμονα), εκτός από του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου που είναι πλατύτερο με αρκετά ευρύ μέτωπο. Η πτυχολογία, όπως φαίνεται από τα μάτια του Αποστόλου Παύλου, αποδίδεται με έντονες σκούρες γραμμές και αρκετά μεγάλες τονικές διαβαθμίσεις του βασικού χρώματος. Φαίνεται ότι ακολουθεί σε ικανό βαθμό τις κινήσεις του σώματος¹³⁷³. Ο τρόπος που κυματίζει η χλαμύδα του Αγίου Γεωργίου φανερώνει μια πιο διακοσμητική διάθεση. Με παρόμοια διάθεση αποδίδεται και το κόσμημα στην περικλείση και στον μανδύα του Αγίου Παντελεήμονα¹³⁷⁴. Με κάθε επιφύλαξη, θα λέγαμε ότι ο τοιχογραφικός διάκοσμος του Αγίου Πέτρου αποτελεί έργο ενός επαρχιακού, λαϊκού ζωγράφου και θα μπορούσε να τοποθετηθεί στον 17ο-18ο αιώνα.

Β1. Άγιος Δημήτριος (Λεωφόρος Αθηνών)

(εικ. 474-493)

Θέση: Νότια του μεταβυζαντινού οικισμού, στη διασταύρωση των σημερινών Λεωφόρου Αθηνών και οδού Αγίου Δημητρίου (εικ. 474).

¹³⁷⁰ Όπως συμβαίνει και σε άλλα μνημεία των Αχαρνών: στην Αγία Παρασκευή, στον Άγιο Γεώργιο τον Βουρδουμπά, στον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι, στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο και στους Αγίους Θεοδώρους.

¹³⁷¹ Ιερείς, μοναχοί, στρατιωτικοί, ιαματικοί.

¹³⁷² Βλ. την παράσταση στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό (εικ. 151) στον δυτικό τοίχο, στον Άγιο Αθανάσιο στο Λιόπεσι στο δυτικό τόξο της νότιας κιονοστοιχίας, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 237, εικ. 223 και στους Αγίους Θεοδώρους στη Μεταμόρφωση στον ΒΔ πεσσό, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 270-271.

¹³⁷³ Βλ. το μάτιο του Αγίου Παύλου και τον μανδύα του Αγίου Παντελεήμονα.

¹³⁷⁴ Φαίνεται ότι απομιμείται πολύτιμους ή ημιπολύτιμους λίθους.

Βιβλιογραφία: Κουμανούδης, *ΑΕΕ*, σελ. 197, αρ. 1605, σελ. 229, αρ. 1904, σελ. 274, αρ. 2297, *C.I.A. III₂*, αρ. 2385, 2524, Milchhöfer, «*Antikenbericht*» (1888), σελ. 342, αρ. 546, 547, σελ. 343, αρ. 549, Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 215, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 69, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 92, εικ. 74, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 69-70, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 197, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 162, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 710.

Χάρτης: Kaupert, *Attika*, Bl. V (Kephisia): Dimitrios, (εικ. 3).

Χρονολόγηση: Μετά την Επανάσταση (Γκίρας), Μεταβυζαντινός (Πάλλης).

Ο ναός του Αγίου Δημητρίου βρίσκεται νότια από το κέντρο του σημερινού δήμου, επί της λεωφόρου Αθηνών (ονομάζεται και λεωφ. Δημοκρατίας), στη διασταύρωση με την οδό Αγ. Δημητρίου δίπλα από τις σιδηροδρομικές γραμμές. Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, ο ίδιος δρόμος οδηγούσε από την Αθήνα στο Μενίδι¹³⁷⁵ και η συγκεκριμένη εκκλησία ήταν το πρώτο μνημείο που αντίκριζε ο επισκέπτης του χωριού. Η σημερινή όψη του μνημείου είναι εντελώς αλλοιωμένη. Με αίτησή του προς το ΚΑΣ, το εκκλησιαστικό συμβούλιο του ναού παρουσίασε μελέτη επέκτασης (1982), που προέβλεπε διαπλάτυνση και επέκταση σε Β' όροφο¹³⁷⁶ και άρχισαν να χτίζονται περιμετρικά τοιχία, που διατηρούνται ως σήμερα (εικ. 476). Παρά την αρνητική απάντηση του ΚΑΣ¹³⁷⁷ και την απόφαση για κατεδάφιση των αυθαίρετων κατασκευών, κάτι τέτοιο δεν έχει πραγματοποιηθεί. Εκτός από τα αυθαίρετα τοιχία στα ΒΑ, Α και ΝΑ, η ανοιχτή πεσσοστοιχία του νάρθηκα έχει τοιχιστεί. Στον βόρειο τοίχο του ναού εφάπτεται νεότερο πρόσκτισμα, που στεγάζει γραφεία. Στον αύλειο χώρο, δυτικά του ναού υπάρχει νεότερος μαρμάρινος, ενεπίγραφος κιονίσκος εράνου¹³⁷⁸ (εικ. 477), όπως και τα νεότερα παρεκκλήσια του Αγίου Αποστόλου Ιούδα του Θαδδαίου και του Αγίου Αιμιλιανού στα ΒΔ.

¹³⁷⁵ Βλ. παραπάνω, σελ. 76 και εικ. 12 (Α).

¹³⁷⁶ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 69.

¹³⁷⁷ Με απόφαση που δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 898 Β/1982, ήδη το μνημείο είχε κηρυχτεί διατηρητέο.

¹³⁷⁸ Πρόκειται για αφιέρωμα στον ναό του Γρ. Γκίκα τον Οκτώβριο του 1901, σύμφωνα με επιγραφή. Μεταφέρθηκε στους νεότερους χρόνους εκεί από άλλο σημείο, καθώς στη φωτογραφία της Ρ. Ανδρεάδη του 1972 (εικ. 475) δεν υπάρχει.

Από τον Άγιο Δημήτριο προέρχονται τέσσερις αρχαίες επιγραφές¹³⁷⁹.

Τυπολογικά στοιχεία

Ναός μονόχωρος ξυλόστεγος, με ημικυλινδρική αψίδα ιερού, προσθήκη νάρθηκα και διαστάσεις 4,60μ. Χ 6,10μ. (εικ. 475, 476, 478-484). Ο μεταγενέστερος ¹³⁸⁰ νάρθηκας στα νότια είχε τη μορφή ανοιχτής πεσσοστοιχίας¹³⁸¹. Η διαμόρφωση αυτή πλέον δεν είναι ορατή καθώς η πεσσοστοιχία έχει τοιχιστεί. Παρόλα αυτά έχουμε εικόνα του νάρθηκα πριν τις επεμβάσεις, από φωτογραφίες της Ρ. Ανδρεάδη του 1972. Διακρίνουμε τρεις κτιστούς επιχρισμένους πεσσούς, ανάμεσα στον δυτικό τοίχο του νάρθηκα και το σημείο που αρχίζει ο κυρίως ναός. Οι πεσσοί πατούν στον χαμηλό νότιο τοίχο και φαίνεται να στηρίζουν τους ελκυστήρες των ψαλιδιών της στέγασης (475, 480).

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Η θύρα εισόδου του νάρθηκα φέρει ημικυκλικό τόξο και είναι έκκεντρα τοποθετημένη προς τα βόρεια. Πάνω και δεξιά από τη θύρα υπάρχει μικρή τοξωτή κόγχη, που λειτουργεί ως προσκυνητάρι. Εκατέρωθεν της εισόδου του νάρθηκα, υπάρχει νεότερο θρανίο από μπετόν, όπως φαίνεται στη φωτογραφία (1982) του Στ. Μαμαλούκου (εικ. 478). Τα νεότερα χρόνια έχει επεκταθεί βορειότερα, ώστε να καλύπτει και τον τοίχο του νεότερου προσκτίσματος και έχει επενδυθεί με μαρμάρινες πλάκες. Το καμπαναριό είναι νεότερο. Στην φωτογραφία της Ρ. Ανδρεάδη (εικ. 475) διακρίνεται λεπτό, κτιστό καμπαναριό, με αετωματική απόληξη και μαρμάρινο σταυρό. Ο νότιος τοίχος του νάρθηκα (εικ. 476, 488), που αντικατέστησε την πεσσοστοιχία, διατρυπάται από μια ορθογωνική θύρα και τρία μεγάλα ανοίγματα παραθύρων, που είναι όλα νεότερα. Ο βόρειος τοίχος του νάρθηκα εφάπτεται με τα νεότερα γραφεία (εικ. 478, 479, 489). Όπως φαίνεται από την φωτογραφία (εικ. 475), υπήρχε στενό παράθυρο στο μέσον περίπου του βόρειου τοίχου του νάρθηκα. Στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού, λίγο δυτικότερα από το σύγχρονο ξύλινο τέμπλο, υπάρχει παράθυρο ορθογωνική διατομής μάλλον νεότερο, που έχει καλυφθεί στο

¹³⁷⁹ IG II² 8382, IG II² 9072, IG II² 10035, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 229, αρ. 56, βλ. Milchhöfer, «Antikenbericht» (1888), σελ. 343, αρ. 549.

¹³⁸⁰ Το δυσανάλογα μεγάλο μέγεθος και η μορφή του νάρθηκα καταδεικνύει ότι προστέθηκε σε μεταγενέστερους χρόνους για να καλύψει λατρευτικές ανάγκες, όταν ο ναός του Αγ. Δημητρίου χρειάστηκε να εξυπηρετήσει μεγαλύτερο αριθμό πιστών.

¹³⁸¹ Ορλάνδος, *Ευρετήριον*, σελ. 215.

εσωτερικό με ξύλινη συρόμενη θύρα, η οποία φέρει παράσταση με τον Χριστό ως Μέγα Αρχιερέα (εικ. 490). Λόγω των επιχρισμάτων εσωτερικά και εξωτερικά, δεν διακρίνεται η τοιχοποιία. Ωστόσο σε παλαιότερη φωτογραφία (1982), σε τμήμα του νότιου τοίχου του ιερού όπου είχαν καταπέσει τα επιχρίσματα (εικ. 486), διακρίνουμε απλή αργολιθοδομή με άφθονο συνδετικό κονίαμα.

Συγκρίνοντας τις σύγχρονες φωτογραφίες με αυτές του 1972 και του 1982¹³⁸² παρατηρούμε, ότι το συνολικό ύψος του νάρθηκα αλλά και του κυρίως ναού είναι αυξημένο. Αυτό προφανώς οφείλεται στην αντικατάσταση-ανακατασκευή της ξύλινης στέγασης. Φαίνεται ότι το ύψος των τοίχων του νάρθηκα (εικ. 484) είχε χαμηλώσει για να επιτευχθεί η ισοϋψής στέγασή του με τον κυρίως ναό. Από την παλαιότερη εποροφία είχαν απομείνει ελάχιστα στοιχεία: η κορυφοτεγίδα, τα ζευκτά, κάποιοι αμείβοντες και ελάχιστα πέταυρα. Η σημερινή εποροφία είναι σύγχρονη (εικ. 483, 489). Σύγχρονοι είναι και οι αμείβοντες, που προεξέχουν στο ανώτερο σημείο του νότιου τοίχου του νάρθηκα (εικ. 476) και του κυρίως ναού¹³⁸³, όπως και οι κέραμοι.

Στο εσωτερικό, το δάπεδο του νάρθηκα και του κυρίως ναού φέρει νεότερη πλακόστρωση. Στα σημεία ένωσής τους υψώνονται δύο μεταγενέστερες κτιστές παραστάδες, που υποστηρίζουν τη στέγαση. Το ιερό είναι ελαφρώς υπερυψωμένο. Η αψίδα διατρύπεται από ένα στενό παράθυρο του τύπου της φωτιστικής θυρίδας (εικ. 480-482, 485, 493), το οποίο διευρύνεται στο εσωτερικό. Στον ανατολικό τοίχο του ιερού υπάρχει μικρή ορθογωνική κόγχη πρόθεσης (εικ. 487), στον βόρειο ημικυλινδρική και στον νότιο διανοίγεται ορθογωνική κόγχη διακονικού (εικ. 486). Οι τοίχοι φέρουν ανοιχτό γαλάζιο επίχρισμα. Έχουν προστεθεί πολλά νεότερα στοιχεία (ντουλαπάκια, ντουλάπες, γυάλινα προστατευτικά, μαρμάρινες βάσεις), που εξυπηρετούν λειτουργικές ανάγκες, καθώς ο Άγιος Δημήτριος λειτουργεί τακτικά ως ενοριακός ναός, αλλά αλλοιώνουν πλήρως τη μορφή του μνημείου.

¹³⁸² Από το προσωπικό αρχείο του Στ. Μαμαλούκου (εικ. 478, 484).

¹³⁸³ Οι αμείβοντες, που προεξέχουν σήμερα στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού, δεν διακρίνονταν στην παλαιότερη αποτύπωση (1972), στοιχείο που μας δείχνει ότι προστέθηκαν εκ νέου στη φάση ανακατασκευής και υπερύψωσης της στέγασης, μετά την κατάργηση της ανοιχτής πεσοστοιχίας στα νότια του νάρθηκα.

Οι τοίχοι του κυρίως ναού και του νάρθηκα φέρουν ανοιχτό γαλάζιο επίχρισμα, ενώ ο βόρειος τοίχος του κυρίως ναού, από τη μέση και κάτω φέρει νεότερη ξύλινη επένδυση. Σε φωτογραφία του 1982 (εικ. 491), στο ίδιο σημείο που σήμερα φέρει σύγχρονες τοιχογραφίες (εικ. 489), διακρίνεται εκτεταμένο στρώμα μεταβυζαντινής διακόσμησης, τοποθετημένο εντός ξύλινου πλαισίου. Από τον αρχικό ναό σήμερα σώζεται η αψίδα και ο ανατολικός τοίχος του ιερού ίσως και τμήματα των πλευρικών.

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Όλες οι τοιχογραφίες του ιερού βήματος, του κυρίως ναού και του νάρθηκα είναι σύγχρονες. Οι τοιχογραφίες του τεταρτοσφαιρίου και του ημικυλίνδρου της αψίδας έχουν εκτελεστεί πάνω σε φερτό υπόστρωμα από μουσαμά και κάποιο άλλο υλικό (σκληρό χαρτόνι;), που στερεώνεται στην διακοσμούμενη επιφάνεια (εικ. 493).

Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τις φωτογραφίες του 1982 (εικ. 485, 487, 491), μεταβυζαντινές τοιχογραφίες υπήρχαν στην αψίδα του ιερού, στην κόγχη του βόρειου τοίχου και στην επιφάνεια πάνω από αυτήν, όπως και στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού. Από τις διαθέσιμες λήψεις μπορούμε να κάνουμε με επιφύλαξη ελάχιστες παρατηρήσεις. Στον βόρειο τοίχο του ιερού πάνω από την κόγχη σε μικρό σωζόμενο τμήμα διακρίνεται ο φωτοστέφανος αγίου και αριστερά του ταινία που οριοθετούσε διάχωρο. Στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού υπάρχουν ταινίες που οριοθετούν συνεχόμενα διάχωρα και διαμορφώνουν δύο ζώνες. Στην κατώτερη διακρίνονται οι φωτοστέφανοι και τα περιγράμματα ολόσωμων μετωπικών αγίων, ενώ στην ανώτερη αδιάγνωστες παραστάσεις. Σε μια από αυτές φαίνεται νεαρός άγιος, μετωπικός (εικ. 492), με τα χέρια ανοιχτά σε στάση προσευχής. Φοράει χιτώνα με κοσμημένα επιμανίκια, μανδύα με χρυσοποίκιλτη παρυφή που κομβώνεται εμπρός και φέρει διαγώνια πλατιά ζώνη με διακοσμητικά μοτίβα. Πιθανόν στο κεφάλι φέρει πιλίδιο. Με βάση τη στάση του σώματος και τα ενδύματα της μορφής θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι πρόκειται για έναν νεαρό προφήτη (Δανιήλ;). Οι γενικότερες αναλογίες, οι πτυχώσεις των ενδυμάτων και τα διακοσμητικά μοτίβα (ρομβοειδή και κυκλικά), είναι τυπικά της μνημειακής ζωγραφικής του 17ου-18ου αιώνα για την περιοχή της Αττικής.

Σε αυτήν την περίοδο θεωρούμε ότι ανοικοδομήθηκε ο ναός του Αγίου Δημητρίου. Το τμήμα με τις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες στον

βόρειο τοίχο δεν γνωρίζουμε αν έχει καταστραφεί ή αν έχει καλυφθεί κάτω από τη νεότερη διακόσμηση.

B1. Ζωοδόχος Πηγή (Γκατζανά)

(εικ. 494-509)

Θέση: 2,4 χλμ. Β-ΒΔ από τον Άγιο Πέτρο, στις υπώρειες της Πάρνηθας. Εντός της μικρής πλατείας Ζωοδόχου Πηγής, στην οδό Αγίας Παρασκευής.

Βιβλιογραφία: Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 69-72, Παπασωτηρίου, *Χρονικό των Αχαρνών*, σελ. 27-28, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 93-94, εικ. 78, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 71-72, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 154, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 784-785, Κατάρας, *Το πανηγύρι της Ζωοδόχου Πηγής*, σελ. 9, 10, 11, 13, 17-21, εικ. στη σελ. 8.

Χάρτης: Sommer, *Athènes: Omorphi Ekklesia*, (εικ. 2), Kaupert, *Attika, Übersichtskarte von Attika (gesamt): Panagia*, (εικ. 495).

Χρονολόγηση: Τουρκοκρατία (Γκίρας), Μεταβυζαντινός (Πάλλης).

Ο ναός της Ζωοδόχου Πηγής βρίσκεται στην περιοχή Γκατζανά, νότια από το Μετόχι (εικ. 494, 495), στους πρόποδες της Πάρνηθας. Το εξωκλήσι συνδέεται στενά με την ιστορία και λαογραφία του Μενιδίου, καθώς από εκεί ξεκίνησε το πανηγύρι της Ζωοδόχου Πηγής, που είχε αρχικά τοπικό χαρακτήρα. Σύμφωνα με τον Χρ. Καλογράνη¹³⁸⁴, οι χωρικοί ανήμερα της εορτής λειτουργούσαν τον ναό και έπειτα μετέβαιναν στην πλατεία Καράβου στο Μενίδι, «ψήνοντας αρνιά, χορεύοντας και διασκεδάζοντας μαζί με κατοίκους των γύρω χωριών». Η μεταφορά των εορταστικών εκδηλώσεων στο χωριό ήταν επιβεβλημένη, καθώς όπως φαίνεται και από μια φωτογραφία του 1920 (εικ. 496) ο Γκατζανάς βρισκόταν αρκετά ψηλά, σε άμεση επαφή με την Πάρνηθα και συχνά οι καιρικές συνθήκες δεν ήταν ευνοϊκές για τη διεξαγωγή του πανηγυριού¹³⁸⁵. Η περιοχή ως τις αρχές του 20ου αιώνα ήταν πευκόφυτη. Σταδιακά

¹³⁸⁴ Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 94.

¹³⁸⁵ Μετά την τέλεση της Θ. Λειτουργίας στη Ζωοδόχο Πηγή ακολουθούσε η λιτάνευση της εικόνας και ένα μικρό γλέντι, αν το επέτρεπε ο καιρός και ύστερα οι πιστοί μετέβαιναν για το μεγάλο υπαίθριο γλέντι στην πλατεία Καράβου, Κατάρας, *Το πανηγύρι της Ζωοδόχου Πηγής*, σελ. 13.

αποψιλώθηκε, καθώς οι Μενιδιάτες έκοβαν τα πεύκα για να χρησιμοποιήσουν την ξυλεία. Περιμετρικά του ναού υπήρχε πλάτωμα και κοντά μια πηγή¹³⁸⁶. Όπως πληροφορούμαστε από τον Αλ. Γκίρα¹³⁸⁷, οι Μενιδιάτες, στα πλαίσια της εορτής, μετέβαιναν στον Γκατζανά έφιπποι και συναγωνίζονταν για την ανάδειξη του καλύτερου αναβάτη σε αυτοσχέδιες ιπποδρομίες, στις οποίες δεν έλειπαν και οι τραυματισμοί.

Το 1845 η εορτή της Ζωοδόχου Πηγής καθιερώθηκε επίσημα ως τοπική πανηγυρη του Μενιδίου. Σύμφωνα με τον Αλ. Γκίρα¹³⁸⁸, κατά το 1845 το πανηγύρι μεταφέρθηκε στον Άγιο Βλάσιο και την επόμενη χρονιά ο Θεόδωρος Ι. Λέκκας, με τις επαφές και τις γνωριμίες που είχε, προσέδωσε στις εορταστικές εκδηλώσεις χαρακτήρα επίσημο και ευρύτερο. Σταδιακά το πανηγύρι της Ζωοδόχου Πηγής έγινε το μεγαλύτερο της Αττικής. Ο Ντ. Παπασωτηρίου¹³⁸⁹ αναφέρει ότι η μεταφορά έγινε από τον παππού του και τον στρατηγό Ι. Λέκκα. Μάλιστα προσθέτει ότι ο Λέκκας κατάφερε για την ημέρα εκείνη να πραγματοποιούνται δωρεάν δρομολόγια του τρένου, ενώ τα καταστήματα προσέφεραν δωρεάν φαγητό, παράγοντες που συνέβαλαν στο να αρχίσουν «να μαζεύονται οί Άθηναίοι στὸ πανηγύρι»¹³⁹⁰. Νεότεροι μελετητές υποστηρίζουν, ότι η τέλεση του πανηγυριού της Ζωοδόχου Πηγής στον καθεδρικό του Αγίου Βλασίου και την κεντρική πλατεία καθιερώθηκε στα τέλη του 19ου¹³⁹¹ ή στις αρχές του 20ου¹³⁹². Σε κάθε περίπτωση, οι θρησκευτικές και εορταστικές εκδηλώσεις με επίκεντρο τον μικρό ναό της Ζωοδόχου Πηγής συνέβαλαν σημαντικά στην κοινωνική εξέλιξη του χωριού και στην οικονομική ενίσχυση των κατοίκων του.

Κατά τον σεισμό του 1999 δεν σημειώθηκαν σημαντικές ζημιές στο μνημείο¹³⁹³. Ο χώρος γύρω από τη Ζωοδόχο Πηγή έχει διαμορφωθεί σε μια μικρή, περιφραγμένη πλατεία και ο ναός λειτουργεί κάθε Κυριακή.

¹³⁸⁶ Κατάρας, *Το πανηγύρι της Ζωοδόχου Πηγής*, σελ. 9.

¹³⁸⁷ Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 70.

¹³⁸⁸ Στο ίδιο, σελ. 71.

¹³⁸⁹ Παπασωτηρίου, *Χρονικό των Αχαρνών*, σελ. 27-28.

¹³⁹⁰ Στο ίδιο, σελ. 27.

¹³⁹¹ Κατάρας, *όπ. π.*, σελ. 11, 17.

¹³⁹² Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 71.

¹³⁹³ Σύμφωνα με τη σχετική αυτοψία, [Πίνακας ΤΑΣ], Γιώτας, *όπ. π.*, σελ. 133, αρ. 52., δεν αναφέρονται ζημιές και το κτήριο χαρακτηρίστηκε «πράσινο».

Τυπολογικά στοιχεία

Ο ναός είναι μικρός μονόχωρος, ξυλόστεγος με ημικυλινδρική αψίδα ιερού. Στα δυτικά υπάρχει συνεχιζόμενο κελί ¹³⁹⁴ (εικ. 497-504). Οι διαστάσεις του ναού είναι 4,10μ. Χ 5,21μ. Το κελί έχει διαστάσεις 4,28μ. Χ 4,95μ. Ο βόρειος τοίχος του έχει μικρή κλίση, με αποτέλεσμα την αύξηση του πλάτους του σε σχέση με τον ναό. Ο ενδιάμεσος τοίχος που χωρίζει τα δύο κτίσματα έχει πάχος περίπου 0,60μ. Αναφέρεται εσφαλμένα στη βιβλιογραφία ως καμαροσκέπαστος¹³⁹⁵. Ένα μικρό παράθυρο του τύπου της φωτιστικής θυρίδας διανοίγεται στον ημικύλινδρο της αψίδας του ιερού, το οποίο διευρύνεται στο εσωτερικό. Φαίνεται να σχηματίζεται από δύο κάθετους επιμήκεις λίθους και έναν μικρότερο, τοποθετημένο οριζόντια. Οι τοξωτές κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού εγγράφονται στον βόρειο και νότιο τοίχο του ιερού (εικ. 505, 506) αντίστοιχα. Και οι δύο διαθέτουν λίθινες προεξέχουσες βάσεις. Στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού διανοίγεται μεγάλο ορθογωνικό παράθυρο, που πιθανόν να διευρύνθηκε τα νεότερα χρόνια. Δεν υπάρχουν άλλα ανοίγματα στις επιφάνειες τόσο του κυρίως ναού, όσο και του κελιού εκτός από τις δύο θύρες στον νότιο τοίχο.

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Τα νεότερα χρόνια ο ναός έχει υποστεί αυθαίρετες επεμβάσεις μεγάλης κλίμακας. Έχουν αφαιρεθεί τα επιχρίσματα των τοίχων εξωτερικά, εκτός από τον βόρειο και έτσι μπορούμε να παρατηρήσουμε την τοιχοποιία. Το μνημείο είναι χτισμένο με απλή αργολιθοδομή. Χρησιμοποιούνται ως επί το πλείστον αργοί ή ελαφρώς λαξευμένοι σχετικά μικροί λίθοι, με άφθονο κονίαμα. Στις γωνίες (εικ. 499, 501), χρησιμοποιούνται λιθόπλινθοι ¹³⁹⁶, ενώ τμήματα κεράμων ή πλίνθων παρεμβάλλονται σε όλες τις επιφάνειες. Μεγαλύτερη συγκέντρωση παρατηρείται στον δυτικό τοίχο (κελί), όπου στο ανώτερο σημείο

¹³⁹⁴ Πρόκειται για απλό μονόχωρο συνεχιζόμενο δωμάτιο, που καταλαμβάνει τη θέση του νάρθηκα, χωρίς ανοίγματα και φυσικό φωτισμό. Δεν εξυπηρετούσε λατρευτικές ανάγκες, αλλά χρησίμευε ως κατάλυμα.

¹³⁹⁵ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 71, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 154.

¹³⁹⁶ Πολλοί περισσότερες εντοπίζονται στη ΒΔ και ΝΔ γωνία (κελί), ενώ από μία υπάρχει στη ΒΑ και ΝΑ γωνία.

τοποθετούνται σε σειρά. Δεν εντοπίζονται εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη.

Η αρχική στέγαση του ναού έχει καθαιρεθεί. Σημειώνεται ότι σε φωτογραφία του 2000 (εικ. 497), δηλαδή μετά τον σεισμό του 1999, φαίνεται καθαρά ότι το μνημείο δεν είχε υποστεί ζημιές που να δικαιολογούσαν ανακατασκευή της στέγης, όπως άλλωστε αναφέρει και σχετική αυτοψία¹³⁹⁷. Από το ύψος των θυρών και πάνω τα ανώτερα τμήματα έχουν κτιστεί εκ νέου, κάτι που φαίνεται και από την εντελώς διαφορετική τοιχοποιία σε όλες τις εξωτερικές επιφάνειες. Ακόμα και στον βόρειο τοίχο που είναι επιχρισμένος, διακρίνονται οι αρμοί ανακατασκευής σε όλο το μήκος του, όπως και στο εσωτερικό (εικ. 502, 508). Στη φωτογραφία του Δ. Γιώτα (εικ. 497), φαίνεται ότι συνολικά ο ναός είχε πολύ μικρότερο ύψος. Οι είσοδοι του νότιου τοίχου έφεραν ευθύγραμμο ανώφλι και περίπου 20 εκατοστά πιο πάνω ξεκινούσαν οι κέραμοι της στέγης. Πλέον και οι δύο θύρες έχουν ημικυκλικό τόξο (εικ. 500) και οι τοίχοι έχουν υψωθεί κατά περίπου 50 εκ. Νεότερη είναι και η ξύλινη στέγαση που καλύπτει τόσο τον κυρίως ναό (εικ. 507 Α), όσο και το κελί (εικ. 508). Όπως φαίνεται από φωτογραφία του εσωτερικού (2000), (εικ. 507 Β), και πριν από τις επεμβάσεις ο ναός ήταν ξυλόστεγος και όχι καμαροσκεπαστος. Στην αρχική στέγαση οι αμείβοντες κατέληγαν στους πλάγιους τοίχους σε ύψος χαμηλότερο από το τέμπλο, ενώ τώρα είναι τοποθετημένοι 40 με 50 εκ. ψηλότερα.

Είσοδος δεν υπάρχει στη δυτική όψη, κάτι που δικαιολογείται από τη χρήση του χώρου στα δυτικά, που μάλλον ήταν κελί-ησυχαστήριο¹³⁹⁸. Ο χώρος επικοινωνεί με τον κυρίως ναό μέσω ανοίγματος με ημικυκλικό τόξο και δεν φέρει άλλο άνοιγμα στις επιφάνειές του, εκτός από τη θύρα στον νότιο τοίχο. Αν αναλογιστούμε, ότι η πευκόφυτη περιοχή στους πρόποδες της Πάρνηθας ήταν αρκετά απομακρυσμένη από τον οικισμό, τότε δικαιολογείται απόλυτα η ύπαρξη ενός μικρού ναού με συνεχιζόμενο κελί-ησυχαστήριο, όπου θα μπορούσε να φιλοξενήσει κάποιον μοναχό ή να αποτελέσει κατάλυμα για τον επισκέπτη.

Για τις εισόδους στον νότιο τοίχο έγινε λόγος παραπάνω. Από τη φωτογραφία του Δ. Γιώτα, φαίνεται ότι η ανατολική θύρα (κυρίως ναός),

¹³⁹⁷ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 1393.

¹³⁹⁸ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 71, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού τοπίου*, σελ. 156.

ίσως είχε ως ανώφλι κάποιο εντοιχισμένο αρχιτεκτονικό μέλος. Διακρίνονται ακόμα στον νότιο τοίχο αρχαία spolia ανάμεσα και εκατέρωθεν των θυρών, που πιθανόν χρησίμευαν ως καθίσματα. Σήμερα διατηρείται στη θέση του επιχρισμένο αρχιτεκτονικό μέλος που βρίσκεται ανάμεσα στις δύο εισόδους (εικ. 500).

Στο εσωτερικό όλες οι επιφάνειες, όπως και τμήματα του δαπέδου¹³⁹⁹ φέρουν επιχρίσματα. Ο κυρίως ναός και το κελί βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο. Το ιερό βήμα είναι ελαφρώς υπερυψωμένο (εικ. 508). Στον ανατολικό τοίχο, δίπλα από την κόγχη του διακονικού (506) και στον ημικύλινδρο της αψίδας του ιερού (εικ. 509), λίγο χαμηλότερα και αριστερά από το παραθύρο, υπάρχει από ένα ορθογωνικό κογχάριο. Πιθανόν εξυπηρετούν λειτουργικές ανάγκες¹⁴⁰⁰. Το ιερό βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό μέσω νεότερου, δίθυρου, κτιστού τέμπλου.

Η ανέγερση του ναού πιθανόν τοποθετείται το 18ο αιώνα.

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Τοιχογραφίες διατηρούνται μόνο στην αψίδα του ιερού βήματος. Σώζονται σε πολύ κακή κατάσταση. Είναι άτεχνα επιζωγραφισμένες και φέρουν απολεπίσεις και φθορές από την αιθάλη και την υγρασία.

Στο τεταρτοσφαίριο εικονίζεται η Πλατυτέρα στηθαία (εικ. 504), δεόμενη με τα χέρια ανοιχτά. Δεν διακρίνονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Ο φωτοστέφανος, το πρόσωπο, μεγάλο τμήμα των ενδυμάτων και τα χέρια είναι επιζωγραφισμένα. Η Θεοτόκος φέρει κεκρούφαλο, φοράει μπλε χιτώνα με χρυσά επιμανίκια, χρυσή περίκλειση στον λαιμό και πορφυρό μαφόριο. Στους κόλπους της Θεοτόκου, ο μικρός Ιησούς φαίνεται να ευλογεί με το δεξί χέρι. Το αριστερό δεν διακρίνεται. Το πρόσωπο εμφανίζεται εντελώς αλλοιωμένο από την επιζωγράφηση. Φορά σκουρόχρωμο χρυσοπάρυφο ιμάτιο με χρυσή περίκλειση.

Στον ημικύλινδρο, που χωρίζεται από το τεταρτοσφαίριο με λεπτή κόκκινη ταινία, εικονίζονται τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες (εικ. 504, 509), ανά δύο εκατέρωθεν του παραθύρου. Οι επιζωγραφισμένες

¹³⁹⁹ Το δάπεδο του ιερού βήματος είναι ολόκληρο ασβεστοχρισμένο. Στο κυρίως ναό έχει χρησιμοποιηθείτσιμεντοεπιχρίσμα. Το δάπεδο του κελιού φέρει επιχρίσματα και των δύο ειδών.

¹⁴⁰⁰ Όπως φαίνεται από τη λαβίδα που υπάρχει στο κογχάριο της αψίδας.

μορφές καθίστανται αδιάγνωστες. Φαίνεται να ευλογούν με το δεξί χέρι και να κρατούν με το αριστερό κλειστούς σταχωμένους κώδικες. Από τα ενδύματα διακρίνεται το μπλε χρώμα, που χρησιμοποιείται για τα στιχάρια ή τα φαιλόνια. Όλοι φορούν ωμοφόρια και φέρουν χρυσή περίκλειση στον λαιμό και χρυσά κοσμημένα επιμανίκια. Τα ίχνη του κόκκινου χρώματος, ακριβώς κάτω από το παράθυρο, υποδεικνύουν ότι στο σημείο υπήρχε Αγία Τράπεζα (το κόκκινο ίσως να ανήκε σε ενδυτή). Δεν είναι απίθανο να απεικονιζόταν η παράσταση του Μελισμού.

B1. Άγιος Γεώργιος Βουρδουμπάς

(εικ. 510-539)

Θέση: 3 χλμ. ΒΑ από τη Ζωοδόχο Πηγή στον Γκατζανά, στη δημοτική ενότητα Θρακομακεδόνων του δήμου Αχαρνών. Εντός μικρής πλατείας.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 207, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 69, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 93-94, εικ. 79, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 31-32, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 177, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 715, Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 369-371, Ζαγκουδάκη, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 355-357.

Χάρτης: Kaupert, *Attika*, Bl. XX (Tatoi): Georgios, (εικ. 6).

Χρονολόγηση: Μεταβυζαντινός (Παντελίδου).

Ο ναός βρίσκεται στη θέση Μπίλεζα¹⁴⁰¹, στα ΝΔ όρια της δημοτικής ενότητας Θρακομακεδόνων με την αντίστοιχη των Αχαρνών και βόρεια του δημοτικού κτήματος Αμυγδαλέζα (εικ. 510). Το σημείο, στις παρυφές της Πάρνηθας, είναι κατάφυτο. Περιμετρικά του μνημείου έχει διαμορφωθεί μικρή πλατεία. Νότια της πλατείας διέρχεται η οδός Φιλίας των Λαών. Ο Άγιος Γεώργιος του Βουρδουμπά πήρε την ονομασία του από τους φυγόδικους Μενιδιάτες «Βουρδουμπάδες», οι οποίοι σύμφωνα με την παράδοση έβρισκαν εκεί καταφύγιο τα πρώτα χρόνια μετά την

¹⁴⁰¹ Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 207, «έν τῇ θέσει Βίλεζα». Παλαιά ονομασία των Θρακομακεδόνων.

Απελευθέρωση¹⁴⁰². Ο σεισμός του 1999 προξένησε εκτεταμένες βλάβες στο μνημείο, το οποίο είχε υποστεί νωρίτερα κακότεχνες επεμβάσεις. Το 1971, σύμφωνα με επιγραφή που ήταν τοποθετημένη στη δυτική όψη, ανακαινίστηκε από υπαλλήλους της Τράπεζας της Ελλάδος. Οι επεμβάσεις συνίσταντο στην κατασκευή στεγάστρου από οπλισμένο σκυρόδεμα στη νότια πλευρά του ναού, τοποθέτηση πλάκας από οπλισμένο σκυρόδεμα στη στέγη, κατασκευή ή πιθανότατα ανακατασκευή του κωδωνοστασίου, ανακεράμωση της στέγης με νεωτερικά κεραμίδια βυζαντινού τύπου και διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του ναού¹⁴⁰³. Όπως φαίνεται η κατασκευή του στεγάστρου επιβάρυνε τη στατικότητα του μνημείου, το οποίο μετά τον σεισμό σχεδόν κατέρρευσε (εικ. 511-513).

Το διάστημα από τον Μάρτιο του 2008 ως τον Σεπτέμβριο του 2009 υλοποιήθηκε η μελέτη στερέωσης και αποκατάστασης¹⁴⁰⁴ του ναού που εκπονήθηκε από τη ΔΑΒΜΜ¹⁴⁰⁵, με χρηματοδότηση της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Ανατολικής Αττικής. Παράλληλα διενεργήθηκαν ανασκαφικές τομές στο εσωτερικό του ναού, με στόχο την πιθανή εύρεση υπολειμμάτων του αρχικού δαπέδου και εξωτερικά, στη θέση ανέγερσης του νέου κωδωνοστασίου και κατά μήκος της βόρειας πλευράς του ναού, για τη διαμόρφωση αποστραγγιστικής τάφρου. Η διερεύνηση του ορύγματος στα βόρεια του μνημείου έφερε στο φως τέσσερις καλυβίτες τάφους (ένας στο εσωτερικό του ορύγματος και ίχνη άλλων τριών στη νότια πλευρά του)¹⁴⁰⁶. Οι συστηματική διερεύνηση του χώρου δεν κατέστη δυνατή. Οι ταφές, που ίσως υποδεικνύουν την ύπαρξη νεκροταφείου, καλύφθηκαν με αναστρέψιμο τρόπο και ολοκληρώθηκε η διαμόρφωση της αποστραγγιστικής τάφρου¹⁴⁰⁷.

Σήμερα ο ναός δεν λειτουργεί παρά μόνο, ίσως, κατά την εορτή του τιμώμενου αγίου. Ωστόσο είναι δυνατή η επίσκεψη, μετά από συνεννόηση με τον κο Πετράκη.

¹⁴⁰² Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 31. Ο Γιάννης και ο Θεόδωρος Μπουρδουμπάς γεννήθηκαν στο Μενίδι το 1787 και το 1799 αντίστοιχα και πήραν μέρος σε μάχες, που οδήγησαν στην απελευθέρωση του Μενιδίου, την 28η Μαΐου του 1829. Μάλιστα ο Θεόδωρος τιμήθηκε με το «Σιδηρούν» αριστείο, Γιώτας, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 242.

¹⁴⁰³ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 369, σύμφωνα με τις μαρτυρίες κατοίκων της περιοχής και της τεχνοτροπίας των επεμβάσεων καθώς δεν υπάρχουν σχετικά αρχεία.

¹⁴⁰⁴ Ζαγκουδάκη, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 355-356.

¹⁴⁰⁵ Από την πολιτική μηχανικό της ΔΑΒΜΜ, Ιφιγένεια Παπαδοπούλου, Ζαγκουδάκη, όπ. π., σελ. 355.

¹⁴⁰⁶ Στο ίδιο, σελ. 356, εικ. 13, 14.

¹⁴⁰⁷ Στο ίδιο, σελ. 356-357.

Τυπολογικά στοιχεία

Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό με ημικυλινδρική αψίδα ιερού (εικ. 514-522)¹⁴⁰⁸ και διαστάσεις 4,65μ. Χ 6,28μ.¹⁴⁰⁹. Η κόγχη της πρόθεσης εγγράφεται στον ανατολικό τοίχο και φέρει νεότερη λίθινη βάση. Τα μοναδικά ανοίγματα του ναού εντοπίζονται στην ανατολική πλευρά. Στο μέσον περίπου της αψίδας του ιερού διανοίγεται στενό παράθυρο του τύπου της φωτιστικής θυρίδας, το οποίο διευρύνεται προς το εσωτερικό. Παρόμοιο παράθυρο, ελαφρώς στενότερο εντοπίζεται στον ανατολικό τοίχο, ακριβώς πάνω από τη στέγαση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας. Η απουσία ανοιγμάτων στους μακρούς τοίχους καθιστούσε τον φυσικό φωτισμό ελάχιστο¹⁴¹⁰.

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Ο ναός είναι επιχρισμένος και δεν είναι ορατή η τοιχοποιία του. Ωστόσο, όπως φαίνεται από τις σχετικές φωτογραφίες μετά τον σεισμό του 1999 και τις ρηγματώσεις που προκλήθηκαν ειδικά στην ανατολική και δυτική πλευρά¹⁴¹¹, ήταν χτισμένος με κανονική αργολιθοδομή. Ο Γ. Πάλλης¹⁴¹² αναφέρει την ύπαρξη σπολίων σε τοιχία του περιβόλου, ο οποίος σήμερα είναι επιχρισμένος. Δεν εντοπίστηκαν παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη εντοιχισμένα στον ναό. Κατά μήκος του νότιου τοίχου υπάρχει κτιστό επιχρισμένο πεζούλι (εικ. 517). Αντίστοιχη διαμόρφωση υπάρχει στη ΒΔ γωνία του ναού, όπως και τρία κτιστά σκαλοπάτια. Στη βόρεια και ανατολική πλευρά το έδαφος είναι αρκετά πιο υπερυψωμένο (εικ. 519). Επομένως τα σκαλοπάτια οδηγούσαν στο χαμηλότερο επίπεδο της εισόδου στον ναό από δυτικά, που διαμορφώνεται μέσω ορθογώνιας θύρας. Πάνω από την είσοδο υπάρχει τοξωτή κόγχη που λειτουργεί ως προσκυνητάρι (εικ. 516). Σήμερα τόσο η θύρα όσο και το προσκυνητάρι

¹⁴⁰⁸ Τα σχέδια που παρατίθενται προέρχονται από την αποτύπωση του μνημείου, μετά από τον σεισμό του 1999. Στην κατά μήκος τομή φαίνεται το κωδωνοστάσιο στη στέγαση του ναού, πριν την καθαίρεσή του.

¹⁴⁰⁹ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 369. Ο Αν. Ορλάνδος, (*Ευρετήριο*, σελ 207), δίνει ως μέτρηση τα 4,50μ. Χ 6,20μ.

¹⁴¹⁰ Στα σχέδια αποτύπωσης του μνημείου αλλά και στην παλαιότερη φωτογραφία του Καλογράνη (εικ. 511) δεν διακρίνονται ανοίγματα στον νότιο τοίχο. Δυστυχώς δεν σώζεται αποτύπωση του ναού πριν το 1971, οπότε και «ανακαινίστηκε», ώστε να έχουμε εικόνα της αρχικής του μορφής.

¹⁴¹¹ Βλ. σχετικά Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 32, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 177 και εδώ εικ. 512, 513.

¹⁴¹² Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 177.

φέρουν πλαίσιο από επίχρισμα, που τοποθετήθηκε μετά από την αποκατάσταση του ναού κατά το έτος 2008-2009. Την ίδια εποχή τοποθετήθηκε γείσο από επίχρισμα περιμετρικά της στέγης, όπως και επιπλέον σειρές κεράμων σε όλες τις πλευρές¹⁴¹³. Στα ΝΔ, ΒΔ και ΝΑ του ναού διατηρούνται τμήματα κτιστού περιβόλου, που ουσιαστικά οριοθετούν και τη διαμορφωμένη πλατεία.

Το δάπεδο του ναού αποτελείται από λιθόπλακες και κατασκευάστηκε στις εργασίες αποκατάστασης. Στον χώρο του ιερού βήματος διαμορφώνεται στον βόρειο τοίχο μια ημικυλινδρική κόγχη (εικ. 522) και στον νότιο μια κόγχη τετράγωνης διατομής. Μια πιο διευρυμένη κόγχη ορθογωνικής διατομής υπάρχει στο δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου (εικ. 523) και εξυπηρετεί λειτουργικές ανάγκες. Ψηλότερα από την κόγχη και αριστερά έχει διαμορφωθεί (ίσως τα τελευταία χρόνια) ένα ιδιότυπο προσκυνητάρι (εικ. 524). Πάνω από νεότερη εικόνα του Αγίου Γεωργίου και ένα πρόσθετο τριγωνικό τμήμα με νεότερη παράσταση του Παλαιού των Ημερών, δύο λίθοι ή πλίνθοι επιχρισμένοι διαμορφώνουν μια αετωματική απόληξη. Στα ανατολικά της, κατέρχεται μικρό τμήμα λίθινου ή γύψινου πλαισίου.

Το ιερό βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό μέσω κτιστού τέμπλου (εικ. 520), που δεν καταλαμβάνει όλο το πλάτος ανάμεσα στον βόρειο και νότιο τοίχο. Φέρει μία κεντρική τοξωτή θύρα. Επιπλέον είσοδος διαμορφώνεται ανάμεσα στο βόρειο τμήμα του τέμπλου και τον βόρειο τοίχο. Μια ξύλινη δοκός (νεότερη) επιστέφει το τέμπλο και ενισχύει τη στατικότητα του μνημείου αφού λειτουργεί και ως εγκάρσιος ελκυστήρας. Πάνω από τη δοκό έχει τοποθετηθεί νεότερο ξύλινο τμήμα με εικόνες του Δωδεκαόρτου.

Η ανέγερση του ναού τοποθετείται στον 18ο αιώνα.

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Τοιχογραφικός διάκοσμος της μεταβυζαντινής περιόδου σώζεται στο ιερό (Πλατυτέρα, Άκρα Ταπείνωση), στον κυρίως ναό (ολόσωμοι άγιοι και έφιπποι στρατιωτικοί) και στο τέμπλο (Δέηση). Ο Αν. Ορλάνδος ¹⁴¹⁴,

¹⁴¹³ Στις φωτογραφίες που δημοσιεύονται στο ΑΔ, Ζαγκουδάκη, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 355, εικ. 7, 8, σελ. 356, εικ. 12 ο ναός εμφανίζεται αποκατεστημένος, χωρίς τις νεότερες διακοσμητικές επεμβάσεις.

¹⁴¹⁴ Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 207.

αναφέρει ότι οι τοιχογραφίες είναι νεότερες, ενώ η σχετική δημοσίευση στο ΑΔ¹⁴¹⁵ δεν ασχολείται καθόλου με το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού ή με τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών. Δεν υπάρχουν σχετικές πληροφορίες και φωτογραφικό υλικό πριν από την αποκατάσταση του ναού, ώστε να γνωρίζουμε την κατάσταση του Αγίου Γεωργίου όταν τον επισκέφθηκε ο Ορλάνδος¹⁴¹⁶.

Ιερό βήμα

Στην κόγχη του ιερού σώζονται σπαράγματα τοιχογραφιών (εικ. 521) σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης. Στο τεταρτοσφαίριο, σε δίχρωμο κάμπο (σκουρό μπλε ή μαύρο-καστανέρυθρο) εικονίζεται η Πλατυτέρα ολόσωμη, καθιστή, που κρατά στους κόλπους της τον μικρό Ιησού. Από τη Θεοτόκο διακρίνονται τα σκουρόχρωμα ενδύματα, η χρυσή περικλείση στον λαιμό και ο φωτοστέφανος. Από τη μορφή του Χριστού φαίνεται μόνο το αριστερό χέρι, που ευλογεί και ίσως ίχνη από το δεξί. Δεν φαίνεται θρόνος, αλλά διακρίνεται γύρω από την Πλατυτέρα ωσειδές περιγράμμα (δόξα;). Πιθανόν υπήρχαν και άλλες μορφές εκατέρωθεν της Θεοτόκου, που όμως δεν σώζονται. Λίγο πάνω από το παράθυρο και αριστερά σώζεται σπάραγμα στο οποίο διακρίνεται τμήμα της κόκκινης ταινίας, που χώριζε το τεταρτοσφαίριο από τον ημικύλινδρο της αψίδας.

Στην κόγχη της πρόθεσης εικονίζεται η Άκρα Ταπείνωση (εικ. 525). Αρκετά τμήματα της τοιχογραφίας έχουν καταστραφεί και τα σημεία έχουν επιχριστεί. Σε δίχρωμο κάμπο (μαύρο-κίτρινο γεώδες) εικονίζεται μέσα σε ορθογώνια ανοιχτή λάρνακα ο Χριστός (IC [ΧΣ]). Φορά μονάχα το περιζώμα και φέρει τα χέρια μπροστά στη μέση. Το κεφάλι γέρνει ελαφρά αριστερά. Πίσω του διακρίνεται τμήμα της οριζόντιας κεραίας του σταυρού. Μέσα από τη λάρνακα και αριστερά από το σώμα του Ιησού υψώνεται διαγώνια η λόγχη. Στο αριστερό άκρο η Θεοτόκος (MP [ΘΥ]) με το δεξί χέρι δείχνει το σώμα του Χριστού και ακουμπά το αριστερό στην παρειά. Φέρει κεκρύφαλο και φορά ερυθρό χιτώνα και πορφυρό μαφόριο. Στο δεξί τμήμα της σύνθεσης διακρίνονται τα ενδύματα του Ιωάννη από τη μέση και κάτω. Οι φωτοστέφανοι περιβάλλονται από διπλή ταινία, λευκή εξωτερικά και ερυθρή εσωτερικά. Στο εσωράχιο διατηρούνται τμήματα ερυθρής ταινίας.

¹⁴¹⁵ Ζαγκουδάκη, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 355-357.

¹⁴¹⁶ Ίσως ο ναός τότε να έφερε νεότερο στρώμα διακόσμησης, που αργότερα καθαιρέθηκε.

Κυρίως ναός

Στον βόρειο τοίχο του ναού, σε διάχωρα που ορίζονται από ερυθρή ταινία, υπάρχουν δύο δυσδιάκριτες εξαιρετικά αλλοιωμένες παραστάσεις, κάποια τμήματα των οποίων έχουν αποκολληθεί (εικ. 526). Πάνω από τις παραστάσεις υπάρχει ζώνη με ερυθρό πλαίσιο, που έσωζε διακοσμητικό μοτίβο και κάτω ποδέα επίσης με ερυθρό πλαίσιο. Σε κάποια σημεία της διακοσμητικής ζώνης διακρίνεται μαύρο, γραπτό σχέδιο μοτίβου, με καρδιόσχημες, κυκλικές κι τριγωνικές απολήξεις (εικ. 527), που σε περιπτώσεις επεκτείνεται και εκτός πλαισίων και μάλλον είναι μεταγενέστερο. Σε μικρό τμήμα ίσως διακρίνονται γράμματα.

Η πρώτη σύνθεση εικονίζει έναν έφιππο στρατιωτικό άγιο. Σε τρίχρωμο κάμπο (μαύρο ή σκούρο μπλε-κίτρινο γεώδες-καφέ) διακρίνεται φωτοστέφανος αγίου που στρέφεται ανατολικά. Πίσω του κυματίζει ερυθρή χλαμύδα. Το άλογο καλπάζει και έχει χρώμα καφετί. Διακρίνεται το κεφάλι, μέρος του κορμού, τα μπροστινά πόδια και τμήμα από τα πίσω. Κάτω από το άλογο διακρίνεται μικρή σε μέγεθος ανδρική μορφή με ενδύματα σε χρυσοκίτρινους χρωματισμούς. Πιθανόν ιστορείται ο Άγιος Δημήτριος, δεδομένου του καφέ χρώματος του αλόγου¹⁴¹⁷ και της μικρής ανδρικής μορφής κάτω από αυτό¹⁴¹⁸.

Η παράσταση του επόμενου διαχώρου έχει αποχρωματιστεί σε πολύ μεγάλο βαθμό. Σε ίδιο βάθος με την προηγούμενη σύνθεση διακρίνεται ο φωτοστέφανος μιας όρθιας μετωπικής μορφής και ένσταυρο ωμοφόριο (στον αριστερό ώμο και στο ύψος των ποδιών), στοιχεία που την ταυτίζουν με ιεράρχη.

Στον νότιο τοίχο απαντά η ίδια διαμόρφωση. Δύο παραστάσεις εντάσσονται σε διάχωρα, που οριοθετούνται από ερυθρή ταινία. Φέρουν αποχρωματίσεις και αλλοιώσεις λόγω της υγρασίας ενώ τμήματα τοιχογραφιών έχουν αποκολληθεί. Πάνω από τις συνθέσεις υπάρχει διακοσμητική ζώνη, που περιλαμβάνει σε σκούρο μπλε βάθος ωοειδείς σχηματισμούς με λευκό πλαίσιο. Πάνω από τον Άγιο Γεώργιο σώζονται δύο τέτοια σχήματα, ένα σε χρώμα κυανό και ένα σε λαδί (εικ. 528). Η ζώνη της

¹⁴¹⁷ Το ίδιο συμβαίνει και στους μεταβυζαντινούς ναούς της περιοχής των Αχαρνών, βλ. εικ. 144 (Άγιος Νικόλαος στο Λουτρό), εικ. 343 (Άγιοι Θεόδωροι), (Αγία Παρασκευή) και εικ. 599 (Άγιος Νικόλαος στο Μετόχι).

¹⁴¹⁸ Βλ. παραπάνω, σελ. 212-214 και υποσημ. 1089.

επόμενης παράστασης είναι ιδιαίτερα αλλοιωμένη, όμως είναι πιθανόν να υπήρχε και εδώ παρόμοιο μοτίβο όπως και πάνω από τις τοιχογραφίες του βόρειου τοίχου, όπου το σημείο έχει καλυφθεί από νεότερα επιχρίσματα.

Κάτω από τις παραστάσεις υπάρχει σε ερυθρό πλαίσιο η τυπική ποδέα ζιγκ-ζαγκ με τις εναλλασσόμενες ερυθρές και μαύρες τεθλασμένες γραμμές¹⁴¹⁹.

Στο ανατολικότερο διάχωρο εικονίζεται ο Άγιος Γεώργιος έφιππος (Ο Α[ΓΙΟΣ] ΓΕΟΡΓΙΟΣ ό Ώοπαιοφορ[ος]) στον ίδιο τρίχρωμο κάμπο. Στρέφεται αριστερά. Με το αριστερό του χέρι κρατά λόγχη την οποία κατεβάζει στον δράκο, που εικονίζεται στο κατώτερο τμήμα. Το δεξί κρύβεται πίσω από το καλπάζον λευκό του άλογο. Ο φωτοστέφανος του αγίου περιβάλλεται από διπλή ταινία (λευκή εξωτερικά και ερυθρή εσωτερικά. Φέρει στο κεφάλι διάδημα ή στεματογύριο ¹⁴²⁰ . Φορά ανοιχτόχρωμο, ίσως λευκό χιτώνα με χρυσά επιμανίκια, μεταλλικό θώρακα και ερυθρή χλαμύδα, που κομβώνεται μπροστά στο στήθος. Η τοιχογραφία από τη μέση του αγίου και κάτω, όπως και το κεντρικό τμήμα του αλόγου, έχει καταστραφεί. Από αυτό διακρίνεται το κεφάλι, τμήμα του κορμού, τα μπροστά πόδια τμηματικά και τα πίσω πόδια στα οποία έχει τυλιχτεί η ουρά του θηρίου. Η ιπποσκευή είναι λιτή και περιλαμβάνει τα γκέμια και τρία κάθετα δερμάτινα λουριά (;) στο πίσω μέρος, που τέμνονται από ένα οριζόντιο. Στο πίσω μέρος του αλόγου κάθετα μια μικρή αντρική μορφή, που ταυτίζεται με τον νέο από τη Μυτιλήνη ¹⁴²¹ και φορά γκριζόλευκο ιμάτιο. Από τον δράκο διακρίνεται το σώμα του σε γκριζοπράσινους χρωματισμούς, τα καφέ-κόκκινα φτερά του και 5 μυτερά δόντια στην κάτω σιαγόνα του ανοιχτού του στόματος.

Στο πάνω και αριστερό τμήμα προβάλλει μέσα από ημικυκλική δόξα χέρι που ευλογεί (ΧΚ). Στο αντίστοιχο τμήμα δεξιά από το χέρι του αγίου σώζονται χαράγματα (εικ. 529). Με μικρά δυσανάγνωστα γράμματα ίσως είχε χαραχτεί κάποια αφιερωματική επιγραφή. Ακολουθεί με μεγαλύτερα γράμματα η χρονολογία 1791 ή 1741, που αποτελεί *terminus ante quem* για

¹⁴¹⁹ Κάτω από την παράσταση του Αγίου Γεωργίου. Δεν φαίνεται αν η ποδέα της επόμενης παράστασης διακοσμείται με το ίδιο μοτίβο, λόγω της πολύ κακής κατάστασης διατήρησης.

¹⁴²⁰ Το λεξικό της Σούδας αναφέρει το διάδημα και ως βασιλικό ένδυμα, αλλά και ως στέμμα: «διάδημα: τὸ βασιλικὸν ένδυμα, τὸ στέμμα», *Suidae Lexicon*, σελ. 277.

¹⁴²¹ Βλ. παραπάνω, σελ. 288 και υποσημ. 1356.

τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών και πιο κάτω με κεφαλαία διαβάζουμε: «...ΦΑΙΝΕ...».

Ακολουθως εικονίζεται αδιάγνωστη μετωπική αγία μοναχή, σε ίδιο βάθος με τις υπόλοιπες παραστάσεις (εικ. 530). Φέρει το δεξί χέρι στο ύψος του στήθους, με το οποίο φαίνεται να κρατά σταυρό. Το αριστερό έχει καταστραφεί. Το πρόσωπο είναι εξαιρετικά αλλοιωμένο. Φορά σκουρόχρωμο κουκούλιο και μανδύα. Μπροστά διακρίνεται ανάλαβος. Από τον εικονογραφικό τύπο της μορφής και από τη συχνότητα που απαντά σε ναούς της ευρύτερης περιοχής, ίσως θα μπορούσε να ταυτιστεί με την Αγία Παρασκευή.

Τέμπλο

Στο τέμπλο εικονίζεται η Δέηση (εικ. 520). Οι τοιχογραφίες σώζονται σε αρκετά καλύτερη κατάσταση από αυτές του κυρίως ναού. Οι μορφές εντάσσονται σε διάχωρα που ορίζονται από ερυθρή ταινία με λευκά περιγράμματα και φέρουν φωτοστέφανους, που περιβάλλονται από διπλή (λευκή, ερυθρή) ταινία. Το βάθος είναι τρίχρωμο (μαύρο-κίτρινο γεώδες-μαύρο). Η επιφάνεια του τέμπλου, πάνω από τις παραστάσεις και στο μέτωπο του τόξου της θύρας, έχει καλυφθεί σε μεταγενέστερους χρόνους με χρώμα σκούρο πορτοκαλί και στο ανώτερο σημείο οριοθετείται από ερυθρή ταινία. Η επιζωγράφηση αυτή υπερκάλυψε την παλαιότερη διακοσμητική ζώνη που χρησιμοποιείται και στις παραστάσεις του κυρίως ναού, όπως διακρίνεται σε τμήμα της τοιχογραφίας πάνω από τη Θεοτόκο (εικ. 534). Ακόμα υπάρχει ποδέα που απομυμείται βήλο, η οποία διακρίνεται καλύτερα στο σημείο κάτω από τον Χριστό και τον Ιωάννη τον Πρόδρομο (εικ. 531). Με χρυσοκίτρινες τεθλασμένες γραμμές αποδίδονται οι πτυχώσεις του υφάσματος, πάνω στο υπόλευκο βάθος. Σχηματίζονται τριγωνικά διάχωρα, το κέντρο των οποίων έχει φυτική διακόσμηση. Διακρίνεται με τη σειρά ερυθρό άνθος και μαύρο φυτικό κόσμημα. Στο νοτιότερο σημείο υπάρχει τμήμα, που η παρυφή του φέρει χρυσή ταινία. Αυτή διακοσμείται από πλοχμοειδές μοτίβο με οφθαλμούς. Αντίστοιχο διακρίνεται αμυδρά και στην ποδέα κάτω από τη Θεοτόκο, στο βορειότερο σημείο της. Στο ανώτερο τμήμα της ποδέας εμφανίζονται τμήματα του ίδιου κυκλικού μοτίβου, ενώ το κατώτερο έχει μαύρο βάθος. Το εσωτερικό της θύρας και το εσωράχιο του τόξου της φέρουν μοτίβο ζιγκ-ζαγκ από τεθλασμένες ερυθρές και μαύρες γραμμές (εικ. 533).

Αριστερά από τη θύρα εικονίζεται η Παναγία η Πάντων Ελπίς (ΜΡ ΘΥ Η ΠΑΝΤΩΝ ΕΛΠΙΣ), (εικ. 534). Η Θεοτόκος κάθεται σε ξύλινο θρόνο με ερεισίνωτο και ακουμπά τα πόδια σε ορθογώνιο υποπόδιο. Διακρίνεται γαλάζιο μαξιλάρι. Στην αγκαλιά της φέρει τον μικρό Ιησού (Ο ΩΝ), που ευλογεί με το δεξί χέρι ενώ με το αριστερό κρατά κλειστό ειλητό. Ο θρόνος φέρει πεσσίσκους που απολήγουν σε λογχοειδή άνθη. Η Θεοτόκος καλύπτει το κεφάλι με λευκό κεκρύφαλο και φοράει σκούρο γαλάζιο χιτώνα (κατά τύπους επιζωγραφισμένο με μπλε χρώμα), με διάλιθα επιμανίκια που φέρουν σταυρούς και διάλιθη περικλείση. Το ερυθρό μαφόριο φέρει οκτάκτινους αστέρες στο κεφάλι και στους δύο ώμους¹⁴²². Ο μικρός Ιησούς φοράει λευκό χιτώνα με χρυσό clavus και χρυσοκίτρινο ιμάτιο, που περνά πάνω από τον αριστερό ώμο.

Δεξιά από τη θύρα εικονίζεται ο Χριστός (ΙC ΧΡ Ο CΩΤΡ Θ ΚΟCΜΘ), (εικ. 536). Κάθεται σε πανομοιότυπο θρόνο με της Θεοτόκου και ακουμπά τα πόδια σε παρόμοιο υποπόδιο. Στις κεραιές του σταυρού που διαγράφεται στον φωτοστέφανο, διαβάζουμε: «Ο ΩΝ». Ο Ιησούς με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατά ανοιχτό κώδικα, όπου διαβάζουμε: «ΕΓΩ ΗΜΙ/ΤΟ ΦΟC/Θ ΚΟC/ΜΟΝ Ο/ΑΚΟΛΘ/ΘΟΝ ΕΜΗ/Θ ΠΕ/ΡΙΠΑΤΟΙ...»¹⁴²³. Φοράει ερυθρό χιτώνα με clavus στον δεξί ώμο και σκούρο γαλάζιο ιμάτιο, που περνά πάνω από τον αριστερό. Όπως στην τοιχογραφία της Θεοτόκου, έτσι και εδώ, το μπλε χρώμα που εμφανίζεται οφείλεται σε επιζωγράφηση.

Στο νοτιότερο διάχωρο του τέμπλου εικονίζεται ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (Ο ΑΓΙΟC ΙΩ Ο ΓΡΟΔΡΟΜΟC), (εικ. 538). Στέκεται όρθιος, μετωπικός, ευλογεί με το δεξί χέρι ενώ με το αριστερό κρατά ανοιχτό ειλητό: «ΜΕΤΑ/ΝΟΗΤΑΙ/ΗΝΓΙΚΕ/ΓΡ ΗΒΑ/CΙΛΗΑ/ΤΟΝ/ΟΝ/Ν/.../·.»¹⁴²⁴. Ανάμεσα στο αριστερό του χέρι και τον κορμό του στηρίζεται σταυροφόρος ράβδος. Φοράει μακριά, σκούρα καφέ μηλωτή και λαδοπράσινο ιμάτιο, που περνά πάνω από τον αριστερό του ώμο. Οι φτερούγες έχουν αποδοθεί με χρώμα καφέ. Κατά τύπους εμφανίζονται αποχρωματίσεις και επιζωγραφήσεις.

Επιμέρους εικονογραφικές παρατηρήσεις

Άκρα Ταπείνωση. Η παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης στην κόγχη της πρόθεσης είναι τυπική και απαντά σε αρκετούς

¹⁴²² Βλ. παραπάνω, υποσημ. 1145.

¹⁴²³ Ιωάννης, κεφ. 20: 12.

¹⁴²⁴ Ματθαίος, κεφ. 4: 17

μεταβυζαντινούς ναούς της Αττικής¹⁴²⁵. Σε σχέση με τις άλλες παραστάσεις που σώζονται σε μνημεία των Αχαρνών (Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα, Άγιος Νικόλαος στο Μετόχι, Αγία Παρασκευή), διαφοροποιείται μονάχα στο ύψος όπου δένονται τα χέρια του Ιησού μπροστά στο σώμα του.

Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού ακολουθούν το σύνηθες εικονογραφικό πρόγραμμα των μικρών μονόχωρων μεταβυζαντινών ναών, στους οποίους η καμάρα συχνά μένει ακόσμητη. Στον νότιο τοίχο δίπλα στο ιερό εικονίζεται ο τιμώμενος άγιος, στην παράσταση του οποίου σώζονται γράμματα (αδιάγνωστα) αφιερωματικής επιγραφής και χρονολόγηση (1741 ή 1791). **Έφιπποι στρατιωτικοί άγιοι.** Η παράσταση του έφιππου Αγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου με τον νεαρό από τη Μυτιλήνη¹⁴²⁶ απαντά και σε άλλους ναούς της Αττικής. Ο Άγιος Δημήτριος όπως φαίνεται ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στην περιοχή των Αχαρνών, αφού εκτός από τις απεικονίσεις του στους ναούς των Αγίων Θεοδώρων, της Αγίας Παρασκευής, του Αγίου Νικολάου στο Λουτρό και του Αγίου Γεωργίου του Βουρδουμπά, υπάρχουν δύο μεταβυζαντινοί ναοί αφιερωμένοι στον Άγιο¹⁴²⁷.

Δέηση. Η Δέηση του τέμπλου έχει όλα τα εικονογραφικά στοιχεία που απαντούν σε πλειάδα ναών της Αττικής κατά τον 18ο αιώνα. Ο τρόπος που εικονογραφούνται τα πρόσωπα της σύνθεσης, ο τρόπος που αποδίδονται οι θρόνοι και η τυποποίηση των επιγραφών¹⁴²⁸ είναι μερικά στοιχεία που απαντούν με πανομοιότυπο τρόπο τόσο σε μνημεία των Αχαρνών, όσο και της Αττικής¹⁴²⁹. Οι περισσότεροι από τους ναούς αυτούς αποδίδονται στο εργαστήριο του Γεωργίου Μάρκου ή των επιγόνων του, οι οποίοι φαίνεται ότι χρησιμοποιούσαν με μικρές παραλλαγές το ίδιο τυποποιημένο εικονογραφικό σχήμα.

Διακοσμητικά θέματα

Η διακοσμητική ζώνη πάνω από την παράσταση του Αγίου Γεωργίου με τους ωειδής σχηματισμούς απομимείται ορθομαρμάρωση και μας

¹⁴²⁵ Βλ. παραπάνω, σελ. 252, υποσημ. 1242-1243.

¹⁴²⁶ Βλ. παραπάνω, σελ. 288, υποσημ. 1357.

¹⁴²⁷ Πρόκειται για τον Άγιο Δημήτριο στη λεωφόρο Αθηνών και τον ερειπωμένο πλέον ναό στο Μονομάτι.

¹⁴²⁸ «Η ΠΑΝΤΩΝ ΕΛΠΙΣ», «Η ΟΞΕΙΑ ΑΝΤΙΛΗΨΙΣ», «Η ΕΛΠΙΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ», «Η ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ», «Ο ΠΑΝΤΩΝ ΚΡΙΤΗΣ», «Ο ΣΩΤΗΡ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ», «Ο ΖΩΟΔΟΤΗΣ».

¹⁴²⁹ Βλ. παραπάνω, σελ. 237, υποσημ. 1200-1202.

θυμίζει αρκετά την αντίστοιχη διακοσμητική ζώνη πάνω από τις τοιχογραφίες των πλευρικών τοίχων στους Αγίους Θεοδώρους (εικ. 238, 241, 246). Παρόμοια διακοσμητικά θέματα με γεωμετρικά σχήματα, που απομιμούνται ορθομαρμάρωση, απαντούν και σε άλλα μνημεία της Αττικής και της περιφέρειάς της, όπως για παράδειγμα στην Αγία Παρασκευή στο Μαρκόπουλο και στο καθολικό της μονής Παναγίας Φανερωμένης στη Σαλαμίνα (εικ. 254, 255).

Το μοτίβο των τεθλασμένων κόκκινων και μαύρων γραμμών ζιγκ-ζαγκ, που διακοσμεί το εσωράχιο του τόξου της Ωραίας Πύλης αλλά και την ποδέα των παραστάσεων των πλευρικών τοίχων είναι θέμα κοινό σε όλη τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου και απαντά σε πολλούς ναούς της Αττικής¹⁴³⁰. Η ποδέα κάτω από το τέμπλο, που απομιμείται παραπέτασμα ή βήλο, απαντά σε υστεροβυζαντινά τοιχογραφικά σύνολα¹⁴³¹ και σε μνημεία της πρώιμης μεταβυζαντινής περιόδου¹⁴³² και υιοθετείται από τους εκπροσώπους και των δύο μεγάλων σχολών του 16ου αιώνα¹⁴³³. Είναι κοινή σε ναούς του 17ου και 18ου αιώνα στην Αττική και τη Βοιωτία και απαντά επίσης στον ναό της Αγίας Παρασκευής στο Μαρκόπουλο¹⁴³⁴, στον Άγιο Αθανάσιο στον Κουβαρά¹⁴³⁵ και στον Άγιο Πέτρο στη Χασιά (εικ. 532), ο διάκοσμος των οποίων εκτελέστηκε από το εργαστήριο του Γεωργίου Μάρκου ή αποδίδεται σε αυτό (Άγιος Πέτρος στη Χασιά).

¹⁴³⁰ Βλ. ενδεικτικά αντίστοιχο διακοσμητικό θέμα στην Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα, στον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι, στον Άγιο Νικόλαο στην Πέτρα της Βαρυμπόμπης, στους Αγίους Θεοδώρους, στον Προφήτη Ηλία στο Κορωπί, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 67, στην Αγία Παρασκευή στο Μαρκόπουλο, Λάζαρη, «Οι τοιχογραφίες του ναού», σελ. 214, και στον Άγιο Πέτρο στη Χασιά (εικ. 301).

¹⁴³¹ Βλ. ενδεικτικά την ποδέα στον δυτικό τοίχο του νάρθηκα στον ναό του Αγίου Νικολάου Ορφανού, Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, σελ. 217, πίν. 115.

¹⁴³² Όπως οι γραπτές ποδέες στον νάρθηκα του καθολικού του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, πίν. σελ. 327 και στον νότιο τοίχο του ιερού, στο παρεκκλήσι του Τιμίου Προδρόμου της μονής Σταυρονικήτα, Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 223.

¹⁴³³ Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 232. Βλ. ενδεικτικά στον νότιο τοίχο του ιερού στον ναό του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα (1619/1620), Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 170, πίν. 100α και σε τοίχο του ιερού στο παρεκκλήσι των Τριών Ιεραρχών της Μονής Βαρλαάμ (1637), Σαμπανίκου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, σελ. 222, εικ. 124.

¹⁴³⁴ Λάζαρη, *όπ. π.*, σελ. 214.

¹⁴³⁵ Μπούρας, *όπ. π.*, εικ. 181.

Τεχνοτροπικά στοιχεία-Χρονολόγηση

Γενικά οι μορφές είναι εύρωστες και έχουν κανονικές αναλογίες. Πιο λεπτοί, μάλλον λόγω του διαθέσιμου χώρου, αποδίδονται ο Χριστός και η Παναγία από την Άκρα Ταπείνωση. Τα κεφάλια είναι ωσειδή, τα μάτια αμυγδαλωτά και οι μύτες λεπτές. Για το σχέδιο χρησιμοποιούνται περιγράμματα με έντονες μαύρες γραμμές. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στο ιμάτιο του μικρού Ιησού από την παράσταση της Παναγίας στο τέμπλο, χρησιμοποιούνται για το περίγραμμα πιο σκούροι τόνοι του βασικού χρώματος της επιφάνειας. Σε λίγες περιπτώσεις, όπως στη χλαμύδα του Αγίου Γεωργίου, το εξωτερικό περίγραμμα αφομοιώνεται πλήρως στην ζωγραφική επιφάνεια.

Η πτυχολογία αποδίδεται με τον συνήθη τρόπο, δηλαδή με τη χρήση μαύρων γραμμών¹⁴³⁶, παράλληλα με τονικές διαβαθμίσεις του βασικού χρώματος του ενδύματος, όμως αρκετά συχνά παρακολουθεί σε ικανό βαθμό τις κινήσεις του σώματος. Για παράδειγμα και τα δύο πόδια της Παναγίας του τέμπλου διαγράφονται ξεκάθαρα κάτω από τον χιτώνα, ενώ η χλαμύδα του Αγίου Γεωργίου κυματίζει πίσω του με αρκετά φυσικό τρόπο και παράλληλα αγκαλιάζει το υψωμένο αριστερό χέρι του αγίου. Αντίθετα, στις μορφές του Χριστού και του Προδρόμου η πτυχολογία είναι τυποποιημένη, γραμμική, διακοσμητική, παρουσιάζοντας εμφανείς ομοιότητες με αντίστοιχες παραστάσεις σε άλλους ναούς της Αττικής. Χαρακτηριστικές είναι οι κυματοειδείς πτυχώσεις που σχηματίζονται στο ιμάτιο χαμηλά, στο σημείο ένωσης των ποδιών και στο σημείο πάνω από το αριστερό τμήμα του στήθους¹⁴³⁷. Και στη μορφή της Παναγίας η χαρακτηριστική αναδίπλωση του μαφορίου κάτω από το δεξί της χέρι είναι κοινή σε πολλούς ναούς της Αττικής¹⁴³⁸. Η παράσταση του Προδρόμου

¹⁴³⁶ Εξαίρεση αποτελεί το περίζωμα του Χριστού της Άκρας Ταπείνωσης, όπου οι πτυχές αποδίδονται με γραμμές χρώματος πορτοκαλί.

¹⁴³⁷ Όμοιες απαντούν στον Χριστό από τη Δέηση (:) στο νότιο τοίχο του ναού των Αγίων Πάντων (εικ. 374), στον Ζωοδότη στο τέμπλο της Αγίας Παρασκευής (εικ. 336 Α) και στον Άγιο Αθανάσιο στον Κουβαρά (εικ. 537), Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 180, και αλλού.

¹⁴³⁸ Βλ. για παράδειγμα την Παναγία στο τέμπλο στους Αγίους Ασωμάτους (εικ. 535) και τον Προφήτη Ηλία στο Κορωπί, στον Άγιο Αθανάσιο στον Κουβαρά, Μπούρας, *όπ. π.*, εικ. 16, 68, 181, στην Αγία Παρασκευή (εικ. 336 Β) και αλλού, βλ. και (εικ. 344).

μπορούμε να πούμε ότι αποδίδεται με τον τυποποιημένο για την περίοδο και περιοχή τρόπο¹⁴³⁹.

Δεν μπορούν να γίνουν πολλές παρατηρήσεις σχετικά με το πλάσιμο των γυμνών μερών, καθώς οι τοιχογραφίες φέρουν πολλές επιζωγραφήσεις, με αποτέλεσμα να έχει αλλοιωθεί το αισθητικό αποτέλεσμα. Ωστόσο με επιφύλαξη μπορούμε να παρατηρήσουμε ένα αρκετά ελεύθερο ζωγραφικό πλάσιμο, όπου ο σκούρος καστανός προπλασμός ανοίγει προοδευτικά με ομαλές διαβαθμίσεις του χρώματος. Στο πρόσωπο του Χριστού, που διατηρείται καλύτερα από τα υπόλοιπα (εικ. 539), με λεπτές λευκές γραμμές αποδίδονται οι ρυτίδες του μετώπου και οριοθετούνται οι δακρυικοί ασκοί. Η κόμη και η γενειάδα είναι τυπικές, σχηματοποιημένες και αποδίδονται χωρίς πολλή λεπτομέρεια.

Στις επιγραφές, που ταυτίζουν τις μορφές στο τέμπλο και τον Άγιο Γεώργιο στον κυρίως ναό, βρίσκουμε πολλές ομοιότητες στον γραφικό χαρακτήρα με τις επιγραφές στην Αγία Παρασκευή στο Μαρκόπουλο και την Αγία Παρασκευή στο Μενίδι, με πανομοιότυπη απόδοση γραμμάτων όπως το Α (Α)¹⁴⁴⁰ και το Μ (Μ).

Θεωρούμε ότι τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου μας οδηγούν στο να συσχετίσουμε τη διακόσμησή του με την καλλιτεχνική παραγωγή της σχολής του Γεωργίου Μάρκου. Η επιγραφή στην παράσταση του Αγίου Γεωργίου (1791 ή 1741) θα μπορούσε να αποτελέσει μια σημαντική σταθερά για την χρονολόγηση τους στο α' ή β' μισό του 18ου αιώνα. Κάτι τέτοιο όμως δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με την παρούσα κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών.

B1. Ζωοδόχος Πηγή (Παναγίτσα) στη Βαρυμπόμπη

(εικ. 540-551)

Θέση: 2,2 χλμ. ανατολικά του Αγίου Νικολάου (Πέτρα Βαρυμπόμπης). Δυτικά της οδού Τύμβου Σοφοκλή, σε μικρό ύψωμα (εικ. 540) στη θέση Μεγάλη Βρύση.

¹⁴³⁹ Βλ. για παράδειγμα την αντίστοιχη παράσταση στον Άγιο Αθανάσιο στον Κουβαρά, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 180.

¹⁴⁴⁰ Βλ. παραπάνω, σελ. 258, υποσημ. 1274-1275.

Βιβλιογραφία: Milchhöfer, *Erläuternder*, Heft VII-VIII, σελ. 6, Lölling, «Ανασκαφαί και ευρήματα εν Δεκελεία», σελ 159, Αρβανιτοπούλου, *Δεκέλεια*, σελ. 29 κ. εξ, εικ. 11, Πρ. Σοφία-πρ. Ειρήνη-Αρβανιτοπούλου, *Οστρακα εκ Δεκελείας*, σελ. 19-20, εικ. 27-28, Πετροπουλάκου-Πεντάζος, *Οικιστικά στοιχεία*, σελ. 207, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 73-74, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 355, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 176, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 588-590, 724, εικ. 511, Πάλλης, «Τοπογραφικά», σελ. 113.

Χάρτης: Kaupert, *Attika*, Bl. XX (Tatoi): Kap.[elle], (εικ. 6), Münter, *Das grab des Sophocles* (παρένθετο τοπογραφικό σχέδιο): Τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, (εικ. 541).

Χρονολόγηση: Μεταβυζαντινός (Πάλλης).

Ο ναός της Ζωοδόχου Πηγῆς, περισσότερο γνωστός ως Παναγίτσα, βρίσκεται στην τοποθεσία Μεγάλη Βρύση (Megalivrisi)¹⁴⁴¹. Στον χάρτη του Kaupert¹⁴⁴² σημειώνεται η ύπαρξη ερειπωμένων οικιών. Διάσπαρτα αρχαία λείψανα μαρτυρούν ότι προϋπήρχε αρχαίος οικισμός¹⁴⁴³. Η τοποθεσία βρίσκεται ΝΑ της Πέτρας και ΝΔ του Παλαιόκαστρου¹⁴⁴⁴ (εικ. 541). Είναι περισσότερο γνωστή λόγω της αποκάλυψης του επονομαζόμενου «τύμβου του Σοφοκλή». Ο τύμβος ή «ήριον», γνωστός ως ο τύμβος της Καμβέζας¹⁴⁴⁵, ανασκάφηκε από τον L. Münter, τον πρώτο διευθυντή του βασιλικού κτήματος του Τατοΐου¹⁴⁴⁶. Ο ίδιος ανεπιφύλακτα απέδωσε το ταφικό μνημείο στον μεγάλο τραγικό ποιητή, χωρίς όμως αδιάσειστες αποδείξεις¹⁴⁴⁷. Ανεξάρτητα από τον αν είχε ταφεί εκεί ο Σοφοκλής ή όχι, η περιοχή από τα τέλη του 19ου αιώνα έγινε ευρύτερα γνωστή. Ο Η.

¹⁴⁴¹ Όπως σημειώνεται το τοπωνύμιο στο φύλλο XX (Tatoi) του χάρτη του Kaupert.

¹⁴⁴² Kaupert, *Attika*, Bl. XX (Tatoi), «verfallene häuser», (εικ. 6).

¹⁴⁴³ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 176.

¹⁴⁴⁴ Βλ. σχετικά, Αρβανιτοπούλου, *Δεκέλεια*, σελ. 13 κ. εξ, εικ. 4-7, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 361-362.

¹⁴⁴⁵ Kaupert, *όπ. π.*, Bl. XX (Tatoi): Kambesa, Πλάτωνος, *όπ. π.*, σελ. 354.

¹⁴⁴⁶ Lölling, «Ανασκαφαί και ευρήματα εν Δεκελεία», σελ. 159, Münter, *Das grab des Sophocles*, Αρβανιτοπούλου, *όπ. π.*, σελ. 29 κ. εξ., Πρ. Σοφία-πρ. Ειρήνη-Αρβανιτοπούλου, *Οστρακα εκ Δεκελείας*, σελ. 17 κ. εξ., Πλάτωνος, *όπ. π.*, σελ. 354-356, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 588 κ. εξ.

¹⁴⁴⁷ Οι διαφορετικές απόψεις σχετικά με την ορθή απόδοση του τύμβου στον Σοφοκλή ή όχι, παρατίθενται από την Πλάτωνος, *όπ. π.*, σελ. 354-355 και τη Στριφτού, *όπ. π.*, τόμ. Β', σελ. 588-591.

Lölling¹⁴⁴⁸, αναφερόμενος στον τύμβο, μας πληροφορεί ότι κοντά υπήρχε εκκλησία που ανακαινιζόταν χωρίς να δίνει κάποια άλλη πληροφορία.

Από την περιοχή προέρχονται ευρήματα, όπως όστρακα λευκών ληκύθων και μελαμβαφών κλασικών αγγείων, αποθηκευτικός σιρός¹⁴⁴⁹ και κεραμίδες βυζαντινών χρόνων¹⁴⁵⁰. Πλήθος ευρημάτων μυκηναϊκής, γεωμετρικής και κλασικής περιόδου, προέρχεται από μικρό λόφο βόρεια του ναού¹⁴⁵¹ και επιβεβαιώνουν την χρήση της θέσης ως νεκροταφείου¹⁴⁵². Περίπου 150 μ. ΒΑ της Ζωοδόχου Πηγής εντοπίστηκαν τα ερείπια ρωμαϊκού λουτρού¹⁴⁵³. Οι βασιλόπαιδες Σοφία και Ειρήνη¹⁴⁵⁴ εντόπισαν παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως έναν λεπτό αράβδωτο κίονα, προ της εισόδου του ναού της Ζωοδόχου Πηγής, πάνω στον οποίο υπήρχε πλάκα «έν εΐδει τραπέζης», άλλους κίονες ασβεστοχρισμένους μπροστά από το ιερό, όπως και έναν ακόμα σε χωράφι κοντά στην εκκλησία. Ακόμα αναφέρουν σπονδύλους κίωνων και τετράγωνους λίθους με τόρμους, εντοιχισμένους σε διάφορα σημεία του ναού. Σημειώνουν ότι η Ζωοδόχος Πηγή ανακαινίστηκε το 1899 από την οικογένεια του Γ. Βούλγαρη, όπως και την ύπαρξη φορητών εικόνων εντός του ναού, που έφεραν σχετικές επιγραφές. Τέλος, στα ερείπια γύρω από την εκκλησία ο L. Münter βρήκε μαρμάρινη επιτύμβια στήλη¹⁴⁵⁵.

Τυπολογικά στοιχεία

Είναι ναός μονόχωρος ξυλόστεγος¹⁴⁵⁶ με τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα ιερού (εικ. 542-548) και διαστάσεις 7,15μ. Χ 4,40μ. Η κόγχη της πρόθεσης φέρει ελλειπτικό τόξο και διανοίγεται στον βόρειο τοίχο του ιερού. Έχει

¹⁴⁴⁸ Lölling, «Ανασκαφαί και ευρήματα εν Δεκελεία», σελ. 159, «πλησίον τῆς ἀνακαινιζομένης ἐκκλησίας».

¹⁴⁴⁹ Εντοπίστηκαν ογκόλιθοι και σιρός, που σύμφωνα με τις βασιλόπαιδες και τη Θ. Αρβανιτοπούλου, ανήκαν σε κτήριο βυζαντινών χρόνων, (Πρ. Σοφία-πρ. Ειρήνη-Αρβανιτοπούλου, *Όστρακα εκ Δεκελείας*, σελ. 18-19). Σε αυτοψία της η Πλάτωνος, (*Αχαρναί*, σελ. 355), σε αγρούς γύρω από τον ναό, κυρίως προς τα ΝΔ, εντόπισε ίχνη αρχαίων τοίχων και αποθηκευτικών σιρών.

¹⁴⁵⁰ Πλάτωνος, *όπ. π.*, σελ. 355. Δεν δίδονται περισσότερες πληροφορίες.

¹⁴⁵¹ Πρ. Σοφία-πρ. Ειρήνη-Αρβανιτοπούλου, *όπ. π.*, σελ. 20-53.

¹⁴⁵² Πλάτωνος, *όπ. π.*, σελ. 355.

¹⁴⁵³ Πρ. Σοφία-πρ. Ειρήνη-Αρβανιτοπούλου, *όπ. π.*, σελ. 53-54.

¹⁴⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 19-20, εικ. 28.

¹⁴⁵⁵ IG II² 7668.

¹⁴⁵⁶ Στην παλαιότερη βιβλιογραφία δεν γίνεται λόγος για τον αρχιτεκτονικό του τύπο. Ωστόσο ο Δ. Γιώτας, (*Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 73), κάνει λόγο για καμαροσκέπαστη βασιλική.

προεξέχουσα λίθινη βάση. Η κόγχη του διακονικού είναι τετραγωνικής διατομής και διανοίγεται στον νότιο τοίχο του ιερού. Η κόγχη του ιερού βήματος διατρύπεται από στενό άνοιγμα του τύπου της φωτιστικής θυρίδας. Ο κυρίως ναός φωτίζεται μέσω του μοναδικού παραθύρου που βρίσκεται στον νότιο τοίχο. Όπως φαίνεται από την παλαιότερη φωτογραφία της Αρβανιτοπούλου (εικ. 542) το σημερινό παράθυρο έχει διευρυνθεί σε κάποια μεταγενέστερη φάση ανακαίνισης του ναού.

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Όλες οι επιφάνειες εσωτερικά και εξωτερικά είναι επιχρισμένες, συνεπώς δεν διακρίνεται η τοιχοποιία του μνημείου. Ο ναός έχει υποστεί τουλάχιστον τρεις ανακαινίσεις κατά τους νεότερους χρόνους¹⁴⁵⁷. Στην τελευταία από αυτές πιθανόν να πραγματοποιήθηκε η ανακεράμωση της στέγης και προστέθηκε το μικρό ξύλινο υπόστεγο, πάνω από την είσοδο στα δυτικά. Στην ίδια φάση θα πρέπει να τοποθετηθεί και το γείσο (εικ. 543, 544) πάνω από τη θύρα και κάτω από το προσκυνητάρι. Περιμετρικά, εκτός από τον βόρειο τοίχο¹⁴⁵⁸ υπάρχει κτιστό, επιχρισμένο πεζούλι (εικ. 543-545). Χαμηλότερα τοιχία υπάρχουν κατά μήκος του ανατολικού τοίχου, όπως και της ΝΑ πλευράς της αψίδας του ιερού. Η ανατολική πλευρά του ιερού πατά σε χαμηλό κρηπίδωμα (εικ. 545). Στο πεζούλι του δυτικού τοίχου εντοπίζονται εντοιχισμένα παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη. Στο νότιο τμήμα του διακρίνονται δύο σπόνδυλοι κίωνων (543). Στη βορειοδυτική γωνία, στο σημείο που ξεκινούσε το πεζούλι του βόρειου τοίχου, φαίνεται τετράγωνος λίθος με τόρμο (εικ. 544).

Στην παλαιότερη φωτογραφία που παραθέτει η Θ. Αρβανιτοπούλου (εικ. 542), προ της εισόδου στα δυτικά διακρίνεται αράβδωτος κίονας, με ακουμπισμένη πάνω του λίθινη πλάκα¹⁴⁵⁹, όπως και έτερος κίονας σε μικρή απόσταση από τη νότια πλευρά. Σήμερα, παραμένει στην ίδια περίπου θέση ο κίονας μπροστά από την είσοδο, χωρίς την πλάκα. Αντίστοιχος λεπτός κίονας υπάρχει λίγα μέτρα ανατολικότερα από την κόγχη του ιερού (εικ. 549). Η θύρα εισόδου είναι ορθογωνική. Ίσως το ευθύγραμμο ανώφλι

¹⁴⁵⁷ Στον μαρμάρινο σταυρό, στην κορυφή της δυτικής όψης, αναγράφεται: «Δωρεά Νικολάου Τσαμάλη».

¹⁴⁵⁸ Κτιστό πεζούλι υπήρχε και στον βόρειο τοίχο, το οποίο σε νεότερους χρόνους καθαιρέθηκε.

¹⁴⁵⁹ Βλ. παραπάνω, σελ. 315, υποσημ. 1454.

να ενισχυόταν με οριζόντιες ξύλινες δοκούς¹⁴⁶⁰, οι οποίες σήμερα είτε δεν υπάρχουν είτε καλύπτονται από τα επιχρίσματα. Πάνω από την είσοδο υπάρχει ορθογωνική κόγχη που λειτουργούσε ως προσκυνητάρι. Στο ανώτερο τμήμα της εντοιχίστηκε αρκετά μεγάλη λίθινη πλάκα. Πάνω από την πλάκα ακολουθεί κυλινδρικό αρχιτεκτονικό μέλος, στην κορυφή του οποίου πακτώνεται μαρμάρινος σταυρός. Πιθανόν η διαμόρφωση αυτή να οφείλεται σε κάποια από τις μεταγενέστερες επεμβάσεις που δέχτηκε το μνημείο. Στο παράθυρο της κόγχης του ιερού εξωτερικά, έχουν τοποθετηθεί σε μεταγενέστερους χρόνους δύο κεραμίδες, ως υπόστεγο (εικ. 545). Οι τρεις πλευρές της αψίδας επιστέφονται από ευθύγραμμο, επιχρισμένο γείσο, που συνεχίζεται στο βόρειο και νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου. Το παράθυρο του νότιου τοίχου φέρει εσωτερικά εγκάρσια ενισχυτική ξύλινη δοκό (εικ. 550). Στην παλαιότερη φωτογραφία του ναού (εικ. 542) φαίνεται αμυδρά μια διαμόρφωση κάτω από το παράθυρο. Ίσως υπήρχε ορθογωνική κόγχη, που χτίστηκε σε νεότερη επέμβαση.

Στο εσωτερικό το δάπεδο του ιερού είναι στρωμένο με νεότερα κεραμικά πλακάκια και του κυρίως ναού με πλάκες τύπου Καρύστου. Στη συμβολή του ανατολικού και του νότιου τοίχου του ιερού υπάρχει κτιστή ημικυλινδρική διαμόρφωση, που εξυπηρετεί λειτουργικές ανάγκες (548 Β). Στο βόρειο τμήμα του δυτικού τοίχου διανοίγεται ορθογωνικό κογχάριο. Έτερο κογχάριο διανοίγεται στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου. Κατά μήκος του βόρειου και νότιου τοίχου διαμορφώθηκαν σε νεότερους χρόνους γύψινα πλαίσια, εντός των οποίων έχουν τοποθετηθεί φορητές εικόνες. Διακρίνεται πλήρως η ξύλινη στέγαση, που πιθανόν είναι μερικώς ανακατασκευασμένη (εικ. 547). Αυτή συνίσταται σε έναν διαμήκη κορμό, που χρησιμοποιείται ως κορυφοτεγίδα, σε λεπτές τεγίδες, κάποιες εκ των οποίων είναι ορατές καθώς προεξέχουν στη δυτική όψη, σε ένα ζευκτό, ακριβώς πάνω από το τέμπλο, σε αμείβοντες και διαμήκη πέταυρα. Κατά καιρούς η εποροφία βάφεται με λευκό χρώμα¹⁴⁶¹. Το ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό, μέσω κτιστού δίθυρου τέμπλου. Και οι δύο θύρες έχουν ημικυκλικό τόξο. Η Ωραία Πύλη διακοσμείται με νεότερο γύψινο πλαίσιο. Στους τοίχους του τέμπλου έχουν διαμορφωθεί σε νεότερους χρόνους

¹⁴⁶⁰ Στην εικ. 542 διακρίνεται μία ξύλινη δοκός στο ανώφλι της θύρας.

¹⁴⁶¹ Στην πρώτη επίσκεψή μου στον ναό η εποροφία δεν έφερε χρώμα. Μετά από 2 περίπου έτη ήταν βαμμένη με λευκό χρώμα.

ξύλινα ανοιγόμενα πλαίσια με τζάμι, όπου τοποθετούνται φορητές εικόνες. Με γύψο έχει συμπληρωθεί και το ανώτερο τμήμα του τέμπλου.

Η ανέγερση του ναού θα πρέπει να τοποθετηθεί στους όψιμους χρόνους της Τουρκοκρατίας.

B1. Άγιος Νικόλαος στο Μετόχι

(εικ. 552-599)

Θέση: 2,4 χλμ. βόρεια της Ζωοδόχου Πηγής στον Γκατζανά. Στην περιοχή Μετόχι, νότια της οδού Πάρνηθος (εικ. 552).

Βιβλιογραφία: Leake, *Demi*, σελ. 38-39, ο ίδιος, *Travels in Northern Greece II*, σελ. 417-419, Κουμανούδης, *ΑΕΕ*, σελ. 51, αρ. 352, Milchhöfer, «Antikenbericht» (1888), σελ. 341, Καμπούρογλου, *Ιστορία*, τόμ. Α', σελ. 392, τόμ. Β', σελ. 236-238, ο ίδιος, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 358, Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 207-208, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 69, Koder-Hild, *Hellas und Thessalia*, σελ. 142, Ρος, *Αναμνήσεις*, σελ. 259, Καλογράφης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 93, εικ. 77, Γιώτας, *Παλιά μοναστήρια*, σελ. 19-65, ο ίδιος, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 25-28, 93-94 [Αικ. Παντελίδου], Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 197, 274, Νέζης-Γιώτας, *Πάρνηθα*, σελ. 95, 203, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 169-170, εικ. 72, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 717-720, εικ. 503-507, Πάλλης, «Τοπογραφικά», σελ. 113.

Χάρτης: Leake, *Demi*: A. Nikola, (εικ. 14), Kaupert, *Attika*, Bl. XX (Tatoi): Metochi, Verf. Kloster. Nikolaos, (εικ. 6).

Χρονολόγηση: 17ος αιώνας (Ορλάνδος), 18ος αιώνας (Παντελίδου), 17ος-18ος αιώνας (Πάλλης).

Ο ναός του Αγίου Νικολάου και ο γειτονικός του Προφήτη Ηλία βρίσκονται εντός της δασικής έκτασης της Πάρνηθας, στην τοποθεσία που ακόμα και σήμερα ονομάζεται «Μετόχι». Έχει 2 περίπου χλμ. (N-NΔ) απόσταση από τη μονή της Αγίας Τριάδας, στην οποία ανήκε. Δυτικότερα από τον Άγιο Νικόλαο και περίπου 80 μ. ψηλότερα από το Μετόχι, εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα του αρχαίου φρουρίου «Λειψύδριου»¹⁴⁶². Ο

¹⁴⁶² Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 364-365, εικ. 167, έγχρ. εικ. 87. Το φρούριο είχε ήδη τοποθετήσει στον χώρο ο Leake, *Demi*, σελ. 39, και το συμπεριέλαβε στον χάρτη του (εικ. 14).

χώρος θεωρείται ως το κέντρο του αρχαίου δήμου Παιονιδών¹⁴⁶³. Από το σημείο υπάρχει εξαιρετική θέα προς ένα μεγάλο μέρος της πεδιάδας μέχρι και τη θάλασσα του Σαρωνικού¹⁴⁶⁴. Σήμερα ο επισκέπτης φτάνει στον ναό μέσω της οδού Πάρνηθος. Από τον ναό του Προφήτη Ηλία, που βρίσκεται δίπλα στην οδό, ένα μονοπάτι οδηγεί σε χαμηλότερο επίπεδο, όπου εντοπίζεται ο ναός του Αγίου Νικολάου και κατάλοιπα της διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου κατά το διάστημα λειτουργίας της μονής. Διατηρούνται λίθινα αναλήμματα, που διαμόρφωναν πλατώματα με καλλιεργήσιμη γη, μία πηγή νερού και γέρικά ελαιόδεντρα¹⁴⁶⁵. Το 1984 το Δασαρχείο Πάρνηθας διαμόρφωσε χώρους αναψυχής ¹⁴⁶⁶ (βρύσες, καθιστικά, παιδικές χαρές κλπ.), μετά από άδεια της μονής Πετράκη όπου ανήκει η περίπου 930 στρ. έκταση, προς εξυπηρέτηση του μεγάλου αριθμού επισκεπτών.

Όπως αναφέρεται στο σουλτανικό φιρμάνι¹⁴⁶⁷, το οποίο επικυρώθηκε και από πατριαρχικό σιγίλιο¹⁴⁶⁸ με το οποίο το μοναστήρι της Αγίας Τριάδος στην Πάρνηθα και το μετόχι της προσαρτήθηκαν στην Ιερά Μονή Ασωμάτων Πετράκη (1796)¹⁴⁶⁹, η σημερινή περιοχή Μετόχι ήταν γνωστή και ως «Μπαμπανί Γερεδοκάρ» ¹⁴⁷⁰. Είναι πολύ πιθανόν ότι το Μετόχι αποτελούσε τον χώρο, όπου διέμεναν το περισσότερο καιρό οι μοναχοί της Αγίας Τριάδος, λόγω του σαφώς ηπιότερου κλίματος σε σχέση με την ορεινή θέση του μοναστηριού¹⁴⁷¹. Είναι ενδεικτικό ότι ο Leake, κατά τη διάρκεια της φιλοξενίας του στον ναό του Αγίου Νικολάου, συνάντησε πολυτέλειες που δεν είχε συναντήσει κατά την περιήγησή του στη Θεσσαλία και τη Βοιωτία¹⁴⁷². Από τον ίδιο πληροφορούμαστε ότι ο Άγιος Νικόλαος πανηγύριζε τον Μάιο, οπότε και δεχόταν αρκετούς επισκέπτες από την πόλη ¹⁴⁷³. Τα παραπάνω στοιχεία, όπως και η κατάλληλη

¹⁴⁶³ Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 364 και υποσημειώσεις.

¹⁴⁶⁴ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 169.

¹⁴⁶⁵ Στο ίδιο, σελ. 169.

¹⁴⁶⁶ Γιώτας, *Παλιά μοναστήρια*, σελ. 36.

¹⁴⁶⁷ Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 369-371.

¹⁴⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 355-360.

¹⁴⁶⁹ Η πληροφορία του Γκίρα, (*Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 69), ότι ο Άγιος Νικόλαος ανήκε στη μονή Κλειστών δεν επιβεβαιώνεται από κάποιο στοιχείο.

¹⁴⁷⁰ Καμπούρογλου, *όπ. π.*, τόμ. Α', σελ. 369.

¹⁴⁷¹ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 165.

¹⁴⁷² Leake, *Travels in Northern Greece II*, σελ. 418. Αναφέρεται στο κελί που διέμεινε, το οποίο διέθετε οροφή, δάπεδο και τζάκι.

¹⁴⁷³ Στο ίδιο, σελ. 418.

διαμόρφωση του χώρου για καλλιέργεια της γης, συνηγορούν στο ότι το Μετόχι αποτελούσε τον κεντρικό πυρήνα ζωής και δράσης των πατέρων του μοναστικού συγκροτήματος της Αγίας Τριάδας. Τόσο η Αγία Τριάδα, όσο και το μετόχι της κατά την Επανάσταση υπέστησαν καταστροφές¹⁴⁷⁴.

Σήμερα το μνημείο είναι ερειπωμένο. Ο νότιος τοίχος και η καμάρα του κατέρρευσαν με τον σεισμό του 1999. Μετά την καταστροφή έγινε περιουλλογή των σπαραγμάτων των τοιχογραφιών και των μελών του λίθινου τέμπλου από την 1η ΕΒΑ και τη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων¹⁴⁷⁵. Στη συνέχεια ο ναός υποστυλώθηκε με επίβλεψη του αρχιτέκτονα της 1ης ΕΒΑ Μ. Σταυρινού. Έχει εγκριθεί η κατασκευή στεγάστρου και περίφραξης¹⁴⁷⁶, η οποία όμως μέχρι σήμερα δεν έχει υλοποιηθεί και έτσι το μνημείο είναι εκτεθειμένο στις καιρικές συνθήκες και σε διάφορους κινδύνους (άγρια ζώα, αρχαιοκαπηλία;).

Τυπολογικά στοιχεία

Ο ναός ήταν μονόχωρος καμαροσκέπαστος με τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα ιερού (εικ. 553-564) και διαστάσεις: 3,80μ. Χ 9,30μ. περίπου. Η ημικυλινδρική κόγχη της πρόθεσης εγγράφεται στον ανατολικό τοίχο. Στον ημικύλινδρο της αψίδας διανοίγεται στενό λίθινο παράθυρο του τύπου της φωτιστικής θυρίδας, το οποίο διευρύνεται στο εσωτερικό. Στον ανατολικό τοίχο, πάνω από τη στέγαση της αψίδας υπάρχει ένα ακόμα στενό άνοιγμα, που βοηθούσε στον φωτισμό του ναού. Στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου υπάρχει ορθογωνικό παράθυρο, σήμερα φραγμένο με λίθους, που πιθανόν διανοίχτηκε ή διευρύνθηκε σε μεταγενέστερους χρόνους.

Στο μέσον περίπου της καμάρας υπήρχε ενισχυτικό τόξο (εικ. 559, 560) (σφενδόνιο)¹⁴⁷⁷. Δυτικά του κυρίως ναού προστέθηκε αργότερα ξυλόστεγος νάρθηκας, από τον οποίο σήμερα¹⁴⁷⁸ σώζεται μονάχα η θεμελίωση και ο βόρειος τοίχος σε χαμηλό ύψος (εικ. 565). Κάποια στιγμή η

¹⁴⁷⁴ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 167. Ο Δ. Γιώτας, (*Παλιά μοναστήρια*, σελ. 30), θεωρεί σίγουρο ότι οι Τούρκοι με την κάθοδο του Ομέρ Βρυώνη το 1821 έκαψαν και τα δύο μοναστήρια (Αγ. Τριάδα και Αγ. Νικόλαο).

¹⁴⁷⁵ Φυλάσσονται στο Βυζαντινό Μουσείο.

¹⁴⁷⁶ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, [Αικ. Παντελίδου], σελ. 94.

¹⁴⁷⁷ Ορλάνδος, *Ευρετήριον*, σελ. 208.

¹⁴⁷⁸ Ο Αν. Ορλάνδος (1933) τον αναφέρει. Στην φωτογραφία του 1979, (εικ. 554), φαίνεται ότι έχει ήδη καθαιρεθεί.

δυτική είσοδος σταμάτησε να χρησιμοποιείται, τοιχίστηκε και διανοίχθηκε άλλη είσοδος στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου (εικ. 553, 556). Ο ανατολικός τοίχος στα άκρα του ενισχυόταν με αντηρίδες. Στα βόρεια του ναού σώζεται σήμερα τμήμα περιβόλου με αντηρίδες (εικ. 566).

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Οι επιφάνειες του ναού εξωτερικά και εσωτερικά ήταν επιχρισμένες. Η κατάρρευση της καμάρας και του νότιου τοίχου είχε ως αποτέλεσμα και τη μερική κατάρρευση των επιχρισμάτων, ώστε να διακρίνεται πλέον η τοιχοποιία. Γίνεται χρήση αργών ή αδρά λαξευμένων λίθων μέτριου μεγέθους. Στις γωνίες χρησιμοποιούνται μεγαλύτεροι επεξεργασμένοι λίθοι. Στην τρίπλευρη αψίδα του ιερού υπάρχει λίθινο κρηπίδωμα, για να αντιμετωπιστεί η κλίση του εδάφους (εικ. 555). Για τον ίδιο λόγο προστέθηκαν οι αντηρίδες, που ενίσχυαν τη στατικότητα του μνημείου. Πάνω από το παράθυρο της αψίδας, όπου έχει καταπέσει αρκετά μεγάλο τμήμα του επιχρίσματος (εικ. 557), διακρίνονται σειρές πλίνθων στους οριζόντιους αρμούς. Πλίνθοι στους οριζόντιους και τους κάθετους αρμούς υπάρχουν και στον ανατολικό τοίχο. Το παράθυρο του ανατολικού τοίχου, σχηματίζεται με την χρήση μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών (εικ. 558). Ακανόνιστη χρήση κεραμίδων εντοπίζεται στον βόρειο τοίχο αλλά και διπλή ζώνη πλίνθων (εικ. 563) στο ανώτερο τμήμα, πάνω από το παράθυρο το οποίο φέρει νεότερο μεταλλικό πλαίσιο. Στον δυτικό τοίχο διακρίνεται παρόμοια τοιχοποιία, με χρήση κεραμίδων στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς αλλά και στρώσεις πλίνθων που εξομαλύνουν την καμπύλη του ξύλινου δοκαριού (εικ. 564).

Ενδιαφέρουσα είναι η διαμόρφωση της πρόσοψης του ναού στα δυτικά. Διανοίγεται ορθογωνική θύρα εισόδου (πλέον έχει τοιχιστεί), με τη χρήση μεγάλης ξύλινης δοκού ως υπέρθυρου, που επιστέφεται από σειρά πλίνθων και κεραμίδων. Πάνω από το ξύλινο υπέρθυρο έχουν εντοιχιστεί μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση, τα οποία σήμερα είναι ασβεστωμένα. Στο βόρειο άκρο υπάρχει τμήμα ευθύγραμμου γείσου, κοσμήτη ή περιθύρου (εικ. 567), που διακοσμείται με το σύνθημα για τον 12ο αιώνα πλέγμα τριμερών ταινιών που συναντώνται κατά οξεία γωνία (pointed guilloche) ¹⁴⁷⁹. Ακολουθεί τμήμα επιστυλίου τοποθετημένο

¹⁴⁷⁹ Πρβ. Μπούρας, «Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών», σελ. 49, Δ. 247, εικ. 16, σελ. 62, Δ. 453, εικ. 47.

ανάποδα. Στη βάση του, που είναι αρκετά αποσπασμένη, πιθανόν υπήρχε ζώνη με αστράγαλο. Η επιφάνειά του διακοσμείται από επτάφυλλα ανθέμια, που φέρουν φύλλα με κεντρική εγκοπή, εναλλάξ με υδροχαρή φύλλα. Θα μπορούσε να τοποθετηθεί στον 5ο αιώνα¹⁴⁸⁰. Μεσολαβεί ένα κενό, όπου υπήρχε και άλλο αρχιτεκτονικό μέλος, όπως φαίνεται στην εικ. 554. Στο νότιο τμήμα έχει εντοιχιστεί κορινθιάζον πεσσόκρανο (εικ. 568). Στην κάτω ζώνη φέρει φύλλα άκανθας με οπές από τρυπάνι. Στην άνω ζώνη φέρει υδροχαρή φύλλα (καλάμου) σε χαμηλό ανάγλυφο, που καταλήγουν κάτω από τον άβακα. Το μέλος τοποθετείται επίσης στον 5ο αιώνα¹⁴⁸¹. Ακολουθεί παλαιοχριστιανικό τμήμα επιστυλίου, που είναι ορατό κατά το ήμισυ, καθώς το υπόλοιπο καλύπτεται από τις δοκούς της υποστύλωσης. Στην κάτω ζώνη διακρίνεται λεσβίο κυμάτιο. Στην πάνω ζώνη υπάρχει επίσης λεσβίο κυμάτιο και ακολουθεί αστράγαλος. Η κύρια επιφάνεια διακοσμείται από επάλληλα επτάφυλλα ανθέμια με εγκοπή στα φύλλα τους και σπείρες στη βάση τους¹⁴⁸².

Από πάνω, υπάρχει τοξωτή κόγχη, στην οποία σώζεται σπάραγμα τοιχογραφίας¹⁴⁸³ (εικ. 569). Όπως φαίνεται πιο καθαρά στην παλαιότερη (1979) φωτογραφία (εικ. 554), η κόγχη διαμορφώνεται με τη χρήση λίθινων τμημάτων (παραστάδες, τόξο). Ακόμα ψηλότερα υπάρχει στενό άνοιγμα παραθύρου, του τύπου της φωτιστικής θυρίδας, που διευρύνεται στο εσωτερικό και επιστέφεται από μικρό, ευθύγραμμο τμήμα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους (επίθημα;) (εικ. 564). Στο σημείο έχει εντοιχιστεί μαρμάρινος οκταγωνικός κιονίσκος με βάση (εικ. 570). Λόγω της υποστύλωσης δεν διακρίνεται αν φέρει και κιονόκρανο. Δεξιότερα υπάρχει κοιλότητα, που άλλοτε έφερε πινάκιο¹⁴⁸⁴.

Το δάπεδο του ναού ήταν στρωμένο με τετράγωνες πήλινες πλάκες (εικ. 571) και spolia¹⁴⁸⁵. Από το δάπεδο προέρχεται μια μαρμάρινη επιτύμβια

¹⁴⁸⁰ Σειρά από παλαιοχριστιανικά επιστύλια του Βυζαντινού Μουσείου έχουν παρόμοια διάταξη και χρονολογούνται στον 5ο αιώνα. Πρβ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, σελ. 42-44, αρ. 34-37.

¹⁴⁸¹ Πρβ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *όπ. π.*, σελ. 50, αρ. 51.

¹⁴⁸² Βλ. παραπάνω, υποσημ. 1480.

¹⁴⁸³ Ο Αν. Ορλάνδος, (*Ευρετήριο*, σελ. 208), αναφέρει ότι η κόγχη θα έφερε άλλοτε την εικόνα του αγίου. Επομένως φαίνεται ότι τότε ήταν επιχρισμένη και δεν διακρινόταν η τοιχογραφία.

¹⁴⁸⁴ Ορλάνδος, *όπ. π.*, σελ. 208, «Πέριξ της κόγχης ταύτης σώζονται πλείονες κοιλότητες διά ρόδια πινάκια».

¹⁴⁸⁵ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 167.

στήλη με αετωματική απόληξη (εικ. 572), η οποία δωρήθηκε από την Ι. Μ. Πετράκη στο Μουσείο Αχαρνών το 1996¹⁴⁸⁶. Στο εσωτερικό του ναού, στην παραστάδα του σφενδονίου υπάρχει μαρμάρινο επίθημα στο σημείο γένεσης του τόξου (εικ. 560). Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας, στο ανώτερο τμήμα και στο σημείο που έχει καταπέσει ο ζωγραφικός διάκοσμος (εικ. 574), διακρίνονται ακτινωτά διατεταγμένες πλίνθοι, που οπωσδήποτε δείχνουν μεγαλύτερη επιμέλεια στην κατασκευή. Όπως φαίνεται από παλαιότερη φωτογραφία του 1994 (εικ. 597) στο ανατολικό άκρο του νότιου τοίχου υπήρχε ευρεία τοξωτή κόγχη με τοιχογραφία του τιμώμενου αγίου. Στον ίδιο τοίχο δυτικότερα και πριν από το σφενδόνιο υπήρχε μικρό ορθογωνικό κογχάριο (εικ. 598). Οι διαμορφώσεις αυτές δεν είχαν αποτυπωθεί στην κάτοψη του ναού (εικ. 553), καθόσον εκπονήθηκε μετά τον σεισμό του 1999, οπότε και κατέρρευσε ο νότιος τοίχος. Το ιερό χωριζόταν από τον κυρίως ναό μέσω κτιστού, νεότερου δίθυρου τέμπλου (εικ. 573).

Η ανέγερση του ναού τοποθετείται στον 18ο αιώνα.

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Τοιχογραφίες σώζονται στο ιερό (Ευχαριστιακός κύκλος, Άκρα Ταπείνωση) και στον βόρειο τοίχο (ολόσωμοι άγιοι) του κυρίως ναού. Ήταν ο μοναδικός από τους ομότυπους ναούς των Αχαρνών που έφερε διακόσμηση στην καμάρα (εικ. 573). Η Αικ. Παντελίδου¹⁴⁸⁷ μας πληροφορεί ότι τα σπαράγματα που κατέπεσαν από τον σεισμό μεταφέρθηκαν στο Βυζαντινό Μουσείο, όπου και φυλάσσονται σήμερα. Ο Αν. Ορλάνδος χρονολόγησε τις τοιχογραφίες στον 17ο αιώνα¹⁴⁸⁸. Όλες οι παραστάσεις που σώζονται διατηρούνται σε πολύ κακή κατάσταση. Φέρουν κατά τόπους ρηγματώσεις από τον σεισμό, απολεπίσεις και ποικίλες χρωματικές αλλοιώσεις. Η κατάστασή τους επιδεινώνεται καθημερινά καθώς είναι εκτεθειμένες στις καιρικές συνθήκες. Τμήματα των παραστάσεων καλύπτονται από τις ξύλινες σανίδες της υποστύλωσης. Εντάσσονται σε διάχωρα που ορίζονται από ερυθρές ταινίες με λευκά περιγράμματα. Οι

¹⁴⁸⁶ Κουμανούδης, *ΑΕΕ*, σελ. 51, αρ. 352, Milchhöfer, «Antikenbericht» (1888), σελ. 341, Ορλάνδος, *Ευρετήριον*, σελ. 208, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 274.

¹⁴⁸⁷ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, [Αικ. Παντελίδου], σελ. 94.

¹⁴⁸⁸ Ορλάνδος, *όπ. π.*, σελ. 208.

φωτοστέφανοι περιβάλλονται από διπλή ταινία, σκουρόχρωμη (μαύρη;) και λευκή.

Ιερό βήμα

Το τεταρτοσφαίριο της αψίδας διακοσμείται με την παράσταση της Πλατυτέρας με σεβίζοντες αγγέλους¹⁴⁸⁹ (εικ. 574). Σε τρίχρωμο κάμπο (μαύρο-γαιώδες κίτρινο-μαύρο) τοποθετείται στηθαία η Παναγιά δεόμενη με τα χέρια ανοιχτά. Το άνω μισό του προσώπου δεν σώζεται. Φέρει κεκρύφαλο, χιτώνα με επιμανίκια και χρυσοπάρυφο, πορφυρό μαφόριο. Μπροστά της εικονίζεται ο μικρός Ιησούς, από τη μέση και πάνω, που ευλογεί με τα δύο χέρια ανοιχτά. Ενδύεται γαλάζιο χρυσοπάρυφο διβητήσιο με χρυσή κοσμημένη περίκλειση, λώρο και ζώνη. Επιπλέον φέρει χρυσά επιμανίκια. Η περίκλειση και η ζώνη διακοσμούνται με ρομβοειδείς μοτίβο, ενώ το διβητήσιο και ο λώρος με ελικοειδείς βλαστούς. Εκατέρωθεν της Θεοτόκου δύο άγγελοι εικονίζονται από τα γόνατα και πάνω στραμμένοι προς το κέντρο, οι οποίοι φέρουν τα δύο χέρια μπροστά. Το πρόσωπο και τμήμα των ενδυμάτων του δεξιού αγγέλου είναι μαυρισμένα από την υγρασία. Ενδύεται ερυθρό χιτώνα και γαλάζιο ιμάτιο, που περνά πάνω από τον δεξί ώμο. Κάτω από τη δεξιά φτερούγα φαίνεται να υπήρχε ωοειδές πλαίσιο με επιγραφή (εικ. 575) από την οποία διακρίνονται κάποια γράμματα, όχι όμως αρκετά για να αναγνωστεί: «ΠΨ(;)ΕΒ...ΟC/.Ε...». Από κάτω σώζονται τρία γράμματα από μικρογράμματα λευκή, πιθανόν αφιερωματική επιγραφή (εικ. 576): «...δ/...ΟC». Ο αριστερός άγγελος φορά γαλάζιο χιτώνα και ερυθρό ιμάτιο, που περνά πάνω από τον αριστερό ώμο. Τα χρώματα έχουν ξεθωριάσει, καθώς εκείνο το σημείο είναι εκτεθειμένο στον ήλιο.

Στον ημικύλινδρο της αψίδας στον ίδιο τρίχρωμο κάμπο σώζεται η παράσταση του Μελισμού (εικ. 577, 578), που ακολουθεί τον Α' τύπο που προτείνει η Χ. Κωνσταντινίδη¹⁴⁹⁰, δηλαδή αυτόν της ρεαλιστική απεικόνισης της Αγία Τράπεζας με τα ιερά σκεύη-τίμια δώρα. Η προοπτική απόδοση της

¹⁴⁸⁹ Η Πλατυτέρα με τον μικρό Ιησού εικονίζεται με τον τυπικό τρόπο που συνηθίζεται σε αρκετούς μεταβυζαντινούς ναούς της Αττικής. Επισημαίνεται η αυτοκρατορική ενδυμασία του Ιησού, βλ. παραπάνω, σελ. 232. Ίδιος ή παρόμοιος τύπος απαντά στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο (και εδώ ο Ιησούς φέρει αυτοκρατορική ενδυμασία), στην Αγία Παρασκευή, στους Αγίους Πάντες, στον Άγιο Αθανάσιο, στην Αγία Τριάδα (οδός Αριστοτέλους), στον Άγιο Πέτρο, στη Ζωοδόχο Πηγή (Γκατζανά) και στην Αγία Τριάδα (Πάρνηθα).

¹⁴⁹⁰ Κωνσταντινίδη, *Μελισμός*, σελ. 65-73.

Αγίας Τράπεζας της δίνει ένα τραπεζιοειδές σχήμα. Εικονίζεται πάνω και εκατέρωθεν του παραθύρου, το εσωτερικό του οποίου κοσμεείται με το μοτίβο των ερυθρών και μαύρων τεθλασμένων γραμμών. Η άνω επιφάνεια καλύπτεται από λευκό ύφασμα με χρυσή ταινία περιμετρικά. Ακολουθεί ερυθρή ενδυτή, που δεν καλύπτει όλο το ύψος της τράπεζας, αλλά αφήνει ορατό το κατώτερο τμήμα. Πάνω στην τράπεζα διακρίνεται αριστερά ιερό σκεύος (δίσκος;) με ερυθρό κάλυμμα, στο κέντρο το περίγραμμα από το Ποτήριο (;) και δεξιά κλειστό ευαγγέλιο. Πάνω από την τράπεζα, που καλύπτεται από κιβώριο, αιωρείται εξαπτέρουγο¹⁴⁹¹.

Εκατέρωθεν του παραθύρου εικονίζονται ανά δύο, τέσσερις ιεράρχες σε στάση τριών τετάρτων. Ο πρώτος ιεράρχης βόρεια της τράπεζας σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση από τη μέση και κάτω. Από τα γράμματα (ΙΩ), που σώζονται αριστερά από τον φωτοστέφανο, θα πρέπει να ταυτιστεί με τον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο (εικ. 579). Με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατά ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητό, από το οποίο δεν σώζονται τα γράμματα. Ενδύεται λευκό στιχάριο, ερυθρό διάλιθο επιτραχήλιο και αντίστοιχο επιγονάτιο με ένα μαύρο κρόσσι. Στα αριστερά υπάρχει τμήμα ίσως λευκού ωμοφορίου, με πέντε οριζόντια σκουρόχρωμα σήματα. Λίγο χαμηλότερα φαίνεται τμήμα ερυθρού-ροζ φαιλονίου που φέρει λευκή γραπτή φυτική διακόσμηση. Αντίστοιχη φυτική αλλά και ρομβοειδής διακόσμηση σε μαύρο χρώμα φέρει και το εσωτερικό του φαιλονίου, όπως φαίνεται κάτω από το αριστερό χέρι. Στα σημεία που συναντιούνται οι πλευρές των ρόμβων αναπτύσσονται χιαστί μικρές γραμμές-βλαστοί. Στο μαύρο βάθος, ανάμεσα στον ιεράρχη και την Αγία Τράπεζα, σε χαμηλό σημείο σώζονται γράμματα αφιερωματικής επιγραφής, χωρίς να είναι δυνατόν να αναγνωστεί¹⁴⁹² (εικ. 580).

Ακολουθεί ο Άγιος Γρηγόριος (Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ὁ θ[εολόγος]), (εικ. 581). Φέρει το δεξί χέρι εμπρός, ανοιχτό. Με το αριστερό κρατά ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητό. Διακρίνονται μαύρα κεφαλαία γράμματα, κυρίως προς το κέντρο του ειλητού, όμως δεν επαρκούν για την ανάγνωση της επιγραφής. Ο άγιος φορά λευκό στιχάριο με κοσμημένα επιμανίκια, ερυθρό

¹⁴⁹¹ Εξαπτέρουγο υπάρχει και πάνω από την Αγία Τράπεζα στην παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων, στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό. Βλ. παραπάνω, σελ. 141-142, υποσημ. 816, (εικ. 109).

¹⁴⁹² Μπορούμε να διαβάσουμε τη φράση «μπερ» με μικρά λευκά γράμματα. Η συντήρηση και ο καθαρισμός των σωζόμενων τοιχογραφιών ίσως δώσει πολύτιμες πληροφορίες για την χρονολόγηση τους ή ακόμα για τους κτήτορες και τους ζωγράφους.

επιτραχήλιο και επιγονάτιο με μαύρο κρόσσι, πολυσταύριο φαιλόνιο (η εσωτερική πλευρά του διακοσμείται με τα συνήθη ρομβοειδή και φυτικά μοτίβα) και ένσταυρο ωμοφόριο. Οι σταυροί είναι ερυθροί και στα σημεία γένεσης των κεραίων τους υπάρχουν λογχοειδή ανθέμια. Επάνω στα ενδύματα υπάρχουν νεότερα χαράγματα, όπως για παράδειγμα μια ημερομηνία: «20/1/47». Δεξιά από τον άγιο, στο μαύρο βάθος και χαμηλά υπάρχει μια ακόμα αφιερωματική επιγραφή (εικ. 582): «Τω δούλω/ Τεμ(;) Τελευτα../.ρ.».

Δεξιά από την Αγία Τράπεζα εικονίζεται ο Άγιος Βασίλειος (ΒΑCΙ[ΛΕΙ]ΟC), (εικ. 583). Με τα δύο χέρια κρατά ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητό, όπου διαβάζουμε την αρχή του Χερουβικού Ύμνου από τη λειτουργία του Χρυσοστόμου¹⁴⁹³: «[ΟΥΔΕΙΣ]/ΑΖΙΟ[Σ]/ΤΩΝΧΗΝ/ΔΕΔΕ/ΜΑΙ[ΝΩΝ]/ ΤΑΙC C[ΑΡ]/ΚΥΚΑΙ[Σ]». Ο άγιος ενδύεται λευκό στιχάριο με κοσμημένα επιμανίκια, ερυθρό επιτραχήλιο και επιγονάτιο, αντίστοιχο με των υπόλοιπων αρχιερέων, μαύρο φαιλόνιο με λευκή, γραπτή φυτική διακόσμηση (εσωτερικά διακοσμείται με τα συνήθη ρομβοειδή και φυτικά μοτίβα) και ένσταυρο ωμοφόριο. Στο μαύρο βάθος χαμηλά, ανάμεσα στον άγιο και την Αγία Τράπεζα υπάρχει αφιερωματική επιγραφή (εικ. 584)¹⁴⁹⁴: «δέησις του δούλου του Θεού [Να]θαναήλ ιερομονάχου».

Μετά τον Άγιο Βασίλειο ακολουθεί ο Άγιος Αθανάσιος (ΑΘΑΝΑCΙΟC), (εικ. 585). Έχει το αριστερό χέρι υψωμένο και ανοιχτό, ενώ με το δεξί κρατά ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητό. Σώζονται μονάχα πέντε γράμματα: «...ΛΟ/...ΜΕΝ» προς το κέντρο. Από κάτω με μικρά μαύρα γράμματα διαβάζουμε «..δες/...μω(;)ς». Ενδύεται λευκό στιχάριο με ερυθρά επιμανίκια, επιγονάτιο και επιτραχήλιο, αντίστοιχα με των υπόλοιπων αρχιερέων, ερυθρό-ροζ αβακωτό φαιλόνιο με φυτική διακόσμηση στην εσωτερική πλευρά και ένσταυρο ωμοφόριο. Οι σταυροί είναι μαύροι, με λογχοειδή ανθέμια στα σημεία γένεσης των κεραίων.

Στην κόγχη της πρόθεσης διατηρείται σε κακή κατάσταση η παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης¹⁴⁹⁵ (Η ΑΚΡΑ ΤΑ[ΠΕΙ]ΝΩCΙC), (εικ. 561, 586). Σε δίχρωμο κάμπο (μαύρο-γαιώδες κίτρινο) εικονίζεται μέσα σε μαρμάρινη ορθογώνια λάρνακα ο Χριστός από τη μέση και πάνω,

¹⁴⁹³ Brightman, *Liturgies*, σελ. 318, στ. 4-7, Τρεμπέλας, *Αι τρεις Λειτουργίες*, σελ. 71, στ. 6-7.

¹⁴⁹⁴ Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 208. Χρησιμοποιείται η μεταγραφή του, καθώς σήμερα η επιγραφή εμφανίζεται αρκετά δυσανάγνωστη λόγω των φθορών που έχει υποστεί.

¹⁴⁹⁵ Βλ. παραπάνω, σελ. 252, υποσημ. 1242-1243.

φορώντας ένα λευκό με πορτοκαλί τόνους περίζωμα. Μέσα από τη λάρνακα υψώνονται η λόγχη και ο σπόγγος. Οι κεραίες του σταυρού διακοσμούνται με τεθλασμένες μαύρες γραμμές. Στον φωτοστέφανο αναγράφεται η φράση «Ο ΩΝ». Ο Χριστός κλείνει ελαφρά την κεφαλή στα αριστερά προς τη Θεοτόκο. Φέρει τα χέρια εμπρός σταυρωτά. Ίσως είναι δεμένα. Ίχνη ερυθρού χρώματος στην ραχιαία πλευρά της δεξιάς παλάμης, υποδεικνύουν ότι είχε εμφανή τα σημάδια της σταύρωσης. Στη δεξιά πλευρά του ρέει αίμα από την πληγή που του προκάλεσε η λόγχη. Η Θεοτόκος (ΜΡ ΘΥ) φέρει το δεξί χέρι εμπρός ανοιχτό, δείχνοντας προς τον Χριστό και με το αριστερό συγκρατεί θλιμμένη την παρειά της. Φέρει γαλάζιο κεκρύφαλο, ανοιχτόχρωμο χιτώνα και πορφυρό μαφόριο. Δεξιά του Ιησού ο Ιωάννης (ΘΕΟΛΟΓΟΣ) έχει αντίστοιχη στάση με την Παναγία, δείχνοντας με αριστερό χέρι και κρατώντας την παρειά του με το δεξί. Ενδύεται μπλε χιτώνα και πορτοκαλί-κίτρινο ιμάτιο, που περνά πάνω από τον αριστερό του ώμο.

Η Αικ. Παντελίδου¹⁴⁹⁶, αναφέρει πως στην πρόθεση σώζεται και η παράσταση του Ιωνά. Προφανώς εννοεί την ποδιά της πρόθεσης, όπου όμως σώζεται παράσταση με τον βύθιο δράκοντα (ό βύθηως δράκω[ν]), (εικ. 587). Σε μαύρο βάθος εικονίζεται θηρίο με τη μορφή φιδιού-δράκοντα. Φολίδες καλύπτουν το κεφάλι και το σώμα. Στα αριστερά διακρίνεται το μάτι του θηρίου και το ορθάνοιχτο στόμα του με το οποίο μάλλον καταβροχθίζει ανθρώπινη μορφή. Στα δεξιά, από το μέσον και πίσω, το σώμα του θηρίου κουλουριάζεται. Το κάτω και αριστερό τμήμα της τοιχογραφίας καλύπτεται από επιχρίσματα.

Τέλος αναφέρουμε ότι στο νότιο τμήμα του μετώπου του ανατολικού τοίχου διατηρούνται ίχνη προσχεδίου πάνω σε υπόστρωμα, που απεικονίζει πιθανόν τον Παλαιό των Ημερών (εικ. 559).

Κυρίως ναός

Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού περιορίζονται στην κατώτερη ζώνη του βόρειου τοίχου, που έχει απομείνει στη θέση του και δεν κατέρρευσε από τον σεισμό. Με βάση όμως τις παλαιότερες φωτογραφίες του 1994 μπορούμε σε αρκετά μεγάλο βαθμό να αποκαταστήσουμε το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού. Οι παραστάσεις εντάσσονταν σε

¹⁴⁹⁶ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, [Αικ. Παντελίδου], σελ. 93.

διάχωρα που οριοθετούνταν από ερυθρές ταινίες και σχηματίζονταν δύο ζώνες εικονογράφησης. Στο κατώτερο σημείο των τοίχων υπήρχε ποδέα με το χαρακτηριστικό μοτίβο ζιγκ-ζαγκ ερυθρών και μαύρων τεθλασμένων γραμμών (εικ. 560). Οι τοιχογραφίες της **καμάρας** ήταν εξαιρετικά μαυρισμένες και γενικά σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης (εικ. 573, 588). Μπορούμε να διακρίνουμε μονάχα τον Χριστό Παντοκράτορα σε μετάλλιο στο κέντρο, αδιάγνωστες παραστάσεις σε διάχωρα βόρεια και νότια από το κεντρικό μετάλλιο και ίσως προφήτες στο σφενδόνιο. Επίσης, στα τέσσερα διάχωρα που διατάσσονται γύρω από το κεντρικό μετάλλιο και παριστάνουν σκηνές σε εσωτερικό χώρο, παρατηρούμε ότι το δάπεδό τους είναι στρωμένο με τετράγωνα λευκά και μαύρα, εναλλασσόμενα πλακίδια, όπως ακριβώς συμβαίνει και σε κάποιες παραστάσεις στο καθολικό της μονής Παναγίας Φανερωμένης στη Σαλαμίνα (1735)¹⁴⁹⁷. Με αντίστοιχο τρόπο αποδίδεται το δάπεδο σε μικρογραφίες χειρογράφων του 16ου αιώνα με θέμα χρησμολογικά κείμενα, όπως ο κώδικας της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας, Cod. Marc. Gr. VII 22 (1590-1592)¹⁴⁹⁸ και ο κώδικας MS. Barocci 170 στη Βολθηιανή Βιβλιοθήκη της Οξφόρδης (1577)¹⁴⁹⁹. Στον πρώτο τις μικρογραφίες έκανε ο Γεώργιος Κλοντζάς και ο δεύτερος αποδίδεται πλέον στον ίδιο ζωγράφο, πρόταση που είχε διατυπώσει πρώτος ο Αθ. Παλιούρας¹⁵⁰⁰. Στις συνθέσεις αυτές το δάπεδο αποδίδεται με εναλλασσόμενα πλακίδια σε χρώμα μαύρο-θαλασσί, κόκκινο-μαύρο, λευκό-μαύρο και άλλους χρωματικούς συνδυασμούς (εικ. 589). Αντίστοιχο δάπεδο απαντά και σε φορητές εικόνες, όπως αυτή του Εμμανουήλ Λαμπάρδου (πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα), με τον Άγιο Μηνά και σκηνές του βίου του¹⁵⁰¹, του Φιλόθεου Σκούφου με το μαρτύριο του Αγίου Γοβδελαά¹⁵⁰² (1664) και του Εμμανουήλ Τζανφουρνάρη με τον

¹⁴⁹⁷ Στα λοφία που εικονίζεται ο Ευαγγελιστής Ματαθαίος και Λουκάς το δάπεδο είναι πανομοιότυπο με εναλλαγή λευκών και μαύρων πλακιδίων. Στα άλλα δύο λοφία τα πλακίδια εναλλάσσονται και πάλι αλλά σε χρυσοκίτρινο και υπόλευκο χρώμα, Kido, «Η μονή της Παναγίας Φανερωμένης», πίν. 16, 17.

¹⁴⁹⁸ Παλιούρας, *Ο ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας*, εικ. 172.

¹⁴⁹⁹ Παλιούρας, «Οι μικρογραφίες», στο Παλιούρας, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, πίν. 106α,β, 108β, 111β, 112α,β. Ψηφιοποιημένος ο κώδικας στην διεύθυνση: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/48dcaaff-1986-432c-a60e-659755887766/>, 15v, 16v, 19v (ημερ. τελ. ανάκτησης: 2/12/2021).

¹⁵⁰⁰ Παλιούρας, «Οι μικρογραφίες», σελ. 89.

¹⁵⁰¹ Chatzidakis, *Icônes de Saint-Georges*, αρ. 54, σελ. 83, πίν. 43, Χατζηδάκης-Δρακοπούλου, *Ελληνες ζωγράφοι*, σελ. 144, εικ. 81, αρ. εικ. 36, υποσημ. 36.

¹⁵⁰² Χατζηδάκης-Δρακοπούλου, *οπ. π.*, σελ. εικ. 255, 256, σελ. 365, αρ. εικ. 1.

Ευαγγελισμό της Θεοτόκου¹⁵⁰³ (αρχές 17ου αιώνα). Αντίστοιχα πρότυπα επηρέασαν τον Γεώργιο Μάρκου στην μεταφορά του στοιχείου αυτού στις τοιχογραφίες της Φανερωμένης. Το εικονογραφικό στοιχείο, που απαντά και στον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι, καταδεικνύει οπωσδήποτε κατά την άποψή μας συγγένεια των ζωγραφικών συνεργειών.

Στον βόρειο τοίχο δίπλα από το τέμπλο, σε ένα ευρύ διάχωρο εικονίζεται η Σύναξη των Αρχαγγέλων (εικ. 590 Α, Β, 591, 592, 595). Η παράσταση εντάσσεται σε τρίχρωμο κάμπο (μαύρο-κίτρινο γαιώδες-μαύρο). Οι δύο αρχάγγελοι είναι ολόσωμοι, μετωπικοί και κρατούν με το εσωτερικό τους χέρι μετάλλιο με τον Χριστό Παντοκράτορα¹⁵⁰⁴. Με το εξωτερικό τους χέρι κρατούν μεγάλες ράβδους. Ο αρχάγγελος στα δεξιά ενδύεται χρυσοπάρυφο ποδήρη χιτώνα σε χρυσό-κίτρινο χρώμα, ερυθρό χρυσοπάρυφο επενδύτη, γαλάζιο μανδύα με χρυσή πλατιά ταινία στο ύψος του λαιμού και των ώμων και χρυσά πολυτελή υποδήματα. Ο έτερος αρχάγγελος είναι όμοια ενδεδυμένος με τη διαφορά ότι ο χιτώνας του είναι πορφυρός, ο επενδύτης κυανός και ο μανδύας ερυθρός. Ο Χριστός εικονίζεται σε μετάλλιο με γαλάζιο βάθος, στηθαίος και μετωπικός. Πίσω από την κεφαλή του απλώνονται ακτίνες φωτός. Με το δεξί χέρι φαίνεται να ευλογεί. Το αριστερό δεν φαίνεται καθαρά. Τα ενδύματά του έχουν κίτρινους-χρυσούς χρωματισμούς. Σε όλη την παράσταση υπάρχουν νεότερα χαράγματα.

Ακολουθεί διάχωρο με ανδρική μορφή κατεστραμμένη από το ύψος των ώμων και πάνω (εικ. 594), ωστόσο μας είναι γνωστή από παλαιότερες φωτογραφίες (εικ. 595, 596). Σύμφωνα με την περιγραφή της Αικ. Παντελίδου¹⁵⁰⁵ πρόκειται για τον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο. Ο άγιος στρέφει ελαφρά το κεφάλι προς τα αριστερά. Τα χαρακτηριστικά του «γέρων φαρακλός μακρυγένης οὐ πολλά, βαστῶν Εὐαγγέλιον»¹⁵⁰⁶ ταιριάζουν με αυτά του Θεολόγου. Ενδύεται γαλάζιο χιτώνα και μωβ ιμάτιο. Στο αριστερό του χέρι κρατά ανοιχτό ενεπίγραφο κώδικα από τον οποίο σώζονται ελάχιστα γράμματα. Φέρει το δεξί στο ύψος του στήθους χωρίς να διακρίνεται η χειρονομία του. Χαμηλότερα υπάρχει αφιερωματική

¹⁵⁰³ Χατζηδάκης-Δρακοπούλου, *Ελληνες ζωγράφοι*, εικ. 349, σελ. 430, 432, αρ. εικ. 14, υποσημ. 24.

¹⁵⁰⁴ Παρά την κακή κατάσταση διατήρησης του προσώπου διακρίνεται στο σχέδιο γενειάδα, οπότε και ο Χριστός δεν εικονίζεται ως Εμμανουήλ αλλά ως Παντοκράτωρ.

¹⁵⁰⁵ Γιώτας, *Σεισιμόπληκτες εκκλησίες*, [Αικ. Παντελίδου], σελ. 94.

¹⁵⁰⁶ Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 150.

επιγραφή με μικρά λευκά γράμματα: «δέησις.../Του θεου δι..μ». Στο ίδιο διάχωρο, μετά τον Θεολόγο εικονίζονταν δύο άγιοι (εικ. 595) που κρατούν ομοίωμα ναού και θα πρέπει να ταυτιστούν με τους Πέτρο και Παύλο, στον συνήθη εικονογραφικό τύπο. Στην ανώτερη ζώνη του βόρειου τοίχου εικονίζονταν μετωπικές μορφές ως τη μέση. Στο ανατολικό τμήμα ακριβώς πάνω από τη Σύναξη των Αρχαγγέλων υπήρχε Αρχάγγελος με ερυθρό μανδύα και ακολουθούσαν αδιάγνωστοι άγιοι. Δυστυχώς από τις διαθέσιμες λήψεις και κυρίως από τα πολλαπλά μεταγενέστερα χαράγματα δεν μπορούμε να προβούμε σε περισσότερες παρατηρήσεις.

Στο ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου, δίπλα από το τέμπλο και εντός τοξωτής κόγχης εικονιζόταν ένθρονος ο τιμώμενος άγιος του ναού (εικ. 597). Σε δίχρωμο βάθος (μαύρο-γεώδες κίτρινο) ο ιεράρχης κάθεται σε ξύλινο θρόνο με καμπύλο ερεισίνωτο που χωρίζεται σε τρία οριζόντια διάχωρα. Ταυτίζεται από επιγραφή με λευκά κεφαλαία γράμματα (ΝΙΚΟΛΑΟΣ) και επιπλέον τις μικρογράμματες επιγραφές «ὁ ἐν μύροις» αριστερά από το κεφάλι και «ὁ θαυματουργός» δεξιά. Το πρόσωπο είναι πολύ μαυρισμένο και δεν διακρίνονται τα χαρακτηριστικά του. Με το δεξί χέρι στο ύψος του στήθους ευλογεί και με το αριστερό κρατά κλειστό σταχωμένο κώδικα, που ακουμπά στον αντίστοιχο μηρό. Ενδύεται υπόλευκο στιχάριο με κατακόρυφα μαύρα σήματα, χρυσό επιτραχήλιο με ρομβοειδή κοσμήματα, χρυσό επιγονάτιο που κοσμεύεται με χερουβείμ, λευκό φαιλόνιο με σκουρόχρωμα γαμμάδια που περικλείουν σταυρούς με λογχοειδή ανθέμια και λευκό ένσταυρο ωμοφόριο. Οι σταυροί είναι πανομοιότυποι με αυτούς των ιεραρχών της αψίδας.

Κάτω από την κόγχη υπήρχε παράσταση σε ορθογώνιο ή τετράγωνο διάχωρο που οριζόταν από ερυθρή ταινία. Σε βάθος γαιώδες κίτρινο στο κέντρο εικονιζόταν εντός ερυθρού κύκλου ίδιου χρώματος σταυρός, με διαπλατυνόμενες κεραίες. Εκατέρωθεν της κάθετης κεραίας, κάτω από την οριζόντια, διαβάζουμε τη βραχυγραφία (ΝΙ ΚΑ). Προφανώς στο αντίστοιχο σημείο πάνω από την κεραία θα υπήρχαν τα συμπλήματα «ΙC ΧΡ». Το διάχωρο διακοσμείται με ελικοειδή μοτίβα σε κόκκινο χρώμα. Προφανώς το σημείο που βρισκόταν η τοιχογραφία υποδεικνύει αποτροπαϊκή χρήση, αντίστοιχη με αυτήν της παράστασης του φυλλοφόρου σταυρού¹⁵⁰⁷.

¹⁵⁰⁷ Βλ. παρακάτω, σελ. 393-395.

Ακολουθούσε η Φιλοξενία του Αβραάμ (εικ. 598). Σε μαύρο βάθος υψώνονται δύο οικοδομήματα που ενώνονται με ψηλό τοίχο. Στο κέντρο υπάρχει τράπεζα γύρω από την οποία κάθονται οι τρεις άγγελοι. Ο μεσαίος φαίνεται να έχει μετωπική στάση και να κλίνει ελαφρά το κεφάλι προς τα αριστερά, ενώ οι άλλοι δύο παριστάνονται σε στάση τριών τετάρτων. Από τον κεντρικό φαίνονται ελάχιστα τα φτερά, το κεφάλι και ο φωτοστέφανος, ενώ από τους άλλους δύο διακρίνονται και τα ενδύματα (χιτώνες, μιάτια), τα ποδαρικά από τα ξύλινα καθίσματα, όπως και τα πόδια τους που ακουμπούν σε ξύλινα ορθογώνια υποπόδια. Σε λίγο ψηλότερο σημείο από τον κεντρικό άγγελο, φαίνεται στα δεξιά αμυδρά το κεφάλι και ο φωτοστέφανος της Σάρας και στα αριστερά το περίγραμμα του Αβραάμ. Κάτω από την τράπεζα υπάρχει μικρό ζώο που στρέφει το κεφάλι προς τα πάνω.

Στο επόμενο διάχωρο εικονιζόταν ο Αρχάγγελος Μιχαήλ ολόσωμος, μετωπικός (εικ. 598). Με το δεξί χέρι υψώνει ρομφαία και με το αριστερό χέρι χαμηλωμένο κρατά ράβδο. Φαίνεται να ενδύεται κοντό χιτώνα, θώρακα, χλαμύδα, δρομίδες και μπότες. Και στον νότιο τοίχο, στην ανώτερη ζώνη εικονίζονταν μετωπικοί άγιοι ως τη μέση.

Τέλος στον ίδιο τοίχο αμέσως μετά το σφενδόνιο υπήρχε παράσταση με τον Άγιο Δημήτριο έφιππο (εικ. 599) σε τρίχρωμο βάθος (μαύρο-κίτρινο γαιώδες-μαύρο). Ταυτιζόταν από επιγραφή με λευκά κεφαλαία γράμματα (ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ) και μικρογράμματα (ό μυρω[βλύτης]). Με βλέμμα ήρεμο και απαθές κοιτά προς την χείρα Θεού πάνω και αριστερά, που ευλογεί μέσα από ημικυκλική δόξα. Ιππεύει καφέ άλογο από το οποίο δεν διακρίνονται πολλές λεπτομέρειες. Από τη θέση των ποδιών του φαίνεται ότι παρελαύνει¹⁵⁰⁸ ήρεμο και δεν καλπάζει. Ο άγιος με το αριστερό χέρι κρατά τα γκέμια του αλόγου και με το δεξί, που βρίσκεται στο ύψος του στήθους, κατεβάζει το δόρυ του στον Σκυλίτζη που εικονίζεται ξαπλωμένος μπρούμητα, στο κατώτερο μέρος της σύνθεσης. Λίγο πιο πάνω σωζόταν επιγραφή: «δέησις τοῦ δούλου Τ[οῦ] θδ δημητρίου».

¹⁵⁰⁸ Σχετικά με τον τύπο της «παρέλασης», βλ. παραπάνω, σελ. 212-214, υποσημ. 1085. Με όμοιο τρόπο ο Άγιος Δημήτριος απεικονίζεται στους Αγίους Θεοδώρους στο Μενίδι (εικ. 252 Β, Γ).

Επιμέρους εικονογραφικές παρατηρήσεις

Βύθιος δράκων. Ο δράκος ή ο όφις ταυτίζεται με τον Άδη (σατανάς, διάβολος ¹⁵⁰⁹) και απεικονίζεται συχνά να καταβροχθίζει ανθρώπινες μορφές στις παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας¹⁵¹⁰ ή να καταβροχθίζει μοναχό ή μοναχούς, που πέφτουν στην προσπάθειά τους να αναρριχηθούν στην ουρανοδρόμο κλίμακα ¹⁵¹¹. Στην προκειμένη περίπτωση αν και δε σώζεται ολόκληρη η τοιχογραφία φαίνεται ότι απεικονίζεται μεμονωμένο το σύμπλεγμα του δράκου με τον άνθρωπο. Αντίστοιχη παράσταση συναντούμε σε μικρογραφία του κώδικα gr. 5 του ελληνικού πατριαρχείου Ιεροσολύμων (περ. 1300) ¹⁵¹². Η μικρογραφία αποδίδει εικονογραφικά στίχους από το βιβλίο του Ιώβ «Ἐὰν γὰρ ἄνθρωπος καταβῆ εἰς ἄδην, οὐκέτι μὴ ἀναβῆ/ οὐδ' οὐ μὴ ἐπιστρέψῃ ἔτι εἰς τὸν ἴδιον οἶκον, οὐδὲ μὴ ἐπιγνῶ αὐτὸν ἔτι ὁ τόπος αὐτοῦ»¹⁵¹³. Στον κώδικα ο δράκος τοποθετείται σε μαύρο σπήλαιο, που προφανώς συμβολίζει τον Άδη.

Συνήθως το αντίστοιχο σημείο της πρόθεσης ή του διακονικού διακοσμείται από την παράσταση του Ιωνά, ο οποίος κρατώντας ανοιχτό ειλητάριο ¹⁵¹⁴ προβάλλει μέσα από το ανοιχτό στόμα του θαλάσσιου κήτους¹⁵¹⁵. Το επεισόδιο θεωρείται ότι συμβολίζει την τριήμερη ταφή και ανάσταση του Χριστού, για αυτό και τοποθετείται συχνά σε αυτόν το

¹⁵⁰⁹ Αποκάλυψη Ιωάννου, 12-9, «καὶ ἐβλήθη ὁ δράκων, ὁ ὄφις ὁ μέγας ὁ ἀρχαῖος, ὁ καλούμενος Διάβολος καὶ ὁ Σατανᾶς...», βλ. και Κόντογλου, *Ἐκφρασις*, σελ. 42.

¹⁵¹⁰ Για την εικονογραφία της παράστασης βλ. ενδεικτικά, Mouriki, «An Unusual Representation», 145-172, Garidis, *Études sur le Jugement Dernier*.

¹⁵¹¹ Για την εικονογραφία της παράστασης της ουρανοδρόμου κλίμακος βλ. Προβατάκης, *Ο διάβολος εις την βυζαντινήν τέχνην*, σελ. 103-104, πίν. ΙΑ', ΙΓ', εικ. 87-89, όπου παρατίθενται παραδείγματα από μικρογραφίες χειρογράφων, φορητές εικόνες και τοιχογραφίες. Βλ. ενδεικτικά τα παραδείγματα στην τράπεζα της μονής Διονυσίου, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 211.3 και στον νάρθηκα της μονής Γαλατάκη (Άγιος Νικόλαος), Garidis, *όπ. π.*, σχέδ. 26.

¹⁵¹² Papadaki-Oekland, *Book of Job*, σελ. 350-358, σχετικά με τον κώδικα, σελ. 220, εικ. 249 η μικρογραφία.

¹⁵¹³ Ιώβ, VII. 9-10.

¹⁵¹⁴ Συνήθως το κείμενο που συνοδεύει το ειλητάριο είναι το εξής: «Ἐβόησα ἐν θλίψει μου πρὸς κύριον τὸν Θεόν μου, καὶ εἰσήκουσέ μου· ἐκ κοιλίας ἄδου κραυγῆς μου ἤκουσας φωνῆς μου», Ιωνάς, κεφ. Β', στ. 3, Διονύσιος, *Ἑρμηνεία*, σελ. 81.

¹⁵¹⁵ Βλ. ενδεικτικά παραδείγματα στο διακονικό του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *Ἱερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, πίν. σελ. 189-190, στη μονή Δουσίου, Ανδρούδης-Σέμογλου, «Παρατηρήσεις», σελ. 89, στο παρεκκλήσι της μονής Διονυσίου, Ανδρούδης-Σέμογλου, *όπ. π.*, σελ. 89, 92 και στο διακονικό του παρεκκλησίου των Τριῶν Ἱεραρχῶν της μονής Βαρλαάμ, Σαμπανίκου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, εικ. 43.

χώρο¹⁵¹⁶. Δεν γνωρίζουμε από πού εμπνεύστηκε ο ζωγράφος τη σύνθεση στο μνημείο της Πάρνηθας. Η απεικόνιση του βύθιου δράκοντος να κατασπαράζει μια ανθρώπινη μορφή¹⁵¹⁷ εντοπίζεται τόσο σε παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας όσο και της κλίμακας του Ιωάννη, όπου και στις δύο περιπτώσεις τιμωρείται αυτός που αποτυγχάνει να εισέλθει στον παράδεισο. Αναλογιζόμενοι ότι το καθολικό του Αγίου Νικολάου αποτελούσε μετόχι της μονής της Αγίας Τριάδας και ότι μια από τις επιγραφές του ιερού αναφέρει τον ιερομόναχο Νεόφυτο, θεωρούμε πιθανό η συγκεκριμένη σκηνή να ήταν και προσωπική επιλογή του παραγγελιοδότη, ώστε να υπενθυμίζεται στους μοναχούς, ποια θα είναι η κατάληξή τους αν δεν ακολουθούν αυστηρά τον μοναστικό βίο.

Σύναξη των Αρχαγγέλων. Η απεικόνιση των αρχαγγέλων στον βόρειο τοίχο, οι οποίοι κρατούν ανάμεσά τους μετάλλιο με τον Χριστό, αποδίδει συνοπτικά την παράσταση της Σύναξης των Ασωμάτων¹⁵¹⁸. Το θέμα συνδέεται με την Ενσάρκωση και τον θρίαμβο της Ορθοδοξίας και το εικονογραφικό του σχήμα προέρχεται από την τέχνη της ύστερης αρχαιότητας¹⁵¹⁹. Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο¹⁵²⁰ η σκηνή εικονογραφείται συχνά τόσο σε μνημεία της κρητικής σχολής¹⁵²¹, όσο και

¹⁵¹⁶ Σαμπανίκου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, εικ. 43, Ανδρούδης-Σέμογλου, «Παρατηρήσεις», σελ. 89.

¹⁵¹⁷ Δεν μπορούμε να διακρίνουμε καθαρά αν είναι ολόκληρη η μορφή, καθώς τμήμα της τοιχογραφίας έχει επιχριστεί.

¹⁵¹⁸ Για την εικονογραφία της σκηνής βλ. ενδεικτικά, Κουκιάρης, *Τα θαύματα-εμφάνειες των Αγγέλων*, σελ. 157-162, Σαμπανίκου, *όπ. π.*, σελ. 72, υποσημ. 89, Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 184, υποσημ. 1036, και κυρίως Vzdornov, «Σύναξις των Αρχαγγέλων», σελ. 157-183.

¹⁵¹⁹ Από παραστάσεις πετρωτών Νικών, συμμετρικά τοποθετημένων, που κρατούν *imago clipeata* με επιγραφή. Βλ. σχετικά, Σαμπανίκου, *όπ. π.*, σελ. 73. Φαίνεται ότι το απόκρυφο βιβλίο της Παλαιάς Διαθήκης, *Διήγησις και Πολιτεία Ἀδάμ καὶ Εὐας*, που αποτέλεσε και τη βάση για τη συγγραφή θεολογικών ομιλιών, ενέπνευσε την παράσταση της Σύναξης, Αγουρίδης, *Τα Απόκρυφα*, τόμ. Β', σελ. 163-201, Σαμπανίκου, *όπ. π.*, σελ. 73, υποσημ. 90-91, Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 184, υποσημ. 1036-1037.

¹⁵²⁰ Για την καθιέρωση της παράστασης στην εικονογραφία τον 9ο αιώνα, βλ. Grabar, *Iconoclasm*, σελ. 252. Για την εμφάνιση σε εικονογραφικά προγράμματα ναών, αφιερωμένων στον Αρχάγγελο Μιχαήλ ή γενικά σε αγγέλους βλ., Κουκιάρης, *όπ. π.*, σελ. 157-158. Βλ. και Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 184.

¹⁵²¹ Βλ. για παράδειγμα την παράσταση στη λιτή του καθολικού της μονής Δοχειαρίου, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 245.2 ή στο παρεκκλήσι των Τριών Ιεραρχών στη μονή Βαρλαάμ, Σαμπανίκου, *όπ. π.*, εικ. 49.

της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας ¹⁵²² , κατά κανόνα στην πολυπρόσωπη εκδοχή της. Στο μετάλλιο που κρατούν οι αρχάγγελοι ο Χριστός εικονίζεται άλλοτε ως γενειοφόρος άνδρας, στον τύπο του Παντοκράτορα και άλλοτε ως νέος και αγένειος, στον τύπο του Εμμανουήλ¹⁵²³.

Στην παράσταση στο μνημείο της Πάρνηθας, εικονίζονται μόνο δύο αρχάγγελοι, που κρατούν μετάλλιο με τον Χριστό στον τύπο του Παντοκράτορα¹⁵²⁴. Σε μεταβυζαντινούς ναούς της Αττικής το θέμα στη συνοπτική του απόδοση εικονίζεται συχνά, συνηθέστερα όμως με τον Χριστό ως Εμμανουήλ¹⁵²⁵.

Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Η απεικόνιση του αγίου (σε γεροντική ηλικία) στη μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική συνήθως γίνεται στον τύπο που υπαγορεύει το ευαγγέλιο στον μαθητή του Πρόχορο και σχετίζεται με το εικονογραφικό πρόγραμμα των τρουλαίων ναών ¹⁵²⁶. Στο καθολικό της μονής Πετράκη (1719), εκτός από το λοφίο του τρούλου μαζί με τον Πρόχορο να του υπαγορεύει το Ευαγγέλιο, εικονίζεται και μόνος του στον νότιο τοίχο διπλά στο τέμπλο. Σε αυτήν την τοιχογραφία είναι ολόσωμος, μετωπικός, στρέφει το κεφάλι ελαφρά αριστερά, ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατά ανοιχτό ενεπίγραφο κώδικα με το αριστερό. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο αποδίδεται και στον βόρειο τοίχο του Αγίου Νικολάου στο

¹⁵²² Βλ. για παράδειγμα την παράσταση στον νάρθηκα του καθολικού τη μονής Φιλανθρωπηνών, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες της μονής των Φιλανθρωπηνών*, σελ. 128, εικ. 113. Το θέμα εικονίζεται και στον βόρειο εξωνάρθηκα, όχι όμως αυτόνομο αλλά ως τμήμα της παράστασης «Ο Χριστός εν δόξη και η Πτώση του Εωσφόρου», στο ίδιο, σελ. 161, εικ. 137.

¹⁵²³ Όταν ο Χριστός απεικονίζεται ως Παντοκράτωρ προβάλλεται κυρίως το Σωτηριολογικό του έργο, ενώ όταν απεικονίζεται ως Εμμανουήλ προβάλλεται η ιδιότητά του ως Μεσσίας, δηλαδή η ενσάρκωση, Κουκιάρης, *Τα θαύματα-εμφανίσεις των Αγγέλων*, σελ. 159. Βλ. και Σαμπανίκου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, σελ. 74.

¹⁵²⁴ Στον ίδιο τύπο εικονίζεται ο Χριστός στη μονή Δοχειαρίου και τη μονή Φιλανθρωπηνών. Για περισσότερα παραδείγματα βλ. Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 185, υποσημ. 1044-1054.

¹⁵²⁵ Όπως στους ναούς του Αγίου Πέτρου και της Παναγίας στο Κορωπί, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 8, 59 (εικ. 593).

¹⁵²⁶ Βλ. παραπάνω, σελ. 235-237. Επισημαίνουμε περιπτώσεις στην Αττική, που ο άγιος εικονίζεται και σε ναούς που δεν φέρουν τρούλο, αλλά προσαρμόζουν το εικονογραφικό τους πρόγραμμα στις διαθέσιμες επιφάνειες, όπως στη διαμήκη καμάρα στον Άγιο Αθανάσιο στο Μαρούσι (τέλη 17ου-αρχές 18ου αιώνα), Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 42, στο ανατολικό τμήμα της διαμήκου καμάρας στην Παναγία την Ευδού (17ος-18ος αιώνας), στο ίδιο, σελ. 193-194 ή στην εγκάρσια καμάρα στην Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα, βλ. παρακάτω, σελ. 382, εικ. 717.

Μετόχι. Και στις δύο περιπτώσεις η ιστόρησή του σε αυτόν τον τύπο πιθανόν οφείλεται σε προσωπική επιλογή του ζωγράφου ή του κτήτορα.

Πέτρος και Παύλος¹⁵²⁷. Η ιστόρησή τους στον τύπο, όπου κρατούν ομοίωμα ναού, πηγάζει από κρητικά πρότυπα. Δεν αποτελεί σταθερή παράσταση του εικονογραφικού προγράμματος της περιόδου. Επομένως η σύνθεση στον Άγιο Νικόλαο, σε ναό που δεν τιμάται στη μνήμη τους, θα πρέπει κατά τη γνώμη μας να σχετιστεί με προσωπική επιλογή του κτήτορα (ιερομόναχος Νεόφυτος;), καθώς απεικονίζει τους θεμελιωτές της εκκλησίας του Χριστού και της χριστιανικής πίστης.

Άγιος Νικόλαος ένθρονος. Η θέση του στον νότιο τοίχο δίπλα από το τέμπλο δικαιολογείται καθώς στη μνήμη του τιμάται ο ναός¹⁵²⁸. Η ένθρονη απεικόνισή του όμως δεν είναι ιδιαίτερα συνηθισμένη και απαντά στη μεταβυζαντινή περίοδο¹⁵²⁹. Ο συγκεκριμένος τύπος διαμορφώνεται σε κρητικές φορητές εικόνες περίπου το 1500¹⁵³⁰, με τον Άγιο Νικόλαο ένθρονο και βιογραφικές σκηνές, όπως η εικόνα της Συλλογής Ανδρεάδη¹⁵³¹ και η εικόνα από το ναό του San Giovanni in Bragora στη Βενετία¹⁵³². Το πρότυπο του ζωγράφου πιθανόν αποτέλεσε κάποια φορητή εικόνα με το ίδιο θέμα. Επισημαίνουμε την επιγραφή «ό θαυματουργός», δεξιά από το κεφάλι του αγίου, που απαντά σε εικόνα των μέσων του 16ου αιώνα από το Βυζαντινό Μουσείο (T 1577)¹⁵³³. Επίσης, με την τοποθέτηση της παράστασης σε κόγχη, οπτικά δίνεται η εντύπωση φορητής εικόνας. Δεν έχουμε υπόψη μας εικονογραφικό παράλληλο σε μεταβυζαντινό ναό της Αττικής.

Φιλοξενία του Αβραάμ¹⁵³⁴. Αποτελεί θέμα με ευχαριστιακό και δογματικό ενδιαφέρον καθώς προτυπώνει τη θυσία του Χριστού και κατά

¹⁵²⁷ Για την εικονογραφία του θέματος και απεικονίσεις σε ναούς της Αττικής βλ. παραπάνω, σελ. 286-287.

¹⁵²⁸ Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 149, υποσημ. 1174.

¹⁵²⁹ Όπως στον ναό του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα (1619/1620), στον ίδιο τύπο και θέση, Τούρτα, *όπ. π.*, σελ. 149, πίν. 90α και στο καθολικό (Άγιος Νικόλαος) της μονής Σταυρονικήτα (1545/1546) στην κτητορική παράσταση, όπου ο πατριάρχης Ιερεμίας Α' (1522-1546) προσφέρει ομοίωμα του μοναστηριού στον ένθρονο Άγιο Νικόλαο, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 167.3.

¹⁵³⁰ Χατζηδάκη, «Εικόνα του Αγίου Νικολάου», σελ. 395.

¹⁵³¹ Η ίδια, *Εικόνες κρητικής σχολής*, αρ. 33, σελ. 41.

¹⁵³² Χατζηδάκη, *Από το Χάνδακα στη Βενετία*, αρ. 17, σελ. 82-84.

¹⁵³³ Η ίδια, «Εικόνα του Αγίου Νικολάου», σελ. 413, εικ. 13.

¹⁵³⁴ Για την εικονογραφία της σκηνής βλ. ενδεικτικά, Χαραλάμπους-Μουρίκη, «Η παράσταση της Φιλοξενίας του Αβραάμ», σελ. 88 κ. εξ, Kalopissi-Verti, *Die Kirche der Hagia*

άμεση συνέπεια τη θεία Ευχαριστία, όπως και την Αγία Τριάδα για αυτό και τοποθετείται συνήθως στο χώρο του ιερού βήματος¹⁵³⁵ μετά τον 9ο αιώνα και την αναστήλωση των εικόνων¹⁵³⁶. Η παράσταση αντλεί το θέμα της από το επεισόδιο που περιγράφεται στη Γένεση¹⁵³⁷. Είναι γνωστή στη μνημειακή ζωγραφική από τους παλαιοχριστιανικούς και βυζαντινούς χρόνους¹⁵³⁸ και διαμορφώνεται στον τύπο που ακολουθείται σε πολλές μεταβυζαντινές απεικονίσεις, στους παλαιολόγειους χρόνους¹⁵³⁹. Στην σύνθεση στον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι δεν διακρίνονται πολλές λεπτομέρειες, όμως υπάρχουν όλα τα εικονογραφικά στοιχεία που απαντούν σε κορυφαίες συνθέσεις και των δύο μεγάλων σχολών του 16ου αιώνα¹⁵⁴⁰, όπως στο καθολικό της μονής Φιλανθρωπητών¹⁵⁴¹, της μονής Μεγάλου Μετεώρου¹⁵⁴², της μονής Δοχειαρίου¹⁵⁴³ και στον ναό της Μεταμόρφωσης στη Βελτσιστα¹⁵⁴⁴.

Το μικρό ζώο που εικονίζεται στο κατώτερο και κεντρικό τμήμα της σύνθεσης θα πρέπει να συσχετιστεί με δευτερεύον επεισόδιο, σύμφωνα με το οποίο το μοσχαράκι που επρόκειτο να παρατεθεί στο δείπνο σώζεται και συναντά τη μητέρα του¹⁵⁴⁵. Στον Άγιο Νικόλαο το ζώο στρέφει το κεφάλι προς τα πάνω κοιτάζοντας την τράπεζα. Έχει υποστηριχτεί ότι η τοποθέτηση του μόσχου σε αυτό το σημείο, στη βάση της τράπεζας που προτυπώνει την Αγία Τράπεζα, αποτελεί μια εικαστική παραπομπή στη

Triada, σελ. 169-187, Τριβυζαδάκη, *Ο εικονογραφικός κύκλος του πατριάρχου Αβραάμ*, σελ. 196 κ. εξ., Βλ. και Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 111-115 και υποσημειώσεις.

¹⁵³⁵ Συνηθέστερα στον χώρο της πρόθεσης, ενίοτε και του διακονικού. Ακόμα απαντά σε διάφορα σημεία του κυρίως ναού, στον νάρθηκα και στις τράπεζες μοναστηριών, Τριβυζαδάκη, *όπ. π.*, σελ. 197-205.

¹⁵³⁶ Στο ίδιο, σελ. 197-199, Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 28.

¹⁵³⁷ Γένεσις, κεφ. 18, 1-15.

¹⁵³⁸ Χαραλάμπους-Μουρίκη, «Η παράσταση της Φιλοξενίας του Αβραάμ», σελ. 87, Τριβυζαδάκη, *όπ. π.* σελ. 197 κ. εξ., Αναγνωστόπουλος, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού*, σελ. 195.

¹⁵³⁹ Για παραδείγματα βλ. Αναγνωστόπουλος, *όπ. π.*, σελ. 195, υποσημ. 925, Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 112, υποσημ. 370-374.

¹⁵⁴⁰ Για περισσότερα παραδείγματα βλ. Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 113 και υποσημειώσεις.

¹⁵⁴¹ Γαριδής-Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, σελ. 88, εικ. 132, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες της μονής Φιλανθρωπητών*, σελ. 94-97, εικ. 167.

¹⁵⁴² Χαραλάμπους-Μουρίκη, *όπ. π.*, πίν. 38.1.

¹⁵⁴³ Millet, *Monuments de l'Athos*, πίν. 239.3

¹⁵⁴⁴ Stavrouroulou-Makri, *Les peintures murales*, σελ. 37-39, εικ. 9.

¹⁵⁴⁵ Τριβυζαδάκη, *όπ. π.*, σελ. 278-284, δίδονται παραδείγματα από όλους τους τύπους απεικόνισης του μόσχου, Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 113, υποσημ. 394.

θυσία του Αμνού-Χριστού¹⁵⁴⁶. Με αντίστοιχο τρόπο απεικονίζεται μοσχαράκι στη Φιλοξενία, στο μέταλλιο της εικόνας του Βυζαντινού Μουσείου «Ἐπί σοι χαίροι»¹⁵⁴⁷ (αρχές 15ου αιώνα) και στο Παναγιάριο της Πάτμου (τέλη 15ου αιώνα), που αποδίδεται στον Νικόλαο Ρίτζο¹⁵⁴⁸. Αντίστοιχα κρητικά πρότυπα πιθανόν ακολούθησε ο ζωγράφος του μνημείου για την προσθήκη αυτού του εικονογραφικού στοιχείου.

Η παράσταση απαντά και σε άλλους μεταβυζαντινούς ναούς της Αττικής, όπως στον Άγιο Αθανάσιο στο Μαρούσι (18ος αιώνα) και στον Άγιο Νικόλαο στο Μαραθώνα (16ος-17ος αιώνας), όπου απεικονίζεται το μοσχαράκι¹⁵⁴⁹. Το θέμα ιστορείται και στην Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα (εικ. 714), όμως καθώς έχει καταστραφεί μεγάλο μέρος της τοιχογραφίας από τη διάνοιξη νεότερου παραθύρου φαίνεται μονάχα ο αριστερός άγγελος, ο πατριάρχης Αβραάμ και τμήμα αρχιτεκτονήματος στο βάθος. Οι μορφές και τα εικονογραφικά στοιχεία που σώζονται δείχνουν να οργανώνονται με τρόπο αντίστοιχο της σύνθεσης στον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι. Ίσως δεξιά από το υποπόδιο του αγγέλου να σώζεται τμήμα ποδιών ζώου (μοσχαράκι).

Τεχνοτροπικά στοιχεία-Χρονολόγηση

Η πολύ κακή κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών δεν επιτρέπει πολλές παρατηρήσεις πάνω στην τεχνοτροπία. Φαίνεται ότι σε γενικές γραμμές εντοπίζονται παρόμοια στοιχεία με την τέχνη του α' ζωγράφου από το καθολικό της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα¹⁵⁵⁰. Στο σχετικό κεφάλαιο γίνεται λόγος για τις ομοιότητες στο πλάσιμο και το σχέδιο του Αγίου Αθανασίου με ιεράρχες στην Αγία Τριάδα και τη μονή Πετράκη (εικ. 674, 675), όπως και της Παναγίας από την Άκρα Ταπεινώση με την αντίστοιχη μορφή στην Αγία Τριάδα, τη μονή Πετράκη και τον ναό του Αγίου Πέτρου στη Χασιά¹⁵⁵¹ (εικ. 678, 679). Επισημαίνουμε ομοίως και τις αντιστοιχίες των διακοσμητικών μοτίβων στα ενδύματα των ιεραρχών στον Άγιο Νικόλαο με τα ενδύματα μορφών στην Αγία Τριάδα και τη μονή

¹⁵⁴⁶ Τριβυζαδάκη, *Ο εικονογραφικός κύκλος του πατριάρχου Αβραάμ*, σελ. 279, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Ἐπί σοι χαίροι», σελ. 169, υποσημ. 46.

¹⁵⁴⁷ Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *όπ. π.*, σελ. 159, εικ. 1

¹⁵⁴⁸ Χατζηδάκης, *Εικόνες Πάτμου*, σελ. 64-66, πίν. 22, εικ. 14.

¹⁵⁴⁹ Στην καμάρα του ιερού στον Άγιο Αθανάσιο και στην ανατολική όψη του τέμπλου στον Άγιο Νικόλαο, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 42, 234.

¹⁵⁵⁰ Βλ. παρακάτω, σελ. 419 κ. εξ.

¹⁵⁵¹ Με την Παναγία από τη σκηνή του Ευαγγελισμού.

Πετράκη (εικ. 677, 687 Α, Γ, 688). Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από μεμονωμένες μορφές, όπως του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και των Αρχαγγέλων στον βόρειο τοίχο, η πτυχολογία αποδίδεται σε αντιστοιχία με τις τοιχογραφίες της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα. Τέλος, στο πρόσωπο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου αναγνωρίζουμε τον ζωγράφο του ομώνυμου ναού στο Μενίδι¹⁵⁵².

Με βάση τα παραπάνω θεωρούμε ότι είναι πολύ πιθανόν το ίδιο εργαστήριο που ιστόρησε την Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα και οπωσδήποτε βρίσκεται στη σφαίρα επιρροής του Γεωργίου Μάρκου, να διακόσμησε και το μετόχι της μονής, τον Άγιο Νικόλαο, κάποια χρόνια νωρίτερα στο α' μισό ή στα μέσα του 18ου αιώνα. Το ίδιο εργαστήριο¹⁵⁵³ ή τουλάχιστον ένας ζωγράφος του, εργάστηκε και στον ναό του Θεολόγου στο Μενίδι.

B1. Προφήτης Ηλίας στο Μετόχι

(εικ. 552, 600-618)

Θέση: 80μ. περίπου ανατολικά από τον Άγιο Νικόλαο (εικ. 552).

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 208, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 93-94, Γιώτας, *Παλιά μοναστήρια*, σελ. 19-65, ο ίδιος, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 29-30, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 197, 274, Νέζης-Γιώτας, *Πάρνηθα*, σελ. 140, 165, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 170, εικ. 73, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 716-717, εικ. 501-502.

Χάρτης: Kaupert, *Attika*, Bl. XX (Tatoi), Metochi. Verf. Kloster. Elias, (εικ. 6).

Χρονολόγηση: 18ος αιώνας (Πάλλης).

Βρίσκεται σε πολύ μικρή απόσταση από τον ναό του Αγίου Νικολάου, στην τοποθεσία Μετόχι. Είναι χτισμένος σε μικρό πλάτωμα, αριστερά από την οδό Πάρνηθος (άνοδος). Ο Προφήτης Ηλίας δεν αναφέρεται στα έγγραφα με τα οποία η μονή της Αγίας Τριάδας στην

¹⁵⁵² Βλ. παραπάνω, σελ. 241, εικ. 310 Α, Γ.

¹⁵⁵³ Θεωρούμε συμβατικά ότι πρόκειται για εργαστήριο, καθώς οι κατάσταση των σωζόμενων τοιχογραφιών αλλά και οι παλαιότερες φωτογραφίες δεν μας βοηθούν στο να αξιολογήσουμε αν πρόκειται για έργο ενός ή περισσότερων ζωγράφων.

Πάρνηθα και το μετόχι της ο Άγιος Νικόλαος (1796)¹⁵⁵⁴ προσαρτήθηκαν στην Ι. Μ. Ασωμάτων Πετρακή. Ωστόσο αποτελούσε, μαζί με τον Άγιο Νικόλαο και τις εγκαταστάσεις της περιοχής, μετόχι της μονής της Αγίας Τριάδας. Πιθανόν ήταν παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου.

Η σημερινή μορφή του είναι αλλοιωμένη καθώς έχει δεχθεί νεότερες επεμβάσεις. Ο Χρ. Καλογράνης¹⁵⁵⁵ μας πληροφορεί ότι το 1987 «ένας Μενιδιάτης ενδιαφέρθηκε και επισκεύασε όλο το εξωτερικό τοίχωμα καθώς και τα κεραμίδια». Μετά τον σεισμό του 1999, ο ναός έφερε πολλές ρωγμές εσωτερικά και εξωτερικά¹⁵⁵⁶. Οι ζημιές «επισκευάστηκαν» αυθαίρετα¹⁵⁵⁷. Για να στερεωθεί ο δυτικός τοίχος, η ήδη χαμηλή και στενή θύρα εισόδου χρειάστηκε να στενέψει επιπλέον κατά 20 εκ. περίπου.

Στον ναό εντοπίστηκε ορθογωνικό λίθινο μέλος¹⁵⁵⁸ (εικ. 610, 611), που σώζει σπαράγματα τοιχογραφιών. Η προέλευσή του είναι άγνωστη¹⁵⁵⁹. Χρησιμοποιούταν ως βάση στήριξης (!) νεότερου ξύλινου προσκυνηταρίου, εντός κόγχης του νότιου τοίχου. Κατόπιν τηλεφωνικής μου επικοινωνίας

¹⁵⁵⁴ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 1467-1468.

¹⁵⁵⁵ Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 94.

¹⁵⁵⁶ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 29. Ο συγγραφέας αναφέρει πως δεν υπήρξε λεπτομερής χαρακτηρισμός από το Τ.Α.Σ. Παραδόξως στην αυτοψία (17/11/1999) χαρακτηρίζεται ως πράσινο (δηλαδή χωρίς ζημιές), αλλά με την υποσημείωση «Υπό χαρακτηρισμό διατηρητέο».

¹⁵⁵⁷ Γιώτας, *Παλιά μοναστήρια*, σελ. 37 και εικ. στη σελ. 60, όπου φαίνεται η είσοδος μετά τον σεισμό.

¹⁵⁵⁸ Έχει διαστάσεις 43εκ. Χ 23εκ. Χ 16εκ. και σχήμα ορθογωνικό (εικ. 611-613), είναι συμπαγές, αποτελείται από έναν ενιαίο λίθο και φέρει σπαράγματα τοιχογραφιών στην κύρια πλατιά επιφάνεια, στην άνω και δεξιά όψη. Είναι αποκρουσμένο στην αριστερή και κάτω όψη. Στην κύρια επιφάνεια σώζεται το κεφάλι, ο φωτοστέφανος και τμήμα των ενδυμάτων ανδρικής μορφής με κοντή λευκή κόμη και γενειάδα. Η διπλή σειρά λίθων που κοσμούν τον φωτοστέφανο αποτελεί ένδειξη χρονολόγησης στην υστεροβυζαντινή περίοδο. Η τεχνοτροπική απόδοση της μορφής, που πιθανόν εικονίζει ιεράρχη (διακρίνεται μικρό τμήμα των αμφίων, ίσως από ωμοφόριο) συνηγορεί υπέρ της χρονολόγησης στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα. Κατά την άποψή μας, η τοιχογραφία παρουσιάζει μεγάλη συγγένεια με την τοιχογραφία του Αγίου Νικολάου (στο ιερό βήμα), (εικ. 75) στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια Κουβαρά (1232) και θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον Άγιο Νικόλαο.

¹⁵⁵⁹ Ίσως να προέρχεται από κάποιον υστεροβυζαντινό ναό της περιοχής, ο οποίος για κάποιο λόγο κατέρρευσε. Θεωρούμε ότι το σωζόμενο μέλος πιθανόν αποτέλεσε δομικό στοιχείο μεταγενέστερου μνημείου στο Μετόχι, κατά το παράδειγμα του Αγίου Νικολάου στο νεκροταφείο του Καλάμου, Γκίνη-Γσοφοπούλου, «Άγιος Νικόλαος στον Κάλαμο», σελ. 237 κ. εξ. Υποθετικά θα μπορούσε να έχει εντοιχιστεί στον μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου στο Μετόχι, όπως μάλλον συμβαίνει με αντίστοιχο μέλος σε χαμηλό σημείο στη νότια πλευρά της αψίδας (εικ. 614). Μετά την κατάρρευση της καμάρας και του νότιου τοίχου από τον σεισμό του 1999, εντοπίστηκε και μεταφέρθηκε στον γειτονικό ναό του Προφήτη Ηλία.

με την ΕΦΑΔΑ (3/9/2018) και υπόδειξης του αρχαίου μέλους, τούτο περιουλλέχθηκε άμεσα και πλέον φυλάσσεται στην αποθήκη της Αρχαιολογικής Συλλογής Αχαρνών.

Τυπολογικά στοιχεία

Ο ναός είναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος με τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα ιερού (εικ. 600-607) και διαστάσεις: 4,50μ. Χ 7,00μ.¹⁵⁶⁰. Η μικρή ημικυλινδρική κόγχη της πρόθεσης εγγράφεται στον ανατολικό τοίχο του ιερού. Στην αψίδα υπάρχει στενό άνοιγμα του τύπου της φωτιστικής θυρίδας. Στον ανατολικό τοίχο του ιερού, πάνω από τη στέγαση της αψίδας, υπάρχει ένα ακόμα μικρό και στενό άνοιγμα, που διευρύνεται ελαφρώς στο εσωτερικό.

Ο φωτισμός του κυρίως ναού επιτυγχάνεται, μέσω ενός τοξωτού παραθύρου στον βόρειο τοίχο.

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Όλες οι εξωτερικές επιφάνειες είναι επιχρισμένες. Οι ρηγματώσεις που προκλήθηκαν από τον σεισμό του 1999 και έχουν αποτυπωθεί σε φωτογραφίες του Δ. Γιώτα¹⁵⁶¹ (εικ. 606-607) αποκάλυψαν τμήμα της τοιχοποιίας. Είναι απλή αργολιθοδομή με λίθους μεσαίου και μικρού μεγέθους. Το μνημείο είναι χτισμένο σε ανισόπεδο έδαφος¹⁵⁶² (εικ. 601, 603, 604). Πατά σε λίθινο κρηπίδωμα που είναι ορατό στη δυτική πλευρά. Σε νεότερους χρόνους, προς ενίσχυση της στατικότητας του μνημείου προστέθηκε περιμετρικά ζώνη οπλισμένου σκυροδέματος. Επιπλέον χτίστηκε βαθμιδωτός αναλημματικός τοίχος στη βόρεια πλευρά, για την προστασία από την αποσάθρωση του εδάφους σε περιπτώσεις έντονων βροχοπτώσεων. Οι κέραμοι της στέγης έχουν αντικατασταθεί το 1987¹⁵⁶³ και επισκευάστηκαν μετά τον σεισμό του 1999. Κάτω από τη στέγη υπάρχει νεότερο ευθύγραμμο γείσο, που σήμερα έχει βαφτεί με ερυθρό χρώμα, όπως και το περίγραμμα του παραθύρου του βόρειου τοίχου εξωτερικά.

Προ της εισόδου υπάρχει μικρό λίθινο σκαλοπάτι, που οδηγεί στο υπερυψωμένο εσωτερικό. Η είσοδος είναι χαμηλή, τοξωτή, με λίθινο

¹⁵⁶⁰ Ορλάνδος, *Ευρετήριον*, σελ. 208

¹⁵⁶¹ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 30.

¹⁵⁶² Μετά από τον νότιο τοίχο το έδαφος χαμηλώνει απότομα 2 έως και 3 μέτρα.

¹⁵⁶³ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 1555.

περιθύρωμα, το οποίο έχει εισέχον τόξο (εικ. 602, 606). Η διαμόρφωση αυτή συνηθίζεται σε ναούς του 18ου αιώνα στην Αττική και στην Πάρνηθα¹⁵⁶⁴. Πάνω από τη θύρα διανοίγεται ελαφρώς έκκεντρα στενό παράθυρο του τύπου της φωτιστικής θυρίδας.

Στο εσωτερικό του ναού, το δάπεδο είναι στρωμένο με ακανόνιστες καφέ πλάκες Καρύστου (εικ. 608) τόσο στον κυρίως ναό, όσο και στο ιερό. Το εσωράχιο του τόξου της αψίδας του ιερού, που μάλλον οφείλεται σε νεότερη διαμόρφωση, προβάλλει πάνω στη νεότερη μαρμάρινη πλάκα της Αγίας Τράπεζας (εικ. 605). Στον βόρειο τοίχο του ιερού υπάρχει τοξωτή κόγχη. Μια αρκετά ευρύτερη ημικυλινδρική κόγχη διανοίγεται στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού, σε επαφή με το τέμπλο (εικ. 609, 610). Το παράθυρο του βόρειου τοίχου είναι στενότερο στο εσωτερικό και διευρύνεται εξωτερικά (εικ. 603). Οι αρμοί που διακρίνονται στα σημεία γένεσης της καμάρας αλλά και το αρκετά πιο τραχύ επίχρισμα με το οποίο καλύπτεται, ίσως υποδεικνύουν ότι στο παρελθόν έχει επισκευαστεί (εικ. 609). Το τέμπλο είναι κτιστό και έχει δύο τοξωτές θύρες, με τη βορειότερη να είναι αρκετά πιο πλατιά. Σε νεότερους χρόνους, έχει προστεθεί πάνω από το τέμπλο ξύλινο τμήμα με εννέα ορθογώνια διάχωρα στη σειρά και ένα στην κορυφή, όπου τοποθετούνται φορητές εικόνες.

Δεν έχουν εντοπιστεί εντοιχισμένα παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση.

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Ο ναός σώζει τοιχογραφίες στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού και στο τέμπλο (Δέηση). Έχουν δεχθεί επιζωγραφήσεις και εμφανίζονται χρωματικά αλλοιωμένες καθώς δεν έχουν συντηρηθεί ποτέ. Οι φωτοστέφανοι των μορφών περιβάλλονται από διπλή ταινία (λευκή, ερυθρή). Τα διάχωρα ορίζονται από ερυθρή ταινία. Φαίνεται σαν να έχουν τοποθετηθεί σε ορθογωνικά πλαίσια που εισέχουν στην επιφάνεια του τοίχου. Η εντύπωση αυτή δημιουργείται λόγω του επιχρίσματος που έχουν δεχθεί όλες οι επιφάνειες χωρίς τοιχογραφίες.

¹⁵⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά αντίστοιχη διαμόρφωση εισόδου στον ναό της Παναγίας κοντά στις Αφίδνες και στον ναό Αγίας Παρασκευής-Αγίας Κυριακής στο Γραμματικό, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 358, εικ. 306, 308, σελ. 357, εικ. 303.

Κυρίως ναός

Στον νότιο τοίχο, μετά την κόγχη δίπλα στο τέμπλο εικονίζεται σε τριπλό κάμπο (μαύρο-γαιώδες κίτρινο-μαύρο) ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (Ο ΙΩ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, σε συμπίλημα), (εικ. 610, 615 Α). Είναι ολόσωμος, μετωπικός και ανυπόδητος. Φέρει το αριστερό πόδι λίγο πιο μπροστά από το δεξί. Με το δεξί χέρι ευλογεί. Με το αριστερό κρατά ανοιχτό, ενεπίγραφο ειλητό, από το οποίο δεν σώζονται γράμματα και σταυροφόρο ράβδο. Κάτω και αριστερά μέσα σε καστανέρυθρο αγγείο υπάρχει η κεφαλή του Προδρόμου. Ο άγιος ενδύεται ανοιχτόχρωμη μηλωτή και σκουρόχρωμο ιμάτιο, που περνά πάνω από τον αριστερό του ώμο.

Τέμπλο

Στο βόρειο τμήμα του τέμπλου εικονίζεται στο ίδιο βάθος με την τοιχογραφία του Προδρόμου, η Θεοτόκος η Οδηγήτρια (Η ΟΔΗΓΗΤ[ΡΙΑ]), (εικ. 616). Κάθεται σε ξύλινο θρόνο με ερεισίνωτο. Το δεξί χέρι της ακουμπά στον αριστερό ώμο του Χριστού, ενώ με το αριστερό συγκρατεί τα πόδια του. Φέρει κεκρύφαλο, ανοιχτόχρωμο χιτώνα με χρυσή διάλιθη περίκλειση και αντίστοιχα επιμανίκια (φέρουν επιπλέον πρασινωπούς λίθους που σχηματίζουν σταυρό) και πορφυρό μαφόριο. Τα καφέ υποδήματά της ακουμπούν σε ερυθρό μαξιλάρι. Πάνω από το κάθισμα διακρίνεται ανοιχτόχρωμο μαξιλάρι. Η επιφάνεια του θρόνου και του ερεισίνωτου κοσμούνται με ρομβοειδές μοτίβο. Οι ρόμβοι έχουν πλευρές με κυματοειδείς γραμμές και μικρό κύκλο στο εσωτερικό. Τα ποδαρικά απολήγουν σε ξύλινα λογχοειδή ανθέμια. Οκτώ μικρότερα λογχοειδή ανθέμια προβάλλουν πάνω από το ερεισίνωτο. Ο Ιησούς κάθεται στους κόλπους της Παναγίας, ευλογεί με το δεξί χέρι και με το αριστερό κρατά κλειστό ειλητό. Ενδύεται ανοιχτόχρωμο χιτώνα και επίσης ανοιχτόχρωμο ιμάτιο στο οποίο διακρίνονται ίχνη ερυθρού χρώματος¹⁵⁶⁵. Στο κατώτερο τμήμα του διαχώρου υπάρχει μικρογράμματη αφιερωματική επιγραφή: «+ δέησισ τίς δδλ[ης του Θε]δ...».

Στο νότιο διάχωρο του τέμπλου εικονίζεται ο Χριστός ως Μέγας Αρχιερέυς (εικ. 617 Α). Το βάθος της παράστασης είναι το ίδιο με των υπόλοιπων τοιχογραφιών. Το λευκό που φαίνεται πάνω από τον θρόνο οφείλεται σε επιζωγράφηση. Ο Χριστός κάθεται σε ξύλινο θρόνο με

¹⁵⁶⁵ Οι περιγραφές των χρωμάτων σε όλες τις παραστάσεις του ναού γίνονται με επιφύλαξη, λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης των τοιχογραφιών.

ερεισίνωτο, στον οποίο διακρίνεται λευκό μαξιλάρι. Με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατά ανοιχτό ενεπίγραφο κώδικα, από τον οποίο δεν σώζονται γράμματα. Τα πόδια του ακουμπούν σε λευκό μαξιλάρι. Στην άνω και δεξιά γωνία μέσα σε ερυθρό δίσκο, που περιβάλλεται από λευκή ταινία διαβάζουμε: «ΧC». Αντίστοιχος δίσκος με το «IC» θα υπήρχε και αριστερά, σε σημείο που καλύπτεται από επίχρισμα. Ο Χριστός φέρει χρυσή διάλιθη μίτρα ή στέμμα. Ενδύεται λευκό στιχάριο με περικόλειση και χρυσά κοσμημένα επιμανίκια, χρυσό κροσσωτό επιτραχήλιο, που κοσμείται με ρομβοειδές μοτίβο, σάκκο και ένσταυρο ωμοφόριο. Ο σάκκος είναι λευκός, με ένσταυρους κύκλους, ανάμεσα στους οποίους υπάρχουν πολύφυλλα και λογχοειδή ανθέμια. Οι παρυφές του φέρουν καστανέρυθη ταινία με μοτίβο που δεν διακρίνεται καθαρά. Οι σταυροί του ωμοφορίου είναι μαύροι με διχαλωτές κεραίες που απολήγουν σε επίμηλα. Στα σημεία γένεσης των κεραίων τους υπάρχουν λογχοειδή ανθέμια. Ο Χριστός φορά πολυτελή, χρυσά υποδήματα που κοσμούνται με φυτικό μοτίβο. Ο θρόνος δεν φέρει κάποια ιδιαίτερη διακόσμηση.

Επιμέρους εικονογραφικές παρατηρήσεις

Δέηση. Η Δέηση ¹⁵⁶⁶ διακοσμεί πολύ συχνά το τέμπλο μεταβυζαντινών ναών της Αττικής¹⁵⁶⁷. Σε σχέση με τους άλλους ναούς των Αχαρνών με την παράσταση της Δέησης στο τέμπλο, στον ναό του Προφήτη Ηλία ο Πρόδρομος καταλαμβάνει το ανατολικό άκρο του νότιου τοίχου, πιθανότατα λόγω έλλειψης χώρου. **Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος.** Χρησιμοποιούνται τυπικά για τη μεταβυζαντινή εποχή εικονογραφικά στοιχεία¹⁵⁶⁸, που απαντούν στις περισσότερες αντίστοιχες απεικονίσεις του

¹⁵⁶⁶ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 1200.

¹⁵⁶⁷ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 1201-1202, για παραδείγματα από το Μενίδι και την Αττική γενικότερα. Η Δέηση μπορεί να διακοσμεί και άλλα σημεία του ναού, όπως για παράδειγμα στον ναό των Αγίων Πάντων στο Μενίδι (βόρειος τοίχος), βλ. εικ. 374 ή στην Παναγία Ευδού (στους τοίχους της εγκάρσιας καμάρας), Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 194, 196.

¹⁵⁶⁸ Ο τύπος εμφανίζεται στην ύστερη βυζαντινή περίοδο και περνά στους κρητικούς ζωγράφους του 16ου αιώνα. Βλ. σχετικά Γκιοιές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 122, υποσημ. 658, Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 206-208 και υποσημειώσεις. Ο Στ. Ζουμπουλάκης, (*Ο Ιωάννης ο Πρόδρομος ως άγγελος*, σελ. 18 κ. εξ.), επιχειρεί να εξηγήσει τη φτερωτή απεικόνιση του Προδρόμου σε σχέση με την προσαγόρευσή του ως αγγέλου στην εκκλησιαστική γραμματεία.

Προδρόμου¹⁵⁶⁹. Στην παράσταση στον Προφήτη Ηλία υπάρχει επιπλέον και η κομμένη κεφαλή του αγίου, μέσα σε αγγείο κάτω αριστερά. Το εικονογραφικό στοιχείο απαντά τόσο σε φορητές εικόνες¹⁵⁷⁰, όσο και στη μνημειακή ζωγραφική της περιόδου, όπως για παράδειγμα στον Άγιο Πέτρο στη Χασιά (εικ. 316 Γ, 615 Β) και στην Αγία Παρασκευή στο Μαρκόπουλο¹⁵⁷¹. Στις παραστάσεις στον Προφήτη Ηλία και τον Άγιο Πέτρο στη Χασιά υπάρχει αρκετά μεγάλη ομοιότητα ανάμεσα στα δύο αγγεία που φέρουν το κεφάλι του Προδρόμου, αλλά και στη θέση που αυτά τοποθετούνται.

Παναγία Οδηγήτρια. Η Οδηγήτρια στο τέμπλο δεν διαφοροποιείται από το σύνολο των απεικονίσεων της Θεοτόκου στην αντίστοιχη θέση και βέβαια η επιγραφή «Οδηγήτρια» δεν ανταποκρίνεται στον αντίστοιχο εικονογραφικό τύπο με την χαρακτηριστική κίνηση του δεξιού χεριού¹⁵⁷². Το επίθετο που χρησιμοποιείται για τη Θεοτόκο στον Προφήτη Ηλία, όπως συμβαίνει και με τις περισσότερες αντίστοιχες παραστάσεις μνημείων της Αττικής, εντάσσεται περισσότερο σε μια πρακτική τυποποίησης των σχετικών επιγραφών¹⁵⁷³. Η Θεοτόκος στο μνημείο της Πάρνηθας διαφέρει ουσιαστικά¹⁵⁷⁴ μόνο στη θέση των χεριών, όπου ακουμπά το αριστερό στον αντίστοιχο ώμο του μικρού Ιησού και στηρίζει τα πόδια του με το δεξί. Με αντίστοιχο τρόπο εικονίζεται η Θεοτόκος σπανιότερα και σε άλλες τοιχογραφίες της Αττικής, όπως στην κόγχη του διακονικού της μονής

¹⁵⁶⁹ Ο Πρόδρομος απεικονίζεται όρθιος, μετωπικός, ευλογεί με το δεξί χέρι και με το αριστερό κρατά ανοιχτό ενεπίγραφο ελιητό και σταυροφόρο ράβδο. Είναι ενδεδυμένος με μηλωτή και φέρει φτερά. Με όμοιο τρόπο εικονίζεται στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο (εικ. 294, 316 Α), στους Αγίους Θεοδώρους (εικ. 245), στην Αγία Παρασκευή (εικ. 337), στον Άγιο Γεώργιο τον Βουρδουμπά (εικ. 538) στο Μενίδι, αλλά και σε άλλους ναούς της Αττικής, όπως στον Άγιο Γεώργιο στον Κουβαρά (εικ. 316 Β), στον Άγιο Πέτρο στη Χασιά (εικ. 316 Γ) και στην Αγία Παρασκευή στο Μαρκόπουλο, Λάζαρη, «Οι τοιχογραφίες του ναού», σελ. 197-198, εικ. 9.

¹⁵⁷⁰ Βλ. ενδεικτικά τις φορητές εικόνες από την Πάτμο, Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, σελ. 69-70, 85, αρ. 18, 35, πίν. 85, 96.

¹⁵⁷¹ Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 390, Λάζαρη, *όπ. π.*, εικ. 9.

¹⁵⁷² Βλ. σχετικά, Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 196, υποσημ. 1135, όπου δίνονται παραδείγματα από μεταβυζαντινές φορητές εικόνες και τοιχογραφίες.

¹⁵⁷³ Βλ. παραπάνω, σελ. 310, υποσημ. 1428.

¹⁵⁷⁴ Σε σχέση με την πλειοψηφία των αντίστοιχων παραστάσεων σε μνημεία του Μενιδίου και της Αττικής.

Κλειστών¹⁵⁷⁵ αλλά και στον ναό του Αγίου Νικολάου στον Βρανά του Μαραθώνα, με αντίστροφη όμως διάταξη χειρών¹⁵⁷⁶.

Χριστός Μέγας Αρχιερέας. Ο εικονογραφικός τύπος του Χριστού-Μεγάλου Αρχιερέα¹⁵⁷⁷, πρωτοεμφανίζεται τον 14ο αιώνα. Διαφοροποιείται στην ενδυμασία του Χριστού, ο οποίος πλέον φορά πατριαρχικό σάκκο και όχι χιτώνα και μιάτιο. Αρχικά με αυτόν τον τύπο εικονίζεται στην παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων¹⁵⁷⁸ και της Ουράνιας Λειτουργίας¹⁵⁷⁹, σε χώρους που συνδέονται άμεσα με συγκεκριμένες πράξεις της Θείας Λειτουργίας. Η συχνότητα με την οποία εμφανίζεται από τις αρχές του 14ου αιώνα ο τύπος του Χριστού-Μεγάλου Αρχιερέα σχετίζεται με την αύξηση της επιρροής του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθανασίου Α', ως αντίδραση στη φιλοδυτική πολιτική του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου και του διαδόχου του Ανδρόνικου Α'¹⁵⁸⁰. Από τα μέσα του αιώνα ενισχύεται ακόμα περισσότερο με την εξάπλωση του Ησυχαστικού κινήματος¹⁵⁸¹.

Στη μεταβυζαντινή περίοδο είναι συχνά τα παραδείγματα όπου ο Χριστός απεικονίζεται ως Μέγας Αρχιερέας σε δεσποτικές εικόνες, ένθρονος φορώντας μίτρα, ή στέμμα¹⁵⁸². Στη μνημειακή ζωγραφική απαντά σε μνημεία και των δύο μεγάλων σχολών του 16ου αιώνα¹⁵⁸³, ενώ σε

¹⁵⁷⁵ Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 378.

¹⁵⁷⁶ Στο ίδιο, σελ. 233.

¹⁵⁷⁷ Για το θέμα βλ. ενδεικτικά, Παπαμαστοράκης, «Η μορφή του Χριστού-Μεγάλου Αρχιερέα», 67-78, Πάσσαρης, *Η παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων*, τόμ. Ι, σελ. 232-235, Αναγνωστόπουλος, «Εικόνα του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα», σελ. 388 κ. εξ.

¹⁵⁷⁸ Βλ. ενδεικτικά την παράσταση στον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό, τον Άγιο Νικήτα στο Čučer, και τη Dečani, Πάσσαρης, *όπ. π.*, τόμ. Ι, σελ. 131, υποσημ. 421, σελ. 134, υποσημ. 432, σελ. 137, υποσημ. 439, τόμ. ΙΙ, εικ. 90 α-β, 95, 101.

¹⁵⁷⁹ Βλ. ενδεικτικά την παράσταση στον ναό των Αρχαγγέλων στο Lesnovo και την Περίβλεπτο στο Μυστρά, Παπαμαστοράκης, *όπ. π.*, σελ. 67-68, εικ. 2.

¹⁵⁸⁰ Παπαμαστοράκης, *όπ. π.*, σελ. 69 κ. εξ., Πάσσαρης, *όπ. π.*, τόμ. Ι, σελ. 234, υποσημ. 797.

¹⁵⁸¹ Παπαμαστοράκης, *όπ. π.*, σελ. 72.

¹⁵⁸² Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, σελ. 67, σημ. 3, Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, σελ. 44-45. Βλ. και Παπαμαστοράκης, *όπ. π.*, σελ. 76, υποσημ. 53, Πάσσαρης, *όπ. π.*, τόμ. Ι, σελ. 233, υποσημ. 795. Για τον συνδυασμό της ιερατικής και βασιλικής ιδιότητας του Χριστού όταν φέρει στέμμα βλ. Παπαμαστοράκης, *όπ. π.*, σελ. 75 κ. εξ.

¹⁵⁸³ Βλ. ενδεικτικά την παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων στο καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας (1535), Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 118.2, την παράσταση της Δέησης στο καθολικό του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά (1527), Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, πίν. σελ. 168, την παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων στο καθολικό της μονής Φιλανθρωπηνών (1531/1532), Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες της μονής των Φιλανθρωπηνών*, σελ. 23-24, εικ. 9, βλ. και

μνημεία της Αττικής κυρίως στη διακόσμηση του τέμπλου¹⁵⁸⁴, μάλλον σε αντιστοιχία με τις δεσποτικές εικόνες.

Τεχνοτροπικά στοιχεία-Χρονολόγηση

Οι τοιχογραφίες διατηρούνται σε κακή κατάσταση και φέρουν πολλές επιζωγραφήσεις. Ως εκ τούτου δεν μπορούμε με ασφάλεια να προχωρήσουμε σε ουσιαστικές παρατηρήσεις, αναφορικά με την τέχνη του ζωγράφου. Εδώ απλά θα επισημάνουμε κάποια στοιχεία από τη μορφή του Χριστού, που σώζεται σε καλύτερη κατάσταση. Αυτή είναι εύρωστη με κανονικές αναλογίες (όπως και των υπολοίπων). Τα άμφια διακοσμούνται με μοτίβα γνωστά τόσο από τοιχογραφίες της Αττικής, όσο και του Μενιδίου ειδικότερα. Οι σταυροί του ωμοφορίου με ανάλογο τρόπο, αλλά πλατύτεροι αποδίδονται για παράδειγμα σε αρχιερείς στην Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα (εικ. 672, 673, 692, 693), οι ένσταυροι κύκλοι που διακοσμούν τον σάκκο απαντούν σε αρχιερείς στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό (Άγιος Βασίλειος), (εικ. 113) και τον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι (Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος), (εικ. 579), όπως επίσης και το κροσσωτό επιτραχήλιο με τα ρομβοειδή μοτίβα.

Όσον αφορά στο πλάσιμο του προσώπου, ο σκούρος καστανός προπλασμός με προοδευτικό τρόπο ανοίγει στα σημεία που φωτίζονται. Σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά του προσώπου, δηλαδή τη λεπτή και μακριά μύτη, τα μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια με τις σκιάσεις στο πάνω μέρος και τους δακρυικούς ασκούς στο κάτω, τα μικρά και συμμετρικά αυτιά αλλά και λεπτομέρειες, όπως η χαρακτηριστική γραμμή που αυλακώνει το κατώτερο σημείο του λαιμού, μας θυμίζουν αρκετά, στοιχεία της τέχνης του ζωγράφου α' στην Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα¹⁵⁸⁵.

Συμπερασματικά, με βάση κυρίως τα εικονογραφικά στοιχεία και λιγότερα τα τεχνοτροπικά, οι παραστάσεις του Προφήτη Ηλία μπορούμε να πούμε ότι εντάσσονται στον μεγάλο αριθμό των τοιχογραφιών που

Παζαράς, *Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη*, σελ. 55, υποσημ. 295, αλλά και νωρίτερα, όπως την παράσταση της Δέησης στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως (1483), Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, αρ. 160, σελ. 254, εικ. 181.

¹⁵⁸⁴ Όπως στο τέμπλο του Αγίου Δημητρίου στο Μαρκόπουλο (18ος αιώνας), Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 161 (εικ. 617 Β).

¹⁵⁸⁵ Πρβ. με τον Άγιο Παντελεήμονα και την Πλατυτέρα στην Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα αλλά και με τον Άγιο Παντελεήμονα και τον Άγιο Αρτέμιο στο καθολικό της μονής Πετράκη (εικ. 618).

έχουν εκτελεστεί από εκπροσώπους της σχολής του Γεωργίου Μάρκου. Δεν είναι απίθανο ο ναός να έχει διακοσμηθεί στο α' μισό ή στα μέσα του 18ου αιώνα, την ίδια περίπου περίοδο με τον γειτονικό ναό του Αγίου Νικολάου.

B1. Άγιος Νικόλαος στο Λοιμικό

(εικ. 619-633)

Θέση: 8 χλμ. περίπου ΒΔ του ναού της Αγία Τριάδας στην Πάρνηθα.

Βιβλιογραφία: Γιώτας, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 38, υποσημ. 46, Νέζης-Γιώτας, *Πάρνηθα*, σελ. 73, 95, Γιώτας-Φυτάς, «Τα μεγάλα δασοκτήματα», σελ. 373-381, Δ, Γ. Γιώτας, *Μεγάλα δασοκτήματα και μνημεία στον δήμο Αχαρνών*, άρθρο στην ηλεκτρονική εφημερίδα «Ελεύθερο Βήμα Αχαρνών» (8/2/2015): <https://eleftherovima.wordpress.com/2015/02/08/%ce%b4%ce%b7%ce%bc%ce%ae%cf%84%cf%81%ce%b7%cf%82-%ce%b3%ce%b9%cf%8e%cf%84%ce%b1%cf%82-%cf%83%ce%b5%ce%bb%ce%af%ce%b4%ce%b5%cf%82-%ce%b9%cf%83%cf%84%ce%bf%cf%81%ce%af%ce%b1%cf%82/>, (ημερ. τελ. ανάκτησης: 2/12/2021), στο εξής: *Μεγάλα δασοκτήματα*.

Χάρτης: Kaupert, *Attika*, Übersichtskarte von Attika (gesamt), Νικόλαος, (εικ. 7).

Χρονολόγηση: Όψιμη Τουρκοκρατία (1η ΕΒΑ).

Ο ναός του Αγίου Νικολάου, όπως και του Αγίου Γεωργίου¹⁵⁸⁶, βρίσκεται στο δασόκτημα του Λοιμικού¹⁵⁸⁷ στην Πάρνηθα (εικ. 619). Έχει απόσταση 8 περίπου χλμ. ΒΔ του ναού της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα και 3,5 περίπου χλμ. ΝΔ από τον σταθμό του ΟΣΕ στον Αυλώνα Αττικής. Η πρόσβαση επιτυγχάνεται μέσω δύσβατου μονοπατιού με συνολικό μήκος 3 περίπου χλμ., μέσα από πυκνή βλάστηση και τραχύ, πετρώδες έδαφος.

Η περιοχή του Λοιμικού εντάσσεται στον ορεινό όγκο της Πάρνηθας και διοικητικά υπάγεται στον δήμο Αχαρνών¹⁵⁸⁸. Κατά τη βυζαντινή και

¹⁵⁸⁶ Δεν εξετάζεται εδώ ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Λοιμικό, κυρίως λόγω δυσκολίας στην πρόσβασή του.

¹⁵⁸⁷ Λοιμικό ή Λημικό ή Λημνικό-Λιμνικό. Για τις ονομασίες βλ. Νέζης-Γιώτας, *Πάρνηθα*, σελ. 122-123. Η επικρατέστερη ονομασία «Λοιμικό» συνδέεται με το ότι οι κάτοικοι των γύρω περιοχών έβρισκαν εκεί καταφύγιο σε περιπτώσεις λοιμών.

¹⁵⁸⁸ Για την απόφαση του Εφετείου Αθηνών (1843), όπου καθορίζει δικαιώματα νομής στο Σαλονίκι από τους Μενιδιάτες βλ. Γιώτας, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 38, υποσημ. 46, και Γιώτας-Φυτάς, «Τα μεγάλα δασοκτήματα», σελ. 374 κ. εξ. και σελ. 380-381, όπου παρατίθενται

μεταβυζαντινή περίοδο, ο ζωτικός χώρος του Μενιδίου εισέδνε μέσα στον ορεινό όγκο της Πάρνηθας και η εκμετάλλευση του δασικού πλούτου του βουνού ήταν πολύ σημαντική για τους κατοίκους του¹⁵⁸⁹. Ο ναός του Αγίου Νικολάου είναι χτισμένος στο ΒΔ άκρο του Λοιμικού και από τους μεταβυζαντινούς χρόνους ανήκε στη δικαιοδοσία των Μενιδιατών. Στη «λάκκα» του Αγίου Νικολάου, που είναι γνωστή και ως «πηγαδάκια», υπάρχουν δύο πηγάδια που ξεδιψούσαν τους οδοιπόρους, τους διακατόχους και τα ποιμνιά τους¹⁵⁹⁰ (εικ. 621). ΝΑ του μνημείου και πιο κοντά στον ναό του Αγίου Γεωργίου, υπάρχει σε ύψωμα 814μ. ο πύργος του Λοιμικού. Πρόκειται για τετράγωνο οικοδόμημα με ισόδομη τοιχοποιία και είσοδο στην ανατολική πλευρά¹⁵⁹¹, που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 4ου αιώνα π.Χ. Προφύλασσε τη δίοδο από το Άρμα προς τη Σφενδάλη και τον Αυλώνα.

Ο ναός και ο περιβάλλον χώρος τα νεότερα χρόνια έχουν υποστεί αυθαίρετες επεμβάσεις από κατοίκους του Αυλώνα, στους οποίους οφείλεται και η διάνοιξη μονοπατιού κατά το έτος 2013 ¹⁵⁹². Αντικαταστάθηκαν η στέγη και οι κέραμοί της, αφαιρέθηκαν τα επιχρίσματα της δυτικής όψης του μνημείου και προστέθηκαν νεότερα και ισχυρότερα στις τρεις υπόλοιπες πλευρές. Καθαιρέθηκε το νεότερο τέμπλο, αντικαταστάθηκε το δάπεδο και επιχρίστηκαν εκ νέου οι εσωτερικές επιφάνειες ¹⁵⁹³. Όπως φαίνεται από τις φωτογραφίες πριν από τις επεμβάσεις του 2013 (εικ. 623, 624), ο ναός ήταν χτισμένος σε φυσικό κοίλωμα που υπαγόρευε η διαμόρφωση του εδάφους. Πλέον το έδαφος βόρεια και νότια του μνημείου έχει εξομαλυνθεί, επιπλέον έχει χτιστεί

σχετικά έγγραφα. Μετά τις τελεσίδικες δικαστικές αποφάσεις, η μεγάλη έκταση των 33518 στρεμμάτων με τη γενική ονομασία «Σαλονίκι» διανεμήθηκε στους δικαιούχους Μενιδιάτες και διαιρέθηκε σε τρία μέρη, το Σαλονίκι, το Λοιμικό και το Μήλεσι Τσαπόχθι.

¹⁵⁸⁹ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 145.

¹⁵⁹⁰ Γιώτας-Φυτάς, «Τα μεγάλα δασοκτήματα», σελ. 374.

¹⁵⁹¹ Σχετικά με τον πύργο του Λοιμικού βλ. Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 369-370, εικ. 169α-169β και σημείωση 101.

¹⁵⁹² Σχετικά βλ. το άρθρο του Γιώτα, *Μεγάλα δασοκτήματα*, όπου και παρατίθεται έγγραφο με καταγγελία της ΙΛΕΑ (2012) για λαθρονασκαφή εντός και εκτός του ναού.

¹⁵⁹³ Δεν υπάρχει φωτογραφική αποτύπωση του εσωτερικού του ναού. Ωστόσο έχει ανέβει βίντεο στο διαδίκτυο από ακολουθία που επιτελέστηκε στον ναό στις 21/12/2012 και είναι διαθέσιμο στην ακόλουθη διεύθυνση: https://www.youtube.com/watch?time_continue=405&v=oQpbJcmkq88. (ημερ. τελ. ανάκτησης: 2/12/2021). Διακρίνεται το τέμπλο που καθαιρέθηκε, το επιχρισμένο δάπεδο και οι επιχρισμένες εσωτερικές επιφάνειες αλλά και τμήμα της παλαιότερης ξύλινης στέγης που αντικαταστάθηκε.

αναλημματικός τοίχος βόρεια και ανατολικά (620, 626), ενώ προστέθηκαν και ξύλινα καθίσματα¹⁵⁹⁴.

Τυπολογικά στοιχεία

Είναι μικρός, μονόχωρος ξυλόστεγος ναός με τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα ιερού (εικ. 620, 623-628). Στον ημικύλινδρο της αψίδας διανοίγεται στενό παράθυρο του τύπου της φωτιστικής θυρίδας. Η κόγχη της πρόθεσης εγγράφεται στον βόρειο τοίχο του ιερού. Δεν υπάρχει κανένα άλλο άνοιγμα, μέσω του οποίου να επιτυγχάνεται ο φωτισμός του ναού.

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Η τοιχοποιία αποτελείται από αδρά λαξευμένους και αργούς λίθους με παρεμβολή κεραμίδων (εικ. 623, 624, 625, 629). Στις παλαιότερες φωτογραφίες διακρίνουμε τη χρήση μεγαλύτερων λίθων στις γωνίες, όπως και μια πλαστική διαμόρφωση της αψίδας. Οι κατακόρυφοι της κεντρικής πλευράς τονίζονται με κάθετους επιμήκεις λαξευτούς λίθους. Η διαμόρφωση αυτή πιθανόν προκύπτει από το φράξιμο παλαιότερου τοξωτού παραθύρου. Δεν είναι πλέον ορατή λόγω των επιχρισμάτων. Το παράθυρο της αψίδας διαμορφώνεται με τη χρήση λαξευτών πωρόλιθων (εικ. 627). Η δυτική όψη του ναού μετά τις επεμβάσεις έχει αφεθεί ανεπίχριστη, όπου και παρατηρείται η προσθήκη άφθονου κονιάματος. Εκεί εντοπίζουμε μάλλον νεότερες κεραμίδες, τοποθετημένες μέσα στο κονίαμα, αλλά και ελάχιστες αρχικές που τοποθετούνται στους κάθετους και οριζόντιους αρμούς (εικ. 630). Πάνω από το ανώφλι της ορθογωνικής εισόδου έχει τοποθετηθεί διπλή σειρά πλίνθων. Στον νότιο τοίχο, ακριβώς κάτω από τη στέγη, διακρίνονταν και εκεί πλίνθοι τοποθετημένες σε σειρά (εικ. 625). Οι κέραμοι της στέγης έχουν αντικατασταθεί το 2013. Η αψίδα καλύπτεται από σχιστόλιθους (εικ. 631). Στο ανώτερο τμήμα έχει τοποθετηθεί κονίαμα στεγανοποίησης.

Το ανώφλι της θύρας αποτελείται από τέσσερις πελεκημένους οριζόντιους λίθους (εικ. 629). Πάνω από το ανώφλι υπάρχει ορθογωνική

¹⁵⁹⁴ Από τον ναό προέρχεται και μια φορητή εικόνα του 1891 με τον Άγιο Νικόλαο τον νεομάρτυρα εξ Ιωαννίνων (εικ. 622) και αφιερωτική επιγραφή «Εἰς μιμιόσυνον τῷ συνδρομιτῶν μενιδίου». Σχετικά με την εικόνα βλ. Γιώτας-Φυτάς, «Τα μεγάλα δασοκτήματα», σελ. 374, 379 και Γιώτας, *Μεγάλα δασοκτήματα*. Η εικόνα ξεφεύγει από το πεδίο έρευνάς μας, αναφέρεται όμως εδώ καθώς πέρα από την λαογραφική αξία της, η αφιέρωσή της από Μενιδιάτες στον ναό του Αγίου Νικολάου, καταδεικνύει τη διαχρονική σύνδεσή τους τόσο με το μνημείο όσο και με την περιοχή.

κόγχη που χρησίμευε ως προσκυνητάρι. Πιο πάνω έχει εντοιχιστεί μικρή λίθινη τετράγωνη πλάκα με ανάγλυφο σταυρό. Στο εσωτερικό, το ιερό είναι ελαφρώς πιο υπερυψωμένο από τον κυρίως ναό. Το δάπεδο φέρει νεότερη πλακόστρωση (εικ. 632). Τα μέτωπα της κόγχης του ιερού και της πρόθεσης έχουν μείνει ανεπίχριστα και διακρίνεται η επιμελής διαμόρφωσή τους με καλά λαξευμένους λίθινους θολίτες (εικ. 628, 633). Το τέμπλο που υπήρχε καθαιρέθηκε και αντικαταστάθηκε από δύο κτιστές, επιχρισμένες παραστάδες. Τέλος η ξύλινη στέγη έχει αντικατασταθεί με νεότερη. Από τις παλαιότερες φωτογραφίες φαίνονται μόνο οι τεγίδες και η κορυφοτεγίδα της εποροφίας, που προεξείχαν (εικ. 623-625) στον ανατολικό και δυτικό τοίχο.

Η διαμόρφωση της αψίδας εξωτερικά, το μικρό τμήμα πλινθοπερίκλειστου συστήματος στην πρόσοψη, όπως και ο τρόπος δόμησης των κογχών του ιερού υποδεικνύουν ίσως μια πρώτη υστεροβυζαντινή φάση του Αγίου Νικολάου.

B2. Αγία Τριάδα (Πάρνηθα)

(εικ. 634-741)

Θέση: 8,5 χλμ. ΒΔ του κέντρου του σημερινού δήμου. Σε υψόμετρο 1000 περίπου μέτρων (εικ. 634).

Βιβλιογραφία: Leake, *Demi*, σελ. 39, ο ίδιος, *Travels in Northern Greece* II, σελ. 418, Καμπούρογλου, *Ιστορία*, τόμ. Α', σελ. 392, τόμ. Β', σελ. 236 κ. εξ., ο ίδιος, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 357-358, τόμ. Γ', σελ. 149-150, Αιγινήτης, *Κλίμα Αττικής*, σελ. 155 κ. εξ., Καμπούρογλου, *Αναδρομάρης Αττικής*, σελ. 80-82, Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 208, ο ίδιος, *Σταυρεπίστεγοι*, σελ. 46, Gallet de Santerre, «Chronique 1951», σελ. 218, Γκητάκος, *Συμβολή*, σελ. 26, πίν. VI, Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Αθηνών-Αττικής» (1961-62), σελ. 51, πίν. 52β. Koder-Hild, *Hellas und Thessalia*, σελ. 143, Ρος, *Αναμνήσεις*, σελ. 259-260, Μανωλέσσου, Κοιλάκου, Παντελίδου-Αλεξιάδου, Γκίνη-Τσοφοπούλου, Χαλκιά, «1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων» (1988), σελ. 91-92, πίν. 62β-64α, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 93, Küpper, *Dachtranseptkirche*, σελ. 99, αρ. 72, Μουζάκης, «Ερήμωση της Αττικής», σελ. 149, ο ίδιος, «Σχόλια σε ακιδογραφήματα», σελ. 179, Γιώτας, *Παλιά μοναστήρια*, σελ. 19-55, ο ίδιος, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 55-58, 92-93 [Αικ. Παντελίδου], Πλάτωνος, *Αχαρναί*,

σελ. 197, Νέζης-Γιώτας, *Πάρνηθα*, σελ. 93, 201-203, Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, σελ. 339, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 163-169, εικ. 70, 71, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 717-720, εικ. 503-507, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 309-318, Κοντογεωργοπούλου, *Η Αττική*, σελ. 280, 354-355, Πάλλης, «Τοπογραφικά», σελ. 112-113.

Χάρτης: Leake, *Demi*: A. Triádha (εικ. 14), Kaupert, *Attika*, Bl. XXIV (Phyle): Verlass. Kloster Trias (Triada), (εικ. 5).

Χρονολόγηση: 16ος-17ος αιώνας (Ορλάνδος), «um 1600» (Küpper), 15ος-16ος με αρχικό κτίσμα του 12ου-13ου (Μουζάκης), υστεροβυζαντινή περίοδος (Παντελίδου, Πάλλης).

Ο ναός της Αγίας Τριάδας βρίσκεται σε υψόμετρο 1000 μ., περίπου 400 μ. πιο χαμηλά από την υψηλότερη κορυφή της Πάρνηθας, Καραβόλα. Προστατεύεται φυσικά από το ύψωμα «Μαυροβούνι»¹⁵⁹⁵ (εικ. 634, 635). Η περιοχή μέχρι και πριν από λίγα χρόνια ήταν κατάφυτη από έλατα. Η πυρκαγιά του 2007, που απείλησε τις στρατιωτικές εγκαταστάσεις της αεροπορίας (2ο Κέντρο Ελέγχου Περιοχής Πάρνηθας) και το καζίνο, προξένησε ανυπολόγιστες ζημιές στη χλωρίδα και πανίδα της περιοχής και γενικότερα του εθνικού δρυμού της Πάρνηθας¹⁵⁹⁶. Γλαφυρές περιγραφές του 19ου-αρχές του 20ου αιώνα μας δίνουν σαφή εικόνα της τοποθεσίας: «...the Holy Trinity, situated midway between the metókhī and the summit of the mountain, in a valley abounding in sources of water, and shaded with walnut and chestnut trees»¹⁵⁹⁷ · «Ἐν μέσῳ πυκνοῦ ἔξ' ἑλατῶν δάσους κείνται τὰ ἐρείπια τῆς μικρᾶς ταύτης Μονῆς. Διαυγέστατον ὕδωρ ἀφθόνως ῥέει παρὰ τὸν Ναὸν καὶ ποτίζει τὴν μικρὰν περὶ τὴν Μονὴν κοιλάδα, χλόη δὲ πυκνὴ καλύπτει τὴν κοιλάδα ταύτην καὶ ὠραῖα ἄγρια ἄνθη ποικίλουσιν αὐτὴν»¹⁵⁹⁸ και «παρὰ τὸ ἱερόν τῆς ἐκκλησίας ὑπάρχει καλὴ καὶ ψυχρὰ πηγὴ, πρὸ αὐτῆς δὲ μεγίστη αἰωνόβιος καρυὰ, ὑπὸ τὴν εὐρεῖαν σκιὰν τῆς ὁποίας δύνανται νὰ καθήσωσι πολλοὶ ἄνθρωποι»¹⁵⁹⁹. Λίγο χαμηλότερα βρίσκεται

¹⁵⁹⁵ Στο σημείο (1091 μ.) είναι χτισμένο το Regency Casino Mont Parnes. Το 1958 ο Ε.Ο.Τ. αγόρασε έκταση 850 στρεμμάτων στην περιοχή από την Ι. Μ. Πετράκη, Γιώτας, *Παλιά μοναστήρια*, σελ. 15, 32.

¹⁵⁹⁶ Κηρύχθηκε εθνικός δρυμός το 1961, Γιώτας, *όπ. π.*, σελ. 16

¹⁵⁹⁷ Leake, *Travels in Northern Greece II*, σελ. 418.

¹⁵⁹⁸ Καμπούρογλου, *Ιστορία*, τόμ. Β', σελ. 236.

¹⁵⁹⁹ Αιγινίτης, *Κλίμα Αττικής*, σελ. 155, παρένθετη φωτογραφία, (εικ. 636). Βλ. και Γιώτας, *όπ. π.*, εικ. στις σελ. 44, 45.

εγκαταλελειμμένο το κτήριο που είχε στεγάσει αρχικά το Σανατόριο Πάρνηθας, Γεωργίου Φουγκ και Γεωργίου Σταύρου¹⁶⁰⁰. Η πρόσβαση γίνεται μέσω της οδού Πάρνηθος. Το τμήμα από το Μετόχι ως και το Σανατόριο ξεκίνησε να κατασκευάζεται το 1912 με έξοδα του νοσοκομείου Ευαγγελισμός¹⁶⁰¹.

Ο ναός αποτελούσε καθολικό μοναστηριού. Ήταν γνωστό και ως μοναστήρι της «Καρυδιάς¹⁶⁰²», λόγω μιας υπεραιωνόβιας καρυδιάς που υπήρχε νότια της μονής¹⁶⁰³, αλλά και ως μοναστήρι του νερού(;) ¹⁶⁰⁴ από την πηγή-αγίασμα¹⁶⁰⁵ που ακόμα και σήμερα υπάρχει ΝΑ του μνημείου. Η πρώτη ιστορική είδηση που αναφέρεται στο μοναστήρι της Αγίας Τριάδας εντοπίζεται σε οθωμανικό ταπί που πιθανόν χρονολογείται στο 1615¹⁶⁰⁶. Στο σχετικό έγγραφο η μονή φαίνεται να αγοράζει τη νομή εκτάσεων στην Πάρνηθα από το τιμάριο του Καπαρελίου¹⁶⁰⁷. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ένα έγγραφο του 1761¹⁶⁰⁸, με το οποίο δίδεται η άδεια από τις οθωμανικές αρχές για την επισκευή του καθολικού, καθώς οι τοίχοι και η στέγη του έφεραν σημαντικές φθορές, σε σημείο που να χαρακτηρίζεται ετοιμόρροπο:

¹⁶⁰⁰ Σχετικά βλ. Αντωνιάδης, «Το επί της Πάρνηθος Νοσοκομείον», σελ. 900-912, Βεγκλίδης, *Εξέλιξις και δράσις*.

¹⁶⁰¹ Γιώτας, *Παλιά μοναστήρια*, σελ. 34.

¹⁶⁰² «Το μοναστήρι της Καρυδιάς» είναι ο υπότιτλος που χρησιμοποιεί ο Καμπούρογλου, (*Αναδρομάρης Αττικής*, σελ. 80), στην αναφορά του για τη μονή Αγίας Τριάδας.

¹⁶⁰³ Βλ. χαρακτηριστικό του T. Notton (1938), που αποτυπώνει τον ναό στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα, (εικ. 637). Δημοσιευμένο στο Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 315.

¹⁶⁰⁴ Πιθανόν η ονομασία «του νερού» αποδίδεται λανθασμένα από τη Χρ. Κοντογεωργοπούλου, η οποία στο σχετικό με την Αγία Τριάδα λήμμα, (*Η Αττική*, σελ. 354, υποσημ. 1681), παραπέμπει και σε τόμο του ΑΔ που αναφέρεται σε ομώνυμο παρεκκλήσι της Πεντέλης (Αγία Τριάδα του Νερού).

¹⁶⁰⁵ Καμπούρογλου, *Ιστορία*, τόμ. Β', σελ. 81, «Η πελωρία καρυδιά όμως, τήν όποιαν ποτίζει τὸ ἄφθονον καὶ θαυμάσιον ἁγίασμα...». ΝΑ του ναού υπάρχει νεότερη διαμόρφωση δεξαμενής-κρήνης με τρεχούμενο νερό. Αποκαταστάθηκε κατά τις εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης από τη ΔΑΒΜΜ το 2007.

¹⁶⁰⁶ Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 399, «...καὶ δι' ἀγορᾶς ἐδόθη εἰς τὸ Μοναστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος». Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ υπόθεση ὅτι ἡ Αγία Τριάδα ταυτίζεται με τὸ ομώνυμο μοναστήρι που αναφέρεται στη βούλα του πάπα Ιννοκέντιου Γ' (monasteria) «Sanctae Trinitatis», *Acta Innocentii*, σελ. 1561. Βλ. και Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 165, υποσημ. 524.

¹⁶⁰⁷ Η αγορά του τιμαρίου από τη μονή της Αγ. Τριάδας καταδεικνύει οπωσδήποτε και τη δυναμική του μοναστηριού σε μια εποχή γενικά δύσκολη για την Αττική, Γιώτας, *όπ. π.*, σελ. 20.

¹⁶⁰⁸ Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Γ', σελ. 149-150. Η φράση που χρησιμοποιείται στο έγγραφο «ἀπὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀλώσεως μέχρι σήμερον...κειμένης» και προσδιορίζει χρονικά την ίδρυση της μονής, ίσως αποτελεί απλά μια στερεότυπη φράση, Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 165, υποσημ. 524.

«περιέστησαν εις έτοιμόρροπον κατάστασιν». Ο χρόνος της εκτεταμένης αυτής ανακαίνισης, σύμφωνα με τον Γ. Πάλλη, ίσως μπορεί να χρησιμεύσει ως *terminus post quem* για τη χρονολόγηση του μεταβυζαντινού στρώματος τοιχογραφιών του ναού¹⁶⁰⁹.

Κατά την όψιμη Τουρκοκρατία, το μοναστήρι βρισκόταν στα όρια της εδαφικής δικαιοδοσίας της Χασιάς¹⁶¹⁰. Στα χρόνια της τυραννίας του Χασεκή και λόγω της δύσκολης οικονομικής κατάστασης στην οποία περιήλθε οι μονή, μοναχοί της προσέφυγαν στην Κωνσταντινούπολη και πέτυχαν το 1796¹⁶¹¹ το μοναστήρι της Αγίας Τριάδας, όπως και το μετόχι της στην Πάρνηθα¹⁶¹², να προσαρτηθούν στη μονή Πετράκη. Η Αγία Τριάδα υπαγόταν στη μητρόπολη Αθηνών και το μέγεθος του συγκροτήματος υποδεικνύει ότι θα συγκέντρωνε μικρό αριθμό μοναχών¹⁶¹³. Μαρτυρούνται οι ηγούμενοι Μελέτιος (1790)¹⁶¹⁴ και ο χατζής παπα-Ιωσήφ (1811)¹⁶¹⁵. Σε δίπτυχο της μονής αναφέρονται οι μοναχοί: Κυπριανός, Γαβριήλ,

¹⁶⁰⁹ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 169.

¹⁶¹⁰ Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Γ', σελ. 149-150, «...έν τοῖς ὁρίοις τοῦ χωρίου Χασᾶ κειμένης...». Ο Γ. Πάλλης, (όπ. π., σελ. 164-165), επισημαίνει τη διαχρονική σύνδεση του μοναστηριού με την Χασιά, όπως και ότι δεν γνωρίζουμε τίποτε για τις συνθήκες και την εποχή ίδρυσής του. Η πιθανή χρονολόγηση του ναού στην υστεροβυζαντινή περίοδο πιστεύουμε ότι απομακρύνει τη συσχέτισή της ίδρυσής του με σύγχρονο οικισμό της Χασιάς. Το χωριό Cassas αναφέρεται στη βούλα του πάπα Ιννοκέντιου Γ', *Acta Innocentii*, στλ. 1560, και πιστεύεται ότι ταυτίζεται με τη Χασιά, οπότε και ο σχηματισμός του οικισμού ανάγεται στους βυζαντινούς χρόνους. Ωστόσο μέχρι τον πρώτο εποικισμό των Αρβανιτών στην Αττική, οπότε και πιθανόν η Χασιά αναδεικνύεται σε δερβένι, δεν υπάρχουν στοιχεία για την έκταση του οικισμού και την επιρροή που ασκούσε στην ευρύτερη περιοχή. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι δεν επισημαίνεται υστεροβυζαντινός ναός στον οικισμό ή στην περιφέρειά του. Η ίδρυση της μονής θα μπορούσε να συσχετιστεί με τη δραστηριότητα των κατοίκων του Μενιδίου (με διαχρονική δραστηριότητα στην Πάρνηθα και επιρροή στα γειτονικά χωριά), όπου αποδεικνύεται η ύπαρξη υστεροβυζαντινού οικισμού εκτός των άλλων και από την ίδρυση σύγχρονων ναών, τόσο στο κέντρο όσο και στην περιφέρειά του. Επισημαίνουμε τους υστεροβυζαντινούς ναούς του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και των Αγίων Θεοδώρων στον οικισμό, όπως και τον Άγιο Νικόλαο στην Πέτρα της Βαρυμπόμπης, που μάλλον συνδέεται με τη δραστηριότητα των κατοίκων του Μενιδίου.

¹⁶¹¹ Η προσάρτηση επικυρώθηκε με την έκδοση σουλτανικού φιρμανιού και πατριαρχικού σιγιλίου, Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 355-360.

¹⁶¹² Η περιοχή στην Πάρνηθα, που και σήμερα ονομάζεται Μετόχι, αντιστοιχούσε στο μεγαλύτερο και σημαντικότερο μετόχι της μονής, που περιλάμβανε και τους μεταβυζαντινούς ναούς του Προφήτη Ηλία και του Αγίου Νικολάου.

¹⁶¹³ Πάλλης, όπ. π., σελ. 165.

¹⁶¹⁴ Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 137.

¹⁶¹⁵ Γιώτας, *Παλιά μοναστήρια*, σελ. 27-28.

Διονύσιος, Νεκτάριος και Νικόδημος¹⁶¹⁶. Οι μοναχοί πρέπει να περνούσαν τον περισσότερο χρόνο τους στο μετόχι της μονής στους πρόποδες της Πάρνηθας. Αυτό περιλάμβανε εκτεταμένο χώρο¹⁶¹⁷ μέρος του οποίου ήταν καλλιεργήσιμο, δύο ναούς, τον Άγιο Νικόλαο και τον Προφήτη Ηλία¹⁶¹⁸ και ένα τουλάχιστον κτίσμα με κελιά για τη διανυκτέρευση των επισκεπτών¹⁶¹⁹. Το μετόχι πρέπει να αποτελούσε και το κέντρο ζωής του μοναστηριού, λόγω των καλύτερων κλιματολογικών συνθηκών σε σχέση με την Αγία Τριάδα (υψόμετρο 1000 μ.) και την ευκολότερη πρόσβαση στα γειτονικά χωριά¹⁶²⁰. Σύμφωνα με τον Leake¹⁶²¹, τον Μάιο¹⁶²² γινόταν η «έορτη» του Αγίου Νικολάου.

Το 1811 μαρτυρείται ένας ιδιότυπος συνεταιρισμός ανάμεσα στο μοναστήρι της Αγίας Τριάδας και τη γειτονική μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη Χασιά¹⁶²³. Οι δύο ηγούμενοι, ο Ιωσήφ της Αγίας Τριάδας¹⁶²⁴ και ο Σεραφείμ του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου ενώνουν τα κτήματά¹⁶²⁵ τους με στόχο να αυξήσουν τα έσοδά τους, που στο εξής θα μοιράζονται ισόποσα. Καθώς η πλευρά της Αγίας Τριάδας διέθεσε λιγότερες εκτάσεις από την πλευρά του Θεολόγου, ο πρώτος εταίρος είχε υποχρέωση να

¹⁶¹⁶ Το δίπτυχο είδε ο Καμπούρογλου, *Αναδρομάρης Αττικής*, σελ. 81. Είναι άγνωστη η χρονολογία του όπως και οι εποχή που έζησαν οι αναφερόμενοι μοναχοί.

¹⁶¹⁷ Η μονή Πετράκη κατέχει έκταση 930 στρεμμάτων στην περιοχή, που πρέπει να ταυτίζεται με τα όρια του παλαιού μετοχίου, Γιώτας, *Παλιά μοναστήρια*, σελ. 32, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 166.

¹⁶¹⁸ Οι δύο μεταβυζαντινοί ναοί εξετάστηκαν παραπάνω.

¹⁶¹⁹ Σε κελί αναφέρει ο Leake ότι διανυκτέρευσε, όταν επισκέφτηκε το μετόχι του Αγίου Νικολάου, που μάλιστα έφερε οροφή, πάτωμα και τζάκι, (*Travels in Northern Greece II*, σελ. 418).

¹⁶²⁰ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 166.

¹⁶²¹ Leake, *όπ. π.*, σελ. 418.

¹⁶²² Η μνήμη του Αγίου Νικολάου τιμάται στις 6 Δεκεμβρίου. Καθώς σύμφωνα με τον Leake το μετόχι του Αγίου Νικολάου πανηγύριζε το Μάιο, θα πρέπει να τοποθετήσουμε την εορτή στις 9 Μαΐου, οπότε και η εκκλησία τιμά την ανακομιδή των λειψάνων του αγίου, «Η ανακομιδή του λειψάνου του όσιου πατρός ήμων Νικολάου», Delehaye, *Synaxarium*, (*Synaxaria Selecta*), f.214^v, 40.

¹⁶²³ Γιώτας, *όπ. π.*, σελ. 26-28, 131-132, 167. Παρατίθενται μεταγραφές τριών πρωτότυπων εγγράφων που αναφέρονται στον «συνεταιρισμό».

¹⁶²⁴ Το ότι υπάρχει ηγούμενος Αγίας Τριάδας, μετά την προσάρτηση του μοναστηριού στην μονή Πετράκη, δείχνει ότι διατηρούσε σχετική αυτονομία.

¹⁶²⁵ Η μονή της Αγίας Τριάδος έθεσε στη διάθεση του συνεταιρισμού εκτάσεις στη θέση Ριμένι ή Ρημένη ή Ρουμάνι, κοντά στο Παλαιοχώρι, Γιώτας, *όπ. π.*, σελ. 29. Σε ανασκαφές στην περιοχή, που διενεργήθηκαν το 1900, βρέθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα και κεραμική βυζαντινών χρόνων, ενώ στον ερειπωμένο ναό του Αγίου Νικολάου επισημάνθηκαν μονολιθικοί κίονες, Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 167, υποσημ. 538, Σκιάς, «Ανασκαφαί παρά την Φυλήν», σελ. 48.

καταβάλλει ετησίως ως αντιστάθμισμα 250 γρόσια¹⁶²⁶. Η Αγία Τριάδα εξακολουθούσε να εκμεταλλεύεται τη νομή άλλων εκτάσεων στο Ριμένι, που δεν συμπεριλαμβάνονταν στη συμφωνία¹⁶²⁷. Τα παραπάνω στοιχεία μας δείχνουν ότι «το μοναστήρι της Καρυδιάς», παρότι δεν συγκαταλεγόταν στις μεγάλες μονές της Αττικής, ωστόσο είχε αρκετά σημαντική περιουσία και δραστηριότητα. Ο ηγούμενος Ιωσήφ απαντά και σε έγγραφο του 1831¹⁶²⁸, αλλά σταδιακά μετά την Απελευθέρωση το μοναστήρι της Αγίας Τριάδας ερημώνει. Μετά το 1930, οπότε και ολοκληρώθηκε η κατασκευή του δρόμου που οδηγούσε στο Σανατόριο, άρχισε να υπολειπεται. Ταυτόχρονα αναβίωσε και το πανηγύρι της μονής¹⁶²⁹ (εικ. 638) για 10 περίπου χρόνια μέχρι τον πόλεμο του 1940¹⁶³⁰. Τις τελευταίες δεκαετίες ως και σήμερα, ο ναός λειτουργεί κάθε Κυριακή, όταν το επιτρέπουν οι καιρικές συνθήκες¹⁶³¹. Από το 1989¹⁶³² και έπειτα τελείται κάθε χρόνο το πανηγύρι του μοναστηριού, με πλούσιες εορταστικές εκδηλώσεις.

Από το μοναστήρι σήμερα σώζεται μόνο το καθολικό, αλλά και νεότερα κτίσματα. Μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα διατηρούνταν κατάλοιπα του συγκροτήματος¹⁶³³. Στη φωτογραφία του 1908 (εικ. 636) διακρίνεται περίβολος γύρω από τον ναό και ένα κτίσμα με

¹⁶²⁶ Γιώτας, *Παλιά μοναστήρια*, σελ. 27.

¹⁶²⁷ Στο ίδιο, σελ. 28, «...αυτός ο τόπος είναι έξωθεν των άνωθεν χωραφίων και αγροικάται ξεχωριστά ο τόπος αυτός του μοναστηριού της Αγίας Τριάδος μην έχοντας να κάμη μερίδιον από αυτόν του Αγίου Ιωάννου το μοναστήριον». Επιπλέον το μοναστήρι της Αγίας Τριάδας είναι πολύ πιθανόν, να εμπλεκόταν με την εκμετάλλευση ξυλείας και την παραγωγή και εμπορεία ξυλοκάρβουνου από τα δάση της Πάρνηθας, μέρος των οποίων κατείχε, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 166, υποσημ. 531.

¹⁶²⁸ Γιώτας, *όπ. π.*, σελ. 23, σημ. 16.

¹⁶²⁹ Δεν υπάρχουν, προπολεμικά, γραπτές αναφορές στο πανηγύρι της Αγίας Τριάδος, όμως είναι βέβαιο ότι θα λάμβανε χώρα, όπως συνέβαινε και στο μετόχι της μονής, τον Άγιο Νικόλαο. Άλλωστε η Αγία Τριάδα τιμάται κάποιες φορές στα τέλη Μαΐου και συνηθέστερα τον Ιούνιο. Οπότε οι δύσκολες καιρικές συνθήκες της Πάρνηθας, ιδίως κατά τους φθινοπωρινούς και χειμερινούς μήνες, δεν θα εμπόδιζαν τους προσκυνητές.

¹⁶³⁰ Γιώτας, *όπ. π.*, σελ. 35.

¹⁶³¹ Από τα τέλη Μαΐου ως τα μέσα Σεπτεμβρίου. Τον υπόλοιπο χρόνο είναι ανοιχτός μόνο ο νάρθηκας. Ο ναός συντηρείται από τον Μετοχιάρη της Ι. Μ. Πετράκη, Αρχιμανδρίτη Γρ. Τερζή, πηγή από το διαδίκτυο: http://synodikimoni.blogspot.com/2012/10/blog-post_11.html (ημερ. τελ. ανάκτησης: 3/12/2021).

¹⁶³² Με πρωτοβουλία του Λυκειού Ελληνίδων, Γιώτας, *όπ. π.*, σελ. 36, εικ. στις σελ. 46-49 από το πανηγύρι μετά το 1989. Πλέον την ευθύνη της διοργάνωσης έχει ο δήμος Αχαρνών.

¹⁶³³ Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 208. Αναφέρει ότι σώζονται λείψανα του περιβόλου και των κελιών (1933). Ο Δ. Γιώτας, (*όπ. π.*, σελ. 35) αναφέρει ότι μετά τον πόλεμο καθαρίστηκαν τα ερείπια και πραγματοποιήθηκε «κάποια συντήρηση» του παλιού μοναστηριού.

δίριχτη κεραμοσκεπή στέγη στη βόρεια πλευρά του. Επίσης, στη δυτική πλευρά του περιβόλου διακρίνονται τουλάχιστον δύο αντηρίδες¹⁶³⁴. Σε φωτογραφία που δημοσιεύθηκε στα πρακτικά του 10ου ΣΙΛΑ¹⁶³⁵(εικ. 639) διακρίνεται τμήμα του ναού χωρίς επιχρίσματα, τρεις αντηρίδες στον νότιο τοίχο, αλλά και κατάλοιπα του περιβόλου Δ και ΒΔ του καθολικού. Η προέλευση της φωτογραφίας που δημοσιεύει ο κος Κουρής είναι άγνωστη, όπως και η χρονολόγησή της. Οπωσδήποτε είναι μεταγενέστερη από τη φωτογραφία του 1908 και θα πρέπει να τοποθετηθεί στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Νότια του ναού φαίνεται ακόμα στη θέση της η αιωνόβια καρδιά, τον ίσκιο της οποίας απολαμβάνουν κάποιοι επισκέπτες.

Σε νεότερους χρόνους έχει χτιστεί χαμηλός μαντρότοιχος στα νότια, ανατολικά και δυτικά, που αντικαθιστά τον περίβολο της άλλοτε μονής (εικ. 645) και επικαλύπτεται με πλάκες. Ο χώρος στα βόρεια ορίζεται από υψηλό νεότερο μαντρότοιχο. Οι αυλές διαμορφώνονται σε δύο επίπεδα και καλύπτονται με σχιστόπλακες ή με χώμα. Ανατολικά της αψίδας έχουν διαμορφωθεί σκαλοπάτια, που οδηγούν στους βοηθητικούς χώρους με την παράλληλη ανύψωση του εδάφους (εικ. 647).

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων το 1961/62 προχώρησε σε εργασίες συντήρησης του παλιού καθολικού¹⁶³⁶. Συγκεκριμένα έγινε ανακεράμωση της στέγης, ανανεώθηκαν τα εξωτερικά επιχρίσματα και στρώθηκε χώρος 35 μ². μπροστά από το πρότυλο με μαρμάρινες πλάκες. Το 1972 η μονή Πετράκη εκτέλεσε εργασίες στον ναό¹⁶³⁷, ερήμην της Εφορείας, όπου

¹⁶³⁴ Βλ. και Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 167, υποσημ. 540.

¹⁶³⁵ Κουρής, «Με τον Πεζοπόρο στην Πάρνηθα (1919-1923)», σελ. 198.

¹⁶³⁶ Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Αθηνών-Αττικής», (1961/62), σελ. 51, πίν. 52 β, (εικ. 640).

¹⁶³⁷ Μανωλέσσου, Κοιλάκου, Παντελίδου-Αλεξιάδου, Γκίνη-Τσοφοπούλου, Χαλκιά, «1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων» (1988), σελ. 91-92, πίν. 62β-64α, Γιώτας, *Παλιά μοναστήρια*, σελ. 35-36, παρατίθεται τμήμα της έκθεσης του επιβλέποντος μηχανικού. Ο αρχιτέκτονας-μηχανικός Ι. Ν. Βεντουράκης μεταξύ άλλων αναφέρει ότι ξηλώθηκαν τα εξωτερικά επιχρίσματα, καθώς και το δάπεδο του ναού και του πρόναου και ότι στρώθηκε με παλιές μαρμάρινες πλάκες που ελήφθησαν από το προαύλιο. Σήμερα μονάχα η κόγχη του ιερού εξωτερικά και τμήμα του δυτικού τοίχου του νάρθηκα δεν φέρουν επιχρίσματα, καθώς αυτά καθαιρέθηκαν στις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στον ναό κατά το 2007. Πάνω από τη θύρα του νάρθηκα, στον δυτικό τοίχο, υπάρχει μεταλλική επιγραφή που αναφέρει ότι: «Ο ΙΕΡΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΟΣ ΕΙΣ ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΗΧΘΗ ΚΑΛΛΟΣ ΕΝ ΕΤΕΙ 1972». Επίσης, αναφέρεται το όνομα του ηγουμένου και επισκόπου Ευρίπου, Βασιλείου, του αρχιτέκτονα, Ι. Ν. Βεντουράκη και του αρχαιολόγου Κ. Ι. Κυριακίδη.

αντικαταστάθηκαν οι κέραμοι της στέγης από σχιστόπλακες ¹⁶³⁸ , συντηρήθηκαν οι τοιχογραφίες και αντικαταστάθηκε το ξύλινο τέμπλο με μαρμάρينو (εικ. 10 Α, Β), για τη σύνθεση του οποίου χρησιμοποιήθηκαν μαρμάρινα θωράκια και πεσσίσκοι που βρίσκονταν σε β' χρήση στο δάπεδο του ιερού βήματος¹⁶³⁹ .

Εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης στον ναό πραγματοποιήθηκαν από τη ΔΑΒΜΜ κατά το έτος 2007. Μετά από τον σεισμό του 1999, το μνημείο είχε παρουσιάσει ανεπαίσθητες βλάβες (μικρές ρωγμές εσωτερικά και εξωτερικά)¹⁶⁴⁰, οι οποίες επιδεινώθηκαν λόγω των μετασεισμών και των προβλημάτων του εδάφους¹⁶⁴¹. Η στερέωση και αποκατάσταση του ναού εντάχθηκε στο Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα (Π.Ε.Π.) σεισμοπλήκτων Αττικής. Το 2003 εκπονήθηκε μελέτη αρχικής τεκμηρίωσης του μνημείου από την Ιφ. Γλυνού, αρχιτέκτονα-μηχανικό Ε.Μ.Π¹⁶⁴², αναστηλώτρια, στην οποία στηρίχτηκαν οι εργασίες που τελικά πραγματοποιήθηκαν από τη ΔΑΒΜΜ. Κατά το έτος 2007-2008 ολοκληρώθηκαν οι εργασίες ¹⁶⁴³ , που συνοπτικά συνίστανται σε: στερεωτικές εργασίες λιθοδομών, εφαρμογή ενεμάτων, εκτέλεση αρμολογημάτων, τοποθέτηση λίθινων κλειδιών συρραφής ρωγμών,

¹⁶³⁸ Σύμφωνα με την τεχνική περιγραφή των μηχανικών της ΔΑΒΜΜ, Α. Θωμοπούλου, Ι. Χανδρινού, Ν. Σαλεμή, τα εξωράχια των θόλων καλύπτονταν από οπλισμένο σκυρόδεμα πάχους περ. 10 εκατοστών. Η επέμβαση αποδίδεται στις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν το 1972 από την Ι. Μ. Πετράκη.

¹⁶³⁹ Στο ΑΔ αναφέρεται ότι σε αποθήκη ΒΑ του ναού υπάρχουν και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη: α) τμήμα εξαγωνικού πεσσίσκου, β) τμήμα πεσσίσκου ορθογώνιας διατομής, γ) τμήμα υπέρθυρου, που διακοσμείται με σταυρούς και ρόδακες μέσα σε κύκλους, δ) τμήμα περίθυρου με ταινιωτό πλοχμό, Μανωλέσσου, Κοιλάκου, Παντελίδου-Αλεξιάδου, Γκίνη-Τσοφοπούλου, Χαλκιά, «1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων» (1988), σελ. 92, υποσημ. 35.

¹⁶⁴⁰ [Πίνακας ΤΑΣ], Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 130, αρ. 9.

¹⁶⁴¹ Φαίνεται ότι διαχρονικά το έδαφος στον οποίο χτίστηκε ο ναός υποχωρούσε λόγω της γειτονικής πηγής, αλλά και αργότερα εξαιτίας της αποχέτευσης των κελιών που φιλοξενούσαν τους επισκέπτες μοναχούς της Ι. Μ. Πετράκη. Για αυτόν τον λόγο κατασκευάστηκαν και οι αντηρίδες που στήριζαν τον νότιο τοίχο, Γιώτας, *Παλιά μοναστήρια*, σελ. 36, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, [Αικ. Παντελίδου], σελ. 93.

¹⁶⁴² Η μελέτη εκπονήθηκε στα πλαίσια των Ασκήσεων «Αποτύπωση και Τεκμηρίωση» και «Τεχνικές Συντήρησης και Αποκατάστασης», στο Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Εξειδικεύσεως: «Προστασία Μνημείων» του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, με επιβλέποντες αντίστοιχα τους κκ. Κ. Μυλωνά, Επίκουρο Καθηγητή, Μ. Μπίρη, Καθηγητή και Σ. Μαμαλούκο, Δρ. Αρχιτέκτονα-Αναστηλωτή.

¹⁶⁴³ Περιγράφονται σε έγγραφα των μηχανικών της ΔΑΒΜΜ, Α. Θωμοπούλου, Ι. Χανδρινού, Ν. Σαλεμή και Θ. Βλαχούλη που μου παραχωρήθηκαν ευγενικά. Τα εξειδικευμένα στοιχεία και πληροφορίες που ακολουθούν, όπως για παράδειγμα οι μετρήσεις, αντλούνται από αυτά τα έγγραφα.

εξυγιάνσεις εξωραχίων θόλων, τοποθέτηση εγκάρσιων ελκυστήρων στο εσωτερικό από ανοξειδωτο χάλυβα, κατασκευή αποστραγγιστικής τάφρου, καθαίρεση επιχρισμάτων, ανακατασκευή επικάλυψης στέγης, επισκευή και συντήρηση ξύλινων θυρών και παραθύρων, κατασκευή τελικών επιχρισμάτων, προληπτική στερέωση και συντήρηση τοιχογραφιών, εξυγίανση δαπέδου και επίστρωση με χειροποίητες κεραμικές πλάκες, ηλεκτρολογικές εγκαταστάσεις, διαμόρφωση άμεσου περιβάλλοντα χώρου, λιθεπένδυση τοιχίου.

Τυπολογικά στοιχεία

Ο ναός είναι μονόκλιτος σταυρεπίστεγος του τύπου Α3, σύμφωνα με την υποδιαίρεση του Αν. Ορλάνδου¹⁶⁴⁴ (εικ. 640-648¹⁶⁴⁵), με διαστάσεις 9,10μ¹⁶⁴⁶ Χ 4,60μ. Η αψίδα του ιερού είναι τρίπλευρη εξωτερικά. Η εγκάρσια καμάρα έχει πλάτος περίπου 2μ. και σχηματίζει εσοχή (641, 642, 645, 650) στον βόρειο και νότιο τοίχο. Η γένεση του εγκάρσιου θόλου βρίσκεται σε ύψος 3,20 μ. περίπου από το δάπεδο του ναού. Οι πλευρικοί τοίχοι εκατέρωθεν της καμάρας διαρθρώνονται με τυφλά αψιδώματα (δύο σε κάθε τοίχο), (εικ. 651, 652). Στα δυτικά προστίθεται νάρθηκας ελαφρά παράγωνος, που στεγάζεται με εγκάρσια καμάρα. Στην είσοδο έχει διαμορφωθεί ευρύ, τοξωτό πρόπυλο.

Η κόγχη της πρόθεσης διανοίγεται στον βόρειο τοίχο του ιερού (εικ. 649 Α). Έχει ορθογωνική κάτοψη και τοξωτή όψη. Σε αντίστοιχο σημείο στον νότιο τοίχο διανοίγεται η αρκετά ψηλή, ημικυλινδρική κόγχη του διακονικού (εικ. 649 Β). Στην αψίδα του ιερού διανοίγεται παράθυρο, το οποίο οφείλεται σε μεταγενέστερη διαμόρφωση και πλέον έχει ορθογωνική διατομή. Ο ναός φωτιζόταν μέσω δυο ανοιγμάτων στον βόρειο και νότιο τοίχο της εγκάρσιας κεραίας (εικ. 646), σε ύψος πάνω από τη στέγαση της κατά μήκος καμάρας. Δύο ακόμα παράθυρα ανοίχτηκαν σε νεότερους

¹⁶⁴⁴ Ορλάνδος, *Σταυρεπίστεγοι*, σελ 46, αρ. 2.

¹⁶⁴⁵ Στο σχέδιο του Μουζάκη (εικ. 642), *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 310, αποτυπώνονται και τα παράθυρα που διανοίχθηκαν μεταγενέστερα στον βόρειο και νότιο τοίχο της εγκάρσιας καμάρας.

¹⁶⁴⁶ Το συνολικό μήκος μαζί με τον νάρθηκα και το πρόπυλο φτάνει τα 14,60 μ.

χρόνους στον βόρειο και νότιο τοίχο (εικ. 650), με αρκετά μεγάλο μέγεθος και ορθογωνική διατομή¹⁶⁴⁷.

Εξωτερικά, στη στέγαση δηλώνονται σαφώς όλοι οι επιμέρους χώροι. Η εγκάρσια και η διαμήκης καμάρα του ναού, όπως και το πρόπυλο, σκεπάζονται με δίριχτες στέγες και ο νάρθηκας με μονόριχτη που χαμηλώνει προς τα δυτικά. Το μισό περίπου τμήμα του θόλου του νάρθηκα καλύπτεται από την στέγη της κατά μήκος καμάρας του κυρίως ναού, προσθέτοντας επιπρόσθετο βάρος στον δυτικό του τοίχο. Μετά την ανακαίνιση του 1972 από την Ι. Μ. Πετράκη και την αντικατάσταση των κεράμων με σχιστόπλακες, με το ίδιο υλικό καλύφθηκαν οι αντηρίδες του νότιου τοίχου (εικ. 645), αλλά και οι αντηρίδες του προπύλου (643).

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Οι επιφάνειες στο εξωτερικό του ναού, όπως και στο εσωτερικό του νάρθηκα, είναι επιχρισμένες. Κατά τη διάρκεια των εργασιών από τη ΔΑΒΜΜ καθαιρέθηκαν όλα τα επιχρίσματα, ώστε να εφαρμοστούν τα μέτρα προστασίας και μετά την ολοκλήρωσή τους οι επιφάνειες επιχρίστηκαν εκ νέου. Αφέθηκε ανεπίχριστη η αψίδα του ιερού και τμήμα της εισόδου στα δυτικά, που περιλαμβάνει τον δυτικό τοίχο του νάρθηκα και την καμάρα του προπύλου. Στην τοιχοποιία του κυρίως ναού και του νάρθηκα χρησιμοποιούνται κατά κανόνα αργοί ή αδρά λαξευμένοι λίθοι¹⁶⁴⁸ (εικ. 654), με άτακτη παρεμβολή κεραμίδων. Οι καμάρες του κυρίως ναού και του νάρθηκα έχουν κατασκευαστεί με τη βοήθεια ξυλοτύπων και με τη χρήση τοπικών ασβεστόλιθων και ισχυρών ασβεστοκονιαμάτων. Στην αψίδα του ιερού χρησιμοποιούνται λαξευτοί και αργοί λίθοι μεσαίου και μικρού μεγέθους, σε οριζόντια σειρά. Επιπλέον, σε χαμηλό σημείο (εικ. 647, 655) παρεμβάλλονται οριζόντιες σειρές από κεραμίδες, που διαμορφώνουν ένα «χαλαρό» πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Άτακτη τοποθέτηση κεραμίδων παρατηρείται και στο ανώτερο σημείο, πάνω από το παράθυρο.

¹⁶⁴⁷ Στην κατά μήκος τομή στο σχέδιο του Ορλάνδου (εικ. 641) δηλώνονται μόνο τα μικρά ανοίγματα στο ανώτερο σημείο των τοίχων της εγκάρσιας κεραίας, οπότε μέχρι το 1933 δεν υπήρχαν άλλα παράθυρα. Στη φωτογραφία στο Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Αθηνών-Αττικής» (1961-1962), πίν. 52 β (εικ. 640), διακρίνονται παράθυρα στις θέσεις που υπάρχουν τα σημερινά, όμως το μέγεθός τους είναι σημαντικά μικρότερο.

¹⁶⁴⁸ Επισημαίνεται πως το μεγαλύτερο μέρος των τοίχων και των θόλων του ναού έχουν ανακατασκευαστεί κατά τις εκτεταμένες εργασίες, που πραγματοποιήθηκαν κατά το 1761, βλ. παραπάνω, σελ. 352-353.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοιχοποιία του δυτικού τοίχου του νάρθηκα (εικ. 643, 656, 657). Χαμηλά χρησιμοποιούνται αδρά πελεκημένοι μικροί λίθοι με άφθονο κονίαμα. Η θύρα εισόδου φέρει πεταλόμορφο τόξο¹⁶⁴⁹. Το τόξο και τις παραστάδες σχηματίζουν λαξευτοί πωρόλιθοι. Στη γένεση του τόξου έχουν τοποθετηθεί δύο πωρόλιθοι οριζόντια, δεξιά και αριστερά από την είσοδο. Το τόξο περιγράφει πλίνθινη οδοντωτή ταινία, που συνεχίζει δεξιά και αριστερά μέχρι να συναντήσει την καμάρα του προπύλου. Πάνω από την ταινία ο τοίχος γεμίζει με μικρούς αργούς και αδρά λαξευτούς λίθους, που ακολουθούν τη διάταξη του πεταλόμορφου τόξου. Στα αριστερά, ανάμεσα στους λίθους παρεμβάλλονται δύο κεραμίδες. Το πρόπυλο διαμορφώνεται με ευρύ τόξο από λαξευτούς πωρόλιθους, παρόμοιους με αυτούς του πεταλόμορφου τόξου. Στο βόρειο τμήμα του τόξου υπάρχει διπλή πλίνθινη ταινία, τοποθετημένη διαγώνια, ακολουθώντας την αετωματική απόληξη της στέγης. Τα σημεία γένεσης των δύο τόξων βρίσκονται περίπου στο ίδιο ύψος. Στο εσωτερικό της καμάρας διακρίνονται μεσαίου μεγέθους θολίτες, μικρότεροι λίθοι και κεραμίδες, που συνδέονται με άφθονο κονίαμα (εικ. 658). Βόρεια και νότια του προπύλου υπάρχει κτιστό επιχρισμένο θρανίο, που επικαλύπτεται με ορθογωνικής μορφής λαξευτές πλάκες. Εκατέρωθεν του προπύλου και σε επαφή με τη δυτική του όψη έχουν χτιστεί δύο αντηρίδες, παρόμοιες με αυτές του νότιου τοίχου.

Στη βόρεια πλευρά σε χαμηλό ύψος, ο τοίχος του κυρίως ναού προβάλλει σχηματίζοντας εξοχή (εικ. 642, 644). Ακολουθεί ο βόρειος τοίχος του νάρθηκα που είναι παράγωνος. Αντίστοιχη διαμόρφωση δεν παρατηρείται σε όλο το ύψος του τοίχου. Πιθανόν να οφείλεται στις εκτεταμένες εργασίες επισκευής των τοίχων και της στέγης του 1761.

Τα αρχικά ανοίγματα της εγκάρσιας κεραίας διαμορφώνονται με πωρόλιθους (εικ. 646). Εξωτερικά είναι στενά, του τύπου της φωτιστικής θυρίδας και διευρύνονται στο εσωτερικό του ναού. Το σημερινό παράθυρο της αψίδας του ιερού φέρει εξωτερικά νεότερο πλαίσιο από λιθόπλακες (εικ. 659-661). Όπως φαίνεται σε φωτογραφία του 1936 (εικ. 660), το παράθυρο κατά την Τουρκοκρατία είχε το ίδιο σχήμα, αλλά μικρότερο μέγεθος. Το αρχικό παράθυρο (υστεροβυζαντινό;) θα πρέπει να ήταν μεγαλύτερο. Τόσο στην φωτογραφία από τις εργασίες του 2007 (εικ. 659),

¹⁶⁴⁹ Βλ. παραπάνω, σελ. 94-95, υποσημ. 615.

όσο και μετά την αποκατάσταση (εικ. 661) φαίνεται πως διαγράφεται πάνω από το υπάρχον άνοιγμα ημικυκλικό τόξο. Επιπλέον, διακρίνονται λαξευτοί πωρόλιθοι, που προεξέχουν ελαφρά και πιθανόν σχημάτιζαν το λίθινο παράθυρο. Άγνωστο παραμένει αν επιστεφόταν από κάποια πλίνθινη ταινία. Στα μεταβυζαντινά χρόνια, τμήμα του παραθύρου τοιχίστηκε. Οπωσδήποτε μετά το 1936, ίσως με τις εργασίες του 1972, διευρύνθηκε εκ νέου ώστε να φωτίζεται καλύτερα το εσωτερικό του ναού. Η νεότερη αυτή διαμόρφωση έχει καταστρέψει μέρος από τη μεταβυζαντινή φάση του ζωγραφικού διακόσμου¹⁶⁵⁰ (εικ. 648).

Η είσοδος στον νάρθηκα γίνεται μέσω δίφυλλης ξύλινης θύρας, όπως και από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό. Και στα δύο ανοίγματα έχουν προστεθεί μεταλλικά θυρόφυλλα για λόγους ασφαλείας. Στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα διαμορφώνεται τοξωτό άνοιγμα με τη χρήση λαξευτών πωρόλιθων (εικ. 662). Σε δύο λίθους διακρίνονται νεότερες αφιερωματικές εγχαράξεις¹⁶⁵¹. Στον βόρειο τοίχο του νάρθηκα διανοίγεται κογχάριο ορθογωνικής διατομής με λίθινη προεξέχουσα βάση (εικ. 663). Στη ΝΑ γωνία υψώνεται νεότερη κτιστή ορθογωνική κατασκευή, που εξυπηρετεί χρηστικές ανάγκες (εικ. 664). Το δάπεδο είναι στρωμένο με ορθογωνισμένες μαρμάρινες πλάκες¹⁶⁵², που είχαν μεταφερθεί από τον αύλειο χώρο τόσο στον νάρθηκα όσο και στον κυρίως ναό, κατά τις εργασίες του 1972.

Στον δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, το τοξωτό άνοιγμα του νάρθηκα διευρύνεται σε ορθογωνικό με ξύλινο υπέρθυρο (εικ. 652) από οριζόντια δοκάρια, που λόγω του υπερκείμενου βάρους παρουσιάζουν παραμόρφωση. Το δάπεδο έχει εξυγιανθεί και επιστρωθεί με χειροποίητες κεραμικές πλάκες (εικ. 665). Το ιερό είναι υπερυψωμένο κατά 0,14μ. Στο σημείο που βρίσκεται το μαρμαρίνο τέμπλο σώζεται μια σειρά από χειροποίητα κεραμικά πλακίδια, που πιθανόν να προέρχονται από το αρχικό δάπεδο (εικ. 666) και παρουσιάζουν ομοιότητες με τα αντίστοιχα από τον Άγιο Νικόλαο στη Βαρυμπόμπη (εικ. 174). Κάτω από την κόγχη της

¹⁶⁵⁰ Στον ημικύλινδρο της αψίδας υπάρχει η παράσταση του Μελισμού. Έχει καταστραφεί το σημείο πάνω από την Αγία Τράπεζα, όπου απεικονίζονταν τα Τίμια Δώρα.

¹⁶⁵¹ Σε αυτόν που βρίσκεται στην κορυφή και προς τα νότια διαβάζουμε: «νικολαος σπ (...)/βαρβαρα 1869». Στον κάθετο προς τα νότια διαβάζουμε: «κοσταντινος/κλαουδ(...)/1869».

¹⁶⁵² Καθώς το δάπεδο του νάρθηκα βρισκόταν σε καλή κατάσταση διατήρησης δεν καταργήθηκε από τη ΔΑΒΜΜ.

πρόθεσης και σε επαφή με τον ημικύλινδρο της αψίδας του ιερού υπάρχει κτιστή, κούφια, κυλινδρική κατασκευή («θάλασσα» ή «χωνευτήρι»¹⁶⁵³) που προφανώς εξυπηρετούσε χρηστικές ανάγκες (εικ. 667).

Στο κέντρο περίπου του ιερού βήματος σώζεται η ορθογωνική, κτιστή Αγία Τράπεζα (εικ. 648, 680). Το τέμπλο είναι μαρμάρινο (εικ. 10 Α, Β) και προέρχεται από ανασύσταση μελών που βρίσκονταν εντοιχισμένα στο δάπεδο του ιερού βήματος¹⁶⁵⁴. Το νότιο θωράκιο σώζεται ακέραιο, ενώ το βόρειο έχει μερικώς συμπληρωθεί. Τριπλές ταινίες, πλατιές στη μέση και στενές στα άκρα που συμπλέκονται, σχηματίζουν ορθογώνιο πλαίσιο και μέσα σε αυτό ρόμβο και τέσσερις κύκλους στα γωνιακά τρίγωνα. Ο ρόμβος περιλαμβάνει φυλλοφόρο, ισοσκελή αγκυλωτό σταυρό με τέσσερις σταγόνες στα σημεία διασταύρωσης των κεραιών, εντός διπλής κυκλικής ταινίας. Οι κύκλοι περιλαμβάνουν οκτάφυλλους ρόδακες με κομβίο στο κέντρο τους. Πρόκειται για κοινό θέμα στη μεσοβυζαντινή γλυπτική. Αρκετά κοντινό παράλληλο εντοπίζεται σε θωράκιο, που προέρχεται από τη Συλλογή Θησείου στην Αθήνα και χρονολογείται στο β' μισό του 9ου-10ου αιώνα¹⁶⁵⁵. Οι πεσίσκοι μετατρέπονται σε οκτάπλευρους κιονίσκους και φέρουν συμφυείς σταθμούς βημοθύρων, που απολήγουν σε επίμηλα. Ο βόρειος αποτελεί αντίγραφο του νότιου, από γύψο. Ο πεσίσκος διακοσμείται με διπλό βαθμιδωτό πλαίσιο και καμπυλούμενες προς τα μέσα τις στενές πλευρές. Η διακόσμηση αυτή αποτελεί κοινό τόπο στον ελλαδικό χώρο ¹⁶⁵⁶. Τα γλυπτά του τέμπλου αποδίδονται σε άπεργο ανάγλυφο χωρίς πλαστικότητα, κάτι που αποτελεί σημείο αρχαιότητας¹⁶⁵⁷. Ίσως θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στον 10ο αιώνα. Δεν αναφέρονται άλλα παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη εντοιχισμένα, εκτός από εκείνα που φυλάσσονται στην αποθήκη της εγκατάστασης.

¹⁶⁵³ Βλ. ενδεικτικά, Πάλλας, *Η «Θάλασσα» των Εκκλησιών*.

¹⁶⁵⁴ Μανωλέσσου, Κοιλάκου, Παντελίδου-Αλεξιάδου, Γκίνη-Τσοφοπούλου, Χαλκιά, «1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων» (1988), σελ. 91-92, υποσημ. 35-36, πίν. 63α,β.

¹⁶⁵⁵ Πρόκειται για το θωράκιο Β. Μ. 523/ Τ. 494 του Βυζαντινού Μουσείου, Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη, «Ανάγλυφα θωράκια», σελ. 167, εικ. 16.

¹⁶⁵⁶ Κατσελάκη-Τσιομπίκου, «Μεσοβυζαντινή μαρμαρογλυπτική στην Εύβοια», σελ. 528 και εικ. 8, με παρόμοιο πεσίσκο τέμπλου (τέλη 10ου-αρχές 11ου αιώνα). Βλ. ακόμα τους πεσίσκους του τέμπλου στο καθολικό του Οσίου Λουκά στη Φθιώτιδα, Μπούρας, *Η αρχιτεκτονική της μονής του Οσίου Λουκά*, σελ. 43, εικ. 51 και σχέδιο στην σελ. 121, πίν. ΙΒ', αντίστοιχους πεσίσκους σε τέμπλο στην Κάτω Πόλη της Μονεμβασιάς, Ετζέογλου, «Μεσοβυζαντινό τέμπλο στην Κάτω Πόλη της Μονεμβασιάς», σελ. 394-395, εικ. 1, 5.

¹⁶⁵⁷ Μανωλέσσου, Κοιλάκου, Παντελίδου-Αλεξιάδου, Γκίνη-Τσοφοπούλου, Χαλκιά, όπ. π., σελ. 92.

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Ο κυρίως ναός είναι κατάγραφος. Διακρίνονται δύο στρώματα τοιχογράφησης. Το παλαιότερο, που σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Αικ. Παντελίδου¹⁶⁵⁸ ανάγεται στην υστεροβυζαντινή περίοδο συνίσταται σε σπαράγματα, που εντοπίζονται στο μέτωπο της αψίδας του ιερού και στον κυρίως ναό. Το νεότερο στρώμα (μεταβυζαντινό) καλύπτει όλες τις διαθέσιμες επιφάνειες. Το ιερό διακοσμείται με τις τυπικές παραστάσεις ευχαριστιακού χαρακτήρα, αλλά και με ολόσωμους διακόνους και αρχιερείς. Στην εγκάρσια καμάρα έχει μεταφερθεί η τυπική εικονογράφηση που απαντά στον τρούλο των μεταβυζαντινών ναών. Στον βόρειο και νότιο τοίχο της εγκάρσιας καμάρας, αλλά και στο δυτικό τμήμα του κυρίως ναού, έχουν χρησιμοποιηθεί παραστάσεις που δεν συνδέονται μεταξύ τους, ενώ η κατά μήκος καμάρα, όπως και ο δυτικός τοίχος καταλαμβάνονται από παραστάσεις του Δωδεκαόρτου. Μεμονωμένοι άγιοι και αγίες διακοσμούν τα κατώτερα τμήματα του κυρίως ναού.

Ο Γ. Πάλλης¹⁶⁵⁹ τοποθετεί χρονικά τις παραστάσεις αυτού του στρώματος μετά το 1761, οπότε και πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες επισκευής των τοίχων και της στέγης του ναού. Η εκτίμηση του Στ. Μουζάκη για τρία διαφορετικά στρώματα τοιχογραφιών¹⁶⁶⁰ δεν θεωρούμε ότι συγκεντρώνει πολλές πιθανότητες. Όλες οι παραστάσεις ορίζονται από ερυθρές ταινίες με λευκά περιγράμματα. Οι φωτοστέφανοι των μορφών περιβάλλονται από διπλή ταινία (λευκή, ερυθρή).

Ιερό βήμα

Οι τοιχογραφίες της αψίδας και των τοίχων του ιερού βήματος, όπως και της πρόθεσης και του διακονικού, φαίνεται ότι εκτελέστηκαν από τον κορυφαίο ζωγράφο του συνεργείου, καθώς είναι ανώτερες ποιοτικά από αυτές του κυρίως ναού. Σώζονται σε σχετικά καλή κατάσταση. Ωστόσο σε κάποια σημεία εμφανίζουν απολεπίσεις, επιζωγραφήσεις αλλά και

¹⁶⁵⁸ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, [Αικ. Παντελίδου], σελ. 93. Η Ε. Χαλκιά πρώτη επεσήμανε ίχνος παλαιότερου στρώματος τοιχογραφιών και σε συνδυασμό με τα μεσοβυζαντινά γλυπτά που βρέθηκαν τοποθετημένα στο δάπεδο, υποστήριξε την ύπαρξη παλαιότερης, βυζαντινής φάσης στον ναό, (Μανωλέσσου, Κοιλάκου, Παντελίδου-Αλεξιάδου, Γκίνη-Τσοφοπούλου, Χαλκιά, «1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων» (1988), όπ. π., σελ. 91-92, υποσημ. 37).

¹⁶⁵⁹ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 169.

¹⁶⁶⁰ Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 311. Δεν διακρίνονται ίχνη τριών διαφορετικών κονιαμάτων στις τοιχογραφίες του ναού.

ρωγμές που προκλήθηκαν από τον σεισμό του 1999. Επίσης, κάποια τμήματα έχουν αποκολληθεί ενώ σε σπάνιες περιπτώσεις έχει μείνει μόνο το σχέδιο. Πριν από τις εργασίες του 2007 από τη ΔΑΒΜΜ, είχαν συντηρηθεί¹⁶⁶¹. Στο τεταρτοσφαίριο του ιερού βήματος σε τρίχρωμο κάμπο (μαύρο-γαιώδες κίτρινο-μαύρο)¹⁶⁶² εικονίζεται η Πλατυτέρα των Ουρανών (Η ΠΛΑΤΥΤΕΡΑ ΘΝ ΔΡΑΝΩΝ), στον τύπο της Βλαχερνίτισσας (εικ. 668). Εκατέρωθεν της κεφαλής της Θεοτόκου υπάρχουν μέσα σε δίχρωμους κύκλους (χρυσό, ερυθρό) τα συμπλήματα (ΜΡ ΘΥ). Εικονίζεται από τη μέση και πάνω, δεόμενη με τα χέρια ανοιχτά. Φέρει γκριζογάλανο κεκρύφαλο και ενδύεται ίδιου χρώματος χιτώνα και χρυσοπάρυφο, πορφυρό μαφόριο, που κοσμεύεται με τους τρεις αστέρες¹⁶⁶³, (στο κεφάλι και τους ώμους). Πάνω από τον δεξί ώμο η παρυφή είναι κροσσωτή. Επίσης, φέρει χρυσά επιμανίκια με γραπτό φυτικό κόσμημα. Στους κόλπους της, μέσα σε ωοειδή δόξα με τρεις αποχρώσεις του γκριζου (σκουραίνει προς το εσωτερικό), ο μικρός Ιησούς (ΙC ΧC) ευλογεί με τα δύο χέρια ανοιχτά. Εικονίζεται όρθιος ως τα ισχία. Στον φωτιστέφανο διακρίνονται ίχνη από τις κεραίες του σταυρού. Φορά ερυθρό χιτώνα και χρυσό ιμάτιο, που περνά πάνω από τον αριστερό ώμο. Η δόξα στο κατώτερο τμήμα της, όπως και τα ενδύματα της Θεοτόκου στο σημείο, έχουν καταστραφεί από μεταγενέστερη διαμόρφωση του παραθύρου της κόγχης.

Την παράσταση συμπληρώνουν οι δύο σεβίζοντες αρχάγγελοι. Αριστερά ο αρχάγγελος Μιχαήλ, που ταυτίζεται από το γράμμα «Μ» και δεξιά ο αρχάγγελος Γαβριήλ, που ταυτίζεται από το γράμμα «Γ». Και οι δύο εικονίζονται ολόσωμοι. Στρέφονται προς τη Θεοτόκο με τα χέρια ανοιχτά. Ο Μιχαήλ ενδύεται γαλάζιο χιτώνα και χρυσό ιμάτιο, που περνά πάνω από τον αριστερό ώμο. Ο Γαβριήλ ενδύεται φαιοκίτρινο χιτώνα και ερυθρό ιμάτιο, που περνά πάνω από το δεξί ώμο.

Στον ημικύλινδρο της αψίδας εικονίζεται η παράσταση του Μελισμού (εικ. 670). Στο κέντρο της σύνθεσης υπάρχει η Αγία Τράπεζα, που στηρίζεται σε σκουρόχρωμο πόδιο. Καλύπτεται από λευκή ενδυτή¹⁶⁶⁴ στην οποία διακρίνονται γραπτά κοσμήματα¹⁶⁶⁵. Η παρυφή του υφάσματος φέρει

¹⁶⁶¹ Δεν έχουν δημοσιευθεί οι σχετικές εργασίες.

¹⁶⁶² Το ίδιο βάθος χρησιμοποιείται σε όλες τις παραστάσεις του ιερού.

¹⁶⁶³ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 1145.

¹⁶⁶⁴ Σωτηρίου, «Τα λειτουργικά άμφια», σελ. 604-606.

¹⁶⁶⁵ Σώζονται ερυθρές γραμμές, τρίφυλλα και τετράφυλλα ανθέμια με μαύρο χρώμα και άλλα σταυρόσημα.

χρυσή ταινία με αλληλοτεμνόμενους κύκλους σε διάλιθο πλαίσιο (εικ. 671). Αντίστοιχη ταινία με ελικοειδές φυτικό κόσμημα περιβάλλει το ανώτερο τμήμα της Αγίας Τράπεζας. Διακρίνονται ίχνη πορφυρού χρώματος, αλλά και τμήμα σχεδίου στο δεξί τμήμα. Η τοιχογραφία στο συγκεκριμένο σημείο έχει καταστραφεί τα νεότερα χρόνια με τη διαμόρφωση του παραθύρου. Δεν μπορούμε να διακρίνουμε αν εικονιζόταν ο Ευχαριστιακός Χριστός ή τα Τίμια Δώρα, που θα συμπλήρωναν την παράσταση.

Εκατέρωθεν της Αγίας Τράπεζας εικονίζονται ανά δύο, τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες σε στάση τριών τετάρτων που στρέφονται προς το κέντρο. Πρώτος από τα αριστερά, ο Άγιος Αθανάσιος (Ο ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΚΙΟΣ), (εικ. 672) έχει το δεξί χέρι στο ύψος του στήθους και με το αριστερό κρατά ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητό. Αναγράφεται η εκφώνηση μετά τον καθαγιασμό¹⁶⁶⁶, από τη λειτουργία του Χρυσοστόμου: «ΕΞΑΙΡΕΪΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΑΧΡ/ΤΩ ΝΠΕΡΕ(ΥΛ)/Ο(Γ)ΗΜΕ/ΝΗΣ ΕΝ». Εικονίζεται «πλατυγένης, φαλακρός»¹⁶⁶⁷. Φορά λευκό στιχάριο¹⁶⁶⁸, επιτραχήλιο, επιγονάτιο, επιμανίκια, λαδοπράσινο φαιλόνιο με ίχνη φυτικού διακόσμου και λευκό ένσταυρο ωμοφόριο. Οι καστανέρυθροι σταυροί του ωμοφορίου φέρουν σταγόνες στην κορυφή των κεραιών, αλλά και στα σημεία γένεσής τους. Οι άκρες του φέρουν τριπλή ταινία και κρόσσια. Το εσωτερικό του φαιλονίου είναι λευκό και φέρει διακοσμητικές τριπλές κυματοειδείς ταινίες. Τα επιμανίκια, το επιγονάτιο και το επιτραχήλιο είναι χρυσά και διακοσμούνται με κοσμήματα¹⁶⁶⁹ εντός διάλιθων πλαισίων. Ακολουθεί ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος (Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩ Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ). Κρατά με τα δύο χέρια ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητό, όπου διαβάζουμε την απαρχή της ευχής της προθέσεως από τη λειτουργία του Χρυσοστόμου¹⁶⁷⁰: «Ο ΘΕΟΣ Ο ΘΕΟΣ/ΗΜΩΝ Ο/Τ[ΟΝ ΟΥΡΑ]Ν/ΙΟΝ ΑΡ/[ΤΟΝ] ΤΗΝ/ΤΡΟΦΗΝ». Η επιγραφή συνδέεται κατά κανόνα με τον Άγιο Ιωάννη τον

¹⁶⁶⁶ Brightman, *Liturgies*, σελ. 330, στ. 31 και 331, στ. 1-2, Τρεμπέλας, *Αι τρεις Λειτουργίες*, σελ. 116, στ. 5, «Εξαιρέτως τῆς Παναγίας, ἀχράντου, ὑπερευλογημένης, ἐνδόξου Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας».

¹⁶⁶⁷ Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 267.

¹⁶⁶⁸ Τα στιχάρια των ιερέων του ημικυλίνδρου της αψίδας, όπως και των υπόλοιπων του ιερού βήματος φέρουν κατακόρυφα σήματα (παράλληλες κάθετες γραμμές).

¹⁶⁶⁹ Τα επιμανίκια φέρουν αβακωτό κόσμημα με απλούς ρόμβους, το επιγονάτιο αβακωτό κόσμημα με ρόμβους που φέρουν στο εσωτερικό τους τελεία και το επιτραχήλιο φέρει πλαίσια με φυτικό ελικοειδές και αβακωτό κόσμημα εναλλάξ. Το επιτραχήλιο και το επιγονάτιο φέρουν κρόσσια.

¹⁶⁷⁰ Brightman, *όπ. π.*, σελ. 309, στ. 8, Τρεμπέλας, *όπ. π.*, σελ. 13, στ. 3.

Χρυσόστομο¹⁶⁷¹. Ο άγιος φέρει επικουρίδα. Τα ενδύματά του είναι παρόμοια με του προηγούμενου ιεράρχη με μικρές διαφοροποιήσεις. Το φαιλόνιό του είναι μωβ με γραπτό λευκό φυτικό κόσμημα. Το ωμοφόριο φέρει μαύρους σταυρούς και όχι καστανέρυθρους, όπως του Αγίου Αθανασίου. Το επιγονάτιο φέρει καρδιόσχημο φυτικό κόσμημα, ενώ τα επιμανίκια χωρίζονται σε τέσσερα τριγωνικά τμήματα, μέσω δύο χιαστί ταινιών. Εντός των τμημάτων υπάρχει φυτικό κόσμημα.

Δεξιά από το παράθυρο εικονίζεται ο Άγιος Βασίλειος (Ο ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ), που με τα δύο χέρια κρατά ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητό (εικ. 673). Επιγράφεται η απαρχή του χειρουβικού ύμνου από τη λειτουργία του Χρυσοστόμου ¹⁶⁷² : «**ΔΕΙΣ ΑΖΙ/ΟC ΤΩΝ/CVΝΔ[ΕΔΕ]/ΜΕΝΩΝ/ΤΑΙC CΑΡ/[ΚΙΚ]ΑΙC**». Η συγκεκριμένη επιγραφή κατά κανόνα στις παραστάσεις του Μελισμού συνδέεται με τον Άγιο Βασίλειο¹⁶⁷³. Ο άγιος εικονίζεται με μακριά καστανή γενειάδα. Τα ενδύματα είναι όμοια με των υπόλοιπων αρχιερέων με μικρές διαφοροποιήσεις: το φαιλόνιο είναι γαλάζιο με φυτικό διάκοσμο, οι σταυροί του ωμοφορίου είναι καστανέρυθροι, τα επιμανίκια, το επιτραχήλιο και το επιγονάτιο διακοσμούνται με τα γνωστά μοτίβα.

Ακολουθεί ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος (Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΙΓΟΡΙΟΣ ό Θεολόγος). Το πρόσωπο, η κόμη και η γενειάδα απεικονίζονται όμοια με του Αγίου Αθανασίου. Έχει το αριστερό χέρι υψωμένο στο στήθος και με το δεξί κρατά ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητό, όπου διαβάζουμε την απαρχή της ευχής του τρισάγιου ύμνου ¹⁶⁷⁴ : «**Ο ΘΕΟC Ο ΑΓΙ/ΟC Ο ΕΝ/ΑΓΙΟΙC Α/ΝΑΠΑΝΟ/ΜΕΝ[ΟC]**». Τα ενδύματα είναι πανομοιότυπα με του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου. Κάτω από τους αρχιερείς υπάρχει ποδέα με το μοτίβο ζιγκ ζαγκ, που αποτελείται από μαύρες και ερυθρές τεθλασμένες γραμμές. Η ποδέα δεν φτάνει ως το δάπεδο. Η επιφάνεια κάτω από αυτήν έχει επιχρισθεί σε νεότερους χρόνους. Το περιθώριο του ανατολικού τοίχου (εικ. 648, 668, 670) διακοσμείται με δίχρωμο προιονωτό κόσμημα σε μαύρο βάθος. Στο σημείο αριστερά από τον αρχάγγελο Μιχαήλ και λίγο πάνω από την ερυθρή ταινία που χωρίζει το τεταρτοσφαίριο από τον ημικύλινδρο της αψίδας, σώζεται σπάραγμα της αρχικής διακόσμησης, με παρόμοιο δίχρωμο προιονωτό κόσμημα σε ανοιχτόχρωμο βάθος.

¹⁶⁷¹ Κωνσταντινίδη, *Μελισμός*, σελ. 146.

¹⁶⁷² Brightman, *Liturgies*, σελ. 318, στ. 4-7, Τρεμπέλας, *Αι τρεις Λειτουργίαι*, σελ. 71, στ. 6-7.

¹⁶⁷³ Κωνσταντινίδη, *όπ. π.*, σελ. 146.

¹⁶⁷⁴ Brightman, *όπ. π.*, σελ. 313, στ. 4-5, Τρεμπέλας, *όπ. π.*, σελ. 43, στ. 5.

Η πρόσοψη της κτιστής Αγίας Τράπεζας του ναού διακοσμείται με παράσταση φυλλοφόρου σταυρού¹⁶⁷⁵. Στο κέντρο πάνω σε βαθμιδωτή βάση εικονίζεται με μαύρο χρώμα σταυρός με σταγόνες στα σημεία γένεσης των κεραιών του (εικ. 648, 680). Στο κατώτερο σημείο διακρίνεται ένα κυκλικό σχήμα που μάλλον πρέπει να ταυτιστεί με κρανίο¹⁶⁷⁶. Από τη βάση¹⁶⁷⁷ αναπτύσσονται διαγώνια και τέμνοντας τις οριζόντιες κεραιές του σταυρού τα σύμβολα του Πάθους, η λόγχη και ο σπόγγος, που αποδίδονται με καφετί χρώμα. Στα διάχωρα που σχηματίζονται επιγράφονται πάνω και κάτω από τις οριζόντιες κεραιές: (IC XP NI KA), όπως και το κρυπτόγραμμα (Φ[ῶς] Χ[ριστοῦ] Φ[αίνει] Π[ᾶσι]). Εκατέρωθεν του σταυρού αναπτύσσονται βλαστοί με άνθη.

Στην κόγχη της πρόθεσης υπάρχει η παράσταση της Ἀκρας Ταπείνωσης ([AK]PA TAΠ[EINO]CI), (εικ. 682, 683 A, B). Ο Χριστός (IC XP) εικονίζεται από τη μέση και πάνω μέσα σε μαρμάρινη λάρνακα. Το κεφάλι φέρει ακάνθινο στεφάνι και πέφτει προς τα αριστερά. Στον φωτοστέφανο διαγράφονται κεραιές με διπλές ερυθρές γραμμές, όπου διαβάζουμε «Ο Ω Ν». Στο άνω και αριστερό τμήμα σώζεται σπάραγμα (φωτοστέφανος) από την αρχική διακόσμηση. Φέρει τα χέρια εμπρός δεμένα, στα οποία διακρίνονται τα σημάδια από τη σταύρωση. Ενδύεται περιζώμα σε ροζ χρωματισμούς. Πίσω από τον Χριστό διακρίνονται οι οριζόντιες κεραιές του σταυρού, όπως και τα σύμβολα του Πάθους.

Η Θεοτόκος στα αριστερά (MP ΘV), στρέφεται προς τον Χριστό με κεκλιμένη την κεφαλή. Με το αριστερό χέρι κρατά θλιμμένη την παρειά και φέρει το δεξί στο ύψος του στήθους. Καλύπτει το κεφάλι με γαλάζιο κεκρύφαλο και ενδύεται ίδιου χρώματος χιτώνα και ερυθρό μαφόριο. Ο Ιωάννης (Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩ ό θεολόγος) στα δεξιά, στρέφεται προς τον Χριστό έχοντας παρόμοια στάση με τη Θεοτόκο και κρατά με το δεξί χέρι την

¹⁶⁷⁵ Αποτελεί σύμβολο της σωτηρίας και της αιώνιας ζωής, Καραγιάννη, *Ο σταυρός στη μνημειακή βυζαντινή ζωγραφική*, σελ. 346-347 και υποσημειώσεις.

¹⁶⁷⁶ Βοκοτόπουλος, «Ένα τρίπτυχο του Γεωργίου Κλόντζα», σελ. 341, εικ.6. Στην οπίσθια όψη του κεντρικού φύλλου τριπτύχου, που αποδίδεται στον Γεώργιο Κλόντζα, απεικονίζεται παράσταση φυλλοφόρου σταυρού με παρόμοια εικονογραφικά στοιχεία. Κάτω από την τρίβηλη βάση του σταυρού εικονίζεται κρανίο και γνάθος.

¹⁶⁷⁷ Η βάση του σταυρού θεωρείται ότι συμβολίζει τον λόφο του Γολγοθά, προσδίδοντάς του θριαμβευτικό νόημα και τα σύμβολα του Πάθους θεωρούνται τρόπαια της νίκης του Χριστού επί του θανάτου, Καραγιάννη, *όπ. π.*, σελ. 52-53 και υποσημειώσεις. Αναφέρεται και διαφορετική άποψη που ταυτίζει τη βάση με θρόνο, ερμηνεία που προσδίδει περισσότερο εσχατολογικό χαρακτήρα.

αντίστοιχη παρειά. Το αριστερό πέφτει ελεύθερο. Ενδύεται γαλάζιο χιτώνα και ερυθρό μιάτιο, που περνά πάνω από τον αριστερό ώμο. Ο Στ. Μουζάκης¹⁶⁷⁸ κάνει λόγο για επιγραφή «νικόλα ιερομονάχου» στον κάμπο της πρόθεσης, η οποία δεν εντοπίστηκε. Κάτω από την πρόθεση (εικ. 684) υπάρχει ποδέα με τεθλασμένες μαύρες και ερυθρές γραμμές, που σχηματίζουν ρόμβους και τρίγωνα. Στο κέντρο του διαχώρου υπάρχει και ορθογώνιο πλαίσιο με λευκό περίγραμμα και γαιώδες κίτρινο εσωτερικό, πάνω από το οποίο φαίνεται να έχει ζωγραφιστεί το μοτίβο με τις γραμμές. Σε μικρό τμήμα διακρίνεται και μεταγενέστερη επιζωγράφηση, που απομιμείται το μοτίβο της ποδέας με έντονο ερυθρό, μαύρο και λευκό χρώμα.

Σε διάχωρο πάνω από την πρόθεση εικονίζεται εξαπτέρυγο σεραφείμ. Στο επόμενο διάχωρο προς τα δυτικά εικονίζεται ο διάκονος Στέφανος (Ο ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ὁ προτομάρτυς), (εικ. 685). Είναι μετωπικός και ολόσωμος. Τμήμα της τοιχογραφίας στο μέσον περίπου των ποδιών του έχει καταστραφεί. Ο διάκονος φέρει επικουρίδα. Με το αριστερό χέρι κρατά χρυσή κοσμημένη λιβανωτίδα και με το δεξί θυμιατήριο. Ενδύεται λευκό χρυσοπάρυφο στιχάριο με κοσμημένη περίκλειση και επιμανίκια. Τα κοσμήματα είναι χρυσά, διάλιθα και επαναλαμβάνουν τα αντίστοιχα μοτίβα από τους ιερείς της παράστασης του Μελισμού. Φέρει οράριο, που περνά πάνω από τον αριστερό ώμο, με την επιγραφή: «ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ»¹⁶⁷⁹. Το τελείωμά του διακοσμείται με τριπλή οριζόντια γραμμή και κρόσσια. Από τον αριστερό ώμο εξαρτάται σκουρόχρωμο με ερυθρές αποχρώσεις μανδήλιο, το οποίο καλύπτει το αριστερό χέρι. Ο Άγιος Στέφανος εικονίζεται στον συνήθη εικονογραφικό τύπο του αρχidiaκόνου, που τεκμηριώνεται ήδη από την πρώιμη μεσοβυζαντινή εποχή¹⁶⁸⁰.

Στο τυφλό αψίδωμα του βόρειου τοίχου του ιερού εικονίζεται ολόσωμος και μετωπικός ο Άγιος Διονύσιος (Ο ΑΓΙΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ὁ αρεο[πα]λίτη[ς]), (εικ. 686). Ο άγιος φέρει λευκή κόμη και λευκή μακριά γενειάδα. Με το δεξί χέρι ευλογεί ενώ με το αριστερό κρατά κλειστό σταχωμένο κώδικα. Ενδύεται λευκό στιχάριο με επιμανίκια, επιτραχήλιο

¹⁶⁷⁸ Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 315.

¹⁶⁷⁹ Σύμφωνα με τον «Περὶ τοῦ Ναοῦ. Καὶ ἐξήγησις εἰς τὴν λειτουργίαν» λόγο του Συμεών Θεσσαλονίκης, *Goar*, *Ευχολόγιον*, σελ. 184 :«καὶ ἐν αὐτῷ τῷ ὄραρίῳ τὸ ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος γεγραμμένον ἔχει».

¹⁶⁸⁰ Μουρίκη, *Νέα Μονή Χίου*, τόμ. Α', σελ. 164-165, τόμ. Β', πίν. 70, Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 141, υποσημ. 892.

και επιγονάτιο. Τα παραπάνω, όπως και ο κώδικας, είναι διάλιθα, χρυσά, και επαναλαμβάνουν τα διακοσμητικά μοτίβα που χρησιμοποιούνται στις παραστάσεις του ιερού. Πάνω από το στιχάριο φοράει πολυσταύριο φαιλόνιο και ένσταυρο ωμοφόριο. Το φαιλόνιο διακοσμείται με μαύρους σταυρούς, ανάμεσα στους οποίους διαμορφώνονται λευκοί με κύκλους σε σταυρόμορφη διάταξη στο εσωτερικό τους. Οι σταυροί του ωμοφορίου είναι παρόμοιοι με τους αντίστοιχους των ιερέων από την παράσταση του Μελισμού. Το εσωράχιο του αφιδώματος διακοσμείται από μοτίβο αντίστοιχο με της ποδέας κάτω από την πρόθεση, δηλαδή τεθλασμένες μαύρες και ερυθρές γραμμές που σχηματίζουν ρόμβους και τρίγωνα.

Στο δυτικότερο διάχωρο του βόρειου τοίχου του ιερού εικονίζεται ο Άγιος Παντελεήμων ([Ο ΑΓΙΟΣ] ΠΑΝΤΕΛΕΗΜ), (εικ. 687 Α). Από το ύψος του αριστερού οφθαλμού του αγίου και πάνω σώζεται σπάρραγμα τοιχογραφίας της αρχικής διακόσμησης. Στο τμήμα αυτό απεικονίζεται αδιάγνωστος άγιος, από τον οποίο διατηρείται τμήμα της κόμης, του φωτοστέφανου, αλλά και των ενδυμάτων. Ο Άγιος Παντελεήμων είναι ολόσωμος και μετωπικός. Ακολουθεί τον συνήθη εικονογραφικό του τύπο ως νέος, αγένειος και «σγουροκέφαλος»¹⁶⁸¹. Με το δεξί χέρι κρατά κοχλιάριο ή λαβίδα και με το αριστερό διάλιθο, χρυσό, κοσμημένο πανάριο. Το εξωτερικό του κιβωτιδίου φέρει πολύφυλλους ρόδακες, ενώ το εσωτερικό κοσμείται με αβακωτό μοτίβο. Οι πλευρές των ρόμβων του μοτίβου τέμνονται από μικρές γραμμές. Ενδύεται ποδήρη χιτώνα σε πορφυρούς χρωματισμούς με χρυσή διάλιθη περίκλειση και αντίστοιχα κοσμημένα επιμανίκια. Η παρυφή του φέρει διάλιθη χρυσή ταινία με το μοτίβο που χρησιμοποιείται στη διακόσμηση από το εσωτερικό του κιβωτιδίου. Πάνω από το χιτώνα φορά έναν κοντό μπλε επενδύτη, με φυτική διακόσμηση σε λευκό χρώμα. Η παρυφή του ενδύματος διακοσμείται από χρυσή διάλιθη ταινία με ελικοειδές μοτίβο. Επιπλέον, φορά ερυθρό μανδύα, το εσωτερικό του οποίου είναι λευκό και φέρει ταινία με μαύρο ελικοειδές κόσμημα. Τέλος, τα υποδήματά του είναι πολυτελή, διάλιθα, σε χρυσούς χρωματισμούς (εικ. 690).

Στην κόγχη του διακονικού εικονίζεται ο δίκαιος Μελχισεδέκ (ΔΙΚΑΙΟΣ ΜΕΛΧΙΣΕΔΕΚ), (εικ. 689), ολόσωμος, μετωπικός. Έχει μακριά λευκή κόμη και γενειάδα και φέρει πιλίδιο. Με τα δύο του χέρια κρατά αγγείο με

¹⁶⁸¹ Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 162. Τα σγουρά μαλλιά χαρακτηρίζουν τη μορφή του αγίου από την πρωτοβυζαντινή εποχή, Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, υποσημ. 1004.

τρεις άρτους. Ενδύεται μπλε χιτώνα με χρυσό διάλιθο κέντημα στην παρυφή και διάλιθα, κοσμημένα χρυσά επιμανίκια. Από πάνω φορά ροζ μανδύα με διάλιθη, χρυσή κοσμημένη περίκλειση και διάλιθα κυκλικά σήματα στους ώμους. Τα κοσμήματα επαναλαμβάνουν τα συνήθη διακοσμητικά μοτίβα των παραστάσεων του ιερού. Στα πόδια φέρει πολυτελή χρυσά κοσμημένα υποδήματα με αβακωτό-ρομβοειδές μοτίβο (εικ. 691). Κοσμημένο με φυτικά μοτίβα είναι και το χρυσό αγγείο, που φέρει επιπλέον διάλιθο δακτύλιο στο μέσον του. Οι επιφάνειες των τοίχων εκατέρωθεν της κόγχης του διακονικού γεμίζουν με αφηρημένο κόσμημα σε μαύρο βάθος.

Η επιφάνεια του νότιου τοίχου, πάνω από την κόγχη του διακονικού και το τυφλό αψίδωμα, διακοσμείται με την παράσταση του Αγίου Σπυριδώνα (Ο ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ), (εικ. 692). Εικονίζεται μετωπικός από τη μέση και πάνω. Με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατά κλειστό σταχωμένο κώδικα. Φορά σκούφια¹⁶⁸² και φέρει λευκή, μακριά διχαλωτή γενειάδα¹⁶⁸³. Ενδύεται λευκό στιχάριο με κοσμημένα, χρυσά, διάλιθα επιμανίκια, πολυσταύριο φαιλόλιο με γαμμάδια και ένσταυρο ωμοφόριο. Και εδώ επαναλαμβάνονται τα διακοσμητικά μοτίβα των παραστάσεων του ιερού.

Ένας ακόμα ιεράρχης, ο Άγιος Βλάσιος (ΑΓΙΟΣ ΒΛΑΣΙΟΣ), (εικ. 693), διακοσμεί το τυφλό αψίδωμα του νότιου τοίχου του ιερού. Αρκετά τμήματα της τοιχογραφίας από τη μέση και κάτω έχουν καταστραφεί. Ο άγιος, που φέρει λευκή κόμη και μακριά διχαλωτή, λευκή γενειάδα, εικονίζεται ολόσωμος και μετωπικός. Με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατά κλειστό σταχωμένο κώδικα¹⁶⁸⁴. Ενδύεται λευκό στιχάριο με κοσμημένα, διάλιθα επιμανίκια, αβακωτό φαιλόλιο και ένσταυρο ωμοφόριο. Επιπλέον, φέρει επιγονάτιο και ίσως επιτραχήλιο¹⁶⁸⁵. Το εσωράχιο διακοσμείται με το ίδιο μοτίβο που χρησιμοποιείται και στο αψίδωμα του βόρειου τοίχου του ιερού.

¹⁶⁸² Για την προέλευση βλ. Walter, *Art and Ritual*, σελ. 105.

¹⁶⁸³ Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 154, «Ο άγιος Σπυριδών, γέρων μακροδιχαλογένης, φορών σκούφια...».

¹⁶⁸⁴ Για τη στάχωση του κώδικα, τους σταυρούς του ωμοφορίου, αλλά και τη διακόσμηση των επιμανικίων και του επιγονατίου, ισχύουν τα αντίστοιχα με τους άλλους ιεράρχες που απεικονίζονται στο ιερό.

¹⁶⁸⁵ Στο σημείο που λογικά θα φαινόταν το επιτραχήλιο, η τοιχογραφία έχει αποκολληθεί.

Η διαμήκης καμάρα, στον χώρο του ιερού διακοσμείται με τέσσερις παραστάσεις, που πιθανόν να έχουν ζωγραφιστεί από διαφορετικό μέλος του συνεργείου. Διατηρούνται σε μέτρια κατάσταση. Παρατηρούνται απολεπίσεις, αποκόλληση τμημάτων, μαύρισμα που οφείλεται στην υγρασία και την αιθάλη, ενώ σε κάποια σημεία έχει διατηρηθεί μόνο το σχέδιο. Τοποθετούνται σε ορθογώνια διάχωρα που ορίζονται από ερυθρές ταινίες με λευκά περιγράμματα. Οι μορφές εικονίζονται σε μαύρο βάθος και φέρουν φωτοστέφανους, που περιβάλλονται από διπλή γραμμή (λευκή-ερυθρή). Ανάμεσα στις παραστάσεις του βόρειου και νότιου τμήματος της καμάρας υπάρχει πλατιά διακοσμητική ζώνη¹⁶⁸⁶ (εικ. 696). Επτά δίσκοι σε χρώμα ερυθρό, γαιώδες κίτρινο και γκριζόλευκο τοποθετούνται σε μαύρο βάθος. Τους δίσκους διαχωρίζουν συμμετρικοί καστανέρυθροι βλαστοί. Οι δίσκοι έχουν τρεις ζώνες, με σταδιακή διαβάθμιση του χρώματος τους (σκουραίνουν προς το εσωτερικό). Οι δύο εξωτερικές ζώνες διακοσμούνται με τετράφυλλα άνθη και βλαστούς, ενώ η εσωτερική περιλαμβάνει εξάφυλλο άνθος ή ρόδακα.

Στο ΒΑ διάχωρο υπάρχει η παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου (Η ΚΟΙΜΗ[Σ]ΟΙΣ ΤΙΣ Θ[ΕΟΤΟΚΟΥ]), (εικ. 697). Το βάθος είναι τρίχρωμο. Χρησιμοποιείται μαύρο στο ανώτερο τμήμα, μωβ και γαιώδες κίτρινο για την απόδοση του εσωτερικού χώρου. Στο κέντρο της σύνθεσης η κεκοιμημένη Θεοτόκος είναι ξαπλωμένη σε ξύλινη κλίνη, που καλύπτεται με χρυσοπάρυφο ύφασμα. Στα πλάγια είναι λευκό και στην πάνω επιφάνεια φαίνεται να είναι ερυθρό. Ανασηκώνει ελαφρά το δεξί χέρι προς το Χριστό. Φέρει κεκρούφαλο και φορά γαλάζιο χιτώνα και πορφυρό ιμάτιο. Διακρίνεται χρυσό επιμανίκιο. Κάτω και δεξιά ο αρχάγγελος με μάχαιρα κόβει τα χέρια του Ιεφωνία, τα οποία έχουν μείνει κρεμασμένα πάνω στην κλίνη. Ο αρχάγγελος φορά λευκό κοντό χιτώνα, σκουρόχρωμο ιμάτιο και δερμάτινες μπότες. Ο Ιεφωνίας εικονίζεται τη στιγμή που πέφτει στο δάπεδο με κοσμικά ενδύματα (καμίσιο, παντελόνι και μπότες). Πάνω από τη Θεοτόκο εικονίζεται ο Χριστός (ΙC ΧΡ) μέσα σε ελλειπτική δόξα, να κρατά ως σπαργανωμένο βρέφος την ψυχή της Θεοτόκου. Στον φωτοστέφανο διακρίνονται οι κεραιές του σταυρού. Εκατέρωθεν του Ιησού υπάρχουν από δύο άγγελοι. Οι δύο πρώτοι (σε χαμηλότερο επίπεδο) κρατούν κηροστάτη. Στην κορυφή της δόξας εικονίζεται εξαπτέρυγο. Ο Χριστός ενδύεται λαδί χιτώνα με χρυσή ταινία στο δεξί βραχίονα και ερυθρό ιμάτιο, που περνά

¹⁶⁸⁶ Η ίδια ζώνη απαντά και στη διαμήκη καμάρα που στεγάζει τον κυρίως ναό.

πάνω από τον αριστερό ώμο. Η δόξα είναι διάφανη στο εσωτερικό της και λευκή-γκρι στο εξωτερικό.

Πάνω από το κεφάλι της Θεοτόκου υπάρχει γεροντική μορφή, που την ακουμπά με το αριστερό χέρι, ενώ με το δεξί συγκρατεί τη δεξιά παρειά. Ο απεικονιζόμενος άγιος είναι φαλακρός με κοντή λευκή γενειάδα. Τα εικονογραφικά του χαρακτηριστικά θα μπορούσαν να τον ταυτίσουν με τον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο¹⁶⁸⁷. Πίσω από την κεφαλή της Θεοτόκου στα αριστερά, ο Απόστολος Πέτρος θυμιατίζει. Ενδύεται γαλάζιο χιτώνα και πορτοκαλέρυθρο ιμάτιο. Ο Απόστολος Παύλος, στο δεξί άκρο της σύνθεσης, με τα δυο του χέρια ανοιχτά μάλλον συγκρατεί τα πόδια της Θεοτόκου. Ενδύεται γαλάζιο χιτώνα και μωβ ιμάτιο. Δύο ιεράρχες (φέρουν ένσταυρα ωμοφόρια) με λευκή κόμη και γενειάδα εικονίζονται εκατέρωθεν της Θεοτόκου. Σχηματίζονται δύο όμιλοι προσώπων. Στα αριστερά συμπληρώνουν τη σύνθεση πέντε ακόμα μορφές και στα δεξιά τέσσερις, που φορούν χιτώνες και ιμάτια και θα πρέπει να ταυτιστούν με αποστόλους¹⁶⁸⁸. Το βάθος γεμίζει από αρχιτεκτονήματα. Στο δεξί τμήμα υπάρχει ψηλό οικοδόμημα, με δίβηλο άνοιγμα, κεραμωτή στέγη και τρούλο, που στην κορυφή του έχει σταυρό. Στο αριστερό τμήμα σε πρώτο επίπεδο υπάρχει ορθογώνιο οικοδόμημα με τρία τοξωτά ανοίγματα, σε δεύτερο μια τοξωτή πύλη που στηρίζεται σε κίονες και σε τρίτο οικίες με ορθογώνια παράθυρα.

Στο ΒΔ διάχωρο εικονίζεται η Μεταμόρφωση (Η ΜΕΤΑΜΟΡΦ[Σ]ΟΙΣ), (εικ. 697). Το όρος Θαβώρ αποδίδεται με βραχώδες τοπίο. Στον κεντρικό βράχο (με μωβ χρωματισμούς) στέκεται ο Ιησούς μέσα σε τριπλή δόξα. Εξωτερικά έχει σχήμα ελλειπτικό και χρώμα λευκό-γκρίζο. Το δεύτερο επίπεδο είναι ορθογωνικό με πλευρές που καμπυλώνουν προς τα μέσα και το τρίτο ρομβοειδές μωβ. Το χρώμα που χρησιμοποιείται για το δεύτερο επίπεδο είναι καστανέρυθρο, ενώ υπάρχει ροζ πλαίσιο με μαύρο περίγραμμα. Εδώ αναγράφονται και τα συμπλήματα (IC XP). Από τη δόξα

¹⁶⁸⁷ Συνήθως στην παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου ο Θεολόγος είναι από τα κύρια πρόσωπα, μαζί με τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο, Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 144. Κατά κανόνα ο Απόστολος Πέτρος στέκεται στο προσκέφαλο της Θεοτόκου και θυμιατίζει, ο Απόστολος Παύλος στέκεται κοντά στα πόδια της, ενώ ο Θεολόγος στέκεται πάνω από την κλίνη της Θεοτόκου και την ασπάζεται. Βλ. ενδεικτικά παραδείγματα στο Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος*, πίν. 177 (Μονή της Χώρας), πίν. 180 (Αγ. Νικόλαος Ορφανός, Θεσσαλονίκη), πίν. 181 (ναός του Σωτήρα Χριστού στη Βέροια), πίν. 182 (μονή Βαρλαάμ, Μετέωρα).

¹⁶⁸⁸ Αν προσθέσουμε τους αποστόλους Πέτρο, Παύλο και Ιωάννη φτάνουν τους δώδεκα.

εκλύονται ακτίνες φωτός. Ο Χριστός με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατά κλειστό ειλητό. Ενδύεται μωβ χιτώνα με χρυσό clavus στον δεξί ώμο και λευκό ιμάτιο, που περνά πάνω από τον αριστερό. Στο δεξί τμήμα εικονίζεται πάνω σε γκρι βράχο ο Μωυσής (Ο ΠΡΟΦ ΜΩΥΣΙC), που στρέφεται προς τον Ιησού και κρατά στα καλυμμένα του χέρια τις πλάκες του Νόμου. Ενδύεται λευκό-γκρι χιτώνα και ερυθρό ιμάτιο. Στο αριστερό τμήμα, ο Ηλίας (Ο ΠΡΟΦ ΗΛΙΑ) στέκεται σε γαιώδη κίτρινο βράχο. Στρέφεται προς τον Ιησού, έχοντας τα χέρια ανοιχτά σε στάση ικεσίας. Ενδύεται λευκό-γκρι χιτώνα και καφέ ιμάτιο. Στο κατώτερο τμήμα εικονίζονται έκθαμβοι οι μάρτυρες του θαύματος, οι Απόστολοι Πέτρος, Ιωάννης και Ιάκωβος. Ο Πέτρος είναι γονατιστός, με το δεξί χέρι στηρίζεται στο βράχο και με το αριστερό συγκρατεί την παρειά του. Ενδύεται γαλάζιο χιτώνα με χρυσή ταινία στον δεξί βραχίονα και φαιοκίτρινο ιμάτιο που ανεμίζει προς τα αριστερά. Ο Ιωάννης έχει πέσει στο έδαφος προσπαθώντας να στηριχτεί στα γόνατά του. Με το αριστερό του χέρι συγκρατεί το κεφάλι του, που αδυνατεί να κοιτάξει προς τη Θεοφάνεια. Ενδύεται γαλάζιο χιτώνα και ερυθρό ιμάτιο. Ο Ιάκωβος, που φοράει ερυθρό χιτώνα και γαλάζιο ιμάτιο (ανεμίζει έντονα προς τα πάνω), είναι και αυτός γονατιστός με το πρόσωπο στραμμένο προς τα δεξιά, το οποίο συγκρατεί με το αριστερό χέρι, ενώ με το δεξί προσπαθεί να στηριχτεί. Οι απόστολοι δεν ταυτίζονται από επιγραφές.

Στο ΝΑ διάχωρο εικονίζεται ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου (Ο Ε[Υ]ΑΓΓΕΛΙCΜΟC), (εικ. 700). Παρατηρούνται έντονοι αποχρωματισμοί καθώς σε ορισμένα τμήματα, όπως στο φτερό του αρχαγγέλου, στο δοχείο με τα άνθη και στο ποδαρικό του θρόνου, διατηρείται μόνο το σχέδιο. Το βάθος της παράστασης είναι μαύρο και γεμίζει από ψηλά αρχιτεκτονήματα που στηρίζονται σε ραδινούς κίονες και σχηματίζουν τόξα, αλλά και πλήθος ανοιγμάτων. Το δάπεδο του εσωτερικού χώρου αποδίδεται με ερυθρό χρώμα. Φαίνεται ότι υπήρχε τριπλή ζώνη με πλακίδια. Και εδώ απεικονίζεται χαμηλότερο κτήριο με τρία ορθογωνικά παράθυρα. Η Θεοτόκος κάθεται σε ξύλινο θρόνο με ψηλό ερεισίνωτο, η επιφάνεια του οποίου διαιρείται σε δύο ορθογώνια διάχωρα και ακουμπά τα πόδια της σε ξύλινο υποπόδιο. Διακρίνονται δύο κυλινδρικά μαξιλάρια, ένα λευκό (;) και ένα κόκκινο. Ο θρόνος αποδίδεται λιτά, καθώς ως μοναδικό διακοσμητικό στοιχείο μπορεί να θεωρηθεί το πλέγμα που έχει τοποθετηθεί στο εμπρόσθιο και πλαϊνό τμήμα που συνδέει τα ποδαρικά. Η Θεοτόκος με το αριστερό χέρι κρατά αδράχτι. Φέρει το δεξί ανοιχτό κοντά

στην κεκλιμένη κεφαλή, συγκαταβαίνοντας στο χαρμόσυνο μήνυμα που μεταφέρει ο άγγελος¹⁶⁸⁹. Φέρει κεκρύφαλο και ενδύεται γαλάζιο χιτώνα και πορφυρό μαφόριο με αστέρες στο μέτωπο και τους ώμους. Μπροστά, στην «ταράτσα» του μικρού κτηρίου που απεικονίζεται στο εσωτερικό, υπάρχει δοχείο με λουλούδια. Ο αρχάγγελος Γαβριήλ βαδίζει προς τη Θεοτόκο. Με το δεξί χέρι προβαίνει σε χειρονομία λόγου, ενώ με το αριστερό χαμηλωμένο κρατά ραβδί-σκήπτρο¹⁶⁹⁰. Φοράει γαλάζιο χιτώνα με χρυσή ταινία στον δεξί βραχίονα και πορφυρό ιμάτιο, που περνά πάνω από τον αριστερό του ώμο.

Στο ΝΔ διάχωρο εικονίζεται η Γέννηση του Χριστού (Η ΓΕΝ[Η]ΣΙ ΤΩ Χ[ΡΙΣΤΟΥ]), (εικ. 700). Η σκηνή διαδραματίζεται σε βραχώδες τοπίο. Στο κέντρο μέσα σε ρομβοειδές σπήλαιο εικονίζεται η Θεοτόκος (ΜΡ ΘΥ) ανακεκλιμένη σε στρωμένη. Στρέφει το πρόσωπό της αόριστα προς τα αριστερά και φέρει τα δύο χέρια στην περιοχή της κοιλίας. Φέρει γαλάζιο κεκρύφαλο και ενδύεται γαλάζιο χιτώνα με χρυσά επιμανίκια και πορφυρό μαφόριο, που διακοσμείται με αστέρες στο μέτωπο και τους δύο ώμους. Δεξιά, το σπαργανωμένο Θείο Βρέφος σε μικρή ξύλινη (;) φάτνη, επάνω από την οποία στέκονται ένας βους και ένας όνος. Στην κορυφή, μέσα από δίζωνη, διάφανη ημικυκλική δόξα κατέρχονται τρεις ακτίνες. Η κεντρική φτάνει ως το σπήλαιο και απολήγει σε αστέρα.

Αριστερά από τον κεντρικό βραχώδη όγκο, δύο άγγελοι εικονίζονται σε στάση δέησης με τα χέρια ανοιχτά. Τα ενδύματά τους έχουν χρώματα παραπληρωματικά, δηλαδή ο ένας φορά γαλάζιο χιτώνα και ερυθρό ιμάτιο και ο άλλος ερυθρό χιτώνα και γαλάζιο ιμάτιο. Στον δεξί βραχίονα φέρουν χρυσή ταινία. Δεξιά του βράχου άλλος ένας άγγελος που φορά γαλάζιο χιτώνα και ερυθρό ιμάτιο, με το αριστερό χέρι κρατά ράβδο, που στηρίζεται στον δεξί του ώμο, ενώ με το δεξί χέρι ευλογεί νεαρή αγένεια μορφή στο δεξί άκρο της παράστασης. Αρκετά μεγάλο τμήμα της τοιχογραφίας στο σημείο έχει αποκολληθεί, αλλά πιθανόν θα πρέπει να ταυτιστεί με βοσκό

¹⁶⁸⁹ Η απεικόνιση αυτή της Θεοτόκου, δηλαδή με το χέρι κοντά στο στήθος ή το πρόσωπο και το κεφάλι κεκλιμένο εις ένδειξη συγκατάβασης θεωρείται ότι εμπνέεται από το Ευαγγέλιο του Λουκά, Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος*, σελ. 115, Λουκάς, κεφ. 1:29, «ή δὲ ἰδοῦσα διαταράχθη ἐπὶ τῷ λόγῳ αὐτοῦ, καὶ διελογίζετο ποταπὸς εἶη ὁ ἀσπασμὸς οὗτος» και κεφ. 1:38, «εἶπε δὲ Μαριάμ· ἰδοὺ ἡ δούλη Κυρίου· γένοιτό μοι κατὰ τὸ ῥῆμά σου. καὶ ἀπῆλθεν ἀπ' αὐτῆς ὁ ἄγγελος».

¹⁶⁹⁰ Κρατά σκήπτρο ως φορέας θείας εξουσίας, Καλοκύρης, *ὀπ. π.*, σελ. 115 και φρουρός της ουράνιας αυλής, Παπαθανίου, *Recherche iconographique*, σελ. 392.

η ποιμένα. Ακριβώς από κάτω εικονίζεται άλλη μια νεανική μορφή ποιμένα, ο οποίος κάθεται στον βράχο και παίζει αυλό. Φορά μωβ χιτώνα με επιμανίκια και μηλωτή χωρίς μανίκια. Στο αντίστοιχο αριστερό άκρο της παράστασης καταφθάνουν έφιπποι οι τρεις μάγοι, οι οποίοι δείχνουν με θαυμασμό τον αστέρα που τους οδηγεί. Ο πρώτος φέρει λευκή κόμη και λευκά γένια, ο δεύτερος είναι νεαρός αγένειος και ο τρίτος νεαρός με καστανά γένια. Φέρουν και οι τρεις πιλίδιο. Φορούν κοντούς χιτώνες με χρυσά επιμανίκια, μανδύες που πορπώνονται στο κέντρο, δρομίδες και δερμάτινες μπότες. Κάτω και αριστερά, σε μεγαλύτερη κλίμακα ο καθισμένος Ιωσήφ συνομιλεί με ένα βοσκό. Φέρει το δεξί χέρι στο ύψος των γονάτων και με το αριστερό συγκρατεί την παρειά του. Έχει λευκή κόμη και λευκά γένια και φορά ενδύματα σε μωβ χρωματισμούς. Ο βοσκός είναι όρθιος και με το δεξί χέρι συγκρατεί τη μηλωτή του. Φέρει μακριά καστανή γενειάδα και φορά κοντό χιτώνα, δρομίδες και μπότες. Στο κέντρο και δεξιά, το κατώτερο τμήμα γεμίζει με αμνοερίφια και βόδια, όπως και ένα μικρό καφετί ζώο με ανεστραμμένο το κεφάλι προς το σπήλαιο (λαγός;).

Κυρίως ναός

Οι περισσότερες τοιχογραφίες του κυρίως ναού είναι υποδεέστερες ποιοτικά από αυτές του ιερού (αψίδα, πρόθεση, διακονικό, βόρειος και νότιος τοίχος). Εξαιρούνται ορισμένες παραστάσεις που εντοπίζονται στις εσοχές που σχηματίζονται στους τοίχους της εγκάρσιας καμάρας και η διακόσμηση του εγκάρσιου θόλου. Η κατάσταση διατήρησής τους είναι παρόμοια με των τοιχογραφιών του ιερού. Αρκετά μεγάλο τμήμα των τοιχογραφιών της εγκάρσιας καμάρας και της παράστασης που κοσμεί τον βόρειο τοίχο της έχει καταστραφεί, όπως και του δυτικού τοίχου του ναού, στο σημείο που σωζόταν πιθανόν κτητορική επιγραφή (της μεταβυζαντινής φάσης διακόσμησης). Επίσης, έχει καταστραφεί εντελώς η διακόσμηση του βόρειου τυφλού αψιδώματος, τμήμα του νότιου, αλλά και της δυτικής καμάρας.

Στο κεντρικό ορθογωνικό διάχωρο του εγκάρσιου θόλου, σε μετάλλιο εικονίζεται ο Παντοκράτωρ, (ΙC ΧΡ Ο ΠΑΤΩΝΚΡΑΤΟΡ), (εικ. 705). Το μετάλλιο διαμορφώνεται από κυκλική ζώνη, που περιβάλλεται από ερυθρές ταινίες με λευκά περιγράμματα. Σε φαιοκίτρινο βάθος

αναγράφεται απόσπασμα από τον 32ο ψαλμό του Δαβίδ¹⁶⁹¹: «(ΕΞ ΟΥΡΑΝΟΥ ΕΠΕΒΛΕΨΕ Ο ΚΥΡΗΟΣ ΕΙΔΕ ΠΑΝΤΑΣ ΤΩΝ ΥΙΩΝ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ [ΕΞ ΕΤΟΙ] ΜΩ ΚΑΤΟΙΚΗΤΟΝ ΑΥΤΩ ΕΠΕΒΛΕΨΕΝ ΕΠΙ ΠΑΝΤ[ΑΣ ΤΟΥΤ]Σ ΚΑΤΟΙΚΟΝΤΑΣ ΤΗ ΓΗΝ)». Το βάθος του μεταλλίου είναι μαύρο και γεμάτο από αστέρες. Ο Ιησούς με το δεξί χέρι ευλογεί και με τα αριστερά κρατά κλειστό σταχλωμένο κώδικα. Στον φωτοστέφανο διαγράφονται οι κεραίες του σταυρού με διπλές ερυθρές ταινίες όπου διαβάζουμε: «Ο Ω Ν». Ενδύεται μωβ χιτώνα με χρυσό clonus στον δεξί ώμο και γαλάζιο ιμάτιο. Εξωτερικά από το μέταλλο, στις τέσσερις γωνίες υπάρχουν φτερωτοί τροχοί. Οι επιφάνειες εκτός του μεταλλίου διακοσμούνται επίσης με παραστάσεις, από τις οποίες σώζεται μόνο αυτή του δυτικού τμήματος (εικ. 706). Παρότι αρκετά τμήματα έχουν καταστραφεί, διακρίνεται ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩ [Ο ΠΡΟΔΡ] ΟΜΟ [Σ]) ανάμεσα σε δύο αρχαγγέλους. Από τον άγιο σώζεται ο φωτοστέφανος, τμήμα του προσώπου, οι φτερούγες, το δεξί χέρι που ευλογεί και μέρος από τη μηλωτή. Πίσω και δεξιά, φαίνεται τμήμα από ελλειπτική δόξα (;), σε χρώμα γαιώδες κίτρινο. Από τον αρχάγγελο στα δεξιά του Προδρόμου σώζεται το κεφάλι στο οποίο δένεται διάδημα, τμήμα από τις φτερούγες και η διάφανη σφαίρα που θα κρατούσε με το αριστερό του χέρι με το μονόγραμμα «Χ». Από τον άγγελο στα αριστερά σώζεται ο φωτοστέφανος, οι φτερούγες, το αριστερό χέρι που φαίνεται να κρατά σκήπτρο και μέρος από τα ενδύματα. Φορά λευκό διβητήσιο με χρυσή περίκλειση, ζώνη και λώρο.

Εκατέρωθεν του κεντρικού διαχώρου σχηματίζονται από δύο μικρότερα διάχωρα με τρίχρωμο κάμπο (μαύρο-υπόλευκο¹⁶⁹²-καφέ) στα οποία εικονίζονται προφήτες. Ανάμεσα στα διάχωρα υπάρχει ζώνη με ελικοειδές φυτικό κόσμημα σε λευκό-ροζ βάθος. Οι μορφές σώζονται σε κακή κατάσταση. Στο ΒΑ διάχωρο διακρίνονται τα λευκά ενδύματα του προφήτη, ο οποίος κρατά με το αριστερό χέρι ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητό¹⁶⁹³. Στο ΒΔ διάχωρο διακρίνεται νεανική μορφή, που φορά μανδύα με περίκλειση, ευλογεί με το δεξί και με το αριστερό κρατά ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητό. Στο ΝΑ διάχωρο εικονίζεται νεανική αγένεια μορφή,

¹⁶⁹¹ Δαβίδ, (ΚΑΘΙΣΜΑ ΠΕΜΠΤΟΝ), 32, στ. 13-14: «ἐξ οὐρανοῦ ἐπέβλεψεν ὁ Κύριος, εἶδε πάντας τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων· ἐξ ἑτοίμου κατοικητηρίου αὐτοῦ ἐπέβλεψεν ἐπὶ πάντας τοὺς κατοικοῦντας τὴν γῆν».

¹⁶⁹² Λόγω της κακής κατάστασης των τοιχογραφιών δεν είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε ακριβώς το χρώμα.

¹⁶⁹³ Αχνοφαίνονται κάποια γράμματα, χωρίς να είναι δυνατή η ανάγνωσή τους.

που φέρει πιλίδιο και φορά μανδύα με περίκλειση. Τέλος στο ΝΔ διάχωρο σώζεται μόνο το κεφάλι από γέροντα, ο οποίος φέρει λευκή κόμη και γενειάδα. Πάνω από το κεφάλι του και αριστερά υπάρχει συμπίλημα (προφήτης) με λευκά γράμματα. Και οι δύο προφίτες των νότιων διαχωρών πιθανόν να κρατούσαν ειλητά, όμως στα σημεία οι τοιχογραφίες έχουν καταπέσει.

Στον βόρειο και νότιο τοίχο της εγκάρσιας καμάρας υπάρχει διακόσμηση σε τρεις ζώνες. Στην κατώτερη ζώνη του βόρειου τοίχου σχηματίζεται ένα ενιαίο διάχωρο. Αρκετά μεγάλο μέρος των τοιχογραφιών έχει καταστραφεί. Στους νεότερους χρόνους προκλήθηκε ακόμη μεγαλύτερη ζημιά, καθώς διανοίχθηκε ορθογώνιο παράθυρο μεγάλων διαστάσεων. Αριστερά εικονίζεται αγία (Η ΑΓΙΑ...) που σώζεται κατά το ήμισυ (εικ. 708 Α), σε τρίχρωμο βάθος (μαύρο-γαιώδες κίτρινο-καφέ). Στρέφει το κεφάλι και το σώμα προς τα δεξιά και με το δεξί χέρι υψώνει μικρό σφυρί. Αυτό το στοιχείο, σε συνδυασμό με τα δύο γυμνά πόδια που διακρίνονται κάτω από το παράθυρο (σε πολύ μικρότερη κλίμακα), μας βοηθά να ταυτίσουμε τη μορφή με την Αγία Μαρίνα. Σύμφωνα με το βίο της αγίας, όταν φυλακίστηκε και βασανίστηκε από τον Ολύμβριο επειδή αρνήθηκε να ασπασθεί τα είδωλα, εισέβαλε στο κελί της δράκος. Προσευχόμενη καθώς φοβήθηκε πολύ, ο δράκος μετατράπηκε σε μαύρο σκύλο, τον οποίο και χτύπησε με ένα σφυρί¹⁶⁹⁴. Τα πόδια της παράστασης πρέπει να ανήκουν στον δράκο (δαίμονα), τον οποίο η αγία κρατά με το αριστερό χέρι¹⁶⁹⁵ και ετοιμάζεται να χτυπήσει με το δεξί¹⁶⁹⁶. Η αγία φέρει κεκρούφαλο και ενδύεται γαλάζιο χιτώνα με χρυσά επιμανίκια και μωβ μαφόριο. Εσωτερικά το μαφόριο φέρει ρομβοειδές κόσμημα.

Δεξιά από το παράθυρο εικονίζεται ο Αρχάγγελος Μιχαήλ (εικ. 709), από τον οποίο σώζεται η αριστερή φτερούγα και το αριστερό χέρι, τμήμα

¹⁶⁹⁴ Μηναίον Ιουλίου, σελ. 86, «Ἡ δὲ Ἁγία τῶν τριχῶν τούτου δραξαμένη, καὶ σφύραν εὐροῦσα, κατὰ τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ νώτου τοῦτον τύπτουσα».

¹⁶⁹⁵ Το αριστερό χέρι δεν σώζεται, όμως σίγουρα πρέπει με αυτό να ανασηκώνει το δαίμονα, καθώς τα πόδια του έχουν απόσταση από το έδαφος.

¹⁶⁹⁶ Οι πρωιμότερες απεικονίσεις της Αγίας Μαρίνας σε τοιχογραφία να χτυπά με σφυρί τον δαίμονα «Βελζεβούλ» εντοπίζονται στον Άγιο Γεώργιο στο Kurbinovo και στους Αγίους Αναργύρους στην Καστοριά, Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 123-124, βλ. σχετικά με την εικονογραφία της σκηνης Lafontaine-Dosogne, «Marina assommant Belzébuth», 251-259, Hadermann-Misguich, «Contribution à l'étude», 267-271, Αλμπάνη, «Οι τοιχογραφίες του ναού της Αγίας Μαρίνας», σελ. 213 κ. εξ., Georgievski, «St. Marina of Antioch», σελ. 57 κ. εξ.

των ενδυμάτων και τα πόδια. Στην ανοιχτή παλάμη του κρατά ένα σπαργανωμένο βρέφος και μια ζυγαριά. Τα πόδια του δεν πατούν απευθείας πάνω στο έδαφος, αλλά πάνω σε ελλειπτικό σχηματισμό. Η τοιχογραφία στο σημείο είναι πολύ φθαρμένη, οπότε δεν φαίνεται αν πρόκειται για βάθρο, υποπόδιο ή κάτι άλλο. Φοράει ερυθρό μανδύα, μωβ δρομίδες και δερμάτινες μπότες. Επίσης, διακρίνεται η μαύρη θήκη του ξίφους του, το οποίο πιθανόν ύψωνε στο δεξί χέρι.

Στην ανατολική εσοχή του βόρειου τοίχου, που σχηματίζει η εγκάρσια καμάρα εικονίζεται η Αγία Κυριακή (710 Α), (Η ΑΓΙΑ ΚΗΡΙΑΚΗ), ολόσωμη μετωπική, σε μαύρο βάθος. Με το δεξί χέρι κρατά σταυρό, ενώ έχει το αριστερό χέρι ανοιχτό, στο ύψος του στήθους. Φέρει στην κεφαλή διάλιθο στέμμα και λευκό κάλυμμα. Η τοιχογραφία φέρει επιζωγραφήσεις στα ενδύματα, που είναι χρωματικά αλλοιωμένα. Η αγία φορά μακρύ πορφυρό χιτώνα με λευκό φυτικό κόσμημα και διάλιθη χρυσοποίκιλτη παρυφή στο κατώτερο τμήμα, χρυσά κοσμημένα επιμανίκια, χρυσή διάλιθη ζώνη και αντίστοιχο λώρο. Από πάνω ενδύεται λαδοπράσινο μανδύα. Τα υποδήματα είναι ερυθρά. Δεξιά και χαμηλότερα από το πρόσωπο, σώζεται σπάραγμα από την αρχική διακόσμηση με τμήμα φωτοστέφανου. Στην αντίστοιχη δυτική εσοχή υπάρχει η παράσταση του Αγίου Συμεών του Στυλίτη (Ο ΑΓΙΟΣ ΣΙΜΕΩΝ Ο ΣΤΥΛΙΤΗΣ), (εικ. 710 Β) σε τρίχρωμο βάθος (μαύρο-γαιώδες κίτρινο-καφέ). Εικονίζεται από τη μέση και πάνω σε εξαγωνικό κουβούκλιο, που μέσω κιονόκρανου στηρίζεται σε κίονα. Με το δεξί χέρι κρατάει σταυρό και έχει το αριστερό ανοιχτό στο ύψος τους στήθους. Το δεξί πόδι του αγίου, από το τη σάρκα του οποίου βγαίνουν σκουλήκια, κρέμεται έξω από το κουβούκλιο, ενώ διακρίνεται και ένα μικρό καλαθάκι, δεμένο με σκοινί, με το οποίο λάμβανε τη τροφή του. Φορά στο κεφάλι λευκό κουκούλιο και ενδύεται ερυθρό χιτώνα, όπου διακρίνεται ανάλαβος και πορτοκαλί μανδύας. Ο κίονας και το κουβούκλιο αποδίδονται με χρώμα σκούρο πορτοκαλί.

Πάνω από την Αγία Κυριακή, σε διάχωρο που σχηματίζεται πριν από την καμάρα και αντιστοιχεί σε λοφίο τρουλαίου ναού, εικονίζεται ο Ευαγγελιστής Ματθαίος (εικ. 711), (Ο ΑΓΙΟΣ ΜΑΤΘΕ[ΟΣ]). Στο βάθος, δεξιά υπάρχει ένα αρχιτεκτόνημα με ημικυκλικά τόξα που στηρίζονται σε λεπτούς μαρμαρίνους κίονες, ενώ αριστερά υπάρχει αρχιτεκτόνημα με αετωματική πρόσοψη και ορθογωνικό άνοιγμα, όπου διακρίνεται κίονας και κάγκελα. Ανάμεσα στα κτήρια απλώνεται λευκό παραπέτασμα. Ο

ευαγγελιστής κάθεται σε ξύλινο κάθισμα χωρίς ερεισίνωτο. Στρέφει το πρόσωπο πάνω και δεξιά, με τα δύο χέρια κρατά ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητό¹⁶⁹⁷ και έχει τα πόδια σταυρωμένα, τα οποία ακουμπούν σε ορθογώνιο υποπόδιο. Στο ανώτερο δεξί τμήμα προβάλλει σε προτομή ο άγγελος-σύμβολο του ευαγγελιστή¹⁶⁹⁸, έχοντας καλυμμένα τα χέρια. Ο άγιος φοράει υπόλευκο χιτώνα με χρυσή ταινία στον δεξί ώμο και κυανό ιμάτιο, που περνά πάνω από τον αριστερό.

Πάνω από τον Άγιο Συμεών, στο αντίστοιχο διάχωρο εικονίζεται ο Ευαγγελιστής Λουκάς¹⁶⁹⁹ (εικ. 712). Μεγάλο τμήμα της παράστασης έχει καταστραφεί. Στο βάθος διακρίνονται αρχιτεκτονήματα και πάνω αριστερά, τμήμα από το φωτοστέφανο που ανήκει στο σύμβολο (βους) του αγίου. Φαίνεται να κάθεται σε ξύλινο κάθισμα και τα πόδια του ακουμπούν σε ορθογώνιο υποπόδιο. Το δάπεδο αποδίδεται με γαλάζιο χρώμα. Πάνω στα γόνατα του αγίου διακρίνεται ανοιχτός κώδικας, όπου διαβάζουμε: «ΝΟ». Ενδύεται γαλάζιο χιτώνα και ερυθρό ιμάτιο.

Στη δεύτερη ζώνη του βόρειου τοίχου της εγκάρσιας καμάρας υπάρχει η παράσταση της Πεντηκοστής (Η ΠΕΝΤΙΚΟΣΗ), (εικ. 713). Το βάθος της σκηνής γεμίζει από λευκά και μωβ αρχιτεκτονήματα, πάνω στα οποία τοποθετούνται λευκά παραπετάσματα. Στην κορυφή υπάρχει τριχρωμή ημικυκλική δόξα (σε αποχρώσεις του γκρι), από την οποία δώδεκα ακτίνες κατέρχονται στους αποστόλους. Τρεις μικρότερες ακτίνες, εκ των οποίων η κεντρική απολήγει σε δίσκο με λευκό περιστέρι(:), κατευθύνονται κατακόρυφα. Οι μαθητές του κυρίου κάθονται σε ξύλινο έδρανο με ερεισίνωτο και υποπόδιο, που έχει τριγωνικό σχηματισμό. Το ανώτερο και κατώτερο τμήμα του αποδίδεται με χρυσό. Ακριβώς στο κέντρο υπάρχει ξύλινος πεσσίσκος, που χωρίζει τους αποστόλους σε δύο χορούς. Οι δύο κατώτεροι, δεξιά και αριστερά πατούν σε ξεχωριστό ξύλινο υποπόδιο. Στο κέντρο εικονίζονται οι πρωτοκορυφαίοι Πέτρος και Παύλος. Ο πρώτος ευλογεί με το δεξί και κρατά κλειστό ειλητό με το αριστερό, ενώ ο δεύτερος κρατά με τα δύο χέρια κλειστό σταχυμένο κώδικα. Επίσης, σε χειρονομία

¹⁶⁹⁷ Στο ειλητό αχνοφαίνονται κάποια κεφαλαία μαύρα γράμματα, χωρίς να είναι δυνατή η ανάγνωσή τους.

¹⁶⁹⁸ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 1151.

¹⁶⁹⁹ Η επιγραφή που τον ταύτιζε δεν σώζεται. Καθώς όμως οι υπόλοιποι τρεις ευαγγελιστές ταυτίζονται από επιγραφές (Ματθαίος, Ιωάννης, Μάρκος), τότε η μορφή απεικονίζει με βεβαιότητα τον Λουκά.

ευλογίας προβαίνει ο πρώτος απόστολος αριστερά από τον Πέτρο¹⁷⁰⁰. Οι υπόλοιποι χειρονομούν με συγκρατημένες κινήσεις και κρατούν είτε κλειστό ειλητό¹⁷⁰¹, είτε κλειστό σταχωμένο κώδικα. Μερικοί στρέφουν το κεφάλι προς τον διπλανό τους σε μια κίνηση διαλόγου. Ενδύονται χιτώνες και μιάτια σε διάφορους χρωματισμούς. Στους περισσότερους διακρίνεται χρυσή ταινία στον δεξί ή στον αριστερό βραχίονα. Τα πρόσωπα των δύο μαθητών του Χριστού στο κάτω και αριστερό τμήμα δεν σώζονται. Κάτω από τους αποστόλους διακρίνεται στέμμα, το οποίο ανήκει στον γέροντα, που συνήθως εικονίζεται στην παράσταση και αποτελεί προσωποποίηση του «ΚΟΣΜΟΥ»¹⁷⁰². Το τμήμα αυτό της τοιχογραφίας έχει καταστραφεί κατά τη διάνοιξη του νεότερου παραθύρου.

Στο τύμπανο του βόρειου τοίχου της εγκάρσιας καμάρας, σε δίχρωμο κάμπο (μαύρο-καφέ) εικονίζονται εκατέρωθεν του ανοίγματος δύο προφήτες, που κρατούν ανοιχτά ενεπίγραφα ειλητά. Στην κορυφή υπάρχει εξαπτέρυγο. Οι τοιχογραφίες σώζονται σε κακή κατάσταση, καθώς υπάρχουν σημαντικές απολεπίσεις, σε βαθμό που σε μεγάλο τμήμα τους να διατηρείται μόνο το σχέδιο. Υπάρχουν γράμματα που ταυτίζουν τις μορφές, όμως η ανάγνωσή τους δεν είναι δυνατή¹⁷⁰³. Τα γράμματα των ειλητών δεν σώζονται. Οι προφήτες φορούν χιτώνα και μιάτιο χωρίς να διακρίνονται λεπτομέρειες.

Στην κατώτερη ζώνη του νότιου τοίχου της εγκάρσιας καμάρας η επιφάνεια χωρίζεται σε δύο ανισομερή διάχωρα. Στο ανατολικό (στενότερο) διακρίνεται στο κατώτερο μέρος μικρό τμήμα από σκουρόχρωμα ενδύματα (εικ. 714). Στο ανώτερο μέρος σώζεται τμήμα από μέταλλο. Αυτό περιβάλλεται από διακοσμητική ταινία με λευκούς επάλληλους κύκλους με οπή στο κέντρο. Το βάθος είναι δίχρωμο (ερυθρό-γαλάζιο). Δεξιά από το τμήμα του φωτοστέφανου που σώζεται διαβάζουμε:

¹⁷⁰⁰ Οι απόστολοι δεν ταυτίζονται από επιγραφές. Έτσι μπορούμε να είμαστε σίγουροι μόνο για αυτούς που εικονίζονται στην κορυφή (Πέτρος, Παύλος). Η τυποποιημένη απόδοση των περισσότερων εξ αυτών δεν επιτρέπει ταυτίσεις, με βάση τα χαρακτηριστικά τους.

¹⁷⁰¹ Οι δύο απόστολοι δεξιά του Παύλου και αριστερά του Πέτρου κρατούν κλειστό κώδικα και μάλλον θα πρέπει να ταυτιστούν με τους ευαγγελιστές.

¹⁷⁰² Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 113, «ἄνθρωπος γέρων...φορῶν καὶ εἰς τὴν κεφαλὴν κορώναν, καὶ ἐπάνωθεν αὐτοῦ ταῦτα τὰ γράμματα: Ο ΚΟΣΜΟΣ».

¹⁷⁰³ Πάνω από τη δεξιά μορφή υπάρχει το συμπλήρωμα του προφήτη με λευκά γράμματα, αλλά και αρκετά γράμματα του ονόματος, χωρίς να είναι δυνατή η ανάγνωσή τους. Δυσανάγνωστα είναι και τα γράμματα πάνω από τη δεξιά μορφή.

«ΧC», οπότε η μορφή που απεικονίζεται ταυτίζεται με τον Χριστό, πιθανόν στον τύπο του Εμμανουήλ. Οι διαγραφόμενες κεραίες του φωτοστέφανου φέρουν αβακωτό κόσμημα. Από τη μορφή σώζεται επίσης το αριστερό χέρι το οποίο ίσως κρατά κλειστό ειλητό. Σε αναλογία με την αντίστοιχη θέση του βόρειου τοίχου, όπου εικονίζεται ο αρχάγγελος Μιχαήλ, θα μπορούσε να εικονίζεται εδώ ο αρχάγγελος Γαβριήλ συνοδευόμενος από μετάλλιο με τον Χριστό Εμμανουήλ¹⁷⁰⁴.

Στο δυτικό και ευρύτερο διάχωρο εικονίζεται η Φιλοξενία του Αβραάμ. Λόγω της διάνοιξης του νεότερου παραθύρου, μεγάλο τμήμα της τοιχογραφίας έχει καταστραφεί. Σώζονται μόνο ο αριστερός άγγελος και ο πατριάρχης Αβραάμ. Στο βάθος διακρίνεται λευκό αρχιτεκτόνημα με ορθογωνικά παράθυρα και κωνική στέγη. Ο Αβραάμ, που φορά μωβ ιμάτιο, στρέφεται προς το κέντρο της σύνθεσης. Τα χέρια του δε σώζονται. Έχει μείνει το περίγραμμα από τον δίσκο ή το σκεύος που κρατούσε και ήταν έτοιμος να προσφέρει στους αγγέλους και το περίγραμμα από την φτερούγα του κεντρικού αγγέλου. Ο αριστερός άγγελος κάθεται σε ξύλινο κάθισμα χωρίς ερεισίνωτο που στηρίζεται σε κοντά πόδια, η πρόσοψη του οποίου φέρει ξυλόγλυπτη διακόσμηση. Τα σταυρωτά πόδια του αγγέλου ακουμπούν σε ορθογωνικό υποπόδιο. Τα χέρια του φαίνεται να ακουμπούν επάνω στην τράπεζα. Στις κεραίες που σχηματίζονται στον φωτοστέφανο διαβάζουμε: «Ο Ω Ν». Ενδύεται ερυθρό χιτώνα με χρυσή ταινία στον δεξιό βραχίονα και μπλε ιμάτιο, που περνά πάνω από τον αριστερό ώμο. Κάτω από το παράθυρο του νότιου τοίχου διακρίνεται καστανέρυθρο χρώμα, με το οποίο πιθανόν αποδιδόταν η βάση της τράπεζας ή τμήμα ποδιών από ζώο που σχετίζεται με δευτερεύον επεισόδιο της σκηνης¹⁷⁰⁵. Το δάπεδο είναι σκούρο ερυθρό.

Στην ανατολική εσοχή που σχηματίζει ο νότιος τοίχος της εγκάρσιας καμάρας εικονίζεται ολόσωμος ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος σε τρίχρωμο βάθος (μαύρο-γαιώδες κίτρινο-μαύρο), (εικ. 715 Β). Στρέφεται με τα χέρια ανοιχτά προς το κέντρο δεόμενος. Είναι ανυπόδητος και ενδύεται υπόλευκο χιτώνα και μωβ ιμάτιο. Η στάση του Προδρόμου και η ενδυμασία του μας θυμίζει παραστάσεις Δέησης. Αν η μεταβυζαντινή τοιχογραφία

¹⁷⁰⁴ Για αντίστοιχη απεικόνιση αρχαγγέλων με μετάλλιο του Χριστού Εμμανουήλ, βλ. παραπάνω, σελ. 151 κ. εξ., εικ. 131 Α, Β, 136 στον ναό του Αγίου Νικολάου στο Λουτρό.

¹⁷⁰⁵ Στο ίδιο περίπου σημείο απεικονιζόταν μοσχαράκι στην αντίστοιχη παράσταση του Αγίου Νικολάου στο Μετόχι, βλ. παραπάνω, σελ. 335-337, εικ. 598.

αντιγράφει την αντίστοιχη του αρχικού διακόσμου, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι στην αντίστοιχη θέση στα βόρεια¹⁷⁰⁶, ο φωτοστέφανος του παλαιότερου στρώματος ίσως ανήκε στη δεόμενη Θεοτόκο.

Στη δυτική εσοχή του νότιου τοίχου της εγκάρσιας καμάρας εικονίζεται ολόσωμη και μετωπική η Αγία Βαρβάρα (Η Α[ΓΙΑ] ΒΑ[Ρ]ΒΑ[ΡΑ]), (εικ. 716 Α). Με το δεξί χέρι κρατά πολυτελή διάλιθο σταυρό. Η οριζόντια και η βόρεια κεραία απολήγουν σε ανθέμιο. Φέρει χρυσό, διάλιθο στέμμα, που διακοσμείται με ανθέμια και μια ζώνη από επάλληλους κύκλους με οπή στο κέντρο. Επίσης φέρει ενώτια. Ενδύεται μπλε χιτώνα με λευκή γραπτή φυτική διακόσμηση. Διακρίνεται χρυσή, διάλιθη περικόλωση, αντίστοιχα επιμανίκια και λώρος. Διακοσμούνται με αβακωτό μοτίβο από ρόμβους, που στο εσωτερικό τους φέρουν μικρούς κύκλους. Η παρυφή του χιτώνα στο κατώτερο τμήμα είναι διάλιθη, χρυσοποίκιλτη και φέρει φυτικό ελικοειδές κόσμημα. Πάνω από τον χιτώνα φορά πορφυρό μανδύα, η παρυφή του οποίου στους ώμους και το στήθος διακοσμείται από χρυσή, διάλιθη ταινία. Χρησιμοποιείται φυτικό ελικοειδές κόσμημα. Διακρίνονται τα ερυθρά υποδήματα της αγίας. Στο σημείο λίγο πάνω από τα υποδήματα και δεξιά, σώζεται μικρό σπάραγμα της αρχικής διακόσμησης.

Πάνω από τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο εικονίζεται σε μαύρο βάθος ο Ευαγγελιστής Ιωάννης (Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ), (εικ. 717). Ο άγιος είναι καθισμένος, χωρίς να σώζεται ολόκληρο το κάθισμα, στρέφει το κεφάλι πάνω και αριστερά προς τον Παντοκράτορα και ακουμπά τα πόδια σε ορθογωνικό υποπόδιο. Το αριστερό χέρι είναι κοντά στο πρόσωπο και το δεξί στο στήθος. Ίσως ευλογεί. Ενδύεται υπόλευκο χιτώνα και ερυθρό μάτιο. Στα δεξιά του, πάνω σε μικρό ξύλινο τραπεζάκι υπάρχει ερυθρό αναλόγιο, με απλωμένο ανοιχτό ειλητό. Ο αετός που συμβολίζει τον ευαγγελιστή, λογικά θα υπήρχε αριστερά στο τμήμα που έχει καταστραφεί. Πάνω από την Αγία Βαρβάρα εικονίζεται ο Ευαγγελιστής Μάρκος (Ο ΑΓΙΟΣ ΜΑΡΚΟΣ), (εικ. 718). Το μαύρο βάθος γεμίζει με αρχιτεκτονήματα λευκά, μωβ και σε χρώμα γαιώδες κίτρινο. Στο πρώτο κτήριο από τα αριστερά, στο ορθογωνικό άνοιγμα κρέμεται λευκό παραπέτασμα. Το δάπεδο αποδίδεται με γαλάζιο χρώμα. Ο άγιος κάθεται σε ξύλινο θρόνο με μονόλοβο ερεισίνωτο. Κρατά στα χέρια κλειστό σταχωμένο κώδικα. Μπροστά του υπάρχει τραπέζι στην επιφάνεια του

¹⁷⁰⁶ Η ανατολική εσοχή του βόρειου τοίχου της εγκάρσιας καμάρας διακοσμείται με την παράσταση της Αγίας Κυριακής, όπου σώζεται και σπάραγμα της αρχικής διακόσμησης.

οποίου απλώνεται ανεπτυγμένο ειλητό. Το κατώτερο τμήμα της τοιχογραφίας είναι κατεστραμμένο. Πάνω και δεξιά υπάρχει φωτοστεφανωμένος λέοντας, που αποτελεί και το σύμβολο του ευαγγελιστή.

Η δεύτερη ζώνη του νότιου τοίχου της εγκάρσιας καμάρας περιλαμβάνει τις παραστάσεις της Υπαπαντής στο ανατολικό διάχωρο (Η ΗΠΕΠΑΝΤΙ) και της Βάπτισης (ΒΑΠΤΗΣΙ) στο δυτικό (εικ. 719). Και οι δύο σκηνές εντάσσονται σε μαύρο βάθος. Στη σκηνή της Υπαπαντής (εικ. 720), στο βάθος αριστερά υπάρχει λευκό κτήριο με ταράτσα, εξώστη, κιλλίβαντες και κυκλικό φεγγίτη. Στα δεξιά, το στενόμακρο λευκό κτήριο απολήγει σε παραστάδα, που επιστέφεται από πεσσόκρανο. Επάνω του εικονίζεται λευκό δοχείο. Στο κέντρο υπάρχει κτήριο σε χρώμα γαιώδες κίτρινο. Στο κατώτερο τμήμα ιστορούνται κλειστά βημόθυρα ναού σε ερυθρό χρώμα. Ακριβώς από πάνω υπάρχει κουβούκλιο που στηρίζεται μέσω κιονόκρανων σε τέσσερις λεπτούς μαρμαρίνους κίονες. Το δάπεδο αποδίδεται με μωβ χρώμα.

Στο κέντρο της σύνθεσης η Θεοτόκος απλώνει τα χέρια δεξιά προς τον Θεοδόχο Συμεών, ο οποίος κρατά το μικρό Ιησού στα καλυμμένα του χέρια. Το Θείο νήπιο φαίνεται να ευλογεί με το δεξί χέρι. Η Θεοτόκος φέρει κεκρύφαλο και ενδύεται σκουρόχρωμο (μπλε;) χιτώνα με χρυσά επιμανίκια και πορφυρό μαφόριο. Ο Συμεών φορά μπλε χιτώνα και ανοιχτόχρωμο ιμάτιο. Το ύφασμα με το οποίο καλύπτει τα χέρια του είναι πορφυρό. Ο μικρός Ιησούς ενδύεται ανοιχτόχρωμο χιτώνα και ιμάτιο. Στον φωτοστέφανο διακρίνονται οι κεραίες του σταυρού και αχνοφαίνονται τα γράμματα: «Ο Ω Ν». Πίσω από τη Θεοτόκο εικονίζεται η προφήτης Άννα, που στρέφεται αριστερά προς τον Ιωσήφ. Διακρίνεται αμυδρά το σύνηθες ειλητό για την παράσταση¹⁷⁰⁷, το οποίο όμως δεν σώζει γράμματα από την επιγραφή. Πίσω της ο Ιωσήφ, στα καλυμμένα του χέρια θα κρατούσε τους δύο νεοσσούς, όμως το σημείο είναι φθαρμένο και δεν διακρίνεται καθαρά. Τα ενδύματα της προφήτιδος είναι αποχρωματισμένα. Ο Ιωσήφ ενδύεται μπλε χιτώνα και μωβ ιμάτιο, ενώ καλύπτει τα χέρια με ύφασμα στο χρώμα της ώχρας.

¹⁷⁰⁷ Συνήθως φέρει ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητό με τη φράση: «Τοῦτο τὸ βρέφος οὐρανὸν καὶ γῆν ἐδημιούργησε (ἢ ἐστερέωσεν)», Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 87, 274.

Η παράσταση της Βάπτισης (εικ. 722 Α) εικονίζεται σε βραχώδες τοπίο. Στο κέντρο της σύνθεσης ο Ιησούς, που φορά μόνο το περιζώμα, όρθιος και μετωπικός ευλογεί με το δεξί χέρι. Γύρω του κολυμπούν πολυάριθμα ψάρια. Στο κατώτερο τμήμα και δεξιά από τον Χριστό διακρίνονται τα κεφάλια και τμήμα του σώματος από δύο, ίσως τρία φίδια/δράκοντες. Στην κορυφή υπάρχει ημικυκλική δόξα, από την οποία κατέρχονται τρεις ακτίνες προς τον Χριστό. Η κεντρική ακτίνα απολήγει σε δίσκο που περιλαμβάνει λευκό περιστέρι. Από τον δίσκο ξεκινούν τρεις μικρότερες ακτίνες και ακουμπούν τον φωτοστέφανο του Χριστού. Αριστερά, ο Πρόδρομος φέρει το δεξί χέρι πάνω από το κεφάλι του Ιησού. Το αριστερό καλύπτεται κάτω από τα ενδύματά του. Φορά κυανό (;) χιτώνα και πορτοκαλέρυθρο ιμάτιο. Από κάτω σώζεται το κεφάλι και το στήθος από μορφή παιδιού, που ψαρεύει με καλάμι, καθισμένο στην όχθη του ποταμού. Το παιδί φορά χιτώνα με χρυσή περίκλειση. Το κατώτερο τμήμα της τοιχογραφίας έχει καταστραφεί. Τη δεξιά όχθη του Ιορδάνη καταλαμβάνουν τρεις άγγελοι παραταγμένοι ο ένας κάτω από τον άλλο. Οι άγγελοι έχουν απλωμένα τα χέρια τους προς τον Ιησού, καλύπτοντάς τα με ύφασμα. Φορούν χιτώνες και ιμάτια.

Στο τύμπανο του νότιου τοίχου της εγκάρσιας καμάρας, εκατέρωθεν του ανοίγματος εικονίζονται σε δίχρωμο κάμπο (μαύρο-καφέ) δύο προφήτες και στην κορυφή εξαπτέρυγο (εικ. 719). Πάνω από την παράσταση της Υπαπαντής, νεαρός και αγένειος προφήτης ευλογεί με το δεξί χέρι και με το αριστερό κρατά ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητό όπου διαβάζουμε: «ΕΝΛΟΓΟ/ΤΟΣ ΚΣ/Ο ΘΕ Θ/(ΙΣΡΑ) ΗΛ ΟΤΙ/ΕΠΗΣ/ΚΕΨΑ(ΤΟ)»¹⁷⁰⁸. Σύμφωνα με το κείμενο, θα πρέπει να ταυτίσουμε τη μορφή με τον προφήτη Ζαχαρία. Τα ενδύματα του προφήτη (χιτώνας, ιμάτιο) είναι αποχρωματισμένα.

Πάνω από την παράσταση της Βάπτισης εικονίζεται ο προφήτης Μωυσής ([Μ]ΩΝCΗ[Σ])¹⁷⁰⁹, ο οποίος με το αριστερό χέρι κρατά ανοιχτό ενεπίγραφο ειλητό και έχει το δεξί ανοιχτό κοντά στο πρόσωπο. Σώζονται μερικά γράμματα από το ειλητό, όχι ικανά όμως για να αναγνωστεί. Η μορφή έχει κοντή κόμη και γενειάδα και φέρει πιλίδιο. Ενδύεται γαλάζιο

¹⁷⁰⁸ Λουκάς, κεφ. 1: 67-68, «Καὶ Ζαχαρίας ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἐπλήσθη Πνεύματος Ἁγίου καὶ προεφήτευσεν λέγων· Εὐλογητὸς Κύριος, ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ, ὅτι ἐπεσκέψατο καὶ ἐποίησεν λύτρωσιν τῷ λαῷ αὐτοῦ».

¹⁷⁰⁹ Αριστερά από το κεφάλι σώζεται και τμήμα από το συμπλήρωμα του προφήτη.

χιτώνα και ερυθρό ιμάτιο. Στο εσωτερικό του ανοίγματος διακρίνεται διακόσμηση με μοτίβο μαύρων τεθλασμένων γραμμών.

Στον βόρειο τοίχο του τμήματος του κυρίως ναού, που καλύπτεται από το δυτικό μέρος της διαμήκουσ καμάρας, ανατολικά του τυφλού αψιδώματος εικονίζεται η Αγία Παρασκευή (ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ), (εικ. 724). Η αγία στέκεται ολόσωμη, μετωπική σε τρίχρωμο κάμπο (μαύρο-γαιώδες κίτρινο-καφέ), με το δεξί χέρι κρατά σταυρό και έχει το αριστερό ανοιχτό, στο ύψος του στήθους. Φέρει κεκρύφαλο και ενδύεται μπλε χιτώνα με κοσμημένα χρυσά επιμανίκια και πορφυρό μαφόριο. Φοράει ερυθρά υποδήματα. Κάτω από την παράσταση σώζεται σπάραγμα από την αρχική διακόσμηση. Μέσα σε διάχωρο, που οριοθετείται από παχιά ερυθρή ταινία, υπάρχει γραπτό ελικοειδές κόσμημα. Σε λευκό βάθος ερυθρή αγκαθωτή ταινία σχηματίζει αντωπά πλαίσια με ευθείες πλευρές, που καμπυλώνουν στο σημείο επαφής τους. Τα πλαίσια περιέχουν μαύρο ελικοειδή βλαστό.

Δυτικά από το τυφλό αψίδωμα υπάρχει η παράσταση του απαγχονισμού του Ιούδα (εικ. 725 Α). Σε κοινό διάχωρο με την Αγία Παρασκευή και σε βραχώδες τοπίο που εκτείνεται και πάνω από το αψίδωμα, ο Ιούδας εικονίζεται κρεμασμένος σε δέντρο (συκή), που έχει γείρει από το βάρος του σώματος και έχει περιέλθει σε οριζόντια θέση. Ο Ιούδας στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω με τα μάτια ανοιχτά και με τα δύο χέρια κρατά το σκοινί που σφίγγεται στον λαιμό του. Το σώμα συσπειρώνεται και τα πόδια λυγίζουν προς τα πίσω. Ενδύεται γαλάζιο χιτώνα και πορτοκαλί ιμάτιο.

Στο τυφλό αψίδωμα του βόρειου τοίχου υπάρχει παράσταση αγίου έφιππου δρακοντοκτόνου ¹⁷¹⁰ (εικ. 727). Αρκετά μεγάλο μέρος της τοιχογραφίας έχει καταστραφεί. Σε τρίχρωμο κάμπο (μαύρο-γαιώδες κίτρινο-μαύρο) εικονίζεται άγιος πάνω σε λευκό άλογο, που φονεύει με δόρυ δράκοντα. Στο ανώτερο και δεξί τμήμα προβάλλει μέσα από ημικυκλική δόξα χέρι που ευλογεί. Το πρόσωπο του αγίου στρέφεται ελαφρά προς τα κάτω. Με το δεξί χέρι κρατά το δόρυ, που καταλήγει στο ανοιχτό στόμα του θηρίου στο κατώτερο τμήμα της παράστασης. Το αριστερό χέρι δεν σώζεται, αλλά με αυτό πιθανόν συγκρατούσε τη μεταλλική ασπίδα, από την οποία φαίνεται το ανώτερο τμήμα της. Είναι

¹⁷¹⁰ Για τον εικονογραφικό τύπο του έφιππου δρακοντοκτόνου, βλ. παραπάνω, σελ. 207 κ. εξ.

μάλλον τριγωνική, με σκούρα επιφάνεια και χρυσό σιάλωμα με μικρά κομβία. Ο άγιος ενδύεται λευκό χιτώνα, χρυσό φολιδωτό θώρακα και ροζ (;) χλαμύδα, που δένει στο κέντρο. Πάνω στον θώρακα προστίθενται μεταλλικά ελάσματα (ένα οριζόντιο και ίσως δύο κάθετα). Διακρίνεται ένα μικρό τμήμα από προστατευτική πτέρυγα για την περιοχή της κάτω κοιλίας. Αντίστοιχα πτερύγια διακρίνονται στον δεξιό ώμο. Στα πόδια φέρει καφέ δρομίδες και δερμάτινες μπότες. Η ιπποσκευή είναι λιτή. Διακρίνονται τα καφέ γκέμια, μια κροσσωτή ταινία στο στήθος και τμήμα της σέλας που φαίνεται να κοσμεύεται με μικρά κομβία. Στον λαιμό του αλόγου διακρίνονται με κεφαλαία λευκά δύο γράμματα (Κ Ρ;). Ο δράκοντας αποδίδεται με χρώμα κυανό και φέρει καφέ φτερούγες. Το πρόσωπό του είναι ανεστραμμένο προς τα πάνω και έχει ανοιχτό το στόμα.

Αριστερά από το χέρι του αγίου που κρατά το δόρυ διακρίνεται το (Ο) από το συμπλήρωμα «Ο ΑΓΙΟΣ», όπως και δύο γράμματα «(Γ[Ε]Ω;)». Ο τύπος του νέου και αγένειου στρατιωτικού αγίου, σε συνδυασμό με το λευκό άλογο και τον δράκοντα στο κατώτερο μέρος της σύνθεσης, υποδεικνύει ότι η μορφή ταυτίζεται με τον Άγιο Γεώργιο¹⁷¹¹. Το εσωτερικό του τόξου του τυφλού αψιδώματος διακοσμείται με ανθοφυτικό μοτίβο (εικ. 728 Α). Σε λευκό βάθος δημιουργούνται ελλειπτικά διάχωρα από επιμήκη πράσινα φύλλα (βάγια;). Εντός των διαχωρών υπάρχουν άνθη, που αποδίδονται σε καφέ-ερυθρούς χρωματισμούς (γαρούφαλλα; και κρινάνθεμα). Στο περιθώριο προβάλλουν πολύφυλλα άνθη. Στο κατώτερο τμήμα, μέσα σε διάχωρο που οριοθετείται από ερυθρή ταινία υπάρχει ποδέα με το διακοσμητικό μοτίβο των επάλληλων ερυθρών και μαύρων τεθλασμένων γραμμών.

Στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού, ανατολικά από το τυφλό αψίδωμα εικονίζεται ο Άγιος Νικόλαος (Ο ΑΓΙΟΣ ΝΗΚΟΛΑΟΣ), (εικ. 729). Σε τρίχρωμο βάθος (μαύρο-γαιώδες κίτρινο-μαύρο) ο άγιος στέκεται ολόσωμος, μετωπικός. Με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό καλυμμένο κρατά κλειστό σταχωμένο κώδικα. Έχει λευκή κοντή κόμη και στρογγυλή γενειάδα. Ενδύεται λευκό στιχάριο με χρυσά επιμανίκια, χρυσό κοσμημένο επιτραχήλιο και κροσσωτό επιγονάτιο, μωβ φαιλότιο¹⁷¹² και ένσταυρο ωμοφόριο. Τα μοτίβα που χρησιμοποιούνται απαντούν και στους ιεράρχες του ιερού βήματος, με την προσθήκη καρδιόσχημων και κύκλων. Οι

¹⁷¹¹ Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 157.

¹⁷¹² Το αρχικό χρώμα ίσως ήταν ερυθρό.

σταυροί του ωμοφορίου είναι μαύροι και στα σημεία γένεσης των κεραιών υπάρχουν λογχοειδή ανθέμια. Δεξιά από το κεφάλι του αγίου και κάτω από τα πόδια του σώζονται σπαράγματα του αρχικού διακόσμου. Στην τοιχογραφία που σώζεται κάτω από τον άγιο διακρίνεται λευκό στιχάριο, κοσμημένο κροσσωτό επιτραχήλιο και τα υποδήματα ενός ιεράρχη (εικ. 730).

Δυτικά του τυφλού αψιδώματος εντός βραχώδους τοπίου σχηματίζεται άνοιγμα, εντός του οποίου κείται τυμπανισμένη μορφή νεκρού σε σήψη (εικ. 725 Β). Ίχνη γραμμάτων σώζονται πάνω από το κεφάλι της μορφής. Το εσωτερικό του τόξου του αψιδώματος φέρει την ίδια διακόσμηση με το αντίστοιχο του βόρειου τοίχου. Η παράσταση που κοσμούσε το αψίδωμα έχει καταστραφεί. Διατηρούνται μονάχα μικρά τμήματα του τρίχρωμου κάμπου.

Το δυτικό τμήμα της διαμήκουσ καμάρας διακοσμείται με τέσσερις παραστάσεις του Δωδεκαόρθου σε ισάριθμα διάχωρα. Ανάμεσα στα βόρεια και νότια διάχωρα υπάρχει διακοσμητική ζώνη, αντίστοιχη με του ανατολικού τμήματος της καμάρας (εικ. 731). Στο ΒΑ διάχωρο υπάρχει η παράσταση της Ανάληψης (Η ΑΝΑΛΗΨΗ ΤΩ ΧΡ), (εικ. 732). Η σκηνή εκτυλίσσεται σε τοπίο, όπου σχηματίζονται τρεις βραχώδεις όγκοι. Ο κεντρικός αποδίδεται σε χρώμα γαιώδες κίτρινο και οι ακριανοί σε μωβ. Ανάμεσα στους βράχους φύονται δύο ελαιόδεντρα. Ο Χριστός κάθεται σε τρίζωνη στρογγυλή δόξα, στρέφοντας το βλέμμα του πάνω και δεξιά. Με το δεξί χέρι ευλογεί. Το αριστερό δεν διακρίνεται καθαρά. Ενδύεται ερυθρό χιτώνα με χρυσό clonus στον δεξί ώμο και λαδοπράσινο ιμάτιο, που περνά πάνω από τον αριστερό. Τη δόξα κρατούν δύο ιπτάμενοι άγγελοι, που φορούν χιτώνες και ιμάτια σε παραπληρωματικούς χρωματισμούς (ερυθρό, γαλάζιο).

Κάτω από τη δόξα, εικονίζεται στο κέντρο η Θεοτόκος με το δεξί χέρι στο στήθος ανοιχτό και το αριστερό επίσης ανοιχτό σε χειρονομία θαυμασμού. Φέρει κεκρύφαλο, γαλάζιο χιτώνα με χρυσά επιμανίκια και πορφυρό μαφόριο. Αριστερά της στέκεται όρθιος άγγελος, που με το δεξί χέρι δείχνει προς τον Ιησού. Φορά γαλάζιο χιτώνα με χρυσό clonus στον δεξί ώμο και ερυθρό ιμάτιο. Εκατέρωθεν της Παναγίας οι Απόστολοι, που δεν φέρουν φωτοστέφανους, χωρίζονται σε δύο ομάδες. Από τον δεξί όμιλο φαίνονται ολόκληροι οι τρεις πρώτοι, ενώ από τους υπόλοιπους τρεις

διακρίνεται τμήμα των κεφαλιών τους. Ένας από αυτούς υψώνει το δεξί χέρι δείχνοντας προς το Χριστό. Ενδύονται χιτώνες με clavus και ιμάτια. Ξεχωρίζει ο πρώτος (Πέτρος), με το πορτοκαλί ιμάτιό του. Στον αριστερό όμιλο, μεγάλο τμήμα έχει αποκολληθεί. Διακρίνεται ένα χέρι υψωμένο και ανοιχτό, σε ένδειξη θαυμασμού και τμήμα από τα κεφάλια των τριών τελευταίων Αποστόλων. Το μωβ ιμάτιο, αμέσως αριστερά από τον άγγελο, θα πρέπει να ανήκε στον Παύλο.

Στο ΒΔ διάχωρο υπάρχει η παράσταση της Ανάστασης (Η ΑΝΑΣΤΑΣΙ), (εικ. 732). Το κατώτερο τμήμα δεν σώζεται και στην τοιχογραφία υπάρχουν αρκετές απολεπίσεις. Ο κάμπος είναι μαύρος και στο τοπίο σχηματίζονται δύο βραχώδεις όγκοι. Στο κέντρο εικονίζεται ο θριαμβευτής Χριστός μέσα σε ωοειδή, λευκή δόξα με πορτοκαλί ακτίνες. Στρέφει το κεφάλι προς τα αριστερά και με τα χέρια του τραβάει έξω από τον Άδη τον Αδάμ και την Εύα. Ενδύεται κυανό χιτώνα με χρυσό clavus στον δεξί ώμο και πορτοκαλέρυθρο (;) ιμάτιο. Τα πόδια του δεν σώζονται, όμως διακρίνεται στα δεξιά μικρό τμήμα θύρας¹⁷¹³, πάνω στην οποία πατάει. Ο Αδάμ και η Εύα αναδύονται από τον Άδη πατώντας πάνω στις πλάκες των μνημάτων τους¹⁷¹⁴. Ο Αδάμ στα αριστερά εικονίζεται γέρων, με λευκή κόμη και γενειάδα. Φοράει λευκό χιτώνα και ερυθρό ιμάτιο. Το ερυθρό χρώμα σώζεται μόνο στο δεξί χέρι, που κρατά το χέρι του Χριστού. Σε αντίστοιχη στάση εικονίζεται στα δεξιά η Εύα, την οποία ο Ιησούς κρατά από το δεξί χέρι. Φορά λευκό χιτώνα και ερυθρό ιμάτιο.

Στην κορυφή της σύνθεσης, ανάμεσα στους δύο βραχώδεις όγκους, εικονίζεται άγγελος σε προτομή να στρέφεται προς τα δεξιά, έχοντας τα χέρια καλυμμένα. Φορά λευκό χιτώνα και ερυθρό ιμάτιο. Δεξιά από τη δόξα του Χριστού εικονίζονται δύο αδιάγνωστες μορφές. Η πρώτη, που φοράει λευκό χιτώνα και ροζ ιμάτιο, στα καλυμμένα χέρια φαίνεται να κρατά κλειστό κώδικα. Αριστερά από τη δόξα εικονίζονται τρεις μορφές. Η πρώτη μορφή, από την οποία διακρίνεται καθαρά μόνο το κεφάλι, ίσως θα πρέπει να ταυτιστεί με τον Πρόδρομο, που αποτελεί σταθερό εικονογραφικό

¹⁷¹³ Ο Χριστός στην σκηνή συνήθως εικονίζεται να πατά πάνω στις ξεριζωμένες πύλες του Άδη, Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 110, «και αἱ πύλαι τοῦ Ἄδου ξεριζωμέναι καὶ ὁ Χριστὸς πατῶν ἐπ' αὐτάς...».

¹⁷¹⁴ Ο Αδάμ πατάει πάνω σε μαρμάρινη πλάκα. Το ίδιο υποθέτουμε ότι συμβαίνει και με την Εύα, καθώς δε σώζεται το συγκεκριμένο τμήμα.

στοιχείο της παράστασης¹⁷¹⁵. Οι δύο επόμενες μορφές θα πρέπει να ταυτιστούν με προφητάνακτες, καθώς φέρουν στέμμα και τα ενδύματά τους είναι πολυτελή. Και οι δύο έχουν καλυμμένα τα χέρια. Ο πρώτος (Δαβίδ;) είναι νέος και αγένειος και φορά γαλάζιο χιτώνα με χρυσό λώρο και ερυθρό μανδύα που κομβώνεται στο κέντρο. Ο επόμενος φέρει κοντή λευκή κόμη και γενειάδα και ενδύεται ερυθρό χιτώνα με χρυσό λώρο και κυανό μανδύα, που επίσης κομβώνεται στο κέντρο.

Στο ΝΑ διάχωρο εικονίζεται η Έγερση του Λαζάρου (Η ΕΓΕΡΣΙ Θ ΛΑΖΑΡΘ), (εικ. 735). Στο βάθος στέκεται πολύπλευρο αρχιτεκτόνημα με μια τοξωτή θύρα, ανάμεσα σε δυο βραχώδεις όγκους, που αναπαριστά πιθανόν το τείχος της Βηθανίας¹⁷¹⁶. Στα αριστερά, ο Ιησούς στρέφεται προς τον Λάζαρο. Με το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατά κλειστό ειλητό. Φορά ερυθρό χιτώνα, με χρυσή ταινία στον δεξί βραχίονα και γαλάζιο μάτιο. Ο συνεπτυγμένος όμιλος προσώπων από πίσω ταυτίζεται με τους μαθητές του. Ο επίσης συνεπτυγμένος όμιλος που βρίσκεται μπροστά από το αρχιτεκτόνημα και ανάμεσα στους βραχώδεις όγκους, ταυτίζεται με τους Ιουδαίους που ακολούθησαν τη Μάρθα στον τόπο που ήταν θαμμένος ο Λάζαρος¹⁷¹⁷. Φορούν λευκό εβραϊκό κάλυμμα στην κεφαλή και μανδύες. Ο πρώτος του ομίλου έχει το αριστερό χέρι ανοικτό σε ένδειξη θαυμασμού και το δεξί καλυμμένο. Στο δεξί άκρο της σύνθεσης ο Λάζαρος στέκεται ολόσωμος και σαβανωμένος μέσα στο μνήμα του, που έχει λαξευτεί στο βράχο. Ένας νεαρός υπηρέτης ξετυλίγει τις «κειρίδες¹⁷¹⁸» από το αναστημένο σώμα του Λαζάρου. Έτερος νεαρός υπηρέτης, που εικονίζεται χαμηλότερα, κρατά την πλάκα από τον τάφο. Ενδύεται ροζ χιτώνα (;) και μαύρες μπότες. Οι αδερφές του Λαζάρου, Μάρθα και Μαρία είναι γονυπετείς μπροστά στον Ιησού, με καλυμμένα τα χέρια τους. Η πρώτη εικονίζεται σε έντονη επίκυψη και υποδέχεται το αριστερό πόδι του Ιησού. Τα ενδύματά καλύπτουν ολόκληρο το σώμα τους.

Στο ΝΔ διάχωρο εικονίζεται η Βαϊοφόρος (Η ΒΑΙΟΦΟΡΟΣ), (εικ. 735). Στο βάθος δεξιά υπάρχει τρουλαίο αρχιτεκτόνημα (τρεις τρούλοι) και

¹⁷¹⁵ Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 110, «καὶ ἐκ δεξιῶν του ὁ Πρόδρομος ἰστάμενος καὶ δεικνύων τὸν Χριστόν·».

¹⁷¹⁶ Σύμφωνα με την ευαγγελική διήγηση, Ιωάννης, κεφ. 11: 1, ο Λάζαρος ήταν από τη Βηθανία, ένα μικρό χωριό κοντά στην Ιερουσαλήμ.

¹⁷¹⁷ Ιωάννης, κεφ. 11: 31 κ. εξ.

¹⁷¹⁸ Ιωάννης, κεφ. 11: 44, «καὶ ἐξῆλθεν ὁ τεθνηκὼς δεδεμένος τοὺς πόδας καὶ τὰς χεῖρας κειρίαις».

μπροστά του έτερο οικοδόμημα με τοξωτή θύρα και δύο παραστάδες με φεγγίτες, που αναπαριστά την Ιερουσαλήμ. Αριστερά βραχύδης όγκος και στο κέντρο ψηλό δέντρο, στα φυλλάματα του οποίου βρίσκεται παιδί, που κόβει τα κλαδιά και τα πετάει στη γη. Στα αριστερά, ο Ιησούς εισέρχεται στην πόλη ἐπὶ πῶλου ὄνου¹⁷¹⁹, ευλογώντας με το δεξί χέρι¹⁷²⁰. Στο αριστερό κρατά κλειστό ειλητό. Φορά αποχρωματισμένο χιτώνα και ιμάτιο και χρυσή ταινία στον δεξί βραχίονα. Από πίσω του υπάρχει όμιλος των μαθητών του, που φορούν χιτώνες και ιμάτια. Προεξέχουν ο Ανδρέας (;), που προβάλλεται σε πρώτο επίπεδο και ο Πέτρος (;), που στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω. Ακολουθούν πέντε ακόμα μαθητές από τους οποίους διακρίνονται μόνα τμήματα των κεφαλιών. Μπροστά από το πουλάρι και σε χαμηλό σημείο, ένα παιδί απλώνει ιμάτιο για να περάσει ο Ιησούς. Λίγο δεξιότερα από τον Χριστό εικονίζεται μια γυναίκα με γαλάζιο χιτώνα και ερυθρό μαφόριο με το παιδί της. Από πίσω της αναπτύσσεται όχλος των Ιουδαίων, που φέρουν καλύμματα στο κεφάλι. Η πρώτη μορφή, που φαίνεται ολόκληρη, φορά χρυσοπάρυφο χιτώνα με χρυσά επιμανίκια και μανδύα. Φαίνεται να κρατά βάγια.

Στον δυτικό τοίχο, στην κατώτερη ζώνη εικονίζονται ολόσωμοι εκατέρωθεν της θύρας οι Απόστολοι Πέτρος (Ο ΑΓΙΟΣ ΠΕΤΡΟΣ) και Παύλος (Ο ΑΓΙΟΣ ΠΑΥΛΟΣ) (εικ. 737). Το βάθος είναι τριχρωμο (μαύρο-γαιώδες κίτρινο-μαύρο)¹⁷²¹. Αριστερά, ο Άγιος Πέτρος στρέφει το πρόσωπο προς το κέντρο. Το δεξί χέρι είναι στο ύψος της μέσης, όμως δεν διακρίνεται τι κάνει, καθώς από τον καρπό και μετά αρκετά μεγάλο τμήμα έχει καταστραφεί. Φορά γαλάζιο χιτώνα με χρυσό clonus στον δεξί ώμο και ερυθρό ιμάτιο. Από τον Απόστολο Παύλο στα δεξιά διατηρείται μικρό τμήμα από το πρόσωπο και τον φωτοστέφανο. Είναι μετωπικός και με τα δυο του χέρια κρατά κλειστό κώδικα. Ενδύεται γαλάζιο χιτώνα και ερυθρό ιμάτιο. Ανάμεσα στους Αποστόλους, σε ξεχωριστό διάχωρο, ακριβώς πάνω από την είσοδο σώζεται τμήμα ορθογωνικού πλαισίου με οξυκόρυφα τόξα στις μικρές κάθετες πλευρές και λευκό βάθος. Στο σημείο αυτό, πιθανόν να βρισκόταν αφιερωματική επιγραφή της μεταβυζαντινής φάσης διακόσμησης. Δυστυχώς η κατάσταση διατήρησης του σωζόμενου

¹⁷¹⁹ Ιωάννης, κεφ. 12: 15.

¹⁷²⁰ Είτε είναι τεταμένο σε σχήμα συνομιλίας προς το πλήθος.

¹⁷²¹ Καθώς οι τοιχογραφίες έχουν πολλές χρωματικές αλλοιώσεις σήμερα το μαύρο χρώμα φαίνεται ως μπλε, αλλού πιο ανοιχτό, αλλού πιο σκούρο. Αρχικά όμως ήταν μαύρο, όπως και στις υπόλοιπες παραστάσεις του ναού.

τμήματος δεν μας επιτρέπει την ανάγνωσή της, κάτι που θα μας έδινε πολύτιμες πληροφορίες.

Στην ανώτερη ζώνη του δυτικού τοίχου εικονίζεται η Σταύρωση (Η ΨΑΒΡΟCΙ), (εικ. 738). Το βάθος της παράστασης γεμίζει από αρχιτεκτονήματα με επάλξεις, τοξωτά ανοίγματα και παράθυρα ελεύθερα, αλλά και με σιδερένια κιγκλιδώματα. Απεικονίζουν τα τείχη της Ιερουσαλήμ. Χρησιμοποιούνται μωβ και ωχροκίτρινοι χρωματισμοί. Στο κέντρο ο σταυρός του Χριστού πακτώνεται σε χαμηλό λόφο (Γολγοθάς), όπου διανοίγεται σπήλαιο με κρανίο¹⁷²². Στο ανώτερο σημείο, εκατέρωθεν της κάθετης κεραίας, σε μαύρο βάθος απεικονίζονται ο ήλιος και η σελήνη¹⁷²³. Ο Χριστός κλίνει ελαφρά τα κεφάλι προς τα αριστερά και ενδύεται λευκό περίζωμα. Σε μικρότερους σταυρούς απεικονίζονται και οι δύο ληστές, ο Γέστας και Δήμας¹⁷²⁴, που φορούν και αυτοί περίζωμα. Ο ληστής στα δεξιά του Ιησού θα πρέπει να ταυτιστεί με τον Γέστα, που την τελευταία στιγμή μετανόησε και ζήτησε από τον Κύριο να τον συμπεριλάβει στη Βασιλεία του: «καὶ ἔλεγε τῷ Ἰησοῦ· μνήσθητί μου, Κύριε, ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου¹⁷²⁵». Ο ἄλλος ληστής στα αριστερά του Ιησού εικονίζεται με σχεδόν αφύσικο τρόπο (εικ. 739). Το σώμα του έχει συσπειρωθεί παράλληλα με την οριζόντια κεραία του σταυρού, σχηματίζοντας ορθή γωνία με την κατακόρυφο, η πλάτη του είναι γυρισμένη προς τον Ιησού και το πρόσωπο κοιτάει προς τα κάτω. Αυτός θα πρέπει να ταυτιστεί με τον αμετανόητο Δήμα¹⁷²⁶, ο οποίος συνήθως εικονίζεται με γυρισμένη την πλάτη προς τον Ιησού¹⁷²⁷.

¹⁷²² Το σπήλαιο συμβολίζει τον Άδη και το κρανίο την κάρα του Αδάμ, Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 108.

¹⁷²³ Αποτυπώνεται με αυτόν τον τρόπο η στιγμή λίγο πριν ο Ιησούς εκπνεύσει, οπότε και ο ήλιος εξαφανίστηκε, Λουκάς, κεφ. 23: 44, «Ἦν δὲ ὥσει ὥρα ἕκτη καὶ σκότος ἐγένετο ἐφ' ὅλην τὴν γῆν ἕως ὥρας ἐνάτης, τοῦ ἡλίου ἐκλείποντος».

¹⁷²⁴ Για πρώτη φορά τα ονόματα των ληστών στη Σταύρωση αναγράφονται σε φορητή εικόνα του 8ου αιώνα από τη μονή Σινά, Βοκοτόπουλος, *Βυζαντινές Εικόνες*, σελ. 192, αρ. 5, (σελ. 33), Weitzmann, *The Icons*, σελ. 63, αρ. 36, πίν. XXV, LXXXIX-XC, και υποσημ. 5, σχετικά με την απεικόνισή τους σε μεσοβυζαντινούς ναούς της Καππαδοκίας.

¹⁷²⁵ Λουκάς, κεφ. 23: 43.

¹⁷²⁶ Ο Διονύσιος (όπ. π., σελ. 277), τον ονομάζει «Δεσμᾶ», «Ὁ βλασφημῶν ἐξ ἀριστερῶν Δεσμᾶς».

¹⁷²⁷ Διονύσιος, όπ. π., σελ. 107, «ὁ δὲ ἐξ εὐωνύμων γυρισμένος εἰς τὰ ὀπίσω...».

Αριστερά, η Θεοτόκος περίλυπη απλώνει τα δύο της χέρια προς τον Ιησού. Συγκρατείται από δύο γυναίκες¹⁷²⁸. Φέρει κεκρούφαλο και ενδύεται γαλάζιο χιτώνα με χρυσά επιμανίκια και πορφυρό μαφόριο. Η γυναίκα που βρίσκεται πίσω της φορά κυανό χιτώνα και ερυθρό μαφόριο, με το οποίο καλύπτει τα χέρια της. Η γυναίκα στα δεξιά της Παναγίας φέρει κεκρούφαλο, φορά πορτοκαλέρυθρο χιτώνα, με χρυσά επιμανίκια και κυανό μαφόριο. Ο Ιωάννης εικονίζεται και αυτός περίλυπος, νέος και αγένειος, να συγκρατεί την παρειά του με το δεξί χέρι, ενώ φέρει εμπρός και χαμηλωμένο το αριστερό. Ενδύεται γαλάζιο χιτώνα με χρυσό clavus στον δεξί ώμο και ερυθρό ιμάτιο. Αμέσως δεξιά του εικονίζεται με φωτοστέφανο ο εκατόνταρχος Λογγίνος, που τη στιγμή της Σταύρωσης αναφώνησε: «ὄντως ὁ ἄνθρωπος οὗτος δίκαιος ἦν»¹⁷²⁹. Το δεξί χέρι είναι υψωμένο και μάλλον δείχνει προς τον Ιησού. Με το αριστερό κρατά μικρή στρογγυλή, ξύλινη ασπίδα¹⁷³⁰ με μεταλλικό σιάλωμα σε χρώμα ασημί. Στο κεφάλι φέρει λευκό κάλυμμα. Φορά κοντό γαλάζιο χιτώνα και ερυθρή χλαμύδα. Στα πόδια φέρει δρομίδες (μωβ-ροζ) και μακριές καφές μπότες.

Τέλος, αναφέρουμε μια παράσταση με το Άγιο Μανδήλιο, που ο Μ. Γκητάκος¹⁷³¹ εντόπισε «καλλιτεχνικῶς πως κεχαραγμένη ἀριστερᾶ τῶ εἰσερχομένῳ εἰς τὸν κυρίως Ναὸν τῆς ἐν Πάρνηθι Ἀγίας Τριάδος», η οποία όμως δεν εντοπίστηκε. Επισημαίνεται ότι τόσο στον δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, όσο και στον βόρειο (αριστερά του εισερχομένου) έχουν καταστραφεί αρκετά τμήματα τοιχογραφιών, πάνω στα οποία ίσως είχε χαραχθεί η εν λόγω παράσταση.

Επιμέρους εικονογραφικές παρατηρήσεις

Οι παραστάσεις, που έχουν επιλεγεί για τη διακόσμηση του ιερού βήματος, ακολουθούν το σύνηθες εικονογραφικό πρόγραμμα και δεν παρουσιάζουν κάποια ιδιαιτερότητα. Η απεικόνιση του **Δίκαιου Μελχισηδέκ** στην κόγχη του διακονικού συνδέεται με το ότι θεωρείται, πως

¹⁷²⁸ Πιθανόν ταυτίζονται με την Μαρία τη Μαγδαληνή και την Μαρία του Κλωπά, Ιωάννης, κεφ. 19: 25, «εἰστήκεισαν δὲ παρὰ τῶ σταυρῶ τοῦ Ἰησοῦ ἡ μήτηρ αὐτοῦ καὶ ἡ ἀδελφὴ τῆς μητρὸς αὐτοῦ, Μαρία ἢ τοῦ Κλωπᾶ καὶ Μαρία ἢ Μαγδαληνή».

¹⁷²⁹ Λουκάς, κεφ. 23: 47.

¹⁷³⁰ Λόγω της κατάστασης διατήρησης των τοιχογραφιών δεν μπορεί να διακριθεί με βεβαιότητα το υλικό. Αποδίδεται με χρώμα καφέ και ίχνη μαύρου. Η επιφάνειά της διακοσμείται με ακτινωτά τοποθετημένα μεταλλικά ελάσματα, που ξεκινούν από δίσκο στο κέντρο, σχηματίζοντας αστέρα.

¹⁷³¹ Γκητάκος, *Συμβολή*, σελ. 26, αρ. 79, πίν. VI.

αποτελεί προτύπωση του Χριστού και σχετίζεται με την Ενσάρκωση (κατά προέκταση με την Παναγία)¹⁷³² και το μυστήριο της Θ. Ευχαριστίας¹⁷³³. Επισημαίνουμε την παρουσία του **Αγίου Βλασίου**, που απεικονίζεται μόνος του, ολόσωμος στο τυφλό αψίδωμα του νότιου τοίχου, που πρέπει να συσχετίζεται με το πόσο αγαπητός ήταν στην ευρύτερη περιοχή. Ωστόσο συχνή είναι η απεικόνισή του στο ιερό βήμα και σε άλλες περιοχές, όπως για παράδειγμα στο διακονικό του καθολικού της μονής Σταυρονικήτα (1545/1546)¹⁷³⁴ ή στο καθολικό της μονής Διονυσίου (1547) στο Άγιο Όρος¹⁷³⁵.

Φυλλοφόρος σταυρός. Η παράσταση του φυλλοφόρου σταυρού, με την οποία διακοσμείται η πρόσοψη της Αγίας Τράπεζας, στη μνημειακή ζωγραφική εμφανίζεται ήδη από τον 8ο-9ο αιώνα¹⁷³⁶ και έχει αποτροπαϊκό χαρακτήρα¹⁷³⁷. Απαντά με μεγαλύτερη συχνότητα από τις αρχές του 14ου αιώνα, με μεγάλο αριθμό παραδειγμάτων να σχετίζονται με εργαστήρια της Θεσσαλονίκης¹⁷³⁸. Εικονίζεται συνήθως κοντά σε θύρες και παράθυρα, σε κόγχες, στον χώρο του ιερού βήματος ή στο κτιστό τέμπλο. Πολύ συχνά εικονίζεται και στην οπίσθια όψη φορητών εικόνων¹⁷³⁹ από τη βυζαντινή εποχή. Αρκετές είναι και οι απεικονίσεις του κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, κυρίως σε καθολικά μοναστηριών είτε στον χώρο του ιερού είτε κοντά σε ανοίγματα (θύρες και παράθυρα)¹⁷⁴⁰. Στην παράσταση της Αγίας

¹⁷³² Για τα σχετικά θέματα και τις προεικονίσεις της Θεοτόκου στην Π. Διαθήκη βλ. Μουρίκη, «Αι βιβλικά προεικονίσεις», σελ. 217 κ. εξ. και Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 69, υποσημ. 295.

¹⁷³³ Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 127-128, υποσημ. 717.

¹⁷³⁴ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 77.

¹⁷³⁵ Γκιολές, *όπ. π.*, σελ. 137, Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 102.

¹⁷³⁶ Καραγιάννη, *Ο σταυρός στη μνημειακή βυζαντινή ζωγραφική*, σελ. 87, 348. Τον 8ο αιώνα εικονίζεται στην κρύπτη της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου.

¹⁷³⁷ Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 234 και υποσημ. 1451, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁷³⁸ Βλ. ενδεικτικά τους σταυρούς στον ναό του Αγίου Νικολάου Ορφανού, Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, σελ. 217-218, 117-119. Βλ. και Τριφονοβα, *Άγιος Γεώργιος του Βουνού*, σελ. 273-279, όπου παρατίθενται αρκετά παραδείγματα, σε σχέση με τη θέση που εικονίζεται ο σταυρός και Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 234, υποσημ. 1452-1455.

¹⁷³⁹ Βοκοτόπουλος, «Ένα τρίπτυχο του Γεωργίου Κλόντζα», σελ. 341 και υποσημ. 30. Βλ. και Gerstel, «An Alternate View», σελ. 145-147, Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 234, υποσημ. 1456, σχετικά με τη σύνδεση απεικονίσεων του σταυρού στο τέμπλο και ομάδας αμφίγραπτων φορητών εικόνων (που προορίζονταν για τοποθέτηση σε τέμπλα ναών), με τον σταυρό στην οπίσθια όψη.

¹⁷⁴⁰ Αναφέρουμε ενδεικτικά τον σταυρό στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα (1545/1546) στο Άγιο Όρος, Χατζηδάκης, *όπ. π.*, πίν. σελ. 161, σχέδ. III-32, στο καθολικό της μονής του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά (1527), Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου*

Τριάδας, η διάταξη της σύνθεσης (βαθμιδωτό βάθρο, συμμετρικοί βλαστοί, θέση κρυπτογραμμάτων) συμφωνεί αρκετά με τους σταυρούς του Θεοφάνη στις μονές Σταυρονικήτα και Αγίου Νικολάου Αναπαυσά. Δεν υπάρχει εδώ όμως το ακάνθινο στεφάνι, ο δίχρωμος κάμπος και το τρίλοβο πλαίσιο. Επίσης, οι συλλαβές «ΝΙ», «ΚΑ» τοποθετούνται κάτω από την οριζόντια κεραία. Αρκετή συνάφεια ως προς της απόδοση του βλαστού με έντονο διακοσμητικό χαρακτήρα (ελισσόμενοι βλαστοί με κόμβους, φύλλα και άνθη) εντοπίζουμε στον ναό του Αγίου Γεωργίου Πλατάνου (1566)¹⁷⁴¹, (εικ. 681 Β). Οι σταγόνες ή τα φύλλα ανάμεσα στις κεραίες του σταυρού είναι εικονογραφικό στοιχείο, που απαντά από τη βυζαντινή περίοδο, όπως για παράδειγμα στον σταυρό από την κρύπτη της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου¹⁷⁴², σε φορητή εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών¹⁷⁴³, σε παράθυρο του δυτικού τοίχου του νάρθηκα του Αγίου Νικολάου Ορφανού¹⁷⁴⁴ και στο τέμπλο στον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino¹⁷⁴⁵ (εικ. 681 Α) και γίνεται ο κανόνας στις παραστάσεις της μεταβυζαντινής περιόδου. Το βαθμιδωτό βάθρο στην παράσταση του φυλλοφόρου σταυρού επικρατεί από τα μέσα του 14ου αιώνα σε μνημεία και οπίσθιες όψεις φορητών εικόνων της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας¹⁷⁴⁶, ενώ μέχρι τότε συνήθως η κάθετη κεραία του σταυρού ξεκινάει από το έδαφος χωρίς να είναι τοποθετημένη σε βάση ή βαθμιδωτό βάθρο, διαμόρφωση που επιβιώνει σε λίγες περιπτώσεις μέχρι τον 15ο αιώνα¹⁷⁴⁷. Στη μεταβυζαντινή περίοδο η χρήση βάρθρου γενικεύεται.

Αναπαυσά, πίν. σελ. 190 και στο καθολικό της μονής Ρουσάνου στα Μετέωρα (1560), Αναγνωστόπουλος, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού*, σελ. 263, εικ. 264.

¹⁷⁴¹ Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, πίν. 87α.

¹⁷⁴² Καραγιάννη, *Ο σταυρός στη μνημειακή βυζαντινή ζωγραφική*, σελ. 87. Βλ. και σελ. 388, σχετικά με τους φυλλοφόρους σταυρούς με σταγόνες ή μήλα στις απολήξεις των κεραίων.

¹⁷⁴³ Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου*, αρ. 188, σελ. 56-59, Gerstel, «An Alternate View», εικ. 12.

¹⁷⁴⁴ Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, σελ. 218, πίν. 119.

¹⁷⁴⁵ Todić, *Staro Nagoričino*, πίν. 83.

¹⁷⁴⁶ Τριφονοβα, *Άγιος Γεώργιος του Βουνού*, σελ. 274 και υποσημ. 1728 για παραδείγματα.

¹⁷⁴⁷ Στο ίδιο, σελ. 274-276 και υποσημ. 1729-1736 για παραδείγματα από το α' μισό του 13ου ως και τον 15ο αιώνα. Βλ. ενδεικτικά αντίστοιχους σταυρούς από τον 9ο και 10ο αιώνα στον ναό των Αγίων Θεοδώρων στην Αιτωλική Στάμνα και το κελί του Ραβδούχου στις Καρνές, Κατσαρός, «Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων», εικ. 6, 7 και τον 12ο αιώνα στο παρεκκλήσιο της Παναγίας στη μονή του Θεολόγου Πάτμου, Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική*, σελ. 172-174, εικ. 105.

Δεν έχουμε εντοπίσει αντίστοιχη παράσταση, που να διακοσμεί κτιστή τράπεζα σε υστεροβυζαντινούς ναούς της Αττικής¹⁷⁴⁸. Τα εικονογραφικά στοιχεία που αναφέραμε παραπάνω και εντοπίζονται με αρκετά μεγάλη συχνότητα σε ναούς του 16ου αιώνα, μας οδηγούν στο να τοποθετήσουμε την τοιχογραφία στην Αγία Τριάδα στη μεταβυζαντινή περίοδο. Την υπόθεση αυτή ενισχύει η πανομοιότυπη απόδοση των σταγόνων του σταυρού της τράπεζας και των σταγόνων των σταυρών στα ωμοφόρια των ιεραρχών της αψίδας, όπως και οι εμφανείς ομοιότητες στον γραφικό χαρακτήρα των κρυπτογραμμάτων και των επιγραφών του ιερού¹⁷⁴⁹. Θα λέγαμε ότι η τράπεζα διακοσμήθηκε την ίδια περίοδο με το ιερό.

Παντοκράτορας, Πρόδρομος, αγγελικές δυνάμεις, προφήτες και ευαγγελιστές. Στον εγκάρσιο θόλο προσαρμόζεται στη διαθέσιμη επιφάνεια το εικονογραφικό πρόγραμμα των τρουλαίων μεταβυζαντινών ναών, όπως αυτό απαντά πολύ συχνά σε μνημεία του 16ου-17ου αιώνα, της κρητικής σχολής και της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας¹⁷⁵⁰. Έτσι σε κεντρικό μετάλλιο εικονίζεται ο Παντοκράτωρ και γύρω του αρχάγγελοι, φτερωτοί τροχοί, ο Πρόδρομος και πολύ πιθανόν απέναντί του η Ετοιμασία του Θρόνου ή η Θεοτόκος¹⁷⁵¹. Περιμετρικά του κεντρικού θέματος εικονίζονται τέσσερις προφήτες. Άλλοι τέσσερις προφήτες, από δύο στην ανώτερη ζώνη του βόρειου και νότιου τοίχου της εγκάρσιας καμάρας ανεβάζουν σε οκτώ το συνολικό αριθμό, αντικαθιστώντας έτσι τους προφήτες, που στους τρουλαίους ναούς ιστορούνται ανάμεσα στα παράθυρα του τρούλου.

Οι ευαγγελιστές συμπληρώνουν τη διακόσμηση, καθώς ιστορούνται στα διάχωρα που δημιουργούνται πάνω από τις εσοχές του βόρειου και νότιου τοίχου της εγκάρσιας καμάρας, σε σημείο που θα αντιστοιχούσε με τα σφαιρικά τρίγωνα ενός τρουλαίου ναού. Η μεταφορά του εικονογραφικού προγράμματος σε καμάρα απαντά συχνά στη

¹⁷⁴⁸ Αναφέρουμε ενδεικτικά την τράπεζα στο νότιο παρεκκλήσι της Σπηλιάς Πεντέλης, που έφερε διακόσμηση με μικρούς σταυρούς εντός εφαπτόμενων κύκλων, που παρέπεμπε σε μοτίβο βυζαντινών υφασμάτων, Μουρίκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες», σελ. 85, πίν. 43.1.

¹⁷⁴⁹ Πανομοιότυπη απόδοση των γραμμάτων Α «Α» και Σ «C». Πρβ. με την επιγραφή που ταυτίζει τον Άγιο Βλάσιο και τους ιεράρχες στον ημικύλινδρο της αψίδας.

¹⁷⁵⁰ Βλ. σχετικά, παραπάνω σελ. 166-168 και υποσημειώσεις, στην εικονογραφική ανάλυση για τον τρούλο στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό.

¹⁷⁵¹ Βλ. σχετικά Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου*, σελ. 48-49, για τις αντίστοιχες ζώνες διακόσμησης.

μεταβυζαντινή εποχή¹⁷⁵². Στο παράδειγμα της μονής Φιλανθρωπηνών, όπου η μοναδική καμάρα του κυρίως ναού προσφέρει σαφώς μεγαλύτερη επιφάνεια προς διακόσμηση, το εικονογραφικό πρόγραμμα απλώνεται με μεγαλύτερη άνεση. Οι προφήτες ιστορούνται κυκλικά σε μετάλλια, ενώ οι ευαγγελιστές καταλαμβάνουν τα τέσσερα άκρα του κεντρικού διαχώρου. Στον ναό του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα, που είναι και αυτός σταυρεπίστεγος όπως ο ναός της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα, οι προφήτες καταλαμβάνουν το ανώτερο τμήμα των τοίχων της εγκάρσιας καμάρας. Η συναπεικόνιση των ευαγγελιστών μαζί με τα σύμβολά τους στην ίδια επιφάνεια εντοπίζεται σε ναούς της ύστερης βυζαντινής περιόδου της ΝΑ Πελοποννήσου¹⁷⁵³, ενώ στη μεταβυζαντινή περίοδο απαντά σπάνια σε κρητικά μνημειακά σύνολα¹⁷⁵⁴ και συνηθέστερα σε μνημεία που σχετίζονται με τη σχολή της βορειοδυτικής Ελλάδας, όπως για παράδειγμα στο καθολικό της μονής Φιλανθρωπηνών¹⁷⁵⁵. Η διάταξη ευαγγελιστή-συμβόλου χρησιμοποιείται και στον τρούλο του καθολικού της μονής Πετράκη¹⁷⁵⁶. Τέλος, το αναλόγιο με το κρεμασμένο ανοιχτό ειλητό δεξιά από τον Ευαγγελιστή Ιωάννη πιθανόν προέρχεται από τον γνωστό εικονογραφικό τύπο του ευαγγελιστή που αντιγράφει το εβραϊκό κείμενο του ειληταρίου σε κώδικα¹⁷⁵⁷, όπως επιβιώνει σε αρκετά μεταβυζαντινά σύνολα¹⁷⁵⁸. Με αντίστοιχο τρόπο ιστορούνται οι ευαγγελιστές Λουκάς και Μάρκος στο καθολικό της μονής Πετράκη¹⁷⁵⁹.

¹⁷⁵² Βλ. για παράδειγμα τη διακόσμηση της εγκάρσιας καμάρας στη μονή Φιλανθρωπηνών, Γαρίδης-Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, σελ. 39, εικ. 31, όπου εικονίζεται ο Παντοκράτορας, ζώνη με αγγελικές δυνάμεις, η Θεοτόκος, ο Πρόδρομος και μετάλλια με προφήτες ή την αντίστοιχη διακόσμηση στον ναό του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα, Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 136 κ. εξ, πίν. 20, 75α, 80, όπου ανάμεσα στον Παντοκράτορα και τη ζώνη με τις αγγελικές δυνάμεις προστίθεται ζώνη με ολόσωμους ιπτάμενους αγγέλους, ενώ οι προφήτες μεταφέρονται στο ανώτερο τμήμα των τοίχων της καμάρας

¹⁷⁵³ Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 78, υποσημ. 52, όπου παρατίθενται σχετικά παραδείγματα.

¹⁷⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 79, υποσημ. 53.

¹⁷⁵⁵ Γαρίδης-Παλιούρας, *όπ. π.*, σελ. 42-43, εικ. 34-37. Βλ. και Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 79, υποσημ. 54-61.

¹⁷⁵⁶ Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 60-63, εικ. 40-42, πίν. 2α

¹⁷⁵⁷ Στην παράσταση του Ιωάννη απουσιάζει ο κώδικας και ιστορείται μόνο το αναλόγιο με το ειλητάριο.

¹⁷⁵⁸ Όπως η παράσταση στη μονή του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, πίν. σελ. 160-161 ή στη μονή Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα, Χατζηδάκης-Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο*, πίν. σελ. 111, όπου και στις δύο περιπτώσεις εικονίζεται ο Ευαγγελιστής Λουκάς να αντιγράφει σε ανοιχτό κώδικα, που στηρίζει στα γόνατά του, το κείμενο ειληταρίου που κρέμεται σε αναλόγιο μπροστά του.

¹⁷⁵⁹ Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, εικ. 42, πίν. 2α.

Ο Παντοκράτωρ εικονίζεται στον συνήθη για την εποχή τύπο¹⁷⁶⁰. Το έναστρο βάθος είναι στοιχείο που απαντά συχνά σε μνημεία της μεταβυζαντινής περιόδου¹⁷⁶¹. Το χωρίο από τον 32ο ψαλμό του Δαυίδ χρησιμοποιείται ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο¹⁷⁶² στην περίμετρο του κεντρικού μεταλλίου του τρούλου, όμως δεν είναι η συνήθης επιλογή¹⁷⁶³. Απαντά τον 16ο αιώνα στον τρούλο της μονής Κουτλουμουσίου¹⁷⁶⁴, στον τρούλο του παρεκκλησίου του Προδρόμου στη μονή Γαλατάκη¹⁷⁶⁵, στην καμάρα του Αγίου Γεωργίου Πλατάνου, στην εγκάρσια καμάρα της Μεταμόρφωσης Ασίνης και στον τρούλο του ναού του Αγίου Γεωργίου στο παλαιό καθολικό της μονής Ταλαντίου¹⁷⁶⁶. Η ίδια επιγραφή τον 18ο αιώνα στην Αττική απαντά στον τρούλο του καθολικού της μονής Πετράκη¹⁷⁶⁷, αλλά και στην καμάρα του Αγίου Αθανασίου στο Μαρούσι¹⁷⁶⁸.

Στη διακόσμηση της εγκάρσιας καμάρας προσαρμόζεται, με αρκετά ικανοποιητικό τρόπο στη διαθέσιμη επιφάνεια, το εικονογραφικό πρόγραμμα των τρουλαίων ναών του 16ου αιώνα. Παράλληλα φαίνεται μια εκλεκτική διάθεση, καθώς χρησιμοποιούνται ταυτόχρονα στοιχεία των δύο μεγάλων σχολών της μεταβυζαντινής μνημειακής ζωγραφικής, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός αρμονικού συνόλου.

Οι παραστάσεις του Δωδεκαόρτου καταλαμβάνουν τις επιφάνειες της διαμήκους καμάρας, τη δεύτερη ζώνη του βόρειου και νότιου τοίχου της εγκάρσιας και τον δυτικό τοίχο.

¹⁷⁶⁰ Βλ. παραπάνω, σελ. 167, υποσημ. 909-911.

¹⁷⁶¹ Βλ. για παράδειγμα το έναστρο βάθος στη ζώνη των αγγελικών δυνάμεων στον τρούλο του καθολικού της μονής Διονυσίου, Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 60, Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 10-12, στις αντίστοιχες ζώνες του τρούλου στο καθολικό της μονής της Μεγίστης Λαύρας, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 115. 1,3 και το βάθος στο μέταλλιο του τρούλου στον Άγιο Νικόλαο στη Βίτσα, Τούρτα, *Οι ναοί*, πίν. 20.

¹⁷⁶² Βλ. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου*, σελ. 73, για παραδείγματα.

¹⁷⁶³ Χρησιμοποιούνται κατά κύριο λόγο χωρία από τον 79ο ψαλμό, Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 82, υποσημ. 94, όπου παρατίθενται παραδείγματα.

¹⁷⁶⁴ Millet, *όπ. π.*, πίν. 159.1.

¹⁷⁶⁵ Kanari, *Les Peintures du Catholicon*, σελ. 143, πίν. 85

¹⁷⁶⁶ Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 82, εικ. 10, σελ. 259, εικ. 89, σελ. 262, εικ. 96.

¹⁷⁶⁷ Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 58.

¹⁷⁶⁸ Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 43, 44. Ο συγγραφέας χρονολογεί τις τοιχογραφίες στα τέλη του 17ου ή στις αρχές του 18ου αιώνα.

Η Κοίμηση της Θεοτόκου ¹⁷⁶⁹ αποδίδεται με τον συνήθη εικονογραφικό τύπο. Η παράσταση είναι αρκετά λιτή. Ιστορούνται μόνο δύο αρχιερείς, ενώ συνήθως εικονίζονται τρεις ή τέσσερις ¹⁷⁷⁰. Από τα δευτερεύοντα επεισόδια αποδίδεται μονάχα αυτό με τον Ιεφωνία ¹⁷⁷¹. Το χερουβείμ στην επίστεψη της δόξας είναι στοιχείο σχεδόν απαραίτητο στη μεταβυζαντινή εικονογραφία του θέματος ¹⁷⁷². Επισημαίνουμε τη στάση του σώματος του Ιησού, που δεν αποδίδεται μετωπικός αλλά με αντικίνηση, δηλαδή να στρέφει το κεφάλι προς την Παναγία και το σώμα προς την αντίθετη κατεύθυνση, η οποία είναι γνωστή από την παλαιολόγεια περίοδο ¹⁷⁷³ σε μεγάλο αριθμό κρητικών εικόνων ¹⁷⁷⁴ και υιοθετείται από τον Θεοφάνη στα πρωιμότερα έργα του ¹⁷⁷⁵. Αντίστοιχη απεικόνιση του Χριστού εντοπίζεται τον 18ο αιώνα στον ναό της Παναγίας (Κοίμηση της Θεοτόκου) στο Κορωπί ¹⁷⁷⁶, που αποδίδεται στον Γεώργιο Μάρκου ¹⁷⁷⁷, στον ναό του Αγίου Πέτρου στη Χασιά ¹⁷⁷⁸, που πρόσφατα αποδόθηκε επίσης στον

¹⁷⁶⁹ Για την εικονογραφία της Κοίμησης της Θεοτόκου βλ. ενδεικτικά, Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος*, σελ. 126-140, Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 84, υποσημ. 446, όπου και παλαιότερη εικονογραφία και Μαυρουδής, *Η Κοίμηση της Θεοτόκου*.

¹⁷⁷⁰ Στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα, του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά και της μονής Φιλανθρωπηνών εικονίζονται τρεις, Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 134, Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, πίν. σελ. 224-225, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες της μονής Φιλανθρωπηνών*, σελ. 133, εικ. 123, ενώ για παράδειγμα στον ναό του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα εικονίζονται τέσσερις αρχιερείς, Τούρτα, *όπ. π.*, σελ. 84, πίν. 48α. Οι τέσσερις αρχιερείς σύμφωνα με ομιλητικά κείμενα είναι: ο Άγιος Ιερόθεος, ο Άγιος Ιάκωβος ο Αδελφόθεος, ο Άγιος Τιμόθεος και ο Άγιος Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης, Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 100, υποσημ. 467.

¹⁷⁷¹ Το θέμα απεικονίζεται για πρώτη φορά τον 9ο αιώνα στο Yılanli Kilise της Καππαδοκίας (850-900 περ.), Μαυρουδής, *όπ. π.*, σελ. 201-202, 351, 500, εικ. 3α.

¹⁷⁷² Wratislaw-Mitronić, Okunev, *La Dormition*, σελ. 169.

¹⁷⁷³ Βλ. ενδεικτικά τις παραστάσεις στην Παναγία την Ολυμπιώτισσα στην Ελασσόνα, Constantinides, *Panagia Olympiotissa*, τόμ. Ι. σελ. 130-133, τόμ. ΙΙ, πίν. 49 και στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη, Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, σελ. 104-106, πίν. 30.

¹⁷⁷⁴ Για πολλά παραδείγματα βλ. Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 350-351 και υποσημειώσεις.

¹⁷⁷⁵ Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *όπ. π.*, πίν. σελ. 224-225.

¹⁷⁷⁶ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 16, εικ. 60.

¹⁷⁷⁷ Μαζί με τους μαθητές του Αντώνιο Μάρκου, Νικόλαο Μπενιζέλο και Γεωργάκη (Κυπριώτη), Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 172.

¹⁷⁷⁸ Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 392.

εργαστήριο του Γεωργίου Μάρκου ¹⁷⁷⁹ , αλλά και σε προωμότερα τοιχογραφικά σύνολα¹⁷⁸⁰.

Η παράσταση της **Μεταμόρφωσης** ακολουθεί την καθιερωμένη κατά τον 16ο αιώνα διάταξη, που έχει διαμορφωθεί ήδη από τους παλαιολόγειους χρόνους ¹⁷⁸¹ , με σαφώς πιο λιτό τρόπο καθώς παραλείπονται τα δευτερεύοντα επεισόδια της ανόδου και καθόδου των πρωταγωνιστών από το όρος Θαβώρ, που απεικονίζονται πολύ συχνά από τον 14ο αιώνα και εξής¹⁷⁸². Το σχήμα της δόξας μοιάζει αρκετά με τις αντίστοιχες παραστάσεις στους ναούς του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα (εικ. 698 Α) και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι (1619/1620). Η τριπλή δόξα έχει θεωρηθεί ως αναφορά στην Αγία Τριάδα και σχετίζεται με την άμεση επίδραση του ησυχαστικού κινήματος¹⁷⁸³. Η αναφορά αυτή είναι σαφέστερη και με την αποτύπωση των τριών λευκών ακτινών που πηγάζουν από τη δόξα. Με αντίστοιχα λιτό τρόπο και μικρές διαφορές στη στάση των μαθητών¹⁷⁸⁴, κυρίως του Ιακώβου, αποδίδεται το επεισόδιο στο καθολικό της μονής Πετράκη¹⁷⁸⁵. Ο τρόπος που ανασηκώνεται προς τα πάνω το ιμάτιο του υποδεικνύει σαφείς αναφορές σε παλαιολόγεια πρότυπα¹⁷⁸⁶.

¹⁷⁷⁹ Βερούτη, «Άγιος Πέτρος στη Φυλή», σελ. 315 κ. εξ.

¹⁷⁸⁰ Όπως η παράσταση στον ναό της Παναγίας Χελιδονούς στα όρια Ν. Κηφισιάς-Αχαρνών, που χρονολογείται νωρίτερα, στο β' μισό του 17ου αιώνα, στον ναό της Παναγίας Ραπεντόσα στην Εκάλη (16ος-17ος αιώνας) και στους Αγίους Ασωμάτους στο Μαρούσι (16ος-17ος αιώνας), Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 181-183, 123, 22-25, βλ. και ο ίδιος, *Το άγνωστο μικρομοναστήρι*, σελ. 86, σχετικά με τα χαράγματα που δίνουν χρονολογίες στον ναό της Παναγίας Χελιδονούς, σύμφωνα με τον συγγραφέα.

¹⁷⁸¹ Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 62, υποσημ. 86.

¹⁷⁸² Millet, *Recherches*, σελ. 231. Βλ. ενδεικτικά τις μεταβυζαντινές παραστάσεις στο καθολικό της μονής Φιλανθρωπητών, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες της μονής Φιλανθρωπητών*, εικ. 13, στο καθολικό της μονής Διονυσίου, Γκιολές, *όπ. π.*, σελ. 62, εικ. 9, Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 228, στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα, Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 87 και στους ναούς του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι, Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 77-78, πίν. 45α, 46β.

¹⁷⁸³ Millet, *όπ. π.*, σελ. 230-231, βλ. και Γκιολές, *όπ. π.*, σελ. 62, υποσημ. 87-88. Έχει υποστηριχθεί ότι η στρογγυλή δόξα στη Μεταμόρφωση, όπως στις παραστάσεις στο καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας και Φιλανθρωπητών, σχετίζεται με συνθετικό σχήμα προορισμένο για τρούλο, το οποίο πιθανόν χρησιμοποιήθηκε στη διακόσμηση του ναού των Αγ. Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπητών*, σελ. 137, σημ. 372.

¹⁷⁸⁴ Για τις συνηθέστερες απεικονίσεις των μαθητών (στάση σώματος), βλ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπητών*, σελ. 137, σημ. 374.

¹⁷⁸⁵ Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 80-81, πίν. 11.

¹⁷⁸⁶ Αντίστοιχος τρόπος απεικόνισης του ιματίου απαντά συχνά και στη μεταβυζαντινή ζωγραφική, όπως για παράδειγμα στο ιμάτιο του Χριστού στην παράσταση της

Αναφέρουμε ενδεικτικά τη μορφή Θεραπεινίδας στην παράσταση του Γενεσίου της Θεοτόκου στο Πρωτάτο¹⁷⁸⁷ (699 A, B).

Η παράσταση του **Ευαγγελισμού**¹⁷⁸⁸ αποδίδεται με πολύ λιτό τρόπο, καθώς απουσιάζουν βασικά εικονογραφικά στοιχεία. Το γεγονός αυτό ίσως οφείλεται και στον περιορισμένο διαθέσιμο χώρο, όπως συμβαίνει και στην πλειοψηφία των υπολοίπων παραστάσεων που απεικονίζονται στα διάχωρα της καμάρας. Απουσιάζουν οι προφήτες Δαβίδ και Σολομών¹⁷⁸⁹, η απεικόνιση των οποίων στη σκηνή γνωρίζει μεγάλη διάδοση στη μνημειακή ζωγραφική από την παλαιολόγια εποχή¹⁷⁹⁰. Εντύπωση προκαλεί η μη απεικόνιση του Αγίου Πνεύματος, να κατέρχεται με τη μορφή περιστεράς μέσα σε φωτεινές ακτίνες από τεταρτοσφαίριο ουρανού προς τη Θεοτόκο. Το εικονογραφικό αυτό στοιχείο εμφανίζεται συστηματικά από τον 12ο αιώνα, απαντά συχνά σε παλαιολόγια μνημεία, μέσω των οποίων περνά στα μεταβυζαντινά¹⁷⁹¹ και τον 18ο αιώνα θεωρείται απαραίτητο εικονογραφικό στοιχείο της σκηνής¹⁷⁹². Επίσης, δεν απεικονίζεται ένα ακόμη σύνηθες εικονογραφικό στοιχείο, η μικρή Θεραπεινίδα που γνέθει, που χρησιμοποιείται από τις αρχές του 15ου αιώνα από τους ζωγράφους της κρητικής σχολής¹⁷⁹³. Το δοχείο με τα

Αναστάσεως στο παλαιό καθολικό και στο ιμάτιο του Ιακώβου από εικόνα με την παράσταση της Μεταμόρφωσης στο τέμπλο του καθολικού της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα, Σοφιανός, *Μετέωρα*, εικ. σελ. 127, 138.

¹⁷⁸⁷ Τσιγαρίδας, *Πανσέληνος*, εικ. 118, 120.

¹⁷⁸⁸ Για την εικονογραφία της παράστασης βλ. ενδεικτικά, Millet, *Recherches*, σελ. 67-92, Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος*, σελ. 115-120, Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 119, υποσημ. 446, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία. Ως πηγή του επεισοδίου χρησιμοποιείται το Ευαγγέλιο του Λουκά κεφ. 1: 26-28. Στις περιπτώσεις που εικονογραφείται στη σκηνή και πηγάδι, χρησιμοποιείται το κείμενο από το Πρωτευαγγέλιο του Ιακώβου (11: 1-2), Tischendorf, *Evangelia apocrypha*, σελ. 21-22, καθώς σύμφωνα με αυτό η Θεοτόκος «...έλαβεν τήν κάλπην καὶ ἐξήλθεν γεμίσαι ὕδωρ...».

¹⁷⁸⁹ Η παρουσία των προφητών στη σκηνή αποσκοπεί στο να τονίσει την ιστορική πραγματικότητα της Θ. Ενσάρκωσης, Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 54-55, υποσημ. 16.

¹⁷⁹⁰ Όπως η παράσταση του ναού του Χριστού στη Βέροια, Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πίν. 5. Βλ. και Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 72, υποσημ. 337, για περισσότερα παραδείγματα της περιόδου.

¹⁷⁹¹ Βλ. ενδεικτικά την παράσταση στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα, Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 82, στο καθολικό της μονής Φιλανθρωπικών, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπικών*, πίν. 34, στο καθολικό της μονής Διονυσίου, Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 223 και στον ναό της Παναγίας στο Κορωπί, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 64.

¹⁷⁹² Γκιολές, *όπ. π.*, σελ. 55, υποσημ. 17, Papastavrou, *Recherche iconographique*, σελ. 80-84.

¹⁷⁹³ Βλ. την αντίστοιχη σκηνή στην εικόνα «Επί σοι χαίρει» του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, Χατζηδάκης, *όπ. π.*, σελ. 64, παράρτ. εικ. 1, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Επι σοι χαίρει», σελ. 165, εικ. 3.

λουλούδια θεωρείται δυτική επιρροή και συμβολίζει την παρθενία της Θεοτόκου και της Θείας Ενσάρκωσης¹⁷⁹⁴. Στη μεταβυζαντινή ζωγραφική απαντά με αρκετά μεγάλη συχνότητα¹⁷⁹⁵. Τα λουλούδια πολύ συχνά είναι γαρύφαλλα, όπως συμβαίνει και στην παράσταση στην Αγία Τριάδα (701 Α), τα οποία γενικότερα είναι προσφιλή στην οθωμανική διακόσμηση¹⁷⁹⁶. Σε απεικονίσεις του θέματος και σε άλλους ναούς της Αττικής υπάρχει αντίστοιχο δοχείο με γαρύφαλλα, όπως στον ναό του Αγίου Αθανασίου στο Λιόπεσι¹⁷⁹⁷ και στον ναό του Αγίου Πέτρου στη Χασιά¹⁷⁹⁸ (701 Β).

Η χαρακτηριστική χειρονομία του χεριού της Παναγίας, που προβάλλει μέσα από το μαφόριο με ανοιχτή την παλάμη στο ύψος του στήθους, απαντά στη μνημειακή ζωγραφική σε υστεροβυζαντινούς ναούς της Μακεδονίας, της Πελοποννήσου, της Κρήτης, της βόρειας Βαλκανικής και σε φορητές εικόνες της ίδιας περιόδου¹⁷⁹⁹. Παρόμοια χειρονομία διατηρεί η Θεοτόκος και σε πολλές απεικονίσεις της σε κορυφαία

¹⁷⁹⁴ Millet, *Recherches*, σελ. 91-92, Λάζαρη, «Οι τοιχογραφίες του ναού», σελ. 196, Παπαθανασίου, «Le symbolisme de la colonne», σελ. 145-146, η ίδια, *Recherche Iconographique*, σελ. 258-260, Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 54.

¹⁷⁹⁴ Κρατά σκήπτρο ως φορέας θείας εξουσίας, Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος*, σελ. 115 και φρουρός της ουράνιας αυλής, Παπαθανασίου, *Recherche Iconographique*, σελ. 392.

¹⁷⁹⁵ Όπως για παράδειγμα σε βημόθυρο του β' μισού του 15ου αιώνα από την Πάτμο, Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, αρ. 11, πίν. 80-81, στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα, Χατζηδάκης *Θεοφάνης*, εικ. 82, στο νέο καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου, Χατζηδάκης-Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο*, εικ. 115, στον εξωνάρθηκα και το καθολικό της μονής Δοχειαρίου, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 236.2, 238.3, 224.1-2, στο καθολικό της μονής Διονυσίου, Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 223, στο καθολικό της μονής του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, πίν. σελ. 194. κ.α.

¹⁷⁹⁶ Γκιολές, *όπ. π.*, σελ. 54.

¹⁷⁹⁷ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 220.

¹⁷⁹⁸ Βερούτη, «Αγιος Πέτρος στη Χασιά», σελ. 313.

¹⁷⁹⁹ Ενδεικτικά αναφέρουμε την παράσταση στο παρεκκλήσι του Αγίου Ευθυμίου, του ναού του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη, Τσιγαρίδας, *Πανσέληνος*, εικ. 146, ο ίδιος, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου*, σελ. 92-93,95, εικ. 52-53. Βλ. και Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 120, υποσημ. 452-468, με παραδείγματα σε υστεροβυζαντινούς ναούς και φορητές εικόνες.

τοιχογραφικά σύνολα του 16ου-17ου αιώνα¹⁸⁰⁰, είτε είναι ένθρονη είτε είναι όρθια, αλλά και σε παραστάσεις ναών της Αττικής¹⁸⁰¹.

Η παράσταση της **Γέννησης**¹⁸⁰² συντίθεται από επιμέρους στοιχεία που υπάρχουν κατά κανόνα στα τοιχογραφημένα σύνολα της κρητικής ζωγραφικής. Ο χορός ή οι χοροί των δοξολογούντων αγγέλων στην κορυφή της σύνθεσης, ο άγγελος που ευλογεί νεαρό ποιμένα, οι τρεις μάγοι που κατευθύνονται πεζοί ή έφιπποι προς το σπήλαιο, ο καθισμένος σε βράχο Ιωσήφ που συνομιλεί με γέρο βοσκό, ο νεαρός βοσκός που παίζει φλογέρα σε κοπάδι αμνοεριφίων και τα δύο ζώα, ο βους και ο όνος που ζεσταίνουν το Θείο Βρέφος απεικονίζονται σχεδόν πάντα στη μεταβυζαντινή ζωγραφική.

Ο τύπος της φάτνης που ομοιάζει με σαρκοφάγο¹⁸⁰³ προεικονίζει το Πάθος και την Ταφή του Ιησού¹⁸⁰⁴. Ο βους και ο όνος συσχετίστηκαν από τους πατέρες της εκκλησίας με τις προφητείες του Ησαΐα και του Αβακούμ, οι οποίες προανήγγειλαν την Ενσάρκωση του Λόγου και την ίδρυση της επίγειας Εκκλησίας¹⁸⁰⁵. Το σύμπλεγμα του Ιωσήφ με τον γέροντα ποιμένα, που στηρίζεται σε βακτηρία, απαντά στη σκηνή από τον πρώιμο 14ο

¹⁸⁰⁰ Όπως η παράσταση στο καθολικό της μονής του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, πίν. σελ. 194, στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα, Χατζηδάκης, Θεοφάνης, εικ. 82, στο νέο καθολικό του Μεγάλου Μετέωρου, Χατζηδάκης-Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο*, σελ. 115 και στη λιτή του καθολικού της μονής Φιλανθρωπηνών (Α' Οίκος του Ακαθίστου), Γαρίδης-Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, εικ. 134. Βλ. και τη μεταβυζαντινή τοιχογραφία στο Πρωτάτο (1686), Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 58. 1, 2.

¹⁸⁰¹ Βλ. ενδεικτικά την παράσταση στον ναό της Παναγίας στο Κορωπί, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 64 και στον ναό του Αγίου Πέτρου στη Χασιά (εικ. 702 Α, Β).

¹⁸⁰² Για την εικονογραφία της παράστασης βλ. ενδεικτικά, Millet, *Recherches*, σελ. 93-169, Καλοκύρης, *Η Γέννησις του Χριστού*, σελ. 21 κ. εξ. Βλ. και Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 126, υποσημ. 528, όπου παρατίθεται πλήρης βιβλιογραφία.

¹⁸⁰³ Βλ. ενδεικτικά στο καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 119.2, στο καθολικό της μονής Διονυσίου, Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 55, εικ. 2, Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 224, στο καθολικό τη μονής του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *όπ. π.*, πίν. σελ. 196, στο καθολικό της μονής Φιλανθρωπηνών, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπηνών*, πίν. 35, στο καθολικό της μονής Πετράκη, Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, πίν. 9, στον ναό της Παναγίας στο Κορωπί, στον Άγιο Αθανάσιο στο Λιόπεσι, Μπούρας, *όπ. π.*, εικ. 50, 53, 226 και στον ναό του Αγίου Πέτρου στη Χασιά, εικ. (704 Α, Β).

¹⁸⁰⁴ Καλοκύρης, *Η φάτνη των Χριστουγέννων*, σελ. 49-50, 59, Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, σελ. 78, σημ. 125.

¹⁸⁰⁵ Γκιολές, *όπ. π.*, σελ. 55, υποσημ. 25.

αιώνα¹⁸⁰⁶ και αποτελεί τον κανόνα για τις απεικονίσεις της παράστασης κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο¹⁸⁰⁷. Η λεπτομέρεια με τον βοσκό που παίζει αυλό σε κοπάδι αμνοεριφίων εμφανίζεται τον 11ο αιώνα¹⁸⁰⁸ και στη μεταβυζαντινή περίοδο αποτελεί συχνότατο εικονογραφικό στοιχείο, όπως και ο βοσκός που ευαγγελίζεται από άγγελο¹⁸⁰⁹. Οι έφιπποι τρεις μάγοι που έρχονται να προσκυνήσουν από αριστερά απαντούν συχνά στην παλαιολόγια περίοδο και καθιερώνονται ως εικονογραφικό σχήμα στη μεταβυζαντινή¹⁸¹⁰. Σε ναούς της Αττικής οι μάγοι άλλοτε είναι έφιπποι, όπως συμβαίνει και στον ναό του Αγίου Πέτρου στη Χασιά¹⁸¹¹ (εικ. 704 Β) και άλλοτε πεζοί και εικονίζονται από τη μέση και πάνω, όπως στο καθολικό της μονής Πετράκη¹⁸¹² και στον ναό της Παναγίας στο Κορωπί¹⁸¹³. Η λεπτομέρεια του αστέρα που κατέρχεται και τοποθετείται μέσα στο σπήλαιο έχει βυζαντινή προέλευση¹⁸¹⁴, ενώ στη μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική συνηθίζεται σε παραστάσεις μνημείων της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας¹⁸¹⁵. Απαντά και σε μεταβυζαντινούς ναούς της Αττικής, όπως για παράδειγμα στο καθολικό της μονής Πετράκη και στον ναό του Αγίου Πέτρου στη Χασιά.

¹⁸⁰⁶ Βλ. για παράδειγμα στον ναό των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης, Ξυγγόπουλος, *Άγιοι Απόστολοι*, σελ. 12-13, Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 56, υποσημ. 27.

¹⁸⁰⁷ Απαντά σε όλα τα παραδείγματα της υποσημ. 1803. Στην παράσταση στον Άγιο Αθανάσιο στο Διόπεσι διακρίνεται ο βοσκός αριστερά από το επεισόδιο του λουτρού. Ο Ιωσήφ κατά πάσα πιθανότητα είναι καλυμμένος από νεότερα επιχρίσματα.

¹⁸⁰⁸ Ασπρά-Βαρδαβάκη, Εμμανουήλ, *Η μονή της Παντάνασσας στο Μυστρά*, σελ. 102, Γκιολές, *όπ. π.*, σελ. 57

¹⁸⁰⁹ Απαντά με μεγαλύτερη συχνότητα σε πρώιμα παλαιολόγια μνημεία, Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου*, σελ. 58-59. Αναφέρουμε ενδεικτικά την παράσταση στο Πρωτάτο, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 10. 2.

¹⁸¹⁰ Γκιολές, *όπ. π.*, σελ. 57. Σχετικά με το θέμα της προσκύνησης των Μάγων βλ. και Véniz, *L' Adoration et le cycle des Mages*, σελ. 61-93.

¹⁸¹¹ Ο τρόπος που απεικονίζονται οι μάγοι στον Άγιο Πέτρο φαίνεται ότι αντιγράφει την παράσταση του καθολικού της μονής Φιλανθρωπητών, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπητών* πίν. 35.

¹⁸¹² Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, πίν. 9.

¹⁸¹³ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 50.

¹⁸¹⁴ Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 129, υποσημ. 577-580, όπου παρατίθενται ενδεικτικά παραδείγματα.

¹⁸¹⁵ Όπως η παράσταση στη μονή Φιλανθρωπητών, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *όπ. π.*, πίν. 35 και στον ναό της Μεταμόρφωση στη Βελτσιστα, Stavropoulou-Makri, *Les peintures murales*, εικ. 14α. Βλ. και Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 129-130, υποσημ. 586-587, για παραδείγματα σε όψιμα έργα της κρητικής σχολής.

Από την παράσταση απουσιάζει το επεισόδιο του λουτρού¹⁸¹⁶, που εικονίζεται κατά κανόνα¹⁸¹⁷ σε μνημεία τόσο της κρητικής όσο και της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας. Το επεισόδιο προς το τέλος του 18ου αιώνα απαλείφεται και αντικαθίσταται με δύο βράχους, ως αποτέλεσμα των θεολογικών συζητήσεων στο Άγιο Όρος για το μη επιτρεπτό της απεικόνισης του νεογέννητου Χριστού, εφόσον δεν μαρτυρείται στα Ευαγγέλια και οδηγεί σε δογματικές παρεξηγήσεις¹⁸¹⁸. Η παράλειψη του επεισοδίου στον ναό της Αγίας Τριάδας, όπως και στον Άγιο Πέτρο στη Χασιά¹⁸¹⁹, έχει ως αποτέλεσμα τη σύνθεση πιο περιληπτικών παραστάσεων, που σε ένα βαθμό μπορεί να επηρεάζονται από το παραπάνω θεολογικό θέμα. Σε αυτήν την περίπτωση ίσως στοιχειοθετείται ένδειξη χρονολόγησης των τοιχογραφιών μετά τα μέσα του 18ου αιώνα¹⁸²⁰.

Η παράσταση της **Πεντηκοστής**¹⁸²¹ ακολουθεί τη συνηθισμένη ημικυκλική διάταξη που επικρατεί από την υστεροβυζαντινή περίοδο και αντλεί το πρότυπό της από τις συνθέσεις του Θεοφάνη στη μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά¹⁸²², τη μονή Μεγίστης Λαύρας¹⁸²³ και τη μονή Σταυρονικήτα¹⁸²⁴, που επαναλαμβάνεται σε πλήθος «κρητικών» μνημείων του 16ου αιώνα¹⁸²⁵. Το ιδιότυπο σχήμα του εδράνου υπαγορεύεται από τη διαθέσιμη επιφάνεια, όπως ίσως και τα ξεχωριστά υποπόδια των κατώτερων αποστόλων. Η προσωποποίηση του κόσμου έχει καταστραφεί εντελώς με τη διάνοιξη του νεότερου παραθύρου. Η παράσταση απαντά αρκετά συχνά και σε ναούς της Αττικής, όπως στο καθολικό της μονής

¹⁸¹⁶ Βλ. σχετικά με το επεισόδιο, Juhel, «Le bain de l' Enfant-Jésus», σελ. 111-132.

¹⁸¹⁷ Υπάρχουν και περιπτώσεις που παραλείπεται, όπως για παράδειγμα στη σκηνή του καθολικού της μονής Μεγίστης Λαύρας, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 119.2. Βλ. σχετικά και Καλοκύρης, «Η απάλειψις της σκηνής του λουτρού του Θείου Βρέφους»,

¹⁸¹⁸ Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 57, υποσημ. 45.

¹⁸¹⁹ Σημειώνουμε ότι το επεισόδιο εικονίζεται κανονικά στο καθολικό της μονής Πετράκη (1719), Στουφή-Πουλημένου *Ιερά Μονή Πετράκη*, πίν. 9.

¹⁸²⁰ Κάτι τέτοιο θα συμφωνούσε και με την παρατήρηση του Πάλλη, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 169, ότι ο τοιχογραφικός διάκοσμος της Αγίας Τριάδας μάλλον θα πρέπει να χρονολογηθεί μετά τις εργασίες επισκευής του καθολικού του 1761.

¹⁸²¹ Για την εικονογραφία της παράστασης βλ. ενδεικτικά, Grabar, «Le schéma iconographique de la Pentecôte», σελ. 615-627, Walter, *L' iconographie des conciles*, σελ. 199-214, 234-235, Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 170, υποσημ. 918.

¹⁸²² Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, πίν. σελ. 221.

¹⁸²³ Millet, *όπ. π.*, πίν. 118. 2.

¹⁸²⁴ Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 103.

¹⁸²⁵ Βλ. σχετικά παραδείγματα στο Άγιο Όρος και τα Μετέωρα στο Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 170, υποσημ. 923-928.

Πετράκη¹⁸²⁶, όπου αποδίδεται σε δύο συμμετρικά τμήματα, στο καθολικό της μονής της Παναγίας Φανερωμένης¹⁸²⁷, στον ναό του Αγίου Πέτρου στη Χασιά¹⁸²⁸ και στον ναό του Αγίου Ιωάννη στον Πέλικα¹⁸²⁹.

Η παράσταση της **Υπαπαντής**¹⁸³⁰ εντάσσεται στον Ε' τύπο κατάταξης που είχε προτείνει ο Α. Ευγγόπουλος¹⁸³¹, όπου δηλαδή ο Συμεών κρατά τον Ιησού στα χέρια του και η Παναγία ακολουθείται από την προφήτιδα Άννα και τον Ιωσήφ. Η ιστορία της σκηνής με τον Συμεών να κρατά το Θείο Βρέφος αρχίζει να γίνεται δημοφιλής από το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα¹⁸³² και παγιώνεται σε έργα της κρητικής σχολής του 15ου αιώνα¹⁸³³. Ο συγκεκριμένος τύπος υιοθετείται από τον Θεοφάνη στη μονή του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά¹⁸³⁴. Τον χρησιμοποιεί και σε επόμενες χρονολογικά συνθέσεις του (μνημειακή ζωγραφική και φορητές εικόνες), όπως γίνεται και από άλλους κρητικούς ζωγράφους¹⁸³⁵, αλλά και εκπροσώπους της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας¹⁸³⁶.

Η παράσταση του μνημείου της Πάρνηθας έχει μεγάλες ομοιότητες με τις αντίστοιχες στη μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά και τη μονή

¹⁸²⁶ Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 101-102, εικ. 75-76.

¹⁸²⁷ Kido, «Η μονή της Παναγίας Φανερωμένης», πίν. 14. Ιστορείται στο νότιο τμήμα της ανατολικής καμάρας.

¹⁸²⁸ Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 388, Βερούτη, «Άγιος Πέτρος στη Φυλή», σελ. 314. Στον βόρειο τοίχο του ιερού, δυτικότερα από την παράσταση του Ευαγγελισμού. Η παράσταση είναι εξαιρετικά μαυρισμένη και δεν μπορούν να γίνουν πολλές παρατηρήσεις. Και αυτή όμως ακολουθεί τη συνήθη ημικυκλική διάταξη.

¹⁸²⁹ Μουζάκης, *όπ. π.*, σελ. 30.

¹⁸³⁰ Για την εικονογραφία της σκηνής βλ. ενδεικτικά, Maguire, «The Iconography of Symeon», σελ. 261-269 και υποσημ. 2, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία, Χατζηδάκη, «Μια άγνωστη εικόνα του αγίου Συμεών», σελ. 243-256, Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 133, υποσημ. 607.

¹⁸³¹ Ευγγόπουλος, «Υπαπαντή», σελ. 332, 338-339.

¹⁸³² Maguire, *όπ. π.*, σελ. 261-264. Ως πρώτη απεικόνιση του Συμεών να κρατά τον Ιησού, θεωρείται η παράσταση του ναού της Ζωοδόχου Πηγής στην Κωνσταντινούπολη τον 9ο αιώνα.

¹⁸³³ Βλ. για παράδειγμα την φορητή εικόνα από την Πάτμο, Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, αρ. 26, πίν. 24. Βλ. και Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 134, υποσημ. 610-611.

¹⁸³⁴ Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, πίν. σελ. 197.

¹⁸³⁵ Βλ. για σχετικά παραδείγματα, Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 134, υποσημ. 617.

¹⁸³⁶ Αναφέρουμε ενδεικτικά τις παραστάσεις στη μονή Φιλανθρωπητών, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή Φιλανθρωπητών*, σελ. 58-59, πίν. 38α, Γαρίδης-Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, εικ. 67, 74, και τη μονή Ντίλιου, Λίβα-Ξανθάκη, *Οι τοιχογραφίες της μονής Ντίλιου*, σελ. 41-42, εικ. 17, Γαρίδης-Παλιούρας, *όπ.*, εικ. 386, όπου όμως προστίθεται ο προφήτης Μωυσής πίσω από το Συμεών.

Φιλανθρωπητών¹⁸³⁷ (εικ. 721). Επισημαίνουμε την όμοια στάση του Ιησού που στρέφεται προς τον Συμεών και τον ευλογεί¹⁸³⁸, την αντίστοιχη διάταξη και στάση όλων των προσώπων, τον όμοιο τρόπο σχηματισμού του κιβωρίου¹⁸³⁹ και το παρόμοιο αρχιτεκτονικό βάθος¹⁸⁴⁰. Η παρουσία του μικρού αγγείου¹⁸⁴¹ πάνω στο κιονόκρανο στις παραστάσεις της Αγίας Τριάδας, αλλά και της μονής Φιλανθρωπητών, το οποίο δεν υπάρχει στην τοιχογραφία του Θεοφάνη, φανερώνει μεγαλύτερη εξάρτηση από το πρότυπο του 15ου αιώνα¹⁸⁴².

Η παράσταση της **Βάπτισης**¹⁸⁴³ είναι λιτή, χωρίς δευτερεύοντα επεισόδια¹⁸⁴⁴, όπως για παράδειγμα της συνάντησης του Χριστού με τον Πρόδρομο. Η μετωπική στάση του Ιησού, ο οποίος ευλογεί με το δεξί χέρι τα νερά ελαφρώς τεταμένο προς τα πλάγια, ενώ το αριστερό πέφτει χαλαρό προς τα κάτω, χρησιμοποιείται σε υστεροβυζαντινά μνημεία του Αγίου Όρους¹⁸⁴⁵ και από τον Θεοφάνη στο καθολικό και σε φορητή εικόνα

¹⁸³⁷ Μπορεί να παραβληθεί και με την σύνθεση στο νέο καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου, με τη διαφοροποίηση της στάσης του Ιησού, ο οποίος στρέφεται προς την Παναγιά και απλώνει τα χέρια του προς αυτήν, Χατζηδάκης-Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο*, πίν. σελ. 101.

¹⁸³⁸ Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σελ. 87, «...βαστῶν τὸν Χριστὸν ὡς βρέφος εἰς ἀγκάλας του, ὁ ὅποιος εὐλογεῖ αὐτὸν».

¹⁸³⁹ Με τη λεπτομέρεια της επιπρόσθετης διακόσμησης στην κορυφή της θολωτής στέγης.

¹⁸⁴⁰ Μακρόστενο κτήριο στα αριστερά με κιλλίβαντες στην πρόσοψη. Με την παράσταση της μονής Φιλανθρωπητών αποδίδεται με πανομοιότυπο τρόπο και η στέγαση. Στα δεξιά το κτήριο απολήγει σε κίονα/παραστάδα που επιστέφεται από κιονόκρανο/πεσσόκρανο. Και στις τρεις παραστάσεις στο κέντρο ιστορούνται κλειστά βημόθυρα, στο ίδιο περίπου σημείο σε σχέση με το κιβώριο.

¹⁸⁴¹ Το δοχείο στην παράσταση της Υπαπαντής σχετίζεται με συμβολισμούς, αναφορικά με την Ενσάρκωση και το Πάθος του νήπιου Χριστού, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου*, σελ. 250, 251, αρ. 81.

¹⁸⁴² Αντίστοιχο αγγείο υπάρχει και στην εικόνα από την Πάτμο, Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, αρ. 26, πίν. 24, αλλά και του Νικολάου Ρίτζου στο Σεράγεβο, στο ίδιο, πίν. 202.

¹⁸⁴³ Για την εικονογραφία της σκηνής βλ. ενδεικτικά, Millet, *Recherches*, σελ. 170-215, Walter, «Baptism in Byzantine Iconography», σελ. 8-25, Κατσαρός, «Η παράσταση της Βάπτισης», σελ. 169-180 και Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 138, υποσημ. 646, όπου παρατίθεται σχετική βιβλιογραφία.

¹⁸⁴⁴ Σχετικά με τα δευτερεύοντα επεισόδια βλ. Millet, *όπ. π.*, σελ. 186 κ. εξ, Mouriki, «Revival Themes», σελ. 458-488, Κατσαρός, *όπ. π.*, σελ. 169-180.

¹⁸⁴⁵ Όπως στο καθολικό της μονής Χιλανδαρίου και το καθολικό της μονής Βατοπεδίου, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 66.1, 82.1. Αντίστοιχη στάση επισημαίνεται σε παραστάσεις της μέσης και πρώιμης υστεροβυζαντινής περιόδου, όπως για παράδειγμα στη μονή Λατόμου, Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου*, πίν. 33. Βλ. και Παζαράς, *Αγιος Αθανάσιος του Μουζάκη*, σελ. 101, υποσημ. 721 για παραδείγματα από την Καστοριά.

της μονής Μεγίστης Λαύρας¹⁸⁴⁶. Επαναλαμβάνεται αρκετά συχνά και σε άλλα μνημεία του Άθωνος¹⁸⁴⁷, τα οποία θα πρέπει να ενέπνευσαν το ζωγράφο της Αγίας Τριάδας για την επιλογή του συγκεκριμένου τύπου. Οι συνήθως τέσσερις άγγελοι στα δεξιά έχουν συμπτυχθεί σε τρεις, πιθανόν λόγω έλλειψης χώρου. Το κατώτερο τμήμα της τοιχογραφίας έχει καταστραφεί και έτσι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε που πατά ο Ιησούς. Τα κεφάλια όμως των φιδιών στα δεξιά, μας υποδεικνύουν ότι πρέπει να ακολουθείται το γνωστό εικονογραφικό σχήμα που συναντάται κυρίως από τους παλαιολόγειους χρόνους και έπειτα¹⁸⁴⁸, υπό την επίδραση της υμνογραφίας¹⁸⁴⁹ και συμβολίζει την συντριβή του κακού και τον θρίαμβο του Χριστού επί της αμαρτίας. Ο Χριστός πατά πάνω σε βράχο ή πλακοειδή λίθο, κάτω από τον οποίο συντρίβονται φίδια/δράκοντες. Στην πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο το σχήμα συνηθίζεται σε μνημεία που συνδέονται με τη σχολή της βορειοδυτικής Ελλάδας¹⁸⁵⁰, αλλά απαντά και αλλού¹⁸⁵¹. Το εικονογραφικό αυτό στοιχείο απαντά και σε αρκετούς ναούς της Αττικής, όπως για παράδειγμα στο καθολικό της μονής Πετράκη¹⁸⁵², στον Άγιο Πέτρο στη Χασιά¹⁸⁵³ (εικ. 722 Β) και στον Άγιο Ιωάννη στον Πέλικα¹⁸⁵⁴. Τέλος,

¹⁸⁴⁶ Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 123.2, Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 61, υποσημ. 77.

¹⁸⁴⁷ Στη μονή Ξενοφώντος, Διονυσίου και Δοχειαρίου, Millet, *όπ. π.*, πίν. 172.3, 198.2, 225.1. Για τη μονή Διονυσίου βλ. και Γκιολές, *όπ. π.*, σελ. 60-61, εικ. 2, Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 227.

¹⁸⁴⁸ Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 191, Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 80-81, σημ. 133, Καλάη-Μουζάκη, «Άγιος Αθανάσιος στο Λιόπεσι», σελ. 338. Βλ. και Παζαράς, *Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη*, σελ. 102, υποσημ. 729, για παλαιολόγια παραδείγματα.

¹⁸⁴⁹ Όπου ουσιαστικά εικονογραφούνται οι στίχοι «...καὶ τὰς κεφαλὰς τῶν ἐκεῖσε ἐμφωλευόντων συνέτριψας δρακόντων», από την ευχή του μυστηρίου της Βάπτισης, Goar, *Ευχολόγιον*, σελ. 289, 6. Βλ. και Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 141, υποσημ. 681, σχετικά με την εικονογράφηση των δρακόντων/όφρων των υδάτων.

¹⁸⁵⁰ Όπως στη μονή Φιλανθρωπητών, Γαρίδης-Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, σελ. 80, εικ. 118 και στον Άγιο Νικόλαο Κράψης, Ευαγγελίδης, «Ο ζωγράφος Φράγκος Κατελάνος», πίν. 21.1,

¹⁸⁵¹ Παζαράς, *όπ. π.*, σελ. 102-103, υποσημ. 730, για παραδείγματα από την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας και Σερβίας, Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 141, υποσημ. 693 για παραδείγματα από την Πελοπόννησο.

¹⁸⁵² Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, πίν. 13α.

¹⁸⁵³ Βερούτη, «Άγιος Πέτρος στη Φυλή», σελ. 314.

¹⁸⁵⁴ Καλάη-Μουζάκη, *όπ. π.*, σελ. 338, πίν. 11α. Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 30.

η απεικόνιση¹⁸⁵⁵ του μικρού ψαρά¹⁸⁵⁶ στην παράσταση της Αγίας Τριάδας, που από όσο γνωρίζω δεν απαντά σε άλλους μεταβυζαντινούς ναούς της Αττικής, αντανακλά το προσωπικό ύφος του ζωγράφου, καθώς προσθέτει σε μια τυπική παράσταση ένα σπάνιο εικονογραφικό στοιχείο.

Η σύνθεση της Αγίας Τριάδας παρουσιάζει πολλές εικονογραφικές ομοιότητες με την αντίστοιχη του Αγίου Πέτρου στη Χασιά. Εκτός από το κοινό εικονογραφικό στοιχείο του βράχου με τα φίδια, την πανομοιότυπη στάση του σώματος του Χριστού, και τον ίδιο αριθμό αγγέλων, οι δύο συνθέσεις αποτελούν σπάνια παραδείγματα όπου ο Πρόδρομος δεν φορά μιλωτή¹⁸⁵⁷, αλλά χιτώνα και ιμάτιο¹⁸⁵⁸. Είναι φανερό ότι οι ζωγράφοι των δύο μνημείων έχουν χρησιμοποιήσει κοινό κρητικό πρότυπο, που το έχουν εμπλουτίσει με εικονογραφικές λεπτομέρειες.

Η **Βαϊοφόρος**¹⁸⁵⁹ είναι μια αρκετά λιτή και ολιγοπρόσωπη σύνθεση, που αρκείται στα βασικά στοιχεία. Δεν ακολουθεί τις αντίστοιχες των μνημείων που εντάσσονται στη σχολή της βορειοδυτικής Ελλάδας, οι παραστάσεις των οποίων συχνά εμπλουτίζονται με εικονογραφικές λεπτομέρειες¹⁸⁶⁰ και πολυπληθείς ομάδες μαθητών και Ιουδαίων. Ο Ιησούς κοιτά κατευθείαν προς το πλήθος και δεν στρέφει το κεφάλι προς τον Πέτρο με τον οποίο συνήθως συνομιλεί σε παλαιότερα παραδείγματα των

¹⁸⁵⁵ Η απεικόνιση ενός μόνου ψαρά, που χρησιμοποιεί είτε δίχτυ είτε καλάμι είναι εξαιρετικά σπάνια στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις παραστάσεις στο καθολικό της μονής Χιλανδαρίου, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 66.1 και την παλαιά Μητρόπολη της Βέροιας, Κατσαρός, «Η παράσταση της Βάπτισης», σελ. 170, εικ. 1, 2.

¹⁸⁵⁶ Σχετικά με τους συμβολισμούς του μικρού ψαρά, που σχετίζονται με το σωτηριολογικό έργο του Χριστού και τη σχέση του με την ορφική θεολογία, βλ. Mouriki, «Revival Themes», σελ. 465-468, Κατσαρός, *όπ. π.*, σελ. 176 και υποσημ. 54-56, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁸⁵⁷ Το ίδιο ισχύει και με την παράσταση στον Άγιο Ιωάννη στον Πέλικα.

¹⁸⁵⁸ Τα χρώματα των ενδυμάτων του Προδρόμου στις δύο παραστάσεις είναι παραπληρωματικά.

¹⁸⁵⁹ Για την εικονογραφία της παράστασης βλ. ενδεικτικά, Millet, *Recherches*, σελ. 255-284, Lucchesi-Pali, «Einzug in Jerusalem», 22-30, Mouriki, «The Theme of the Spinario», 53-66, Trifonova, *Άγιος Γεώργιος του Βουνού*, σελ. 113, 621, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

¹⁸⁶⁰ Βλ. ως χαρακτηριστικό παράδειγμα την παράσταση της μονής Φιλανθρωπητών, όπου εικονίζονται κάτω από το πουλάρι παιδιά να παλεύουν, ένα να απακονθίζεται, ένα παιδί να σέρνει στο χώμα ένα άλλο, ένα ακόμα να ταΐζει το ζώο, ενώ τρία παιδιά είναι σκαρφαλωμένα στα κλαδιά του δέντρου, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπητών*, πίν. 47α. Βλ. και Φλώρου, *Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης*, σελ. 107, υποσημ. 696, με παραδείγματα από μνημεία της σχολής.

δύο σχολών του 16ου αιώνα¹⁸⁶¹. Το εικονογραφικό σχήμα που χρησιμοποιείται στην τοιχογραφία της Αγίας Τριάδας, με τον Ιησού να κοιτά κατευθείαν προς το πλήθος, τον Ανδρέα να εξαιρείται σε πρώτο επίπεδο και τον Πέτρο να παρεμβάλλεται ανάμεσά τους, με το κεφάλι κατά μέτωπο ή γυρισμένο προς τα πίσω, απαντά στα πρώιμα κρητικά παραδείγματα από το β' μισό του 15ου και τις αρχές του 16ου αιώνα¹⁸⁶². Σε αντίστοιχες συνθέσεις από παραστάσεις της Αττικής συνηθέστερα ο Ιησούς απεικονίζεται να κοιτά κατευθείαν προς το πλήθος¹⁸⁶³, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις που ακολουθείται το σύνηθες για τον 16ο αιώνα εικονογραφικό σχήμα¹⁸⁶⁴. Ο αριθμός των παιδιών στην παράσταση είναι εξαιρετικά μειωμένος¹⁸⁶⁵, κάτι που πιθανόν οφείλεται στον διαθέσιμο χώρο. Αντίστοιχα από τον όμιλο των Ιουδαίων εξαιρείται μονάχα ένας γέροντας¹⁸⁶⁶, που προσφέρει βάγια στον Ιησού¹⁸⁶⁷. Η γυναικεία μορφή που κρατά νήπιο ή σπαργανωμένο βρέφος αποτελεί τον κανόνα και συχνά στρέφει το κεφάλι προς τον επικεφαλής γέροντα του ομίλου των Ιουδαίων¹⁸⁶⁸.

¹⁸⁶¹ Όπως στις παραστάσεις του Θεοφάνη στη μονή Μεγίστης Λαύρας, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 125.1 και του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, πίν. σελ. 201 και στις συνθέσεις της μονής Φιλανθρωπητών, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπητών*, πίν. 46β, 47α, και της μονής Ντίλιου, Γαρίδης-Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, σελ. 237, εικ. 395.

¹⁸⁶² Βλ. ενδεικτικά τις φορητές εικόνες στην Πάτμο και του Ν. Ρίτζου στο Σεράγεβο, Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, σελ. 77-78, πίν. 23, 202. Βλ. και Βοκοτόπουλος, «Μια πρώιμη κρητική εικόνα», σελ. 320, υποσημ. 42, όπου παρατίθενται σχετικά παραδείγματα.

¹⁸⁶³ Βλ. για παράδειγμα τη σκηνή στη μονή Πετράκη, Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 85-86, εικ. 63 (εικ. 736 Β), στην Παναγία στο Κορωπί, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 49, και στον Άγιο Ιωάννη στον Πέλικα, Καλάη-Μουζάκη, «Άγιος Αθανάσιος στο Λιόπεσι», πίν. 8β, 9β.

¹⁸⁶⁴ Στην παράσταση στον Άγιο Αθανάσιο στο Λιόπεσι ο Χριστός στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω, συνομιλώντας με τον Άγιο Πέτρο, Καλάη-Μουζάκη, *όπ. π.*, πίν. 8α.

¹⁸⁶⁵ Για την παρουσία των παιδιών στην παράσταση βλ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, Εμμανουήλ, *Η μονή της Παντάνασσας στο Μυστρά*, σελ. 126.

¹⁸⁶⁶ Συνηθίζεται η παρουσία δύο ή και περισσότερων γερόντων που ηγούνται του ομίλου των Ιουδαίων, όπως συμβαίνει στην παράσταση της μονής Μεγίστης Λαύρας, Millet, *όπ. π.*, πίν. 125.1 (3) ή της μονής Φιλανθρωπητών, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *όπ. π.*, πίν. 47α (3).

¹⁸⁶⁷ Στην πλειοψηφία των μεταβυζαντινών παραστάσεων

¹⁸⁶⁸ Βλ. ενδεικτικά την παράσταση στη μονή Σταυρονικήτα, Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 89 (εδώ υπάρχει και δεύτερη γυναικεία μορφή με το παιδί στον ώμο), στον ναό του Ταξιάρχη στο Στεφάνι Κορινθίας, Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 152, εικ. 44α-β, στην πρώιμη κρητική εικόνα από τη Λευκάδα, Βοκοτόπουλος, *όπ. π.*, πίν. 117 και στο καθολικό της μονής Πετράκη, Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, εικ. 63.

Συμπερασματικά, η παράσταση στην Αγία Τριάδα μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι ακολουθεί πρώιμα κρητικά πρότυπα και ταυτόχρονα μειώνει δραστικά τον αριθμό των προσώπων, κάτι που μάλλον οφείλεται στην περιορισμένη διαθέσιμη προς διακόσμηση επιφάνεια.

Η Έγερση του Λαζάρου. Πρόκειται για μια ακόμη λιτή και ολιγοπρόσωπη σύνθεση¹⁸⁶⁹ χωρίς δευτερεύοντα επεισόδια¹⁸⁷⁰, μέσα στο πνεύμα των υπόλοιπων παραστάσεων που διακοσμούν τη διαμήκη καμάρα. Το εικονογραφικό σχήμα που ακολουθείται, αποκρυσταλλώνεται σε πρώιμα κρητικά έργα του 15ου αιώνα, όπως η εικόνα «Ἐπὶ σοὶ χαίρει» του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών¹⁸⁷¹, στη συνέχεια κληροδοτείται στους κρητικούς ζωγράφους του 16ου αιώνα¹⁸⁷² και υιοθετείται και από τους συναδέλφους τους της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας¹⁸⁷³, με μικρές ή μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις. Στους ναούς της Αττικής, ακολουθείται κατά κανόνα ο ίδιος τύπος¹⁸⁷⁴.

¹⁸⁶⁹ Για την εικονογραφία της παράστασης βλ. ενδεικτικά, Millet, *Recherches*, σελ. 232-254, Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 78-79, Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 148, υποσημ. 150, όπου παρατίθεται σχετική βιβλιογραφία.

¹⁸⁷⁰ Όπως της άφιξης του Χριστού στον χώρο του θαύματος ή της συνάντησής του με τη Μάρθα. Βλ. σχετικές παραστάσεις στη μονή Φιλανθρωπητών, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπητών*, πίν. 46α, στη Μεταμόρφωση της Βελτσίστας, Σταυροπούλου-Μακρί, *Les peintures murales*, σελ. 52, εικ. 16α και στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου της μονής Μεγίστης Λαύρας, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 258.2.

¹⁸⁷¹ Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Ἐπι σοὶ χαίρει», εικ. 3. Βλ. και Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 148, υποσημ. 751-757, για περισσότερα παραδείγματα.

¹⁸⁷² Βλ. ενδεικτικά τις τοιχογραφίες του Θεοφάνη στη μονή του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, πίν. σελ. 200, στο καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 124.1, στη μονή Σταυρονικήτα, Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 88, και τις παραστάσεις στη μονή Διονυσίου, Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 62-63, εικ. 10, Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 229-231 και τη Μονή Μεταμορφώσεως, Χατζηδάκης-Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο*, εικ. σελ. 117, 131.

¹⁸⁷³ Βλ. ενδεικτικά την παράσταση στη μονή Φιλανθρωπητών, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπητών*, πίν. 46α, Γαρίδης-Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, εικ. 54, και τη μονή Ντίλιου, στο ίδιο, εικ. 388.

¹⁸⁷⁴ Όπως η παράσταση στο καθολικό της μονής Πετράκη, Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, εικ. 62, στον Άγιο Ιωάννη στον Πέλικα και τον Άγιο Αθανάσιο στο Λίοπεσι, Καλάη-Μουζάκη, «Άγιος Αθανάσιος στο Λίοπεσι», πίν. 7α-β, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 225 και στο καθολικό της μονής της Παναγίας Φανερωμένης στη Σαλαμίνα, Κίδο, «Η μονή της Παναγίας Φανερωμένης», πίν. 14.

Η Σταύρωση. Ανήκει στον «σύνθετο» εικονογραφικό τύπο¹⁸⁷⁵, όπου εκτός από τον κεντρικό πυρήνα του θέματος, ιστορούνται σε δεύτερο επίπεδο και οι δύο συσταυρωθέντες ληστές. Το θέμα της Σταύρωσης απαντά από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, ενώ στη μνημειακή ζωγραφική καθιερώνεται ευρέως κυρίως μετά την εικονομαχία¹⁸⁷⁶. Ο λιτός, συμμετρικός κεντρικός πυρήνας δηλαδή με τον Εσταυρωμένο, την Παναγία με τις Μυροφόρες στα αριστερά και τον Ιωάννη με τον Λογγίνο στα δεξιά, διαμορφώνεται κυρίως κατά τον 11ο-12ο αιώνα¹⁸⁷⁷. Στη μεταβυζαντινή περίοδο απαντά σε μνημεία του 16ου αιώνα¹⁸⁷⁸, όμως συνηθέστερα ιστορούνται στην παράσταση και οι δύο ληστές, αυξάνεται ο αριθμός των Μυροφόρων, ενώ η παράσταση εμπλουτίζεται και με δευτερεύοντα επεισόδια¹⁸⁷⁹.

Στη σύνθεση στο μνημείο της Πάρνηθας ιστορείται ο λιτός κεντρικός πυρήνας του θέματος, στον οποίο προστίθεται και η σταύρωση των δύο ληστών. Το διαφορετικό επίπεδο στο οποίο τοποθετούνται οι σταυροί αποτελεί δυτική επιρροή, καθώς απαντά σε δυτικά και ιταλοκρητικά έργα, ενώ θα λέγαμε ότι εισάγεται στη μνημειακή ζωγραφική του Αγίου Όρους από τον Θεοφάνη στη μονή Σταυρονικήτα¹⁸⁸⁰ και εμφανίζεται λίγα χρόνια αργότερα σε μνημεία της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας, όπως στον Άγιο Νικόλαο στην Κράψη¹⁸⁸¹ και στη Βελτσίστα Ιωαννίνων¹⁸⁸². Ένα ακόμα στοιχείο, που φανερώνει τη ξεκάθαρη επιρροή του ζωγράφου από δυτικά

¹⁸⁷⁵ Για την εικονογραφία της παράστασης βλ. ενδεικτικά, Millet, *Recherches*, σελ. 396-400, Ευγγόπουλος, «Αι παραστάσεις του Εκατοντάρχου Λογγίνου», σελ. 54-84, Σταυροπούλου-Makri, «La creation d' une nouvelle», σελ. 241-257, Παζαράς, *Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη*, σελ. 165, υποσημ. 1253, Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 157, υποσημ. 825.

¹⁸⁷⁶ Παζαράς, *όπ. π.*, σελ. 165, υποσημ. 1249-1251.

¹⁸⁷⁷ Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, σελ. 150-151, υποσημ. 472-472, Μουρίκη, *Νέα Μονή Χίου*, σελ. 143, υποσημ. 1-5.

¹⁸⁷⁸ Ενδεικτικά αναφέρουμε τις τοιχογραφίες στη μονή του Αγίου Παύλου και στη μονή Δοχειαρίου στο Άγιο Όρος, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 189.3, 216, και στο παλαιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως, Χατζηδάκης-Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο*, εικ. σελ. 81.

¹⁸⁷⁹ Όπως οι στρατιώτες που παρενοχλούν τον Ιησού με τον σπόγγο και τη λόγχη, οι διαμοιραστές των ιματίων ή οι μορφές αναστημένων νεκρών. Βλ. και Παζαράς, *όπ. π.*, σελ. 172, υποσημ. 1303, όπου παρατίθενται αρκετά παραδείγματα. Βλ. ως χαρακτηριστικό παράδειγμα την παράσταση στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα, όπου απαντούν όλα τα ανωτέρω, Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 98.

¹⁸⁸⁰ Χατζηδάκης, *όπ. π.*, εικ. 98.

¹⁸⁸¹ Ευαγγελίδης, «Ο ζωγράφος Φράγκος Κατελάνος», πίν. 22.1.

¹⁸⁸² Στον ναό της Μεταμόρφωσης και του Αγίου Δημητρίου, Σταυροπούλου-Makri, *Les peintures murales*, εικ. 26-29, 62-63.

πρότυπα, είναι και η στάση του σώματος του κακού ληστή¹⁸⁸³. Ο τρόπος με τον οποίο κάμπτεται έντονα στα πλάγια (εικ. 739), ώστε το σώμα του να σχηματίζει ορθή γωνία με την κάθετη κεραία του σταυρού, απαντά (όχι πανομοιότυπη), σε μεγάλο αριθμό δυτικών παραστάσεων¹⁸⁸⁴. Οι στάσεις της Παναγίας, των Μυροφόρων, του Ιωάννη και του Λογγίνου είναι τυπικές για την παράσταση¹⁸⁸⁵, όπως και η απεικόνιση του Γολγοθά με το κρανίο του Αδάμ και των κοσμικών συμβόλων του ήλιου και της σελήνης¹⁸⁸⁶.

Η Ανάληψη. Η παράσταση¹⁸⁸⁷ διατάσσεται συμμετρικά στους δύο άξονες, κατακόρυφο και οριζόντιο. Η έλλειψη χώρου έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ιδιαίτερα συνεπτυγμένων ομίλων μαθητών και την αφαίρεση ενός από τους δύο αγγέλους που κατά κανόνα ιστορούνται εκατέρωθεν της Θεοτόκου. Ο εικονογραφικός τύπος, όπου στο άνω τμήμα εικονίζεται ο Χριστός σε δόξα που φέρουν δύο άγγελοι και στο κάτω η Θεοτόκος μετωπική, ανάμεσα σε δύο αγγέλους και αντίστοιχους ομίλους μαθητών, απαντά σε πρώιμες κρητικές εικόνες του 15ου αιώνα¹⁸⁸⁸ και τον επόμενο αιώνα χρησιμοποιείται από τους εκπροσώπους και των δύο μεγάλων σχολών της περιόδου¹⁸⁸⁹. Ωστόσο δεν αποτελεί το μόνο εικονογραφικό σχήμα, καθώς συχνά η Θεοτόκος απεικονίζεται και σε στάση τριών τετάρτων¹⁸⁹⁰.

¹⁸⁸³ Τα ονόματα των δύο ληστών αναφέρονται στο απόκρυφο *Gesta Pilati A*, Tischendorf, *Evangelia apocrypha*, σελ. 231, «καὶ Δυσμαῖς καὶ Γέστας οἱ δύο κακοῦργοι συσταυρωθήτωσάν σοι». Βλ. και παραπάνω, υποσημ. 1724-1726.

¹⁸⁸⁴ Βλ. σχετικά Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 159, υποσημ. 837.

¹⁸⁸⁵ Σχετικά με τις στάσεις των μορφών της παράστασης (ήπια λιποθυμία της Παναγίας, θλίψη του Ιωάννη και έκπληξη του Λογγίνου, που αναγνωρίζει τη θεϊκή φύση του Ιησού), βλ. Παζαράς, *Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη*, 167-171 και υποσημειώσεις.

¹⁸⁸⁶ Georgitsoyanni, *Les peintures murales*, σελ. 150-151, υποσημ. 452, όπου σχετική βιβλιογραφία και παραδείγματα. Βλ. και Παζαράς, *όπ. π.*, σελ. 171, υποσημ. 1296. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 641.

¹⁸⁸⁷ Για την εικονογραφία της παράστασης βλ. ενδεικτικά, Γκιολές, *Ανάληψις*, σελ. 91 κ. εξ., Βαραλής, «Εικόνα με ιδιότυπη παράσταση Ανάληψης» και Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 165, υποσημ. 888, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁸⁸⁸ Δηλέ, *όπ. π.*, σελ. 165, υποσημ. 889-892, για παραδείγματα.

¹⁸⁸⁹ Όπως η Ανάληψη στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα, Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*, εικ. 102 και στο καθολικό της μονής Ντίλιου, Λίβα-Ξανθάκη, *Οι τοιχογραφίες της μονής Ντίλιου*, σελ. 105-105, εικ. 40, Γαρίδης-Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, εικ. 403.

¹⁸⁹⁰ Όπως στο καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 120.4, της μονής Διονυσίου, Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 95, εικ. 37, Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 267-268 και στον ναό της Μεταμορφώσεως στη Βελτσίστα, Stavroutoulou-Makri, *Les peintures murales*, σελ. 89.

Αν και αρχικά φαίνεται πως ο Χριστός δεν κάθεται σε τόξο, ωστόσο ίχνη χρώματος σε πορτοκαλί τόνους, στο ύψος της μέσης εκατέρωθεν της μορφής και χαμηλά κάτω από τα πόδια μάλλον δηλώνουν την ύπαρξη διπλού τόξου, όπως διαμορφώνεται στις περισσότερες αντίστοιχες παραστάσεις¹⁸⁹¹. Ο τύπος όπου ευλογεί με το δεξί, ενώ με το αριστερό κρατά κλειστό ειλητό είναι και ο συνηθέστερος¹⁸⁹². Η τοποθέτηση των χεριών της Θεοτόκου, δηλαδή το δεξί χέρι ανοιχτό μπροστά στο στήθος και το αριστερό ανοιχτό και ελαφρά τεταμένο προς τα πλάγια, έχει αντίθετη φορά από ότι συνηθίζεται¹⁸⁹³. Δεν εντοπίσαμε παράλληλο σε ναούς της Αττικής για τη θέση των χεριών της Θεοτόκου και το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με την απεικόνιση ενός μόνο αγγέλου, ίσως φανερώνει την διάθεση του ζωγράφου για διαφοροποίηση στη συγκεκριμένη παράσταση.

Ανάσταση. Η παράσταση ¹⁸⁹⁴ είναι ολιγοπρόσωπη χωρίς αφηγηματικές λεπτομέρειες και ακολουθεί τον λεγόμενο «συμμετρικό» τύπο, σύμφωνα με τον οποίο ο Χριστός πλαισιώνεται συμμετρικά από τους δύο πρωτόπλαστους και τους εγείρει ταυτόχρονα ¹⁸⁹⁵. Ο τύπος διαμορφώνεται τον 13ο αιώνα και καθιερώνεται στην τέχνη από τον 14ο και εξής¹⁸⁹⁶, εξέλιξη στην οποία θεωρείται ότι συνετέλεσε η ανάπτυξη της

¹⁸⁹¹ Βλ. για παράδειγμα τις παραστάσεις στη μονή Σταυρονικήτα, Χατζηδάκης, Θεοφάνης, εικ. 102, στο Μεγάλο Μετέωρο, Χατζηδάκης-Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο*, εικ. σελ. 147 (εικ. 733) και 191 (φορητή εικόνα) και στη μονή Διονυσίου, Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 37, Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 267-268.

¹⁸⁹² Στο νέο καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα ευλογεί και με τα δύο χέρια ανοιχτά, Χατζηδάκης-Σοφιανός, *όπ. π.*, εικ. σελ. 147.

¹⁸⁹³ Με το αριστερό χέρι στο στήθος και το δεξί τεταμένο στα πλάγια εικονίζεται στις περισσότερες παραστάσεις, όπως στη μονή Σταυρονικήτα, Χατζηδάκης, *όπ. π.*, εικ. 102, στο Μεγάλο Μετέωρο, Χατζηδάκης-Σοφιανός, *όπ. π.*, εικ. σελ. 147, και στον ναό του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι, Τούρτα, *Οι ναοί*, πίν. 47α, 99.

¹⁸⁹⁴ Για την εικονογραφία του θέματος βλ. ενδεικτικά, Millet, *Recherches*, σελ. 550-554, Kartsonis, *Anastasis*, Δεληγιάννη-Δωρή, «Κείμενο και εικόνα», σελ. 381-386, η ίδια, «Ανάσταση», σελ. 399-455, Κουκιάρης, «Οι ανεπίγραφοι ανιστάμενοι», σελ. 305-318. Βλ. και Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 161, υποσημ. 851, Φλώρου, *Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης*, σελ. 134, υποσημ. 907, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁸⁹⁵ Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπηνών*, σελ. 91, σημ. 753, Kartsonis, *όπ. π.*, σελ. 8-9, Δωρή, «Ανάσταση», σελ. 404-405, Γκιολές, *όπ. π.*, σελ. 90, υποσημ. 367.

¹⁸⁹⁶ Βλ. ενδεικτικά τις παραστάσεις στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό, Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, πίν. 28 και στο καθολικό της μονής Χιλανδαρίου, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 69.3. Βλ. και Παζαράς, *Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη*, σελ. 191, υποσημ. 1442, για πολλά παραδείγματα από την παλαιολόγεια και μεταβυζαντινή εποχή.

λατρείας της Θεοτόκου¹⁸⁹⁷. Στο μνημείο της Πάρνηθας ιστορούνται τα απολύτως απαραίτητα πρόσωπα και οι όμιλοι συρρικνώνονται. Έτσι στην κορυφή της δόξας εικονίζεται μόνο ένας άγγελος¹⁸⁹⁸, στα αριστερά του Ιησού εικονίζεται ο Πρόδρομος και μόνο δύο Προφητάνακτες και στα δεξιά ο όμιλος των δικαίων περιορίζεται σε δύο μορφές. Μεγαλύτερη εικονογραφική συγγένεια εντοπίζουμε με την τοιχογραφία στο καθολικό της μονής Φιλανθρωπητών (1531/1532)¹⁸⁹⁹ (εικ. 734 A, B) τόσο στη διάταξη των προσώπων, όσο και στον μειωμένο αριθμό τους. Μάλιστα στην παράσταση στο μοναστήρι του νησιού των Ιωαννίνων δεν ιστορούνται άγγελοι στην κορυφή της δόξας, κάτι που τονίζει το λιτό χαρακτήρα της σύνθεσης.

Αγία Μαρίνα. Η λατρεία της Αγίας Μαρίνας φαίνεται ότι ήταν διαδεδομένη από τους μεσοβυζαντινούς χρόνους και έπειτα στις περιοχές της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας¹⁹⁰⁰. Η εμφάνιση ιστορημένων κύκλων του Βίου της στην Κύπρο και την Κρήτη, (που είχαν στενή επικοινωνία κατά τη λατινοκρατία), σε φορητές εικόνες και τοιχογραφίες θα πρέπει να συσχετιστεί με την διάδοση της λατρείας της αυτήν την εποχή¹⁹⁰¹. Στη μεταβυζαντινή περίοδο συνήθως εικονίζεται μεμονωμένη ως μάρτυρας¹⁹⁰², ολόσωμη ή σε μετάλλιο ή στην παράσταση του μαρτυρίου της¹⁹⁰³. Σπανιότερα, ιστορείται να κατατροπώνει τον Βελζεβούλ, όπως συμβαίνει

¹⁸⁹⁷ Der Nersessian, «Program and Iconography», σελ. 321 κ. εξ. για την καθιέρωση της Θεοτόκου ως νέας Εύας στη θεολογική σκέψη. Βλ. και Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 117, υποσημ. 822, Σαμπανίκου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος*, σελ. 134 κ. εξ.

¹⁸⁹⁸ Στην αντίστοιχη παράσταση του καθολικού της μονής Μεγίστης Λαύρας και της μονής Διονυσίου εικονίζονται δύο όμιλοι αγγέλων, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 129.1, 197.1, Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 254-255, Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 35, που κρατούν τα σύμβολα του πάθους, ενώ στη μονή Δοχειαρίου και στο νέο καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Μετέωρα περιορίζονται σε δύο, Millet, *όπ. π.*, πίν. 223.1, Χατζηδάκης-Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο*, εικ. σελ. 141. Σχετικά με την αντικατάσταση του σταυρού, που κρατούσε ο Χριστός, από τα σύμβολα του πάθους που κρατούν οι άγγελοι βλ. Γκιολές, *όπ. π.*, σελ. 90, υποσημ. 370-371.

¹⁸⁹⁹ Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπητών*, πίν. 12, Γαρίδης-Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, εικ. 20.

¹⁹⁰⁰ Georgievski, «St. Marina of Antioch», σελ. 2 κ. εξ.

¹⁹⁰¹ Αλμπάνη, «Οι τοιχογραφίες του ναού της Αγίας Μαρίνας», σελ. 213-214, υποσημ. 18-21.

¹⁹⁰² Είναι σπάνια κατά τον 16ο αιώνα και δεν περιλαμβάνεται στα ενυπόγραφα έργα του Θεοφάνη και των Κονταρήδων, Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου*, σελ. 372, υποσημ. 838.

¹⁹⁰³ Όπως για παράδειγμα στο καθολικό της μονής Φιλανθρωπητών, Γαρίδης-Παλιούρας, *όπ. π.*, σελ. 181, εικ. 305.

για παράδειγμα στον ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ζάγκο (1621)¹⁹⁰⁴ (εικ. 708 Β).

Η παράσταση του ναού της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα δεν αποκλείεται να σχετίζεται με τον μικρό, σπηλαιώδη σταυρεπίστεγο ναό της Αγίας Μαρίνας στην Πάρνηθα¹⁹⁰⁵. Με βάση τις αναλογίες της κάτοψης και τον τοιχογραφικό διάκοσμο χρονολογείται στα τέλη του 13ου με τις αρχές του 14ου αιώνα¹⁹⁰⁶. Η απόσταση των δυο μνημείων είναι γύρω στα 11 χιλιόμετρα, όμως είναι πολύ πιθανόν να ήταν γνωστό προσκύνημα στους μοναχούς της Αγίας Τριάδας. Η σπανιότητα της συγκεκριμένης παράστασης σε μεταβυζαντινούς ναούς της Αττικής, αλλά και το γεγονός ότι στον ανατολικό τοίχο της Αγίας Μαρίνας υπάρχει υστεροβυζαντινή αντίστοιχη παράσταση στον ίδιο εικονογραφικό τύπο, ίσως αποτελεί μια ένδειξη πως η εικονογράφηση του επεισοδίου αποτελούσε προσωπική προτίμηση του παραγγελιοδότη του τοιχογραφικού διακόσμου του καθολικού της μονής της Πάρνηθας.

Ο αρχάγγελος Μιχαήλ με βάση το εικονογραφικό στοιχείο του σπαργανωμένου βρέφους¹⁹⁰⁷, που συμβολίζει την ψυχή του νεκρού, εικονίζεται ως ψυχοπομπός¹⁹⁰⁸. Η προσθήκη της ζυγαριάς προέρχεται από τον εικονογραφικό τύπο του αρχαγγέλου που κατά τη Δευτέρα Παρουσία «ζυγίζει τις ψυχές»¹⁹⁰⁹. Η παλαιότερη απεικόνιση αγγέλου που συνδυάζει τις δύο αυτές ιδιότητες, δηλαδή του ψυχοπομπού και του κριτή των ψυχών, εντοπίζεται σε γλυπτό (3ος-4ος αιώνας) του Κοπτικού Μουσείου του Καΐρου¹⁹¹⁰. Η απεικόνιση του Αρχαγγέλου Μιχαήλ άλλοτε ως ψυχοπομπού και άλλοτε ως κριτή (ζυγιστάσια) είναι διαδεδομένη στη μεταβυζαντινή

¹⁹⁰⁴ Φλώρου, *Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης*, εικ. 179.

¹⁹⁰⁵ Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 306.

¹⁹⁰⁶ Βλ. παρακάτω, σελ. 446, εικ. 778, 779.

¹⁹⁰⁷ Η απεικόνιση της ψυχής ως σπαργανωμένο βρέφος είναι συχνή στην εικονογραφία, όπως για παράδειγμα στην παράσταση της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Στη φορητή εικόνα που αποδίδεται στον Γεώργιο Κλόντζα, του Αρχαγγέλου Μιχαήλ με 12 σκηνές του κύκλου του, Χατζηδάκη-Κατερίνη, «Η εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ», εικ. 1, 4, η ψυχή του νεκρού απεικονίζεται με μια γυμνή μορφή νέου. Στην εικόνα αυτή ο Μιχαήλ πατάει πάνω σε νεκρή γυναικεία μορφή, που βρίσκεται μέσα σε λάρνακα.

¹⁹⁰⁸ Για την απεικόνιση του Αρχαγγέλου ως ψυχοπομπού βλ. Καλαμαρά, «Το εικονογραφικό θέμα του αρχαγγέλου Μιχαήλ», σελ. 35-37, Κουκιάρης, *Εμφανίσεις των Αγγέλων*, σελ. 145-147, Leontakianakou, «Une création post-byzantine», σελ. 145-158.

¹⁹⁰⁹ Χατζηδάκη-Κατερίνη, *όπ. π.*, σελ. 247 και υποσημ. 17, όπου παρατίθενται σχετικά ευαγγελικά κείμενα και εικονογραφικά παραδείγματα 14ου και 15ου αιώνα.

¹⁹¹⁰ Strzygowski, «Koptische Kunst», σελ. 103-104, αρ. 159:8757.

τέχνη και ιδιαίτερα στις φορητές εικόνες και τις χαλκογραφίες¹⁹¹¹. Στη μνημειακή ζωγραφική το εικονογραφικό θέμα του αρχαγγέλου ως ψυχοπομπού και κριτή των νεκρών εμφανίζεται συχνότατα κατά τους όψιμους μεταβυζαντινούς χρόνους σε ναούς της Μάνης και αποτελεί επιρροή της δυτικής εικονογραφικής παράδοσης στη θεματογραφία της κρητικής σχολής¹⁹¹². Επισημαίνουμε την σπανιότητα της παράστασης του μνημείου της Πάρνηθας, καθώς δεν μας είναι γνωστή αντίστοιχη στη μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική της Αττικής.

Στην απεικόνιση του **Αγίου Συμεών του Στυλίτη**¹⁹¹³ επισημαίνουμε την εικονογραφική λεπτομέρεια του δεξιού σκωληκοφαγωμένου ποδιού, που κρέμεται έξω από το κουβούκλιο¹⁹¹⁴. Είναι γνωστή από τη μεσοβυζαντινή περίοδο, διαδίδεται τον 14ο αιώνα και γίνεται πολύ συχνή κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο¹⁹¹⁵. Τον 16ο αιώνα απαντά σε έργα και των δύο μεγάλων σχολών ζωγραφικής¹⁹¹⁶. Εμφανίζεται και τους επόμενους αιώνες όχι μόνο στη μνημειακή ζωγραφική αλλά και σε φορητές εικόνες¹⁹¹⁷,

¹⁹¹¹ Κουκιάρης, *Εμφανίσεις των Αγγέλων*, σελ. 146. Συνήθως ο Αρχάγγελος εικονίζεται με τη μία από τις δύο ιδιότητές του, όμως υπάρχουν και παραδείγματα όπου εικονίζεται και με τις δύο παραπάνω ιδιότητες, όπως στη μεταβυζαντινή φορητή εικόνα του Γ. Κορτεζά (πρώτο μισό του 17ου αιώνα), Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, σελ. 88, αρ. 58, εικ. 44. Εδώ ο Μιχαήλ, που βρίσκεται ανάμεσα στον Γαβριήλ και τον Ραφαήλ, στο αριστερό υψωμένο χέρι κρατά μικρή νεανική γυμνή μορφή, ενώ στο δεξί κρατά ζυγό. Επιπλέον στέκεται πάνω σε γεροντική (κεκοιμημένη) μορφή.

¹⁹¹² Καλαμαρά, «Το εικονογραφικό θέμα του αρχαγγέλου Μιχαήλ», σελ. 35. Βλ. και Χατζηδάκη-Κατερίνη, «Η εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ», σελ. 248-249

¹⁹¹³ Σχετικά με την εικονογραφία του βλ. παραπάνω, σελ. 117-118 και υποσημειώσεις.

¹⁹¹⁴ Η εικονογραφική αυτή λεπτομέρεια εμφανίζεται συχνά στην απεικόνιση του αγίου και προέρχεται από τον βίο του Αγίου Συμεών, σύμφωνα με τον οποίο: «ὁ οὖν μισάνθρωπος διάβολος ἔχων ἔθος πειράζειν τοὺς ἀγίους καὶ καταπατεῖσθαι ὑπ' αὐτῶν ἐπήγαγεν πληγὴν ἐπὶ τὸν μηρὸν αὐτοῦ καθ' ὃν τρόπον τοῦ μακαρίου Ἰώβ, ...καὶ συνεσάπη ὁ μηρὸς αὐτοῦ καὶ εἰς ἓνα πόδα λοιπὸν ἴστατο...», Βίος Συμεών του Στυλίτη, σελ. 42, στ. 13-σελ. 44, στ. 6. Εμφανίστηκε αρχικά στους Αγίους Αναργύρους στην Καστοριά (περ. 1180) και στους επόμενους αιώνες γνώρισε μεγάλη διάδοση σε μνημεία της ευρύτερης δικαιοδοσίας της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος, όπως στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού ή στον ναό της Γέννησης της Παναγίας στο Mali Grad, Amprazougoula, «Particularités iconographiques», σελ. 231-232 και υποσημειώσεις.

¹⁹¹⁵ Για παραδείγματα βλ. Amprazougoula, *ὄπ. π.*, σελ. 231-232, Trifonova, *Άγιος Γεώργιος του Βουνού*, σελ. 208-209, Παπαδημητρίου-Trifonova, «Εικόνες», σελ. 412, Παζαράς, *Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη*, σελ. 74.

¹⁹¹⁶ Όπως στον Άγιο Νικόλαο Αναπαυσά, Σοφιανός-Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά*, πίν. σελ. 309, στη μονή Βαρλαάμ, Amprazougoula, *ὄπ. π.*, εικ. 2, και στη μονή Ντίλιου, Λίβα-Ξανθάκη, *Οι τοιχογραφίες της μονής Ντίλιου*, εικ. 72.

¹⁹¹⁷ Βλ. ενδεικτικά την εικόνα του β' μισού του 18ου αιώνα από την μονή Καρακάλου, Παπαδημητρίου-Trifonova, *ὄπ. π.*, αρ. 127, σελ. 410-412, εικ. 207 (όπου το πόδι που κρέμεται

οπότε η παρουσία της στο μνημείο της Πάρνηθας εντάσσεται στα πλαίσια της καθιερωμένης για την εποχή εικονογραφίας.

Η παράσταση του **απαγχονισμού του Ιούδα**¹⁹¹⁸ εμφανίζεται σχετικά νωρίς στην χριστιανική τέχνη¹⁹¹⁹, απαντά συχνότερα στη μνημειακή ζωγραφική από τον 14ο αιώνα¹⁹²⁰ και από τα μέσα του 15ου αιώνα ιστορείται σε έργα που αντιπροσωπεύουν τη σχολή της Αχρίδας¹⁹²¹ και λίγο αργότερα στις διακοσμήσεις του λεγόμενου «εργαστηρίου της Καστοριάς»¹⁹²². Τον 16ο αιώνα το θέμα απαντά τόσο στο Άγιο Όρος¹⁹²³, όσο και σε μνημεία της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας¹⁹²⁴.

Στην σύνθεση από την Αγία Τριάδα έχουμε παραλλαγή απεικόνισης του θέματος με έντονη δραματικότητα και ένταση, στην οποία ο αυτόχειρας φαίνεται να κατανοεί το απονενομημένο της πράξης του και αντιδρά¹⁹²⁵. Εδώ το θέμα χρησιμοποιείται ως αυτοτελές επεισόδιο, χωρίς τη Μεταμέλεια, όπως είναι ο κανόνας.

έξω από το κουβούκλιο είναι το αριστερό) και την εικόνα των Αγίων Συμεών του Στυλίτη και Στυλιανού σε ιδιωτική συλλογή του 18ου αιώνα, επίσης από το Άγιο Όρος, Trifonova, *Άγιος Γεώργιος του Βουνού*, σελ. 209, υποσημ. 1280.

¹⁹¹⁸ Για το θέμα βλ. ενδεικτικά, Λίβα-Ξανθάκη, *Οι τοιχογραφίες της μονής Ντίλιου*, σελ. 79 κ. εξ, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπητών*, σελ. 87-89, Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 120-121, Semoglou, «La pendaison de Judas», σελ. 13-23, Kesić-Ristić, «La mort de Judas», σελ. 57-67, Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 90-92, Τσιγάρας, «Ο απαγχονισμός του Ιούδα», σελ. 37-42. Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, σελ. 87.

¹⁹¹⁹ Στην παλαιοχριστιανική, Τσιγάρας, *όπ. π.*, σελ. 38, σημ. 6 και σπανιότερα σε βυζαντινά χειρόγραφα, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *όπ. π.*, σημ. 687, Λίβα-Ξανθάκη, *όπ. π.*, σελ. 75, Millet, *Recherches*, σελ. 669, εικ. 619.

¹⁹²⁰ Τούρτα, *όπ. π.*, σελ. 121, Γκιολές, *όπ. π.*, σελ. 87, υποσημ. 342.

¹⁹²¹ Βλ. Τούρτα, *όπ. π.*, σελ. 121, υποσημ. 877-880, για παραδείγματα.

¹⁹²² Στο ίδιο, σελ. 121, υποσημ. 881-884, για παραδείγματα.

¹⁹²³ Στο καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 117.1, στο καθολικό της μονής Διονυσίου, Γκιολές, *όπ. π.*, σελ. 87, Βοκοτόπουλος, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 246, πίν. 200.2 και στο καθολικό της μονής Δοχειαρίου, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 226.1. Στα παραπάνω παραδείγματα ο Απαγχονισμός εικονίζεται μαζί με τη Μεταμέλεια.

¹⁹²⁴ Όπως στη μονή Φιλανθρωπητών, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *όπ. π.*, σελ. 87-88, πίν. 55β, 56. Ο Απαγχονισμός εικονίζεται δεξιά από το επεισόδιο της Μεταμέλειας, σε βραχώδες τοπίο που διαχωρίζει σαφώς τις δύο σκηνές. Η σύνθεση αυτή, όπου στο κατώτερο τμήμα εικονίζεται και η τυμπανισμένη ανδρική μορφή μέσα σε βραχώδες άνοιγμα, επαναλαμβάνεται σε μεταγενέστερες παραστάσεις της ίδιας σχολής, όπως στο καθολικό της μονής Ντίλιου, Λίβα-Ξανθάκη, *όπ. π.*, σημ. 698 και στη μονή Βαρλαάμ, Γούναρης, *Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων*, πίν. 45β.

¹⁹²⁵ Τσιγάρας, *όπ. π.*, 39 κ. εξ. Στη δεύτερη παραλλαγή, που διακρίνει ο συγγραφέας, το σώμα του νεκρού πλέον Ιούδα έχει τα μάτια κλειστά και εικονίζεται ευθύγραμμο.

Σχετικά με την ταυτότητα¹⁹²⁶ της τυμπανισμένης μορφής εντός του ανοίγματος, αρχικά θεωρείτο ότι απεικόνιζε προσωποποίηση του Άδη που επρόκειτο να δεχθεί την ψυχή του αμαρτωλού αυτόχειρα. Τα τελευταία χρόνια όμως έχει αποδειχθεί, κυρίως μέσω φιλολογικών πηγών, ότι η μορφή απεικονίζει τον Ιούδα τον Ισκαριώτη. Με πανομοιότυπο τρόπο και στην ίδια κατ' αντιστοιχία θέση¹⁹²⁷ (εικ. 726 A, B) το θέμα ιστορείται και στο καθολικό της μονής Πετράκη.

Διακοσμητικά θέματα

Το μέτωπο της αψίδας διακοσμείται με το θέμα της προιονωτής ταινίας (δίχρωμη), το οποίο είναι πολύ κοινό τόσο στη βυζαντινή όσο και στη μεταβυζαντινή περίοδο¹⁹²⁸. Η εκτέλεση του μικρού υστεροβυζαντινού τμήματος που διακρίνεται και του μεταβυζαντινού που το καλύπτει είναι επίπεδη και σχηματοποιημένη. Μικρό τμήμα αντίστοιχης τρίχρωμης ταινίας σώζεται στο μέτωπο της αψίδας του Αγίου Ιωάννη στο Μενίδι, ενώ στον Άγιο Νικόλαο στην Πέτρα της Βαρυμπόμπης το ίδιο θέμα χρησιμοποιείται στη διακόσμηση των μετώπων των καμαρών του σταυρού.

Για τη διακόσμηση της ποδέας του ιερού, αλλά και των εσωραχίων των ανατολικών τυφλών αψιδωμάτων χρησιμοποιείται το επίσης κοινό θέμα των επάλληλων μαύρων και κόκκινων τεθλασμένων γραμμών (ζιγκ-ζαγκ), που απαντά σε αρκετούς ναούς του Μενιδίου¹⁹²⁹.

Το μικρό τμήμα κοσμήματος στον βόρειο τοίχο κάτω από τη μεταβυζαντινή παράσταση της Αγίας Παρασκευής (εικ. 724) φαίνεται ότι εντάσσεται στη μεγάλη ομάδα των διακοσμητικών θεμάτων, που βασίζονται στον ελικοειδή βλαστό¹⁹³⁰.

Τα εσωράχια των δυτικών τυφλών αψιδωμάτων διακοσμούνται με ανθοφυτικά μοτίβα, που βασίζονται σε πεντάφυλλα άνθη (γαρούφαλλα;) και βλαστούς. Αυτού του τύπου η διακόσμηση είναι ιδιαίτερα αγαπητή

¹⁹²⁶ Λίβα-Ξανθάκη, *Οι τοιχογραφίες της μονής Ντίλιου*, σελ. 80, 81, Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπηνών*, σελ. 88, υποσημ. 698-700, Τούρτα, *Οι ναοί*, σελ. 121, υποσημ. 885, Semoglou, «La pendaison de Judas», υποσημ. 12-14, Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 92.

¹⁹²⁷ Στα μέτωπα των τοίχων πάνω από τα τόξα της δυτικής κεραίας του σταυρού, Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, σελ. 90.

¹⁹²⁸ Βλ. παραπάνω, σελ. 194 κ. εξ.

¹⁹²⁹ Βλ. παραπάνω, σελ. 311, υποσημ. 1430.

¹⁹³⁰ Βλ. παραπάνω, σελ. 119-120.

κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας, τόσο σε ζωγράφους του 16ου αιώνα, όσο και κατά την όψιμη περίοδο της¹⁹³¹. Το θέμα στο μνημείο της Πάρνηθας εμφανίζει αρκετές αναλογίες με ανθοφυτικό μοτίβο στον Άγιο Πέτρο στη Χασιά (εικ. 728 Α, Β), ο ζωγραφικός διάκοσμος του οποίου αποδίδεται στο εργαστήριο του Γεωργίου Μάρκου¹⁹³². Τέλος, η διακοσμητική ζώνη με τους δίσκους κατά μήκος της καμάρας, ανάμεσα από τις παραστάσεις του Δωδεκαόρτου, φαίνεται ότι έχει αντικαταστήσει τα μέταλλα των προφητών που κατά κανόνα εικονίζονται σε αυτήν τη θέση¹⁹³³.

Τεχνοτροπικά στοιχεία-Χρονολόγηση

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού πιθανόν εκτελέστηκε από δύο διαφορετικούς ζωγράφους, καθώς εντοπίζονται σημαντικές διαφορές στην ποιότητα των τοιχογραφιών της αψίδας, του βόρειου και νότιου τοίχου του ιερού, της πρόθεσης και του διακονικού, της εγκάρσιας καμάρας, αλλά και μεμονωμένων παραστάσεων του κυρίως ναού σε σχέση με όλες τις υπόλοιπες. Θα αντιστοιχήσουμε συμβατικά τις, κατά τη γνώμη μας, ποιοτικότερες τοιχογραφίες με τον ζωγράφο α', και τις υπόλοιπες με τον ζωγράφο β'.

Ζωγράφος α'. Οι μορφές του ιερού αποδίδονται με περιορισμένη κίνηση και ήρεμες εκφράσεις, χωρίς συναισθηματικές εξάρσεις. Η πτυχολογία είναι τυποποιημένη και αποδίδεται με πτυχώσεις μάλλον σκληρές και σχηματοποιημένες. Χρησιμοποιούνται βαθύτεροι τόνοι του βασικού χρώματος, αλλά και ανοιχτόχρωμες πλατιές γραμμές, που εντείνουν ακόμα περισσότερο τη γραμμικότητα των πτυχώσεων. Τα σώματα είναι εύρωστα με σωστές αναλογίες και τα κεφάλια κανονικά ωοειδή. Τα μάτια είναι μεγάλα αμυγδαλωτά, οι μύτες λεπτές και μακριές, τα αυτιά σχεδιάζονται σχετικά μικρά και τυποποιημένα, ενώ σε όλες τις μορφές σχεδιάζεται παρόμοιο μικρό στόμα.

¹⁹³¹ Βλ. παραπάνω, σελ. 172.

¹⁹³² Βερούτη, «Άγιος Πέτρος στη Φυλή», σελ. 315 κ. εξ.

¹⁹³³ Όπως τα μέταλλα με τους προφήτες στο καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας, Millet, *Monuments de l' Athos*, πίν. 126.2, 127.2, της μονής Δοχειαρίου, στο ίδιο, πίν. 215, το νέο καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως, Χατζηδάκης-Σοφινός, *Το Μεγάλο Μετέωρο*, εικ. σελ. 139 και της μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα, Kido, «Η μονή της Παναγίας Φανερωμένης», πίν. 14, 15. Ωστόσο, υπάρχουν και περιπτώσεις όπου οι προφήτες αντικαθίστανται από μέταλλα-δίσκους με διάφορα διακοσμητικά θέματα σε στενότερη ζώνη, όπως στο καθολικό της μονής Διονυσίου, Millet, *οπ. π.*, πίν. 196.1, Γκιολές, *Μονή Διονυσίου*, εικ. 1-5.

Χρησιμοποιούνται αυστηρά μαύρα περιγράμματα, τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως του Αγίου Βλασίου και του Δικαίου Μελχισεδέκ, είναι εμφανή από αρκετή απόσταση. Το πλάσιμο των προσώπων είναι αρκετά ζωγραφικό. Η μετάβαση από τον σκούρο καστανό προπλάσμο στα φωτισμένα σημεία γίνεται με σχετικά προοδευτικό τρόπο. Σκιές απλώνονται κάτω από τα μάτια, ανάμεσα στο πηγούνι και το κάτω χείλος και στο κατώτερο τμήμα του προσώπου, στις παρειές και τη γνάθο. Χαρακτηριστική είναι η σκίαση κάτω από τη μύτη της Θεοτόκου, όπως και πάνω από το πηγούνι, όπου είναι στενότερη στο κεντρικό τμήμα και πλαταίνει προς τα αριστερά. Ομοιότητες στο πλάσιμο του προσώπου, αλλά και στον τρόπο που αποδίδονται οι φωτοσκιάσεις, εντοπίζουμε σε μορφές της Παναγίας Φανερωμένης στη Σαλαμίνα, όπως στην Πλατυτέρα και τους αρχαγγέλους¹⁹³⁴ (εικ. 669).

Σκουρόχρωμες γραμμές χρησιμοποιούνται με πανομοιότυπο τρόπο για να δηλωθούν οι ρυτίδες, (στο μέτωπο και κάτω από τα μάτια) ιδίως στις γεροντικές μορφές με τρόπο που είναι γνωστός από αρκετές τοιχογραφίες που αποδίδονται στο εργαστήριο του Γεωργίου Μάρκου, όπως για παράδειγμα στον Όσιο Θεοδόσιο τον Κοινοβιάρχη στο καθολικό της μονής Πετράκη (εικ. 694, 695)¹⁹³⁵.

Τεχνοτροπικές ομοιότητες εντοπίζουμε στην απόδοση του Αγίου Αθανασίου στην Αγία Τριάδα και στον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι (εικ. 674). Το σχήμα του προσώπου, το περίγραμμα και η απόδοση της γενειάδας, ο σχεδιασμός της μύτης, των ματιών και του στόματος και η παρόμοια έκφραση του προσώπου υποδεικνύει τη χρήση κοινών προτύπων. Ανάλογες αντιστοιχίες υπάρχουν στη μορφή του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου στο μνημείο της Πάρνηθας και στη μονή Πετράκη (εικ. 675). Επισημαίνουμε τον ταυτόσημο τρόπο με τον οποίο υποδηλώνονται τα οστά του κρανίου στο σημείο του μετώπου, αλλά και τις ομοιότητες στη μικρογράμματη επιγραφή: «ὁ θεολόγος»¹⁹³⁶. Με παρόμοιο τρόπο επίσης, αποδίδεται η διακόσμηση στα φαιλόνια των ιεραρχών στην αψίδα της Αγίας Τριάδας, με το φαιλόνιο του Αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτη στη

¹⁹³⁴ Kido, «Η μονή της Παναγίας Φανερωμένης», πίν. 31.

¹⁹³⁵ Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 152, εικ. 123. Βλ. και αντίστοιχες μορφές στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο, τον Άγιο Πέτρο στη Χασιά και τη μονή Πετράκη, (εικ. 312).

¹⁹³⁶ Η ίδια μικρογράμματη επιγραφή υπάρχει και στον Άγιο Γρηγόριο στη μονή της Φανερωμένης στη Σαλαμίνα, όπου όμως διαφοροποιείται το γράμμα «γ/Γ» (εικ. 676).

μονή Πετράκη¹⁹³⁷ (εικ. 677). Διπλές ή τριπλές ταινίες, με διαφορετικό πάχος, διαμορφώνουν καμπύλα πλαίσια εντός των οποίων αναπτύσσεται ανθοφυτικός διάκοσμος με λευκό χρώμα.

Η Θεοτόκος της Άκρας Ταπείνωσης παρουσιάζει αρκετά μεγάλες αντιστοιχίες με τη Θεοτόκο στον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι, την αντίστοιχη μορφή στη μονή Πετράκη και την Παναγία του Ευαγγελισμού στον Άγιο Πέτρο στη Χασιά (εικ. 678, 679). Όλες οι μορφές σχεδιάζονται με παρόμοια χαρακτηριστικά (μάτια, φρύδια, μύτη, στόμα) και έχουν πανομοιότυπη έκφραση, ακόμα και η Παναγία του Ευαγγελισμού, που βρίσκεται σε διαφορετική ψυχική κατάσταση. Επιπλέον, στα τρία μνημεία της Πάρνηθας χρησιμοποιούνται πολύ κοντινά χρώματα στο πλάσιμο του προσώπου, αλλά και στην απόδοση των ενδυμάτων (κεκρούφαλος, μαφόριο). Θεωρούμε αρκετά πιθανό οι τρεις παραπάνω μορφές να ζωγραφίστηκαν από μέλη του ίδιου εργαστηρίου.

Στον πρώτο (α') ζωγράφο του εργαστηρίου θα πρέπει να αποδοθεί και ο Παντοκράτορας, που καταλαμβάνει το κεντρικό τμήμα της εγκάρσιας καμάρας. Παρατηρούμε τα ίδια τεχνοτροπικά στοιχεία, που επισημάνθηκαν για τις τοιχογραφίες του ιερού. Το πλάσιμο του προσώπου και του λαιμού είναι σαφώς φωτεινότερο, ενώ τα χαρακτηριστικά του προσώπου σχεδιάζονται με παρόμοιο τρόπο. Ο χαρακτηριστικός τρόπος με τον οποίο διαμορφώνονται οι δακρυικοί ασκοί απαντά στις περισσότερες μορφές του ιερού, όπως στην Πλατυτέρα και τους αρχαγγέλους, στον Άγιο Βλάσιο (εικ. 694) και τον Άγιο Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη. Με παρόμοιο τρόπο αποδίδεται το συγκεκριμένο στοιχείο και σε άλλους ναούς της Αττικής, όπως σε αρκετές μορφές της μονής Πετράκη, μεταξύ άλλων και στον Παντοκράτορα του τρούλου¹⁹³⁸. Το πρότυπο για την τοιχογραφία στο μνημείο της Πάρνηθας θα πρέπει να ήταν ο Παντοκράτορας στο Μεγάλο Μετέωρο¹⁹³⁹ (εικ. 707), αν κρίνουμε από τις μεγάλες ομοιότητες που εντοπίζονται στη διάταξη του Ιησού στο μέταλλιο, στη χρωματική επιλογή

¹⁹³⁷ Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 71, εικ. 51. Παρόμοιο ανθοφυτικό κόσμημα (ελικοειδείς βλαστοί με κρινάνθεμα, αλλά όχι άνθη γαρυφάλλου) υπάρχει στο φαλόριο του Αγίου Βασιλείου στην αψίδα του Αγίου Νικολάου στο Μετόχι. Λόγω της κατάστασης διατήρησης των τοιχογραφιών δεν διακρίνεται αν τα μοτίβα εντάσσονται σε κάποιο πλαίσιο.

¹⁹³⁸ Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, πίν. 1.

¹⁹³⁹ Χατζηδάκης-Σοφινός, *Το Μεγάλο Μετέωρο*, εικ. σελ. 99.

των ενδυμάτων, στη θέση των χεριών και του κώδικα, όπως και στη χειρονομία της ευλογίας.

Τέσσερις ακόμη μεμονωμένες μορφές αγίων, κατά τη γνώμη μας θα πρέπει να αποδοθούν στον καλύτερο ζωγράφο του εργαστηρίου. Ο Άγιος Παντελεήμων, η Αγία Βαρβάρα, η Αγία Κυριακή και ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος είναι μορφές εύρωστες με κανονικές αναλογίες, προσεγγμένο σχέδιο, καλά δουλεμένη πτυχολογία (Πρόδρομος) και πλούσια διακοσμημένα ενδύματα και υποδήματα (Άγιος Παντελεήμων, Αγία Βαρβάρα και Αγία Κυριακή).

Στη μορφή του Προδρόμου διακρίνεται σαφής προσπάθεια για απόδοση κίνησης, μέσω της στάσης του σώματος, της θέσης των ποδιών και των χεριών, αλλά και της πτυχολογίας, που αν και κάπως σκληρή παρακολουθεί επιτυχώς τις κινήσεις του σώματος. Η στάση του θυμίζει πάρα πολύ τις αντίστοιχες μορφές Δέησης, όπως για παράδειγμα τον Πρόδρομο του τέμπλου στον ναό του Αγίου Νικολάου στη Χαλιδού (18ος αιώνας)¹⁹⁴⁰, (εικ. 715 A, B), όπου ίσως χρησιμοποιήθηκε κοινό πρότυπο. Το πλάσιμο του προσώπου, όπως και τα χαρακτηριστικά του, έχουν πολλά κοινά στοιχεία με τις μορφές του ιερού.

Κοινός τρόπος πλασίματος με την Πλατυτέρα χρησιμοποιείται και στη μορφή του Αγίου Παντελεήμονα, της Αγίας Κυριακής και της Αγίας Βαρβάρας, όπου επισημαίνεται και η χαρακτηριστική σκίαση κάτω από τη μύτη και ανάμεσα στο κάτω χείλος και το πηγούνι. Ο Άγιος Παντελεήμων της Αγίας Τριάδας εικονίζεται με αντίστοιχο τρόπο και στο καθολικό της μονής Πετράκη, με μικρές διαφοροποιήσεις σε επιμέρους εικονογραφικά στοιχεία¹⁹⁴¹ (εικ. 687 A, B). Το εσωτερικό του μανδύα φέρει γραπτό μαύρο κόσμημα σε λευκό βάθος. Με αντίστοιχο τρόπο διακοσμείται και το εσωτερικό του μανδύα του Αγίου Προκοπίου στο καθολικό της μονής Πετράκη¹⁹⁴² (εικ. 687 Γ), αλλά και το εσωτερικό των φαιλονίων των

¹⁹⁴⁰ Ο Χ. Μπούρας, (*Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 233-234, εικ. 199), θεωρεί πιθανή τη διακόσμηση του τέμπλου από μαθητή του Γεωργίου Μάρκου, Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Νεώτερα από τη συντήρηση των βυζαντινών μνημείων στα Μεσόγεια», σελ. 432-435.

¹⁹⁴¹ Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, πίν. 21. Εδώ ο άγιος κρατά ανάποδα τη λαβίδα, δηλαδή με τη διχαλωτή άκρη προς το πανάρειον, το οποίο στηρίζει στην αριστερή παλάμη. Στην τοιχογραφία της Αγίας Τριάδας, ο άγιος αγκαλιάζει με το αριστερό χέρι το κιβωτίδιο.

¹⁹⁴² Στο ίδιο, πίν. 28.

ιεραρχών στην αψίδα του Αγίου Νικολάου στο Μετόχι¹⁹⁴³ (εικ. 688). Το πρόσωπο του αγίου παρουσιάζει ομοιότητες με αρκετές μορφές που αποδίδονται στο εργαστήριο του Γεωργίου Μάρκου, όπως για παράδειγμα, οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Ραφαήλ στον Άγιο Γεώργιο στο Κορωπί ή οι αρχάγγελοι στην παράσταση της Σύναξης, στην Παναγία στο Κορωπί¹⁹⁴⁴. Οι ομοιότητες με τις μορφές του Αγίου Γεωργίου στο Κορωπί είναι ακόμα μεγαλύτερες στην περίπτωση της Αγίας Βαρβάρας (εικ. 716 Α, Β, Γ)¹⁹⁴⁵.

Από τα παραπάνω, συμπεραίνουμε ότι στον πρώτο και ικανότερο ζωγράφο της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα εντοπίζουμε χαρακτηριστικά της σχολής του Γεωργίου Μάρκου.

Ζωγράφος β'. Σε αυτόν τον ζωγράφο θα πρέπει να αποδοθεί το σύνολο των παραστάσεων του Δωδεκαόρτου. Δημιουργεί συνθέσεις λιτές, ολιγοπρόσωπες, χωρίς αφηγηματικές λεπτομέρειες, παραμένοντας όσο το δυνατόν πιο κοντά στα παλαιότερα πρώιμα κρητικά πρότυπα. Απουσιάζουν σε μεγάλο βαθμό τα δυτικότερα στοιχεία. Σε κάποιες περιπτώσεις εντάσσονται λαογραφικά στοιχεία της εποχής, όπως για παράδειγμα τα κοσμικά ενδύματα και οι μπότες του Ιεφωνία στο επεισόδιο της Κοίμησης ή οι μπότες του υπηρέτη στην παράσταση της Έγερσης του Λαζάρου. Το βάθος των παραστάσεων αποδίδεται με γυμνούς βραχώδεις όγκους και λιγοστά διάσπαρτα δέντρα ή θάμνους και με αρχιτεκτονήματα, που διαθέτουν εξώστες, ταράτσες, τείχη-περιβόλους, ορθογωνικά και τοξωτά ανοίγματα. Τα χρώματα με τα οποία αποδίδεται το φυσικό τοπίο και τα αρχιτεκτονήματα (πορφυρό, μωβ, γαιώδες κίτρινο, υπόλευκο), αλλά και η διάταξή τους στον χώρο παραπέμπουν άμεσα στον διάκοσμο τόσο της μονής Φανερωμένης στη Σαλαμίνα¹⁹⁴⁶, όσο και της μονής Πετράκη¹⁹⁴⁷. Επίσης, στην Σταύρωση στην Αγία Τριάδα και στον Ευαγγελισμό στον Άγιο

¹⁹⁴³ Διακρίνεται καθαρά στο ένδυμα του Αγίου Γρηγορίου και του Αγίου Βασιλείου και λιγότερο στον άλλων δύο.

¹⁹⁴⁴ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 31,38, 59.

¹⁹⁴⁵ Στο ίδιο, εικ. 36-38. Επισημαίνουμε τον σταυρό στην παράσταση της Αγίας Κυριακής στον Άγιο Γεώργιο Κορωπίου και τον αντίστοιχο της Αγίας Βαρβάρας στην Αγία Τριάδα Πάρνηθας, οι οποίοι διαφοροποιούνται μονάχα σε μικρές λεπτομέρειες.

¹⁹⁴⁶ Βλ. για τις χρωματικές επιλογές του βάθους των αρχιτεκτονημάτων και του φυσικού τοπίου στη μονή Φανερωμένης, Kido, «Η μονή της Παναγίας Φανερωμένης», πίν. 14-17, 20-21.

¹⁹⁴⁷ Βλ. για τις χρωματικές επιλογές του βάθους των αρχιτεκτονημάτων και του φυσικού τοπίου στη μονή Πετράκη, Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*, σελ. 174, πίν. 3, 10, 11, 13, 15-20.

Πέτρο στη Χασιά εντοπίζονται αντιστοιχίες στο αρχιτεκτονικό βάθος, ακόμη και στην γιρλάντα που διακοσμεί το ανώτερο τμήμα του τοιχίου (εικ. 703).

Όσον αφορά στα τεχνοτροπικά στοιχεία των τοιχογραφιών, μπορούμε να πούμε ότι σε γενικές γραμμές ακολουθούνται οι βασικές αρχές του ζωγράφου α'. Ωστόσο το σύνολο του διακόσμου του ζωγράφου β' υστερεί σε ποιότητα και είναι εκτελεσμένος με μεγαλύτερη προχειρότητα, που σε ορισμένες περιπτώσεις δείχνει έναν λαϊκό ζωγράφο με περιορισμένες δυνατότητες. Η πτυχολογία είναι τυποποιημένη, οι κινήσεις περιορισμένες, ενώ οι περισσότερες μορφές φαίνονται ανέκφραστες. Τα σώματα συχνά είναι εντελώς αντί-φυσιοκρατικά, καθώς σε πολλές περιπτώσεις οι αναλογίες διαταράσσονται, ενώ η προσπάθεια απόδοσης όγκου έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία υπερφυσικών μελών¹⁹⁴⁸. Ίσως ο ζωγράφος να επηρεάζεται και από τον περιορισμένο χώρο στον οποίο εκτελεί τις τοιχογραφίες, που φαίνεται ότι πραγματικά τον δυσκολεύει. Υπάρχει η αίσθηση ότι παλεύει για να στριμώξει τις συνθέσεις στα διάχωρα της καμάρας, χωρίς μεγάλη επιτυχία. Το πλάσιμο των προσώπων και των γυμνών μερών του σώματος είναι λιγότερο δουλεμένο, με πολύ φωτεινά και αντίστοιχα αρκετά σκοτεινά μέρη. Οι ρυτίδες αποδίδονται με έντονη χρήση πλατιών σκουρόχρωμων γραμμών¹⁹⁴⁹, που επιτείνουν την υπερβολική αντίθεση ανάμεσα στα φωτεινά και σκοτεινά μέρη. Σε κάποιες περιπτώσεις το πρόσωπο διαιρείται σε επιμέρους τμήματα, που μοιάζουν στραβά τοποθετημένα, όπως για παράδειγμα του Συμεών του Στυλίτη (εικ. 740). Επίσης, χαρακτηριστικό της τέχνης του ζωγράφου β' είναι η επανάληψη όμοιων προσώπων, όπως για παράδειγμα του Αγίου Νικολάου και του Αποστόλου Πέτρου (εικ. 740) ή της Αγίας Μαρίνας και της Αγίας Παρασκευής (εικ. 741).

Οι εικονογραφικές και τεχνοτροπικές ομοιότητες που επισημάνθηκαν παραπάνω με μνημεία, που αποδίδονται είτε στο

¹⁹⁴⁸ Όπως για παράδειγμα τα υπερφυσικά «πρησμένα» πόδια του Ιωσήφ στην παράσταση της Υπαπαντής, (εικ. 720) ή του Ευαγγελιστή Ματθαίου (εικ. 711). Στον Ιησού από τη Βάπτιση, όλο του το σώμα φαίνεται πρησμένο, ενώ οι βραχίονες φαίνεται να κρέμονται από τους αγκώνες (εικ. 722 Α). Με αντίστοιχο υπερβολικό όγκο αποδίδεται το σώμα του Ιησού στην ίδια σκηνή από την παλαιότερη παράσταση του Αγίου Αθανασίου στο Λιόπεσι, (εικ. 723), Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 217, Καλάη-Μουζάκη, «Άγιος Αθανάσιος στο Λιόπεσι», πίν. 11β.

¹⁹⁴⁹ Βλ. για παράδειγμα τον Άγιο Νικόλαο, τον Απόστολο Πέτρο και τον Συμεών τον Στυλίτη, (εικ. 740).

εργαστήριο του Γεωργίου Μάρκου είτε στη σχολή του, θεωρούμε ότι τοποθετούν και τις τοιχογραφίες του μοναστηριού της Αγίας Τριάδας στην ίδια σφαίρα επιρροής. Το σύνολο του διακόσμου θα πρέπει να τοποθετηθεί μετά το 1761, οπότε και σύμφωνα με έγγραφα της μονής πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες επισκευής των τοίχων και της στέγης του καθολικού¹⁹⁵⁰.

Β1(;). Άγιος Βλάσιος

(εικ. 742)

Θέση: Επί της πλατείας Αγίου Βλασίου. Μπροστά από το Λαογραφικό και Ιστορικό Μουσείο. Στην προέκταση της οδού Ηρ. Πολυτεχνείου.

Βιβλιογραφία: Κουμανούδης, *ΑΕΕ*, σελ. 316, αρ. 2602, Milchhöfer, «Antikenbericht» (1888), σελ. 338, αρ. 507, σελ. 339, αρ. 515, σελ. 340, αρ. 519, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 64, Möbius, *Die Ornamente*, σελ. 88, IV. 3, Παπασωτηρίου, *Χρονικό των Αχαρνών*, σελ. 11-22, Clairmont, *CAT*, αρ. 125, Αναγνωστόπουλος, *Ο Πολιούχος των Αχαρνών*, σελ. 11-14, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 99-101, Βιζυηνού, *ΑΡΜΑ* 4, σελ. 130-131, αρ. 872-874, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 153.

Χάρτης:-

Χρονολόγηση: Μεταβυζαντινός(;).

Ο ναός του Αγίου Βλασίου σήμερα δεν σώζεται, καθώς κατεδαφίστηκε στις αρχές του 20ου αιώνα. Βρισκόταν σε οικόπεδο, που ανήκε στη Μονή Κλειστών¹⁹⁵¹ και αγοράστηκε από τον δήμο Αχαρνών το 1886. Είχε απόσταση 200 μέτρων περίπου δυτικά του νεότερου ναού του Αγίου Βλασίου, που σήμερα αποτελεί τον καθεδρικό ναό του δήμου. Στη σχετική φωτογραφία (εικ. 742) σημειώνεται η θέση του, μπροστά από το κτήριο που σήμερα λειτουργεί ως μουσείο της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Αχαρνών (ΙΛΕΑ).

Δεν υπάρχουν πληροφορίες σχετικά με τον αρχιτεκτονικό του τύπο ή αν ήταν διακοσμημένος με τοιχογραφίες. Οι λιγιστές αρχαιολογικές

¹⁹⁵⁰ Βλ. παραπάνω, σελ. 352-353, υποσημ. 1608-1609.

¹⁹⁵¹ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 1114.

πληροφορίες σχετικά με το μνημείο αντλούνται από καταλόγους αρχαίων γλυπτών της Αττικής¹⁹⁵², όπου δημοσιεύονται αρχιτεκτονικά μέλη που ήταν εντοιχισμένα στον ναό. Τα σημαντικότερα από αυτά: το επιτύμβιο ανάγλυφο του παιδαγωγού Απολλοδώρου¹⁹⁵³ και το τμήμα επιτύμβιας στήλης, με μια γυναίκα που φοράει χιτώνα και ιμάτιο και έχει στα δεξιά της θεραπαινίδα που κρατάει βρέφος¹⁹⁵⁴.

Για το μνημείο γίνεται αναφορά στην τοπική βιβλιογραφία. Οι Μενιδιάτες (ή κάτοικοι του Μενιδίου), που αναφέρονται στον Άγιο Βλάσιο, βασιζόμενοι σε προφορικές παραδόσεις ή σε διηγήσεις παλαιότερων δίνουν κάποιες χρήσιμες πληροφορίες. Έτσι συμπεραίνουμε ότι ο ναός είχε αρκετά μικρό μέγεθος και ότι είχε πολύ χαμηλή θύρα εισόδου¹⁹⁵⁵.

Αξίζει να αναφέρουμε, ότι η τοπική παράδοση θέλει τη μεταφορά και την ταφή της σωρού του Μενιδιάτη αγωνιστή Μητρομάρα (το 1772 από την γυναίκα του) στο κτήμα της οικογένειας στο κέντρο του Μενιδίου, στον παλιό ναό του Αγίου Βλασίου¹⁹⁵⁶. Επίσης, το 1845 η εικόνα της Ζωοδόχου Πηγής Γκατζανά, αλλά και το αντίστοιχο πανηγύρι μεταφέρθηκε από τις υπώρειες τις Πάρνηθας (στον ναό της Ζωοδόχου Πηγής Γκατζανά) στο κεντρικό Μενίδι και στον ναό του Αγίου Βλασίου. Ο Θεόδωρος Ι. Λέκκας το 1846 καθιέρωσε την εορτή της Ζωοδόχου Πηγής, ως επίσημο θρησκευτικό πανηγύρι με ευρύτερο χαρακτήρα, απόφαση που βοήθησε στην κοινωνική εξέλιξη και την οικονομική ενίσχυση των κατοίκων¹⁹⁵⁷.

Ο Άγιος Βλάσιος, η μνήμη του οποίου τιμάται στις 11 Φεβρουαρίου¹⁹⁵⁸, ήταν ήδη από τα μεταβυζαντινά χρόνια¹⁹⁵⁹ ο προστάτης

¹⁹⁵² Κουμανούδης, *ΑΕΕ*, σελ. 316, αρ. 2602, Milchhöfer, «Antikenbericht» (1888), σελ. 338, αρ. 507, σελ. 339, αρ. 515, σελ. 340, αρ. 519, Möbius, *Die Ornamente*, σελ. 88, IV, 3, Clairmont, *CAT*, αρ. 125, Βιζυηνού, *ΑΡΜΑ* 4, σελ. 130-131.

¹⁹⁵³ IG II² 10715.

¹⁹⁵⁴ Milchhöfer, *όπ. π.*, (1888), σελ. 338, αρ. 507, Clairmont, *όπ. π.*, αρ. 125, Βιζυηνού, *όπ. π.*, σελ. 130, αρ. 873.

¹⁹⁵⁵ Παπασωτηρίου, *Χρονικό των Αχαρνών*, σελ. 22, Αναγνωστόπουλος, *Ο Πολιούχος των Αχαρνών*, σελ. 11, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 99. Σχετικά με το χαμηλό ύψος της θύρας, βλ. παραπάνω, υποσημ. 1140.

¹⁹⁵⁶ Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 29.

¹⁹⁵⁷ Γκίρας, *όπ. π.*, σελ. 71-72, Αναγνωστόπουλος, *όπ. π.*, σελ. 61.

¹⁹⁵⁸ Μηναιόν Φεβρουαρίου, σελ. 73: «Τῆ ΙΑ'. τοῦ αὐτοῦ μηνός, Μνήμη τοῦ Ἁγίου Ἰερομάρτυρος Βλασίου, Ἀρχιεπισκόπου Σεβαστείας».

¹⁹⁵⁹ Το ότι ο Άγιος Βλάσιος αποτελούσε πολιούχο των Αχαρνών, επιβεβαιώνεται εκτός από την ύπαρξη μεταβυζαντινού ναού στο κέντρο του οικισμού και από αρκετές απεικονίσεις του σε μεταβυζαντινές τοιχογραφίες ναών των Αχαρνών.

άγιος, ο Πολιούχος των Αχαρνών¹⁹⁶⁰. Σύμφωνα με το Συναξάρι, ήταν Επίσκοπος Σεβάστειας (επί Λικινίου περίπου το 315¹⁹⁶¹), θαυματουργός, «τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης ἔμπειρος»¹⁹⁶², «ἐν ᾧ τὰ ἄγρια τῶν ζῶων ἐξημερούμενα διὰ τῆς εὐλογίας τοῦ Ἁγίου, χειροῦθη ἐφαίνοντο»¹⁹⁶³. Εξηγείται λοιπόν ἴσως ἀπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ αἰγίου, νὰ τὸν ἐπιλέξει ὁ πληθυσμὸς (με γεωργικὲς καὶ κτηνοτροφικὲς ἐργασίες) τοῦ οικισμοῦ Μενίδι, γιὰ νὰ προστατεύει τοὺς ἰδίους ἀπὸ τοὺς λοιμοὺς, ἀλλὰ καὶ τὰ ζῶα τοὺς ἀπὸ κάθε εἶδους ἀρρώστιες¹⁹⁶⁴.

B1(;). Αγία Αικατερίνη

Θέση: Επί της πλατείας Αγίου Βλασίου. Στο σημείο που σήμερα βρίσκεται ο νέος ναός του Αγίου Βλασίου.

Βιβλιογραφία: Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 63, Παπασωτηρίου, *Χρονικό των Αχαρνών*, σελ. 22, Αναγνωστόπουλος, *Ο Πολιούχος των Αχαρνών*, σελ. 9, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 77, ο ίδιος, *Παλιά μοναστήρια*, σελ. 79, σημείωση 72, σελ. 240-244.

Χάρτης:-

Χρονολόγηση: Μεταβυζαντινός(;).

Ο ναός της Αγίας Αικατερίνης πλέον δεν υπάρχει. Ήταν σε ερειπιώδη κατάσταση το 1886, όταν σύμφωνα με το συμβόλαιο που συντάχθηκε από τον Ιωάννη Πέππα¹⁹⁶⁵, ο δήμος Αχαρνών αγόρασε από τη μονή Κλειστών οικόπεδο στο κέντρο του Μενιδίου (περιλάμβανε τον ναό του Αγίου Βλασίου και της Αγίας Αικατερίνης), έναντι 1600 δραχμών. Μετά

¹⁹⁶⁰ Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 63, Αναγνωστόπουλος, *Ο Πολιούχος των Αχαρνών*, σελ. 11-12. Ο Α. Αμπαρτζάκης προβαίνει σε έναν συλλογισμό, που τον αποδέχεται και ο Αλ. Γκίρας, σύμφωνα με τον οποίο: *Οι Αρβανίτες στο Μενίδι κατέφτασαν ανάμεσα στο 1573 και 1580 από την Πελοπόννησο. Ο μεγάλος αριθμός των εκκλησιών, που υπάρχουν σε χωριά της Κορινθίας αφιερωμένα στον Άγιο Βλάσιο, αλλά και το ότι μερικά λείψανα του Αγίου φυλάσσονται στον Άγιο Βλάσιο στο Ευλόκαστρο, αιτιολογούν την ιδιαίτερη αγάπη των Αρβανιτών που ήρθαν από την Πελοπόννησο στο Μενίδι προς τον Άγιο, ο οποίος έγινε και πολιούχος του Μενιδίου*, Γκίρας, *όπ. π.*, σελ. 9-10 [Αμπαρτζάκης], (ο Α. Αμπαρτζάκης γράφει στο βιβλίο του Γκίρα το κεφάλαιο για τα ιστορικά στοιχεία, σελ. 8-12), σελ. 22.

¹⁹⁶¹ Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής*, τόμ. Α', σελ. 451.

¹⁹⁶² Μηνάϊον Φεβρουαρίου, σελ. 73.

¹⁹⁶³ Στο ίδιο, σελ. 73.

¹⁹⁶⁴ Γκίρας, *όπ. π.*, σελ. 63, Αναγνωστόπουλος, *όπ. π.*, σελ. 11-12.

¹⁹⁶⁵ Γιώτας, *Παλιά μοναστήρια*, σελ. 240-244.

την αγορά του οικοπέδου, κατεδαφίστηκε ο ναός της Αγίας Αικατερίνης και στη θέση του άρχισε να χτίζεται ο νέος και πολύ μεγαλύτερος ναός του Αγίου Βλασίου ¹⁹⁶⁶. Δεν υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες για το μνημείο.

B1. Άγιος Νικόλαος (Καλογέρια)

(εικ. 743-744)

Θέση: Πολύ κοντά στην πλατεία Αγ. Νικολάου. Στο σημείο σήμερα είναι κτισμένα το 1ο και 2ο δημοτικό σχολείο Αχαρνών, επί της οδού Ηρώων Πολυτεχνείου (εικ. 743).

Βιβλιογραφία: Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 358-359, 396-397, Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 214, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 69, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 93, 98-99, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 196, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 152.

Χάρτης:-

Χρονολόγηση: Μεταβυζαντινός, κατεδαφίστηκε το 1932.

Ο ναός σήμερα δεν σώζεται. Σύμφωνα με τον Χρ. Καλογράνη, κατεδαφίστηκε το 1932¹⁹⁶⁷. Σημειώνεται από τον Α. Ορλάνδο: «Έντός του χωρίου. Μονόκλιτος καμαροσκέπαστος ναϊσκος (4,80μ. Χ 7,35μ.) μεθ' ήμιεξαγωνικής άψίδος ίερου»¹⁹⁶⁸. Οι μοναδικές πληροφορίες αρχαιολογικού περιεχομένου για τον ναό προέρχονται από τις δύο αυτές φράσεις του Ορλάνδου.

Ωστόσο από τον Χ. Καλογράνη λαμβάνουμε αρκετές ακόμα πληροφορίες. Σύμφωνα λοιπόν με αυτά που παραδίδονται¹⁹⁶⁹: στον χώρο που σήμερα βρίσκονται το 1ο και 2ο δημοτικό σχολείο Αχαρνών υπήρχε έκταση που ανήκε στη μονή Πετράκη και ονομάστηκε «Καλογέρια», από τους λίγους καλόγερους που έμεναν σε αυτό το μετόχι. Στα δυτικά της έκτασης αυτής υπήρχε ένα εκκλησάκι ασβεστοχρισμένο, που

¹⁹⁶⁶ Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 63, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 77, ο ίδιος, *Παλιά μοναστήρια*, σελ. 79, σημείωση 72.

¹⁹⁶⁷ Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 99.

¹⁹⁶⁸ Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 214.

¹⁹⁶⁹ Η παρακάτω παράγραφος αποτελεί μια περιήληψη των γραφομένων από τον Καλογράνη στο βιβλίο του, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 98-99.

χρονολογούνταν στον 17ο αιώνα. Εσωτερικά ο ναός είχε ξύλινο τέμπλο και αγιογραφίες. Στη συνέχεια ο Χρ. Καλογράνης παραθέτει ένα σκαρίφημα, που σύμφωνα με τον ίδιο αποδίδει την εικόνα της μοναστηριακής έκτασης (εικ. 744).

Σημειώνεται ότι εντοπίστηκαν δύο αναφορές, που συσχετίζουν τη μονή Πετράκη με μονή Αγίου Νικολάου. Πιο συγκεκριμένα στο πατριαρχικό σιγίλιο¹⁹⁷⁰, με το οποίο προσαρτήθηκε ως μετόχι της μονής Πετράκη η μονή της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα (και το μετόχι της ο Άγιος Νικόλαος), γίνεται αναφορά σε μονή του Αγίου Νικολάου¹⁹⁷¹. Επίσης, στα απομνημονεύματα του ηγουμένου της μονής Πεντέλης Κυρίλλου Α' Δέγλερη (1807-1821), που δημοσιεύθηκαν από τον Καμπούρογλου ¹⁹⁷², αναφέρεται ότι η μονή των Ταξιαρχών Πετράκη «πολλά δὲ καὶ ἐξ ἀγορᾶς ἔχει εἰς...τὸν Ἅγιον Νικόλαον εἰς Μενίδι, τὰ ὁποῖα ἀνωτέρω ἦσαν μονὸδρια ἐνοριακὰ...»¹⁹⁷³. Δεν είναι δυνατόν να διευκρινιστεί αν ο ηγούμενος της μονής Πεντέλης, αναφερόμενος στον Άγιο Νικόλαο στο Μενίδι, εννοεί τον Άγιο Νικόλαο στα Καλογέρια, τον Άγιο Νικόλα στο Λουτρό (Αγία Σωτήρα) ή τον Άγιο Νικόλαο στην Πάρνηθα, το μετόχι της μονής Αγίας Τριάδας¹⁹⁷⁴, η κάποια άλλη μονή που δεν γνωρίζουμε.

B1(;) Αγίος Γεώργιος

(εικ. 745-749)

Θέση: Λίγο ΒΑ του οικισμού (εικ. 745), 400 μ. περίπου ΝΔ της Αγίας Τριάδας. Επί της πλατείας Αγίου Γεωργίου.

¹⁹⁷⁰ Καμπούρογλου, *Μνημεία*, τόμ. Α', σελ. 355-360.

¹⁹⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 358-359. Σύμφωνα με το έγγραφο, η μονή Πετράκη αλλά και τα μετόχια της, η μονή Αγίας Τριάδας (Πάρνηθα) και η μονή Αγίου Νικολάου, δεν έχουν άλλη υποχρέωση απέναντι στον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών, «πλείω τοῦ συνήθους ἐτησίου», καθώς πλέον οι μονές είναι προσηλωμένες και ενωμένες «τῷ πατριαρχικῷ καὶ σταυροπηγιακῷ ἡμῶν μοναστηρίῳ τοῦ Πετράκη καὶ πρὸς αὐτὸ ἔχουσι τὴν σχέσιν καὶ ἀναφορὰν».

¹⁹⁷² Στο ίδιο, σελ. 385-398.

¹⁹⁷³ Στο ίδιο, σελ. 396-397.

¹⁹⁷⁴ Οι αναφορές στο μετόχι της Αγίας Τριάδας δεν συνοδεύονται από τον τοπικό προσδιορισμό «στο Μενίδι», καθώς με αυτόν προσδιορίζονται οι εκκλησίες του οικισμού ή έστω της περιφέρειάς του. Λογικά, αν ο ηγούμενος της μονής Πεντέλης ήθελε να αναφερθεί στον Άγιο Νικόλαο, το μετόχι της Αγίας Τριάδας, θα τον τοποθετούσε στην Πάρνηθα, όπως κάνει όταν αναφέρεται στην Αγία Τριάδα: «Αγία Τριάδα εἰς τὸν Πάρνηθ», Καμπούρογλου, *ὄπ. π.*, τόμ. Α', σελ. 397.

Βιβλιογραφία: Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 69, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 93, 96, εικ. 82, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 216, 276, εικ. 119, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 158.

Χάρτης: Kaupert, *Attika*, Bl. V (Kerphisia): Georgios, (εικ. 3).

Χρονολόγηση: Μεταβυζαντινός (Πάλλης), 14ος αιώνας (Καλογράνης).

Ο ναός που σημειώνεται στον χάρτη του Kaupert σήμερα δεν σώζεται. Κατά τον 19ο αιώνα βρισκόταν σε ελαιώνα. Ακόμα και μέχρι πριν από λίγα χρόνια στο σημείο υπήρχαν αρκετές ελιές, όπως φαίνεται από φωτογραφία της δεκαετίας του 1980¹⁹⁷⁵ (εικ. 746). Έγιναν νεότερες προσθήκες (ολοκληρώθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1980), ώστε το μικρό εκκλησάκι να μπορεί να ανταποκριθεί στις αυξημένες λατρευτικές ανάγκες της ενορίας. Το 1986/1987 κατεδαφίστηκε για να πάρει τη θέση του ο υφιστάμενος ενοριακός ναός του Αγίου Γεωργίου. Από τον αρχικό ναό μονάχα η αψίδα του ιερού βήματος και ο ανατολικός τοίχος ήταν εμφανή (εικ. 747). Επί της ουσίας χτίστηκε μια καινούρια εκκλησία γύρω από το αρχικό μνημείο (εικ. 748) με το οποίο μοιράζονταν το ανατολικό τμήμα. Από τον Άγιο Γεώργιο προερχόταν και μια αρχαία επιγραφή¹⁹⁷⁶.

Τυπολογικά στοιχεία

Δεν υπάρχουν πληροφορίες σχετικά με τον αρχιτεκτονικό τύπο. Το μοναδικό που γνωρίζουμε¹⁹⁷⁷ είναι ότι επρόκειτο για έναν μικρό μονόχωρο ναό, ο οποίος είχε τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα ιερού (εικ. 747).

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Από τη μοναδική εικόνα που έχουμε στη διάθεσή μας (εικ. 747, 749), μπορούμε να διακρίνουμε αρκετά στοιχεία. Όλος ο ναός ήταν επιχρισμένος εξωτερικά. Η κύρια πλευρά της αρκετά ψηλής αψίδας διατρύπεται από μονόλοβο παράθυρο, με τύμπανο και πλίνθινο τόξο. Πάνω από το

¹⁹⁷⁵ Οι φωτογραφίες 746-748 παραχωρήθηκαν ευγενικά από τον κο Παναγιώτη Καζανά, οδοντίατρο που δραστηριοποιείται στον δήμο Αχαρνών. Διετέλεσε μέλος της εκκλησιαστικής επιτροπής τόσο του παλαιού, όσο και του νεότερου ναού του Αγίου Γεωργίου. Μου παρέδωσε αρκετές πληροφορίες για την αρχιτεκτονική του ναού, όσο και για τις μεταγενέστερες προσθήκες.

¹⁹⁷⁶ Η επιγραφή προερχόταν από μαρμαρίνη επιτύμβια στήλη με αετωματική απόληξη, Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 216.

¹⁹⁷⁷ Από τη μαρτυρία του Π. Καζανά.

παράθυρο και λίγο κάτω από τη στέγαση υπήρχε τυφλό αψίδωμα με τοξωτή απόληξη. Οι πλάγιες πλευρές της αψίδας διαμορφώνονταν με μονόλοβα τυφλά αψιδώματα, που είχαν πλίνθινα τόξα. Το παράθυρο και τα αψιδώματα των πλάγιων πλευρών είχαν το ίδιο ύψος. Στον ανατολικό τοίχο ψηλά υπήρχε κυκλικός φεγγίτης. Στη λεπτομέρεια της φωτογραφίας της ανατολικής πλευράς (εικ. 749), παρά τα επιχρίσματα μπορούμε να διακρίνουμε ένα είδος πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας στις πλευρές της αψίδας. Η πλαστική διαμόρφωση της αψίδας του ναού είναι πολύ ενδιαφέρουσα. Κατά κανόνα στη νότια Ελλάδα και ειδικά στην Αττική τα οικοδομικά συνεργεία έδειξαν αξιοσημείωτη εμμονή στην κατασκευή μνημείων με επίπεδες εξωτερικές επιφάνειες, κάτι που θεωρείται ως βασικό γνώρισμα της ελλαδικής σχολής¹⁹⁷⁸. Επομένως, το γεγονός ότι χρησιμοποιούνται τυφλά αψιδώματα για τη διάπλαση της αψίδας ενός μικρού ναού σε ένα χωριό της Αττικής αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση¹⁹⁷⁹. Δυστυχώς η κατεδάφιση του ναού, χωρίς προηγουμένως να έχει μελετηθεί, δεν μας δίνει τη δυνατότητα για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τη χρονολόγηση του μνημείου. Με βάση τη διαμόρφωση της αψίδας, η τοποθέτησή του μνημείου στην υστεροβυζαντινή περίοδο ίσως είναι πιθανή¹⁹⁸⁰. Θα μπορούσε όμως να αποτελεί και κτίσμα του 19ου αιώνα, που επιχειρεί να μιμηθεί βυζαντινό μνημείο, στα πλαίσια του Νεοβυζαντινισμού που συγκροτείται ως τάση της ελλαδικής ναοδομίας στο β' μισό του 19ου αιώνα¹⁹⁸¹.

¹⁹⁷⁸ Κάππας, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου*, Μέρος Α', σελ. 306. Σχετικά με την ελλαδική σχολή, βλ. ενδεικτικά, Millet, *L' école grecque*, σελ. 159-165.

¹⁹⁷⁹ Δεν κατάφερα να εντοπίσω ναό της Αττικής με ανάλογη διαμόρφωση της αψίδας του ιερού. Μια ακόμη σπάνια περίπτωση, όπου οι κόγχες της ανατολικής πλευράς εμφανίζουν πλαστική διαμόρφωση, αποτελεί ο ναός της Αγίας Άννας στο Καλέντζι. Η κεντρική και οι πλάγιες αψίδες φέρουν στενόμακρα τυφλά αψιδώματα, που καταλήγουν σε οριζόντια στέψη από πωρόλιθους. Ο Στ. Μουζάκης, (*Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 160-162, 425) τοποθετεί τον ναό στον 17ο-18ο αιώνα και αποδίδει τη διαμόρφωση των κογχών σε βορειοελλαδίτικο εργαστήριο.

¹⁹⁸⁰ Η διαμόρφωση των εξωτερικών επιφανειών με τυφλά αψιδώματα, στον ελλαδικό χώρο, αποτελεί χαρακτηριστικό της Κωνσταντινουπολίτικης σχολής και εντοπίζεται κυρίως σε μεσοβυζαντινούς και υστεροβυζαντινούς ναούς στη Μακεδονία στη Θράκη και εν μέρει στη Θεσσαλία, Μπούρας, *Αρχιτεκτονική*, σελ. 98 κ. εξ.

¹⁹⁸¹ Πουλημένος, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 82

B1. Άγιος Δημήτριος (Μονομάτι)

(εικ. 750-762)

Θέση: Στη δυτική όχθη του Κηφισού, στην περιοχή Μονομάτι ή Μονομάτι, περίπου 1,8 χλμ. ΒΑ του Αγίου Νικολάου (Αγ. Σωτήρα). Επί της οδού Αγ. Δημητρίου (εικ. 750).

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 205, Γκίρας, *Ιστορία των Αχαρνών*, σελ. 69, Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 92, Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 43-46, και σελ. 103 [Αικ. Παντελίδου], Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 197, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 330, Στριφτού, *Αχαρναί*, τόμ. Β', σελ. 710, Μουζάκης, «Συμβολή», σελ. 850-854, 858-859 (φωτο. 1-3, σχέδ. 1).

Χάρτης: Kaupert, *Attika*, Bl. V (Kerhisia): Dimitrios, (εικ. 3).

Χρονολόγηση: Τοιχογραφίες του 19ου (Ορλάνδος), μετά την Επανάσταση (Γκίρας), μεταβυζαντινός (Πάλλης), 1703-1713 (Μουζάκης).

Τα ερείπια του ναού βρίσκονται επί της οδού Αγ. Δημητρίου στο Μονομάτι. Ανατολικά και ΝΑ του σημείου υπάρχει απότομη κατωφέρεια, καθώς περνούσε ρέμα του Κηφισού. Η πρόσβαση πραγματοποιείται από την οδό Φουντουκιάς, από όπου ξεκινά μικρό ανηφορικό δρομάκι (οδός Αγ. Δημητρίου), που έχει πρόχειρα στρωθεί με τσιμέντο.

Το Μονομάτι, σύμφωνα με τον Χρ. Καλογράνη¹⁹⁸², ήταν η πλούσια περιοχή του Μενιδίου (όσον αφορά στην ευφορία της γης), από τη δυτική όχθη του Κηφισού ως τη σιδηροδρομική γραμμή του ΟΣΕ. Πρόκειται για οικισμό-τσιφλίκι, ο χρόνος σχηματισμού του οποίου ίσως θα μπορούσε να τοποθετηθεί στις αρχές του 18ου αιώνα¹⁹⁸³. Η θέση του οικισμού

¹⁹⁸² Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 22-24. Κατά τον συγγραφέα, ονομάστηκε Μονομάτι από τον Τούρκο Πασά Αλήμπεη τον Μονομάτη, καθώς αποτελούσε κτήμα του. Αυτός (1796) ήταν διοικητής όλης της Βόρειας Αττικής και έμπιστος του Χασεκή. Πήρε το προσωνύμιο Μονομάτης, καθώς ήταν μονόφθαλμος, μια αναπηρία που προκάλεσε ο ίδιος στον εαυτό του.

¹⁹⁸³ Ο Γ. Πάλλης, (*Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 328), προσδιορίζει χρονικά τον σχηματισμό του Μονοματίου, βασιζόμενος σε αφήγηση του Σουρμελή, *Αττικά*, σελ. 93, σύμφωνα με την οποία η περιοχή, τελευταία: «...καλείται Μονοματίας δι'αίτιαν ότι ο ιδιοκτήτης αυτού Όθωμανός, ζήσας προ'έκατον πενήκοντα έτων, ήτον μονόφθαλμος...».

σημειώνεται από τον Kaupert¹⁹⁸⁴. Η περιοχή, που ήταν πλούσια σε νερά¹⁹⁸⁵, λίγο πριν την Επανάσταση ανήκε στον Χαμίλ (γιο του Καμίλ) Μπέη και μετά την Επανάσταση αγοράστηκε από Μενιδιάτες¹⁹⁸⁶. Παλαιότερα υπήρχε πύργος¹⁹⁸⁷ και νερόμυλοι¹⁹⁸⁸ κατά μήκος του ποταμού. Σήμερα δεν σώζονται ίχνη.

Με τον σεισμό της Πάρνηθας το 1999 το μνημείο ουσιαστικά κατεδαφίστηκε, αφού κατέρρευσε η οροφή, μέρος των τοίχων και η αψίδα του ιερού. Αμέσως μετά ξεκίνησαν, με πρωτοβουλία ιδιωτών, εργασίες ανέγερσης νέου ναού, αφιερωμένου στον Άγιο Δημήτριο. Παρά το σχετικό σήμα για άμεση διακοπή των εργασιών από την 1η ΕΒΑ και κατεδάφιση του αυθαίρετου κτίσματος¹⁹⁸⁹, οι εργασίες ολοκληρώθηκαν και ο ναός λειτουργεί κανονικά (εικ. 751). Σύμφωνα με την Αικ. Παντελίδου¹⁹⁹⁰, η 1η ΕΒΑ είχε ζητήσει από τον δήμο Αχαρνών διάθεση εργατοτεχνικού προσωπικού, ώστε να γίνει περισυλλογή των μπαζών, των τοιχογραφιών και όλων των καταχωμένων μελών, χωρίς απάντηση.

Σήμερα διατηρούνται ερειπωμένοι ο βόρειος και νότιος τοίχος, τμήμα του κτιστού τέμπλου με έναν μαρμάρινο αράβδωτο κίονα στη θέση του και ο μεταγενέστερος υαλόφρακτος νάρθηκας¹⁹⁹¹, που κατασκευάστηκε αυθαίρετα τα νεότερα χρόνια (εικ. 752). Ανάμεσα στα ερείπια υπάρχουν πολλά μπάζα, σκουπίδια, φυτά και ξερόχορτα.

¹⁹⁸⁴ Kaupert, *Attika*, Bl. V (Kephisia): Monomati. Grundmauern mittelalt. Häuser (θεμέλια μεσαιωνικών οικιών).

¹⁹⁸⁵ Κορδέλλας, *Αθήναι*, σελ. 128, βλ. και Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 328 και υποσημ. 1029-1030.

¹⁹⁸⁶ Γιώτας, *Οι Μενιδιάτες*, σελ. 308-312, όπου δημοσιεύεται αντίγραφο απόφασης της κατά την Εύβοια και Αττική Ελληνικής Επιτροπής (αρ. 304-310, 1831), βλ. και Γιώτας, *Συμβολή*, σελ. 39-40, σημ. 12. Σήμερα η περιοχή Μονομάτι εντάσσεται στην εδαφική κυριότητα του δήμου Αχαρνών και συνορεύει με τη Ν. Κηφισιά στα ανατολικά. Ο Αν. Ορλάνδος, (*Ευρετήριο*, σελ. 205), τοποθετούσε τον ναό του Αγ. Δημητρίου στην περιοχή: «Χελιδονούς και Κουκουβάουνων».

¹⁹⁸⁷ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 329 και υποσημειώσεις.

¹⁹⁸⁸ Μουζάκης, *Σχεδιάσμα*, σελ. 201 και εξ. Μύλος (Mühle) σημειώνεται και από τον Kaupert, *Attika*, Bl. V (Kephisia), λίγο νοτιότερα του Αγ. Δημητρίου.

¹⁹⁸⁹ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 43.

¹⁹⁹⁰ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, [Αικ. Παντελίδου], σελ. 102.

¹⁹⁹¹ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 43, και εικόνες στις σελ. 44-45.

Τυπολογικά στοιχεία

Ο ναός ήταν μονόχωρος ξυλόστεγος με ημικυλινδρική αψίδα ιερού¹⁹⁹² (εικ. 753, 754) και διαστάσεις 4,00μ. Χ 5,70μ¹⁹⁹³. Ο Στ. Μουζάκης τη διετία 1982-1984 είχε προβεί σε μερική αποτύπωσή του και έτσι σήμερα έχουμε μια φωτογραφία του ναού (εξωτερική) από ΝΑ και σχέδιο της κάτοψης και της κατά μήκος τομής του¹⁹⁹⁴. Με βάση τα παραπάνω παρατηρούμε τα εξής: 1) στην ημικυλινδρική αψίδα διανοίγεται ένα άνοιγμα του τύπου της φωτιστικής θυρίδας, 2) δύο αντηρίδες στήριζαν τον νότιο τοίχο και μία, μάλλον χαμηλότερη, τον βόρειο.

Μορφολογικά-Κατασκευαστικά στοιχεία

Η σημερινή ερειπιώδης κατάσταση του ναού μας βοηθά να διακρίνουμε την τοιχοποιία του¹⁹⁹⁵ (εικ. 755-757). Είναι χτισμένος από μικρούς αργούς λίθους, πολλοί εκ των οποίων προέρχονται από τον ποταμό Κηφισό. Παρεμβάλλονται τεμάχια πλίνθων και κεραμίδες. Στις γωνίες, όπως φαίνεται από το ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου, χρησιμοποιήθηκαν μεγαλύτεροι και ελαφρώς λαξευμένοι λίθοι. Τα δομικά υλικά συνδέονται μεταξύ τους με άφθονο κονίαμα¹⁹⁹⁶. Ανάμεσα στα ερείπια σώζονται και κάποια μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, που προφανώς ήταν τοποθετημένα σε δεύτερη χρήση. Στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου σώζεται τμήμα μαρμαρίνου κιονίσκου με συμφυή παραστάδα (εικ. 759). Η μια πλευρά του καλύπτεται σε μεγάλο βαθμό από κονίαμα. Επίσης, στον χώρο του ιερού υπάρχει καταχωμένο στο δάπεδο τμήμα μαρμαρίνου αρχιτεκτονικού μέλους με κυμάτιο και αδρά λαξευμένη την άνω επιφάνεια (εικ. 760). Στον νότιο τοίχο υπάρχει εντοιχισμένο μαρμάρινο μέλος (εικ. 756), η ελεύθερη πλευρά του οποίου είναι καλυμμένη με κονίαμα. Δεν εντοπίστηκε η πλάκα χειρόμυλου την οποία αναφέρουν οι: Δ. Γιώτας¹⁹⁹⁷, Μ. Πλάτωνος¹⁹⁹⁸ και Στ. Μουζάκης¹⁹⁹⁹. Στη θέση του, δίπλα

¹⁹⁹² Ορλάνδος, *Ευρετήριον*, σελ. 205.

¹⁹⁹³ Εσωτερικές διαστάσεις, χωρίς την ημικυλινδρική αψίδα: 2,85μ. Χ 4,85μ., Μουζάκης, «Συμβολή», σελ. 850, υποσημ. 76.

¹⁹⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. 858, φωτ. 1, σελ. 859, σχέδ. 1.

¹⁹⁹⁵ Στη φωτογραφία του Μουζάκη (1982), (εικ. 753) ο ναός είναι επιχρισμένος και δεν διακρίνεται η τοιχοποιία του.

¹⁹⁹⁶ Ο Στ. Μουζάκης, (όπ. π., σελ. 850), επεσήμανε ότι το κονίαμα της τοιχοποιίας κοντά στη θεμελίωση περιέχει άχυρο, το οποίο απουσιάζει στα ψηλότερα σημεία.

¹⁹⁹⁷ Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες*, σελ. 43.

¹⁹⁹⁸ Πλάτωνος, *Αχαρναί*, σελ. 197.

¹⁹⁹⁹ Μουζάκης, όπ. π., σελ. 850.

από το τμήμα του κτιστού τέμπλου που σώζεται, διατηρείται αράβδωτος μαρμάρινος κίονας²⁰⁰⁰ (εικ. 758). Σύμφωνα με το σχέδιο του Στ. Μουζάκη²⁰⁰¹, το τέμπλο είχε δύο τμήματα που διαμόρφωναν 2 θύρες εισόδου, την Ωραία Πύλη και μια ακόμα στα βόρεια. Το σωζόμενο (και μικρότερο) τμήμα αντιστοιχεί σε αυτό, που βρισκόταν ανάμεσα στις δύο θύρες.

Στον τοίχο της αψίδας, που διατηρείται σε χαμηλό ύψος, σωζόταν μέχρι πρόσφατα²⁰⁰² το εγκαίνιο του ναού (εικ. 761). Επρόκειτο για πωρόλιθο με σκαλισμένη ορθογώνια κοιλότητα²⁰⁰³, εντός της οποίας ήταν στερεωμένη με κηρομαστίχη μικρή μεταλλική θήκη με χερούλι. Σύμφωνα με τον Στ. Μουζάκη²⁰⁰⁴, είχε τοποθετηθεί σε μικρή κόγχη του ημικυλίνδρου της αψίδας, που είχε διαμορφωθεί για αυτόν το λόγο. Ο ίδιος, σύμφωνα με συλλογισμούς για τον επίσκοπο που θα τέλεσε την ακολουθία των εγκαινίων στον μικρό ναό του Αγίου Δημητρίου²⁰⁰⁵, τοποθετεί την ίδρυσή του ανάμεσα στα έτη 1703-1713. Κατά την άποψή μας, η ανέγερση του ναού θα πρέπει να τοποθετηθεί στον 18ο αιώνα, χωρίς όμως να συμμεριζόμαστε τον συλλογισμό του Μουζάκη.

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Σπαράγματα τοιχογραφιών σώζονται στο τέμπλο και στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού. Υπάρχουν δύο στρώματα διακόσμησης. Ο Αν. Ορλάνδος είχε χρονολογήσει το νεότερο στον 19ο αιώνα²⁰⁰⁶.

Τέμπλο

Στο τέμπλο σώζεται σε πολύ κακή κατάσταση η Θεοτόκος, που ανήκει στο αρχικό στρώμα τοιχογράφησης. Σε τρίχρωμο κάμπο (γαλάζιο-χρυσό-μαύρο) η Παναγία εικονίζεται όρθια, να στρέφεται προς την Ωραία Πύλη. Έχει το δεξί χέρι ανοιχτό στο ύψος του στήθους, ενώ με το αριστερό φαίνεται να κρατά τον μικρό Ιησού, από τον οποίο σώζεται τμήμα του

²⁰⁰⁰ Ύψους περίπου 1,20μ., Πλάτωνος, όπ. π., σελ. 197.

²⁰⁰¹ Μουζάκης, όπ. π., σελ. 859, σχέδ. 1.

²⁰⁰² Μουζάκης, «Συμβολή», σελ. 850 και εξ, σελ. 859, φωτ. 3. Το εν λόγω εγκαίνιο δεν εντοπίστηκε.

²⁰⁰³ Για τις διαστάσεις βλ. στο ίδιο, σελ. 851, υποσημ. 80.

²⁰⁰⁴ Στο ίδιο, σελ. 851.

²⁰⁰⁵ Στο ίδιο, σελ. 853, υποσημ. 103.

²⁰⁰⁶ Ορλάνδος, *Ευρετήριο*, σελ. 205.

φωτοστέφανου. Φοράει πορφυρό μαφόριο, το χρώμα του οποίου σώζεται στο σημείο που καλύπτει το κεφάλι και γαλάζιο ή μπλε χιτώνα. Η παράσταση, που επεκτείνεται και στον κίονα, ορίζεται από κόκκινη ταινία. Στο βάθος διατηρούνται ίχνη επιζωγράφησης (με χρώμα μπλε). Υπάρχουν και αδιάγνωστα νεότερα χαράγματα.

Κυρίως ναός

Σπαράγματα από δύο διαφορετικά στρώματα τοιχογράφησης υπάρχουν και στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού (εικ. 762), χωρίς όμως να διακρίνεται συγκεκριμένη παράσταση. Φαίνεται ξεκάθαρα ότι πάνω από τις αρχικές τοιχογραφίες, που προφανώς είχαν φθαρεί, δημιουργήθηκε νέο υπόστρωμα για να διακοσμηθεί εκ νέου ο ναός, επαναλαμβάνοντας πιθανόν το αρχικό εικονογραφικό πρόγραμμα. Υπάρχουν στην επιφάνεια νεότερα χαράγματα, που καλύπτουν μεγάλο χρονικό διάστημα του 20ου αιώνα²⁰⁰⁷.

²⁰⁰⁷ Ανεγνώσθησαν διάφορες χρονολογίες με παλαιότερη το 1934.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'. Η ΕΝΤΑΞΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΟ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Στον κατάλογο που προηγήθηκε παρουσιάστηκαν 27 μνημεία, που σήμερα διοικητικά εντάσσονται εντός των ορίων του δήμου Αχαρνών. Υπάρχει σχετική ισορροπία στον αριθμό των ναών που βρίσκονται στο ιστορικό κέντρο (8), την περιφέρειά του (11) και σε αυτά που βρίσκονται στην Πάρνηθα και στις υπώρειές της (8). Ένας μικρός αριθμός από αυτούς (4) ανήκει στους βυζαντινούς χρόνους, ενώ οι υπόλοιποι καλύπτουν όλη την μεταβυζαντινή περίοδο, με την πλειοψηφία τους να χτίζονται και να τοιχογραφούνται στην όψιμη Τουρκοκρατία.

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται η ένταξή τους στο σύνολο των πολυάριθμων ναών της Αττικής. Ακολουθεί η συγκριτική εξέταση των μνημείων των Αχαρνών, παράλληλα με την αντιπαραβολή σύγχρονών τους στην Αττική και τις κοντινές περιοχές με άμεση επαφή και αλληλεπίδραση. Στόχος αρχικά είναι ο εντοπισμός των επιμέρους στοιχείων της αρχιτεκτονικής και της ζωγραφικής, που συνθέτουν την ταυτότητά τους και σε ένα δεύτερο επίπεδο, μέσω αυτών των στοιχείων να σκιαγραφηθεί η ένταξή τους στο γενικό καλλιτεχνικό περιβάλλον της Αττικής, όπως και η επισήμανση τυχόν ιδιομορφιών και ιδιαιτεροτήτων.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ-ΝΑΟΔΟΜΙΑ

ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ

Υστεροβυζαντινή περίοδος

Στους βυζαντινούς χρόνους τοποθετούνται τέσσερις ναοί, οι οποίοι με βάση τον σωζόμενο τοιχογραφικό τους διάκοσμο χαρακτηρίζονται στη σχετική βιβλιογραφία, ως υστεροβυζαντινοί. Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία τους σε κάποιες περιπτώσεις επιβεβαιώνουν την υστεροβυζαντινή χρονολόγησή τους και σε ορισμένες περιπτώσεις υποδεικνύουν ακόμα και πρωϊμότερη.

Δομικοί ναοί

Μονόχωρος καμαροσκέπαστος

Στον απλούστερο τύπο, αυτόν του μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού, είναι χτισμένος ο ναός των Αγίων Θεοδώρων. Ο τύπος αναφέρεται λανθασμένα και ως «μονόκλιτη βασιλική»²⁰⁰⁸. Λόγω της απλής κατασκευής του, φαίνεται ότι είχε εφαρμοστεί ήδη από τον 7ο αιώνα και εξακολούθησε μέχρι και το τέλος της Τουρκοκρατίας να αποτελεί την εύκολη λύση για παρεκκλήσια, καθολικά μονυδρίων ή ακόμα για μικρά ιδιωτικά ευκτήρια²⁰⁰⁹. Οι ναοί αυτού του τύπου μπορεί να έχουν νάρθηκα²⁰¹⁰ και καλύπτονται από μία διαμήκη καμάρα²⁰¹¹. Παρουσιάζουν μια παραλλαγή με ένα ή περισσότερα σφενδόνια στην καμάρα, συνηθισμένη στη Μάνη και τη Λακωνία²⁰¹².

Εντός της Αττικής ή σε κοντινές περιοχές με άμεση επικοινωνία, εντοπίζονται αρκετά μνημεία που εντάσσονται στον συγκεκριμένο τύπο:

1) Η Αγία Κυριακή στην Κερατέα²⁰¹³, που χρονολογείται στο τέλος του 12ου αιώνα ή και λίγο νωρίτερα (εικ. 763). 2) Οι Άγιοι Θεόδωροι στην

²⁰⁰⁸ Τα νεότερα χρόνια προτιμάται ο όρος «μονόχωρος ναός». Σύμφωνα με την παρατήρηση του Μ. Καλλιγά, (*Η αισθητική του χώρου*, σελ. 8, υποσημ. 1), όταν λείπουν τα κλίτη δεν υπάρχει η έννοια της βασιλικής: «ή βασιλική έχει τουλάχιστον τρία κλίτη-είναι αυτό όρος εκ τῶν οὐκ ἄνευ».

²⁰⁰⁹ Μπούρας, *Η Ελλαδική ναοδομία*, σελ. 344.

²⁰¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 344, συνήθως ο νάρθηκας προστίθεται μεταγενέστερα.

²⁰¹¹ Σχετικά με την προέλευση του αρχιτεκτονικού τύπου βλ. Σωτηρίου, «Ο εν Θήβαις Βυζαντινός ναός», σελ. 9 κ. εξ. Ο Π. Βοκοτόπουλος, (*Αρχιτεκτονική*, σελ. 106), αναφέρει αρχαιότερα παραδείγματα από τη Ν. Ελλάδα (Διονυσιακού Θεάτρου και Μητρούου Αθηνών, Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου Θηβών, Αγίου Προκοπίου στη Μέσα Μάνη και Αγίου Παντελεήμονα στους Άνω Μπουλαριούς), όπου και αναλυτική βιβλιογραφία. Ο Ν. Νικονάνος, (*Θεσσαλία*, σελ. 146-147), αναφέρει 8 μονόχωρους ναούς από τη Θεσσαλία, εκ των οποίων οι πέντε είναι ξυλόστεγοι και οι τρεις καμαροσκέπαστοι: Άγιος Νικόλαος στα Κανάλια (τέλη 12ου με αρχές 13ου αιώνα), Παναγία Βίλικα (μέσα ή β' μισό 12ου αιώνα) και Παναγία στην Ασπροεκκλησιά (αρχές του 11ου αιώνα). Ανάλογος με τον τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού, αλλά απλούστερος στην κατασκευή, είναι ο ξυλόστεγος. Αποτελούσε την πιο «πρόχειρη» λύση, Μπούρας, *όπ. π.*, σελ. 345.

²⁰¹² Μπούρας, *όπ. π.*, σελ. 344-345. Δίνεται και ένα παράδειγμα της παραλλαγής αυτής από την Αττική (Άγιος Νικόλαος στη Μαγούλα Ελευσίνας, αδημοσίευτος).

²⁰¹³ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 93-95, εικ. 105-124, πίν. XIV, Mc Kenzie, «Provincial Byzantine Painting», σελ. 139-140, Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Νεώτερα από τη συντήρηση των βυζαντινών μνημείων στα Μεσόγεια», σελ. 439-441, Μπούρας, *Η Ελλαδική ναοδομία*, σελ. 184-185 (όπου και αναλυτική βιβλιογραφία), 344.

Πέτα²⁰¹⁴. Το μνημείο φέρει πολλές μεταγενέστερες επεμβάσεις, που έχουν αλλοιώσει εντελώς το χαρακτήρα του, όμως σώζει τοιχογραφικό διάκοσμο του τέλους του 12ου με αρχές του 13ου αιώνα. Την ίδια εποχή ή και λίγο νωρίτερα θα πρέπει να τοποθετηθεί και η ανέγερση του ναού. 3) Η Παναγία στη τοποθεσία Μερέντα κοντά στο Μαρκόπουλο²⁰¹⁵ (εικ. 764). Χτίστηκε πάνω στο μεσαίο κλίτος ερειπωμένης παλααιοχριστιανικής βασιλικής κατά τον 13ο αιώνα, σύμφωνα με τη χρονολόγηση του δεύτερου²⁰¹⁶ και εκτενέστερου στρώματος τοιχογραφιών. 4) Ο ναός του Αγίου Βλασίου²⁰¹⁷ (εικ. 765) στην περιοχή των Μεγάρων και συγκεκριμένα στην τοποθεσία «Λάκκα καλογήρου», ο οποίος χρονολογείται στην υστεροβυζαντινή περίοδο με βάση την α' φάση ζωγραφικής του διακόσμου. 5) Η «Παναγίτσα» στα Βίλια Αττικής²⁰¹⁸ (εικ. 766), που σύμφωνα με τον Χ. Μπούρα χρονολογείται στους παλαιολόγειους χρόνους ή στην πρώιμη Τουρκοκρατία.

Στην Εύβοια εντοπίζονται τρία μνημεία που εντάσσονται στον τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού: 6) Η Αγία Άννα στον Οξύλιθο Ευβοίας²⁰¹⁹ (εικ. 767), με τοιχογραφίες που χρονολογούνται στο 1370 από επιγραφή. 7) Ο Άγιος Νικόλαος στον Πύργο²⁰²⁰ (εικ. 768), που χρονολογείται στον 13ο αιώνα, με βάση τεχνοτροπικά κριτήρια του πρώτου στρώματος

²⁰¹⁴ Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Νεώτερα από τη συντήρηση των βυζαντινών μνημείων στα Μεσόγεια», σελ. 441-442, Βασιλείου-Μουμτζάκη, *Βυζαντινές Εκκλησίες Ανατολικής Αττικής*, σελ. 80-81.

²⁰¹⁵ Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Αθηνών-Αττικής» (1963), σελ. 56, Pansélinou, *Saint-Pierre*, σελ. 123 κ. εξ., πίν. 58 κ. εξ. Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 336-337, Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Μεσόγεια», σελ. 184-185, 187.

²⁰¹⁶ Τα σπαράγματα του πρώτου στρώματος διακόσμησης είναι τόσο μικρά που δεν βοηθούν στη χρονολόγησή του, Pansélinou, *όπ. π.*, σελ. 126. Το δεύτερο στρώμα χρονολογείται στην τέταρτη δεκαετία του 13ου αιώνα, που αποτελεί και *terminus ante quem* για την ανέγερση του ναού.

²⁰¹⁷ Στουφή-Πουλημένου, *Βυζαντινές εκκλησίες*, σελ. 180-191.

²⁰¹⁸ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 291-292, 302, πίν. XXXIV, εικ. 270-271, Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, σελ. 256.

²⁰¹⁹ Λιάπης, *Μεσαιωνικά μνημεία Ευβοίας*, σελ. 101-104, εικ. 22-23, πίν. 53.

²⁰²⁰ Στο ίδιο, σελ. 115-117, εικ. 28, πίν. 81, Εμμανουήλ, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου», σελ. 391-393, υποσημ. 2, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

τοιχογραφιών²⁰²¹ (3ο τέταρτο του 13ου αιώνα). 8) Η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αλιβέρι²⁰²² (εικ. 769), που χρονολογείται από επιγραφή στο 1393²⁰²³.

9) Οι Άγιοι Θεόδωροι (Όμορφη Εκκλησία) στην Αίγινα²⁰²⁴ (εικ. 770) εντάσσονται στον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο. Ο ναός σχετίζεται με την οικογένεια Σαγομαλά ή Ζυγομαλά και σύμφωνα με επιγραφή ανακαινίσθηκε το 1289²⁰²⁵. Ωστόσο σύμφωνα με τον Χ. Μπούρα, τα μορφολογικά στοιχεία οδηγούν σε συγκρίσεις με μνημεία του 12ου αιώνα και ίσως σε χρονολόγηση πριν από την περίοδο της Φραγκοκρατίας.

Όλοι οι ναοί που αναφέρθηκαν παραπάνω έχουν αρκετά κοινά τυπολογικά χαρακτηριστικά. Το πλάτος τους κυμαίνεται κατά μέσο όρο στα 3,5μ.-4μ.²⁰²⁶ και το μήκος τους στα 6,5μ.-7μ.²⁰²⁷. Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων στο Μενίδι είναι από τους μεγαλύτερους, με διαστάσεις: 8,32μ. Χ 4,62μ. Οι μικρές διαστάσεις των ναών, που χρονολογούνται από τα τέλη του 12ου ως και τα τέλη του 14ου αιώνα, ίσως συνηγορούν υπέρ ενός περισσότερο ιδιωτικού χαρακτήρα²⁰²⁸. Δηλαδή πλέον στην επαρχία συνηθίζεται το χτίσιμο ναών, που εξυπηρετούσαν τις λατρευτικές ανάγκες μιας οικογένειας, όπως πιθανόν στην περίπτωση του ναού της Αίγινας²⁰²⁹, είτε μιας μικρής κοινότητας²⁰³⁰ είτε ενός μικρού αριθμού μοναχών²⁰³¹.

²⁰²¹ Εμμανουήλ, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου», σελ. 393.

²⁰²² Λιάπης, *Μεσαιωνικά μνημεία Ευβοίας*, σελ. 134-138, εικ. 33-34, πίν. 113, Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 137-138 και υποσημειώσεις, Εμμανουήλ, «Ο ναός της Κοιμήσεως», 167-188.

²⁰²³ Ζωγράφος, «Χριστιανική Εύβοια», σελ. 12, Λιάπης, *όπ. π.*, σελ. 138. Βλ. Μπούρας, *όπ. π.*, σελ. 138, για την πιθανότητα χρονολόγησης στον 12ο αιώνα.

²⁰²⁴ Σωτηρίου, «Η Όμορφη εκκλησιά Αιγίνης», Φωσκόλου, *Η Όμορφη Εκκλησία στην Αίγινα*, Μπούρας, *όπ. π.*, σελ. 55-57 και υποσημειώσεις, όπου και η αναλυτική βιβλιογραφία.

²⁰²⁵ Μπούρας, *όπ. π.*, σελ. 56-57.

²⁰²⁶ Εξαίρεση αποτελεί ο Άγιος Νικόλαος στον Πύργο, με πλάτος μόνο 2,35μ.

²⁰²⁷ Οι μεγαλύτεροι από τους ναούς αυτούς φτάνουν και ξεπερνούν σε μήκος τα 8μ. (Παναγία Μερέντα, Παναγίτσα στα Βίλια, Κοίμηση στο Αλιβέρι και Άγιος Νικόλαος στον Πύργο).

²⁰²⁸ Weyl-Carr, *A Byzantine Masterpiece Recovered*, σελ. 41 κ. εξ.

²⁰²⁹ Φωσκόλου, *όπ. π.*, σελ. 41-42.

²⁰³⁰ Σχετικά με τη σταδιακή ιδιωτικοποίηση της λειτουργίας των βυζαντινών και της αποτύπωσής της στην αρχιτεκτονική (μείωση των διαστάσεων των ναών-αύξηση παρεκκλησίων, μείωση καθολικών), βλ. Mathews, «Private Liturgy».

²⁰³¹ Μπούρας, *όπ. π.*, σελ. 344, Φωσκόλου, *όπ. π.*, σελ. 19, υποσημ. 1.

Ένα ακόμα κοινό χαρακτηριστικό είναι η απουσία ανοιγμάτων στους μακρούς τοίχους. Κατά κανόνα²⁰³² οι ναοί φωτίζονται από τα παράθυρα της αψίδας του ιερού, που με εξαίρεση τον ναό της Αίγινας²⁰³³ και της Παναγίτσας στα Βίλια²⁰³⁴ συνίστανται σε μικρά ανοίγματα του τύπου της φωτιστικής θυρίδας, που διευρύνονται προς το εσωτερικό. Το χαρακτηριστικό αυτό ενισχύει περισσότερο τον ιδιωτικό χαρακτήρα των μνημείων. Από τη στιγμή που δεν αποτελούν καθολικά μοναστηριών ή ενοριακούς ναούς δεν ήταν αναγκαία η διάνοιξη πολλών παραθύρων, που θα επιτύγχανε ικανοποιητικό φωτισμό και εξαερισμό για τον μεγάλο αριθμό πιστών που θα παρακολουθούσαν τις ακολουθίες. Οι αψίδες είναι είτε ημικυλινδρικές είτε τρίπλευρες εξωτερικά²⁰³⁵.

Ο περιορισμένος χώρος στο ιερό, που υπαγορεύεται από τις μικρές διαστάσεις, πιθανόν επηρεάζει και τη διαμόρφωσή του, καθώς από όλους του ναούς απουσιάζει ειδική διαμόρφωση για το διακονικό (κόγχη). Οι περισσότεροι από αυτούς εγγράφουν στον βόρειο τοίχο του ιερού κόγχες (τοξωτές ή ορθογωνικής διατομής) πρόθεσης. Στην Αγία Άννα στον Οξύλιθο και στον Άγιο Νικόλαο στον Πύργο δεν διαμορφώνεται κόγχη ούτε στον βόρειο τοίχο, κάτι το οποίο δικαιολογείται από το πολύ μικρό πλάτος των δύο ναών. Αντίθετα, στους Αγίους Θεοδώρους στο Μενίδι όπου το επιτρέπουν οι συνολικές διαστάσεις, υπάρχει κόγχη και για την πρόθεση και για το διακονικό.

Σταυρεπίστεγος

Η **Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα** είναι ναός μονόκλιτος, σταυρεπίστεγος της κατηγορίας Α3, σύμφωνα με την υποδιαίρεση του Αν. Ορλάνδου²⁰³⁶. Οι σταυρεπίστεγοι είναι συνήθως μονόκλιτοι,

²⁰³² Εξαιρείται η Παναγία στη Μερέντα, ο Άγιος Βλάσιος στα Μέγαρα και ο Άγιος Νικόλαος στον Πύργο. Στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αλιβέρι υπάρχει εκτός από την κύρια θύρα εισόδου στη δυτική πλευρά, ακόμα μία στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου, Εμμανουήλ, «Ο ναός της Κοιμήσεως», σελ. 169, εικ. 4.

²⁰³³ Φωσκόλου, *Η Ομορφή Εκκλησία στην Αίγινα*, σελ. 19, υποσημ. 2.

²⁰³⁴ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 271.

²⁰³⁵ Η Παναγία στην Μερέντα έχει πεντάπλευρη αψίδα. Η πεντάπλευρη αψίδα συνήθίζεται στην παλαιοχριστιανική εποχή και ανακάμπτει σε ναούς της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης, την περίοδο των Κομνηνών και των Παλαιολόγων, Pansélinou, *Saint-Pierre*, σελ. 124, 125, υποσημ. 1,2. Τρίπλευρες αψίδες ιερού απαντούν στα παραδείγματα εκτός Αττικής (Εύβοια, Αίγινα).

²⁰³⁶ Ορλάνδος, *Σταυρεπίστεγοι*, σελ. 46, υποσημ. 2. Ο συγγραφέας αναφέρει και την πρώτη κατάταξη που επιχειρήθηκε από τον Δ. Ευαγγελίδη, «Βυζαντινά μνημεία Ηπείρου», σελ.

καμαροσκέπαστοι ναοί μικρού μεγέθους και σπανιότερα τρίκλιτοι, με ιδιομορφία στην κάλυψή τους: ο κατά μήκος ημικυλινδρικός θόλος διακόπτεται σε μικρή απόσταση από το ιερό, αφήνοντας κενό που σκεπάζεται με άλλον ημικυλινδρικό θόλο, εγκάρσια τοποθετημένο. Οι γενέσεις του δεύτερου βρίσκονται ψηλότερα από το κλειδί του πρώτου θόλου. Έτσι σχηματίζεται εγκάρσιο κλίτος, που δίνει στο εσωτερικό και στο εξωτερικό την εντύπωση του σταυρού²⁰³⁷. Δημιουργείται λοιπόν ένας νέος ναοδομικός τύπος, ανάμεσα στον απλό, μονόχωρο, καμαροσκέπαστο και τον τρουλαίο, σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό ²⁰³⁸. Στους ναούς της υποδιαίρεσης Α3, σχηματίζεται εσοχή κάτω από την εγκάρσια καμάρα, με στένωση του πάχους των πλάγιων τοίχων, αλλά και από δύο τυφλά αψιδώματα στους πλάγιους τοίχους, εκατέρωθεν της εγκάρσιας καμάρας²⁰³⁹.

Το πρωϊμότερο ακριβώς χρονολογημένο παράδειγμα σταυρεπίστεγου ναού στον ελλαδικό χώρο μέχρι πρόσφατα εντοπιζόταν στον ναό της Αγίας Τριάδας στο Κρανίδι (1244)²⁰⁴⁰. Πλέον το χρονικό όριο εμφάνισης του τύπου θεωρείται το 1238, καθώς βρέθηκε ότι ο αρχικός ναός της Παναγίας του Μπρυνή στο Νεοχωράκι της Άρτας, που χρονολογείται τότε, ήταν σταυρεπίστεγος²⁰⁴¹. Ο Μ. Δωρής (2000) κάνει λόγο για 243 γνωστά μνημεία του τύπου²⁰⁴². Ο σταυρεπίστεγος ναός θεωρείται ως

270. κ. εξ. Ο Μ. Δωρής, (*Τυπολογία*, σελ. 8-19), μετά από παράθεση των προηγούμενων προτάσεων κατάταξης των σταυρεπίστεγων, όπως και των μελετητών που έχουν ασχοληθεί με το θέμα, αναπτύσσει τη δική του πρόταση.

²⁰³⁷ Μπούρας, *Αρχιτεκτονική*, σελ. 167.

²⁰³⁸ Φουστέρης, *Σταυρεπίστεγοι*, σελ. 4.

²⁰³⁹ Γενικά για τους σταυρεπίστεγους ναούς βλ. Millet, *L' école grecque*, σελ. 48-53, Σωτηρίου, «Η Αγία Τριάς Κρανιδίου», σελ. 195-196, Ορλάνδος, *Σταυρεπίστεγοι*, ο ίδιος, «Σταυρεπίστεγοι ναοί Βάθειας», Δημητροκάλλης, «Η καταγωγή των σταυρεπιστέγων ναών», Νικονάνος, *Θεσσαλία*, σελ. 147-150, υποσημ. 282, 521, όπου και σχετική βιβλιογραφία, Δωρής, *όπ. π.*, Küpper, *Dachtranseptkirche*, Ορλάνδος, *Βυζαντινή αρχιτεκτονική*, σελ. 31-32, Μπούρας, *Αρχιτεκτονική*, σελ. 167, ο ίδιος, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 355, Φουστέρης, *όπ. π.*, σελ. 3-5.

²⁰⁴⁰ Σωτηρίου, *όπ. π.*, Kalopissi-Verti, *Die Kirche der Hagia Triada*.

²⁰⁴¹ Η σημερινή μορφή του ναού με τον τρούλο προέκυψε κατά τη ριζική ανακαίνιση του 19ου αιώνα, Velenis, *Thirteenth-Century Architecture*, σελ. 279-280. Βλ. και Φουστέρης, *όπ. π.*, σελ. 4, υποσημ. 8.

²⁰⁴² Δωρής, *όπ. π.*, σελ. 5. Ο συγγραφέας στους 243 ναούς προσθέτει 3 «δωματοσκέπαστους», 4 πιθανούς σταυρεπίστεγους στον ελλαδικό χώρο και 2 εκτός Ελλάδας.

πρωτότυπη²⁰⁴³ δημιουργία της βυζαντινής ναοδομίας και γνώρισε ευρεία διάδοση τόσο στους βυζαντινούς, όσο και στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Ο τύπος είναι συχνός στην Πελοπόννησο, στην Αττική και την Εύβοια. Από την Ήπειρο, όπου απαντούν μερικά παραδείγματα ²⁰⁴⁴, περνά στη Θεσσαλία ²⁰⁴⁵, χωρίς να επεκταθεί στην υπόλοιπη χώρα ²⁰⁴⁶. Ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματά του ευνοούν τη διάδοσή του στη λατινοκρατούμενη νότια Ελλάδα. Είναι σχετικά οικονομικός στην κατασκευή του, συνδυάζοντας παράλληλα και σαφώς πιο μνημειακό χαρακτήρα από τον απλό, μονόχωρο, καμαροσκεπή ναό. Έτσι ανταποκρίνεται στις περιορισμένες οικονομικές ικανότητες των ντόπιων κτητόρων. Επιπλέον διαθέτει περισσότερες διαθέσιμες προς εικονογράφηση επιφάνειες, σε μια περίοδο όπου εμπλουτίζεται σημαντικά το εικονογραφικό πρόγραμμα των ναών ²⁰⁴⁷. Μια ακόμα ενδιαφέρουσα πτυχή για την ευρεία διάδοση του σταυρεπίστεγου ναού, είναι ότι οι κρατούντες Λατίνοι δεν θα έφεραν αντίρρηση για την ανέγερση ναών σε έναν πιο «ουδέτερο» αρχιτεκτονικό τύπο²⁰⁴⁸.

Σύμφωνα με τον κατάλογο του Μ. Δωρή (2000)²⁰⁴⁹ η περιοχή με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση ναών (με 107 παραδείγματα), που ανήκουν στον σταυρεπίστεγο τύπο, είναι η Πελοπόννησος. Ακολουθεί η Εύβοια μαζί με

²⁰⁴³ Σχετικά με την καταγωγή του τύπου έχουν εκφραστεί κατά καιρούς διάφορες θεωρίες, όπως ότι προέρχεται από την Μεσοποταμία (Millet) ή ότι οφείλεται σε δυτικές επιδράσεις (Küpper), βλ. σχετικά, Millet, *L' école grecque*, σελ. 48-53, Küpper, *Dachtranseptkirche*, σελ. 59-63. Σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, η θεωρία της πρωτότυπης δημιουργίας του τύπου είναι η επικρατέστερη, Δημητροκάλλης, «Η καταγωγή των σταυρεπίστεγων ναών», Νικονάνος, *Θεσσαλία*, σελ. 148-149 και υποσημειώσεις. Ο S. Čurčić, (*Architecture in the Balkans*, σελ. 566), θεωρεί ότι ο τύπος γεννήθηκε στην Ήπειρο.

²⁰⁴⁴ Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, σελ. 209-210 και υποσημ. 2. Στον τύπο ανήκουν η Κάτω Παναγιά Άρτας, οι Ταξιάρχες Κωστανιανής, ο Άγιος Δημήτριος Τουρκοπάλουκου, η Μεγάλη Εκκλησία Παραμυθιάς και ο Άγιος Ιωάννης Γαλατά.

²⁰⁴⁵ Με τρία παραδείγματα: Πόρτα Παναγιά, Κοίμηση της Θεοτόκου στο Αχλαδοχώρι και Υπαπαντή Μετεώρων, Νικονάνος, *όπ. π.*, σελ. 149.

²⁰⁴⁶ Είναι άγνωστος στην ελληνική Μακεδονία, τη Θράκη, τα νησιά του Αιγαίου, τη Μικρά Ασία και την Πρωτεύουσα, Μπούρας, *Αρχιτεκτονική*, σελ. 167.

²⁰⁴⁷ Νικονάνος, *όπ. π.*, σελ. 149.

²⁰⁴⁸ Κατσάλη-Κωσταρέλλου, «Δίκτυο βυζαντινών ναών στην κεντρική Εύβοια», σελ. 579, υποσημ. 13.

²⁰⁴⁹ Δωρή, *Τυπολογία*, σελ. 39, 63.

τη Σκύρο²⁰⁵⁰. Σε πρόσφατο άρθρο των Κατσάλη-Κωσταρέλλου²⁰⁵¹, δημοσιεύεται χάρτης με σταυρεπίστεγους ναούς της κεντρικής Εύβοιας²⁰⁵², που είναι χτισμένοι τον 13ο-14ο αιώνα. Ο αριθμός τους ανέρχεται στους είκοσι πέντε. Οι περισσότεροι από αυτούς εντάσσονται στην απλούστερη κατηγορία Α1 της κατάταξης του Ορλάνδου²⁰⁵³.

Στην Αττική, κατά τους βυζαντινούς χρόνους, υπάρχουν αρκετοί σταυρεπίστεγοι ναοί, χωρίς βέβαια να πλησιάζουν τον αριθμό των αντίστοιχων Ευβοϊκών μνημείων, όπου ο συγκεκριμένος ναοδομικός τύπος αποτελεί τον κανόνα. Στην πλειοψηφία τους είναι μονόχωροι, μικρών διαστάσεων και εντάσσονται στην κατηγορία Α1 της κατάταξης του Ορλάνδου.

Έξω από το χωριό Αλεποχώρι, 27 περίπου χλμ. μακριά από τα Μέγαρα, υπάρχει 1)ο ναός του Σωτήρα²⁰⁵⁴, που αποτελούσε καθολικό μονής. Ανήκει στην κατηγορία Α1 (εικ. 771) και διασώζει τοιχογραφικό σύνολο, που σύμφωνα με τεχνοτροπικές αναλύσεις τοποθετείται στη δεύτερη πενήνταετία του 13ου αιώνα. Ορισμένα στοιχεία της αρχιτεκτονικής του αποτελούν ενδείξεις χρονολόγησης στα τέλη του 12ου με αρχές του 13ου²⁰⁵⁵. 2)Στην περιοχή Καρδατά, λίγο μετά το Μεγάλο Πεύκο, ο Άγιος Δημήτριος είναι ένας μικρών διαστάσεων μονόχωρος, σταυρεπίστεγος ναός²⁰⁵⁶(εικ. 772), με πολλές τυπολογικές ιδιορρυθμίες. Με βάση τις αναλογίες του μνημείου, αλλά και τον ζωγραφικό του διάκοσμο, χρονολογείται από την Ι. Στουφή-Πουλημένου στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα²⁰⁵⁷. 3)Στην ίδια περιοχή (Καρδατά) και σε μικρή απόσταση από τον Άγιο Δημήτριο, υπάρχει ο μονόχωρος, σταυρεπίστεγος ναός του Αγίου

²⁰⁵⁰ Γενικά για τους σταυρεπίστεγους ναούς στην Εύβοια βλ. Koder, *Negroponte*, σελ. 159-164. Για βιβλιογραφία σχετικά με τους σταυρεπίστεγους της κεντρικής Εύβοιας, βλ. Κατσάλη-Κωσταρέλλου, «Δίκτυο βυζαντινών ναών στην κεντρική Εύβοια», σελ. 579, υποσημ. 9, 14, σελ. 580, υποσημ. 18.

²⁰⁵¹ Κατσάλη-Κωσταρέλλου, *όπ. π.*, εικ. 4.

²⁰⁵² Θεωρείται ότι τα μνημεία της κεντρική Εύβοιας σχετίζονται στενότερα με της Αττικής, ενώ της βόρειας με της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, Τριανταφυλλόπουλος, «Αρχαιολογικά βυζαντινής και μεταβυζαντινής Εύβοιας», σελ. 68.

²⁰⁵³ Ορλάνδος, *Σταυρεπίστεγοι*, σελ. 42-44.

²⁰⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 44, Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα*.

²⁰⁵⁵ Μουρίκη, *όπ. π.*, σελ. 8, 10.

²⁰⁵⁶ Ορλάνδος, *όπ. π.*, σελ. 46, Στουφή-Πουλημένου, *Βυζαντινές εκκλησίες*, σελ. 192-202.

²⁰⁵⁷ Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, σελ. 222.

Γεωργίου (εικ. 773). Εντάσσεται στην κατηγορία A2 του Ορλάνδου²⁰⁵⁸. Καθώς ο ναός είναι επιχρισμένος εσωτερικά και εξωτερικά, η Ι. Στουφή-Πουλημένου²⁰⁵⁹ κυρίως με βάση τις αναλογίες του τον τοποθετεί χρονικά στην υστεροβυζαντινή περίοδο. 4)Ο τέταρτος σταυρεπίστεγος ναός που εντοπίζεται στην περιοχή των Μεγάρων είναι χτισμένος σε φυσικό ύψωμα, όπως και οι προηγούμενοι. Πρόκειται για τον Προφήτη Ηλία στη θέση Σώρα. Είναι μονόχωρος της κατηγορίας A1²⁰⁶⁰ (εικ. 774). Οι τοιχογραφίες του ναού χρονολογούνται στα 1260-1280, οπότε και αποτελούν *terminus ante quem* για την ανέγερσή του²⁰⁶¹.

5)Στον Κάλαμο, εντός του νεκροταφείου σώζεται ο μοναδικός τρίκλιτος σταυρεπίστεγος ναός της Αττικής, που χρονολογείται στους βυζαντινούς χρόνους. Πρόκειται για τον Άγιο Νικόλαο (εικ. 775-776), που εντάσσεται στην κατηγορία Γ2 της κατάταξης του Ορλάνδου²⁰⁶². Έχει χτιστεί πάνω στα ερείπια παλαιότερου ναού, του οποίου οι τοιχογραφίες τοποθετούνται στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα²⁰⁶³. Κατά τις ανασκαφικές εργασίες αποκαλύφθηκαν ευρήματα, που βεβαιώνουν τον κοιμητηριακό του χαρακτήρα ήδη από την υστεροβυζαντινή περίοδο²⁰⁶⁴.

6)Ο μικρός ναός των Αγίων Θεοδώρων στις Αφίδνες (εικ. 777) ανήκει στην κατηγορία A1 της κατάταξης του Ορλάνδου²⁰⁶⁵ και είναι χτισμένος σε χαμηλό βραχώδες ύψωμα. Με βάση τη χρονολόγηση του πρώτου

²⁰⁵⁸ Ορλάνδος, *Σταυρεπίστεγοι*, σελ. 45, Στουφή-Πουλημένου, *Βυζαντινές εκκλησίες*, σελ. 223-232.

²⁰⁵⁹ Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, σελ. 230-232. Η συγγραφέας καθιστά σαφές ότι η χρονολόγηση του ναού δεν προκύπτει από ασφαλή κριτήρια, αλλά από ισχυρές ενδείξεις.

²⁰⁶⁰ Ορλάνδος, *όπ. π.*, σελ. 42, Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, σελ. 233-238.

²⁰⁶¹ Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, σελ. 237.

²⁰⁶² Ορλάνδος, *όπ. π.*, σελ. 49, Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 360-362, πίν. XLII-XLIII, εικ. 324-336, Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Άγιος Νικόλαος στον Κάλαμο», 227-248, η ίδια, «Ανασκαφικές εργασίες», σελ. 73-75, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 143-150.

²⁰⁶³ Σπαράγματα τοιχογραφιών του πρώτου ναού χρησιμοποιήθηκαν στο μπάζωμα της στέγης του σταυρεπίστεγου, όπως αποκαλύφθηκε κατά τις εργασίες στερέωσης και στεγανοποίησης των θόλων, Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Άγιος Νικόλαος στον Κάλαμο», σελ. 231 κ. εξ.

²⁰⁶⁴ Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Ανασκαφικές εργασίες», σελ. 73-75. Κάτω από το νεωτερικό δάπεδο, στον χώρο του νάρθηκα αλλά και του ιερού έγιναν τομές, που αποκάλυψαν ενταφιασμούς και ανακομιδή οστών από την υστεροβυζαντινή ως και τη μεταβυζαντινή περίοδο.

²⁰⁶⁵ Ορλάνδος, *όπ. π.*, σελ. 42-44, Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Περιοδείες-Επισήμανση μνημείων», σελ. 70, σχέδ. 1-2, Παντελίδου, «Συντήρηση τοιχογραφιών», σελ. 78, πίν. 25α, Μουζάκης, *όπ. π.*, σελ. 203-207, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

στρώματος τοιχογραφιών²⁰⁶⁶, η ανέγερση του μνημείου χρονολογείται πριν από τα τέλη του 13ου αιώνα.

7) Στη θέση Βούτημα στην Πάρνηθα, στην είσοδο σπηλαιίου που διανοίγεται μέσα στον βράχο έχει χτιστεί ο πολύ μικρών διαστάσεων²⁰⁶⁷ ναός της Αγίας Μαρίνας (εικ. 778, 779)²⁰⁶⁸. Ανήκει στην κατηγορία Α1 της κατάταξης του Ορλάνδου²⁰⁶⁹. Με βάση των τοιχογραφικό διάκοσμο που σώζεται στον ναό, αλλά και τις αναλογίες της κάτοψης ο Στ. Μουζάκης τοποθετεί την ανέγερσή του στα τέλη του 13ου με αρχές του 14ου αιώνα. Σαφώς, η Αγία Μαρίνα στην Πάρνηθα αποτελεί μια ιδιότυπη περίπτωση σταυρεπίστεγου ναού, για τον οποίο θα μπορέσουμε να βγάλουμε ασφαλέστερα συμπεράσματα, όταν δημοσιευθεί αναλυτικά. 8) Ο ναός της Παναγίας (Παναγία η Ξυδού, εικ. 780) στην Κηφισιά²⁰⁷⁰ ανήκει στη Β1 κατηγορία της κατάταξης του Ορλάνδου²⁰⁷¹. Με βάση τις αναλογίες του κτίσματος, αλλά και τη διαμόρφωση των πλίνθινων τόξων των παραθύρων, είναι πιθανό η ανέγερση του να ανάγεται στην υστεροβυζαντινή περίοδο²⁰⁷². 9) Στη θέση Λαμπρικά, ΝΑ του Κορωπίου και στον χώρο του κοιμητηρίου της μεταβυζαντινής μονής της Αγίας Τριάδας, βρίσκεται ο ναός του Ευαγγελιστή Λουκά. Πιθανόν να ήταν καθολικό μιας μονής της Εκκλησίας των Αθηνών²⁰⁷³, κατά τους βυζαντινούς χρόνους (εικ. 781). Αποτελεί μια παραλλαγή ανάμεσα στις κατηγορίες Α1 και Α3 της κατάταξης του Ορλάνδου²⁰⁷⁴, καθώς υπάρχουν τυφλά αψιδώματα μονάχα στον βόρειο τοίχο, τα οποία δεν παρουσιάζουν αντιστοιχία με την εγκάρσια καμάρα. Με βάση τα αρχικά μορφολογικά στοιχεία, που εντοπίζονται στον

²⁰⁶⁶ Παντελίδου, «Συντήρηση τοιχογραφιών», σελ. 78.

²⁰⁶⁷ Ο Στ. Μουζάκης, που τον δημοσιεύει, δεν παραθέτει διαστάσεις, παρά μόνο την αναλογία των πλευρών: 1,52.

²⁰⁶⁸ Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 302-308.

²⁰⁶⁹ Στο ίδιο, σελ. 302, αναφέρεται και ως απλός σπηλαιώδης ναός του τύπου 1.2 της κατάταξης Μουζάκη.

²⁰⁷⁰ Ορλάνδος, *Σταυρεπίστεγοι*, σελ. 47, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 317-318, εικ. 153, Μουζάκης, *όπ. π.*, σελ. 191-196, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁰⁷¹ Ο Β. Κατσαρός τον αναφέρει ως σταυρικό μνημείο IV₁ της κατάταξής του, («Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων», αρ. 92, σελ. 128).

²⁰⁷² Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 317.

²⁰⁷³ Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 203. Ο συγγραφέας ταυτίζει τον ναό με κάποιον που αναφέρεται στη βούλα του πάπα Ιννοκέντιου Γ', το 1209, πιθανόν με τον «Sancti Lucae», *Acta Innocentii*, στλ. 1561.

²⁰⁷⁴ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 86-88, πίν. ΙΧ, εικ. 75-80, Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Περιοδείες», σελ. 87, Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 203, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

υπερυψωμένο νάρθηκα²⁰⁷⁵, το αρχικό κτίσμα χρονολογείται στον 12ο αιώνα²⁰⁷⁶.

Στους υστεροβυζαντινούς χρόνους²⁰⁷⁷ ο σταυρεπίστεγος τύπος απαντά σε 10 παραδείγματα στην Αττική. Υπερισχύει η απλούστερη κατηγορία Α1, στην οποία ανήκουν οι μικρότεροι σε μέγεθος ναοί.

Οι αψίδες του ιερού είναι τρίπλευρες εξωτερικά ή ημικυλινδρικές. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί ο ναός της Αγίας Μαρίνας στην Πάρνηθα, όπου η κόγχη του ιερού εγγράφεται στον ανατολικό τοίχο. Οι περιορισμένες διαστάσεις οδηγούν στη διαμόρφωση των κογχών πρόθεσης και διακονικού στους βόρειους και νότιους τοίχους του ιερού αντίστοιχα. Από τα 10 παραδείγματα, μόνο τρία (Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα, Άγιος Νικόλαος στον Κάλαμο και Παναγία στην Κηφισιά) έχουν και πρόθεση και διακονικό. Δύο ναοί (Αγία Μαρίνα στην Πάρνηθα²⁰⁷⁸ και Άγιος Γεώργιος Καρδατά) δεν φέρουν κόγχες στους τοίχους του ιερού, ενώ οι υπόλοιποι εγγράφουν μονάχα την κόγχη της πρόθεσης. Κατά κανόνα, τα μικρά στενά και λιγοστά μονόλοβα παράθυρα εξασφαλίζουν τον φυσικό φωτισμό, που εκτός από την αψίδα του ιερού, αρχίζουν και βρίσκουν μια εξίσου «μόνιμη» θέση στα τύμπανα της εγκάρσιας καμάρας. Η είσοδος πραγματοποιείται από μία θύρα στη δυτική όψη. Τρεις από τους ναούς έχουν σύγχρονους (Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα), ή σχεδόν σύγχρονους (Άγιος Νικόλαος στον Κάλαμο και Ευαγγελιστής Λουκάς στα Λαμπρικά) νάρθηκες.

Όσον αφορά στη χρήση τους, κάποιο ναοί (Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα, Σωτήρας στο Αλεποχώρι, Ευαγγελιστής Λουκάς στα Λαμπρικά), αποτέλεσαν καθολικά μοναστηριών. Οι υπόλοιποι στην πλειονότητά τους είναι χτισμένοι σε φυσικό ύψωμα. Ο Άγιος Νικόλαος στον Κάλαμο επιβεβαιώνει τον κοιμητηριακό του χαρακτήρα ήδη από την

²⁰⁷⁵ Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 203, (πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, πεταλόμορφα ανοίγματα, οδοντωτές ταινίες).

²⁰⁷⁶ Κατά τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στον ναό από την 1η ΕΒΑ, αποκαλύφθηκαν σπαράγματα του αρχικού διακόσμου, πιθανόν του 13ου αιώνα, πηγή: (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών), <http://byzantineattica.eie.gr/byzantineattica/view.asp?cgpk=490&xsl=detail&obpk=322&lg=el>, (ημερ. τελ. ανάκτησης: 5/12/2021).

²⁰⁷⁷ Δεχόμαστε την τοποθέτηση όλων των ναών στη βυζαντινή περίοδο, με τις επιφυλάξεις που έχουν σημειωθεί κατά περίπτωση.

²⁰⁷⁸ Δεν υπάρχουν κόγχες για την πρόθεση και το διακονικό, όμως αναφέρονται χωνευτήρι στη ΝΑ γωνιά του ιερού και δεξαμενή-αγίασμα στη ΒΑ, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 304.

υστεροβυζαντινή περίοδο. Θα λέγαμε ότι η παρουσία ικανού αριθμού σταυρεπίστεγων ναών στη λατινοκρατούμενη πλέον Αττική, ικανοποιεί την ανάγκη για παραγωγή μνημείων που είναι οικονομικότερα από τους τρουλαίους ναούς, αλλά έχουν σαφώς πιο μνημειακό χαρακτήρα από τους απλούς μονόχωρους.

Ο ναός της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα είναι ο μεγαλύτερος σε διαστάσεις και ο μοναδικός της Αττικής, που ανήκει στην κατηγορία Α3. Η αρκετά μεγάλη περιουσία και δραστηριότητα, για τα δεδομένα της Αττικής, του μεταβυζαντινού μοναστηριού, μας επιτρέπει ίσως να υποθέσουμε αντίστοιχη χρήση του ναού (καθολικό μονής) και στη Λατινοκρατία, παρά την απουσία σχετικών ιστορικών ειδήσεων.

Τρουλαίοι ναοί

Ελεύθερος σταυρός

Ο ναός του Αγίου Νικολάου στην Πέτρα της Βαρυμπόμπης είναι χτισμένος στον τύπο του ελεύθερου σταυρού. Ο συγκεκριμένος τύπος κατάγεται από τα ρωμαϊκά μαυσωλεία και εφαρμόστηκε κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους κυρίως σε μαρτύρια²⁰⁷⁹. Στους μέσους και ύστερους βυζαντινούς χρόνους δεν γνώρισε μεγάλη διάδοση στην Ηπειρωτική Ελλάδα και γενικότερα στη Χερσόνησο του Αίμου²⁰⁸⁰, αντίθετα είναι συνήθης τόσο στη βυζαντινή, όσο και στη μεταβυζαντινή περίοδο στη νησιωτική Ελλάδα, εκτός του Ιονίου²⁰⁸¹. Οι ελεύθεροι τρουλαίοι, σταυρικοί ναοί κατά κανόνα έχουν μικρές διαστάσεις, καθώς η αντιστήριξη των θόλων και του τρούλου πραγματοποιείται δύσκολα μόνο με το βάρος των πλάγιων τοίχων²⁰⁸². Κατάταξη είχε προτείνει: ο Αν. Ορλάνδος σε τέσσερις κατηγορίες²⁰⁸³, ανάλογα με το μήκος των σκελών του σταυρού, ο Ν. Μουτσόπουλος²⁰⁸⁴ σε τέσσερις κατηγορίες επιμένοντας στις σχέσεις αναλογιών μήκους των τεσσάρων σκελών του σταυρού και τέλος ο Β.

²⁰⁷⁹ Krautheimer, *Αρχιτεκτονική*, σελ. 174, 207.

²⁰⁸⁰ Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, σελ. 107-108 και υποσημειώσεις, όπου παρατίθενται τα σχετικά παραδείγματα ναών του τύπου στην Αττική, Βοιωτία, Πελοπόννησο, Αιτωλία, Ακαρνανία, Ήπειρο, Αλβανία, Μακεδονία, Θράκη, Βουλγαρία και Σερβία.

²⁰⁸¹ Στο ίδιο, σελ. 108, υποσημ. 6.

²⁰⁸² Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 349.

²⁰⁸³ Ορλάνδος, «Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου», σελ. 85-98.

²⁰⁸⁴ Μουτσόπουλος, *Η παληαχώρα της Αιγίνης*, σελ. 235-240.

Κατσαρός με τέσσερις βασικές και αρκετές δευτερεύουσες υποκατηγορίες²⁰⁸⁵.

Οι ναοί στον τύπο του ελεύθερου σταυρού στην Αττική, κατά τη βυζαντινή περίοδο, είναι ελάχιστοι. Εκτός από τον Άγιο Νικόλαο στη Βαρυμπόμπη, απαντούν ακόμα τρία παραδείγματα. Οι Άγιοι Τεσσαράκοντα²⁰⁸⁶ (εικ. 782) μέσα στο χωριό Συκάμινο, 3 χλμ. περίπου βορειότερα από τον Ωρωπό. Ο σωζόμενος τοιχογραφικός διάκοσμος²⁰⁸⁷ χρονολογείται μέχρι τα μέσα του 13ου αιώνα. Η ανέγερση του ναού τοποθετείται στο τελευταίο τέταρτο του 12ου ή στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα²⁰⁸⁸. Οι επόμενοι δύο ναοί βρίσκονται στο Μαρκόπουλο. Η Παναγία του Βαραμπά²⁰⁸⁹ (εικ. 783), 3χλμ. περίπου βόρεια από το Μαρκόπουλο, που χρονολογείται στον 12ο αιώνα²⁰⁹⁰ και ο ναός του Ταξιάρχη²⁰⁹¹ (εικ. 784), που είναι χτισμένος στον χαμηλό λόφο της περιοχής Δάγλα, λίγο έξω από το Μαρκόπουλο και χρονολογείται με βάση τον τοιχογραφικό του διάκοσμο στα τέλη του 13ου αιώνα²⁰⁹².

Παρά τα μόλις τέσσερα²⁰⁹³ παραδείγματα ναών της Αττικής (στους μεσοβυζαντινούς και υστεροβυζαντινούς χρόνους) στον τύπο του

²⁰⁸⁵ Κατσαρός, «Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων», σελ. 123-132.

²⁰⁸⁶ Ορλάνδος, «Μεσαιωνικά μνημεία Ωρωπού και Συκαμίνου», σελ. 44-45, Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Αθηνών, Αττικής και νήσων Σαρωνικού», σελ. 119-120, Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, «Ναός Αγίων Τεσσαράκοντα στο Συκάμινο», Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 359-364, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁰⁸⁷ Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, *όπ. π.*, σελ. 316-323.

²⁰⁸⁸ Στο ίδιο, σελ. 315.

²⁰⁸⁹ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 153-154, πίν. XV- XVI, εικ. 125-130, Καρακατσάνης, *Το ναύδριον της Παναγίας Βαραμπά*, Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Νεώτερα από τη συντήρηση των βυζαντινών μνημείων στα Μεσόγεια», σελ. 435-437, Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 226-227, όπου η σχετική βιβλιογραφία, σελ. 349, εικ. 349.

²⁰⁹⁰ Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 227. Ο ναός σώζει τοιχογραφίες, οι πρωιμότερες από τις οποίες χρονολογούνται στον 12ο -13ο αιώνα, Γκίνη-Τσοφοπούλου, *όπ. π.*, σελ. 436.

²⁰⁹¹ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 156-158, πίν. XVIII, εικ. 144-156, Ασπρά-Βαρδαβάκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Ταξιάρχη», 199-229, πίν. 105-115, Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 337.

²⁰⁹² Ασπρά-Βαρδαβάκη, *όπ. π.*, σελ. 227.

²⁰⁹³ Σημειώνουμε τον ναό του Αγίου Γεωργίου στη θέση Πουρνάρι (12ος αιώνας), κοντά στην Οινόη και νότια της μονής του Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα, Ορλάνδος, «Η μονή του Οσίου Μελετίου», σελ. 113-114. Αναφέρεται από τον συγγραφέα, όπως και στους νεότερους χρόνους από την Χρ. Πινάτση, «Η αρχιτεκτονική του ναού του Αγίου Νικολάου», σελ. 38, ως ναός στον τύπο του ελεύθερου σταυρού. Δυστυχώς ο ναός δεν έχει δημοσιευθεί με τα νεότερα στοιχεία που πιθανόν να προέκυψαν κατά την αποκατάστασή του. Παρουσιάζει όμως ιδιαιτερότητα, καθώς στην ανατολική όψη και εκατέρωθεν της

ελεύθερου σταυρού, είναι φανερό ότι η αρχιτεκτονική τους παρουσιάζει πολλά κοινά χαρακτηριστικά. Πρόκειται γενικά για μνημεία μικρών διαστάσεων, με τον Άγιο Νικόλαο στη Βαρυμπόμπη (5,15μ. Χ 4,70μ.) να είναι ο μικρότερος. Ο τρούλος είναι κατά κανόνα οκταγωνικός και φέρει παράθυρα που διανοίγονται στα σημεία του ορίζοντα. Εξαίρεση αποτελεί ο σχετικά ψηλός και στενός κυλινδρικός τρούλος του Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο, που είναι και ο μοναδικός ναός με ημικυλινδρική αψίδα ιερού. Οι κόγχες πρόθεσης και διακονικού ή μόνο της πρόθεσης εγγράφονται στους πλάγιους τοίχους του ιερού. Τα ανοίγματα, που εξασφαλίζουν τον φυσικό φωτισμό είναι λιγοστά και μονόλοβα. Η είσοδος πραγματοποιείται από θύρα στα δυτικά και κανείς από τους παραπάνω ναούς δεν έχει σύγχρονο νάρθηκα. Σε σχέση με τα υπόλοιπα παραδείγματα, στον Άγιο Νικόλαο στη Βαρυμπόμπη η εγκάρσια κεραία, εσωτερικά, εμφανίζει πλαστική διαμόρφωση με κογχάρια στον δυτικό της τοίχο. Οι παραπάνω ναοί, με εξαίρεση τους Άγιους Τεσσαράκοντα, ήταν χτισμένοι μακριά από τα οικιστικά κέντρα. Πιθανόν λειτουργούσαν ως παρεκκλήσια και κάποιοι από αυτούς (Άγιος Νικόλαος στη Βαρυμπόμπη και Ταξιάρχης στο Μαρκόπουλο), ίσως είχαν ταφικό χαρακτήρα²⁰⁹⁴.

Απλός τετρακίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος

Ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος είναι χτισμένος στον πιο σύνθετο αρχιτεκτονικό τύπο από τους τέσσερις συνολικά, που απαντούν κατά τους μεσοβυζαντινούς και υστεροβυζαντινούς χρόνους στην περιοχή των Αχαρνών. Γενικά, ο σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός²⁰⁹⁵ με τρούλο αποτελεί τον πιο αντιπροσωπευτικό ναοδομικό τύπο της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, καθώς προσαρμόστηκε με μεγάλη επιτυχία στις λειτουργικές ανάγκες και στον συμβολισμό της Θείας Λειτουργίας²⁰⁹⁶.

αψίδας του ιερού προστίθενται δύο μικρές προεξοχές-απομιμήσεις των κογχών πρόθεσης και διακονικού, οπότε μάλλον πρόκειται για συνεπτυγμένο σταυροειδή.

²⁰⁹⁴ Επισημαίνουμε τις τρεις κεραμοσκεπείς ταφές που βρέθηκαν νότια του Ταξιάρχη στη Δάγλα, σε απόσταση 3 μέτρων, που χαρακτηρίζονται «του συνήθους τύπου, άνευ ενδιαφέροντος», χωρίς ο ανασκαφέας να δίνει περισσότερες λεπτομέρειες, Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Νομών Αττικής και Πειραιώς» (1972), σελ. 189.

²⁰⁹⁵ Η θεωρία, ότι οι σταυροειδείς ναοί στην Κωνσταντινούπολη κατάγονται από τους τετράγωνους παλαιοχριστιανικούς του τύπου του Οσίου Δαβίδ και στην Ελλάδα από τους μεταβατικούς του τύπου της Παναγίας της Σκριπούς, παραμένει γενικά αποδεκτή, Μπούρας, *Η Ελλαδική ναοδομία*, σελ. 346.

²⁰⁹⁶ Μπούρας, *Αρχιτεκτονική*, σελ. 89, Κάππας, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου*, Μέρος Α', σελ. 45.

Επιπλέον, το εικονογραφικό πρόγραμμα που αναπτύχθηκε μετά το τέλος της Εικονομαχίας, βρίσκει στον συγκεκριμένο τύπο τις κατάλληλες επιφάνειες (τρούλο, θόλους και κατακόρυφους τοίχους) για τη σαφή και ευσύνοπτη παρουσίαση της διδασκαλίας της Εκκλησίας.

Με ευρύτατη διάδοση σε ολόκληρη την αυτοκρατορία κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους²⁰⁹⁷, είναι ο συνηθέστερος τύπος κατά τον 12ο αιώνα στην Ελλάδα²⁰⁹⁸, καθώς αποτελεί την πιο ενδεδειγμένη λύση για κτίσματα μεσαίου μεγέθους, όπως ήταν για παράδειγμα τα καθολικά μονών. Ο G. Millet²⁰⁹⁹ διέκρινε τρεις επιμέρους παραλλαγές του σταυροειδούς εγγεγραμμένου (σύνθετος τετρακίονιος, απλός τετρακίονιος και δικίονιος) ναού. Ο Αν. Ορλάνδος²¹⁰⁰ προσέθεσε και τον ημισύνθετο ή μεταβατικό τετρακίονιο. Αρκετοί μελετητές έχουν ασχοληθεί εκτενώς με την τυπολογία των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών²¹⁰¹.

Ο απλός τετρακίονιος, σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός²¹⁰² ουσιαστικά απαρτίζεται από εννέα διαμερίσματα. Το κεντρικό, που ορίζεται από τους τέσσερις κίονες που φέρουν τον τρούλο, τα τέσσερα σκέλη του σταυρού (το ιερό καταλαμβάνει τον χώρο που αντιστοιχεί στο ανατολικό σταυρικό σκέλος), που στεγάζονται με ημικυλινδρικές καμάρες και τα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα²¹⁰³. Τα τελευταία καλύπτουν τα

²⁰⁹⁷ Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 346. Βλ. και σημ. 30, σχετικά με τη χρήση του τετρακίονιου εγγεγραμμένου τύπου σε τρία παραδείγματα στις ακτές του Μαρμαρά, ήδη από τα τέλη του 8ου αιώνα.

²⁰⁹⁸ Ο τύπος έχει κυρίαρχη θέση και στην αρχιτεκτονική της ύστερης βυζαντινής περιόδου, Κάππας, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου*, Μέρος Α', σελ. 45. Ουσιαστικό ρόλο στην καθιέρωση των σταυροειδών τρουλαίων ναών έπαιξε ο ναός της Παναγίας του Οσίου Λουκά (σύνθετος, σταυροειδής εγγεγραμμένος), που χρησίμευσε ως πρότυπο ναοδομίας από τον προχωρημένο 10ο αιώνα και εξής, Μπούρας, *Αρχιτεκτονική*, σελ. 146.

²⁰⁹⁹ Millet, *L'école grecque*, σελ. 88.

²¹⁰⁰ Ορλάνδος, «Η Αγία Τριάς του Κριεζώτη», σελ. 8-10.

²¹⁰¹ Βλ. τις σημαντικότερες, Millet, *L'école grecque*, σελ. 55-95, Mavrodinov, «L'apparition et l'évolution de l'église cruciforme», σελ. 343-352, Σωτηρίου, «Το καθολικό της μονής Πετράκη», σελ. 114 κ. εξ., Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, σελ. 112-126. Βλ. και Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 346, σημ. 32-37. Για σχετικές μελέτες που εστιάζουν σε επιμέρους ζητήματα τυπολογίας βλ. Κάππας, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου*, Μέρος Α', σελ. 46, υποσημ. 9.

²¹⁰² Νεότερη συνθετική μελέτη σχετικά με τον απλό τετρακίονιο/τετράστυλο, σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό, που συνοδεύεται από εκτενή κατάλογο 162 μνημείων των μέσων και ύστερων βυζαντινών χρόνων, εκπόνησε ο Μ. Κάππας, όπ. π., Μέρος Α' και Μέρος Β'. Η συγκεκριμένη παραλλαγή του απλού τετρακίονιου ή τετράστυλου είναι ίσως η λιγότερο διαδεδομένη στην ελλαδική ναοδομία, Κάππας, όπ. π., Μέρος Α', σελ. 137.

²¹⁰³ Στο ίδιο, σελ. 47.

διάκενα των σταυρικών κεραιών και στεγάζονται χαμηλότερα με ημικυλινδρικές καμάρες, με φουρνικά ή σταυροθόλια (σπανιότερα με τρούλους ή κάποιο άλλο σύστημα κάλυψης). Πολλές φορές το ΒΑ και ΝΑ γωνιακό διαμέρισμα επέχει αντίστοιχα θέση πρόθεσης και διακονικού. Η μετάβαση από το κεντρικό διαμέρισμα στον τρούλο γίνεται κατά κανόνα μέσω λοφίων.

Τα πρωιμότερα²¹⁰⁴ παραδείγματα απλού τετρακιδίου, σταυροειδούς εγγεγραμμένου τύπου, που χρονολογούνται στους μεσοβυζαντινούς χρόνους απαντούν στην Αθήνα: 1) οι Άγιοι Ασώματοι στο Θησείο²¹⁰⁵ και 2) η Μεταμόρφωση στη βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης²¹⁰⁶ θεωρούνται κτίσματα του β' μισού του 11ου αιώνα, έχουν δεχτεί εκτεταμένες μετασκευαστικές και αναστηλωτικές επεμβάσεις και παρουσιάζουν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά (εικ. 785 Α, Β). Ένα ακόμα πρώιμο μνημείο, που εντάσσεται στον συγκεκριμένο τύπο και έχει αλλοιωθεί από εκτεταμένες επεμβάσεις είναι η 3) Μεταμόρφωση στο Πικέρι²¹⁰⁷ (εικ. 786). Σήμερα αποτελεί τον κοιμητηριακό ναό του χωριού. Μετασκευή των μέσων του 16ου αιώνα έχει διαμορφώσει τον αρχικό ναό σε δίκλιτο, με σχεδόν τετράγωνη κάτοψη. Ο αρχικός ναός χρονολογείται στον 11ο με 12ο αιώνα²¹⁰⁸.

Μια αρκετά μεγάλη συγκέντρωση μνημείων του τύπου εντοπίζεται στον Κάμπο των Μεγάρων, όπου σε μικρή απόσταση μεταξύ τους απαντούν τέσσερα παραδείγματα.

²¹⁰⁴ Ως παράδειγμα της συγκεκριμένης παραλλαγής του σταυροειδούς εγγεγραμμένου σημειώνεται και ο ναός των Αγίων Αποστόλων Σολάκη στην Αρχαία Αγορά Αθηνών. Πρόκειται για κτίσμα που χρονολογείται στα τέλη του 10ου με τις αρχές του 11ου αιώνα, Κάππας, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου*, Μέρος Α', σελ. 137-138, Μέρος Β', αρ. 100, σελ. 347-351, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Οι ιδιαιτερότητες του μνημείου (κόγχες που προστίθενται στο πέρας της βόρειας, νότιας και δυτικής κεραίας και οι ιδιοτυπίες του σταυροειδούς πυρήνα) οφείλονται στον πειραματικό χαρακτήρα της όλης σύνθεσης.

²¹⁰⁵ Κάππας, *όπ. π.*, Μέρος Β', αρ. 101, σελ. 352-354, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα*, αρ. 9, σελ. 146-148, εικ. 101-106. Το μνημείο είχε εκτεταμένες αλλοιώσεις της μορφής του το 1895 και το 1902. Αποκαταστάθηκε στην αρχική του μορφή το 1960 σύμφωνα με μελέτη του Ε. Στίκα.

²¹⁰⁶ Κάππας, *όπ. π.*, Μέρος Β', σελ. 355-358, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, Μπούρας, *όπ. π.*, αρ. 33, σελ. 211-214, εικ. 192-196.

²¹⁰⁷ Οικονόμου, «Σωτήρας στο Πικέρι», σελ. 289-334, Κάππας, *όπ. π.*, Μέρος Α', σελ. 139, Β', σελ. 380-381.

²¹⁰⁸ Ο Κάππας, (*όπ. π.*, Μέρος Α', σελ. 139), περιορίζει τη χρονολόγηση του μνημείου εντός του 12ου αιώνα λόγω ομοιοτήτων της κάτοψης με την αντίστοιχη από τον ναό του Προδρόμου στο Σχηματάρι.

4) Ο Άγιος Αθανάσιος²¹⁰⁹ (εικ. 787) βρίσκεται 3 χλμ. περίπου βόρεια από την πόλη και 200μ. ΝΑ του Σωτήρος Χριστού. Χρονολογείται με βάση τον σωζόμενο τοιχογραφικό διάκοσμο στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα²¹¹⁰. 5) Ο Άγιος Γεώργιος (εικ. 788) στη θέση Ορκός²¹¹¹, 1,5 χλμ. περίπου ΝΔ του Αγίου Αθανασίου, κατέρρευσε μετά τον σεισμό της Πάρνηθας το 1999. Έχουν καταστραφεί ο τρούλος, η εγκάρσια κεραία, το δυτικό σκέλος του σταυρού και τα αντίστοιχα γωνιακά διαμερίσματα. Με βάση τις ομοιότητες με τον γειτονικό ναό του Σωτήρος Χριστού (κατασκευαστικές, τοιχογραφικού διακόσμου) τοποθετείται στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα²¹¹². 6) Ο Άγιος Νικόλαος (εικ. 789) βρίσκεται 4 χλμ. περίπου βόρεια των Μεγάρων, στη θέση Άκρες²¹¹³ και χρονολογείται στον 13ο με 14ο αιώνα²¹¹⁴. 7) Ο ναός του Σωτήρα Χριστού²¹¹⁵ (Μεταμόρφωση) στον Ελαιώνα των Μεγάρων (εικ. 790), σε απόσταση 2,5 χλμ. από την πόλη. Χρονολογικά τοποθετείται στον 13ο αιώνα²¹¹⁶.

Δύο σχετικά πρώιμα παραδείγματα του τύπου απαντούν στο Αιάντειο (παλαιότερα Μούλκι) της Σαλαμίνας²¹¹⁷ : 8)η Κοίμηση της

²¹⁰⁹ Στουφή-Πουλημένου, «Ο ναός του Αγίου Αθανασίου», σελ. 73-84, η ίδια, *Βυζαντινές εκκλησίες*, σελ. 37-70, Κάππας, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου*, Μέρος Β', αρ. 105, σελ. 366-369, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²¹¹⁰ Στουφή-Πουλημένου, «Ο ναός του Αγίου Αθανασίου», σελ. 83.

²¹¹¹ Στουφή-Πουλημένου, *Βυζαντινές εκκλησίες*, σελ. 89-128, Κάππας, όπ. π., Μέρος Β', αρ. 106, σελ. 370-372, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²¹¹² Στουφή-Πουλημένου, «Ο ναός του Αγίου Αθανασίου», σελ. 109, Κάππας, όπ. π., Μέρος Β', σελ. 371.

²¹¹³ Στουφή-Πουλημένου, *Βυζαντινές εκκλησίες*, σελ. 71-87, Κάππας, όπ. π., Μέρος Β', σελ. 373-375, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²¹¹⁴ Ο Χ. Μπούρας, (*Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 293), τοποθετεί χρονικά τον ναό στους παλαιολόγειους χρόνους. Οι νεότεροι μελετητές (Στουφή-Πουλημένου, Κάππας) προτείνουν χρονολόγηση στον 13ο και στον 14ο αιώνα αντίστοιχα, Στουφή-Πουλημένου, *Βυζαντινές εκκλησίες*, σελ. 87, Κάππας, όπ. π., Μέρος Β', σελ. 374.

²¹¹⁵ Μπούρας, *Η ελληνική ναοδομία*, σελ. 230-232 και βιβλιογραφία, Στουφή-Πουλημένου, *Βυζαντινές εκκλησίες*, σελ. 129-159, Κάππας, όπ. π., Μέρος Β', σελ. 276-278 και βιβλιογραφία.

²¹¹⁶ Αρχικά, με βάση τον τοιχογραφικό διάκοσμο και μορφολογικά στοιχεία, ο Χ. Μπούρας, (*Η ελληνική ναοδομία*, σελ. 230-231), τοποθέτησε την ανέγερση του ναού στον 12ο αιώνα. Η πρόταση αυτή αμφισβητήθηκε από τον V. Djurić, («La peinture murale byzantine», σελ. 69), που τοποθέτησε τον ζωγραφικό διάκοσμο στο τρίτο τέταρτο του 13ου αιώνα. Ο Κάππας, (όπ. π., Μέρος Β', σελ. 378), προτείνει χρονολόγηση για την ανέγερση του μνημείου στα μέσα του 13ου αιώνα.

²¹¹⁷ Ένας τρίτος ναός στην περιοχή, ο Άγιος Γεώργιος, ανήκει στους τετράστυλους, καθώς φέρει πεσσούς αντί κιόνων στο δυτικό μέρος, Ασλανίδης-Πινάτση, «Ναοδομία», σελ. 177-180, σχέδ. 8-11.

Θεοτόκου²¹¹⁸ (εικ. 791), που πιθανόν αποτέλεσε καθολικό μονυδρίου²¹¹⁹ και τοποθετείται στον 12ο αιώνα ²¹²⁰. 9)Ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος ²¹²¹, σε μικρή απόσταση από την Κοίμηση με την οποία παρουσιάζει πολλές ομοιότητες (εικ. 792). Πιθανόν αποτελούσε υποστατικό τοπικού γαιοκτήμονα και χρονολογείται στον 12ο αιώνα.

Τα παραδείγματα του απλού τετρακίονιου, σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, που απαντούν στην Αττική και τη Μεγαρίδα κατά τους μεσοβυζαντινούς και υστεροβυζαντινούς χρόνους, είναι γενικά κτίσματα μεσαίου προς μικρού μεγέθους. Ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στο Μενίδι χαρακτηρίστηκε από τον Αν. Ορλάνδο ως ο μικρότερος γνωστός του τύπου²¹²². Αρκετά νωρίς, ήδη από τον 10ο αιώνα, φαίνεται πως ο σταυροειδής εγγεγραμμένος τύπος χρησιμοποιήθηκε στον ελλαδικό χώρο για να καλύψει ποικίλες ανάγκες (ενοριακοί ναοί, καθολικά μοναστηριών, ιδιωτικά ταφικά καθιδρύματα, ακόμα και επισκοπικοί ναοί²¹²³). Η χρήση των ναών του εξεταζόμενου τύπου της Αττικής δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ασφάλεια, καθώς δεν υπάρχουν σχετικές ιστορικές ειδήσεις. Για την περίπτωση του ναού στο Μενίδι οι 20 ταφές, που βρέθηκαν παράλληλα προς τον νότιο τοίχο του²¹²⁴ και θεωρούνται υστεροβυζαντινές, αποτελούν ίσως ένδειξη για τη χρήση του ως κοιμητηριακού.

Ο ναός των Αγίων Ασωμάτων στο Θησείο έχει τονισμένο τον κατά πλάτος άξονά του. Ανήκει σε μια μικρή ομάδα ναών του τύπου, όπου το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό μπορεί να χρησιμεύσει ως ένδειξη χρονολόγησης ²¹²⁵. Η Μεταμόρφωση στην Αθήνα και η Κοίμηση στο

²¹¹⁸ Ασλανίδης-Πινάτση, «Ναοδομία», σελ. 167-170, σχέδ.2-3, πίν. 39, Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 285-287, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²¹¹⁹ Ασλανίδης-Πινάτση, *όπ. π.*, σελ. 192, Μπούρας, *όπ. π.*, σελ. 285.

²¹²⁰ Ασλανίδης-Πινάτση, *όπ. π.*, σελ. 176.

²¹²¹ Στο ίδιο, σελ. 170-176, σχέδ. 4-7, πίν. 40-42, Μπούρας, *όπ. π.*, σελ. 287-288, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²¹²² Ο Αν. Ορλάνδος, (*Ευρετήριο*, σελ. 213), δίνει διαστάσεις 5,20μ. Χ 6,25μ., στο Αρχαιολογικό Δελτίο, Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», σελ. 361, δίνονται διαστάσεις 5,15μ. Χ 6,30μ. και ο Κάππας, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου*, Μέρος Β', σελ. 379, που δεν είδε το μνημείο αποκατεστημένο, δίνει διαστάσεις 4,60μ. Χ 6,20μ. Σε κάθε περίπτωση οι διαστάσεις του, με τις κατά περίπτωση αποκλίσεις, κατατάσσουν το ναό στους μικρότερους του τύπου.

²¹²³ Κάππας, *όπ. π.*, Μέρος Α', σελ. 136, υποσημ. 406.

²¹²⁴ Βλ. παραπάνω, σελ. 91, υποσημ. 602.

²¹²⁵ Κάππας, *όπ. π.*, Μέρος Α', σελ. 234, υποσημ. 7. Τα οκτώ παραδείγματα στον κατάλογο του συγγραφέα, αν και έχουν μεγάλη απόσταση μεταξύ τους, εντάσσονται σχεδόν όλα

Αιάντειο έχουν κάτοψη τετραγώνου. Η εξισορρόπηση των αξόνων μήκους και πλάτους (τετράγωνη ή σχεδόν τετράγωνη κάτοψη) απαντά σε αρκετά μνημεία της Νότιας Ελλάδας, τόσο των μεσοβυζαντινών όσο και των υστεροβυζαντινών χρόνων²¹²⁶. Ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στο Μενίδι, ανήκει σε μια ομάδα ναών με ιδιαίτερα τονισμένο τον επιμήκη άξονα²¹²⁷. Τα παραδείγματα από τη Νότια Ελλάδα είναι μόλις τρία και ανήκουν όλα στην υστεροβυζαντινή περίοδο²¹²⁸.

Οι μεσοβυζαντινοί ναοί της Αθήνας έχουν τρούλους αθηναϊκού τύπου. Οι υπόλοιποι (μεσοβυζαντινοί και υστεροβυζαντινοί) έχουν τρούλο με οκταγωνικό τύμπανο, εκτός από τον Άγιο Αθανάσιο²¹²⁹. Στον Άγιο Ιωάννη στο Μενίδι ο τρούλος είναι κυλινδρικός, με πιθανή νεότερη διαμόρφωση των παραθύρων του. Στην ανατολική πλευρά προβάλλει μια συνήθως αρκετά μεγάλη κεντρική αψίδα, ενώ οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού εγγράφονται στους τοίχους του ιερού²¹³⁰. Τα σταυρικά σκέλη καλύπτονται με ημικυλινδρικές καμάρες. Η ίδια κάλυψη χρησιμοποιείται και για τα γωνιακά διαμερίσματα. Εξαιρέση αποτελούν ο ναός του Αγίου Γεωργίου στα Μέγαρα και η Μεταμόρφωση στο Πικέρμι, όπου τα διαμερίσματα καλύπτονται με φουρνικά, αλλά και οι ναοί της Σαλαμίνας, όπου στα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα χρησιμοποιούνται σταυροθόλια και φουρνικά.

Οι ναοί των Μεγάρων όπως και ο Άγιος Ιωάννης στο Μενίδι εμφανίζουν μια ιδιαίτερη διαμόρφωση, όπου η κάλυψη των γωνιακών διαμερισμάτων είναι υπερυψωμένη και τα τόξα που μεταφέρουν το βάρος του τρούλου στους πλάγιους τοίχους είναι χαμηλότερα από αυτή. Έτσι οι

στον 10ο ή στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα. Στο ίδιο κεφάλαιο, σελ. 232-233, γίνεται μια σύντομη αναφορά για το βαθμό που οι αναλογίες της κάτοψης ενός μνημείου μπορούν ουσιαστικά να αποτελέσουν κριτήριο χρονολόγησης. Σχετικά με τις αναλογίες των ναών των Μεγάρων βλ. Στουφή-Πουλημένου, *Βυζαντινές εκκλησίες*, σελ. 248.

²¹²⁶ Κάππας, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου*, Μέρος Α', σελ. 235, υποσημ. 13.

²¹²⁷ Ο Κάππας εντάσσει σε αυτήν την κατηγορία τα μνημεία, που ο λόγος του μήκους προς το πλάτος υπερβαίνει το 1,20. Ο λόγος αυτός επιτυγχάνεται και με τις διαστάσεις που δίνονται στο Αρχαιολογικό Δελτίο (1,223) και με τις διαστάσεις του Κάππα (1,347).

²¹²⁸ Κάππας, *όπ. π.*, Μέρος Α', σελ. 237, υποσημ. 35.

²¹²⁹ Έχει τετραγωνική κάτοψη με αποστρογγυλεμένες τις γωνίες. Το σχήμα του ίσως οφείλεται και στη γενικότερη «αδεξιότητα» της αρχιτεκτονικής του μνημείου, καθώς και τα γωνιακά διαμερίσματα, λόγω της ασύμμετρης τοποθέτησης των στηριγμάτων του τρούλου, έχουν κάτοψη τραπεζιοειδή.

²¹³⁰ Εξαιρέση αποτελεί ο ναός του Χριστού στα Μέγαρα, όπου προβάλλει εκτός από την κεντρική και η αψίδα της πρόθεσης. Οι τρεις αψίδες στην ανατολική όψη των ναών των Αθηνών οφείλονται στις εργασίες ανακατασκευής.

δίοδοι επικοινωνίας των διαμερισμάτων με τα σταυρικά σκέλη είναι ισοϋψείς. Ως αποτέλεσμα αδυνατίζει η προβολή του σταυρικού σχήματος στη στέγαση του ναού. Ειδικά στο μνημείο του Μενιδίου, όπου οι δίριχτες στέγες του ανατολικού και δυτικού σταυρικού σκέλους επεκτείνονται βόρεια και νότια, καλύπτουν εντελώς και τα γωνιακά διαμερίσματα. Επιπλέον, στον Άγιο Ιωάννη τα τόξα απολήγουν στους πλευρικούς τοίχους χωρίς τη διαμόρφωση παραστάδων, όπως συμβαίνει στα περισσότερα παραδείγματα. Τα τύμπανα όμως της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού διαμορφώνονται σε υποχώρηση, με τη μείωση του πάχους των αντίστοιχων τοίχων. Η διάρθρωση αυτή ²¹³¹, μάλλον υπαγορεύεται από κατασκευαστικούς και όχι αισθητικούς λόγους και δε φαίνεται να οδηγεί σε ασφαλή χρονολογικά συμπεράσματα.

Μεταβυζαντινή περίοδος

Τα μεταβυζαντινά μνημεία των Αχαρνών ανήκουν στον τύπο του μονόχωρου ναού, εκτός από τον Άγιο Νικόλαο (Αγία Σωτήρα) στο Λουτρό, ο οποίος είναι σύνθετος τετρακίονιος, σταυροειδής εγγεγραμμένος. Κατά κανόνα ακολουθούν την τυπολογία των ναών που προϋπήρχαν της Άλωσης. Ορισμένοι εμφανίζουν ιδιαιτερότητες, καθώς εντάσσονται σε συγκεκριμένες παραλλαγές που απαντούν συχνά στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Πλέον ο μονόχωρος ναός είτε καμαροσκέπαστος είτε ξυλόστεγος είναι ο συνηθέστερος τύπος, όχι μόνο στο Μενίδι αλλά και σε ολόκληρη την Αττική με απροσδιόριστο αριθμό παραδειγμάτων²¹³². Υπάρχουν και τρεις ναοί (Άγιος Βλάσιος και Αγία Αικατερίνη στο ιστορικό κέντρο, Άγιος Γεώργιος), που έχουν κατεδαφιστεί και δεν υπάρχουν στοιχεία για τον αρχιτεκτονικό τους τύπο.

Δρομικοί ναοί

Μονόχωρος καμαροσκέπαστος/ξυλόστεγος

Στους μεταβυζαντινούς χρόνους οι περισσότεροι ναοί είναι μονόχωροι καμαροσκέπαστοι²¹³³ ή ξυλόστεγοι. Η κάλυψη των μνημείων με ξύλινη στέγη αντί κτιστού θόλου ουσιαστικά αποτελεί μια πιο πρόχειρη,

²¹³¹ Κάππας, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου*, Μέρος Α', σελ. 284-285. Παρατίθενται παραδείγματα ναών με παρόμοια εσωτερική διάρθρωση από τον 10ο έως τον 14ο αιώνα

²¹³² Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 507.

²¹³³ Οι Άγιοι Θεόδωροι είναι ο μοναδικός υστεροβυζαντινός ναός του τύπου.

αλλά και πολύ πιο εύκολη κατασκευαστικά λύση²¹³⁴. Ταυτόχρονα όμως, η ξύλινη στέγη είναι πιο εύκολο να καταστραφεί από πυρκαγιά ή κάποιον άλλο λόγο και έτσι να αλλάξει η μορφή του μνημείου²¹³⁵, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις όπου η αρχική ξύλινη στέγη αντικαθίσταται από καμάρα²¹³⁶. Από τους εξεταζόμενους ναούς οι περισσότεροι (11) καλύπτονται με καμάρα: Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, Αγία Παρασκευή, Άγιος Νικόλαος στα Καλογέρια (έχει κατεδαφιστεί), Άγιος Κωνσταντίνος, Άγιοι Πάντες, Προφήτης Ηλίας, Ευαγγελίστρια, Άγιος Πέτρος, Άγιος Γεώργιος Βουρδουμπάς, Άγιος Νικόλαος και Προφήτης Ηλίας στο Μετόχι. Ευλόστεγοι είναι 8, χτισμένοι όλοι στην ύπαιθρο, αρκετά μακριά από το κέντρο του μεταβυζαντινού οικισμού, με σχετικά μικρές διαστάσεις: Άγιος Αθανάσιος, Αγία Τριάδα, Ανάληψη²¹³⁷, Άγιος Δημήτριος στο Μονομάτι (ερειπωμένος), Άγιος Δημήτριος στη λεωφόρο Αθηνών, Ζωοδόχος Πηγή στον Γκατζανά, Ζωοδόχος Πηγή στη Βαρυμπόμπη και Άγιος Νικόλαος στο Λοιμικό.

Τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά δεν παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις ανάλογα με τον τρόπο κάλυψης της στέγης. Η αψίδα του ιερού είναι ημικυλινδρική σε 9 ναούς και τρίπλευρη εξωτερικά σε 10. Κατά κανόνα οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού εγγράφονται στο πάχος του ανατολικού τοίχου ή των πλάγιων τοίχων, όπως στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο. Κάποιοι ναοί έχουν μόνο πρόθεση, που εγγράφεται είτε στον ανατολικό, είτε στον βόρειο τοίχο. Η είσοδος γίνεται από θύρα στα δυτικά. Εξαίρεση αποτελεί ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, όπου το φραγμένο σήμερα αψίδωμα στη δυτική πλευρά του νότιου τοίχου ήταν χαμηλή θύρα εισόδου. Επίσης, στη Ζωοδόχο Πηγή στον Γκατζανά η είσοδος τόσο στον κυρίως ναό, όσο και στο συνεχιζόμενο κελί πραγματοποιείται από δύο θύρες στον νότιο τοίχο. Τα ανοίγματα από όπου εξασφαλίζεται ο φυσικός φωτισμός είναι ελάχιστα. Η αψίδα διατρύπεται από ένα στενό άνοιγμα του τύπου της φωτιστικής θυρίδας που διευρύνεται στο εσωτερικό, όπως συμβαίνει σπανιότερα και στον ανατολικό τοίχο (Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, Άγιος Γεώργιος ο Βουρδουμπάς, Άγιος Νικόλαος και Προφήτης

²¹³⁴ Mango, *Architecture*, σελ. 70. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι η κάλυψη ενός δομικού ναού με ξύλινη στέγη ήταν τόσο εύκολη, που ακόμα και ένας στοιχειωδώς έμπειρος μάστορας θα μπορούσε να επιβλέψει την συγκεκριμένη κατασκευή χωρίς ουσιαστικά προβλήματα.

²¹³⁵ Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 345, υποσημ. 22.

²¹³⁶ Στο ίδιο, σελ. 345, υποσημ. 25, αναφέρεται το χαρακτηριστικό παράδειγμα της Κατοπολιανής στην Πάρο.

²¹³⁷ Η αρχική ξύλινη στέγαση έχει αντικατασταθεί από δίριχτη με μπετόν.

Ηλίας στο Μετόχι, Αγία Τριάδα²¹³⁸). Στους δύο ναούς στο Μετόχι ανάλογο άνοιγμα υπάρχει και στη δυτική όψη. Στους πλάγιους τοίχους συνήθως υπάρχει ένα άνοιγμα ορθογωνικής διατομής, σπανιότερα με τόξο (Άγιος Δημήτριος στη Λεωφόρο Αθηνών). Κατά κανόνα τα ανοίγματα των πλάγιων τοίχων είναι νεότερα ή διευρύνονται σε νεότερους χρόνους. Τα ελάχιστα ως και μηδενικά ανοίγματα (στην περίπτωση του Αγίου Πέτρου) στους πλάγιους τοίχους των μνημείων, όπως και η μορφή τους, αποτελούν χαρακτηριστικό της ναοδομίας της περιόδου²¹³⁹ και έχουν ως αποτέλεσμα τον περιορισμένο φωτισμό και αερισμό τους.

Στη θολοδομία του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου εμφανίζεται μία τοπική ιδιαιτερότητα, που επιχωριάζει στην Αθήνα, τα περίχωρά της και τη Σαλαμίνα. Το ιερό στεγάζεται από τεταρτοσφαίριο που βαίνει σε ημιχώνια²¹⁴⁰. Ίδιος τρόπος κάλυψης του ιερού απαντά στην Αγία Άννα στον Ελαιώνα, στον Άγιο Πέτρο στη Χασιά, στην Παναγία του Μπόσκου και στον Άγιο Νικόλαο Λειμόνα στη Σαλαμίνα και ίσως στο καθολικό της μονής του Αγίου Σπυριδώνος στον Πειραιά²¹⁴¹. Η κάλυψη με καμάρα και τεταρτοσφαίρια που βαίνουν σε ημιχώνια θεωρείται ότι εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στην Αθήνα, στον ερειπωμένο ναό του Αγίου Διονυσίου κάτω από το βράχο του Αρείου Πάγου και οφείλεται σε ισλαμική επίδραση²¹⁴². Όλοι οι ναοί αυτής της ομάδας, με τους τέσσερις διαφορετικούς τύπους της²¹⁴³, πιθανόν χρησιμοποίησαν ως πρότυπό τους τον μητροπολιτικό ναό της Αθήνας, τον Άγιο Διονύσιο, η ανέγερση του οποίου τοποθετείται στα μέσα του 16ου αιώνα²¹⁴⁴. Επομένως η χρονολόγηση αυτή αποτελεί και *terminus post quem* για την ανέγερση του Αγίου Ιωάννη στο Μενίδι, του μικρότερου καμαροσκέπαστου ναού της Αττικής με αυτήν την ιδιαιτερότητα στη θολοδομία²¹⁴⁵.

²¹³⁸ Το άνοιγμα στον ανατολικό τοίχο της Αγία Τριάδας πάνω από την αψίδα του ιερού, είναι το μοναδικό με ορθογωνική διατομή και κιονίσκο με επίθημα.

²¹³⁹ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 510.

²¹⁴⁰ Βλ. παραπάνω, σελ. 220 και εξ.

²¹⁴¹ Η μονή πλέον δεν υπάρχει, βλ. παραπάνω, υποσημ. 1124.

²¹⁴² Τα πρότυπα των ναών αυτής της ομάδας είναι ισλαμικά, αλλά δεν θα πρέπει να αναζητηθούν σε κτίσματα της Ανατολής, αλλά στα δημόσια κτήρια που έχτισαν οι Τούρκοι στην Αθήνα, Τανούλας, «Άγιοι Ανάργυροι», σελ. 186.

²¹⁴³ Στο ίδιο, σελ. 185-186, εικ. 8

²¹⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 186 και σημ. 32.

²¹⁴⁵ Πάλλης, *όπ. π.*, σελ. 152.

Ο Άγιος Νικόλαος στο Μετόχι εντάσσεται σε μια ξεχωριστή ενότητα των μονόχωρων ναών, με εγκάρσια τόξα ή σφενδόνια²¹⁴⁶, που ενισχύουν την καμάρα ή την ξύλινη στέγη²¹⁴⁷. Στη συγκεκριμένη περίπτωση υπάρχει ένα σφενδόνιο στο μέσον περίπου του μήκους του ναού (9,30μ.) και προφανώς κτίστηκε εξ αρχής για να στηρίξει την αρκετά επιμήκη καμάρα του μνημείου.

Ο ιδιαίτερα ευρύς ξυλόστεγος νάρθηκας του Αγίου Δημητρίου με ανοικτή πεσσοστοιχία στα νότια είναι μεταγενέστερη προσθήκη, όπως και ο ξυλόστεγος νάρθηκας του Αγίου Νικολάου στο Μετόχι, από τον οποίο σώζονται μόνο τα θεμέλια. Οι υπόλοιποι ναοί δεν έχουν νάρθηκες. Στην Ευαγγελίστρια, το περιστύλιο που υπάρχει στη δυτική και νότια πλευρά οφείλεται σε νεότερη αυθαίρετη επέμβαση. Σημειώνουμε την περίπτωση της Ζωοδόχου Πηγής στον Γκατζανά, όπου στα δυτικά προστίθεται σύγχρονο με τον κυρίως ναό κελί (4,28μ. Χ 4,95μ.). Εσωτερικά, τα δύο διαμερίσματα διαχωρίζονται με τοίχο και επικοινωνούν μέσω θύρας. Στην μεγάλη πλειοψηφία τους οι μονόχωροι ναοί της περιόδου δεν έχουν σύγχρονο νάρθηκα, ενώ απουσιάζουν τα προσκίσματα. Εξαίρεση αποτελεί ο Άγιος Νικόλαος στο Μετόχι, όπου στα βόρεια του ναού σώζεται τμήμα τοίχου με αντηρίδες, πιθανόν κατάλοιπο κάποιου από τα βοηθητικά κτίσματα (κελιά;). Δύο αντηρίδες, προς ενίσχυση της στατικότητας, διατηρούνται στον ανατολικό τοίχο του ίδιου ναού. Στο ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου των Αγίων Πάντων, το χαμηλό κάθετο, επιχρισμένο τοιχίο ίσως αποτελούσε τμήμα αντηρίδας. Τέλος, στον ερειπωμένο ναό του Αγίου Δημητρίου στο Μονομάτι υπήρχαν τρεις αντηρίδες, μία πιο χαμηλή στον βόρειο τοίχο και από μια στο ανατολικό και δυτικό άκρο του νότιου τοίχου αντίστοιχα²¹⁴⁸.

²¹⁴⁶ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 507-508. Ο συγγραφέας αναφέρει ναούς του τύπου με ένα, δύο ή τρία σφενδόνια, τα οποία συνήθως κατασκευάζονται εξ αρχής ή προστίθενται εκ των υστέρων προς ενίσχυση της καμάρας.

²¹⁴⁷ Ο Γ. Πανέτσος, («Προφήτης Ηλίας στην Παιανία»), εξετάζει έναν μονόχωρο ξυλόστεγο ναό με ένα ενισχυτικό τόξο και αναφέρει αρκετά παραδείγματα στην Αττική.

²¹⁴⁸ Σήμερα σώζεται αρκετά μεγάλο τμήμα της ΝΔ αντηρίδας. Στις περιπτώσεις του Αγίου Νικολάου στο Μετόχι και του Αγίου Δημητρίου στο Μονομάτι, λόγω της μορφολογίας του εδάφους και του σημείου που χτίστηκαν, ήταν επιβεβλημένη η ενίσχυση της στατικότητας με αντηρίδες στο εξωτερικό. Για τον μικρό ναό των Αγίων Πάντων στο ιστορικό κέντρο δεν μπορούμε να έχουμε εικόνα για τη μορφολογία του εδάφους κατά την ανέγερσή του και κατά πόσο αυτό δικαιολογούσε την προσθήκη αντηρίδας. Κάτι τέτοιο μπορεί να θεωρήθηκε αναγκαίο, στη φάση μεταγενέστερης προσθήκης-επέκτασης του ναού στα δυτικά.

Τα αρκετά παραδείγματα των απλών μονόχωρων ναών κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο απαντούν τόσο στο κέντρο του χωριού, όσο στην περιφέρειά του, αλλά και στις δασικές εκτάσεις της Πάρνηθας όπου επεκτεινόταν η δραστηριότητα των Μενιδιατών. Οι δύο ναοί στο Μετόχι (Άγιος Νικόλαος και Προφήτης Ηλίας) εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των μοναχών της Αγίας Τριάδας. Οι Άγιοι Πάντες και η Ευαγγελίστρια, σε διαφορετικές ίσως περιόδους, αποτέλεσαν κοιμητηριακούς ναούς του οικισμού. Ο αρκετά απομακρυσμένος Άγιος Νικόλαος στο Λοιμικό πιθανόν κάλυπτε τις λατρευτικές ανάγκες των χωρικών, στους οποίους ανήκε το ομώνυμο δασόκτημα²¹⁴⁹. Στους υπόλοιπους ναούς τόσο του κέντρου, όσο και της υπαίθρου εκκλησιάζονταν οικογένειες ή και μεγαλύτερες κοινότητες πιστών.

Τρουλαίοι ναοί

Σύνθετος τετρακίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος

Γενικά για τον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού έγινε λόγος παραπάνω²¹⁵⁰. Ο σύνθετος τετρακίονιος διαφέρει από τον απλό, καθώς το τριμερές ιερό βήμα προστίθεται στα ανατολικά του σταυρικού τετραγώνου ως ανεξάρτητος χώρος²¹⁵¹. Αυτό αποτελείται από τρία παράλληλα διαμερίσματα που χωρίζονται από τοίχους, επικοινωνούν μέσω θυρών και καλύπτονται με ημικυλινδρικές καμάρες.

Ο τύπος που εμφανίζεται στη μεσοβυζαντινή περίοδο επαναλαμβάνεται στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Σύμφωνα με τον Χ. Μπούρα²¹⁵², όλοι οι τύποι των ναών που εμφανίζονται κατά τον 16ο και 17ο αιώνα προϋπήρχαν της Άλωσης. Ειδικότερα, κατά τον 16ο αιώνα χτίζεται αρκετά μεγάλος αριθμός ναών, που στην πλειοψηφία τους αποτελούν καθολικά μοναστηριών. Η συγκυρία ευνοϊκών παραγόντων, όπως ήταν η μακροχρόνια ειρήνη μετά την πλήρη επικράτηση των Οθωμανών, αλλά και ο θεσμός της αυτοτέλειας των θρησκειών, βοήθησε στην ανάπτυξη των

²¹⁴⁹ Σημειώνουμε την πιθανότητα ύπαρξης υστεροβυζαντινής φάσης του ναού, με την ίδια χρήση, βλ. παραπάνω, σελ. 350.

²¹⁵⁰ Βλ. παραπάνω, σελ. 450 κ. εξ.

²¹⁵¹ Ορλάνδος, «Η Αγία Τριάς του Κριεζώτη», σελ. 6.

²¹⁵² Μπούρας, «Η βυζαντινή παράδοση», σελ. 154.

τεχνών και της ναοδομίας²¹⁵³. Ωστόσο, η επανάληψη βυζαντινών τύπων στους μεταβυζαντινούς χρόνους σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στη συντηρητικότητα που χαρακτήριζε την εποχή²¹⁵⁴.

Στην Αττική, στον σύνθετο σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο ανήκει το 1)καθολικό της μονής Αστερίου στον Υμηττό²¹⁵⁵ (εικ. 793). Υπάγεται σε μια ομάδα μεταβυζαντινών ναών, που συνειδητά ακολουθούν βυζαντινά πρότυπα και μορφές²¹⁵⁶. Στο παρελθόν έχουν θεωρηθεί βυζαντινοί, όμως τοποθετούνται στην πρώιμη Τουρκοκρατία. Ο ναός πιθανόν χρονολογείται στον 16ο αιώνα.

Στα όρια των νομών Αττικής και Βοιωτίας, στο χωριό Συκάμινο, 5χλμ. περίπου ΒΔ από τον Ωρωπό είναι χτισμένος 2)ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου (εικ. 794)²¹⁵⁷. Βρίσκεται εντός του κοιμητηρίου του χωριού και χρονολογείται στον 17ο αιώνα, χωρίς να υπάρχουν ιστορικές ειδήσεις σχετικά με τη χρήση του.

3)Στο Μαρκόπουλο Ωρωπού (εικ. 795), εντός του χωριού Νέο Λιβύσσιο είναι χτισμένη στον ίδιο τύπο η Ζωοδόχος Πηγή και χρονολογείται στον 16ο με 17ο αιώνα²¹⁵⁸.

4)Ένα ακόμα μεταβυζαντινό παράδειγμα του τύπου στην Αττική είναι το καθολικό της γυναικείας μονής Μεταμορφώσεως στον Κάλαμο²¹⁵⁹.

²¹⁵³ Μπούρας, «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική», σελ. 27. Πλέον τα μοναστήρια, με την ήπια φορολογία και τα προνόμια που τους παρέχονται από τους οθωμανικούς νόμους, διαδέχονται τους αξιωματούχους και πλουσίους του Βυζαντίου, ως κτήτορες.

²¹⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 15-16. Φαίνεται πως, παρόλο που μεγάλος αριθμός Ελλήνων μαστόρων απασχολείται στην ανέγερση μεγάλων τζαμιών και πιθανόν οι ίδιοι έχτισαν και τα μεγάλα καθολικά του 16ου αιώνα, ελάχιστα τουρκικά αρχιτεκτονικά στοιχεία υιοθετούνται. Ένα από αυτά τα στοιχεία αποτελεί και η στήριξη τεταρτοσφαιρίων μέσω ημιχωνίων, για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω.

²¹⁵⁵ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 353-354, 504 και σχετική βιβλιογραφία, Στουφή-Πουλημένου, «Μονή Αστερίου».

²¹⁵⁶ Στουφή-Πουλημένου, *όπ. π.*, σελ. 117.

²¹⁵⁷ Καμπούρη, «Κοίμηση της Θεοτόκου στο Συκάμινο».

²¹⁵⁸ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 358-360, πίν. ΧLI, εικ. 311-323.

²¹⁵⁹ Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Αθηνών-Αττικής», σελ. 97, πίν. 74α-γ. Στο δελτίο γίνεται μια συνοπτική περιγραφή του αρχιτεκτονικού τύπου και του εικονογραφικού προγράμματος, χωρίς να δίνονται στοιχεία όπως οι διαστάσεις του ναού. Δεν παρατίθεται κάτοψη.

Οι τοιχογραφίες του ναού χρονολογούνται από επιγραφή στο 1675²¹⁶⁰, που αποτελεί και *terminus ante quem* για την ανέγερση του καθολικού.

Στην εξεταζόμενη περίοδο, στην περιφέρεια του Μενιδίου απαντά ένας ναός του συγκεκριμένου τύπου. Ο Άγιος Νικόλαος (Αγία Σωτήρα) στο Λουτρό, που πιθανόν αποτελούσε καθολικό μοναστηριού. Έχει πολλές ομοιότητες με το καθολικό της μονής Αστερίου²¹⁶¹ και γενικά με το σύνολο των ομότυπων ναών της Αττικής. Όλοι απολήγουν σε τρεις, εξωτερικά τρίπλευρες αψίδες ιερού. Οι τρούλοι έχουν οκτάπλευρο τύμπανο με οριζόντιο γείσο. Καμπύλο γείσο απαντά μόνο στο καθολικό της μονής Αστερίου, που μιμείται τους αθηναϊκούς τρούλους. Τα σταυρικά σκέλη και τα παραβήματα καλύπτονται με ημικυλινδρικές κάμαρες και τα γωνιακά διαμερίσματα με φουρνικά. Οι πλευρικοί τοίχοι διαρθρώνονται με παραστάδες, όπου απολήγουν τα τόξα που μεταφέρουν το βάρος του τρούλου. Ο φυσικός φωτισμός και αερισμός είναι περιορισμένος, εξ αιτίας των λιγοστών και στενών ανοιγμάτων²¹⁶². Νάρθηκας υπάρχει μονάχα στο καθολικό της μονής Αστερίου, που λόγω ίσως του μεγέθους της, ήταν απαραίτητος για την κάλυψη των λειτουργικών αναγκών των μοναχών. Όλα τα παραπάνω μνημεία χρονολογούνται στον 16ο με 17ο αιώνα, όπου θα πρέπει να τοποθετήσουμε και τον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό.

²¹⁶⁰ Χατζηδάκης-Δρακοπούλου, *Ελληνες ζωγράφοι*, σελ. 71. Ως ζωγράφοι αναφέρονται ο Γεώργιος Καρκαβέλας και ο Ιωάννης Μπούσιος.

²¹⁶¹ Αλλά και με τον απλό τετρακίονιο, σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στον Υμηττό. Τα καθολικά των μονών του Υμηττού χρονολογούνται στον 16ο αιώνα και αποτελούν συνειδητές μιμήσεις παλαιότερων αθηναϊκών μνημείων, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 162.

²¹⁶² Σύμφωνα με τον Χ. Μπούρα, («Η βυζαντινή παράδοση», σελ. 157-158), η διάταξη και το σχήμα των ανοιγμάτων σχετίζεται τόσο με τη μορφή της εκκλησίας, όσο και με την εντύπωση του εσωτερικού χώρου, μέσω του φυσικού φωτισμού. Στο εσωτερικό των ναών της Τουρκοκρατίας επικρατεί το ημίφως, κάτι που σχετίζεται άμεσα με την τάση απομόνωσης από το εχθρικό περιβάλλον, με την προσπάθεια περισυλλογής και συσπείρωσης των πιστών, αλλά και με το κλίμα μυστικισμού των θεολογικών κινήσεων της παλαιολόγειας περιόδου. Ταυτόχρονα όμως επισημαίνεται ότι αυτή η εσωτερική διαμόρφωση ίσως να υπαγορεύεται από απλά πρακτικά προβλήματα της εποχής. Σχετικά με την αισθητική του εσωτερικού φυσικού φωτισμού, αλλά και την επίδραση των παραθύρων/ανοιγμάτων στην επίτευξη του βλ. και Τριανταφυλλίδης, *Στοιχεία φυσικού φωτισμού*, σελ. 6-7, 10-12.

ΔΙΑΠΛΑΣΗ ΤΩΝ ΟΓΚΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΟΨΕΩΝ

Υστεροβυζαντινή περίοδος

Εκτός από τα δομικά μνημεία της περιόδου (Άγιοι Θεόδωροι και Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα), που λόγω τύπου έχουν τον κατά μήκος άξονα τονισμένο, το ίδιο συμβαίνει και με τον σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου²¹⁶³. Ο κατά μήκος άξονας τονίζεται εσωτερικά και με την κάλυψη των ορθογώνιων γωνιακών διαμερισμάτων με διαμήκεις ημικυλινδρικές καμάρες²¹⁶⁴. Στον ίδιο ναό συναντούμε μια διαμόρφωση παρόμοια με ομότυπους ναούς των Μεγάρων. Η κάλυψη των γωνιακών διαμερισμάτων είναι υπερυψωμένη και τα τόξα που μεταφέρουν το βάρος του τρούλου στους πλάγιους τοίχους είναι χαμηλότερα από αυτή, αδυνατίζοντας την προβολή του σταυρικού σχήματος στη στέγαση του ναού. Επιπλέον, οι δίριχτες στέγες του ανατολικού και δυτικού σταυρικού σκέλους επεκτείνονται βόρεια και νότια καλύπτοντας εντελώς και τα γωνιακά διαμερίσματα. Το παραγόμενο αισθητικό αποτέλεσμα απομακρύνεται από την ξεκάθαρη διάκριση των επιμέρους διαμερισμάτων, αλλά και την ομαλή κλιμάκωση των όγκων. Ο σημερινός τρούλος, που πιθανόν είναι μετασκευασμένος, φαίνεται βαρύς για τις συνολικές διαστάσεις του μνημείου.

Αντίθετα με τον Άγιο Ιωάννη, στην Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα διακρίνονται ξεκάθαρα στη στέγαση όλοι οι επιμέρους χώροι. Η διαμήκης, η εγκάρσια καμάρα και το πρόπυλο φέρουν δίριχτη στέγη, ενώ ο νάρθηκας μονόριχτη που χαμηλώνει προς τα δυτικά.

Βαρύς και ογκώδης μπορεί να χαρακτηριστεί ο αποκατεστημένος τρούλος του Αγίου Νικολάου στην Πέτρα της Βαρυμπόμπης. Στην ανατολική πλευρά η κεραία του σταυρού δεν προεξέχει, κάτι που σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες αβαθείς κεραίες έχει ως αποτέλεσμα στην κάτοψη να θυμίζει συνεπτυγμένο σταυροειδή ναό. Ταυτόχρονα μειώνονται οι διαστάσεις του Α-Δ άξονα, που θα λέγαμε ότι εξισορροπούνται με την

²¹⁶³ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 2127-2128.

²¹⁶⁴ Συνήθως η κάλυψη των γωνιακών διαμερισμάτων με σταυροθόλια ή φουρνικά απαντά στην περίπτωση που αυτά είναι τετράγωνα σε κάτοψη ή έχουν αναλογίες που προσεγγίζουν το τετράγωνο, Κάππας, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, Μέρος Α'*, σελ. 272.

προσθήκη της μεγάλης (τόσο σε μήκος όσο και σε πλάτος) τρίπλευρης εξωτερικά αψίδας ιερού.

Κατά κανόνα, η αψίδα του ιερού βήματος είναι τρίπλευρη εξωτερικά, εκτός από τους Αγίους Θεοδώρους όπου είναι ημικυλινδρική²¹⁶⁵. Οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού εγγράφονται στο πάχος του ανατολικού (Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος) ή των πλάγιων τοίχων του ιερού βήματος (Άγιος Νικόλαος, Άγιοι Θεόδωροι και Αγία Τριάδα). Ο τρούλος του Αγίου Νικολάου, που έχει αποκατασταθεί στην αρχική του μορφή έχει οκτάπλευρο τύμπανο με οριζόντιο γείσο, ενώ του Αγίου Ιωάννη, που πιθανόν η σημερινή του μορφή προέρχεται από επισκευή, είναι κυλινδρικός με επίσης οριζόντιο γείσο.

Σε όλα τα μνημεία της εποχής οι ημικυλινδρικές καμάρες υποδηλώνονται εξωτερικά με κεραίες, που έχουν τριγωνική-αετωματική απόληξη. Έτσι η διαμήκης καμάρα, που καλύπτει τους Αγίους Θεοδώρους, η διαμήκης και η εγκάρσια καμάρα της Αγίας Τριάδας, τα τρία φανερά σταυρικά σκέλη του Αγίου Ιωάννη και οι τέσσερις κεραίες του Αγίου Νικολάου, εξωτερικά έχουν τη μορφή ισοσκελών αετωμάτων, που μεταφέρουν προς το εξωτερικό τη διάρθρωση του εσωτερικού²¹⁶⁶.

Γενικά, οι εξωτερικές επιφάνειες είναι αδιάρθρωτες. Στην περίπτωση των Αγίων Θεοδώρων, το μόνο στοιχείο πλαστικής διαμόρφωσης που διακόπτει την ενιαία επιφάνεια του βόρειου τοίχου, θα μπορούσε να θεωρηθεί η σύγχρονη με τον κυρίως ναό αντηρίδα στο μέσον περίπου του μήκους του. Η επιφάνεια του νότιου τοίχου της Αγίας Τριάδας διαρθρώνεται με τρεις αντηρίδες. Οι δύο, σχεδόν ισοΰψείς, φαίνεται ότι πλασιώνουν το εγκάρσιο κλίτος, ενώ η τρίτη και λίγο χαμηλότερη στηρίζει το δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου του νάρθηκα. Η προβολή εξωτερικά του βόρειου τοίχου, σε χαμηλό σημείο πριν από τον αντίστοιχο τοίχο του νάρθηκα, ίσως οφείλεται στη φάση μεταβυζαντινής επισκευής.

²¹⁶⁵ Οι τρίπλευρες εξωτερικά αψίδες επικρατούν στην «Κάτω Ελλάδα» από το τέλος του 10ου αιώνα, ταυτόχρονα με το πλινθοπερικόλειστο σύστημα. Ωστόσο όταν αυτές χτίζονται με αργολιθοδομή εξακολουθούν να κατασκευάζονται ημικυλινδρικές, Βοκοτόπουλος, *Αρχιτεκτονική*, σελ. 151. Για τις αψίδες των βυζαντινών ναών γενικά βλ. και Delvoye, «Études d' architecture», σελ. 530-547.

²¹⁶⁶ Σχετικά με την αντιστοιχία του δομικού οργανισμού του ναού με τη διαμόρφωση των όψεων βλ. Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 384, 396 κ. εξ.

Πιο φροντισμένη κατά κανόνα είναι η δυτική όψη των ναών²¹⁶⁷, όπου βρίσκεται η κύρια θύρα εισόδου. Ο δυτικός τοίχος των Αγίων Θεοδώρων εξαίρεται με την εντοιχισή δύο αρχαίων και ενός μεσοβυζαντινού αρχιτεκτονικού μέλους σε β' χρήση²¹⁶⁸. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τη μορφή που θα είχε ο δυτικός τοίχος του Αγίου Ιωάννη, καθώς τμήμα του καθαιρέθηκε για να προστεθεί ο νεότερος νάρθηκας. Στον δυτικό τοίχο του Αγίου Νικολάου, πάνω από την είσοδο υπάρχει μικρή ορθογωνική κόγχη και στο νότιο τμήμα του, έχει εντοιχιστεί αρχαίο αρχιτεκτονικό μέλος σε β' χρήση. Οι κόγχες αυτές και γενικότερα τα αψιδώματα με τύμπανο πάνω από το ανώφλι, επικράτησε να λέγονται «υπέρθυρα προσκυνητάρια», καθώς συνήθως εκεί απεικονίζοταν ο τιμώμενος άγιος. Είναι ιδιαίτερα συνηθισμένα στην Αττική τόσο σε μεσοβυζαντινούς- υστεροβυζαντινούς²¹⁶⁹ όσο και σε μεταβυζαντινούς ναούς όλων των τύπων. Στον Άγιο Νικόλαο η υπέρθυρη διαμόρφωση είναι εξαιρετικά λιτή. Υπάρχουν περιπτώσεις, όπου η ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή των επιμέρους στοιχείων αναδεικνύει τα προσκυνητάρια αυτά σε ολοκληρωμένα αρχιτεκτονικά σύνολα²¹⁷⁰, όπως για παράδειγμα η διαμόρφωση των Αγίων Θεοδώρων στην Αίγινα, του μικρού σταυρεπίστεγου ναυδρίου της Αγίας Μαρίνας στην Πάρνηθα (εικ. 779) ή της ομότυπης με τον Άγιο Νικόλαο, Παναγίας Βαραμπά στο Μαρκόπουλο ²¹⁷¹. Ανεξάρτητα από τη μορφή τους, τα υπέρθυρα προσκυνητάρια δίνουν κάποια πλαστικότητα στην συνήθως αδιάθροη επιφάνεια της πρόσοψης²¹⁷² και καθώς τοποθετούνται πάνω από τη θύρα

²¹⁶⁷ Είναι σύνηθες φαινόμενο, στους ναούς της λεγόμενης ελλαδικής σχολής μία ή δύο πλευρές να διαφέρουν από τις υπόλοιπες, ως προς τη μορφή ή τη διακόσμηση. Η διαφοροποίηση αυτή συνδέεται με την ιεράρχηση της σημασίας των όψεων, Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 384.

²¹⁶⁸ Οι τοίχοι και κατ' επέκταση οι όψεις των ελλαδικών ναών διαμορφώνονται με διαφορετικό τρόπο από τους αντίστοιχους της Κωνσταντινούπολης, όπου τα αψιδώματα, οι παραστάδες και τα υπόλοιπα συναφή στοιχεία, διαρθρώνουν πλαστικά τις όψεις και επιπλέον προβάλλουν τη δομική υπόσταση του κτηρίου. Στην περίπτωση των μνημείων της λεγόμενης ελλαδικής σχολής κυριαρχούν οι (εξωτερικά) ενιαίες επιφάνειες, που αποκτούν ενδιαφέρον με την ποικιλία των υλικών, των αρμολογημάτων, τη φυσική πολυχρωμία, αλλά και την εντοιχισή αρχιτεκτονικών μελών σε β' χρήση, Μπούρας, *όπ. π.*, σελ. 393. Βλ. και Millet, *L' école grecque*, σελ. 141 κ. εξ.

²¹⁶⁹ Μπούρας, *όπ. π.*, σελ. 413. Αναφέρει ως παραδείγματα βυζαντινών ναών της Αττικής με υπέρθυρο προσκυνητάρι την Αγία Κυριακή Κερατέας, την Παναγία Βαραμπά στο Μαρκόπουλο, τον Ευαγγελιστή Λουκά στα Λαμπρικά, τον Άγιο Γεώργιο Ωρωπού και τον Σωτήρα στο Αλεποχώρι.

²¹⁷⁰ Στο ίδιο, σελ. 413.

²¹⁷¹ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, εικ. 125.

²¹⁷² Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 511-512.

και στο μέσον περίπου του τοίχου, κάτω από την αετωματική απόληξη της στέγης, τονίζουν τον κατακόρυφο άξονα.

Η Αγία Τριάδα είναι ο μοναδικός από τους εξεταζόμενους υστεροβυζαντινούς ναούς των Αχαρνών, που σώζει σύγχρονο νάρθηκα, η είσοδος του οποίου διαμορφώνεται με την προσθήκη καμαροσκέπαστου προπύλου. Το πρόπυλο, στην περίπτωση του ναού της Πάρνηθας λειτουργεί ως προστέγασμα της θύρας του νάρθηκα²¹⁷³ και οπωσδήποτε αποτελεί σημαντικό μορφολογικό στοιχείο, που εξαίρει και δίνει έναν πιο μνημειακό χαρακτήρα στην είσοδο.

Μεταβυζαντινή περίοδος

Στον σύνθετο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό του Αγίου Νικόλαου (Αγία Σωτήρα) στο Λουτρό όλα τα επιμέρους διαμερίσματα διαγράφονται με σαφήνεια και ακολουθείται η ομαλή κλιμάκωση των όγκων, που συνήθως διακρίνει τα μνημεία του τύπου. Στη στέγαση, οι κεραίες του σταυρού προβάλλουν έντονα πάνω από τα χαμηλότερα γωνιακά διαμερίσματα, ώστε να διαγράφεται με σαφήνεια το σταυρικό σκέλος. Στην κάτοψη ο κυρίως ναός έχει τη μορφή τετραγώνου, στο οποίο προστίθεται το τριμερές ιερό βήμα. Αυτό απολήγει ανατολικά σε τρίπλευρες εξωτερικά αψίδες, με την κεντρική να είναι μεγαλύτερη. Ο βαρύς τρούλος έχει οκταγωνικό τύμπανο με οριζόντιο γείσο.

Από τους μονόχωρους καμαροσκέπαστους ή ξυλόστεγους ναούς της περιόδου ενδιαφέρον παρουσιάζει ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, που εμφανίζει την ιδιαιτερότητα κάλυψης από ημικυλινδρική καμάρα με τεταρτοσφαίριο που βαίνει επί ημιχωνίων. Η διαμόρφωση αυτή διακρίνεται με σαφήνεια στη στέγαση²¹⁷⁴. Ένας ακόμα ναός που διαφοροποιείται από την πλειοψηφία είναι η Ζωοδόχος Πηγή στον Γκατζανά, καθώς αποτελεί τον μοναδικό από τους εξεταζόμενους που σώζει σύγχρονο με τον κυρίως ναό συνεχιζόμενο δωμάτιο-κελί στα δυτικά. Ως αποτέλεσμα εμφανίζει ιδιαίτερα αυξημένο μήκος. Επιπλέον είναι το μοναδικό μνημείο που δεν

²¹⁷³ Με αφορμή της εξέταση του πυλώνα της μονής του Αγίου Ιωάννη του Κυνηγού, ο Στ. Μαμαλούκος, («Πυλώνας», σελ. 1113, υποσημ. 23-30), παραθέτει αρκετά παραδείγματα βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών με πρόπυλα, που λειτουργούν ως προστεγάσματα θυρών. Σχετικά με τις έννοιες και τους συμβολισμούς που συνδέονται με την τοξωτή είσοδο βλ. και Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 412.

²¹⁷⁴ Βλ. παραπάνω, σελ. 220 κ. εξ.

έχει είσοδο στη δυτική όψη, αλλά δύο (μία για τον κυρίως ναό και μία για το κελί) στη νότια.

Οι αψίδες είναι είτε τρίπλευρες εξωτερικά είτε ημικυλινδρικές. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στην τρίπλευρη αψίδα του κατεδαφισμένου πλέον ναού του Αγίου Γεωργίου, στη θέση του οποίου έχει χτιστεί ο νεότερος, ομώνυμος ενοριακός. Αυτή εμφάνιζε πλαστική διαμόρφωση με μονόλοβα τυφλά αψιδώματα που απολήγουν σε πλίνθινα τόξα (εικ. 749). Το στοιχείο αυτό είναι σπάνιο για ναούς που δεν εντάσσονται στη λεγόμενη σχολή της Κωνσταντινούπολης και μπορεί να αποτελεί ένδειξη χρονολόγησης στην υστεροβυζαντινή περίοδο²¹⁷⁵.

Οι επιφάνειες είναι αδιάθροτες και δεν εμφανίζουν καμία πλαστική διαμόρφωση. Εξαιρέση αποτελούν τα υπέρθυρα προσκυνητάρια, που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της δυτικής όψης, ορθογωνικά ή τοξωτά. Με την τοποθέτησή τους πάνω από τη θύρα εισόδου τονίζεται ο κατακόρυφος άξονας. Απαντούν στους ναούς του Προφήτη Ηλία (εικ. 388, 393) και της Ανάληψης (εικ. 397) στον λόφο του Προφήτη Ηλία, της Αγίας Τριάδας (εικ. 437, 438) εντός της ομώνυμης πλατείας, του Αγίου Δημητρίου στη λεωφόρο Αθηνών (εικ. 478, 479), του Αγίου Γεωργίου Βουρδουμπά (εικ. 516), της Ζωοδόχου Πηγής στη Βαρυμπόμπη (εικ. 542), του Αγίου Νικολάου στο Μετόχι (εικ. 554, 569) και του Αγίου Νικολάου στο Λοιμικό (εικ. 624, 629). Η δυτική όψη του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου εξαιρείται ιδιαίτερα (εικ. 277), καθώς εκτός από την αβαθή τοξωτή κόγχη (προσκυνητάρι), πάνω από την θύρα εισόδου, τον τοίχο διαρθρώνουν δύο ακόμα κόγχες (ορθογωνικές) εκατέρωθεν της θύρας, αλλά και δύο συμμετρικά εντοιχισμένες ανθεμωτές απολήξεις αρχαίων επιτύμβιων στηλών. Στον ίδιο ναό, στη δυτική άκρη του νότιου τοίχου διαμορφώνεται σήμερα ένα τυφλό αψιδώμα με πλίνθινο τόξο και εντοιχισμένα σπόλια στη γένεσή του (εικ. 279). Αυτό διαμορφώθηκε σε μεταγενέστερους χρόνους, καθώς αρχικά πιθανόν αποτελούσε θύρα εισόδου στον ναό.

Οι αντηρίδες στον ανατολικό τοίχο του Αγίου Νικολάου στο Μετόχι και στους πλάγιους τοίχους του Αγίου Δημητρίου στο Μονομάτι αποτελούσαν δομικά στοιχεία, ενισχυτικά της στατικότητας των μνημείων, μάλλον αναγκαία αν κρίνουμε από τη θέση στην οποία αυτά χτίστηκαν. Τέλος, οι εξεταζόμενοι ναού της περιόδου δεν σώζουν σύγχρονους

²¹⁷⁵ Βλ. παραπάνω, σελ. 430-431 και υποσημειώσεις.

νάρθηκες. Όπου αυτοί απαντούν (Αγ. Δημήτριος στη λεωφόρο Αθηνών, Άγιος Νικόλαος στο Μετόχι, Ευαγγελίστρια) οφείλονται σε νεότερες προσθήκες.

ΤΟΙΧΟΠΟΙΑ

Αρκετοί από τους εξεταζόμενους ναούς σήμερα είναι επιχρισμένοι εξωτερικά. Για ένα σημαντικό αριθμό μνημείων όμως είτε μετά από τις εργασίες αποκατάστασης της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, είτε μέσω παλαιότερων φωτογραφιών, έχουμε μια αρκετά καλή εικόνα της τοιχοποιίας τους. Τόσο οι υστεροβυζαντινοί, όσο και οι μεταβυζαντινοί ναοί χτίζονται με αργολιθοδομή. Κατά κανόνα αργοί λίθοι τοπικής προέλευσης, συνδετικό κονίαμα, τμήματα κεραμίδων και πλίνθων, αλλά και εντοιχισμένα σπόλια, αρχαία και βυζαντινά συνθέτουν τις όψεις των μνημείων. Σπάνια είναι εμφανείς ξύλινες δοκοί στο ανώφλι θυρών²¹⁷⁶ και ανοιγμάτων²¹⁷⁷, που ενισχύουν την αντοχή των κατασκευών. Παρέμβλητες ξυλοδεσιές είναι πιθανόν να ενίσχυαν τους πλευρικούς τοίχους, όπως συμβαίνει σε αρκετούς μεταβυζαντινούς ναούς του αθηναϊκού πεδίου²¹⁷⁸.

Οι λίθοι είναι ακατέργαστοι μικρού και μεσαίου μεγέθους ή μεγαλύτεροι, ελαφρώς επεξεργασμένοι, που χρησιμοποιούνται στις γωνίες για να επιτευχθεί με μεγαλύτερη ευκολία η κατακόρυφος²¹⁷⁹. Ανάμεσά τους συνήθως παρεμβάλλονται τμήματα κεραμίδων ή πλίνθων άτακτα τοποθετημένα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αψίδα και ο ανατολικός τοίχος στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην οδό Λιοσίων (εικ. 23), όπου εκτός από τα παραπάνω στο χαμηλότερο τμήμα της αψίδας έχουν τοποθετηθεί και μεγάλες λιθόπλινθοι. Συχνά, στα ανώτερα

²¹⁷⁶ Στο ανώφλι της θύρας του Προφήτη Ηλία στον ομώνυμο λόφο (εικ. 394), της Αγίας Τριάδας, της Ζωοδόχου Πηγής στη Βαρυμπόμπη (εικ. 542) και του Αγίου Νικολάου στο Μετόχι (εικ. 564).

²¹⁷⁷ Ξύλινες δοκοί φαίνονται στο ανώτερο τμήμα του αψιδώματος, που σχηματίζεται στη δυτική πλευρά του νότιου τοίχου του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (εικ. 273) και στο παράθυρο του νότιου τοίχου της Ζωοδόχου Πηγής στη Βαρυμπόμπη (εικ. 550). Στον ίδιο ναό υπήρχαν αντίστοιχες ενισχυτικές δοκοί και στο ανώφλι της θύρας, που σήμερα καλύπτονται από τα επιχρίσματα. Πιθανόν ξύλινες δοκοί έχουν τοποθετηθεί στο ανώφλι της κόγχης του διακονικού στους Αγίους Θεοδώρους (εικ. 224).

²¹⁷⁸ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 509.

²¹⁷⁹ Βλ. για παράδειγμα στον ναό της Ζωοδόχου Πηγής στον Γκατζανά τους μεγάλους λίθους που χρησιμοποιούνται στη ΝΔ γωνία.

τμήματα των τοίχων τοποθετούνται τμήματα πλίνθων ή κεραμίδων σε μια πιο κανονική διάταξη σχηματίζοντας μονή, διπλή ή τριπλή σειρά²¹⁸⁰.

Σε κάποιες περιπτώσεις οι πλίνθοι είναι τοποθετημένες με κανονικότητα τόσο στους οριζόντιους, όσο και στους κατακόρυφους αρμούς, σχηματίζοντας ένα «χαλαρό» πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Συνήθως αυτή η πιο φροντισμένη τοιχοποιία εντοπίζεται σε σημεία που θεωρούνται πιο σημαντικά, όπως η αψίδα ή σε αυτά που είναι πιο προβεβλημένα στον θεατή, όπως η πρόσοψη των ναών²¹⁸¹. Στην ανατολική όψη του κατεδαφισμένου σήμερα ναού του Αγίου Γεωργίου (εικ. 749), ακόμα και κάτω από το επίχρισμα, στο σημείο μεταξύ του παραθύρου και του νότιου αψιδώματος της τρίπλευρης αψίδας, διακρίνονται με αρκετά μεγάλη κανονικότητα οι οριζόντιοι αρμοί. Τα μικρά και συμμετρικά διαστήματα ανάμεσα στους αρμούς ίσως υποδηλώνουν καλά πελεκημένους λίθους που τουλάχιστον στους οριζόντιους αρμούς περικλείονται από πλίνθους²¹⁸². Στην τρίπλευρη αψίδα της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα, κάτω από το παράθυρο διακρίνονται ελαφρώς λαξευμένοι λίθοι, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται πλίνθοι στους οριζόντιους αρμούς. Σε μικρό τμήμα, στο κατώτερο σημείο υπάρχουν πλίνθοι και στους κάθετους (εικ. 655). Στον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι, στο ύψος του παραθύρου της αψίδας όπου έχουν καταπέσει τα επιχρίσματα μετά από τον σεισμό του 1999, διακρίνονται μικροί αργοί ή ελαφρώς λαξευμένοι λίθοι με τμήματα πλίνθων στους οριζόντιους αρμούς και κατά τόπους στους κάθετους (εικ. 557). Επιπλέον, στην υπόλοιπη αψίδα που παραμένει επιχρισμένη, διακρίνονται ξεκάθαρα κανονικοί οριζόντιοι αρμοί, που ίσως αντιστοιχούν σε παρόμοια τοιχοποιία. Το ατελές ή χαλαρό πλινθοπερίκλειστο σύστημα²¹⁸³ αντανακλά αμυδρά στη δυτική όψη (εικ. 163, 175) και στην αψίδα του Αγίου Νικολάου στη Βαρυμπόμπη, με την τοποθέτηση πλίνθων περιστασιακά και στους κάθετους αρμούς, εκτός από τους οριζόντιους. Τμήμα ατελούς πλινθοπερίκλειστου συστήματος

²¹⁸⁰ Όπως για παράδειγμα οι σειρές από τμήματα πλίνθων στις αετωματικές απολήξεις της Α, Β και Ν κεραίας του σταυρού στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο (εικ. 23, 24), ή η μονή σειρά στο ανώτερο τμήμα των πλάγιων τοίχων του Αγίου Πέτρου (εικ. 453).

²¹⁸¹ Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 509.

²¹⁸² Βλ. παραπάνω, σελ. 430-431, για τις πιθανότητες η διαμόρφωση αυτή να ανήκει στην υστεροβυζαντινή περίοδο ή στον 19ο αιώνα.

²¹⁸³ Σχετικά με τους όρους «ιδανικό» και «ατελές» πλινθοπερίκλειστο σύστημα βλ. Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 455 κ. εξ.

εντοπίζεται και σε χαμηλό σημείο του δυτικού τοίχου του Αγίου Νικολάου στο Λοιμικό, νότια της θύρας εισόδου (εικ. 630)²¹⁸⁴.

Σπάνια απαντούν πλίνθινες οδοντωτές ταινίες, όπως αυτές που επιστέφουν την κεντρική αψίδα του ιερού και το τύμπανο του τρούλου στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό (εικ. 90, 91) και αυτές που περιβάλλουν τα πεταλόμορφα τόξα στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο (εικ. 28) και στην Αγία Τριάδα της Πάρνηθας (εικ. 656, 657).

Σε τρεις περιπτώσεις (Αγία Τριάδα, Άγιος Νικόλαος στο Λουτρό, Άγιος Νικόλαος στο Μετόχι) στην πρόσοψη των μνημείων σε ψηλό σημείο πάνω από τη θύρα εισόδου σώζονται κοιλότητες, όπου άλλοτε υπήρχαν εντοιχισμένα πινάκια. Στην Αγία Τριάδα λόγω των επιχρισμάτων πλέον δεν διακρίνονται, ενώ στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό έχουν σωθεί και μικρά τμήματα των πινακίων με μπλε εφύαλωση.

Περαιτέρω στοιχεία κεραμοπλαστικού διακόσμου απουσιάζουν από τα εξεταζόμενα μνημεία. Εξαίρεση αποτελεί ο Άγιος Νικόλαος στη Βαρυμπόμπη, στον τρούλο του οποίου απαντούν έγκοπτες πλίνθοι στο τόξο του δυτικού παραθύρου (εικ. 171) και μια εντοιχισμένη πλάκα στο τύμπανο με ψευδοκουφική ή σχηματοποιημένη φυτική διακόσμηση (εικ. 178).

Πολλοί ναοί έχουν εντοιχισμένα παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση. Κάποια από αυτά είναι αρχαία, αλλά υπάρχουν και αρκετά παλαιοχριστιανικά, μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά. Σε μεγάλο βαθμό συγκεντρώνονται στην πρόσοψη και εξαίρουν ακόμα περισσότερο την ορατή προς τον θεατή είσοδο στον ναό. Αναφέρουμε ενδεικτικά τον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο, όπου στην δυτική όψη έχουν τοποθετηθεί ανθεμωτές απολήξεις αρχαίων επιτύμβιων στηλών, αλλά και τμήμα παλαιοχριστιανικού επιστυλίου με καθαρά διακοσμητική διάθεση ή τους Αγίους Θεοδώρους, όπου η πρόσοψη φέρει εντοιχισμένα τόσο αρχαίο, όσο και μεσοβυζαντινά σπόλια. Συνολικά απαντούν σε όλες τις επιφάνειες των

²¹⁸⁴ Σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία ίσως οδηγεί σε μια πρώτη υστεροβυζαντινή φάση του ναού, βλ. παραπάνω, σελ. 350.

μνημείων. Τις περισσότερες φορές αποτελούν δομικά στοιχεία²¹⁸⁵ και κάποιες φορές έχουν τοποθετηθεί με ξεκάθαρη διακοσμητική διάθεση²¹⁸⁶.

Από τον Άγιο Νικόλαο στη Βαρυμπόμπη προέρχεται ανάγλυφη κτητορική επιγραφή του ιερομονάχου Ισιδώρου Ραπανά (εικ. 181), που έχει χρονολογηθεί στον 11ο αιώνα²¹⁸⁷. Η επιγραφή θα μπορούσε να αποτελεί στοιχείο χρονολόγησης για την ανέγερση του ναού, όμως δεν βρέθηκε εντοιχισμένη, ως εκ τούτου δεν αποδεικνύεται η σύνδεσή της με τον Άγιο Νικόλαο.

Οι κίονες και τα κιονόκρανα/επιθήματα των μνημείων που φέρουν τρούλο (Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, Άγιος Νικόλαος στο Λουτρό) αποτελούν σπόλια. Αποτελεί γενικό κανόνα άλλωστε η χρήση σπολίων για τους κορμούς των κίωνων κυκλικής τομής, ήδη από τη μεσοβυζαντινή εποχή, λόγω της δυσκολίας κατασκευής νέων²¹⁸⁸. Η πρακτική αυτή είχε αρκετές φορές επιπτώσεις στη σύνθεση του εσωτερικού χώρου, καθώς ήταν δύσκολο να βρεθούν τέσσερις ισομεγέθεις παλαιότεροι κίονες για την στήριξη του τρούλου ενός νέου ναού. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Οι τέσσερις κίονες είναι ανισομεγέθεις και επιστέφονται από επιθήματα διαφορετικού ύψους, ενώ ειδικά ο ΒΑ επιστέφεται από επίθημα και κιονόκρανο, ώστε να επιτευχθεί ίδιο ύψος στη γένεση των στηριζόμενων τόξων.

Δεν εντοπίζονται διαφορές στην τοιχοποιία των υστεροβυζαντινών και των μεταβυζαντινών μνημείων των Αχαρνών. Τα πιο σημαντικά μνημεία, όπως για παράδειγμα τα καθολικά μοναστηριών, οι ναοί με μετοχιακή χρήση (Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα, Άγιος Νικόλαος στο Λουτρό, Άγιος Νικόλαος στο Μετόχι, Άγιος Νικόλαος στη Βαρυμπόμπη) και οι ναοί κοντά στο ιστορικό κέντρο (Άγιοι Θεόδωροι, Άγιος Ιωάννης

²¹⁸⁵ Όπως στον Άγιο Πέτρο, όπου στη ΒΔ γωνία έχουν εντοιχιστεί ένας μαρμάρινος κιονίσκος και μια λίθινη βάση στήριξης στήλης, (εικ. 455 Α).

²¹⁸⁶ Όπως το τμήμα μαρμάρινης αναθηματική στήλης με τη Αθηνά ως Υγεία(;) στον νότιο τοίχο του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (εικ. 29), στην οδό Λιοσίων.

²¹⁸⁷ Βλ. παραπάνω, σελ. 181-182, υποσημ. 987.

²¹⁸⁸ Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*, σελ. 434 κ. εξ. Ο συγγραφέας αναφέρει τα ελάχιστα παραδείγματα μεσοβυζαντινών μνημείων για τα οποία υπάρχει βεβαιότητα ότι κατασκευάστηκαν νέοι κίονες κυκλικής τομής με μείωση και ενίοτε ένταση. Το φαινόμενο γενικεύεται στους μεταβυζαντινούς ναούς της Αττικής. Ο Γ. Πάλλης, (*Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 509), σημειώνει μόνο την περίπτωση του καθολικού της μονής Αστερίου, όπου για την ανέγερσή του κατασκευάζονται νέοι κίονες από πώρινους σφονδύλους.

Θεολόγος, Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος) έχουν πιο φροντισμένη τοιχοποιία και συνήθως εξαίρουν την ασπίδα του ιερού και την πρόσοψη, κάτι που γίνεται, σε πολύ μικρότερο βαθμό, και στους ναούς πιο ταπεινών προθέσεων.

ΑΝΟΙΓΜΑΤΑ

Τα περισσότερα από τα εξεταζόμενα μνημεία έχουν μια θύρα εισόδου στη δυτική πλευρά και συνήθως στο μέσον αυτής. Στη Ζωοδόχο Πηγή στον Γκατζανά οι δύο θύρες εισόδου, στον κυρίως ναό και στο συνεχιζόμενο κελί, βρίσκονται στον νότιο τοίχο. Στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο, στη δυτική πλευρά του νότιου τοίχου βρισκόταν μια χαμηλή θύρα εισόδου, σήμερα φραγμένη. Επίσης φραγμένο σήμερα είναι το άνοιγμα, που υπήρχε στον νότιο τοίχο του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου.

Οι θύρες, κατά κανόνα χαρακτηρίζονται από τις μικρές τους διαστάσεις, ιδιαίτερα στο ύψος, κάτι που γίνεται εντονότερο στους μεταβυζαντινούς ναούς. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα αναφέρουμε αυτήν στον νότιο τοίχο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, όπου για να εισέλθει κάποιος έπρεπε να σκύψει αρκετά. Ιδιαίτερα χαμηλή είναι και η θύρα του Προφήτη Ηλία στο Μετόχι, ώστε ένας άνθρωπος με ύψος άνω του μετρίου αναστήματος, να πρέπει να σκύψει για να εισέλθει στον ναό. Αρκετά ψηλή, αναλογικά με το μέγεθος του ναού, είναι η θύρα εισόδου στην πρόσοψη των Αγίων Θεοδώρων, η οποία πιθανόν οφείλεται σε μεταγενέστερη διαμόρφωση.

Οι θύρες έχουν είτε οριζόντιο, είτε τοξωτό ανώφλι. Σπάνια εντοιχίζεται κάποιο αρχιτεκτονικό μέλος σε β' χρήση, αρχαίο ή βυζαντινό, όπως στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό (εικ. 102), στον Άγιο Νικόλαο στη Βαρυμπόμπη²¹⁸⁹ (εικ. 175, 176), στο φραγμένο άνοιγμα του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (εικ. 279) και στον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι²¹⁹⁰ (εικ. 567, 568). Πάνω από τη θύρα του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (εικ. 277) διαμορφώνεται πλίνθινο τόξο. Πάνω από το οριζόντιο ανώφλι της θύρας του Αγίου Νικολάου στο Λουτρό υπάρχει τυφλό ασπίδωμα με πλίνθινο τόξο, πολύ μικρότερο από το πλάτος του ανοίγματος. Η θύρα στην είσοδο του Προφήτη Ηλία στο Μετόχι φέρει σύγχρονο λίθινο περιθύρωμα. Αντίθετα

²¹⁸⁹ Το οριζόντιο ανώφλι στηρίζεται σε δύο θραύσματα επιθημάτων κιονίσκων, που έχουν τοποθετηθεί ως παραστάδες.

²¹⁹⁰ Πάνω από το ξύλινο ανώφλι, έχουν εντοιχιστεί τέσσερα τουλάχιστον διαφορετικά τμήματα παλαιότερων αρχιτεκτονικών μελών σε β' χρήση.

αυτό της εισόδου από τον νάρθηκα προς τον κυρίως ναό της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα (εικ. 662), μάλλον οφείλεται σε μεταβυζαντινή διαμόρφωση. Δεν απαντούν μαρμάρινα περιθρώματα. Στους Αγίους Θεοδώρους (εικ. 227) σώζεται το μαρμάρινο κατώφλι της αρχικής θύρας.

Σε δύο περιπτώσεις, πάνω από τη θύρα του νάρθηκα της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα (εικ. 656, 657) και στο φραγμένο άνοιγμα του νότιου τοίχου του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (εικ. 28), διαμορφώνεται πεταλόμορφο τόξο. Στον τελευταίο ναό σώζεται ένα μικρό τμήμα του τόξου και τμήμα της πλίνθινης οδοντωτής ταινίας που το περιβάλλει. Το τόξο του ναού της Αγίας Τριάδας σώζεται ολόκληρο και είναι εμφανές πλέον, μετά την αφαίρεση των επιχρισμάτων από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Έχουν μεγάλες ομοιότητες ως προς την κατασκευή τους. Οπωσδήποτε τα τόξα αυτά αποτελούν ισχυρή ένδειξη χρονολόγησης των δύο μνημείων είτε στα τέλη του 12ου είτε στις αρχές του 13ου αιώνα. Η διαμόρφωση αυτή κατεβάζει τη χρονολόγηση του νάρθηκα, που μέχρι τώρα θεωρείτο μεταγενέστερος από τον κυρίως ναό, στην μεσοβυζαντινή ή την υστεροβυζαντινή περίοδο. Το πρόπυλο, δυτικά του νάρθηκα, σχηματίζει και αυτό ευρύ πεταλόμορφο τόξο (εικ. 657). Αν και είναι αμελέστερα δομημένο, τα υλικά δόμησής του (λαξευτοί πωρόλιθοι) και το τμήμα της διπλής πλίνθινης ταινίας κάτω από την αετωματική απόληξη της στέγης, μας υποχρεώνουν να το θεωρήσουμε τουλάχιστον μεταβυζαντινό, αν όχι σύγχρονο με το υπόλοιπο κτήριο και όχι νεότερο, όπως υποστηριζόταν ως τώρα.

Το φυσικό φως εισέρχεται στα μνημεία συνήθως μέσω μικρών ανοιγμάτων του τύπου της φωτιστικής θυρίδας. Αυτά διαμορφώνονται με τη χρήση λίθων²¹⁹¹ ή τμημάτων μαρμάρου²¹⁹². Πιο φροντισμένα είναι τα ανοίγματα των αψίδων, όπου συναντάμε ένα δίλοβο (Άγιος Νικόλαος στο Λουτρό, εικ. 90) και ένα μονόλοβο με την παρεμβολή κιονίσκου στο μέσον του (Αγία Τριάδα, εικ. 441). Τα παράθυρα στις αψίδες της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα, του Αγίου Νικολάου στη Βαρυμπόμπη και του Αγίου Νικολάου στο Λοιμικό έχουν διαμορφωθεί σε μεταγενέστερους χρόνους.

²¹⁹¹ Βλ. για παράδειγμα το παράθυρο της αψίδας στον Άγιο Νικόλαο στο Λοιμικό (εικ. 627) ή το αντίστοιχο παράθυρο στον Άγιο Πέτρο (εικ. 457).

²¹⁹² Βλ. για παράδειγμα το παράθυρο του ανατολικού τοίχου στον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι (εικ. 558).

Ο Άγιος Νικόλαος στη Βαρυμπόμπη και ο Άγιος Νικόλαος στο Λουτρό φέρουν τον αρχικό τους τρούλο, ενώ του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου πιθανόν έχει μετασκευαστεί σε νεότερους χρόνους. Τα τέσσερα μονόλοβα παράθυρα του τρούλου στον Άγιο Νικόλαο στη Βαρυμπόμπη έχουν κατασκευαστεί με αρκετή επιμέλεια (εικ. 171, 172). Φέρουν τόξα με ακτινωτά διατεταγμένες πλίνθους²¹⁹³, που περιβάλλονται από μονή σειρά καμπύλων πλίνθων. Τα ανοίγματα σήμερα έχουν φραχθεί από πλάκες με κυκλικές οπές φωτισμού. Αντίθετα τα μονόλοβα παράθυρα του τρούλου στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό (εικ. 91) είναι πολύ πιο απλά. Έχουν αρκετά μεγάλο ύψος και είναι ιδιαίτερος στενά²¹⁹⁴, με διαφορετικές όμως διαστάσεις το κάθε ένα, ώστε να δίνεται η αίσθηση προχειρότητας στη χάραξη και την κατασκευή τους. Δεν φέρουν πλίνθινα τόξα ή κάποια άλλη διακόσμηση²¹⁹⁵. Τα τόξα των μονόλοβων παραθύρων του τρούλου στον Άγιο Ιωάννη αποτελούνται από λαξευμένους πλακοειδείς λίθους, που είναι τοποθετημένοι έτσι ώστε να απομιμούνται πλίνθινα.

Όπου υπάρχουν παράθυρα μεγάλων διαστάσεων, κατά κανόνα οφείλονται σε νεότερες επεμβάσεις²¹⁹⁶, όπως και τα ανοίγματα κυκλικής διατομής (φεγγίτες), σαν αυτό στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό (εικ. 102). Μοναδική μπορεί να θεωρηθεί για τα εξεταζόμενα μνημεία η διαμόρφωση του παραθύρου του νότιου τοίχου της αντίστοιχης κεραίας στον Άγιο Νικόλαο στη Βαρυμπόμπη (εικ. 161). Έχει τετραγωνική διατομή, δύο τμήματα πωρόλιθου ως παραστάδες και αρχαίο μαρμάρινο γείσο με οδόντες ως ανώφλι.

²¹⁹³ Οι πλίνθοι του τόξου του δυτικού παραθύρου είναι έγκοπτες, βλ. παραπάνω, σελ. 179, υποσημ. 976.

²¹⁹⁴ Ακολουθώντας τον κανόνα για τους τρουλαίους μεταβυζαντινούς ναούς του πεδίου, Πάλλης, *Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 510.

²¹⁹⁵ Ξεκάθαρη εικόνα για τη μορφή τους, όπως και για όλα τα υπόλοιπα ανοίγματα του ναού θα έχουμε όταν ολοκληρωθούν οι εργασίες αποκατάστασης που διενεργούνται από της ΕΦΑΔΑ.

²¹⁹⁶ Αναφέρονται ως παραδείγματα τα παράθυρα της βόρειας και νότιας κεραίας στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο (εικ. 21, 22) και του βόρειου και νότιου τοίχου της εγκάρσιας καμάρας στην Αγία Τριάδα στην Πάληνηθα. Στην τελευταία περίπτωση είναι εμφανής και στο εσωτερικό η διάνοιξη των παραθύρων, που έχει καταστρέψει και μέρος της μεταβυζαντινής διακόσμησης (εικ. 709, 714).

ΘΟΛΟΔΟΜΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ

Υστεροβυζαντινή περίοδος

Στους Αγίους Θεοδώρους στην οδό Χειλίου, κατά τις εργασίες αποκατάστασης, βρέθηκαν τα αρχικά κονιάματα²¹⁹⁷, τα οποία δεν αφαιρέθηκαν και έμειναν στη θέση τους. Ως εκ τούτου δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τον τρόπο με τον οποίο κτίστηκε η καμάρα. Γενικά οι επιφάνειες, όπως και στο εξωτερικό είναι αδιάρθρες (εικ. 234). Χαρακτηριστικό είναι ότι δεν διανοίγεται ούτε ένα παράθυρο στους πλάγιους τοίχους, ενώ απουσιάζουν και τα κογχάρια, εκτός από τις απαραίτητες κόγχες πρόθεσης και διακονικού στους πλάγιους τοίχους του ιερού.

Στην Αγία Τριάδα, όταν αφαιρέθηκαν τα επιχρίσματα διαπιστώθηκε ότι οι καμάρες τόσο του κυρίως ναού, όσο και του νάρθηκα έχουν χτιστεί με τοπικό ασβεστόλιθο, με τη χρήση άφθονου κονιάματος και τη βοήθεια ξυλοτύπων²¹⁹⁸. Δεν γνωρίζουμε όμως κατά πόσο η ανωδομή του ναού είναι η αρχική καθώς το 1761²¹⁹⁹ πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες επισκευής των τοίχων και της στέγης. Κριτήριο κατάταξης στην κατηγορία Α3 των σταυρεπίστεγων ναών²²⁰⁰ αποτελεί η διάρθρωση του εσωτερικού. Όπως και τα υπόλοιπα παραδείγματα, που εντάσσονται στην ίδια κατηγορία, έτσι και στην Αγία Τριάδα οι τοίχοι κάτω από την εγκάρσια καμάρα παρουσιάζουν εσοχή και επιπλέον δύο τυφλά αψιδώματα (ανά πλευρά) εκατέρωθεν αυτής (εικ. 651, 652). Τα μεγάλα παράθυρα στους τοίχους της εγκάρσιας κεραίας είναι νεότερα ή έχουν διευρυνθεί σε νεότερους χρόνους. Τα μικρά πολεμιστροειδή ανοίγματα στα τύμπανα της εγκάρσιας κεραίας διευρύνονται προς το εσωτερικό. Δεν υπάρχουν άλλα ανοίγματα στις εσωτερικές επιφάνειες, εκτός από ένα μικρό κογχάριο στον βόρειο τοίχο του νάρθηκα.

²¹⁹⁷ Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης», σελ. 368. Πρέπει να επισημάνουμε ότι έχουν βρεθεί τα μεταβυζαντινά κονιάματα και όχι τα βυζαντινά, καθώς στο εσωτερικό διατηρείται διάκοσμος της μεταβυζαντινής περιόδου. Όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε σε κονιάματα του ιερού (εικ. 224), αυτά εμπεριέχουν και μικρά τεμάχια ξύλου. Σχετικά με τη σύσταση των επιχρισμάτων (εξωτερικά και εσωτερικά) κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο βλ. Πάχτα, *Μελέτη εξέλιξης*, σελ. 45-46.

²¹⁹⁸ Βλ. παραπάνω, σελ. 357-358, υποσημ. 1643.

²¹⁹⁹ Βλ. παραπάνω, σελ. 352 κ. εξ.

²²⁰⁰ Σύμφωνα με την πρόταση του Αν. Ορλάνδου, βλ. παραπάνω, σελ. 441 κ. εξ.

Μετά την καθαίρεση των νεότερων τοιχογραφιών, αλλά και των εσωτερικών και εξωτερικών επιχρισμάτων στον Άγιο Νικόλαο της Βαρυμπόμπης, έχουμε μια αρκετά καλή άποψη για τον τρόπο με τον οποίο έχει χτιστεί η ανωδομή. Ο θόλος του τρούλου είναι χτισμένος με καλά λαξευμένους θολίτες, κατά το εκφορικό σύστημα δόμησης (εικ. 169, 170, 188). Στις καμάρες των σταυρικών κεραίων, εκτός από τους θολίτες χρησιμοποιούνται κατά τόπους μεσαίου μεγέθους λιθόπλινθοι, αλλά και τμήματα πλίνθων άτακτα τοποθετημένων. Ο δυτικός τοίχος της εγκάρσιας κεραίας διαρθρώνεται πλαστικά με δύο ημικυκλικές κόγχες, που φέρουν τεταρτοσφαίριο ²²⁰¹ (εικ. 168). Τα τεταρτοσφαίρια είναι χτισμένα με ακτινωτά διατεταγμένες πλίνθους. Πλίνθινα είναι και τα τόξα των κογχών της πρόθεσης και του διακονικού (εικ. 165, 166) στους πλάγιους τοίχους του ιερού, αλλά και το τόξο του παραθύρου της αψίδας του ιερού (εικ. 173). Τις ενιαίες επιφάνειες του εσωτερικού διακόπτει το τετραγωνικό παράθυρο του νότιου τοίχου της αντίστοιχης κεραίας του σταυρού (εικ. 161) και ένα μικρό κογχάριο κάτω από την κόγχη του διακονικού (εικ. 167).

Στις εργασίες αποκατάστασης που πραγματοποιήθηκαν στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στην οδό Λιοσίων, αποκαλύφθηκαν τα εσωράχια των καμαρών των σταυρικών σκελών²²⁰². Τα μέτωπα έχουν χτιστεί με λαξευτούς πωρόλιθους, ενώ το υπόλοιπο τμήμα με αργολιθοδομή (εικ. 25). Με λαξευτούς πωρόλιθους έχουν κατασκευαστεί και τα τόξα που εκκινούν από τους κίονες και απολήγουν στους τοίχους του ναού, χωρίς παραστάδες²²⁰³. Ο τρούλος σώζει νεότερο στρώμα διακόσμησης, οπότε και δεν γνωρίζουμε τον τρόπο δόμησής του. Τα τόξα των ανοιγμάτων της βόρειας και νότιας κεραίας διαμορφώθηκαν σε μεταγενέστερους χρόνους, όταν διανοίχθηκαν τα αρκετά μεγάλα, νεότερα παράθυρα ²²⁰⁴. Η υποχώρηση των τυμπάνων της εγκάρσιας κεραίας με τη μείωση του

²²⁰¹ Υπάρχουν κάποια σταυρόσχημα μνημεία, όπου εμφανίζουν αυτήν την ιδιομορφία, οι δύο ή ο ένας από τους δύο τοίχους της εγκάρσιας κεραίας να διαρθρώνονται πλαστικά με κόγχες. Ο Βοκοτόπουλος, (*Αρχιτεκτονική*, σελ. 108-109 και «*Η Αγία Παρασκευή του Δράκου*», σελ. 52), καταγράφει παραδείγματα σε ναούς της Μακεδονίας, της Βουλγαρίας, της Ακαρνανίας, της Πάρου, της Νάξου, της Κύπρου, της Μικράς Ασίας και της Κρήτης. Ο Άγιος Νικόλαος είναι το μοναδικό παράδειγμα με τέτοια διαμόρφωση, που απαντά στην Αττική.

²²⁰² Βλ. παραπάνω, σελ. 93, υποσημ. 608.

²²⁰³ Αντίθετα με την πλειονότητα των σύγχρονων παραδειγμάτων στην Αττική, βλ. παραπάνω, σελ. 452-454.

²²⁰⁴ Στη θέση του παραθύρου του τοίχου της νότιας κεραίας υπήρχε άνοιγμα με πεταλόμορφο τόξο.

πάχους των αντίστοιχων τοίχων²²⁰⁵ αποτελεί και τη μοναδική διάρθρωση των εσωτερικών επιφανειών.

Μεταβυζαντινή περίοδος

Τα μνημεία της περιόδου ως επί το πλείστον είναι επιχρισμένα εσωτερικά. Σε ελάχιστα από αυτά, κυρίως λόγω κατάπτωσης των επιχρισμάτων, είναι ορατά τμήματα της ανωδομής. Στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό, τα φουρνικά με τα οποία καλύπτονται τα γωνιακά διαμερίσματα είναι χτισμένα με πλίνθους τοποθετημένες σε δακτυλίους (εικ. 101). Τα τόξα που μεταφέρουν το βάρος του τρούλου στους πλάγιους τοίχους είναι χτισμένα με ακτινωτά διατεταγμένες πλίνθους (εικ. 100). Στο μέτωπο της καμάρας του νότιου σταυρικού σκέλους διακρίνεται σε μικρό τμήμα, όπου έχει καταπέσει ο τοιχογραφικός διάκοσμος, λίθινος λαξευτός θολίτης (εικ. 96). Στον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι, το τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ιερού, μετά τον σεισμό στο ανώτερο τμήμα του έχει καταρρεύσει. Φαίνεται πως ήταν χτισμένο με ακτινωτά διατεταγμένες πλίνθους μεγάλου μεγέθους και άφθονο ασβεστοκονίαμα (εικ. 574).

Ελάχιστα είναι και τα στοιχεία που διαρθρώνουν εσωτερικά τις επιφάνειες. Σπάνια, κοσμήτες τονίζουν τη γένεση των θόλων. Στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό λίθινος κοσμήτης διαχωρίζει τον ημικύλινδρο από το τεταρτοσφαίριο της κεντρική αψίδας του ιερού (εικ. 93). Αντίστοιχος κοσμήτης υπάρχει στα σημεία γένεσης των καμαρών που καλύπτουν τα σταυρικά σκέλη (εικ. 92). Πλίνθινος κοσμήτης υπάρχει περιμετρικά στη βάση του ορθογωνίου όπου βαίνει το τεταρτοσφαίριο που καλύπτει το ιερό, στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (εικ. 268). Στον Άγιο Πέτρο τονίζεται το τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ιερού με την τοποθέτηση λίθινων επιθημάτων στα σημεία γένεσης του τόξου του (εικ. 461, 462).

Στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο οι πλευρικοί τοίχοι διαρθρώνονται με τυφλά αψιδώματα (εικ. 271, 272)²²⁰⁶. Τα τόξα τους είναι χτισμένα με λαξευτούς λίθους (κυρίως ασβεστόλιθους), ενώ στη γένεσή τους προεξέχουν τμήματα λίθων ως επιθήματα. Στο δυτικό αψιδώμα του νότιου

²²⁰⁵ Βλ. παραπάνω, σελ. 456.

²²⁰⁶ Δύο σε κάθε τοίχο. Τυφλά αψιδώματα έχουν συνήθως οι ναοί με αντίστοιχη ιδιομορφία στη στέγαση (καμάρα με τεταρτοσφαίρια που βαίνουν σε ημιχώνια), βλ. παραπάνω, σελ. 225.

τοίχου υπάρχει ορθογωνική κόγχη, που όμως όπως είδαμε παραπάνω αντιστοιχεί σε φραγμένο άνοιγμα.

Στον Άγιο Νικόλαο στο Λοιμικό, μετά τις αυθαίρετες εργασίες αποκατάστασης από τον σεισμό του 1999, έχουν αφεθεί ανεπίχριστα τα μέτωπα των κογχών του ιερού και της πρόθεσης. Τα τόξα τους είναι κτισμένα με καλά λαξευμένους λίθινους θολίτες (εικ. 628, 633)²²⁰⁷.

Σε δύο μνημεία, στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό²²⁰⁸ και στον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι²²⁰⁹, οι πλάγιοι τοίχοι διαρθρώνονται με παραστάδες και επιθήματα ή άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, στα σημεία που απολήγουν τα τόξα των θόλων (εικ. 99, 100, 107, 560).

Αρκετά κοινές είναι οι μικρές κόγχες²²¹⁰ στους πλάγιους τοίχους είτε του ιερού είτε του κυρίως ναού, που εξυπηρετούν λειτουργικές ή άλλες ανάγκες. Αναφέρουμε για παράδειγμα τον ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουρδουμπά. Η κόγχη της πρόθεσης εγγράφεται στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Υπάρχει όμως μια ακόμα ημικυλινδρική κόγχη στον βόρειο (εικ. 522) και μια τετραγωνικής διατομής στον νότιο τοίχο του ιερού (εικ. 514). Επιπλέον, στο δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού υπάρχει ένα ορθογωνικής διατομής κογχάριο (εικ. 523). Μεγάλη σε μέγεθος ημικυλινδρική κόγχη, που αποτελεί εξαίρεση, υπάρχει στον νότιο τοίχο του Προφήτη Ηλία στο Μετόχι, λίγο δυτικότερα του τέμπλου (εικ. 610). Υπάρχουν και κάποιες περιπτώσεις όπου τα κογχάρια έχουν οξυκόρυφο τόξο, όπως στην περίπτωση του ναού της Αγίας Τριάδας²²¹¹ (εικ. 444, 445) ή οξυκόρυφο τόξο διπλής καμπυλότητας, στον βόρειο τοίχο του ιερού του Αγίου Πέτρου (εικ. 463). Τέτοιου τύπου κόγχες εμφανίζονται στην Ελλάδα κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία σε οθωμανικά οικοδομήματα και

²²⁰⁷ Αυτός ο τρόπος δόμησης, σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία, ίσως οδηγεί σε μια πρώτη υστεροβυζαντινή φάση του ναού, βλ. παραπάνω, σελ. 350.

²²⁰⁸ Διαμορφώνονται παραστάδες στα σημεία που απολήγουν τα τόξα από τους κίονες.

²²⁰⁹ Διατηρείται η παραστάδα του βόρειου τοίχου, όπου ακουμπούσε το σφενδόνιο της καμάρας. Ο νότιος τοίχος έχει καταρρεύσει.

²²¹⁰ Τα κογχάρια αυτά άλλοτε είναι τοξωτά, άλλοτε τετραγωνικής και άλλοτε ορθογωνικής διατομής.

²²¹¹ Η κόγχη βρίσκεται στον βόρειο τοίχο του ιερού. Στον νότιο τοίχο του ίδιου ναού υπάρχει αβαθές αψίδωμα με τριγωνική απόληξη, αντίστοιχη με αυτήν που φέρει το προσκυνητάρι στην πρόσοψη.

συνεχίζεται μέχρι και το τέλος της περιόδου. Λιγότερο συχνά απαντούν σε ναούς²²¹².

Στον ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουρδουμπά υπάρχει στο εσωτερικό του βόρειου τοίχου μια διαμόρφωση που λειτουργεί ως προσκυνητάρι. Η νεότερη εικόνα του Αγίου Γεωργίου επιστέφεται από δύο επιχρισμένους πλίνθους ή λίθους υπό γωνία, που σχηματίζουν αετωματική απόληξη (εικ. 524). Στα δεξιά, κατέρχεται τμήμα λίθινου ή γύψινου πλαισίου. Λόγω των επιχρισμάτων δεν είναι δυνατόν να διακρίνουμε αν πρόκειται για διαμόρφωση σύγχρονη²²¹³ με την ανέγερση του ναού.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, συμπεραίνουμε ότι δεν υπάρχουν μεγάλες διαφορές στη θολοδομία των υστεροβυζαντινών από τα μεταβυζαντινά μνημεία των Αχαρνών. Οι κυκλικοί θόλοι χτίζονται είτε με λαξευτούς λίθους είτε με πλίνθους, που τοποθετούνται σε δακτυλίου²²¹⁴. Στα μέτωπα των καμαρών χρησιμοποιούνται κατά κανόνια τοπικοί λαξευμένοι λίθοι και λιθόπλινθοι, μεσαίου και μεγάλου μεγέθους²²¹⁵, ενώ το υπόλοιπο τμήμα γεμίζει με αργολιθοδομή. Τα τόξα που μεταφέρουν το βάρος του τρούλου στους πλάγιους τοίχους, στον βυζαντινό ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου έχουν χτιστεί με λαξευμένους θολίτες ενώ στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό με ακτινωτά διατεταγμένες πλίνθους. Πλίνθοι χρησιμοποιούνται και στα τεταρτοσφαίρια των εσωτερικών κογχών της εγκάρσιας κεραίας του Αγίου Νικολάου στη Βαρυμπόμπη, αλλά και στη μεταβυζαντινή αψίδα του Αγίου Νικολάου στο Μετόχι.

Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο αυξάνονται οι κόγχες στους πλάγιους τοίχους, ενώ απαντούν και οι κτιστές παραστάδες, στα σημεία όπου μέσω τόξων μεταφέρεται το βάρος των θόλων²²¹⁶. Τυφλά αψιδώματα χρησιμοποιούνται και στις δύο περιόδους (Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα), αλλά συνδέονται κυρίως με την τυπολογία των

²²¹² Βλ. παραπάνω, σελ. 283-284, υποσημ. 1340-1341.

²²¹³ Σε αυτήν την περίπτωση θα υπήρχε και μεταβυζαντινή τοιχογραφία με τον τιμώμενο άγιο του ναού.

²²¹⁴ Πρβ. τον τρούλο του Αγίου Νικολάου στη Βαρυμπόμπη με τα φουρνικά του Αγίου Νικολάου στο Λουτρό.

²²¹⁵ Πρβ. τα μέτωπα των καμαρών στους βυζαντινούς ναούς του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και του Αγίου Νικολάου στη Βαρυμπόμπη με τα αντίστοιχα στον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό.

²²¹⁶ Στο μοναδικό τρουλαίο, κιονοστήρικτο μνημείο της βυζαντινής περιόδου (Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος), τα τόξα καταλήγουν στους τοίχους χωρίς τη διαμόρφωση παραστάδων.

μνημείων. Τέλος, στην ίδια περίοδο απαντούν σε δύο περιπτώσεις κοσμήτες, που διαρθρώνουν πλαστικά τις εσωτερικές επιφάνειες, τονίζοντας τα σημεία γένεσης των θόλων²²¹⁷.

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Τέμπλα

Υστεροβυζαντινοί ναοί:

Δεν έχει σωθεί κανένα στοιχείο αρχικού τέμπλου εκτός από κάποιες ενδείξεις στον ναό του Αγίου Νικολάου στη Βαρυμπόμπη²²¹⁸.

Μεταβυζαντινοί ναοί:

Οι περισσότεροι ναοί έχουν νεότερα τέμπλα είτε ξύλινα είτε κτιστά. Στους ναούς του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, της Αγίας Παρασκευής, του Αγίου Γεωργίου του Βουρδουμπά, της Ζωοδόχου Πηγής (Παναγίτσα) στη Βαρυμπόμπη, του Προφήτη Ηλία στο Μετόχι και του Αγίου Δημητρίου στο Μονομάτι²²¹⁹ σώζεται το αρχικό τέμπλο²²²⁰ που έχει πανομοιότυπη μορφή. Χτίζεται ως σχετικά χαμηλός τοίχος, που απομονώνει το ιερό από τον κυρίως ναό. Οι θύρες επικοινωνίας είναι δύο, η κεντρική (Ωραία Πύλη) και αυτή που αντιστοιχεί στην πρόθεση. Κατά κανόνα είναι τοξωτές. Μόνο στον Άγιο Γεώργιο τον Βουρδουμπά η θύρα της πρόθεσης έχει οριζόντιο ανώφλι, καθώς σχηματίζεται με τη βοήθεια μιας δοκού, που επικάθεται πάνω στο τέμπλο και ταυτόχρονα λειτουργεί ως ελκυστήρας. Στην Αγία Παρασκευή τμήμα ξύλινης δοκού συνδέει το βόρειο τμήμα του τέμπλου με τον βόρειο τοίχο. Από τα παραπάνω παραδείγματα δεν τοιχογραφείται μόνο το τέμπλο της Παναγίτσας στη Βαρυμπόμπη. Στους υπόλοιπους ναούς, εκατέρωθεν της κεντρικής εισόδου ιστορούνται η Θεοτόκος και ο Χριστός και στο νότιο ακραίο διάχωρο ο Πρόδρομος²²²¹.

²²¹⁷ Στους ναούς του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και του Αγίου Νικολάου στο Λουτρό.

²²¹⁸ Βλ. παραπάνω, σελ. 181.

²²¹⁹ Παρότι ο ναός είναι ερειπωμένος, διατηρείται όρθιο στη θέση του το βόρειο τμήμα του τέμπλου με τοιχογραφία της Θεοτόκου.

²²²⁰ Στους μεταβυζαντινούς ναούς το κτιστό τοιχογραφημένο τέμπλο έχει μεγάλη διάδοση στην Αττική, μάλλον λόγω της εύκολης κατασκευής και της ανθεκτικότητάς του, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 510. Βλ. και Πάλλης, «Νεότερα για τον Ακάκιο Αμπελικό», σελ. 318-319, όπου παρατίθεται κατάλογος ναών της Αττικής με κτιστά τοιχογραφημένα τέμπλα του 18ου αιώνα.

²²²¹ Στον Προφήτη Ηλία ο Πρόδρομος δεν βρίσκεται στο τέμπλο, αλλά στο νότιο τοίχο.

Στον ερειπωμένο ναό του Αγίου Δημητρίου στο Μονομάτι, νότια του σωζόμενου τμήματος του τέμπλου, διατηρείται αράβδωτος μαρμάρινος κίονας, που πιθανόν θα στήριζε (μαζί με αντίστοιχο κίονα που δεν σώζεται) το τόξο της Ωραίας Πύλης. Τα σωζόμενα κτιστά τέμπλα έχουν επιχρισμένη την πίσω πλευρά τους, οπότε και δεν διακρίνεται η τοιχοποιία τους. Εξαίρεση αποτελεί το τμήμα τέμπλου του Αγίου Δημητρίου, όπου λόγω των φθορών από τον σεισμό και την κατάπτωση αρκετών επιχρισμάτων, φαίνεται ότι είναι χτισμένο με μεσαίου και μεγάλου μεγέθους αργούς λίθους και την παρεμβολή άφθονου κονιάματος(εικ. 797).

Τράπεζες

Τόσο στους υστεροβυζαντινούς, όσο και στους μεταβυζαντινούς ναούς οι τράπεζες είναι κτιστές, χωνευτές²²²² και εγγράφονται στον ημικύλινδρο της κεντρικής αψίδας. Η επιλογή αυτή υπαγορεύεται από το σχετικά μικρό μέγεθος των μνημείων. Μόνο στην Αγία Τριάδα της Πάρνηθας (εικ. 648, 680) υπάρχει διαφορετικού τύπου τράπεζα. Αυτή είναι ελεύθερη και έχει τη μορφή κύβου, γύρω από τον οποίο υπάρχει η δυνατότητα κίνησης. Δεν γνωρίζουμε αν είναι η αρχική ή αν κτίστηκε στους μεταβυζαντινούς χρόνους στους οποίους τοποθετείται και η σωζόμενη διακόσμηση.

Δάπεδα

Στην πλειοψηφία τους οι ναοί έχουν δάπεδα με νεότερη πλακόστρωση²²²³. Σε δύο μνημεία, τον Άγιο Νικόλαο στη Βαρυμπόμπη (εικ. 174) και την Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα (εικ. 666), σώζονται στον χώρο του ιερού χειροποίητα κεραμικά πλακίδια, που παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες και πιθανόν προέρχονται από το αρχικό δάπεδο.

²²²² Βλ. σχετικά με τις τράπεζες των μεταβυζαντινών ναών της Αττικής, Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*, σελ. 511.

²²²³ Κεραμικά πλακίδια, πλάκες που μιμούνται μαρμαροθετήματα, πλάκες Καρύστου, μωσαϊκά, ή ακόμα και μαρμάρινες πλάκες, στην περίπτωση του νάρθηκα της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα, που προέρχονται από τον αύλειο χώρο και τοποθετήθηκαν το 1972, κατά τις εργασίες της Ι. Μ. Πετράκη.

Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Από το σύνολο των εξεταζόμενων ναών της υστεροβυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου, μόνο δύο (Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα και Άγιος Νικόλαος στο Λουτρό) σώζουν ολοκληρωμένα εικονογραφικά προγράμματα. Σε κάποια μνημεία σώζονται μεμονωμένες παραστάσεις στο ιερό, είτε στην κεντρική αψίδα, είτε στις κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού. Σε ορισμένους καμαροσκέπαστους μεταβυζαντινούς ναούς, εκτός από το ιερό διακοσμείται το κτιστό τέμπλο, αλλά και οι πλάγιοι τοίχοι, χωρίς να σώζονται παραστάσεις ή ακόμα και ίχνη διακόσμησης στην καμάρα ²²²⁴, που κατά κανόνα μένει ακόσμητη. Ο μοναδικός μεταβυζαντινός ναός του τύπου, που είχε διακοσμημένη καμάρα, είναι ο Άγιος Νικόλαος στο Μετόχι²²²⁵.

Πολύ συχνές είναι οι επιζωγραφήσεις, τόσο στους μεταβυζαντινούς χρόνους όσο και στους νεότερους, με αποτέλεσμα ορισμένες φορές να αλλοιώνεται εντελώς ο αρχικός διάκοσμος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο ναός της Αγίας Παρασκευής, όπου σώζεται επιγραφή με το όνομα του νεότερου ζωγράφου που «ανακαίνισε» τις τοιχογραφίες²²²⁶. Στην περίπτωση του Αγίου Νικολάου στη Βαρυμπόμπη, ο νεότερος διάκοσμος απλωνόταν σχεδόν σε όλες τις επιφάνειες του ναού (εικ. 796), με αποτέλεσμα να καλύπτονται εντελώς παραστάσεις τόσο της βυζαντινής, όσο και της μεταβυζαντινής περιόδου. Υπάρχει και μια μικρότερη κατηγορία μνημείων, όπου δεν διακρίνεται τίποτα από τον αρχικό τοιχογραφικό διάκοσμο είτε γιατί αυτός δεν υπήρχε²²²⁷, είτε γιατί έχει καλυφθεί από νεότερα επιχρίσματα ή τοιχογραφίες²²²⁸.

Στον κατάλογο των μνημείων επιχειρήθηκε η επισήμανση των κοινών σημείων των σωζόμενων εικονογραφικών προγραμμάτων με

²²²⁴ Στον υστεροβυζαντινό ναό των Αγίων Θεοδώρων διατηρούνται κάποια ίχνη τοιχογραφιών στην καμάρα, που πιθανόν ανήκουν στη μεταβυζαντινή φάση διακόσμησης του ναού (εικ. 234).

²²²⁵ Με τον σεισμό του 1999 κατέρρευσε η καμάρα και ο νότιος τοίχος, όμως έχουμε μια αρκετά καλή εικόνα για τη διακόσμησή τους χάρη στις φωτογραφίες του Ι. Περγράκη (1994), που μας παραχώρησε ευγενικά ο Στ. Μαμαλούκος.

²²²⁶ Ο Διονύσιος Κόμης επιζωγράφησε τις τοιχογραφίες του ναού (1969-1970) και έγραψε σχετική επιγραφή που μας πληροφορεί για αυτό, στην παράσταση της Αγίας Παρασκευής, βλ. παραπάνω, σελ. 247, (εικ. 327).

²²²⁷ Στους ναούς της Ζωοδόχου Πηγής (Παναγίτσα) στη Βαρυμπόμπη και του Αγίου Νικολάου στο Λοιμικό.

²²²⁸ Ίσως υπήρχαν τοιχογραφίες που έχουν καλυφθεί στον Άγιο Κωνσταντίνο, στον Προφήτη Ηλία στο ομώνυμο λόφο και στην Ανάληψη στον λόφο των Σαράντα Μαρτύρων.

αντίστοιχα σύγχρονα τους και η ανάδειξη τυχόν ιδιαιτεροτήτων και διαφοροποιήσεων. Επίσης, μέσω των συγκρίσεων (εικονογραφικών και τεχνοτροπικών) με χρονολογημένα τοιχογραφικά σύνολα ή και μεμονωμένες παραστάσεις, έγινε προσπάθεια για χρονολόγηση του ζωγραφικού διακόσμου των μνημείων των Αχαρνών, όπου βέβαια είναι αυτό δυνατό. Παρακάτω συνοψίζουμε τα σημαντικότερα στοιχεία που προέκυψαν από την εξέταση των διακοσμημένων επιφανειών των ναών της βυζαντινής και της μεταβυζαντινής περιόδου.

Υστεροβυζαντινή περίοδος

Εικονογραφία

Οι ναοί της Αττικής ιστορούνται με βάση το εικονογραφικό πρόγραμμα, που έχει διαμορφωθεί ήδη από την Κομνήνεια περίοδο²²²⁹. Καθιερώνεται η παράσταση του Μελισμού, που δημιουργήθηκε τις τελευταίες δεκαετίες του 12ου αιώνα, ενώ σταδιακά αυξάνονται οι σκηνές από το Πάθος. Στα ίδια πλαίσια εντάσσεται και η διακόσμηση των υστεροβυζαντινών μνημείων των Αχαρνών χωρίς να λείπουν και κάποιες ιδιαιτερότητες.

Στην αψίδα του **Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου** επιλέγεται η Πλατυτέρα, ένθρονη βρεφοκρατούσα με σεβίζοντες αγγέλους αντί του τύπου της Βλαχερνίτισσας, όπως συνηθίζεται σε κτίσματα μικρού μεγέθους και όχι υψηλών προθέσεων. Ο συγκεκριμένος τύπος της Πλατυτέρας που απαντά τόσο στον ναό του Μενιδίου, όσο στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια και στο νότιο παρεκκλήσι της Σπηλιάς Πεντέλης, θα πρέπει κατά τη γνώμη μας να ερμηνευτεί σαν προσωπική επιλογή του καλλιτεχνικού εργαστηρίου που διακόσμησε τους παραπάνω ναούς και στο οποίο αποδώσαμε τις τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη (α' φάση).

Στη σπάνια, για τον χώρο της ευρύτερης Αττικής, παράσταση της Αποκαθήλωσης εντοπίζουμε στοιχεία που τη διαφοροποιούν από τις υπόλοιπες της περιοχής (μνημειακός και αφηγηματικός χαρακτήρας, εικονογραφικά πλήρως ανεπτυγμένη) και φανερώνουν έναν ζωγράφο προοδευτικό και ενήμερο για τις καλλιτεχνικές τάσεις στις ελεύθερες περιοχές της αυτοκρατορίας. Τα ίδια στοιχεία εντοπίζονται και στην παράσταση του Ελκόμενου, στη μάλλον μοναδική παράσταση του β' τύπου

²²²⁹ Για τα γενικά χαρακτηριστικά της ζωγραφικής της περιόδου βλ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*, σελ. 21-23.

της περιόδου σε ναούς της Αττικής, και ανατρέπουν σε μεγάλο βαθμό την άποψη ότι όλες οι αντίστοιχες παραστάσεις σε ναούς της Ν. Ελλάδας έχουν ως πρότυπο τη φορητή εικόνα της Μονεμβασίας²²³⁰. Τέλος οι απεικονίσεις του Αγίου Συμεών του Στυλίτη και του Αγίου Ιωάννη του Καλυβίτη στο δυτικό τμήμα του ναού ερμηνεύονται από την πιθανή ταυτότητα του κτήτορα (μοναχός), κάτι που δυστυχώς δεν μπορεί να επιβεβαιώσει το μικρό σωζόμενο τμήμα της αφιερωματικής επιγραφής στην τοιχογραφία του Αγίου Ιωάννη.

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του **Αγίου Νικολάου** στην Πέτρα της Βαρυμπόμπης χαρακτηρίζεται από έντονες υστεροκομνήνειες αναφορές. Όπως και σε πολλά επαρχιακά μνημεία της λατινοκρατούμενης Αττικής κυριαρχεί ο συντηρητισμός και η προσκόλληση σε τύπους και εικονογραφικά στοιχεία του 11ου και 12ου αιώνα. Τα τόξα κάτω από τα οποία τοποθετούνται οι ευαγγελιστές, η κιονοστοιχία εντός της οποίας εικονίζονται οι άγιοι του κυρίως ναού και τα διακοσμητικά θέματα (πριονωτό κόσμημα) ανήκουν στο εικονογραφικό λεξιλόγιο της προηγούμενης περιόδου. Η απεικόνιση του Αγίου Νικολάου (;) στην πρόθεση του διακονικού ξεφεύγει από τον συνήθη εικονογραφικό του τύπο και καθίσταται εξαιρετικά σπάνια, αν όχι μοναδική, στη ζωγραφική της περιόδου. Η σύνδεση του μνημείου με την καλλιτεχνική παραγωγή του συνεργείου που εργάστηκε στα παρεκκλήσια της Σπηλιάς Πεντέλης, στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια Κουβαρά και στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο αυξάνει τον αριθμό των ναών της Αττικής που διακοσμούνται στην 4η δεκαετία του 13ου αιώνα.

Η υστεροβυζαντινή τοιχογραφία του Αγίου Θεοδώρου έφιππου δρακοντοκτόνου στον ναό των **Αγίων Θεοδώρων**, πιθανόν αποτελεί *unicum* στη ζωγραφική της λατινοκρατούμενης Αττικής, καθώς στον συγκεκριμένο τύπο συνήθως προτιμάται ο Άγιος Γεώργιος, όπως συμβαίνει στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στην Πλάκα²²³¹ και στον ναό του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι²²³². Η κοινή παρουσία των δύο αγίων στα πρώιμα παραδείγματα της Καππαδοκίας, ως έφιππων στρατιωτικών που φονεύουν δράκο η φίδι, παγιοποίησε έναν κοινό τύπο στον οποίο ο εικονιζόμενος

²²³⁰ Βλ. παραπάνω, σελ. 115-116.

²²³¹ Βλ. παραπάνω, σελ. 209-210, υποσημ. 1076, εικ. 249.

²²³² Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα*, σελ. 42, πίν. 55.

άγιος διαφοροποιείται κατά περίπτωση. Στον ναό των Αγίων Θεοδώρων στο Μενίδι προφανώς επιλέχθηκε ο ομώνυμος άγιος²²³³.

Τεχνοτροπία

Στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα, στον ευρύτερο χώρο της Αττικής διακρίνονται 2 κύριες τεχνοτροπικές τάσεις. Η πρώτη είναι συντηρητική και αποτελεί προέκταση της τεχνοτροπίας του 12ου αιώνα. Χαρακτηρίζεται από την προσκόλληση στην Κομνήνεια παράδοση, τη χρήση σκούρου προπλάσμου για τα γυμνά μέρη, την έντονη γραμμικότητα, την πολύπλοκη πτυχολογία και την έλλειψη μνημειακού χαρακτήρα²²³⁴. Τα τοιχογραφικά σύνολα, που εντάσσονται σε αυτήν την τάση, δίνουν την εντύπωση ότι ανήκουν στον προηγούμενο αιώνα. Στο β' τέταρτο του 13ου αιώνα ακμάζει η λεγόμενη «αθηναϊκή σχολή»²²³⁵, το έργο της οποίας εντοπίζεται στις τοιχογραφίες του ζωγράφου Ιωάννη στην Αγία Τριάδα στο Κρανίδι, στις τοιχογραφίες πιθανόν του ίδιου καλλιτέχνη στον Άγιο Ιωάννη τον Καλυβίτη στα Ψαχνά Ευβοίας και στις αποτοιχισμένες τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου στον Ωρωπό. Οι μορφές είναι υψηλής ποιότητας, σαφώς πιο προοδευτικές και χαρακτηρίζονται από πλαστικότητα, μνημειακότητα, εσωτερικό ήθος, ενώ σύμφωνα με τον Μ. Χατζηδάκη εμφανίζουν έναν πρώιμο κλασικισμό και έχουν ξεπεράσει το μανιερισμό και τη διακοσμητική διάθεση της τελευταίας εποχής των Κομνηνών. Σε κάποια μνημεία της Αττικής²²³⁶ εντοπίζονται στοιχεία και από τις δύο τάσεις, με τη διαφορά ότι απλοποιούνται τα εκφραστικά μέσα και κυριαρχεί η χρήση τις γραμμής πάνω σε επίπεδες επιφάνειες²²³⁷. Αυτά εκφράζουν μια λαϊκότερη και επαρχιακή τέχνη, τη λεγόμενη «μοναστική»²²³⁸. Στα τέλη του 13ου αιώνα ο διάκοσμος δύο μνημείων της

²²³³ Όπως αντίστοιχα συμβαίνει σε ναούς της Μάνης, που τιμώνται στο όνομα των Αγίων Θεοδώρων, στον ομώνυμο ναό στον Τσόπακα (τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα), Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, σελ. 49-50, εικ. 50, σχέδ. 5 και στον ομώνυμο ναό στην Καφίονα (β' μισό-τέλη 13ου αιώνα), στο ίδιο, σελ. 92-93, εικ. 21.

²²³⁴ Μουρίκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες», σελ. 113.

²²³⁵ Χατζηδάκης, «Βυζαντινές τοιχογραφίες στον Ωρωπό», σελ. 104-107, Μουρίκη, *όπ. π.*, σελ. 113-114, Πανσελήνου, «Επαρχιακό εργαστήριο», σελ. 174.

²²³⁶ Όπως οι τοιχογραφίες στον τρούλο του βόρειου παρεκκλησίου της Σπηλιάς Πεντέλης (1233/1234), Μουρίκη, *όπ. π.*, σελ. 113, οι τοιχογραφίες στον Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο (1275-1300) και στην Αγία Κυριακή στην Κερατέα (1197/1198), Ασπρά-Βαρδαβάκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες στον Ταξιάρχη», σελ. 226.

²²³⁷ Μουρίκη, *όπ. π.*, 114-115.

²²³⁸ Ασπρά-Βαρδαβάκη, *όπ. π.*, σελ. 227, υποσημ. 120.

Αττικής, του Αγίου Γεωργίου (Όμορφη Εκκλησία)²²³⁹ στο Γαλάτσι και του Αγίου Νικολάου στον Κάλαμο²²⁴⁰ φαίνεται ότι συνδέεται με τις σύγχρονες τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής των μεγάλων κέντρων ²²⁴¹ . Συμπερασματικά, η μνημειακή ζωγραφική της Αττικής αυτήν την περίοδο παρουσιάζει αρκετά μεγάλη ποικιλία τόσο στην ποιότητα όσο και στα εκφραστικά μέσα που χρησιμοποιεί.

Ο σωζόμενος τοιχογραφικός διάκοσμος στα βυζαντινά μνημεία του Μενιδίου εκπροσωπείται από τρεις διαφορετικές ζωγραφικές τάσεις. Η πρώτη αποτελεί μία από τις κυρίαρχες επαρχιακές τάσεις του α' μισού του 13ου αιώνα στην Αττική και εντοπίζεται στην διακόσμηση του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (α' στρώμα) και του Αγίου Νικολάου στη Βαρυμπόμπη. Οι συνθέσεις, που ξεπερνούν αρκετά σε ποιότητα τον μέσο όρο, είναι συντηρητικές και έχουν έντονες υστεροκομνήνειες αναφορές. Είναι σαφείς οι επιρροές από τις μικρογραφίες χειρογράφων καθώς χρησιμοποιούνται συχνά μικρογραφικές και διακοσμητικές λεπτομέρειες. Παράλληλα, διακρίνεται η προσπάθεια για την ενσωμάτωση των νέων καλλιτεχνικών ρευμάτων, τόσο στο πλάσιμο των προσώπων, όσο και στο χτίσιμο των σωμάτων, που έχει ως αποτέλεσμα την παραγωγή μορφών με αρκετή πλαστικότητα και μνημειακό χαρακτήρα, ενώ δε λείπουν και κάποια αρκετά προοδευτικά στοιχεία²²⁴².

Η δεύτερη τάση (β' στρώμα διακόσμησης του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου), διατηρεί ορισμένα από τα συντηρητικά στοιχεία της προηγούμενης περιόδου, κυρίως σε ότι αφορά τα διακοσμητικά θέματα, αλλά γενικά ακολουθεί πιο σύγχρονα καλλιτεχνικά ρεύματα, που εμφανίζονται σε προοδευτικά μνημεία ήδη από το α' μισό του 13ου αιώνα. Οι σκηνές είναι πολυπρόσωπες και έχουν πιο έντονο αφηγηματικό χαρακτήρα. Οι μορφές είναι κομψές και ραδινές, με κλασικές αναλογίες, ενώ το εσωτερικό πάθος αποδίδεται με τη χρήση ήπιων εκφραστικών μέσων. Παρά την κακή γενικά κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών, στο πρόσωπο του Ιωάννη από την Αποκαθήλωση (εικ. 78) αναγνωρίζουμε

²²³⁹ Βασιλάκη-Καρακατσάνη, «Όμορφη εκκλησία».

²²⁴⁰ Μπούρας, *Εκκλησίες της Αττικής*, σελ. 360-362, σχέδ. XLII, XLIII, Γκίνη-Γσοφοπούλου, «Άγιος Νικόλαος στον Κάλαμο», σελ. 236, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 143-150.

²²⁴¹ Μουρίκη, «Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα», σελ. 58-59.

²²⁴² Όπως είναι για παράδειγμα ο σχεδόν εξπρεσιονιστικός τρόπος που πλάθεται το πρόσωπο του Ευαγγελιστή Λουκά, στον ναό του Αγίου Νικολάου (εικ. 212).

έναν ικανό ζωγράφο, που ξεχωρίζει από την πλειοψηφία των συναδέλφων του σε σύγχρονους επαρχιακούς ναούς της Αττικής, και θεωρούμε ότι σε επιμέρους εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία υποδηλώνεται κάποια σχέση με τη ζωγραφική των μνημείων της λεγόμενης σχολής της Θεσσαλονίκης και κατ' επέκταση της Πρωτεύουσας.

Η τρίτη τάση εκπροσωπείται από μία μονάχα τοιχογραφία²²⁴³, που εντοπίζεται στον ναό των Αγίων Θεοδώρων. Λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής της αλλά και επειδή αποτελεί το μοναδικό σχετικό δείγμα, όλες οι κρίσεις και τα συμπεράσματα γίνονται με επιφύλαξη. Η απόδοση του σπάνιου για την περιοχή θέματος²²⁴⁴ γίνεται με εκφραστικά μέσα, που είναι κοινά σε σύγχρονα μνημεία της λατινοκρατούμενης Αττικής²²⁴⁵, χωρίς όμως να εντοπίζονται δυτικότροπα στοιχεία ή υστεροκομνήνειες αναφορές.

Μεταβυζαντινή περίοδος

Εικονογραφία

Σε πολύ μεγάλο βαθμό η μεταβυζαντινή εντοίχια ζωγραφική της Αττικής συνδέεται με τον Αργείο ζωγράφο Γεώργιο Μάρκου. Από τα μέσα περίπου του 17ου αιώνα ως και το τέλος του, στην ευρύτερη περιοχή είχαν διαμορφωθεί δυσμενείς συνθήκες, αποτρεπτικές για τη δημιουργία τοπικής ζωγραφικής παράδοσης. Ο Μάρκου ήρθε από την Πελοπόννησο στην Αττική το 1715²²⁴⁶ και διακόσμησε το καθολικό της μονής Πετράκη (1719). Βρήκε πρόσφορο έδαφος για να ιστορήσει αρκετούς ναούς, δημιουργώντας παράλληλα τη δική του σχολή. Εργάστηκε με τους συντρόφους και μαθητές του (Αντώνιο Μάρκου, Νικόλαο Μπενιζέλο,

²²⁴³ Αυτή του έφιππου δρακοντοκτόνου Αγίου Θεοδώρου (εικ. 236, 237).

²²⁴⁴ Η επιλογή του Αγίου Θεοδώρου έφιππου δρακοντοκτόνου δείχνει επιρροές από αντίστοιχα εικονογραφικά θέματα των Κυθήρων και της Πελοποννήσου, του 13ου και 14ου αιώνα.

²²⁴⁵ Πρβ. με τη μορφή έφιππου δρακοντοκτόνου αγίου στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πλάκα, σελ. 211-212 (εικ. 236, 249).

²²⁴⁶ Μετά τη δεύτερη κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Τούρκους, Χατζηδάκης-Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι*, σελ. 173. Μέχρι τότε μας είναι γνωστοί στην Αττική ζωγράφοι από μεμονωμένα έργα τους, όπως ο ιερέας Δημήτριος «έξ Αθηνών» που διακόσμησε τον Άγιο Δημήτριο στο Μαρούσι (1622) και τον ναό της Επισκοπής στην Παλαιοχώρα της Αίγινας (1610) και ο Ιωάννης Ύπατος από την Πελοπόννησο που εργάστηκε στον νάρθηκα του καθολικού της μονής Καισαριανής (1682), Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι*, σελ. 114, 267, Χατζηδάκης-Δρακοπούλου, *όπ. π.*, σελ. 442, Μουζάκης, *Εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, σελ. 55.

Γιώργο Κυπριώτη), ασκώντας μεγάλη επιρροή ακόμα και στους μεταγενέστερους του ζωγράφους ως τα τέλη του 18ου αιώνα²²⁴⁷.

Επιχειρεί συνειδητά την αναβίωση παλαιότερων κρητικών προτύπων του 16ου και 17ου αιώνα, στα γενικότερα πλαίσια της ορθόδοξης ανανέωσης, σε αντιστοιχία με τα αναβιωτικά κινήματα του Αγίου Όρους την ίδια περίοδο²²⁴⁸. Ωστόσο είναι σαφείς οι αναφορές σε πρότυπα της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας (ανθοφυτικό κόσμημα), αλλά και οι αναγωγές σε δυτικά πρότυπα, όπως η εικονογράφηση του συμβόλου της Πίστεως κάτω από τον κεντρικό τρούλο του καθολικού ή της παράστασης της δημιουργίας του Αδάμ και της Εύας στη μονή Παναγίας Φανερωμένης στη Σαλαμίνα, με επιρροές από φλαμανδικές χαλκογραφίες²²⁴⁹. Σε κάποιες περιπτώσεις αντιγράφει συνειδητά φορητές εικόνες του 16ου και 17ου αιώνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πιστή αντιγραφή της εικόνας της Αποτομής του Προδρόμου (1590) του Μιχαήλ Δαμασκηνού, που εντοπίζεται στην αντίστοιχη παράσταση της μονής Παναγίας Φανερωμένης στη Σαλαμίνα²²⁵⁰. Ακόμα, η εικόνα με την ένθρονη βρεφοκρατούσα Θεοτόκο, που προέρχεται από τη μονή της Θεοτόκου Αντιβουνιώτισσας στην Κέρκυρα (μέσα 16ου αιώνα) ή η εικόνα του Εμμανουήλ Τζάνε με το ίδιο θέμα από τη μονή Οσίας Φιλοθέης στην Αθήνα (1664)²²⁵¹, αντιγράφεται στην αψίδα του καθολικού της μονής Παναγίας Φανερωμένης στη Σαλαμίνα²²⁵² και στην αψίδα του καθολικού της μονής Καισαριανής²²⁵³. Ο τρόπος απόδοσης του δαπέδου στις παραστάσεις των Ευαγγελιστών και σε άλλες συνθέσεις που διαδραματίζονται σε εσωτερικό χώρο, στο καθολικό της μονής Παναγίας της Φανερωμένης καταδεικνύει εισαγωγή του στοιχείου από μικρογραφίες και φορητές εικόνες του 16ου-17ου αιώνα.

Στους υστεροβυζαντινούς ναούς του **Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου** και του **Αγίου Νικολάου** στη Βαρυμπόμπη, η έκταση των σωζόμενων

²²⁴⁷ Όπως ο Γεώργιος, ο Αθανάσιος και ο Ιωάννης Ντούντας, Χατζηδάκης, *Ελληνες ζωγράφοι*, σελ. 116.

²²⁴⁸ Στο ίδιο, σελ. 105 κ. εξ.

²²⁴⁹ Kido, «Η μονή της Παναγίας Φανερωμένης», σελ. 10. εικ. 2, πίν. 23, υποσημ. 28.

²²⁵⁰ Στο ίδιο, πίν. 27, 28.

²²⁵¹ Βρίσκεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (BXM 01564).

²²⁵² Kido, *όπ. π.*, σελ. 15-16, πίν. 29, 30.

²²⁵³ Χατζηδάκη, *Το μοναστήρι της Καισαριανής*, σελ. 17-18, 32, Χατζηδάκης, *όπ. π.*, σελ. 115. Η διακόσμηση του ναού αποδίδεται από τη Χατζηδάκη, (*όπ. π.*, σελ. 18-19), σε επιγόνους του Γεωργίου Μάρκου.

τμημάτων της μεταβυζαντινής φάσης διακόσμησης, όπως και η κατάσταση διατήρησής τους, δεν επιτρέπουν επιμέρους εικονογραφικές και τεχνοτροπικές παρατηρήσεις και συνεπώς την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για την χρονολόγησή τους.

Ο Άγιος Νικόλαος στο Λουτρό είναι πιθανόν ο παλαιότερος σωζόμενος μεταβυζαντινός ναός του Μενιδίου. Έχουμε χρονολογήσει τον τοιχογραφικό του διάκοσμο στα τέλη του 16ου με τις αρχές του 17ου αιώνα. Είναι κατάγραφος και το εικονογραφικό του πρόγραμμα ακολουθεί την τυπική διάταξη, που έχει διαμορφωθεί στα τοιχογραφικά σύνολα των δύο μεγάλων σχολών του 16ου αιώνα. Συχνά εντοπίζονται εικονογραφικά στοιχεία που απαντούν σε μνημεία της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας, όπως η παρουσία του χερουβείμ-φρουρού πίσω από την τράπεζα στην παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων, η απεικόνιση του Μεγάλης Βουλής Αγγέλου στην πρόθεση ή η ιστόρηση των στρατιωτικών αγίων σε τρεις διαφορετικούς εικονογραφικούς τύπους στον ίδιο χώρο. Σε κάποιες συνθέσεις εντοπίζονται παλαιολόγειες αναφορές («Πορευθέντες μαθητεύσατε», Γέννηση της Θεοτόκου), ενώ γενικά οι παραστάσεις είναι ολιγοπρόσωπες και λιτές ακόμα και στην απόδοση των δευτερευόντων επεισοδίων. Στην εικονογράφηση του τρούλου, στην τυπική για την περίοδο δεύτερη ζώνη με τους Αγγέλους, τα εξαπτέρυγα, την Παναγία και τον Πρόδρομο, προστίθεται και η Ετοιμασία του Θρόνου. Η ιδιαιτερότητα αυτή πιθανόν οφείλεται στην επαφή του ζωγράφου με μεσοβυζαντινά μνημεία της νότιας Ελλάδας όπου απαντά η συγκεκριμένη παράσταση, όπως το καθολικό της μονής του Αγίου Ιερόθεου στα Μέγαρα. Στους επόμενους χρόνους η Ετοιμασία του Θρόνου ιστορείται στον τρούλο και άλλων μεταβυζαντινών ναών της Αττικής (μονή Πετράκη, μονή Καισαριανής). Εικονογραφικές και τεχνοτροπικές αναλογίες με τη μορφή του Αγίου Μερκουρίου στον Άγιο Αθανάσιο στο Λιόπεσι (εικ. 146 Α, Β) και του Αγίου Νέστορος στον Άγιο Ιωάννη τον Πέλικα (εικ. 143 Α, Β) καθιστούν πιθανή τη συσχέτιση των ζωγράφων των μνημείων.

Τέσσερις ναοί στο κέντρο: ο **Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος**, οι **Άγιοι Πάντες**, η **Αγία Παρασκευή**, οι **Άγιοι Θεόδωροι** (μεταβυζαντινή φάση διακόσμησης) και άλλοι τέσσερις στην περιοχή της Πάρνηθας: ο **Άγιος Γεώργιος ο Βουρδουμπάς**, η **Αγία Τριάδα** και τα μετόχια της, ο **Άγιος Νικόλαος** και ο **Προφήτης Ηλίας** παρουσιάζουν πολλά κοινά εικονογραφικά στοιχεία και φαίνεται ότι οι ζωγράφοι τους εντάσσονται

στη σφαίρα επιρροής του καλλιτεχνικού εργαστηρίου του Γεωργίου Μάρκου και των μαθητών του.

Σε γενικές γραμμές ακολουθούνται παλαιότερα κρητικά εικονογραφικά πρότυπα, σε παραστάσεις αυστηρές και συντηρητικές με ελάχιστες δυτικές επιρροές και τη διακριτική παρουσία, κυρίως διακοσμητικών, στοιχείων της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας. Ο ναός της **Αγίας Τριάδας** είναι κατάγραφος και ο διάκοσμος της μεταβυζαντινής φάσης σώζεται σχεδόν ακέραιος. Ακολουθεί το τυπικό εικονογραφικό πρόγραμμα της περιόδου με παραστάσεις κατά κανόνα λιτές, ολιγοπρόσωπες, στις οποίες απουσιάζουν τα δευτερεύοντα επεισόδια²²⁵⁴. Λιγοστές δυτικές επιδράσεις εντοπίζουμε στην επιλογή κάποιων εικονογραφικών θεμάτων, όπως του αρχαγγέλου Μιχαήλ ως ψυχοπομπού, στην τοποθέτηση των σταυρών των δύο ληστών σε δεύτερο επίπεδο και στη στάση του σώματος του κακού ληστή. Η μάλλον σπάνια για την περιοχή απεικόνιση της Αγίας Μαρίνας να κατατροπώνει τον Βελζεβούλ ίσως συνδέεται με την τοπική λατρεία της Αγίας από την υστεροβυζαντινή περίοδο²²⁵⁵.

Στον ναό του **Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου**, η απεικόνιση της Πλατυτέρας στην αψίδα του ιερού σε συνδυασμό με τους προφήτες στο εσωράχιο του τόξου της αποτελεί μια σύνθεση που εμπνέεται από την παράσταση: «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» και σχετίζεται με τη Θεοτόκο και την ενανθρώπιση του Λόγου. Το εικονογραφικό αυτό σχήμα επιχωριάζει σε ναούς της Αττικής, όπου φαίνεται ότι ο Γεώργιος Μάρκου και το συνεργείο του βασιζόμενοι σε πρότυπα του 16ου και 17ου αιώνα δημιουργούν μια παραλλαγή της γνωστής παράστασης, η οποία και καθιερώνεται στο α' μισό του 18ου αιώνα. Επισημαίνουμε την τοιχογραφία του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου που υπαγορεύει στον μαθητή του Πρόχορο, καθώς η απεικόνισή της στον ναό του Μενιδίου ως αυτόνομη παράσταση αποτελεί πιθανόν *unicum* στη μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική της Αττικής. Η θέση της δίπλα στο τέμπλο προφανώς δικαιολογείται από το ότι ο ναός τιμάται στο όνομα του αγίου, όμως επιλέγεται ένας γνωστός

²²⁵⁴ Στις περισσότερες παραστάσεις του Δωδεκαόρτου απουσιάζουν, με εξαίρεση το επεισόδιο του Ιεφωνία στην Κοίμηση της Θεοτόκου και των συσταυρωθέντων ληστών στη παράσταση της Σταύρωσης.

²²⁵⁵ Υπάρχει αντίστοιχη υστεροβυζαντινή παράσταση στον μικρό σπηλαιώδη ναό της Αγίας Μαρίνας στην Πάρνηθα, βλ. παραπάνω, σελ. 415.

εικονογραφικός τύπος που συνδέεται με την εικονογράφηση του τρούλου, με εντελώς διαφορετική χρήση.

Στον ναό των **Αγίων Θεοδώρων**, σε κοινό διάχωρο στον βόρειο τοίχο και δίπλα στο ιερό απεικονίζονται ο Άγιος Βλάσιος και η Αγία Παρασκευή. Είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς στο Μενίδι και απεικονίζονται και σε άλλους ναούς της περιοχής. Άλλωστε σώζεται μεταβυζαντινός ναός με το όνομα της αγίας, ενώ ο νεότερος μητροπολιτικός ναός του Αγίου Βλασίου χτίστηκε για να αντικαταστήσει παλαιότερο μεταβυζαντινό(ς). Η συναπεικόνισή τους σε χώρο δίπλα στο ιερό πιθανόν σχετίζεται με τις θεραπευτικές ιδιότητες που τους αποδίδονται. Η παράσταση του Αγίου Δημητρίου που κατατροπώνει το Σκυλογιάννη διαφοροποιείται από τις αντίστοιχες των ναών της περιόδου στην Αττική. Έχει σαφώς πιο συντηρητικό πνεύμα, καθώς ανήκει στην κατηγορία των έφιππων στρατιωτικών αγίων σε παρέλαση και βασίζεται σε παλαιότερα κρητικά πρότυπα. Αντίστοιχη απεικόνιση του Αγίου Δημητρίου με πολλές εικονογραφικές ομοιότητες υπάρχει στην **Αγία Παρασκευή** (εικ. 343) και στον **Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι** (εικ. 252). Στην περίπτωση της Αγίας Παρασκευής διαφοροποιείται μονάχα στο λάβαρο που κρατά ο άγιος, με επιρροές από φορητές σταυροφορικές και ιταλοκρητικές εικόνες, αλλά και από τοιχογραφίες του 16ου αιώνα σε μνημεία της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας. Σε γενικές γραμμές όμως, για την απεικόνιση του Αγίου Δημητρίου επιλέγεται ο ίδιος τύπος σε όλους τους εξεταζόμενους ναούς. Και οι υπόλοιπες τοιχογραφίες της Αγίας Παρασκευής χαρακτηρίζονται από συντηρητικό πνεύμα και προσκόλληση σε παλαιότερα πρότυπα της κρητικής εικονογραφίας με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη λιτή σύνθεση των Τριών Παίδων εν καμίνω (εικ. 330, 338, 339).

Στον ναό των **Αγίων Πάντων**, η Δέηση μεταφέρεται στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού πολύ κοντά στον χώρο του ιερού, αναπληρώνοντας την απουσία κτιστού τέμπλου, όπου κατά κανόνα εικονογραφείται το θέμα. Η σύνθεση των Αγίων Πάντων που εισέρχονται στον παράδεισο εμπνέεται από παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας μνημείων του Αγίου Όρους, των οποίων αποτελεί επιμέρους εικονογραφικό θέμα. Στον ναό των Αχαρνών εικονίζεται αυτόνομο, όπως γίνεται συνήθως σε μεταβυζαντινές φορητές εικόνες από το τέλος του 15ου αιώνα και έπειτα. Όπως και στην παράσταση του Θεολόγου με τον Πρόχορο στον ναό του **Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου**, έτσι και εδώ χρησιμοποιείται ένας γνωστός εικονογραφικός

τύπος με διαφορετική χρήση, καθώς είναι προφανές ότι το θέμα και η θέση της τοιχογραφίας ερμηνεύονται από την αφιέρωση του ναού στους Αγίους Πάντες.

Η σύνθεση του βύθιου δράκοντα που καταβροχθίζει ανθρώπινη μορφή στην ποδιά της πρόθεσης, στον **Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι**, αντικαθιστά την παράσταση του Ιωνά που συνήθως ιστορείται στο ίδιο σημείο. Ο βύθιος δράκοντας αποτελεί σταθερό εικονογραφικό στοιχείο της περιόδου, σε συνθέσεις της Δευτέρας Παρουσίας και της Κλίμακας του Ιωάννη. Η παρουσία του ως αυτόνομη παράσταση στον ναό της Πάρνηθας, πιθανόν συνδέεται με την προσωπική προτίμηση του κτήτορα (ιερομόναχος Νεόφυτος;) και λαμβάνει χαρακτήρα διδακτικό για τους μοναχούς του Μετοχίου. Η απεικόνιση των θεμελιωτών της Εκκλησίας να κρατούν ομοιώμά της, όπως και του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στον νότιο τοίχο του ναού θα πρέπει να αποδοθεί και πάλι σε επιλογή του κτήτορα. Ο τύπος που χρησιμοποιείται για την απεικόνιση της Φιλοξενίας του Αβραάμ φανερώνει την εξάρτηση του ζωγράφου από παλαιότερα κρητικά εικονογραφικά πρότυπα. Παράλληλα όμως, η απόδοση του δαπέδου σε παραστάσεις που διαδραματίζονται σε εσωτερικό χώρο και απεικονίζονταν στην καμάρα, βρίσκει παράλληλο σε τοιχογραφίες του καθολικού της Παναγίας Φανερωμένης στη Σαλαμίνα και φανερώνει επιρροές από ιταλοκρητικές μικρογραφίες και φορητές εικόνες του 16ου και 17ου αιώνα. Στον γειτονικό ναό του **Προφήτη Ηλία**, η Δέηση που ιστορείται στο τέμπλο και στον νότιο τοίχο ακολουθεί σε γενικές γραμμές τον καθιερωμένο εικονογραφικό τύπο, με τη διαφοροποίηση της απεικόνισης του Χριστού ως Μεγάλου Αρχιερέα. Η συγκεκριμένη επιλογή θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί στην προτίμηση του ζωγράφου.

Στον **Άγιο Πέτρο** δεν εντοπίζεται κάποια ιδιαιτερότητα στο εικονογραφικό πρόγραμμα, εκτός από τη σχετικά σπάνια για την περιοχή της Αττικής παράσταση του Αβά Ζωσιμά που μεταλαμβάνει την Οσία Μαρία την Αιγυπτία (εικ. 473). Ιστορείται στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου, καθώς ο ναός δεν έχει νάρθηκα όπου είναι και η συχνότερη θέση του θέματος σε ναούς της ευρύτερης περιοχής. Εντύπωση ακόμα προκαλεί το κάλυμμα της κεφαλής του Αβά Ζωσιμά (αιγυπτιακό τουρμπάνι), στοιχείο που πιθανόν σχετίζεται με τον λαϊκό χαρακτήρα του ζωγράφου, ο οποίος αποσυνδέεται από τη σφαίρα επιρροής της σχολής του Γεωργίου Μάρκου. Χαρακτηριστικό είναι ότι στον Άγιο Πέτρο, όπως και σε όλους

τους μονόχωρους καμαροσκέπαστους ναούς του Μενιδίου και της Πάρνηθας που εξετάζονται στην παρούσα εργασία, εκτός από τον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι, η καμάρα παραμένει ακόσμητη. Η επιλογή αυτή είναι συχνή σε ομότυπους ναούς της Αττικής.

Στην πλειοψηφία των εξεταζόμενων μνημείων²²⁵⁶ οι τιμώμενοι άγιοι ιστορούνται σε τιμητική θέση στον βόρειο ή στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού δίπλα στο τέμπλο. Επισημαίνουμε την περίπτωση του **Αγίου Νικολάου στο Μετόχι**, όπου ο εφέστιος άγιος απεικονιζόταν ένθρονος εντός κόγχης στο ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου, σε τύπο που εμπνέεται από κρητικές φορητές εικόνες των προηγούμενων αιώνων.

Τεχνοτροπία

Η πλειοψηφία των τοιχογραφημένων μεταβυζαντινών ναών που εξετάστηκαν εμπίπτουν στη σφαίρα επιρροής του εργαστηρίου του Γεωργίου Μάρκου. Εξαιρείται ο Άγιος Νικόλαος στο Λουτρό και ο Άγιος Πέτρος.

Ένα αρκετά ποιοτικό τοιχογραφικό σύνολο διακοσμεί τον ναό του **Αγίου Νικολάου στο Λουτρό**. Ο ζωγράφος δημιουργεί μορφές εύρωστες, μνημειακές και αυστηρές. Οι μεμονωμένοι άγιοι (ιεράρχες, διάκονοι, όσιοι, ασκητές, στρατιωτικοί) είναι μετωπικοί, με εξαίρεση τον έφιππο Άγιο Δημήτριο. Στις υπόλοιπες παραστάσεις, (Κοινωνία των Αποστόλων, Συλλειτουργούντες Ιεράρχες, Υπαπαντή, Βάπτιση) οι μορφές χαρακτηρίζονται από συγκρατημένη κίνηση και την απουσία αφηγηματικότητας, έντασης και δραματικότητας. Τα πρόσωπα οργανώνονται συμμετρικά μέσα σε λεπτά αλλά έντονα περιγράμματα. Ο προπλασμός είναι σκούρος και ανοίγει άλλοτε με τρόπο απότομο και άλλοτε με πιο προοδευτικό. Η πτυχολογία σε γενικές γραμμές είναι σκληρή και τυποποιημένη. Σε κάποιες μορφές, όπως του Αγίου Ευθυμίου, ακολουθεί σε ικανό βαθμό τις κινήσεις του σώματος και σε άλλες, όπως του Λέοντα Σάρδης αδιαφορεί. Στις σωζόμενες παραστάσεις απουσιάζουν τα αρχιτεκτονήματα στο βάθος ή δηλώνονται τα απολύτως απαραίτητα (Γενέσιο της Θεοτόκου, Πορευθέντες). Το φυσικό τοπίο αποδίδεται με βραχάδεις όγκους σε αποχρώσεις του καφέ, καστανού και ερυθρού (Βάτος,

²²⁵⁶ Στους Αγίους Θεοδώρους, στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο, στην Αγία Παρασκευή, στους Αγίους Πάντες, στον Άγιο Πέτρο, στον Άγιο Γεώργιο τον Βουρδουμπά και στον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι.

Βάπτιση), ελάχιστα διάσπαρτα δέντρα και θάμνους. Ο ζωγράφος του μνημείου επηρεάζεται και από τις δύο ζωγραφικές σχολές του 16ου αιώνα, την κρητική και αυτήν της βορειοδυτικής Ελλάδας, καθώς ενσωματώνει εξίσου στοιχεία τους στις παραστάσεις του. Κάποιες αρκετά μεγάλες ομοιότητες με τοιχογραφίες σε ναούς της Αττικής, θα μπορούσαν να τον συσχετίσουν με τη δράση ενός τοπικού εργαστηρίου, που έχει υποστηριχθεί ότι έδρασε στον χώρο της Αττικής στα τέλη του 16ου και τις αρχές του 17ου αιώνα²²⁵⁷.

Οι τοιχογραφίες που διακοσμούν τον ναό του **Αγίου Πέτρου** είναι μέτριες ποιοτικά. Οι Άγιοι Πέτρος και Παύλος, ο Άγιος Παντελεήμονας και ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος είναι αρκετά εύρωστοι και σωματώδεις, με εμφανείς όμως αδυναμίες στο σχέδιο. Οι ώμοι φαίνονται δύσμορφοι και άνισοι σε ύψος, το χέρι του Αγίου Παντελεήμονα κάμπτεται αφύσικα και το κεφάλι του Αγίου Ιωάννη έχει ασύνηθες σχήμα (ιδιαίτερα ευρύ μέτωπο) και δυσανάλογα μεγάλο μέγεθος σε σχέση με το σώμα. Οι Αβάς Ζωσιμάς και Οσία Μαρία η Αιγυπτία αποδίδονται σαφώς μικρότεροι σε μέγεθος, σε μια πρόχειρη εφαρμογή της ιερατικής προοπτικής και σε στάση τριών τετάρτων. Ο Ζωσιμάς έχει λιγότερο όγκο από τις υπόλοιπες ανδρικές μορφές του νότιου τοίχου και η Μαρία η Αιγυπτία είναι λιπόσαρκη. Οι υπόλοιπες μορφές είναι μετωπικές αλλά αποπνέουν αίσθηση κίνησης, που ενισχύεται και από την πτυχολογία των ενδυμάτων. Εντύπωση προκαλεί το κάλυμμα της κεφαλής του Αβά, (αιγυπτιακό τουρμπάνι), το οποίο μάλλον οφείλεται στο λαϊκό χαρακτήρα της τέχνης του ζωγράφου και όχι σε κάποιο παλαιότερο πρότυπο. Στα ενδύματα χρησιμοποιούνται θερμά και ψυχρά χρώματα δημιουργώντας έντονες αντιθέσεις εκτός από τους Ζωσιμά και Μαρία, όπου τα θερμά χρώματα, σε αποχρώσεις του ερυθρού και του καφέ, συμβαδίζουν με το ασκητικό περιβάλλον του επεισοδίου. Η κατάσταση των τοιχογραφιών του ναού δεν μας επιτρέπει την ασφαλή ένταξή τους σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Το πιο πιθανό όμως είναι ότι ο ναός διακοσμήθηκε τον 18ο αιώνα, όπως και η πλειοψηφία των μεταβυζαντινών μνημείων των Αχαρνών.

Στους ναούς που έχουμε εντάξει στη σφαίρα επιρροής του Γεωργίου Μάρκου εντοπίζουμε κοινά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά. Οι απεικονιζόμενες μορφές είναι εύρωστες, έχουν κανονικές αναλογίες ενώ

²²⁵⁷ Βλ. παραπάνω, σελ. 175.

χαρακτηρίζονται από ήπια δήλωση των συναισθημάτων και περιορισμένη κίνηση. Στον σχεδιασμό χρησιμοποιούνται συχνά αυστηρά περιγράμματα, η πτυχολογία είναι αρκετά σκληρή, ενώ λεπτομέρειες στο πλάσιμο και τη ζωγραφική των προσώπων επαναλαμβάνονται αυτούσιες, τόσο στα μνημεία των Αχαρνών όσο και σε αρκετούς ναούς της Αττικής, που έχουν διακοσμηθεί από το εργαστήριο του Γεωργίου Μάρκου ή αποδίδονται σε αυτό. Επισημαίνουμε τις ομοιότητες στο πρόσωπο: του Αγίου Βλασίου στον ναό των Αγίων Θεοδώρων και του Αγίου Πέτρου στη Χασιά (εικ. 259), του Προδρόμου στον ναό των Αγίων Θεοδώρων και του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Μενίδι (εικ. 260), της Πλατυτέρας στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο και στον Άγιο Πέτρο στη Χασιά (εικ. 305), του Θεολόγου στον ομώνυμο ναό στο Μενίδι, στον Άγιο Νικόλαο στο Μετόχι και του ποιμένα από τη Γέννηση στον Άγιο Πέτρο στη Χασιά (εικ. 310 Α, Β, Γ) και του Πρόχορου στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο και του Ιωάννη στο καθολικό της μονής Πετράκη (εικ. 311). Αυτές οι ομοιότητες ανάμεσα στα πρόσωπα, που σε κάποιες περιπτώσεις φαίνεται ότι έχουν ζωγραφιστεί από το ίδιο χέρι, όπως και κάποιες πανομοιότυπες διακοσμητικές λεπτομέρειες (εικ. 344-349), καθιστούν βέβαιη τη στενή σχέση των ζωγράφων τους. Το βάθος των περισσότερων παραστάσεων είναι τρίχρωμο (μαύρο-γεώδες κίτρινο-μαύρο) ή δίχρωμο (μαύρο-γεώδες κίτρινο). Το φυσικό τοπίο αποδίδεται με βραχώδεις όγκους σε τονικές διαβαθμίσεις της ώχρας και ελάχιστα διάσπαρτα δέντρα και θάμνους. Στον ναό της Αγίας Τριάδας υπάρχει μεγαλύτερη χρωματική ποικιλία, καθώς προστίθενται και τόνοι του λευκού, του καφέ και του μωβ. Τα αρχιτεκτονήματα του βάθους (Άγιοι Πάντες, Άγιος Νικόλαος στο Μετόχι, Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα) αποδίδονται με παρόμοιο τρόπο: σε αποχρώσεις του λευκού, της ώχρας, του μωβ και του καφέ. Είναι συχνά διώροφα, με πυργοειδείς απολήξεις, πολεμίστρες, κιλλίβαντες, εξώστες, ταράτσες, φεγγίτες, τοξωτά ή ορθογωνικά ανοίγματα θυρών και παραθύρων, που κάποιες φορές ενώνονται με τοίχιο διακοσμημένο σποραδικά με γιρλάντες. Σε λίγες περιπτώσεις (Ευαγγελιστές Ματθαίος και Μάρκος, Πεντηκοστή στην Αγία Τριάδα Πάρνηθας), στις στέγες ανάμεσα στα κτήρια απλώνεται λευκό παραπέτασμα.

Στην **Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα** θεωρούμε ότι εργάστηκαν τουλάχιστον 2 ζωγράφοι. Όμως ο ένας είναι σαφώς ικανότερος. Πλάθει πρόσωπα σφιχτά, με αρμονική μετάβαση από τα σκοτεινά στα φωτεινά μέρη. Δουλεύει ιδιαίτερα τις λεπτομέρειες του προσώπου, σε ορισμένα από

τα οποία διακρίνουμε σαφείς ομοιότητες με αντίστοιχα που ζωγράφισε ο Γεώργιος Μάρκου στην μονή Πετράκη και στη μονή της Φανερωμένης στη Σαλαμίνα (εικ. 669, 675, 676, 694, 695). Στην περίπτωση μάλιστα του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου, η επιγραφή που συνοδεύει τον ιεράρχη στους παραπάνω ναούς είναι πανομοιότυπη.

Ακόμα, εντοπίζονται σαφείς τεχνοτροπικές αντιστοιχίες τόσο με μορφές που σχετίζονται με τη σχολή του Γεωργίου Μάρκου, όσο και με μορφές από τα μετόχια της μονής, **τον Άγιο Νικόλαο** και τον **Προφήτη Ηλία** (εικ. 618, 674, 677, 678, 679, 688). Στον τελευταίο ναό, αλλά και στον **Άγιο Γεώργιο τον Βουρδουμπά** οι μορφές της Δέησης έχουν πανομοιότυπα χαρακτηριστικά με τις πλείστες αντίστοιχες που κοσμούν τα κτιστά τέμπλα ναών της Αττικής κατά τον 18ο αιώνα (εικ. 534-537, 615, 617). Θεωρούμε πολύ πιθανόν το συνεργείο που εργάστηκε στην Αγία Τριάδα να διακόσμησε και τα δύο μετόχια της. Στα μέσα περίπου του 18ου αιώνα θα πρέπει να τοποθετηθούν και οι τοιχογραφίες στον Άγιο Γεώργιο.

Ειδικότερα, ένα χάραγμα στην τοιχογραφία του Αγίου Γεωργίου στον ομώνυμο ναό με την χρονολογία 1741ή 1791²²⁵⁸, όπως και ένα έγγραφο του 1761 από τη μονή της Αγίας Τριάδας με το οποίο δίδεται από τις οθωμανικές αρχές η άδεια στους μοναχούς να προβούν σε εργασίες επισκευής στο καθολικό, προσδιορίζουν χρονικά και τη φάση διακόσμησης των μνημείων στον 18ο αιώνα.

Στην πλειοψηφία των ναών, που εντάξαμε στη σφαίρα επιρροής του Γεωργίου Μάρκου, παρατηρούμε μεγάλες αντιστοιχίες στον τρόπο απόδοσης των γραμμάτων τόσο στις μεγαλογράμματες όσο και στις μικρογράμματες επιγραφές²²⁵⁹, με τα μνημεία που έχει διακοσμήσει αλλά και αυτά που του αποδίδονται. Τέλος, κάποια επιγραφικά στοιχεία στους ναούς της Αγίας Παρασκευής και των Αγίων Πάντων²²⁶⁰ ενισχύουν περαιτέρω την υπόθεση παρουσίας του εργαστηρίου του Μάρκου στην περιοχή, στα μέσα περίπου του 18ου αιώνα.

²²⁵⁸ Βλ. παραπάνω, σελ. 307-308, (εικ. 529).

²²⁵⁹ Στον κατάλογο των μνημείων επισημάναμε ενδεικτικά τέτοιες περιπτώσεις και όχι όλες.

²²⁶⁰ Βλ. παραπάνω, σελ. 258, 267.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην παρούσα διατριβή παρουσιάστηκε το σύνολο των βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών που σήμερα ανήκουν στην εδαφική κυριότητα του δήμου Αχαρνών. Εξετάστηκε η αρχιτεκτονική και ο γραπτός διάκοσμος των μνημείων και παρατέθηκαν οι σχετικές πληροφορίες που αφορούν στην ιστορία τους, αλλά και οι δημοσιευμένες εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης, όπου αυτές πραγματοποιήθηκαν. Παρακάτω συνοψίζουμε τα σημαντικότερα πορίσματα που προέκυψαν.

Η βούλα του πάπα Ιννοκέντιου (1209), όπου για πρώτη φορά αναφέρεται σε γραπτό κείμενο η ονομασία Μενίδι, οριοθετεί ουσιαστικά και τη δράση σύγχρονου οικισμού στην περιοχή. Η ύπαρξη δύο υστεροβυζαντινών ναών στο κέντρο του σημερινού Δήμου, που πιθανότατα τοποθετείται στον ίδιο χώρο διαχρονικά, είναι πολύ σημαντική καθώς αποδεικνύει εμπράκτως τη δραστηριότητα των κατοίκων του οικισμού για μια περίοδο, που απουσιάζουν εντελώς οι ιστορικές ειδήσεις για την περιοχή. Την ίδια περίπου εποχή ιδρύονται δύο ναοί στην Πάρνηθα, που μπορούν να συσχετιστούν με την δραστηριότητα των κατοίκων του Μενιδίου, η καθημερινή διαβίωση των οποίων έχει συνδεθεί σε μεγάλο βαθμό με το ευεργετικό βουνό.

Η ίδρυση των εν λόγω μνημείων τοποθετείται στον 13ο αιώνα ή ακόμα και στα τέλη του 12ου (Άγιος Ιωάννης, Άγιος Νικόλαος, Αγία Τριάδα). Εξυπηρετούσαν διαφορετικές χρήσεις ως καθολικά μοναστηριών, ως κοιμητηριακοί ή ιδιωτικοί ναοί. Οι αρχιτεκτονικές λύσεις που εφαρμόζονται είναι γνωστές από την προηγούμενη περίοδο, χωρίς να εντοπίζονται ουσιώδεις ιδιαιτερότητες. Το μικρό μέγεθος των κτισμάτων (Άγιος Ιωάννης, Άγιοι Θεόδωροι, Άγιος Νικόλαος) αντανακλά σε ένα βαθμό και την οικονομική δυνατότητα των κτητόρων. Αυτοί θα πρέπει να αναζητηθούν είτε σε κάποια τοπική ισχυρή οικογένεια είτε στον τοπικό κλήρο, όπως στην περίπτωση του Αγίου Νικολάου, όπου η κτητορική επιγραφή του ιερομόναχου Ισιδώρου Ραπανά προέρχεται από τον ναό, χωρίς όμως να μπορεί να γίνει ασφαλής σύνδεσή της με αυτόν.

Ένα μεγάλο ποσοστό των τοιχογραφιών του Αγίου Ιωάννη και του Αγίου Νικολάου, οι οποίες ποιοτικά ξεπερνούν κατά πολύ τον μέσο όρο των αντίστοιχων επαρχιακών μνημείων της εποχής, συνδέεται με γνωστό, τοπικό ζωγραφικό εργαστήριο (4η δεκαετία του 13ου αιώνα). Πρόκειται για

το ίδιο συνεργείο, που εργάστηκε στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια Κουβαρά, στα παρεκκλήσια της Σπηλιάς Πεντέλης και αλλού. Συνεπώς, πιστοποιείται η δράση του και στην περιοχή της βόρειας Αττικής εκτός από την Αθήνα, τα Μεσόγεια και τη Βοιωτία. Το β' στρώμα των τοιχογραφιών του Αγίου Ιωάννη, στο οποίο εντοπίσαμε επιρροές από τη σχολή της Πρωτεύουσας, αντιπροσωπεύει μια μεταβατική φάση ζωγραφικής στην Αττική ως τα τέλη του 13ου, όπου χρονολογούνται οι πολύ ποιοτικές τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου στο Γαλάτσι (Ομορφοκκλησιά) και του Αγίου Νικολάου στο Νεκροταφείο του Καλάμου. Η μεταβυζαντινή φάση διακόσμησης όλων των παραπάνω μνημείων καταδεικνύει συνέχεια στη χρήση τους, αλλά και τη δραστηριότητα των κατοίκων του οικισμού στις αντίστοιχες περιόδους.

Στους υστεροβυζαντινούς χρόνους, στο Μενίδι και στις περιοχές που εκμεταλλεύεται ιδρύονται ναοί που διακοσμούνται με αξιόλογες τοιχογραφίες. Ελλείπει σχετικών ιστορικών ειδήσεων και άλλων αρχαιολογικών δεδομένων (οικιστικά, ταφικά), αυτά τα εκκλησιαστικά μνημεία αποτελούν τους πλέον αξιόπιστους μάρτυρες για τη δραστηριότητα του σύγχρονου οικισμού του Μενιδίου, που όπως φαίνεται ήταν σημαντικός για την περιοχή της βόρειας Αττικής.

Αναπάντητα παραμένουν τα ερωτηματικά για τον κατεδαφισμένο σήμερα ναό του Αγίου Γεωργίου, καθώς από τη μοναδική φωτογραφία που απεικονίζει τμήμα του αρχικού ναού (εικ. 747, 749) φαίνεται μια πολύ ενδιαφέρουσα πλαστική διαμόρφωση της αψίδας του ιερού, κάτι που δεν συνηθίζεται σε μικρούς επαρχιακούς ναούς ταπεινών προθέσεων της Αττικής και της Νότιας Ελλάδας γενικότερα. Δυστυχώς δεν μπορούμε να αντλήσουμε περισσότερες πληροφορίες για το μνημείο και τον ρόλο του, αν δηλαδή εξυπηρετούσε λατρευτικές ανάγκες κατοίκων στην περιφέρεια του οικισμού ή αν αποτελούσε ιδιωτικό ναό κάποιας ισχυρής οικογένειας.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο Άγιος Νικόλαος στο Λοιμικό, σε μια περιοχή που στη μεταβυζαντινή περίοδο ενέπιπτε στη δικαιοδοσία των Μενιδιατών. Παρά τις πρόσφατες αυθαίρετες επεμβάσεις, είναι σήμερα εμφανή στον ναό αρχαιολογικά δεδομένα, που καθιστούν πιθανή μια αρχική υστεροβυζαντινή φάση και αντίστοιχη επέκταση του ζωτικού χώρου του Μενιδίου στο Λοιμικό αρκετούς αιώνες νωρίτερα.

Τους δύο επόμενους αιώνες απουσιάζουν τα αρχαιολογικά και ιστορικά δεδομένα για την περιοχή, παρόλο που θεωρείται βέβαιο ότι συνεχίζει να κατοικείται. Η κατάσταση αλλάζει τον 16ο αιώνα, οπότε και συντελείται μια γενικευμένη αύξηση του πληθυσμού στην Ευρώπη. Η πληθυσμιακή αύξηση της Αττικής, όπως και η αυξανόμενη αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή, καθίσταται πλέον σε μεγάλο βαθμό μετρήσιμη μετά τη δημοσίευση των οθωμανικών φορολογικών απογραφών σε διάφορα χωριά της Αττικής, ανάμεσα στα οποία και το Μενίδι. Σε όλη τη διάρκεια του 16ου αιώνα το Μενίδι εμφανίζεται ως ένας αρκετά πολυπληθής οικισμός, ιδιαίτερα δραστήριος τόσο στον γεωργικό, όσο και τον κτηνοτροφικό τομέα.

Τον 16ο ή τον 17ο αιώνα, στα πλαίσια των ευνοϊκών συνθηκών που έχουν διαμορφωθεί για την Αττική γενικότερα και για το Μενίδι ειδικότερα, θα πρέπει να τοποθετηθεί η ίδρυση του ναού του Αγίου Νικολάου στο Λουτρό, που πιθανόν αποτέλεσε καθολικό μοναστηριού. Το μνημείο έχει αρκετές ομοιότητες με την ομάδα ομότυπων ναών της Αττικής, που διαπνέονται από συντηρητικό πνεύμα και συνειδητά επαναλαμβάνουν βυζαντινούς αρχιτεκτονικούς τύπους. Οι φανερές αντιστοιχίες με τα καθολικά μονών των Υμηττού και ειδικά τη μονή Αστερίου, όπως και το γεγονός ότι αρχικά υπήρξε μετόχι της, θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί σχετικό με την ίδρυσή του. Το απλό και λιτό εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού υποδηλώνει παρόμοιο συντηρητικό πνεύμα, ταυτόχρονα όμως η ποιοτική εκτέλεσή του δείχνει και την αντίστοιχη φροντίδα των κτητόρων για τον γραπτό του διάκοσμο.

Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος διαφοροποιείται από την πλειοψηφία των επαρχιακών μονόχωρων ναών, καθώς ανήκει σε μια μικρή ομάδα ομότυπων μνημείων της Αττικής με ιδιαιτερότητα στη θολοδομία. Θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε την ίδρυσή του στην ίδια περίοδο ή και αργότερα, οπωσδήποτε όμως μετά τα μέσα του 16ου αιώνα. Είναι ίσως, μαζί με τον Άγιο Νικόλαο στο Λουτρό, το μοναδικό μνημείο του Μενιδίου που μπορεί να χρονολογηθεί στον 16ο με 17ο αιώνα. Αυτό αποτελεί φαινομενικά ένα παράδοξο, καθώς είναι καταγεγραμμένη η πληθυσμιακή αύξηση στην περιοχή, ενώ η εποχή ευνοεί την ίδρυση νέων ναών. Η παραπάνω συνθήκη μπορεί να εξηγηθεί με το σκεπτικό, ότι οι υστεροβυζαντινοί ναοί της περιοχής χρησιμοποιούνταν και κατά την επόμενη. Ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, οι Άγιοι Θεόδωροι και ο Άγιος

Ιωάννης ο Θεολόγος στο κέντρο του οικισμού, ο Άγιος Νικόλαος στο Λουτρό και πιθανόν ο αρχικός ναός των Αγίων Σαράντα Μαρτύρων στον ομώνυμο λόφο επαρκούσαν για την κάλυψη των λατρευτικών αναγκών του χωριού.

Τα γεγονότα στο β' μισό του 17ου αιώνα (Ε' και ΣΤ' Βενετοτουρκικοί πόλεμοι), όπως επίσης η αυξανόμενη ληστεία και πειρατεία στα χωριά της Αττικής, είχε ως αποτέλεσμα τη δημογραφική της ερήμωση τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του επόμενου αιώνα. Η απουσία ναών από την ίδια περίοδο στο Μενίδι υποδεικνύει ότι ανάλογη κατάσταση επικρατεί και εδώ. Αντίθετα, τα εκκλησιαστικά μνημεία στο κέντρο του χωριού και στην περιφέρειά του αυξάνονται σημαντικά στο α' μισό του επόμενου αιώνα, κάτι το οποίο οφείλεται σαφώς στην εξομάλυνση των συνθηκών από τα τέλη του 17ου αιώνα και τη σταδιακή επιστροφή του πληθυσμού.

Σε όλους τους ναούς της περιόδου εφαρμόζεται η απλούστερη και οικονομικότερη αρχιτεκτονική λύση του μονόχωρου καμαροσκέπαστου ή ξυλόστεγου τύπου. Εξυπηρετούσαν τις λατρευτικές ανάγκες οικογενειών ή και μεγαλύτερων ομάδων πιστών τόσο στο κέντρο του χωριού όσο και στην περιφέρειά του. Ο Άγιος Νικόλαος και ο Προφήτης Ηλίας στο Μετόχι εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των μοναχών της Αγίας Τριάδας στην Πάρνηθα. Η Ευαγγελίστρια και οι Άγιοι Πάντες αποτέλεσαν σε διαφορετικές περιόδους κοιμητηριακούς ναούς.

Αρκετοί από τους ναούς αυτούς σώζουν τοιχογραφικό διάκοσμο. Στους περισσότερους τόσο στον οικισμό, όσο και στην περιοχή της Πάρνηθας εντοπίζονται κοινά εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη λεγόμενη σχολή του Γεωργίου Μάρκου. Παρότι δεν είναι εύκολο να συσχετίσουμε άμεσα κάποιες από τις τοιχογραφίες με τον ίδιο τον Μάρκου ή τους μαθητές του, υπάρχουν αρκετές ενδείξεις που προκύπτουν από επιγραφικά στοιχεία, αλλά και συγκρίσεις με τοιχογραφίες ναών της Αττικής που αποδίδονται στο εργαστήριό του, ότι εργάστηκε στην ευρύτερη περιοχή στα μέσα περίπου του 18ου αιώνα. Αν η υπόθεση αυτή ευσταθεί, τότε εμπλουτίζεται κατά πολύ ο κατάλογος μνημείων που σχετίζονται με τον σημαντικό Αργείο ζωγράφο.

Ο μεγάλος αριθμός των μνημείων που διακοσμούνται μέχρι και λίγο μετά τα μέσα του 18ου αιώνα υποδηλώνει μια αντίστοιχα καλή περίοδο ευημερίας τόσο για τον οικισμό, όσο και για τις μοναστικές αδελφότητες.

Αναμφίβολα σημαντικοί παράγοντες για τη διαμόρφωση της παραπάνω συνθήκης ήταν τα προνόμια που απολάμβαναν οι Μενιδιάτες ως Δεσβέντιδες, αλλά και η κατά κανόνα ευνοϊκότερη αντιμετώπιση που τύγχαναν από τις οθωμανικές αρχές τα μοναστικά συγκροτήματα. Δεν υπάρχουν σχετικές ειδήσεις για το μοναστήρι της Αγίας Τριάδας, τουλάχιστον μέχρι το 1796 οπότε και προσαρτάται στη μονή Πετράκη, όμως μπορούμε να θεωρήσουμε ότι και στο παρελθόν θα απολάμβανε ιδιαίτερων προνομίων, με εξαίρεση το καταστροφικό για όλη την Αττική διάστημα της τυραννίας του Χασεκή. Ο χαρακτηρισμός Κεφαλοχώρι που αποδίδεται στον μεταβυζαντινό οικισμό, διαπιστώνουμε ότι επιβεβαιώνεται και μέσα από τον σημαντικό αριθμό εκκλησιαστικών μνημείων που ιδρύονται και διακοσμούνται.

Ακόμη και στους όψιμους χρόνους της Τουρκοκρατίας, αλλά και κάποια έτη μετά την Απελευθέρωση, ευκατάστατες οικογένειες Μενιδιατών αναλαμβάνουν το κόστος για τη φροντίδα των ναών του χωριού. Ένα παράδειγμα, όπου η ιδιωτική χορηγία συμβάλλει στην ανέγερση εκκλησίας, αποτελεί ο ναός του παλαιού νεκροταφείου, η Ευαγγελίστρια, καθώς η οικογένεια Ράπτη παραχώρησε την έκταση για τη χρήση του νεκροταφείου, αλλά παρέδωσε χτισμένο και τον ναό.

Τέλος, το βαθύ θρησκευτικό αίσθημα των Μενιδιατών κατά τους τελευταίους χρόνους της περιόδου, αλλά και την ιδιαίτερη σύνδεσή τους με τους ναούς τους, αντιλαμβανόμαστε μέσα από το παράδειγμα του Αγίου Νικολάου στο Λοιμικό. Σε μια δύσβατη και απομακρυσμένη περιοχή βαθιά μέσα στον βουνό, οι χωρικοί που την εκμεταλλεύονταν και είναι πολύ πιθανόν να ζούσαν εκεί τον περισσότερο χρόνο έχτισαν έναν μικρό και ταπεινό ναό ώστε να μπορούν να προσεύχονται. Η φορητή εικόνα του 1891, που προέρχεται από τον ναό, αφιερώνεται στον προσφιλή τους άγιο με επιγραφή που τιμά την μνήμη και των παλαιών «συνδρομητών».

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑΑ	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΕ	Αττικής Έπιγραφαι Έπιτύμβιοι
ΑΕΜ	Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών
ΑΡΜΑ	Αρχείον των Μνημείων των Αθηνών και της Αττικής
ΒΔ	Βυζαντινός Δόμος
ΒυζΣυμ	Βυζαντινά Σύμμεικτα
Byz	Βυζάντιον
Γ.Α.Κ.	Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΔΑΒΜΜ	Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων
ΔΙΕΕ	Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος
ΕΒΑ	Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΕΜΑ	Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση
ΕΜΜΕ	Ευρετήριο Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος
ΕΦΑΑΝΑΤ	Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
ΕΦΑΔΑ	Εφορεία Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής
ΗΜΕ	Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος
ΘΗΕ	Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια
ΙΕΕ	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (Εκδοτική Αθηνών). 1970-2000, Αθήνα
ΙΛΕΑ	Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Αχαρνών
ΙστΓεωγρ	Ιστοριογεωγραφικά (Ιωάννινα- Θεσσαλονίκη)
ΜΕΕ	Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (έκδ. Π. Δρανδάκης). Έκδοσις δευτέρα διὰ συμπληρωμάτων, Αθήνα χ.χ.
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

ΣΙΛΑ	Συμπόσιο Ιστορίας Λαογραφίας Αττικής
ABSA	The Annual of The British School of Athens
AJA	American Journal of Archaeology
AM	Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts
Arch Jahr	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BHG	Bibliotheca Hagiographica Graeca
BMGS	Byzantine and Modern Greek Studies
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CAT	Classical Attic Tombstones
C.I.A.	Corpus Inscriptionum Atticarum (Berolini) 1873
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CSHB	Coprus Scriptorum Historiae Byzantinae
EChR	The Eastern Churches Review
HUS	Harvard Ukrainian Studies
IG	Inscriptiones Graecae
IRAİK	Izvestija Russakgo Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium (ed. A. Kazhdan et. al.) New York- Oxford 1991, τόμ. 1-3
PG	Patrologia Graeca (J.-P. Migne)
PL	Patrologia Latina (J.-P. Migne)
RB	Réalités Byzantines
RbK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst
REB	Revue des Études Byzantine
VV	Vizantijskij Vremennik
ZLU	Zbornik za Likovne Umetnosti

ΠΗΓΕΣ

Αριστοφάνης, Αχαρνής: Aristophane: Tome I: Les Acharniens, Les Cavaliers, Les Nuées,/ Texte établi par Victor Coulon, Collection des universités de France, Paris 1925.

Ατταλειάτης, Ιστορία: MICHAELIS ATTALIOYAE HISTORIA. OPUS A. WLADIMIRO BRUNETO DE PRESLE, INSTITUTI GALLICI SOCIO, INVENTUM DESCRIPTUM CORRECTUM RECOGNOVIT IMMANUEL BEKKERUS. BONNAE IMPENSIS ED. WEBERI 1853.

Βίος Οσίου Μελετίου του Νέου, Α': Χρ. Παπαδόπουλος (έκδ), Συμβολαί εις τήν Ιστορίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι: Ὁ Ὅσιος Μελέτιος ὁ Νέος. Α' Βίος τοῦ Ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Μελετίου τοῦ ἐν τῷ ὄρει τῆς Μνουπόλεως ἀσκήσαντος, συγγραφεῖς παρὰ Νικολάου ἐπισκόπου Μεθώνης, Αθήνα 1935, σελ. 34-66.

Βίος Συμεών Στυλίτη: H. Leitzmann (ed.), Das leben des heiligen Symeon Stylites, Antonius, Leben des heiligen Symeon, «ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΣΥΜΕΩΝ ΤΟΥ ΣΤΥΛΙΤΟΥ», 19-79, Λειψία 1908.

Γεωπονικά: Γεωπονικά, έκδ. Beckh H., Geoponica sive Cassiani Bassi scholastici De re Rustica Eclogae, Lipsiae 1895.

Δαμασκηνού, Θησαυρός: Δαμασκηνοῦ, Θησαυρὸς τοῦ Ὑποδιακόνου καὶ Σπουδίτου τοῦ Θεσσαλονικέως, (εκδ. Μ. Ι. Σαλίβερος), Ἐν Αθήναις 1926.

Διοσκουρίδης, Περί ὕλης ἰατρικῆς: PEDANII DIOSCORIDIS ANAZARBEI DE MATERIA MEDICA. LIBRI QUINQUE. AD FIDEM CODICUM MANUSCRIPTORUM, EDITIONIS ALDINAE PRINCIPIS USQUEQUAQUE NEGLECTAE, ET INTERPRETUM PRISCORUM TEXTUM RECENSUIT, VARIAS ADDIDIT LECTIONES, INTERPETATIONEM EMENDAVIT, COMMENTARIO ILLUSTRAVIT CURTIUS SPRENGEL, MED. ET PHILOS. DOCTOR, ILLIUS ET REI HERBARIAE PROF. IN UNIVERSI. HALENSI, REGIORUM ORDINUM AQUILE RUBRAE, STELLAE POLARIS ET LEONIS BELGICI EQUES ETC. TOMUS PRIMUS, LIPSIAE 1829.

Θεοφύλακτος Σιμοκάτης, Επιστολαί: Θεοφυλάκτου Σχολαστικοῦ τοῦ Σιμοκάτου ἐπιστολαὶ ἠθικαὶ ἀγροικικαὶ ἐταιρικαὶ, έκδ. Zanetto I., Theophylacti Simocattae Epistulae, Leipzig 1985.

Ιωάννης Γεωμέτρης, Carmina Varia: JOANNIS GEOMETRAE, UT FERUNT, CARMINA VARIA ARGUMENTI SACRI VEL HISTORICI, στλ. 902- 1002.

Ιώβ: The Septuagint Version of the Old Testament. With an English translation and with various readings and critical notes. 1794, Samuel Bagster and Sons Limited. 80 Wigmore Street· London·W1. Harper and Brothers· New York, London 1870, 665-698.

Κριτόβουλος, Ξυγγραφής Ιστοριών: D. R. Reinsch (rec.), Critobouli Imbriotae Historiae, CFHB 22, Berolini et Novi Eboraci, Berlin 1983.

Κωσταντίνος Πορφυρογέννητος, Περί θεμάτων: SAPIENTISSIMI IMPERATORIS COSTANTINI PORPHYROGENITI DE THEMATIBUS LIBER PRIMUS, COSTANTINI PORPHYROGENITI IMPERATORIS LIBER SECUNDUM. DE THEMATIBUS OCCIDENTIS, SIVE EUROPE στο CONSTANTINUS PORPHYROGENITUS DE THEMATIBUS ET DE ADMINISTRANDO IMPERIO. ACCEDIT HIEROCLIS SYNECDEMUS CUM BANDURII ET WESSELINGII COMMENTARIIS. RECOGNOVIT IMMANUEL BEKKERUS. BONNAE IMPENSIS ED. WEBERI 1840, 11-44, 44-64.

Λιβάνιος, Επιστολαί: Λιβάνιος, Ἐπιστολαί, Libanii Epistulae 1-839, έκδ. Foerster R., Libanii Opera τόμ. 10, Hildesheim 1963.

Μηναίον Ιανουαρίου: Μηναίον τοῦ Ἰανουαρίου περιέχον ἅπασαν τὴν ἀνήκουσαν αὐτῷ Ἀκολουθίαν, διορθωθὲν τὸ πρὶν ὑπὸ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου. Καὶ παρ' αὐτοῦ αὐξηθὲν τῆ τοῦ Τυπικοῦ προσθήκη κατὰ τὴν διάταξιν τῆς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἧς τῆ ἐγγράφῳ ἀδεία ἀναθεωρηθὲν καὶ ἀκριβῶς ἐπιδιορθωθὲν. Ἐκδίδεται νῦν τὸ δεῦτερον. Ἐν Βενετία, Ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος, 1852.

Μηναίον Φεβρουαρίου: Μηναίον τοῦ Φεβρουαρίου περιέχον ἅπασαν τὴν ἀνήκουσαν αὐτῷ Ἀκολουθίαν, μετὰ καὶ τῆς προσθήκης τοῦ Τυπικοῦ κατὰ τὴν νεωστὶ διάταξιν τῆς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας διορθωθὲν καὶ ὡς ἦν δυνατὸν ἐξακριβωθὲν ὑπὸ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου. Ἐν Βενετία, Ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος, 1845.

Μηναίον Ἀπριλίου: Μηναίον τοῦ Ἀπριλίου περιέχον ἅπασαν τὴν ἀνήκουσαν αὐτῷ Ἀκολουθίαν, διορθωθὲν τὸ πρὶν ὑπὸ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου. Καὶ παρ' αὐτοῦ αὐξηθὲν τῆ τοῦ Τυπικοῦ προσθήκη κατὰ τὴν διάταξιν τῆς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἧς τῆ ἐγγράφῳ ἀδεία ἀναθεωρηθὲν καὶ ἀκριβῶς ἐπιδιορθωθὲν. Ἐκδίδεται νῦν τὸ τρίτον. Ἐν Βενετία, Ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος, 1863.

Μηναίον Μαΐου: Μηναίον τοῦ Μαΐου περιέχον ἅπασαν τὴν ἀνήκουσαν αὐτῷ Ἀκολουθίαν, μετὰ καὶ τῆς προσθήκης τοῦ Τυπικοῦ κατὰ τὴν νεωστὶ διάταξιν τῆς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας διορθωθὲν καὶ ὡς ἦν δυνατὸν ἐξακριβωθὲν ὑπὸ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου. Ἐν Βενετία, Ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος, 1845.

Μηναίον Ἰουλίου: Μηναίον τοῦ Ἰουλίου περιέχον ἅπασαν τὴν ἀνήκουσαν αὐτῷ Ἀκολουθίαν, μετὰ καὶ τῆς προσθήκης τοῦ Τυπικοῦ κατὰ τὴν νεωστὶ διάταξιν τῆς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας διορθωθὲν καὶ ὡς ἦν δυνατὸν ἐξακριβωθὲν ὑπὸ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου. Ἐν Βενετία, Ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος, 1845.

Μηναίον Σεπτεμβρίου: Μηναίον τοῦ Σεπτεμβρίου περιέχον ἅπασαν τὴν ἀνήκουσαν αὐτῷ Ἀκολουθίαν, μετὰ καὶ τῆς προσθήκης τοῦ Τυπικοῦ κατὰ τὴν νεωστὶ διάταξιν τῆς

Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας διορθωθὲν καὶ ὡς ἦν δυνατὸν ἐξακριβωθὲν ὑπὸ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου. Ἐν Βενετία, Ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος, 1845.

Μηναιὸν Νοεμβρίου: Μηναιὸν τοῦ Νοεμβρίου περιέχον ἅπασαν τὴν ἀνήκουσαν αὐτῷ Ἀκολουθίαν, μετὰ καὶ τῆς προσθήκης τοῦ Τυπικοῦ κατὰ τὴν νεωστὶ διάταξιν τῆς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας διορθωθὲν καὶ ὡς ἦν δυνατὸν ἐξακριβωθὲν ὑπὸ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου. Ἐν Βενετία, Ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος, 1845.

Μηναιὸν Δεκεμβρίου: Μηναιὸν τοῦ Δεκεμβρίου περιέχον ἅπασαν τὴν ἀνήκουσαν αὐτῷ Ἀκολουθίαν, μετὰ καὶ τῆς προσθήκης τοῦ Τυπικοῦ κατὰ τὴν νεωστὶ διάταξιν τῆς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας διορθωθὲν καὶ ὡς ἦν δυνατὸν ἐξακριβωθὲν ὑπὸ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου. Ἐν Βενετία, Ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος, 1845.

Νικόδημος Ἀγιορείτης, Συναξαριστής: ΣΥΝΑΞΑΡΙΣΤΗΣ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑ ΜΗΝΩΝ ΤΟΥ ΕΝΙΑΥΤΟΥ. Πάλαι μὲν Ἑλληνιστὶ συγγραφεὶς ΥΠΟ ΜΑΥΡΙΚΙΟΥ, ΔΙΑΚΟΝΟΥ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ, Τῷ δὲ 1819 τὸ δεῦτερον μεταφρασθεὶς ἀμέσως ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ χειρογράφου Συναξαριστοῦ, καὶ μεθ' ὅσης πλείστης ἐπιμελείας ἀνακαθαρθεὶς, διορθωθεὶς, πλατυνθεὶς, ἀναπληρωθεὶς, σαφηνισθεὶς, ὑποσημειώσεσι διαφόροις καταγλαΐσθεὶς, Ὑπὸ τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ. Νῦν δὲ τρίτον ἐπεξεργασθεὶς ἐκδίδεται ὑπὸ Θ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΩΣ. ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ ΠΕΡΙΕΧΩΝ ΤΟΥΣ ΜΗΝΑΣ Σεπτέμβριον, Ὀκτώβριον, Νοέμβριον, Δεκέμβριον, Ἰανουάριον καὶ Φεβρουάριον. ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΠΕΡΙΕΧΩΝ ΤΟΥΣ ΜΗΝΑΣ Μάρτιον, Ἀπρίλιον, Μάϊον, Ἰούνιον, Ἰούλιον καὶ Αὐγουστον. Ἀθήνησι 1868.

Παυσανίας, Ἀττικά: Pausanias. Description of Greece, in six volumes, τόμ. I. Books I and II. With an English translation by W. H.S. Jones. William Heinemann. London 1918.

Πλάτων, Τίμαιος: Platon. Oeuvres Complètes. Tome X. Timée- Critias. Texte établi et traduit par Albert RIVAUD, Membre de l'Institut. Quatrième tirage revu et corrigé. Société d'édition « LES BELLES LETTRES », Paris 1963.

Πλούταρχος, Δημήτριος: Πλουτάρχου Βίοι Παράλληλοι. ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ ΥΠΟ Α. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗ. ΤΟΜΟΣ ΕΝΝΑΤΟΣ, ΑΡΤΑΞΕΡΕΙΣ-ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ-ΑΝΤΩΝΙΟΣ, ἐν Ἀθήναις 1866.

Πρακτικόν: Eug. Grandstream, Ig. Medvedev, D. Papachryssanthou, « Fragment d'un Praktikon de la region d'Athènes (avant 1204)», *REB* 34 (1976), 5-44.

Σεκούνδος, Γνώμαι: Δημοφίλου καὶ Δημοκράτους γνῶμαι σωζόμεναι, ACCEDUNT Σεκούνδου τοῦ Σοφοῦ γνῶμαι, CURANTE IO. ADAMO SCHIER, A.M. QUI ET RECENSUIT HOS LIBELLOS DENUO, ET LUCAE HOLSTEINII EDITIONEM ROMANAM CUM CODICE MSTO GUELPHERBYTANO CONDULIT: INDE ET VITAM SECUNDI ἀνέκδοτον ET VARIANTES LECTIONES EXCERPSIT. LIPSIAE EXCUDIT IO. CHRISTIAN. LANGENHEMIUS 1754.

Στράβων, Γεωγραφικά: Στράβωνος Γεωγραφικῶν, ΒΙΒΛΙΑ ΕΠΤΑΚΑΙΔΕΚΑ, ΕΚΔΙΔΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΟΥΝΤΟΣ Α. ΚΟΡΑΗ, φιλοτίμω δαπάνη ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ Ι.Μ. ΕΒΕΡΑΡΤΟΥ, 1815.

Σωφρόνιος, «Βίος Μαρίας Αιγυπτίας»: «Βίος Μαρίας Αίγυπτίας τῆς ἀπὸ Ἐταιριδῶν ὁσίως ἀσκησάσης κατὰ τὴν ἔρημον τοῦ Ἰορδάνου» *PG*, τόμ. 87, 3, σελ. 3697-3726.

Το χρονικόν του Μορέως: *The Hronicle of Morea, Τὸ χρονικὸν τοῦ Μορέως.* A history in political verse, relating the establishment of feudalism; Greece by the Franks in the thirteenth century. Edited in two parallel texts from the Mss of Copenhagen and Paris, with introduction, critical notes and indices. By John Schmitt, Ph. D., London 1904

Φραντζής, Χρονικό: I. Bekker (ed.), Georgios Phrantzes, Ioannes Cananus, Ioannes Anagnostes, *CSHB*, Bonn 1838.

Φώτιος, Βιβλιοθήκη: Photius, Bibliothèque. Texte Établi et Traduit par René Henry, τόμ. VII (codices 246-256), Paris 1974.

Χωνιάτης, Τα Σωζόμενα I, II: Μιχαήλ Ακομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, τὰ πλείιστα ἐκδιδόμενα νῦν τὸ πρῶτον, τόμ. Α' και τόμ. Β', Λ. Σπύρου (ἐκδ.) Αθήνα 1879 και 1880.

Ψελλός, «Εἰς τὸ θεολογικὸν ῥητόν»: Μιχαήλ Ψελλός «Εἰς τὸ θεολογικὸν ῥητόν τὸ “δέον τὰ ἐναντία τῷ ἐναντίῳ καρ[ποῦσθαι]”», Michaelis Pselli, *Theologica* (ed. Paul Gautier), τόμ. I, Leipzig 1989, ἀρ. 19, σελ. 72-75.

Acta Innocentii: Innocentii III, Romani Pontificis Regestorum sive Epistolarum, liber undecimus, Pontificatus anno XI, Christi 1209, ἀρ. CCLVI, Berardo Atheniensi Archiepiscopo, ejusque successoribus canonice substituendis in perpetuum “De confirmatione privilegiorum”, PL 215.

Delehaye, Synaxarium: H. Delehaye, (ed), *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi.* Brussels: Socios Bollandianos, 1902.

Goar, Ευχολόγιον: BIBLIOTHECA ACADEMIA LAUSANNENSIS. ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ. SIVE RITUALE GRAECORUM COMPLECTENS RITUS ET ORDINES DIVINAE LITURGIAE, OFFICIORUM, SACRAMENTORUM, CONSECRATIONUM, BENEDICTIONUM, FUNERUM, ORATIONUM, &c. CUILIBET PERSONAE, STATUI, VEL TEMPORI CONGRUOS, JUXTA USUM ORIENTALIS ECCLESIAE, cum selectis Bibliothecae Regiae, Barberinae, Cryptae- Ferratae, Sancti Marci Florentini, Tillianae, Allatianae, Coresianae, & allis probatis MM. SS. & editis exemplaribus collatum. Interpetione Latina, nec non mixobarbarum vocum brevi glossario, aneis figuris, observationibus ex antiquiis PP. et maximae Graecorum theologorum expositionibus illustratum. Opera R.P. Jacobi Goar. Editio secunda, expurgate, & accuratior. Venetiis, ex typograpghia Bartholomaei Javarina, 1730.

Honorii, Regesta: Honorii papae III, Regesta, Ed. By P. Pressuti, Romae, τόμ. I 1888, II 1985.

Suidae Lexicon: SUIDAE LEXICON. EX RECOGNITIONE IMMANUELIS BEKKERI.
BEROLINI TYPIS ET IMPENSIS GEORGII REIMERI A. 1854.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Αβδάλη, «Έγγραφα Πατούσα» Α'-Γ': Αθ. Αβδάλη, «Ανέκδοτα έγγραφα του Αθηναίου Δημογέροντα Σπ. Πατούσα», Α', *Αθηναϊκά* τεύχ. 69, Απρίλιος 1978, 49-63, Β', *Αθηναϊκά* τεύχ. 70, Σεπτέμβριος 1978, 49-60, Γ', *Αθηναϊκά* τεύχ. 71, Δεκέμβριος 1978, 33-43.

Αγουρίδης, Τα Απόκρυφα: Σ. Αγουρίδης, *Τα Απόκρυφα κείμενα της Παλαιᾶς Διαθήκης*, τόμ. Α', Β', Αθήνα 2004.

Αιγινήτης, Κλίμα Αττικής: Δ. Αιγινήτου, *Το κλίμα της Ελλάδος, Μέρος Β'. Το κλίμα της Αττικής*, ἐν Αθήναις 1908.

Αλιπράντης, Ο Μωϋσῆς ἐπὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ: Χρ. Αλιπράντης, *Ὁ Μωϋσῆς ἐπὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ. Εἰκονογραφία τῆς κλήσεως τοῦ Μωϋσέως καὶ τῆς παραλαβῆς τοῦ Νόμου*, Θεσσαλονίκη 1991.

Αλμπάνη, «Οι τοιχογραφίες του ναοῦ τῆς Αγίας Μαρίνας»: Τζ. Αλμπάνη, «Οι τοιχογραφίες του ναοῦ τῆς Αγίας Μαρίνας στον Μουρνέ της Κρήτης. Ἐνας ἄγνωστο βιογραφικὸς κύκλος τῆς Αγίας Μαρίνας», *ΔΧΑΕ* 17 (1993-1994). Στη μνήμη τῆς Ντούλας Μουρίκη (1934-1991), 211-222.

Ἄμαντος, «Ἡμερολόγιον»: Κ. Ἄμαντος, «Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλῆς Ελλάδος», 1925 & *μικρὰ μελετήματα*, 1940.

Αναγνωστόπουλος, Οι τοιχογραφίες του καθολικοῦ: Α. Σ. Αναγνωστόπουλος, *Οι τοιχογραφίες του καθολικοῦ τῆς μονῆς Ρουσάνου Μετεώρων*. Διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 2010.

Αναγνωστόπουλος, «Εἰκόνα του Χριστοῦ Μεγάλου Αρχιερέα»: Α. Αναγνωστόπουλος, «Εἰκόνα του Χριστοῦ Μεγάλου Αρχιερέα στη μονή Ρουσάνου Μετεώρων αποδιδόμενη στον Θεοφάνη τον Κρήτα», *ΔΧΑΕ* 39 (2018). Στη μνήμη του Χαράλαμπου Μπούρα (1933-2016), 387-398.

Αναγνωστόπουλος, Ο Πολιούχος των Αχαρνών: Σπ. Π. Αναγνωστόπουλος, *Ο Πολιούχος των Αχαρνών. Ιστορία του ιερού ναού Αγίου Βλασίου Αχαρνών (Μενιδίου)*, Αχαρνάι 1989.

Ανδρέου, «Ο δήμος των Αιξωνίδων Αλών»: Ι. Ανδρέου, «Ο δήμος των Αιξωνίδων Αλών», στο *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy. Proceedings of an International Conference celebrating 2500 years since the birth of democracy in Greece held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4-6, 1992*, Oxford 1994, 191-209.

Ανδρούδης-Σέμογλου, «Παρατηρήσεις»: Π. Ανδρούδης-Αθ. Σέμογλου, «Παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα του παρεκκλησίου της μονής Διονυσίου στο Άγιον Όρος (1627)», στο Αθ. Δερμάνης (επιμ.), *Από τα άστρα στη γη και τον πολιτισμό. Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητή Αλέξανδρου Τσιούμη*, Θεσσαλονίκη 2003, 87-97.

Αντωνιάδης, «Το επί της Πάρνηθος Νοσοκομείον»: Ι. Α. Αντωνιάδης, «Το επί της Πάρνηθος Νοσοκομείον Γεωργίου Σταύρου και Γεωργίου Φουγκ», *Τεχνικά Χρονικά*, 1 Οκτωβρίου 1936, 900-912

Αρβανιτοπούλου, Δεκέλεια: Θ. Α. Αρβανιτοπούλου, *Δεκέλεια*, εν Ἀθήναις 1958.

Πρ. Σοφία-πρ. Ειρήνη-Αρβανιτοπούλου, Ὀστρακα εκ Δεκελείας: Πρ. Σοφία-πρ. Ειρήνη-Θ. Α. Αρβανιτοπούλου, *Ὀστρακα εκ Δεκελείας*, Ἐν Ἀθήναις 1959.

Ασλανίδης-Πινάτση, «Ναοδομία»: Κ. Ασλανίδης-Χ. Πινάτση, «Ναοδομία της μέσης βυζαντινής περιόδου στη Σαλαμίνα (Σχέδ. 1-27·Πίν. 39-48)» *ΑΔ* 49-50 (1994-1995) *Μελέτες Α'*, 165-194.

Ασπρά-Βαρδαβάκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Ταξιάρχη»: Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο Αττικής», *ΔΧΑΕ* 8 (1975-1976). Στη μνήμη του Βίκτωρα Λαζάρεφ (1897-1976), 199-229.

Ασπρά-Βαρδαβάκη, Εμμανουήλ, *Η μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά*: Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, Μ. Εμμανουήλ, *Η Μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του 15ου αιώνα*, Αθήνα 2005.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Δύο εικόνες»: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Δύο εικόνες του Αγγέλου και του Ανδρέα Ρίτζου στο Βυζαντινό Μουσείο», *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), 105-118.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Βυζαντινές τοιχογραφίες*: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Βυζαντινές τοιχογραφίες. Ελληνική Τέχνη*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπητών*: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπητών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Β' έκδοση, Αθήνα 1995.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου*: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1998.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες της μονής Φιλανθρωπητών*: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες της μονής Φιλανθρωπητών στο νησί των Ιωαννίνων*, Αθήνα 2004.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Επι σοι χαίρει»: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Η εικόνα “Επι σοι χαίρει” του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών και η κρητική εικονογραφία», *ΔΧΑΕ* 36 (2015), 157-172.

Βαραλής, «Εικόνα με ιδιότυπη παράσταση Ανάληψης»: Ι. Βαραλής, «Εικόνα με ιδιότυπη παράσταση Ανάληψης», *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), 161-178.

Βασιλάκη, «Εικονογραφημένοι κύκλοι»: Μ. Βασιλάκη, «Εικονογραφημένοι κύκλοι από τη ζωή του Μεγάλου Κωνσταντίνου σε εκκλησίες της Κρήτης», *Κρητική Εστία*, Περ. Δ', τόμ. 1 (1987), 60-84.

Βασιλάκη, «Η αποκατάσταση ενός τριπτύχου»: Μ. Βασιλάκη, «Η αποκατάσταση ενός τριπτύχου (ΠΙΝ. XXXII-XXXIII, 188-192)», στο Λ.

Μπρατζιώτη (επιμ.), *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, τόμ. Ι (Κείμενα), τόμ. ΙΙ (Πίνακες), Αθήνα 1994, 325-336.

Βασιλάκη-Καρακατσάνη, Όμορφη Εκκλησία: Α. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Οί τοιχογραφίες τῆς Όμορφης Έκκλησιᾶς στὴν Αθήνα*, Αθήναι 1971.

Βασιλακέρης, «Οι τοιχογραφίες του Πρωτάτου»: Αν. Βασιλακέρης, «Οι τοιχογραφίες του Πρωτάτου και το πρόσωπο του αυτοκράτορα», *ΔΧΑΕ* 34 (2013). Στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη (1961-2010), 117-128.

Βασιλείου-Μουμτζάκη, Βυζαντινές Εκκλησίες Ανατολικής Αττικής: Θ. Βασιλείου-Α. Μουμτζάκη, *Βυζαντινές Εκκλησίες Ανατολικής Αττικής*, Αθήνα 2010.

Βάσσος, «Περί Δεκελείας»: Τ. Βάσσος, «Τοπογραφικαὶ πληροφορίες περὶ Δεκελείας», *Αθήναιον* 3 (1874) 126-134.

Βαφειάδης, Η ζωγραφική στο Άγιον Όρος: Κ. Βαφειάδης, *Η ζωγραφική στο Άγιον Όρος στις αρχές του 17ου αιώνα. Ο ζωγράφος Δανιήλ μοναχός*, Θεσσαλονίκη 2008.

Βαφειάδης, «Ο ζωγράφος Τζώρτζης»: Κ. Μ. Βαφειάδης, «Ο ζωγράφος Τζώρτζης και οι τοιχογραφίες του νέου καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου (1552)», *Μελέτες βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης προς τιμήν της καθηγήτριας Ελένης Δεληγιάννη-Δωρή*, Ανάτυπο, Αθήνα 2010, 107-127.

Βαφειάδης, Ύστερη Βυζαντινή Ζωγραφική: Κ. Μ. Βαφειάδης, *Ύστερη Βυζαντινή Ζωγραφική. Χώρος και μορφή στην τέχνη της Κωνσταντινουπόλεως 1150-1450*, Αθήνα 2015.

Βεγκλίδης, Εξέλιξις και δράσις: Ι. Ν. Βεγκλίδης, *Εξέλιξις και δράσις του Νοσοκομείου «Γ. Σταύρου και Γ. Φουγκ» - Σανατορίου Πάρνηθος κατά τα έτη 1914-1939*, Ανατύπωση εκ της φυματιολογικής επιθεωρήσεως του β' τεύχους, Φεβρουάριος 1940, Αθήνα.

Βερούτη, «Άγιος Πέτρος στη Φυλή»: Σ. Μ. Βερούτη, «Το εικονογραφικό πρόγραμμα του Ιερού Βήματος του ναού του Αγίου Πέτρου στη Φυλή (Χασιά), 10ο ΣΙΛΑ, 20-23 Οκτωβρίου 2011, 192-200. Πρακτικά υπό έκδοση, αναρτηθέντα στην ιστοσελίδα της ΙΛΕΑ: <http://www.ilea.gr/Ekdoseispdf/Praktika%2010ου%20symposiou.pdf>, (ημερ. τελ. ανάκτησης: 10/12/2021), 313-316.

Βιγγοπούλου, Η ανάδυση: Ι. Βιγγοπούλου, *Η ανάδυση και η ανάδειξη κέντρων του Ελληνισμού στα ταξίδια των περιηγητών (15ος-20ος αιώνας). Ανθολόγιο από τη Συλλογή του Δημητρίου Κοντομηνά*, Αθήνα 2005.

Βιζυηνού, ΑΡΜΑ 4: Ουρ. Βιζυηνού, *Ευρετήρια του βιβλίου του Alexander Conze Die Attischen Grabreliefs (Berlin 1893-1922). ΑΡΜΑ 4*, Αθήναι 2007.

Βόινου, Κατηχήσεις: Φ. Βόινου, *Ανάλυση και επιλεκτική έκδοση των κατηχήσεων του Μ. Χωνιάτη*. Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2016.

Βοκοτόπουλος, «Μια πρώιμη κρητική εικόνα»: Π. Βοκοτόπουλος, «Μια πρώιμη κρητική εικόνα της Βαϊοφόρου στην Λευκάδα (πίν. 115-122)», *ΔΧΑΕ* 9 (1977-1979). Στη μνήμη της Μαρίας Γεωργίου Σωτηρίου (1888-1979), 309-323.

Βοκοτόπουλος, «Αγία Παρασκευή του Δράκου»: Π. Βοκοτόπουλος, «Αγία Παρασκευή του Δράκου», *ΔΧΑΕ* 14 (1987-1988), 49-60.

Βοκοτόπουλος, Εικόνες της Κέρκυρας: Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, Αθήνα 1990.

Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική: Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον. Από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992.

Βοκοτόπουλος, Βυζαντινές Εικόνες: Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Ελληνική Τέχνη. Βυζαντινές Εικόνες*, Αθήνα 1995.

Βοκοτόπουλος, Μονή Διονυσίου: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «*Τερά Μονή Αγίου Διονυσίου. Οί Τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ*», Άγιον Όρος 2003.

Βοκοτόπουλος, «Η εικόνα του Νικολάου Ρίτζου στο Σεράγεβο»: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «*Η εικόνα τοῦ Νικολάου Ρίτζου στο Σεράγεβο. Εικονογραφικές παρατηρήσεις*», *ΔΧΑΕ* 26 (2005), 207-226.

Βοκοτόπουλος, «Ένα τρίπτυχο του Γεωργίου Κλόντζα»: Π. Λ. Βοκοτόπουλος, «Ένα τρίπτυχο τέχνης Γεωργίου Κλόντζα στο Βουκουρέστι», *ΔΧΑΕ* 27 (2006), 335-352.

Βολανάκης, Μουσείο Πεντέλης: Ι. Η. Βολανάκης, *Όδηγός του Μουσείου της Τεράς Μονής Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Πεντέλης*, Έκδοσις Τεράς Μονής Πεντέλης, 1974.

Βρανούση, «Οι ὄροι “Αλβανοί” και “Αρβανίται”»: Ε. Λ. Βρανούση, «Οἱ ὄροι “Αλβανοί” καὶ “Αρβανίται” καὶ ἡ πρῶτη μνεία τοῦ ὁμωνύμου λαοῦ τῆς Βαλκανικῆς εἰς τὰς πηγὰς τοῦ ΙΑ' αἰῶνος», *ΒυζΣυμ* 2 (1970), 207-254.

Γαλάνη-Κρίκου, Βυζαντινά νομίσματα: Μ. Γαλάνη-Κρίκου, *Συλλογή Ηλίας Καντά, Βυζαντινά νομίσματα*, Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα 2000.

Γαρδίκας, «Κουκουβάουναις-Μενίδι-Άγιοι Σαράντα»: Γ. Κ. Γαρδίκας, «Κουκουβάουναις-Μενίδι-Άγιοι Σαράντα», *ΠΑΕ* 1920, 60-64.

Γαρίδης, Μεταβυζαντινή ζωγραφική: Μ. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική (1450-1600). Η εντοίχια ζωγραφική μετά την πτώση του Βυζαντίου στον ορθόδοξο κόσμο και στις χώρες υπό ξένη κυριαρχία*, Αθήνα 2007.

Γαρίδης-Παλιούρας, Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων: Μ. Γαρίδης-Α. Παλιούρας (γεν. εποπτεία), *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, Ζωγραφική, Ιωάννινα 1993.

Γαρίδης-Παλιούρας, Πρακτικά: Μ. Γαρίδης-Α. Παλιούρας (γεν. εποπτεία), *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων. Πρακτικά συμποσίου. 700 χρόνια 1292-1992, 29-31 Μαΐου 1992*, Ιωάννινα 1999.

Γάσπαρης, «Ο Ελληνισμός μετά την άλωση»: Χ. Γάσπαρης, «Ο Ελληνισμός μετά την άλωση του 1204» στο Μοσχονάς, *Η τέταρτη Σταυροφορία*, 269-286.

Γερμανίδου, Βυζαντινός μελίρρυτος πολιτισμός: Σ. Γερμανίδου, «Βυζαντινός Μελίρρυτος Πολιτισμός. Πηγές-Τέχνες-Ευρήματα», *Το Βυζάντιο Σήμερα 7*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών. Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2016.

Γέροντας, Αρβανίτες: Αλ. Ηρ. Γέροντας, *Οἱ Αρβανίτες τῆς Ἀττικῆς*, Αθήνα 1984.

Γέροντας-Νικολούδης, Αθήνα: Δ. Γέροντας-Ν. Νικολούδης, Αθήνα. *Η προσωπογραφία μιας πόλης, 1456-1686*. Αθήνα 1997.

Γιαννακόπουλος, Δουκάτο των Αθηνών: Δ. Κ. Γιαννακόπουλος, Δουκάτο των Αθηνών. *Η κυριαρχία των Acciaiuoli*, (έκδ. 2η) Θεσσαλονίκη 2016.

Γιαννόπουλος, Διοικητική οργάνωσις: Ι. Γ. Γιαννόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1393-1821)*. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς Ἐπαρχιακῆς Διοικήσεως τοῦ κυρίαρχου Ὄθωμανικοῦ Κράτους, ἐν Αθήναις 1971.

Γιαννόπουλος, «Χριστιανικά και βυζαντινά γλυπτά»: Ν. Γιαννόπουλος, «Χριστιανικά και βυζαντινά γλυπτά Χαλκίδος», *ΔΧΑΕ* 11 (1924), Τεύχη γ' -δ, 88-119.

Γιώτας, Οι Μενιδιάτες: Δ. Γ. Γιώτας, *Οι Μενιδιάτες κατά τον 18ο αιώνα και την επανάσταση του 1821*, Αχαρνές 1990.

Γιώτας, Συμβολή: Δ. Γ. Γιώτας, *Συμβολή στην ιστορική έρευνας της Αττικής 1821-1833. Μενίδι- Χασιά*. Αχαρνές 2002.

Γιώτας [Kiel], «Χωριά και κάτοικοι»: Δ. Γιώτας, «Αττική: χωριά και κάτοικοι στα σκοτεινά χρόνια της Τουρκοκρατίας (από έρευνες του Dr. M. Kiel στα Οθωμανικά Αρχεία). Μέρος 3ο», *Λαμπηδόνα*, (Περιοδική έκδοση ποικίλης ύλης πνευματικού κέντρου Δήμου Ασπροπύργου), τεύχ. 28, Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 2003, 17-19.

Γιώτας, Παλιά μοναστήρια: Δ. Γ. Γιώτας, *Παλιά μοναστήρια της Πάρνηθας*, Δήμος Φυλής 2004.

Γιώτας, Σεισμόπληκτες εκκλησίες: Δ. Γ. Γιώτας, *Σεισμόπληκτες εκκλησίες του Δήμου Αχαρνών*, Αχαρνές 2004.

Γιώτας, Μεγάλα δασοκτήματα: Δ. Γ. Γιώτας, *Μεγάλα δασοκτήματα και μνημεία στον δήμο Αχαρνών*, άρθρο στην ηλεκτρονική εφημερίδα «Ελεύθερο Βήμα Αχαρνών», 8/2/2015.

Γιώτας-Φυτάς, «Τα μεγάλα δασοκτήματα στην Πάρνηθα»: Δ. Γ. Γιώτας- Γ. Φυτάς, «Τα μεγάλα δασοκτήματα στην Πάρνηθα “Σαλονίκι και

Λοιμικό”», 10ο ΣΙΛΑ, 20-23 Οκτωβρίου 2011, Πρακτικά υπό έκδοση, αναρτηθέντα στην ιστοσελίδα της ΙΛΕΑ: <http://www.ilea.gr/Ekdoseispdf/Praktika%2010ου%20symposiou.pdf>, (ημερ. τελ. ανάκτησης: 10/12/2021), 373-381.

Γκητάκος, Σωτήρας Χριστός: Μ. Χ. Γκητάκος, *Ὁ ἐν ἐλαιῶνι τῶν Μεγάρων βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ*, Ἀθῆναι 1953.

Γκητάκος, Συμβολή: Μ. Χ. Γκητάκος, *Συμβολή εἰς τὴν μελέτην καὶ ἐρμηνείαν τῶν ἀκιδιογραφημάτων*, Ἀθῆναι 1956.

Γκητάκος, Ανέκδοτοι επιγραφαί: Μ. Γκητάκος, *Ανέκδοτοι ἐπιγραφαὶ καὶ χαράγματα βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1957.

Γκιαούρη, «Ἅγιος Σώζων»: Αἰμ. Γκιαούρη, «Γεράκι. Ἅγ. Σώζων», *ΑΑΑ* 10 (1977), 88-92.

Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Ἅγιος Νικόλαος στον Κάλαμο»: Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Ἅγιος Νικόλαος στο νεκροταφεῖο Καλάμου Ἀττικῆς. Νέα στοιχεία», *ΔΧΑΕ* 11 (1982-1983). Στη μνήμη του Αναστασίου Κ. Ορλάνδου (1987-1979), 227-248.

Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Περιοδεῖες-Ἐπισήμανση μνημείων»: Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Περιοδεῖες-Ἐπισήμανση μνημείων», *ΑΔ* 38 (1983) Β' 1, 70.

Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Ἐκκλησίες Καλυβίων»: Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, *Ἐκκλησίες ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ περίοδο στὴν περιοχὴ Καλυβίων*, *Πρακτικά Α' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης ΝΑ Ἀττικῆς*, Καλύβια 1985, 189-201.

Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Περιοδεῖες»: Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Περιοδεῖες», *ΑΔ* 45 (1990) Β' 1, 87.

Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Ανασκαφικὲς ἐργασίες»: Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Ανασκαφικὲς ἐργασίες», *ΑΔ* 50 (1995) Β' 1, 71-75.

Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Νεώτερα από τη συντήρηση των βυζαντινών μνημείων στα Μεσόγεια»: Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Νεώτερα από τη συντήρηση των βυζαντινών μνημείων στα Μεσόγεια», *Πρακτικά της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Καλύβια Αττικής, 5-8 Νοέμβρη 1987*, Καλύβια 1998, 432-446.

Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Μεσόγεια»: Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Τα Μεσόγεια από την επικράτηση του χριστιανισμού έως την οθωμανική κατάκτηση» στο *ΜΕΣΟΓΑΙΑ*, Ιστορία και Πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής, Αθήνα 2001, 149-203, εικ. έως 221.

Γκιολές, “Πορευθέντες”: Ν. Γκιολές, “Πορευθέντες”. (Εικονογραφικές παρατηρήσεις). Ανάπτυπον εκ του Α' τόμου του περιοδικού «ΔΙΠΤΥΧΑ» Έταιρείας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν, Αθήναι 1979.

Γκιολές, Η Ανάληψις: Ν. Γκιολές, *Ἡ Ανάληψις τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν μνημείων τῆς α' Χιλιετηρίδος*, Αθήνα 1981.

Γκιολές, Ο βυζαντινός τρούλος: Ν. Γκιολές, *Ο βυζαντινός τρούλος και το εικονογραφικό του πρόγραμμα (Μέσα του 6ου αι.-1204)*, Αθήνα 1990.

Γκιολές, Μνημειακή Ζωγραφική: Ν. Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική Μνημειακή Ζωγραφική (π. 300-726)*, Αθήνα 2007.

Γκιολές, Μονή Διονυσίου: Ν. Γκιολές, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος*, Τετράδια Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης Αρ. 9, Αθήνα 2009.

Γκίρας, Ιστορία των Αχαρνών: Αλ. Γκίρας, *Άχαρναί. Ιστορία τριῶν χιλιετηρίδων (500 π.Χ.- 1949 μ.Χ.)*, Άχαρναί 1949.

Γούναρης, Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων: Γ. Γ. Γούναρης, *Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά*, Θεσσαλονίκη 1980.

Γραίκος, Ακαδημαϊκές τάσεις: Ν. Γραίκος, *Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα. Πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα*, Θεσσαλονίκη 2011.

Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού: Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από τον 10ο αιώνα κ. εξ.*, Θεσσαλονίκη 1985.

Γρηγορόβιος, Ιστορία της πόλεως των Αθηνών: Φ. Γρηγορόβιος, *Ιστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς ὑπὸ Τούρκων κατακτῆσεως*. Μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς Γερμανικῆς μετὰ διορθώσεων καὶ προσθηκῶν ὑπὸ Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, τόμ. Α'-Β', ἐν Ἀθήναις 1904.

Δέδε, Οι Έλληνες Αρβανίτες: Μ. Μιχαήλ-Δέδε, *Οι Έλληνες Αρβανίτες*. Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικῶν Ἐρευνῶν. Αριθμ. 11, Ἀθήνα 1997.

Δεληγιάννη-Δωρή, «Κείμενο και εικόνα»: Ε. Δεληγιάννη-Δωρή, «Κείμενο και εικόνα. Η μικρογραφία στον Α' Λόγο του Γρηγορίου Νανζιανζηνού στον κώδικα Par. Gr. 550», *ΔΧΑΕ* 17 (1993-1994). Στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη (1934-1991), 381-386.

Δεληγιάννη-Δωρή, «Ανάσταση»: Ε. Δεληγιάννη-Δωρή, «Ο "σύνθετος" εικονογραφικός τύπος της Ανάστασης», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 399-455.

Δελούκα, «Ναυτικά χαράγματα»: Κ. Δελούκα, «Ναυτικά χαράγματα στον Όσιο Λουκά: Μια διαφορετική αφιερωματική πρακτική», *Τριακοστό Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, (Αθήνα 11, 12 και 13 Μαΐου 2012), Αθήνα 2012, 38-39.

Δενδρινός, «Το Υπομνηστικόν» : Γ. Γ. Δενδρινός, «Το Υπομνηστικόν του Μιχαήλ Χωνιάτη. Εισαγωγή-Νεοελληνική Απόδοση-Σχόλια», *ΒΔ* 5-6 (1991-2), 189-207.

Δηλέ, Η δράση του εργαστηρίου: Α. Δηλέ, *Η δράση του εργαστηρίου του Θεοδοσίου Κακαβά στην Πελοπόννησο (δεύτερο μισό 16ου αιώνα)*. Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2017.

Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη, «Ανάγλυφα Θωράκια»: Ν. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη, «Ανάγλυφα θωράκια από το Βυζαντινό Μουσείο», *ΔΧΑΕ* 13 (1985-1986), 157-174.

Δημητροκάλλης, «Η καταγωγή των σταυρεπιστέγων ναών»: Γ. Δημητροκάλλης, «Η καταγωγή των σταυρεπιστέγων ναών», *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Όρλάνδον*, τόμ. Β', 187-211, Αθήνα 1966.

Διονύσιος, Ερμηνεία: Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ερμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, καὶ αἱ κύριαι αὐτῆς ἀνέκδοτοι πηγαὶ, ἐκδιδόμενη μετὰ προλόγου νῦν τὸ πρῶτον πλήρης κατὰ τὸ πρωτότυπον αὐτῆς κείμενον ὑπὸ Α. Παπαδόπουλου-Κεραμέως*, Ἐν Πετροπόλει 1909.

Δρανδάκη, Εικόνες: Αν. Δρανδάκη, *Εικόνες 14ος-18ος αιώνας. Συλλογή Ρ. Ανδρεάδη*, Αθήνα 2002.

Δρανδάκης, «Έρευναι εις την Μάνην»: Ν. Β. Δρανδάκης, «Έρευναι εις την Μάνην», *ΠΑΕ* 1977, τεύχ. Α', 200-228.

Δρανδάκης, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου»: Ν. Β. Δρανδάκης, «Οί τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας», *ΔΧΑΕ* 9 (1977-1979). Στη μνήμη της Μαρίας Γεωργίου Σωτηρίου (1888-1979), 35-61.

Δρανδάκης, «Ο σπηλαιώδης ναός του Αι-Γιαννάκη»: Ν. Β. Δρανδάκης, «Ο σπηλαιώδης ναός τοῦ Αἰ-Γιαννάκη στὴ Ζούπενα», *ΔΧΑΕ* 13 (1985-1986). Στη μνήμη του Μαρίνου Καλλιγά (1906-1985), 79-92.

Δρανδάκης, Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης: Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1995.

Δρανδάκης, «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται»: Ν. Δρανδάκης, «Το εικονογραφημένο θέμα "Ἄνωθεν οἱ Προφῆται", σε τοιχογραφία της

Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους», ΔΧΑΕ 20 (1998). Στη μνήμη του Δ. Ι. Πάλλα (1907-1995), 195-200.

Δρανδάκης, Βυζαντινά γλυπτά της Μάνης: Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινά γλυπτά της Μάνης*, Αθήνα 2002.

Δωρής, «Πρόταση για την τυπολογία των σταυρεπίστεγων ναών»: Μ. Δωρής, «Πρόταση για την τυπολογία των σταυρεπίστεγων ναών και τους αντίστοιχους συμβολισμούς», *Ενδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Πρόγραμμα, περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, (Αθήνα 31 Μαΐου, 1 και 2 Ιουνίου 1991), 45-46, Αθήνα 1991.

Δωρής, Τυπολογία: Μ. Δωρής, *Η τυπολογία των σταυρεπίστεγων ναών (Β)*, Αθήνα 2000.

Εμμανουήλ, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Μακρυχώρι: Μ. Εμμανουήλ-Γερούση, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Μακρυχώρι και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Οξύλιθο της Εύβοιας*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1984.

Εμμανουήλ, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου»: Μ. Εμμανουήλ-Γερούση, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στον Πύργο», *ΑΕΜ* 26 (1984-1985), 391-420

Εμμανουήλ, «Ο ναός της Κοιμήσεως»: Μ. Εμμανουήλ, «Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Αλιβέρι», *ΑΕΜ* 35 (2003-2004), 167-188.

Ετζέογλου, «Μεσοβυζαντινό τέμπλο στην Κάτω Πόλη της Μονεμβασιάς»: Ρ. Ετζέογλου, «Μεσοβυζαντινό τέμπλο στην Κάτω Πόλη της Μονεμβασιάς», στο Ch. Pennas-C. Vanderheyde (ed.), *BCH Suppl. 49. La sculpture byzantine. VIIe-XIIe siècles* (2008), 393-407.

Ευαγγελίδης, «Βυζαντινά μνημεία Ηπείρου»: Δ. Ευαγγελίδης, «Βυζαντινά μνημεία Ηπείρου (Κωστανιανη καὶ Σταυρεπίστεγοι ἐκκλησίαι τῆς Οὐζντίας)», *Ηπειρωτικά χρονικά*, τεύχος ΣΤ' (1931), 258-276.

Ευαγγελίδης, «Ο ζωγράφος Φράγκος Κατελάνος»: Δ. Ευαγγελίδης, «Ο ζωγράφος Φράγκος Κατελάνος εν Ηπείρῳ», ΔΧΑΕ 1 (1959). Στη μνήμη του Νίκου Βέη (1883-1958), 40-54.

Ζαγκουδάκη, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης»: Ελ. Ζαγκουδάκη, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», ΑΔ 65 (2010) Β'1, 354-357.

Ζάρρας, «Ο Χριστός εν ετέρα μορφή»: Ν. Ζάρρας, «Ο Χριστός ἐν ἐτέρᾳ μορφῇ», ΔΧΑΕ 28 (2007), 213-224.

Ζουμπουλάκης, Ο Ιωάννης ο Πρόδρομος ως άγγελος: Στ. Ζουμπουλάκης, *Ο Ιωάννης ο Πρόδρομος ως άγγελος. Οί θεολογικές προϋποθέσεις τῆς φτερωτῆς ἀπεικόνισῆς του*, Αθήνα 1992.

Ζωγράφος, «Χριστιανική Εύβοια»: Π. Γ. Ζωγράφος, «Χριστιανική Εύβοια», ΔΧΑΕ 4 (1927), 3-13.

Ιωακείμ Ιβηρίτης, «Λόγος εις τα θαύματα του Αγίου Δημητρίου»: Ιωακείμ Ιβηρίτης, «Ιωάννου Σταυρακίου λόγος εις τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου», Μακεδονικά 1 (1940), 324-376.

Ιωάννου, Βυζαντινές τοιχογραφίες Εύβοιας: Α. Σ. Ιωάννου, *Βυζαντινές τοιχογραφίες τῆς Εὐβοίας*, Αθήνα 1959.

Καδάς, Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα: Σ. Ν. Καδάς, *Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 2008.

Καζαμία-Τσέρνου, «Ο Άγιος Γεώργιος»: Μ. Ι. Καζαμία-Τσέρνου, «Ο Άγιος Γεώργιος στην εικονογραφική παράδοση της Ανατολής», (διευρυμένη μορφή εισήγησης), Θεολογική ημερίδα, *Ο Άγιος Μεγαλομάρτυς Γεώργιος*, Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, 21-4-2007, 30-87.

Καζαμία-Τσέρνου, Δέηση: Μ. Ι. Καζαμία-Τσέρνου, *Ιστορώντας τη "Δέηση" στις βυζαντινές εκκλησίες της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 2008.

Καζιάνης, «Ανασκαφικές εργασίες»: Δ. Καζιάνης, «Ανασκαφικές εργασίες», *ΑΔ* 37 (1982) Β' 1, 67-68.

Καλάη-Μουζάκη, «Άγιος Αθανάσιος στο Λιόπεσι»: Α. Καλάη-Μουζάκη-Στ. Μουζάκης, «Άγιος Αθανάσιος στο Λιόπεσι και Άγιος Γιάννης στον Πέλικα, Μαρούσι. Παρατηρήσεις στον εικονογραφικό τύπο, την τεχνοτροπία και την τεχνική των τοιχογραφιών τους», *Πρακτικά Θ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής. Λαύριο Αττικής. 13-16 Απριλίου 2000*, Καλύβια Θεορικού Αττικής 2008, 329-348.

Καλαμαρά, «Το εικονογραφικό θέμα του αρχαγγέλου Μιχαήλ»: Π. Καλαμαρά, «Το εικονογραφικό θέμα του αρχαγγέλου Μιχαήλ ως κριτή των νεκρών και η κοινωνική παράμετρος της επικράτησής του κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο στη Μάνη», *Δέκατο Έκτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, (Αθήνα 17, 18 και 19 Μαΐου 1996), Αθήνα 1996, 35-36.

Καλλιγιάς, *Η αισθητική του χώρου*: Μ. Καλλιγιάς, *Η αισθητική του χώρου τής ελληνικής εκκλησίας στον Μεσαίωνα*, Αθήνα 1946.

Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*: Χρ. Καλογράνης, *Οι Μενιδιάτες*, Αθήνα 1990.

Καλοκύρης, *Η Γέννησις του Χριστού*: Κ. Καλοκύρης, *Η Γέννησις του Χριστού εις την βυζαντινήν τέχνην τής Ελλάδος*, Αθήνα 1956.

Καλοκύρης, «Η απάλειψις της σκηνης του λουτρού του Θείου Βρέφους»: Κ. Καλοκύρης, «Η απάλειψις τής σκηνης του λουτρού του Θείου Βρέφους εκ τοιχογραφιών του Αγίου Όρους», *Άθως. Θέματα αρχαιολογίας και τέχνης επί τη Χιλετηρίδι (963-1963)*, Θεσσαλονίκη 1963, 15-51.

Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος*: Κ. Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν Ανατολής και Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972.

Καλοκύρης, *Η φάτνη των Χριστουγέννων*: Κ. Καλοκύρης, *Η φάτνη των Χριστουγέννων στην λατρεία, στην εικονογραφία, στα όμοιώματα. Ιστορική, λειτουργική και αρχαιολογική μελέτη*, Ρέθυμνο 1992.

Καμπούρη, «Κοίμηση της Θεοτόκου στο Συκάμινο»: Ε. Α. Καμπούρη, «Ἡ ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Συκάμινο Ἀττικῆς», *ΕΕΜΑ* 2 (1982), 231-240.

Καμπούρογλου, *Ιστορία*: Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία τῶν Ἀθηναίων. Τουρκοκρατία. Περίοδος πρώτη, 1458-1687*, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1889, τόμ. Β, ἐν Ἀθήναις 1890, τόμ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1896.

Καμπούρογλου, *Μνημεία*: Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1891, τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1890, τόμ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1892.

Καμπούρογλου, *Αναδρομάρης Ἀττικῆς*: Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Ὁ Αναδρομάρης τῆς Ἀττικῆς*, Ἀθήναι 1920.

Κανονίδης, *Πρωτάτο*: *Πρωτάτο II. Ἡ συντήρηση των τοιχογραφιῶν*, τόμ. Α', Β', Ι. Κανονίδης (διευθ. ἐκδοσης), Πολύγυρος 2015.

Κάππας, *Ἡ εφαρμογὴ του σταυροειδούς εγγεγραμμένου*: Μ. Κάππας, *Ἡ εφαρμογὴ του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη μέση και την ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο. Το παράδειγμα του απλοῦ τετρακίονιου/τετράστυλου. Μέρος Α'-Κείμενο, Μέρος Β'-Κατάλογος Μνημείων. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2009.*

Καραγιάννη, *Ὁ σταυρός στη μνημειακὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ*: Α. Καραγιάννη, *Ὁ σταυρός στη μνημειακὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ. Ἡ λειτουργία και το δογματικὸ του περιεχόμενο. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2010.*

Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινὸ Κράτος*: Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινὸ Κράτος*, 4η ἐκδοσι, Θεσσαλονίκη 2001, (1η ἐκδοσι 1985).

Καρακατσάνης, *Το ναῦδριον τῆς Παναγίας Βαραμπά*: Δ. Θ. Καρακατσάνης, *Τὸ ναῦδριον τῆς Παναγίας Βαραμπᾶ παρὰ τὸ Μαρκόπουλον*, Ἐν Ἀθήναις 1975.

Καράς, Μαυρομάτης, Πρεζεράκος, Ρεπάπης, Χρονοπούλου-Σερελή, «Το κλίμα της Αττικής»: Γ. Καράς, Γ. Μαυρομάτης, Ν. Πρεζεράκος, Χρ. Ρεπάπης, Αικ. Χρονοπούλου-Σερελή, «Το κλίμα της Αττικής», *Αττικό Τοπίο και Περιβάλλον*, Αθήνα 1989, 68-79.

Καρμύρης, Τα δογματικά: Ι. Καρμύρης, *Τὰ δογματικά καὶ συμβολικά μνημεία τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1960.

Καρύδης, Πολεοδομικά Αθηνών: Δ. Ν. Καρύδης, *Πολεοδομικά τῶν Ἀθηνῶν τῆς Τουρκοκρατίας*, Διδακτορική διατριβή, Ἀθήνα 1980.

Καρύδης-Kiel, «Σαντζάκι του Ευρίπου»: Δ. Ν. Καρύδης-Μ. Kiel, «Σαντζάκι του Ευρίπου, 15ος-16ος αι. Συνθήκες και χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής διαδικασίας πόλεων και χωριών», *Τετράμηνα* τεύχ. 28-29, Ἀμφισσα 1985, 1859-1903.

Κατάρας, Το πανηγύρι της Ζωοδόχου Πηγής: Θ. Κατάρας, *Λαογραφικά των Αχαρνών. Το πανηγύρι της Ζωοδόχου Πηγής*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Αχαρνών, Αθήνα 2018.

Κατσάλη-Κωσταρέλλου, «Δίκτυο βυζαντινών ναών στην κεντρική Εύβοια»: Ε. Κατσάλη-Α. Κωσταρέλλου, «Δίκτυο βυζαντινών ναών στην κεντρική Εύβοια: Σχεδιάζοντας μια πολιτιστική διαδρομή στα ίχνη των Ελλήνων αρχόντων της Λατινοκρατίας», στο Žarko Tankosić, Fanis Mavridis, and Maria Kosma (ed.), *An Island between Two Worlds. The Archaeology of Euboea from Prehistoric to Byzantine Times*, Athens 2017, 577-592.

Κατσαρός, «Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων»: Β. Κατσαρός, «Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων της Αιτωλικής Στάμνας και ο "ανεικονικός" του διάκοσμος», *Μακεδονικά*, Παράρτημα 5, Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη (1983), 109-166.

Κατσαρός, «Η παράσταση της Βάπτισης»: Β. Κατσαρός, «Η παράσταση της Βάπτισης στην Παλαιά Μητρόπολη Βέροιας», *ΔΧΑΕ* 27 (2006), 169-180.

Κατσελάκη, «Ελκόμενος»: Α. Κατσελάκη, «Ο Χριστός Ελκόμενος επί σταυρού. Εικονογραφία και τυπολογία της παράστασης στη βυζαντινή τέχνη (4ος αι.-15ος αι.)», *ΔΧΑΕ* 19 (1996-1997), 167-200.

Κατσελάκη-Τσιομπίκου, «Μεσοβυζαντινή μαρμαρογλυπτική στην Εύβοια»: Α. Κατσελάκη- Ε. Τσιομπίκου, «Μεσοβυζαντινή μαρμαρογλυπτική στην Εύβοια: ο γλυπτός διάκοσμος των ναών των Εισοδίων της Θεοτόκου και του Αγίου Νικολάου στην Αττάλη», στο Ζ. Τανκοσιό-Φ. Μαυρίδης-Μ. Κοσμά (επιμ.), *Ενα νησί μεταξύ δύο κόσμων. Αρχαιολογική έρευνα στην Εύβοια, Προϊστορικοί έως και Βυζαντινοί χρόνοι, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Ερέτρια, 12-14 Ιουλίου 2013, Αθήνα 2017*, 519-536.

Κατσιώτη, *Οι τοιχογραφίες του Ταξιάρχη Μιχαήλ*: Α. Ε. Κατσιώτη, *Οι τοιχογραφίες του Ταξιάρχη Μιχαήλ στον Έμπολα-Βαθύ Καλύμνου, Κάλυμνος. Ελληνορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου, Ανάτυπον, Αθήνα 1994.*

Κεφαλληναίου, *Η Αθήνα στους περιηγητές*: Ευγ. Κεφαλληναίου, *Η Αθήνα στους περιηγητές 15ος-19ος αιώνας*, Αθήνα 2004.

Κίδο, «Η μονή της Παναγίας Φανερωμένης»: Μ. Κίδο, «Η ιστορική σημασία των τοιχογραφιών (χρονολογημένων το 1735) του καθολικού της μονής Παναγίας Φανερωμένης στη Σαλαμίνα», *Mediterranean world = 地中海論集* 23 (2017), 1-35.

Κοιλάκου, «Ο ναός του Αγίου Γεωργίου»: Χ. Κοιλάκου, «Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στα Πραστειά Σιδερούντας Χίου», *ΔΧΑΕ* 11 (1982-1983). Στη μνήμη του Αναστασίου Κ. Ορλάνδου (1887-1979), 37-76.

Κοιλάκου, «Επισήμανση τοιχογραφιών»: Χ. Κοιλάκου, «Επισήμανση τοιχογραφιών του εργαστηρίου των θηβαίων ζωγράφων Γεωργίου και Φράγκου Κονταρή στην περιοχή της γενέτειράς τους», *ΔΧΑΕ* 22 (2001), 191-208.

Κοκκίνης, *Τα μοναστήρια της Ελλάδος*: Σ. Κοκκίνης, *Τα μοναστήρια της Ελλάδος*. Αθήνα 1976

Κόλλιας, «Τοιχογραφίες»: Η. Κόλλιας, «Τοιχογραφίες», *Οι θησαυροί της μονής Πάτμου*, (Α. Δ. Κομίνης γεν. εποπτεία), Αθήνα 1988, 57-104.

Κολοβού, Μιχαήλ Χωνιάτης: Φ. Χ. Κολοβού, Μιχαήλ Χωνιάτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του. *Το Corpus τῶν ἐπιστολῶν*, Αθήναι 1999.

Κομίνης, Πατμιακή Βιβλιοθήκη: Α. Δ. Κομίνης, Πατμιακή Βιβλιοθήκη, τόμ. Α'. Κώδικες 1-101, ἐν Αθήναις 1988.

Κοντογεωργοπούλου, Η Αττική: Χ. Γ. Κοντογεωργοπούλου, Η Αττική κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο (324-1204). Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2011.

Κοντογιαννοπούλου, Τα μαρμάρια τέμπλα: Μ. Κοντογιαννοπούλου, Τα μαρμάρια τέμπλα στη βόρεια Ελλάδα και στη Θεσσαλία κατά τη μέση Βυζαντινή περίοδο. Κατασκευή-Μορφή-Διάκοσμος. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2014.

Κόντογλου, Έκφρασις: Φ. Κόντογλου, Έκφρασις τῆς ὀρθοδόξου εἰκονογραφίας, τόμ. Α', Τεχνολογικόν καὶ Εἰκονογραφικόν, Αθήναι 1979.

Κορδέλλας, Αθήναι: Α. Κορδέλλας, Αἱ Αθήναι ἐξεταζόμεναι ὑπὸ ὑδραυλικῆν ἔποψιν, Αθήνησι 1879.

Κορδώσης, «Νότια Ελλάδα»: Μ. Κορδώσης, «Η κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους. Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα», *ΙστΓεωγρ* 1 (1986), 53-194.

Κορρές, Εκτέλεση, περιεχόμενο και αξία: Μ. Κορρές, Εκτέλεση, περιεχόμενο και αξία των χαρτών της Αττικής του Κάουπερτ. Συμπλήρωμα της επανέκδοσης των χαρτών του 2008. Entstehung und Bedeutung der Karten von Attika J. A. Kauperts (Kurzzusammenfassung von H. Birk & S. Bocher, Αθήνα 2008.

Κορρές, Οι χάρτες της Αττικής: Μ. Κορρές (επιμ.), Οι χάρτες της Αττικής, Αθήνα 2008.

Κορρές, Αττικής Οδοί: Μ. Κορρές, *Αττικής Οδοί. Αρχαίοι δρόμοι της Αττικής*, Αθήνα 2009.

Κουκιάρης, Τα θαύματα-εμφανίσεις των Αγγέλων: Αρχιμ. Σ. Κουκιάρης, *Τα θαύματα-εμφανίσεις των Αγγέλων και Αρχαγγέλων στη Βυζαντινή τέχνη των Βαλκανίων*, Αθήνα-Γιάννινα 1989.

Κουκιάρης, «Η θέση του επώνυμου αγίου»: Αρχιμ. Σ. Κουκιάρης, «Η θέση του επώνυμου αγίου στο εικονογραφικό πρόγραμμα του βυζαντινού ναού (Γενικές αρχές)», *Κληρονομία* 22 (1992), 105-123.

Κουκιάρης, Αγία Παρασκευή: Αρχιμ. Σ. Κουκιάρης, *Ο κύκλος του βίου της Αγίας Παρασκευής της Ρωμαίας και της εξ Ικονίου στην Χριστιανική τέχνη*, Αθήνα 1994.

Κουκιάρης, «Οι ανεπίγραφοι ανιστάμενοι»: Αρχιμ. Σ. Κουκιάρης, «Οι ανεπίγραφοι ανιστάμενοι στην Εισ Άδου Κάθοδον», *ΔΧΑΕ* 19 (1996-1997), 305-318.

Κουκιάρης, Εμφανίσεις των Αγγέλων: Αρχιμ. Σ. Κουκιάρης, *Τα θαύματα-εμφανίσεις των Αγγέλων και Αρχαγγέλων στη Μεταβυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 2006.

Κουκουλές, «Κυνηγετικά»: Φ. Κουκουλές, «Κυνηγετικά ἐκ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων», *ΕΒΒΣ* 9 (1932), 3-33.

Κουκουλές, «Βυζαντινῶν νεκρικὰ ἔθιμα» : Φ. Κουκουλές, «Βυζαντινῶν νεκρικὰ ἔθιμα», *ΕΕΒΣ* 16 (1940), 3-80.

Kukules, «Η μελισσοκομία»: Ph. Kukules, «Η μελισσοκομία παρὰ Βυζαντινοῖς», *BZ* 44 (1951), 347-357.

Κουκουλές, Βυζαντινῶν Βίος: Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, τόμ. Β', Ἐν Ἀθήναις 1948, τόμ. Στ', Ἐν Ἀθήναις 1955.

Κουμανούδης, ΑΕΕ: Σ. Α. Κουμανούδης, *Αττικῆς Ἐπιγραφαὶ Ἐπιτύμβιοι*, Ἐν Ἀθήναις 1871.

Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, «Άγιος Ιωάννης Θεολόγος»: Ε. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, «Άγιος Ιωάννης Θεολόγος. Έργασια στερεώσεως», *ΑΑΑ* 8 (1975), τεύχ. 2, 140-151

Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, «Ναός Αγίων Τεσσαράκοντα στο Συκάμινο»: Ε. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, «Ναός Αγίων Τεσσαράκοντα στο Συκάμινο. Τα νεότερα ευρήματα», *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 313-324, πίν. 105-108.

Κουρής, «Με τον Πεζοπόρο στην Πάρνηθα (1919-1923)»: Λ. Ν. Κουρής, «Με τον Πεζοπόρο στην Πάρνηθα (1919-1923)», *10ο ΣΙΛΑ*, 20-23 Οκτωβρίου 2011, 192-200. Πρακτικά υπό έκδοση, αναρτηθέντα στην ιστοσελίδα της ΙΛΕΑ: <http://www.ilea.gr/Ekdoseispdf/Praktika%202010ου%20symposiou.pdf>, (ημερ. τελ. ανάκτησης: 10/12/2021).

Κουρτικάκης, Λεύκωμα Ελλήνων Καλλιτεχνών: Αντ. Κ. Κουρτικάκης, *Λεύκωμα Ελλήνων Καλλιτεχνών (1800-1978). Ζωγράφοι-Γλύπτες-Χαράκτες-Αγιογράφοι-Διακοσμητές-Ξυλογλύπτες-Κεραμίστες*, τόμ. Α', Αθήνα, 1978.

Κυριάκος, Η εικονογραφία των Αγίων Αναργύρων: Α. Κυριάκος, *Η εικονογραφία των Αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού στην βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 2018.

Κωνσταντινίδη, Μελισμός: Χ. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, Θεσσαλονίκη 2008.

Κωνσταντινίδης, «Αθήναι»: Κωνσταντινίδης, «Αθήναι», *ΘΗΕ*, τόμ. Α', (1963), 608-842.

Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μιχαήλ Δαμασκηνός: Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, *Μιχαήλ Δαμασκηνός (1530/1535-1592/1593). Συμβολή στη μελέτη της ζωγραφικής του Μιχαήλ Δαμασκηνού*, τόμ. Α', Β', Γ'. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1988.

Λάζαρη, «Οι τοιχογραφίες του ναού»: Μ. Λάζαρη, «Οι τοιχογραφίες του ναού της Αγίας Παρασκευής στο Μαρκόπουλο Μεσογείων», ΔΧΑΕ 11 (1982-1983). Στη μνήμη του Αναστασίου Κ. Ορλάνδου, (1887-1979), 189-226.

Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Αθηνών-Αττικής» (1961-62): Π. Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Αθηνών-Αττικής», ΑΔ 17 (1961-62) Β' 1, 50-52.

Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Αθηνών-Αττικής» (1963): Π. Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Αθηνών-Αττικής», ΑΔ 18 (1963) Β' 1, 54-57.

Λαζαρίδης, «Βυζαντινά Αττικής και Νήσων» (1965): Π. Λαζαρίδης, «Βυζαντινά Αττικής και Νήσων», ΑΔ 20 (1965) Β' 1, 132-143.

Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Νομού Πειραιώς» (1967): Π. Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Νομού Πειραιώς», ΑΔ 22 (1967) Β' 1, 157-162.

Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Αθηνών, Αττικής και νήσων Σαρωνικού»: Π. Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Αθηνών, Αττικής και νήσων Σαρωνικού», ΑΔ 23 (1968) Β' 1, 114-121.

Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Αθηνών-Αττικής»: Π. Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Αθηνών-Αττικής», ΑΔ 24 (1969) Β' 1, 95-101.

Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Νομών Αττικής και Πειραιώς» (1972): Π. Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Νομών Αττικής και Πειραιώς», ΑΔ 27 (1972) Β' 1, 185-191.

Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Νομών Αττικής και Πειραιώς» (1973): Π. Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Νομών Αττικής και Πειραιώς», ΑΔ 28 (1973) Β' 1, 53-79.

Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Νομών Αττικής, Πειραιώς και Νήσων» (1973-74): Π. Λαζαρίδης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Νομών Αττικής, Πειραιώς και Νήσων», ΑΔ 29 (1973-74) Β' 1, 182-195.

Λαζάρου, «Αλβανοί, Αρβανίτες-Βορειοηπειρώτες»: Αχ. Γ. Λαζάρου, «Αλβανοί, Αρβανίτες-Βορειοηπειρώτες. Ερανόσημα ενημερωτικά», *Παρνασσός*, τόμ. ΛΔ' (1992), Ανάτυπον, Αθήνα 1992.

Λαμπάκης, «Αττικά»: Σ. Λαμπάκης, «Αττικά από τις «Χιλιάδες» του Ιωάννη Τζέτζη», *Σύμμεικτα* 9.1 (1994), 285-296.

Λάμπρος, *Αι Αθήναι*: Σπ. Π. Λάμπρος, *Αί Αθήναι περί τα τέλη του δωδεκάτου αιώνας*, Αθήναι 1878.

Λάμπρος, «Η ονοματολογία της Αττικής»: Σπ. Π. Λάμπρος, «Η ονοματολογία της Αττικής και ή εις την χώραν ἐποίκισις τῶν Ἀλβανῶν», *Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός Ἐπετηρίς*, τόμ. Α', 1896, 156-192.

Λιάπης, *Μεσαιωνικά μνημεία Ευβοίας*: Ι. Λιάπης Αρχιμ., *Μεσαιωνικά μνημεία Εὐβοίας*, Αθήναι 1971.

Λίβα-Ξανθάκη, *Οι τοιχογραφίες της μονής Ντίλιου*: Θ. Λίβα-Ξανθάκη, *Οι τοιχογραφίες της μονής Ντίλιου*, Ιωάννινα 1980.

Μαΐλης, «Τα χτιστά τέμπλα τα Κρήτης»: Αθ. Μαΐλης, «Τα χτιστά τέμπλα της Κρήτης (14ος-15ος αιώνας). Επαρχιακή λύση ή ομολογία πίστεως;», *ΔΧΑΕ* 36 (2015), 111-143.

Μαλτέζου, «Το αρχείο της Βενετίας»: Χρ. Μαλτέζου, «Το αρχείο της Βενετίας δεξαμενή γνώσεων για την καταλανική παρουσία στην Ελλάδα», Ντούρου-Ηλιοπούλου, στο *Η Καταλανο-Αραγωνική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 2012, 111-131.

Μαμαλούκος, «Παρατηρήσεις»: Στ. Μαμαλούκος, «Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των δικιόνιων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Ελλάδας», *ΔΧΑΕ* 14 (1987-1988), 189-204.

Μαμαλούκος, «Πυλώνας»: Στ. Μαμαλούκος, «Ο πυλώνας της μονής του Αγίου Ιωάννη του Κυνηγού στον Υμηττό» *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο, Β'*, Θεσσαλονίκη 1990, 1107-1119.

Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν*: Α. Μάμουκας (έκδ.), *Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, ἤτοι συλλογὴ τῶν περὶ τὴν ἀναγεννωμένην Ἑλλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων καὶ ἄλλων ἐπισήμων πράξεων, ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τέλους τοῦ 1832* τόμ. Θ', Ἐν Ἀθήναις 1841.

Μαντάς, Το εικονογραφικό πρόγραμμα: Απ. Γ. Μαντάς, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού βήματος των μεσοβυζαντινών ναών της Ελλάδας (843-1204)*, Αθήνα 2001.

Μανωλέσσου, Κοιλάκου, Παντελίδου-Αλεξιάδου, Γκίνη-Τσοφοπούλου, Χαλκιά, «1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων» (1988): Ε. Μανωλέσσου, Χ. Κοιλάκου, Αι. Παντελίδου-Αλεξιάδου, Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, Ε. Χαλκιά, «1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», ΑΔ 43 (1988) Β' 1, 82-105.

Μαργώνη, «Επισημάνσεις»: Μ. Μαργώνη, «Επισημάνσεις», ΑΔ 67 (2012) Β' 1, 76.

Μαριολόπουλος, Το κλίμα της Ελλάδος: Ηλ. Μαριολόπουλος, *Τò κλίμα τῆς Ελλάδος*, Ἀθῆναι 1938.

Μαριολόπουλος, Επισκόπησις: Ηλ. Μαριολόπουλος, *Ἐπισκόπησις τοῦ κλίματος τῆς Ελλάδος*, Ἀθῆναι 1953.

Μαρκή, «Τα χριστιανικά κοιμητήρια στην Ελλάδα»: Ε. Μαρκή, «Τα χριστιανικά κοιμητήρια στην Ελλάδα. Οργάνωση, τυπολογία, ταφική ζωγραφική, μαρτύρια, κοιμητηριακές βασιλικές», ΔΧΑΕ 23 (2002), 163-176.

Ματουκάς, «Το αρχείο εγγράφων της ΙΛΕΑ»: Ι. Ματουκάς, «Το αρχείο εγγράφων της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Αχαρνών», Ζ' ΣΙΛΑ, *Ελευσίνα 28 Μαΐου-1 Ιουνίου 1997*, Πρακτικά, Δήμος Ελευσίνας 1997, 288-329.

Μαυρουδής, Η Κοίμηση της Θεοτόκου: Κ. Μαυρουδής, *Η Κοίμηση της Θεοτόκου στη μνημειακή ζωγραφική της Κωνσταντινούπολης, της Μικράς Ασίας, των Βαλκανίων και της Κύπρου κατά τη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2017.

Μέρτζιος, «Παρθενών-Μοροζίνι»: Κ. Δ. Μέρτζιος, «Παρθενών-Μοροζίνι καὶ τὸ δράμα τῶν Ἀθηναίων» *Ἀθηνᾶ* 55 (1951), 241-272.

Μέρτζιος, «Αθηναίοι του Μορέως»: Κ. Δ. Μέρτζιος, «Περὶ τῶν Ἀθηναίων τοῦ Μορέως», *Ἀθηναϊκὰ* 12, Πάσχα 1959, 8-15.

Μητσάνη, «Ἄθως. Λαύρας Δ46»: Α. Μητσάνη, «Ἄθως. Λαύρας Δ46. Ἐνα ὀστουδιτικό μνηολόγιο ἀπὸ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 11ου αἰῶνα», ΔΧΑΕ 15 (1989-1990), 257-270.

Μητσάνη, «Συμεών στυλίτης»: Α. Μητσάνη, «Συμεών στυλίτης ο πρεσβύτερος σε μικρογραφίες χειρογράφων», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 496-507.

Μιχελής, Η αισθητική θεώρηση: Π. Α. Μιχελής, *Η αισθητική θεώρηση της βυζαντινής τέχνης*, Αθήνα 2006.

Μοσχονάς, Το Δουκάτο της Αθήνας: Ν. Γ. Μοσχονάς, «Το Δουκάτο της Αθήνας. Οι φράγκικες δυναστείες από το 1204 έως την παράδοση της πόλης στους Οθωμανούς» *Καθημερινή* (24/9/1995), 28-29.

Μοσχονάς, Η τέταρτη Σταυροφορία: Ν. Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Η τέταρτη Σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Το Βυζάντιο σήμερα, Αθήνα 2008.

Μουζάκης, Ο δίκλιτος ναϊσκος της Αγίας Άννας: Στ. Α. Μουζάκης-Α. Καλάη-Μουζάκη, *Ο δίκλιτος ναϊσκος της Αγίας Άννας. Στή Μεταμόρφωση-Κουκουβάουνες-Αττικής στη θέση Χτυπητό. Συμβολή στους δίκλιτους ναούς*, Αθήνα 1980.

Μουζάκης, Το άγνωστο μικρομονάστηρο: Στ. Α. Μουζάκης, *Το άγνωστο μικρομονάστηρο της Παναγίας-Χελιδονούς στις Αχαρνές Αττικής (16ος αιώνας). Ιστορική-Λαογραφική-Τυπολογική Μελέτη. Αποκατάσταση της μορφής*, Αχαρνές 1988.

Μουζάκης, «Ερήμωση της Αττικής»: Στ. Α. Μουζάκης, «Ερήμωση της Αττικής του 16ου αιώνα ιδιαίτερα του λεκανοπέδιου, οικισμοί και εκκλησίες της Πάρνηθας», *Ε' ΣΙΛΑ, Ν. Ιωνία 19-22 Νοεμβρίου 1992*, Πρακτικά, Ν. Ιωνία 1992, 142-154.

Μουζάκης, Σχεδιάσμα: Στ. Α. Μουζάκης, *Σχεδιάσμα ιστορίας Χωρίων Λεκανοπέδιου Αττικής*, Αθήνα 1994.

Μουζάκης, «Σχόλια σε ακιδογραφήματα»: Στ. Α. Μουζάκης, «Σχόλια σε ανέκδοτα ακιδογραφήματα εκκλησιών της Αττικής. Μια προσπάθεια εικαστικής, λαογραφικής και εθνολογικής προσέγγισής τους», *Η' ΣΙΛΑ, Μαρούσι 28-31 Μαΐου 1999*, Μαρούσι 2000, 172-198.

Μουζάκης, «Ο ναός της Μεταμόρφωσης Σωτήρος»: Στ. Μουζάκης-Α. Καλάη-Μουζάκη, «Ο ναός της Μεταμόρφωσης Σωτήρος στο Πικέρι Αττικής, Τυπολογικές-Μορφολογικές και Εικονογραφικές παρατηρήσεις»,

Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Κερατέα Αττικής 30 Οκτωβρίου-2 Νοεμβρίου 1997, Κερατέα Αττικής 2001, 463-486.

Μουζάκης, «Ακιδογραφήματα»: Στ. Α. Μουζάκης, «Ακιδογραφήματα σε εκκλησίες της Νοτιοανατολικής Αττικής. Μια άγνωστη αφιερωτική πρακτική. Προσπάθεια εικαστικής ερμηνείας τους», *Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Καλύβια Θορικού Αττικής (28 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2002), Καλύβια Θορικού Αττικής 2004, 375-396.*

Μουζάκης, Εκκλησίες Βόρειας Αττικής: Στ. Α. Μουζάκης, *Βυζαντινές-μεταβυζαντινές εκκλησίες βόρειας Αττικής (13ος-19ος αιώνας). Αρχιτεκτονική-εικονογραφική περιγραφή*, Αθήνα 2010.

Μουζάκης, «Συμβολή»: Στ. Α. Μουζάκης, «Συμβολή της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής και εικονογραφίας στην έρευνα της τοπικής ιστορίας-επισημάνσεις. Το Εγκαίνιο του Αγίου Δημητρίου στον Κηφισό και τα χωριά του Λεκανοπεδίου Αττικής», στο *Ιστορίας Μέριμνα, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Γ. Ν. Λεοντσίνη*, Α2, Αθήνα 2011, 843-859.

Μουρίκη, «Αι βιβλικά προεικονίσεις»: Ντ. Μουρίκη, «Αί βιβλικά προεικονίσεις τῆς Παναγίας εἰς τὸν τροῦλλον τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ (πίν. 72-93)», *ΑΔ 25 (1970) Α' Μέρος-Μελέται*, 217-251.

Μουρίκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες»: Ντ. Μουρίκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησιών της Σπηλιάς της Πεντέλης», *ΔΧΑΕ 7 (1973-1974)*. Στη μνήμη του Anatole Frolov (1906- 1972), 79-119.

Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα: Ντ. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι Μεγαρίδος*, Αθήνα 1978.

Μουρίκη, Νέα Μονή Χίου: Ντ. Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου*, τόμ. Α', Β', Αθήνα 1985.

Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου»: Ντ. Μουρίκη, «Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής του Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο», *ΔΧΑΕ 14 (1987-1988)*, 205-266.

Μουρίκη-Ševčenko, «Εικονογραφημένα χειρόγραφα»: Ντ. Μουρίκη-Ν. Ševčenko, «Εικονογραφημένα χειρόγραφα», *Οι Θησαυροί της μονής Πάτμου (Α. Δ. Κομίνης γεν. εποπτεία)*, Αθήνα 1988, 277-326.

Μουτσόπουλος, Η παλαχώρα της Αιγίνης: Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Η παλαχώρα τῆς Αἰγίνης: Ιστορική καὶ μορφολογική ἐξέτασις τῶν μνημεῖων*, Ἀθῆναι 1962.

Μουτσόπουλος-Δημητροκάλλης, Γεράκι: Ν. Κ. Μουτσόπουλος-Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού. Μνημεία βυζαντινῶν οικισμῶν 1. Κέντρο Βυζαντινῶν Ερευνῶν, Θεσσαλονίκη* 1981.

Μπαλτογιάννη, Εικόνες: Χ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες. Συλλογὴ Δημητρίου Οἰκονομόπουλου*, Ἀθήνα 1985.

Μπεκιάρης, Θεοφάνης ο Κρης: Α. Μπεκιάρης, *Θεοφάνης ο Κρης στον Αγ. Νικόλαο Αναπαυσά Μετεώρων* (με αγγλική μτφρ.). Ἀθήνα 2010.

Μπενιζέλος, Ιστορία: Ι. Μπενιζέλος, *Ιστορία τῶν Ἀθηνῶν*, τόμ. Α', Β', (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν), Ἀθήνα 1986.

Μπίρης, Τα αττικά,: Κ. Η. Μπίρης, *Τα αττικά του Εβλιά Τσελεμπί, αἱ Ἀθῆναι καὶ τὰ περὶχωρὰ των κατὰ τον 17ο αἰῶνα*, Ἀθήναι 1959.

Μπίρης, Αρβανίτες: Κ. Η. Μπίρης, *Αρβανίτες, οἱ Δωριεῖς του νεώτερου ελληνισμοῦ*, Δ' ἐκδοση, Ἀθήνα 1998, (Α' ἐκδοση 1960).

Μπίρης, Τοπωνυμῖαι Ἀθηνῶν: Κ. Η. Μπίρης, *Αἱ τοπωνυμῖαι τῆς πόλεως καὶ τῶν περιχώρων τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθῆναι 1971.

Μπορμπουδάκης, Εικόνες της κρητικῆς τέχνης: Μ. Μπορμπουδάκης (επιστ. επιμ.), *Εἰκόνες τῆς κρητικῆς τέχνης (Ἀπὸ τὸν Χάνδακα ὡς τὴν Μόσχα καὶ τὴν Ἁγία Πετροῦπολη)*, (Ἐπανέκδοση 2004), Ἡράκλειον 1993.

Μπούρας, Εκκλησίες της Αττικῆς: Χ. Μπούρας-Α. Καλογεροπούλου-Ρ. Ανδρεάδη, *Εκκλησίες της Αττικῆς*, Ἀθήνα 1969.

Μπούρας, «Το τέμπλο της Παναγίας Κρίνας»: Χ. Μπούρας, «Το τέμπλο της Παναγίας Κρίνας καὶ ἡ χρονολόγησή της», *ΔΧΑΕ* 10 (1980-1981), 165-179.

Μπούρας, «Κατάλογος ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν»: Χ. Μπούρας, «Κατάλογος ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν του Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἄλλοτε στις ἀποθήκες του Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου», *ΔΧΑΕ* 13 (1985-1986), 39-78.

Μπούρας, «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική»: Χ. Μπούρας, «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική κατά τον 16ο αιώνα», *Ενδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Πρόγραμμα, Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων, Αθήνα, 31 Μαΐου, 1 και 2 Ιουνίου 1991, 26-28.

Μπούρας, «Η βυζαντινή παράδοση»: Χ. Θ. Μπούρας, «Η βυζαντινή παράδοση στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια του 16ου και του 17ου αιώνας», στο John J. Yiannias (επιμ.), *Η βυζαντινή παράδοση μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα 1994, 147-192.

Μπούρας, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*: Χ. Θ. Μπούρας, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, τόμ. Α', Β', Αθήνα 1999.

Μπούρας, *Αρχιτεκτονική*: Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001.

Μπούρας, *Η ελλαδική ναοδομία*: Χ. Μπούρας-Λ. Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002.

Μπούρας, *Η αρχιτεκτονική της μονής του Οσίου Λουκά*: Χ. Μπούρας, *Η αρχιτεκτονική της μονής του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 2015.

Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα*: Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι.*, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2017.

Μπωζούρ, *Πίνακας του εμπορίου*: Φ. Μπωζούρ, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, (μτφρ.) Ε. Γαρίδη, τ. Α', Αθήνα 1974.

Νέζης, *Βουνά Αττικής*: Ν. Νέζης, *Τα βουνά της Αττικής. Γεωγραφία-φύση-μνημεία-τοπωνυμία-βιβλιογραφία*, Αθήνα 2002.

Νέζης-Γιώτας, *Πάρνηθα*: Ν. Νέζης-Δ. Γιώτας, *Πάρνηθα. Γεωγραφία-φυσικό περιβάλλον-άθληση-τοπωνυμία-βιβλιογραφία-πολιτισμός-ιστορία-μνημεία*, Αθήνα 2006.

Νεράντζη-Βαρμάζη, *Αγροτική και αστική οικονομία*: Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Αγροτική και αστική οικονομία στο Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη 2012.

Νερούτσος, «Αθήναι Α'»: Τ. Δ. Νερούτσος, «Χριστιανικαὶ Ἀθήναι Α'», *ΔΙΕΕ* 3 (1889), 5-107.

Νερούτσος, «Αθήναι Β'»: Τ. Δ. Νερούτσος, «Χριστιανικαὶ Ἀθήναι Β'», *ΔΙΕΕ* 4 (1892), 51-203.

Νικονάνος, Θεσσαλία: Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας*. Από το 10ο αἰώνα ως τὴν κατάκτηση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους το 1393. Συμβολή στη Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθήνα 1979.

Ντόκος, «Μετοικεσία Ἀθηναίων»: Κ. Ντόκος, «Ἡ μετοικεσία τῶν Ἀθηναίων στὴν Πελοπόννησο καὶ ἡ πρώτη φάση τοῦ ἐπαναπατρισμοῦ τοὺς (1688-1691)», *Μνήμων* 10 (1985), 96-138.

Ντούρου-Ηλιοπούλου, Ἡ ανδεγαυικὴ κυριαρχία: Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Ἡ ανδεγαυικὴ κυριαρχία στη Ρωμανία ἐπὶ Καρόλου Α' (1266-1285)*, Ἀθήνα 1987.

Ντούρου-Ηλιοπούλου, Ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Ἑυρώπη: Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Ἑυρώπη στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Οἱ σταυροφορικὲς ηγεμονίες στη Ρωμανία (13ος-15ος αἰώνας). Πολιτικὲς καὶ θεσμικὲς πραγματικότητες*. Ἀθήνα 2012.

Ντούρου-Ηλιοπούλου, Ἡ Καταλανο-Αραγωνικὴ κυριαρχία στὸν ἐλληνικὸ χῶρο: Μ. Ντούρου- Ηλιοπούλου (επιμ.), *Ἡ Καταλανο-Αραγωνικὴ κυριαρχία στὸν ἐλληνικὸ χῶρο*, Ἀθήνα 2012.

Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Οἱ Καταλανοὶ τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν»: Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Οἱ Καταλανοὶ τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν καὶ οἱ σχέσεις τοὺς με τοὺς Φράγκους τὸν 14ο αἰώνα», στο *Ἡ Καταλανο-Αραγωνικὴ κυριαρχία στὸν ἐλληνικὸ χῶρο*, Ἀθήνα 2012, 7-22.

Ντούρου-Ηλιοπούλου, Οἱ Δυτικοὶ στη Ρωμανία: Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Οἱ Δυτικοὶ στη Ρωμανία (13ος-15ος αἰώνας). Μία ἐρευνητικὴ προσέγγιση*, Ἀθήνα 2013.

Ευγγόπουλος, «Εἰς ἀγνώστους ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν»: Α. Ευγγόπουλος, «Εἰς ἀγνώστους ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν», *Ἱερός Σύνδεσμος*, ἔτος ΚΑ', περ. Γ', ἀριθ. 28, 1 Νοεμβρίου 1921.

Ευγγόπουλος, Ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια τῆς Σαλαμίνας: Α. Ευγγόπουλος, *Ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια τῆς Σαλαμίνας*, Ἀθήνα 1925.

Ευγγόπουλος, «Υπαπαντή»: Α. Ευγγόπουλος, «Υπαπαντή», *ΕΕΒΣ* 6 (1929), 328-339.

Ευγγόπουλος, «Αρχάγγελος Μιχαήλ ο Φύλαξ»: Α. Ευγγόπουλος, «Αρχάγγελος Μιχαήλ ο Φύλαξ (Περίληψις)», *ΔΧΑΕ* 1 (1932-1933), 18.

Ευγγόπουλος, «Ευλογία του Αγίου Συμεών»: Α. Ευγγόπουλος, «Εὐλογία τοῦ Ἁγίου Συμεών», *ΕΕΒΣ* 18 (1948), 79-98.

Ευγγόπουλος, «Στυλίτες»: Α. Ευγγόπουλος, «Οἱ στυλίται εἰς τὴν Βυζαντινὴν τέχνην», *ΕΕΒΣ* 19 (1949), 116-129.

Ευγγόπουλος, Ἅγιοι Απόστολοι: Α. Ευγγόπουλος, *Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1953.

Ευγγόπουλος, Σχεδιάσμα: Α. Ευγγόπουλος, *Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, Αθήναι 1957 (ανατύπωση 1999).

Ευγγόπουλος, «Αἱ παραστάσεις τοῦ Ἐκατοντάρχου Λογγίνου»: Α. Ευγγόπουλος, «Αἱ παραστάσεις τοῦ Ἐκατοντάρχου Λογγίνου καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ μαρτυρησάντων δύο στρατιωτῶν», *ΕΕΒΣ* 30 (1960-1961), 54-84.

Ευγγόπουλος, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανού: Α. Ευγγόπουλος, *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1964.

Ευγγόπουλος, «Τὸ ἀνάγλυφον τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων»: Α. Ευγγόπουλος, «Τὸ ἀνάγλυφον τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων εἰς τὸν Ἅγιον Μάρκον τῆς Βενετίας», *ΑΔ* 20 (1965). Μέρος Α': Μελέται, 84-95.

Οικονόμου, «Σωτήρας στο Πικέρι»: Ε. Κ. Οικονόμου, «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτήρος στο Πικέρι Αττικῆς», *Κληρονομία* 26, τεύχ. Α'-Β' (1994), 289-334.

Ορλάνδος, «Ναοὶ τῶν Καλυβίων Κουβαρά»: Α. Ορλάνδος, «Ναοὶ τῶν Καλυβίων Κουβαρά», *Αθηνά* 35 (1923), 165-190.

Ορλάνδος, «Αἱ καμαροσκέπαστοι βασιλικαὶ τῶν Ἀθηνῶν»: Α. Κ. Ορλάνδος, «Αἱ καμαροσκέπαστοι βασιλικαὶ τῶν Ἀθηνῶν», *ΕΕΒΣ* 2 (1925), 288-305.

Ορλάνδος, «Μεσαιωνικά μνημεία Ωρωπού και Συκαμίνου»: Α. Κ. Ορλάνδος, «Μεσαιωνικά μνημεία Ωρωπού και Συκαμίνου», ΔΧΑΕ 4 (1927), 25-45.

Ορλάνδος, Ευρετήριο: Α. Κ. Ορλάνδος, *Μεσαιωνικά μνημεία τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ-Πεντελικοῦ-Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω*, ΕΜΜΕ, τεύχ. Γ', Ἀθῆναι 1933.

Ορλάνδος, Σταυρεπίστεγοι: Α. Κ. Ορλάνδος, «Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος» ΑΒΜΕ Α' (1935), 41-52.

Ορλάνδος, «Το πεταλόμορφον τόξον»: Α. Κ. Ορλάνδος, «Τὸ πεταλόμορφον τόξον ἐν τῇ βυζαντινῇ Ἑλλάδι», ΕΕΒΣ 11 (1935), 411-415.

Ορλάνδος, «Ἡ Ἁγία Τριάς του Κριεζώτη»: Α. Κ. Ορλάνδος, «Ἡ Ἁγία Τριάς τοῦ Κριεζώτη», ΑΒΜΕ Ε' (1939-1940), 3-16.

Ορλάνδος, «Ἡ μονὴ του Οσίου Μελετίου»: Α. Κ. Ορλάνδος, «Ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλαύρια αὐτῆς», ΑΒΜΕ Ε' (1939-1940), 35-118.

Ορλάνδος, «Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου»: Α. Κ. Ορλάνδος, «Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεία τῆς Ρόδου», ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), 55-112.

Ορλάνδος, «Ἡ προσωπογραφία Μιχαὴλ του Χωνιάτου»: Α. Κ. Ορλάνδος, «Ἡ προσωπογραφία Μιχαὴλ τοῦ Χωνιάτου», ΕΕΒΣ 21 (1951) 210-214.

Ορλάνδος, «Σταυρεπίστεγοι ναοὶ Βάθειας»: Α. Κ. Ορλάνδος, «Σταυρεπίστεγοι ναοὶ Βάθειας Εὐβοίας», ΑΒΜΕ Ζ' (1951), 111-130.

Ορλάνδος, Ἡ ἀρχιτεκτονική: Α. Κ. Ορλάνδος, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, ἐν Ἀθήναις 1970.

Ορλάνδος, Βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική: Α. Κ. Ορλάνδος, *Βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, Ἀθήνα 1998.

Ορλάνδος-Βρανούσης, Χαράγματα: Α. Κ. Ορλάνδος, Λ. Βρανούσης, *Τὰ χάρματα τοῦ Παρθενῶνος, ἥτοι ἐπιγραφαὶ χαραχθεῖσαι ἐπὶ τῶν κίωνων τοῦ Παρθενῶνος κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους*, Ἀθῆναι 1973.

Παζαράς, «Εικονογραφικοί τύποι του Αγίου Δημητρίου»: Δ. Παζαράς, «Εικονογραφικοί τύποι του αγίου Δημητρίου», στο *Ο Άγιος Δημήτριος στην τέχνη του Αγίου Όρους*, Αγιορείτικη Εστία 2005, 37-48.

Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*: Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1998.

Παζαράς, *Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη*: Ν. Παζαράς, *Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη και η ένταξή τους στη μνημειακή ζωγραφική της Καστοριάς και της ευρύτερης περιοχής (Καστοριά, Μ. Μακεδονία, Β. Ηπειρος)*. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2013.

Παλιούρας, *Ο ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας*: Αθ. Παλιούρας, *Ο ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (1540ci.-1608) και αί μικρογραφίαι του κώδικος αυτού*, Αθήναι 1977.

Παλιούρας, «Οι μικρογραφίες»: Αθ. Παλιούρας, «Οι μικρογραφίες του χρησμολογικού κώδικα Barozzi 170», *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 1981, τόμ. Β', 318-328, πίν. 96-114.

Παλιούρας, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*: Αθ. Παλιούρας, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*. Συλλογή άρθρων, Ιωάννινα 2000.

Πάλλας, *Η «Θάλασσα» των Εκκλησιών*: Δ. Ι. Πάλλας, *Η «Θάλασσα» τῶν Ἐκκλησιῶν. Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ χριστιανικοῦ βωμοῦ καὶ τὴν μορφολογίαν τῆς λειτουργίας* [ἔκδοσις Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, ἀρ. 68], Αθήναι 1952.

Πάλλας, *Οι βενετοκρητικές μικρογραφίες*: Δ. Ι. Πάλλας, *Οἱ βενετοκρητικὲς μικρογραφίαι Olschki 35398 τοῦ ἔτους 1415. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Α' τόμου τῶν πεπραγμένων τοῦ Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Αθήναι 1967.

Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου*: Γ. Πάλλης, *Τοπογραφία του Αθηναϊκού πεδίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Οικισμοί, οδικό δίκτυο και μνημεία*, [Μεταβυζαντινά Μνημεία 1, Κέντρο Βυζαντινῶν Ερευνῶν ΑΠΘ], Θεσσαλονίκη 2009.

Πάλλης, «Η μονή του Αγίου Σπυριδωνος στον Πειραιά»: Γ. Πάλλης, «Η μονή του Αγίου Σπυριδωνος στον Πειραιά», *ΕΕΜΑ* 7 (2013), 187-194.

Πάλλης, «Νεότερα για τον Ακάκιο Αμπελικό»: Γ. Πάλλης, «Νεότερα για τον Ακάκιο Αμπελικό, “δεύτερο κτήτορα” της μονής Δαφνίου (16ος αιώνας), και τα μεταβυζαντινά τέμπλα του καθολικού», *ΔΧΑΕ* 34 (2013). Στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη (1961-2010), 311-322.

Πάλλης, «Τοπογραφικά»: Γ. Πάλλης, «Τοπογραφικά του Αθηναϊκού πεδίου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο (9ος-12ος αιώνας)», *ΒυζΣυμ* 23 (2013), 105-182.

Παναγιωτίδη, «Οι τοιχογραφίες της κρύπτης»: Μ. Παναγιωτίδη, «Οί τοιχογραφίες τῆς κρύπτης τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Καμπιὰ τῆς Βοιωτίας», *Actes du VXe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes 1976, II, Art et Archéologie*, 206 Communications, Αθήνα 1981, 597-622.

Πανέτσος, «Προφήτης Ηλίας στην Παιανία»: Γ. Α. Πανέτσος, «Η εκκλησία του Προφήτη Ηλία στην Παιανία», *ΕΕΜΑ* 2 (1982), 203-212.

Πανσελήνου, «Άγιος Πέτρος»: Ν. Πανσελήνου, «Άγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρά Αττικής», *ΔΧΑΕ* 14 (1987-1988), 174- 188.

Πανσελήνου, «Τα σύμβολα των ευαγγελιστών»: Ν. Πανσελήνου, «Τα σύμβολα των ευαγγελιστών στη βυζαντινή μνημειακή τέχνη. Μορφή και περιεχόμενο», *ΔΧΑΕ* 17 (1993-1994). Στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη (1934-1991), 79-86.

Πανσελήνου, «Επαρχιακό εργαστήριο»: Ν. Πανσελήνου, «Επαρχιακό εργαστήριο ζωγραφικής που ανιχνεύεται από τον τοιχογραφικό διάκοσμο μνημείων του 13ου αιώνα στην Αττική» στο Γ. Καραδέδος (γεν. επιμ.), *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, 169-176.

Παντελίδου, «Συντήρηση τοιχογραφιών»: Αικ. Παντελίδου-Αλεξιάδου, «Συντήρηση τοιχογραφιών», *ΑΔ* 40 (1985) Β' 1, 78.

Παντελίδου, «Στερέωση μνημείων-Αναστηλωτικές εργασίες»: Αικ. Παντελίδου- Αλεξιάδου, «Στερέωση μνημείων- Αναστηλωτικές εργασίες», *ΑΔ* 43 (1988) Β' 1, 82-83.

Παντελίδου, «Τα Μοναστήρια του Υμηττού»: Αικ. Παντελίδου-Αλεξιάδου, «Τα Μοναστήρια του Υμηττού. Οι μονές Καισαριανής,

Αστερίου και Αγ. Ιωάννη Καρέα, Θεολόγου και Κυνηγού», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 24/12/1995, 18-20.

Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης»: Αικ. Παντελίδου-Αλεξιάδου, «Εργασίες στερέωσης-συντήρησης-αποκατάστασης», *ΑΔ* 65 (2010) Β'1, 361-367.

Παντελίδου, «Εργασίες στερέωσης»: Αικ. Παντελίδου-Ε. Ζαγκουδάκη-Μ. Μαργώνη, «Εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης εκκλησιών Αχαρνών-νέα στοιχεία: Άγιος Ιωάννης, Άγιοι Θεόδωροι, Άγιος Γεώργιος Βουρδουμπά, Ι. Ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου», *10ο ΣΙΛΑ*, 20-23 Οκτωβρίου 2011, 366-372. Πρακτικά υπό έκδοση, αναρτηθέντα στην ιστοσελίδα της ΙΛΕΑ: <http://www.ilea.gr/Ekdoseispdf/Praktika%2010ου%20symposiou.pdf>, (ημερ. τελ. ανάκτησης: 11/12/2021).

Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*: Α. Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, Λευκωσία 1991.

Παπαγεωργίου, *Το Ελληνικό κράτος*: Στ. Π. Παπαγεωργίου, *Το Ελληνικό κράτος 1821-1909*, Αθήνα 1988.

Παπαδημητρίου-Τριφοнова, «Εικόνες»: Π. Χ. Παπαδημητρίου-Α. Ρη. Τριφοнова, «Εικόνες του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα» στο Ε. Ν. Τσιγαρίδας (επιμ.), *Εικόνες Τεράς Μονής Καρακάλου*, Άγιον Όρος 2011, 327-422.

Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Οι τοιχογραφίες του Σπηλαιού της Αποκάλυψης στην Πάτμο»: Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Οι τοιχογραφίες του Σπηλαιού της Αποκάλυψης στην Πάτμο», *ΑΔ* 42 (1987), Μέρος Α'-Μελέτες, 67-98.

Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Φορητή εικόνα από την Αλεξανδρούπολη»: Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Φορητή εικόνα από την Αλεξανδρούπολη με τον Ευαγγελιστή Ιωάννη και σκηνές του βίου του», *ΔΧΑΕ* 25 (2004), 155-174.

Παπαμαστοράκης, «Ένα εικαστικό εγκώμιο»: Τ. Παπαμαστοράκης, «Ένα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου: Οι εξωτερικές

τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής της Μαυριώτισσας στην Καστοριά», *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), 221-240.

Παπαμαστοράκης, «Η μορφή του Χριστού-Μεγάλου Αρχιερέα»: Τ. Παπαμαστοράκης, «Η μορφή του Χριστού-Μεγάλου Αρχιερέα», *ΔΧΑΕ* 17 (1993-1994). Στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη (1934-1991), 67-78.

Παπαμαστοράκης, «Ιστορίες και ιστορήσεις»: Τ. Παπαμαστοράκης, «Ιστορίες και ιστορήσεις βυζαντινών παλληκαριών», *ΔΧΑΕ* 20 (1998). Στη μνήμη του Δ. Ι. Πάλλα (1907-1995), 213-220.

Παπαμαστοράκης, Ο διάκοσμος του τρούλου: Τ. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου των ναών της Παλαιολόγειας περιόδου στη βαλκανική χερσόνησο και την Κύπρο*, Αθήνα 2001.

Παπαμαστοράκης, «Ο Άγιος Δημήτριος ως πρότυπο ανδρείας»: Τ. Παπαμαστοράκης, «Ο Άγιος Δημήτριος ως πρότυπο ανδρείας», στο *Ό Άγιος Δημήτριος στην τέχνη του Άγιου Όρους*, Αγιορείτικη Εστία 2005, 29-36.

Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Αθήνα: Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν, *Αθήνα 1818-1853, Έργα Δανών καλλιτεχνών*, Αθήνα 1985.

Παπανικολάου, «Η γεωλογική δομή»: Δ. Ι. Παπανικολάου, Σ. Γ. Λόζιος, Κ. Ι. Σούκης, Εμ. Ν. Σκούρτσος, «Η γεωλογική δομή του αλλόχθονου συστήματος των “Σχιστόλιθων Αθηνών”», *Δελτίο της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας*, τόμ. 36, 2004, Πρακτικά 10ου Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη Απρίλιος 2004, 1550-1559.

Παπασωτηρίου, Χρονικό των Αχαρνών: Ντ. Γ. Παπασωτηρίου, *Χρονικό των Αχαρνών (Μενιδιού Αττικής)*. Με σύντομη ιστορία γραμμένη από τον ΑΝΤΩΝΗ ΑΜΠΑΡΤΖΑΚΗ. Αθήναι 1976.

Παπαχριστοδούλου, «Αρχαιότητες και Μνημεία Αττικής και νήσων Σαρωνικού»: Ι. Παπαχριστοδούλου, «Αρχαιότητες και Μνημεία Αττικής και νήσων Σαρωνικού», *ΑΔ* 25 (1970) Β' 1, 121-123.

Πάσσαρης, Η παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων, τόμ. Ι, τόμ. ΙΙ: Ν. Πάσσαρης, *Η παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων στη Βυζαντινή Τέχνη (6ος- 15ος αι.)*. Τόμ. Ι-Κείμενο, Τόμ. ΙΙ-Κατάλογος Μνημείων-Εικόνες. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2015.

Πατρινάκου-Ηλιάκη, «Ανασκαφικές εργασίες»: Αλ. Πατρινάκου-Ηλιάκη, «Ανασκαφικές εργασίες», *ΑΔ* 35 (1980) Β' 1, 77-78

Πατρινάκου-Ηλιάκη, «Αρχαιολογικές έρευνες»: Αλ. Πατρινάκου-Ηλιάκη, «Αρχαιολογικές έρευνες στον Δήμο Αχαρνών. Ανασκαφή γεωμετρικών και κλασικών ταφών στην οδό Δεκελείας», *Α' ΣΙΛΑ*, Αχαρνές 1988, 269-286.

Πάχτα, Μελέτη εξέλιξης: Β. Α. Πάχτα, *Μελέτη εξέλιξης τεχνολογίας κονιαμάτων*. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2011.

Πελεκανίδης, Καστοριά: Στ. Πελεκανίδης, *Καστοριά. Ι Βυζαντιναι Τοιχογραφίαι*. Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953.

Πελεκανίδης, Καλλιέργης: Στ. Πελεκανίδης, *Καλλιέργης. Όλης Θετταλίας Άριστος Ζωγράφος*, Έν Αθήναις 1973 (ανάτύπωση 1994).

Πετροπουλάκου-Πεντάζος, Οικιστικά στοιχεία: Μ. Πετροπουλάκου-Ε. Πεντάζος, *Αττική: Οικιστικά στοιχεία-Πρώτη έκθεση*, Αθήνα 1973.

Πετρόπουλος (εκδ.), Κώδιξ Πούλου: Γ.Α. Πετρόπουλος (εκδ.), *Ο Κώδιξ του Νοταρίου Αθηνών Παναγή Πούλου*. Μνημεία Μεταβυζαντινού Δικαίου 1, Αθήναι 1957.

Πινάτση, «Η αρχιτεκτονική του ναού του Αγίου Νικολάου»: Αικ. Παντελίδου-Μ. Μαργώνη-Χρ. Πινάτση, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου στην Πέτρα Βαρυμπόμπης. Η αρχιτεκτονική του ναού του Αγίου Νικολάου στην Πέτρα Βαρυμπόμπη», *10ο ΣΙΛΑ*, 20-23 Οκτωβρίου 2011, 36-40. Πρακτικά υπό έκδοση, αναρτηθέντα στην ιστοσελίδα της ΙΛΕΑ: <http://www.ilea.gr/Ekdoseispdf/Praktika%2010ου%20symposiou.pdf> (ημερ. τελ. ανάκτησης: 11/12/2021).

Πλάτωνος, «Ανασκαφικές εργασίες» (1987): Μ. Πλάτωνος, «Ανασκαφικές εργασίες», *ΑΔ* 42 (1987), *Χρονικά Β'* 1, 61-67.

Πλάτωνος, Αχαρναί: Μ. Πλάτωνος-Γιώτα, *Αχαρναί. Ιστορική και Τοπογραφική Επισκόπηση των Αρχαίων Αχαρνών, των γειτονικών Δήμων και των οχυρώσεων της Πάρνηθας*, Αχαρναί 2004.

Πλάτωνος, «Αττική οδός»: Μ. Πλάτωνος-Γιώτα, «Αττική οδός. Περιοχή Δήμου Αχαρνών», *Αττικής Οδού Περιήγηση*, (εκδ. Γ. Σταϊνχάουερ), Αθήνα 2005, 25-47.

Πλάτωνος, «Νέα ευρήματα»: Μ. Πλάτωνος-Γιώτα, «Νέα ευρήματα από τις ανασκαφές κατά την επέκταση της λεωφ. Κύμης από την Κ. Κηφισιά (Ε.Ο.Ν. 1) προς το Ολυμπιακό Χωριό», *Αττικής Οδού Περιήγηση*, (εκδ. Γ. Σταϊνχάουερ), Αθήνα 2005, 49-61.

Πλάτωνος, «Ανασκαφικές εργασίες» (2007): Μ. Πλάτωνος, «Ανασκαφικές εργασίες», *ΑΔ* 62 (2007), *Χρονικά Β'* 1, 164-186.

Πουλημένος, Η ελλαδική ναοδομία: Γρ. Α. Πουλημένος, *Η ελλαδική ναοδομία στην περίοδο του νεοκλασικισμού (1830-1912). Διδακτορική διατριβή*, Αθήνα 1997.

Προβατάκης, Ο διάβολος εις την βυζαντινήν τέχνην: Θ. Μ. Προβατάκης, *Ο διάβολος εις την βυζαντινήν τέχνην. Συμβολή εις την έρευναν τής ορθοδόξου ζωγραφικής και γλυπτικής*, Θεσσαλονίκη 1980.

Προεστάκη, Οι ζωγράφοι Κακαβά: Ξ. Προεστάκη, *Οι ζωγράφοι Κακαβά. Συμβολή στη μεταβυζαντινή εντοιχία ζωγραφική του νότιου ελλαδικού χώρου (16ος-17ος αι. μ.Χ.)*, Αθήνα 2012.

Προκοπίου, Το Μακεδονικό ζήτημα: Α. Προκοπίου, *Το Μακεδονικό ζήτημα στη βυζαντινή ζωγραφική*, Αθήνα 1962.

Πύρρου, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου»: Ν. Πύρρου, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στον Κισσό Αγίου Βασιλείου», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Η Επαρχία Αγίου Βασιλείου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Περιβάλλον-Αρχαιολογία-Ιστορία-Κοινωνία. Σπήλι-Πλακιάς 19-23 Οκτωβρίου 2008. Τόμος Β'. Βυζαντινοί χρόνοι-Βενετοκρατία*, Ρέθυμνο 2014, 111-152.

Ρος, Αναμνήσεις: Λ. Ρος, *Αναμνήσεις και ανακοινώσεις από την Ελλάδα (1832-1833)*, Αθήνα 1976.

Ρωπαϊτου-Τσαπαρέλη, Ο Ελαιώνας της Αθήνας: Ζ. Ε. Ρωπαϊτου-Τσαπαρέλη, *Ο Ελαιώνας της Αθήνας. Ο χώρος και οι άνθρωποι στο πέρασμα του χρόνου*, Αθήνα 2006.

Σάθας, Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα: Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς. Ιστορικόν δοκίμιον περι τῶν πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ ἐπαναστάσεων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους (1453-1821)*, Ἀθῆναι 1869.

Σάθας, Μνημεῖα ἑλληνικῆς ιστορίας: Κ. Σάθας, *Μνημεῖα ἑλληνικῆς ιστορίας. Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, Paris 1881.

Σαμπανίκου, Ο ζωγραφικός διάκοσμος: Ε. Δ. Σαμπανίκου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου των τριῶν ιεραρχῶν της μονῆς Βαρλαάμ στα Μετέωρα. Διδακτορική διατριβή, Ιερά Μονή Βαρλαάμ Μετεώρων, Τρίκαλα 1997.*

Σαρρής, «δεοβένι»: Ι. Σ. Σαρρής, «δεοβένι», *ΜΕΕ*, τόμ. Θ', 50.

Σαρρής, Οσμανική πραγματικότητα: Ν. Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα. Συστημική παρά-θεση δομῶν και λειτουργιῶν*, τόμ. Α'-Β', Αθήνα 1990.

Σέμογλου, «Ο καλλιτεχνικός δυισμός»: Αθ. Σέμογλου, «Ο καλλιτεχνικός δυισμός στην εντοίχια εκκλησιαστική ζωγραφική του 16ου αιώνα. Συμβολή στη μελέτη του γραπτού κοσμήματος», *ΔΧΑΕ* 22 (2001), 287-296.

Σέμογλου, «Τοιχογραφίες»: Α. Σέμογλου, «Τοιχογραφίες», στο *Ὁ Ἅγιος Δημήτριος στὴν τέχνη τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Αγιορείτικη Εστία 2005, 153-222.

Σέμογλου, «Η ψηφιδωτή εικόνα»: Α. Σέμογλου, «Η ψηφιδωτή εικόνα του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Ιεράς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας στο Ἅγιον Ὄρος: ἓνα αυτοκρατορικό επιμνημόσυνο ανάθημα», *Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο πρὸς τιμὴν τοῦ ομότιμου καθηγητῆ Γεωργίου Βελένη. Θεσσαλονίκη, (Αμφιθέατρο Αρχαίας Αγορᾶς, 4-7 Οκτωβρίου 2017)*, Πρακτικά, Αθήνα 2021, 541-554.

Σιώμκος, «Έργα του Νικολάου Τζαφούρη»: Ν. Δ. Σιώμκος, «Έργα του Νικολάου Τζαφούρη και του εργαστηρίου του», ΔΧΑΕ 34 (2013), 253-266.

Σκιάς, «Ανασκαφαί παρά την Φυλήν»: Α. Ν. Σκιάς, «Ανασκαφαί παρά τήν Φυλήν», ΠΑΕ 1900, 38-50.

Σκλάβου-Μαυροειδή, Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών: Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*, Αθήνα 1999.

Σκουζές, Η τυραννία του Χατζή-Αλή Χασεκή: Θ. Χ. Παπαδόπουλος, *Η τυραννία του Χατζή-Αλή Χασεκή στην τουρκοκρατούμενη Αθήνα 1772-1796 όπως τήν αφηγείται ο Παναγής Σκουζές*, Αθήνα 1975.

Σουρμελής, Κατάστασις Συνοπτική: Δ. Σουρμελής, *Κατάστασις Συνοπτική τῆς Πόλεως Ἀθηνῶν ἀπὸ τῆς πτώσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων μέχρι τέλους τῆς Τουρκοκρατίας*, ἐν Ἀθήναις 1842.

Σουρμελής, Ιστορία: Δ. Σουρμελής, *Ιστορία τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνα, ἀρχομένη ἀπὸ τῆς Ἐπαναστάσεως μέχρι τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πραγμάτων διηρημένη μὲν εἰς βιβλία τέσσαρα συγγραφεῖσα δὲ ὑπὸ Διονυσίου Σουρμελῆ. Ἐκδοσις Δευτέρα. Ἐπιδιορθωθεῖσα καὶ ἀξυνθεῖσα δι' ἀξιολόγων προσθηκῶν ὑπὸ τοῦ ἰδίου Συγγραφέως*, ἐν Ἀθήναις 1853.

Σουρμελής, Αττικά: Δ. Σουρμελής, *Ἀττικά ἢ περὶ Δήμων Ἀττικῆς ἐν οἷς καὶ περὶ τινῶν μερῶν τοῦ ἄστεως*, ἐν Ἀθήναις 1854.

Σοφιανός, Μετέωρα: Δ. Ζ. Σοφιανός, *Μετεώρα. Ὀδοιπορικὸ. Ἐκδοσις Ἰ. Μονῆς Μεταμορφώσεως (Μεγάλου Μετεώρου)*, Θεσσαλονίκη 1990.

Σοφιανός-Τσιγαρίδας, Ἱερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά: Δ. Ζ. Σοφιανός-Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Ἁγία Μετέωρα. Ἱερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά Μετεώρων. Ἱστορία-Τέχνη*, Τρίκαλα 2003.

Σπηλιοπούλου-Κωτσάκης, «Οι πύργοι και οι οχυρωμένες κατοικίες»: Ι. Σπηλιοπούλου-Α. Κωτσάκης, «Οι πύργοι και οι οχυρωμένες κατοικίες των νησιῶν του Αιγαίου και της Πελοποννήσου (14ος-19ος αιώνας). Μια

ιστορικό-πολιτισμική προσέγγιση με έμφαση στην περίπτωση της Νάξου», *ΕΩΑ ΚΑΙ ΕΣΠΕΡΙΑ* 8 (2008-2012), 207-304.

Σταϊνχάουερ, «**Δύο δημοτικά ψηφίσματα**»: Γ. Σταϊνχάουερ, «**Δύο δημοτικά ψηφίσματα των Αχαρνέων**», *ΑΕ* 1992, 179-193.

Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη*: Ι. Στουφή-Πουλημένου, *Ιερά Μονή Πετράκη. Ιστορία-Αρχιτεκτονική-Γλυπτός Διάκοσμος-Ζωγραφική*, Αθήνα 2003.

Στουφή-Πουλημένου, «**Ο ναός του Αγίου Αθανασίου**»: Ι. Στουφή-Πουλημένου, «**Ο ναός του Αγίου Αθανασίου στον κάμπο των Μεγάρων**», *ΔΧΑΕ* 26 (2005), 73-84.

Στουφή-Πουλημένου, *Βυζαντινές εκκλησίες*: Ι. Στουφή-Πουλημένου, *Βυζαντινές εκκλησίες στον κάμπο των Μεγάρων*, Αθήνα 2007.

Στουφή-Πουλημένου, «**Μονή Αστερίου**»: Ι. Στουφή-Πουλημένου, «**Παρατηρήσεις στο καθολικό της Μονής Αστερίου**», *ΔΧΑΕ* 30 (2009), 109-118.

Στρατή, *Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου*: Α. Στρατή, *Η ζωγραφική στην Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών 14ος-19ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη 2007.

Στριφτού, *Αχαρναί*: Στ. Στριφτού-Βάθη, *Αχαρναί. Από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, τόμ. Α', τόμ. Β', Αχαρναί 2009.

Σωτηρίου, «**Η εν Σαλαμίνοι μονή της Φανερωμένης**»: Γ. Α. Σωτηρίου, «**Η εν Σαλαμίνοι μονή της Φανερωμένης (Συμβολή εις την εξέλιξιν του αρχιτεκτονικού τύπου της Βασιλικῆς μετὰ τρούλλου)**», *ΕΕΒΣ* 1 (1924), 109-137.

Σωτηρίου, «**Ο εν Θήβαις Βυζαντινός ναός**»: Γ. Α. Σωτηρίου, «**Ο εν Θήβαις Βυζαντινός ναός Γρηγορίου του Θεολόγου (εἰκ. 1-45)**», *ΑΕ* 1924, 1-26.

Σωτηρίου, «**Η Όμορφη Εκκλησιά Αιγίνης**»: Γ. Α. Σωτηρίου, «**Η Όμορφη Εκκλησιά Αιγίνης. Συμβολή εις την Βυζαντινήν εικονογραφίαν και τέχνην**», *ΕΕΒΣ* 2 (1925), 242-276.

Σωτηρίου, «**Η Αγία Τριάς Κρανιδίου**»: Γ. Α. Σωτηρίου, «**Η Αγία Τριάς Κρανιδίου (Βυζαντινὸν ναῦδριον ἰδρυθὲν τῷ 1245)**», *ΕΕΒΣ* 3 (1926), 193-205.

Σωτηρίου, Ευρετήριο: Γ. Α. Σωτηρίου, *Πολιτική και ἐκκλησιαστική ἱστορία τῶν χριστιανικῶν Αθηνῶν, μεσαιωνικαὶ ὀχυρώσεις τῆς πόλεως, οἱ μετατραπέντες εἰς ἐκκλησίας ἀρχαῖοι ναοί, τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῶν Αθηνῶν*, ΕΜΜΕ, τεύχ. Α', ἐν Αθήναις, 1927.

Σωτηρίου, «Τὰ λειτουργικά ἀμφια»: Γ. Α. Σωτηρίου, «Τὰ λειτουργικά ἀμφια τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς ἐκκλησίας», *Θεολογία* 20 (1949), 603-614.

Σωτηρίου, «Ο ναός της Σκριπούς Βοιωτίας»: Μ. Σωτηρίου, «Ο ναός τῆς Σκριπούς Βοιωτίας», *ΑΕ* 1931, 119-157.

Σωτηρίου, «Αραβικαὶ διακοσμήσεις»: Μ. Σωτηρίου, «Αραβικαὶ διακοσμήσεις εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος», *ΔΧΑΕ* 2 (1933), περ. Γ', τόμ. Β', Χαριστήριον Ἀντωνίῳ Μπενάκη, 57-93.

Σωτηρίου, «Το καθολικὸ τῆς μονῆς Πετράκη»: Μ. Σωτηρίου, «Το καθολικὸ τῆς μονῆς Πετράκη Αθηνῶν (πίν. 47-50)», *ΔΧΑΕ* 2 (1960-1961), 101-129

Σωτηρίου, «Ἡ πρώιμος παλαιολόγειος ἀναγέννησις»: Μ. Σωτηρίου, «Ἡ πρώιμος παλαιολόγειος ἀναγέννησις εἰς τὰς χώρας καὶ τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ 13ον αἰῶνα», *ΔΧΑΕ* 4 (1964-1965). Στη μνήμη τοῦ Γεωργίου Α. Σωτηρίου (1881-1965), 257-276.

Σωτηρίου, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*: Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, τόμ. Α' (εἰκόνες), τόμ. Β' (κείμενο), Αθήναι 1956, 1958.

Ταβλάκης, *Το εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα*: Ι. ΕΜ. Ταβλάκης, *Το εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα στὶς τράπεζες τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους*. Διδακτορικὴ διατριβή, Ἰωάννινα 1997.

Τανούλας, «Ἅγιοι Ἀνάργυροι»: Α. Τανούλας, «Οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι Κολοκύνθη στὴν Αθήνα», *ΕΕΜΑ* 2 (1982), 179-190.

Τανούλας, «Το πολυτιμότερο στολίδι»: Α. Τανούλας, «"Το πολυτιμότερο στολίδι τοῦ κόσμου" στο στέμμα τῆς Αραγωνίας: ἡ Αθηναϊκὴ Ακρόπολις ὑπὸ Καταλανικὴ κυριαρχία (1311-1388)», στο *Ἡ Καταλανο-Αραγωνικὴ κυριαρχία στὸν ἑλληνικὸ χῶρο*, Αθήνα 2012, 23-65.

Τούρτα, *Οἱ ναοί*: Α. Γ. Τούρτα, *Οἱ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴ Βίτσα καὶ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στὸ Μονοδένδρι*, Αθήνα 1991.

Τουτός-Φουστέρης, Ευρετήριο Μνημειακής Ζωγραφικής: Ν. Τουτός-Γ. Φουστέρης, *Ευρετήριο της Μνημειακής Ζωγραφικής του Αγίου Όρους. 10ος- 17ος αιώνας*, Αθήναι 2010.

Τραυλός, Πολεοδομική εξέλιξις: Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις τῶν Αθηνῶν*, Αθήνα 1993, (Α' έκδοση 1960).

Τρεμπέλας, Αι τρεις Λειτουργίαι: Π. Ν. Τρεμπέλας, *Αί τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Αθήνα 1935.

Τρεμπέλας, «Ἄμφια»: Π. Ν. Τρεμπέλας, «Ἄμφια», *ΜΕΕ*, τόμ. Δ' , 389-391.

Τριανταφυλλίδης, Στοιχεῖα φυσικοῦ φωτισμοῦ: Γ. Δ. Τριανταφυλλίδης, *Στοιχεῖα φυσικοῦ φωτισμοῦ τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν*, Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου. ἀριθ. 3, Αθήναι 1964.

Τριανταφυλλόπουλος, «Αρχαιολογικά βυζαντινῆς και μεταβυζαντινῆς Εὐβοίας»: Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Αρχαιολογικά βυζαντινῆς και μεταβυζαντινῆς Εὐβοίας (Ιστορικό πλαίσιο-Μνημεία-Προβλήματα και αιτήματα)», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 42 (Μάρτιος 1992), 63-75.

Τριβυζαδάκη, Θεομητορική εικονογραφία: Α. Α. Τριβυζαδάκη, *Θεομητορική εικονογραφία. Η παιδική ηλικία*, Θεσσαλονίκη 2005.

Τριβυζαδάκη, Ο εικονογραφικός κύκλος του πατριάρχου Ἀβραάμ: Α. Α. Τριβυζαδάκη, *Ο εἰκονογραφικός κύκλος τοῦ πατριάρχου Ἀβραάμ*. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2005.

Trifonova, Ἅγιος Γεώργιος του Βουνού: Α. Ph. Trifonova, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά. Συμβολή στη μελέτη της ζωγραφικῆς του δευτέρου μισοῦ του 14ου αἰῶνα στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας*. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2010.

Trifonova, «Αδημοσίευτη εικόνα του Αγίου Θεοδώρου»: Α. Ph. Trifonova, «Αδημοσίευτη εικόνα του εφίππου Αγίου Θεοδώρου από την Αγχίαλο (Ρομορίε) της Μαύρης Θάλασσας», *ΔΧΑΕ* 35 (2014), 305-312.

Τσιγάρας, «Ο απαγχονισμός του Ιούδα»: Γ. Τσιγάρας, «Ο απαγχονισμός του Ιούδα στη μεταβυζαντινή ζωγραφική», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 99 (Ιούνιος 2006), 37-42.

Τσιγαρίδας, Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου: Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1986.

Τσιγαρίδας, Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων: Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999.

Τσιγαρίδας, Πανσέληνος: Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Μανουήλ Πανσέληνος. Εκ του ιερού ναού του Πρωτάτου*, Θεσσαλονίκη 2003.

Τσιγαρίδας, Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου: Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Ευθυμίου (1302/3) στον ναό του Αγίου Δημητρίου, Έργο του Μανουήλ Πανσελήνου στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2008.

Τσιγαρίδας, Θεοφάνης ο Κρης: Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Θεοφάνης ο Κρης. Κορυφαίος ζωγράφος του 16ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2016.

Τσιλιπάκου, «Στρατιωτικοί άγιοι»: Α. Τσιλιπάκου, «Στρατιωτικοί άγιοι στην Αποστολική Εκκλησία της Βέροιας. Απεικονίσεις τους στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ζωγραφική των μνημείων της πόλης», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Πόλεμος και Ειρήνη κατά τον Απόστολο Παύλο"*, Βέροια 26-28 Ιουνίου 2017, Βέροια 2018, 339-368.

Τσιτουρίδου, Άγιος Νικόλαος Ορφανός: Α. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της Παλαιολόγεια ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14ο αιώνα*. Θεσσαλονίκη 1986.

Φιλαδελφεύς, Ιστορία: Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, *Ιστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἀπὸ τοῦ 1400 μέχρι τοῦ 1800*, τόμ. Α', Β', ἐν Ἀθήναις 1902.

Φλώρου, Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης: Κ. Φλώρου, *Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης (1614-1615) και ο ζωγράφος Ιωάννης ιερέας εξ ιδίας κώμης. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφική του α' μισού του 17ου αιώνα στη βόρεια Θεσσαλία*. Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2016.

Fundić, Η μνημειακή τέχνη: L. Fundić, *Η μνημειακή τέχνη του Δεσποτάτου της Ηπείρου την περίοδο της δυναστείας των Κομνηνών Αγγέλων (1204-1318)*. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2013.

Φουρικής, «Ο Άγιος Νικόλαος της Σαλαμίνας»: Π. Α. Φουρικής, «Ο Άγιος Νικόλαος τῆς Σαλαμίνας», *HME* 3 (1924), 121-141.

Φουστέρης, Σταυρεπίστεγοι: Γ. Π. Φουστέρης, *Εικονογραφικά προγράμματα σε βυζαντινούς σταυρεπίστεγους ναούς*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2006.

Φωσκόλου, Η Όμορφη Εκκλησία στην Αίγινα: Β. Φωσκόλου, *Η Όμορφη Εκκλησία στην Αίγινα. Εικονογραφική και τεχνοτροπική ανάλυση των τοιχογραφιών*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2000.

Φωσκόλου, «Αναζητώντας την εικόνα»: Β. Φωσκόλου, «Αναζητώντας την εικόνα του Ελκόμενου της Μονεμβασίας. Το χαμένο παλλάδιο της πόλης και η επίδρασή του στα υστεροβυζαντινά μνημεία του νότιου ελλαδικού χώρου», *ΒυζΣυμ* 14 (2001), 229-256.

Χαραλάμπους-Μουρική, «Η παράσταση της Φιλοξενίας του Αβραάμ»: Ντ. Χαραλάμπους-Μουρική, «Η παράσταση τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ σὲ μιὰ εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου», *ΔΧΑΕ* 3 (1963-1964), 87-114, πίν. 33-39.

Χαρκιολάκης, «Μοναστήρια Υμηττού»: Ν. Σ. Χαρκιολάκης, «Τα μοναστήρια του Υμηττού», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 28/9/1997, 15-24.

Χατζηδάκη, Το μοναστήρι της Καισαριανής: Θ. Χατζηδάκη, *Τὸ μοναστήρι τῆς Καισαριανῆς*, Αθήναι 1977.

Χατζηδάκη, «Γέννηση Παναγίας-Γέννηση Προδρόμου»: Ν. Χατζηδάκη, «Γέννηση Παναγίας-Γέννηση Προδρόμου, παραλλαγές και αποκρυστάλλωση ενός θέματος στην κρητική εικονογραφία του 15ου-16ου αιώνα», *ΔΧΑΕ* 11 (1982-1983). Στη μνήμη του Αναστασίου Κ. Ορλάνδου (1887-1979), 127-180.

Χατζηδάκη, Εικόνες κρητικής σχολής: Ν. Χατζηδάκη, *Εικόνες κρητικής σχολής, 15ος-16ος αιώνας*. Αθήνα 1983.

Χατζηδάκη, «Ψηφιδωτά και τοιχογραφίες»: Ν. Χατζηδάκη, «Ψηφιδωτά και τοιχογραφίες στις βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες της Αθήνας», στο Χ. Μπούρας-Μ. Κορρές (επιμ.), *Αθήναι. Από την Κλασσική εποχή έως Σήμερα (5ος αι. π.Χ.- 2000 μ.Χ.)*, Αθήνα 2000, 246-279.

Χατζηδάκη, «Εικόνα του Αγίου Νικολάου»: Ν. Χατζηδάκη, «Εικόνα του Αγίου Νικολάου με βιογραφικές σκηνές. Ένα άγνωστο έργο του Γεωργίου Κλόντζα», *ΔΧΑΕ* 22 (2001), 393-416.

Χατζηδάκη, «Άγνωστη εικόνα του αγίου Συμεών»: Ν. Χατζηδάκη, «Άγνωστη εικόνα του αγίου Συμεών του Θεοδόχου στη Σίφνο», *ΔΧΑΕ* 23 (2003), 243-256.

Χατζηδάκη, Όσιος Λουκάς: Ν. Χατζηδάκη, *Όσιος Λουκάς. Ψηφιδωτά τοιχογραφίες*, (Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα), Γενική έποπτεία Μ. Χατζηδάκης, Αθήνα 2003.

Χατζηδάκη-Κατερίνη, «Η εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ»: Ν. Χατζηδάκη-Ε. Κατερίνη, «Η εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ με δώδεκα σκηνές του κύκλου του στην Καλαμάτα. Ένα άγνωστο έργο του Γεωργίου Κλόντζα», *ΔΧΑΕ* 26 (2005), 241-262.

Χατζηδάκης, Βυζαντινή Αθήνα: Μ. Χατζηδάκης, *Βυζαντινή Αθήνα*, Αθήνα 1958.

Χατζηδάκης, «Βυζαντινές τοιχογραφίες στον Ωρωπό»: Μ. Χατζηδάκης, «Βυζαντινές τοιχογραφίες στον Ωρωπό», *ΔΧΑΕ* 1 (1959). Στη μνήμη του Νίκου Βέη (1883-1958), 87-107.

Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου: Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες τῆς Πάτμου. Ζητήματα βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς*, Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος 1977.

Χατζηδάκης, Καστοριά: Μ. Χατζηδάκης (γεν. εποπτεία), *Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα. Καστοριά. Ψηφιδωτά. Τοιχογραφίες*, Αθήνα 1984.

Χατζηδάκης, Θεοφάνης: Μ. Χατζηδάκης, *Ο Κρητικός Ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα, Άγιον Όρος* 1986.

Χατζηδάκης, Έλληνες ζωγράφοι: Μ. Χατζηδάκης, Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1453-1830). Με εισαγωγή στην ιστορία της ζωγραφικής της εποχής, τόμ. 1, Αθήνα 1987.

Χατζηδάκης, Μυστράς: Μ. Χατζηδάκης, Μυστράς. Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο, Αθήνα 1987.

Χατζηδάκης-Δρακοπούλου, Έλληνες ζωγράφοι: Μ. Χατζηδάκης-Ευγ. Δρακοπούλου, Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (453-1830), τόμ. 2, Αθήνα 1997.

Χατζηδάκης-Μπίθα, Ευρετήριο: Μ. Χατζηδάκης-Ι. Μπίθα, Ευρετήριο Βυζαντινών Τοιχογραφιών Ελλάδος. Κύθηρα, Αθήνα 1997.

Χατζηδάκης-Σοφιανός, Το Μεγάλο Μετέωρο: Μ. Χατζηδάκης-Δ. Σοφιανός, Το Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία και τέχνη, Αθήνα 1990.

Χατζησωτηρίου, Ιστορία της Παιανίας: Γ. Δ. Χατζησωτηρίου, Ιστορία της Παιανίας και τῶν ἀνατολικά τοῦ Ὑμηττοῦ περιοχῶν (1205-1973), Αθήνα 1973.

Χλέπα, Τα βυζαντινά μνημεία στην Ελλάδα: Ε. Α. Χλέπα, Τα βυζαντινά μνημεία στην Ελλάδα (1833-1939). Αντιπροσωπευτικές επεμβάσεις και αποκαταστάσεις. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2008.

Χριστόπουλος, ΙΕΕ, τόμ. Η': Γ. Χριστόπουλος (έκδ.), ΙΕΕ, τόμ. Η', «Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία του Ελληνικού Έθνους 642-1071. Κρίσιμοι χρόνοι 642-802 (Αικ. Χριστοφιλοπούλου: σελ. 8-45)», «Πολιτεία-Οικονομία-Κοινωνία. Το νέο κράτος της μέσης βυζαντινής περιόδου (Ν. Οικονομίδης: σελ. 154-179)» και «Ο ελληνισμός της Ανατολής. Μικρά Ασία (Ν. Σβορώνος: σελ. 334-343)», Αθήνα 1970-2000.

Χριστόπουλος, ΙΕΕ, τόμ. Θ': Γ. Χριστόπουλος (έκδ.), ΙΕΕ, τόμ. Θ', «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα-βενετικές και γενοατικές κτήσεις (Χρ. Μαλτέζου: σελ. 244-278)», Αθήνα 1970-2000.

Χριστόπουλος, ΙΕΕ, τόμ. Ι': Γ. Χριστόπουλος (έκδ.), ΙΕΕ, τόμ. Ι', «Πολεμικές συγκρούσεις στον ελληνικό χώρο και η συμμετοχή των Ελλήνων (Ι. Χασιώτης: σελ. 252-323)» και «Ο Κρητικός πόλεμος (1645-1669) και η

εποποιΐα της πολιορκίας του Χάνδακος (1648-1669), (Ι. Χασιώτης: σελ. 334-351, 353-355)», Αθήνα 1970-2000.

Χριστόπουλος, ΙΕΕ, τόμ. ΙΑ': Γ. Χριστόπουλος (έκδ.), ΙΕΕ, τόμ. ΙΑ', «Ο Μέγας Πέτρος και οι Έλληνες. Η ελληνική Επανάσταση του 1770 και ο αντίκτυπός της στις ελληνικές χώρες (Στ. Παπαδόπουλος: σελ. 58-85)», Αθήνα 1970-2000.

Χριστόπουλος, ΙΕΕ, τόμ. ΙΒ': Γ. Χριστόπουλος (έκδ.), ΙΕΕ, τόμ. ΙΒ', «Νέα ισχυροποίηση της Επανάστασεως και αίσια έκβασή της 1828-1830. Η Επανάσταση κατά το 1828 (Αλ. Δεσποτόπουλος: σελ. 478-491)» και «Οριστικοποίηση των αποτελεσμάτων της Επανάστασεως 1830-1832. Το ελληνικό κράτος κατά το 1831 (Ε. Κούκου: σελ. 549-562)», Αθήνα 1970-2000.

Χριστόπουλος, «Δέμα και Κατάδεμα»: Π. Φ. Χριστόπουλος, «Δέμα και Κατάδεμα», Πρακτικά Β' ΣΙΛΑ, Ασπρόπυργος 1992, 467-477.

Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Ιστορία: Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Ιστορία, Β' έκδοση, τόμ. Α', Β', Θεσσαλονίκη 1998 (Α' έκδοση Αθήνα 1981).

Χρυσοστόμου, Τα άμφια της Ελληνορθόδοξου Εκκλησίας: Αρχιμανδρίτης Γ. Χρυσοστόμου, Τα άμφια της Ελληνορθόδοξου Εκκλησίας. ...άμφια χάριν ἔχουσι θείαν..., Αθήνα 2012.

Ξενόγλωσση

Albani, Die byzantinischen Wandmalereien: J. P. Albani, Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa-kirche in Chrysapha/Lakonien, Athen 2000.

Amprazougoula, «Particularités iconographiques»: K. Amprazougoula, «Particularités iconographiques de l' école de la Grèce du Nord-Ouest dans la représentation des Stylites», ΔΧΑΕ 28 (2007), 225-236.

Bayet, L'art byzantin: Ch. Bayet, L'art byzantin, Paris 1884.

Balabanov, Freske: K. Balabanov, *Freske i ikone u Makedoniji (IV-XV VEK)*, Beograd 2015.

Balta, «Rural Population»: E. Balta, «Rural and Urban Population in the Sancak of Euripos in the Early 16th Century», *AEM* 29 (1990-1991), 55-174.

Bearman, *Encyclopédie de l'Islam*: P. J. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel et W. P. Heinrichs, *Encyclopédie de l'Islam*, Nouvelle édition, tome XIII, Boston 2009.

Bellinger, *Byzantine Coins*: A. R. Bellinger, Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, τόμ. 1, Anastasius I to Maurice, 491-602, Washington D. C. 1966.

Brightman, *Liturgies*: F. E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western, I, Eastern Liturgies*, Oxford 1896.

Buchón, *Recherches historiques sur la Principauté*: J. A. Buchón, *Recherches historiques sur la Principauté Française de Morée et ses hautes baronnies. Investigation des Archives et Bibliothèques de Toscane, Naples, Sicile, Malte, Corfou. Par Buchón. Seconde époque. Affaiblissement et décadence, de l'an 1333 à l'an 1470*, τόμ. I, Paris 1845.

Carile, «Partitio terrarum»: A. Carile, «Partitio terrarum imperii Romaniae», *Studi Veneziani* 7 (1965), 125-305.

Chatzidakis, *Icônes de Saint-Georges*: M. Chatzidakis, *Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l' Institut*, Venice 1962.

Chatzidakis, «Aspects de la peinture murale»: M. Chatzidakis, «Aspects de la peinture murale du XIIIe s. en Grèce», *L'art byzantine du XIIIe siècle, Symposium de Sopocani 1965*, Beograd 1967, 59-73.

Chatzidakis, «Les débuts de l'école»: M. Chatzidakis, «Les débuts de l'école crétoise et la question de l'école italo-grecque», στο *Études sur la peinture postbyzantine* (Variorum Reprints), Londres 1976, 175-182.

Chatzidakis, «Saint George on Horseback»: N. Chatzidakis, «Saint George on Horseback “in Parade”. A Fifteenth Century Icon in the Benaki Museum (PLS VI-VII, 30-32)», στο Λ. Μπρατζιώτη (επιμ.), *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, τόμ. I (Κείμενα), τόμ. II (Πίνακες), Αθήνα 1994, 61-65.

Chrysostomides, *Monumenta Peloponnesiaca*: J. Chrysostomides, *Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the History of Peloponnese in the 14th-15th Centuries*, Camberlay 1995.

Clairmont, CAT: Chr. W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones*, Kilchberg 1993.

Clarke, *Travels*: *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa, by E. D. Clarke L. L. D., Part the Second, Greece, Egypt and the Holy Land, Section the Second* [τόμ. III], London 1814, *Section the Third* [τόμ. IV], London 1816.

Collignon, *Giraud*: M. Collignon, *Le consul Jean Giraud et sa relation de l'Attique au XVIIe siècle* [Extrait des Memoirs de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 39 (1913)], Paris 1913.

Constantinides, *Panagia Olympiotissa*: E. C. Constantinides, *The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly*, τόμ. 1, 2, Athens 1992.

McCredie, *Military camps*: J. R. McCredie, *Fortified Military Camps in Attica*, Hesperia Suppl. XI, (1961).

Ćurčić, *Architecture in the Balkans*: S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, Yale University Press 2010.

Daniel, *Codex Liturgicus*: *Codex Liturgicus Ecclesiae Universae In Epitomen Redactus*. Curavit Herm. Alb. Daniel, τόμ 4, Lipsiae 1853.

Delehaye, *Saints Militaires*: H. Delehaye, *Légendes Grecques des Saints Militaires*, Paris 1909.

Deliyanni-Doris, *Die Wandmalereien der Lite*: H. Deliyanni-Doris, *Die Wandmalereien der Lite de Klosterkirche von Hosios Meletios*, München 1975.

Delvoye, «Études d' architecture»: Ch. Delvoye, «Études d' architecture paléochrétienne et byzantine. II. L' abside», *Byzantion* XXXII (1962), 489-547.

Demus, *Norman Sicily*: O. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, London 1949.

Dimitrova, *St. Panteleimon*: E. Dimitrova, *The Most Significant Values of the Cultural and Natural Heritage. The Church of Saint Panteleimon at Nerezi*, Skopje 2015.

Djordjević, «Sveti stolpnici»: I. Djordjević, «Sveti stolpnici u srpskom zidnom slikarstvu srednjeg veka», *ZLU* 18 (1982), 41-52.

Djurić, «La peinture murale byzantine»: «La peinture murale byzantine XIIe et XIIIe siècles», *XVe Congrès International d' études Byzantines. III. Art et Archéologie. 1. Les grands courants dans la peinture: a. Peinture monumentale*, Athènes 1976.

Dodwell, *Classical and Topographical Tour*: E. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806*, τόμ. I-II, London 1819.

Dufrenne, *Mistra*: S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Paris 1970.

Elbern, «Liturgische Geräte»: V. H. Elbern, «Liturgische Geräte» *Rbk* V, 721-741.

Ellissen, *Michael Akominatos*: Dr. Ad. Ellissen, *Michael Akominatos von Chonä, Erzbischof von Athen*, Göttingen 1846.

Entwistle, *Through a Glass Brightly*: C. Entwistle (ed.), *Through a Glass Brightly. Studies in Byzantine and Medieval Art and Archaeology. Presented to David Buckton*, Oxford 2003.

Frantz, *Late Antiquity*: A. Frantz, *Late Antiquity: A. D. 267-700, The Athenian Agora*, τόμ. 24 (1988).

Gabelić, *Archangels*: S. Gabelić, *Byzantine and Post-Byzantine Cycles of Archangels (11th to 18th Century)*. Corpus, Belgrade 2003.

Galavaris, «The Stars of the Virgin»: G. Galavaris, «The Stars of the Virgin, An Ekphrasis of an Icon of the Mother of God», *EChR* 1 (1967-1968), 364-369

Gallet de Santerre, «Chronique 1951»: H. Gallet de Santerre, «Chronique de fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1951», *BCH* 76 (1952), 201-244, pl. VII-XV.

Galt, *Letters from the Levant*: J. Galt, *Letters from the Levant; containing Views of the State of Society, Manners, Opinions, and Commerce in Greece, and several of the Principal Islands of Archipelago*, London 1813.

Garidis, *Études sur le Jugement Dernier*: M. Garidis, *Études sur le Jugement Dernier post-byzantin, du XVe à la fin du XIXe siècle: iconographie, esthétique*, Θεσσαλονίκη 1985.

Gell, *Itinerary of Greece*: W. Gell, *The Itinerary of Greece; containing one. hundred routes in Attica, Boetia, Phocis, Locris and Thessaly*, New edition, London 1827.

Georgievski, «St. Marina of Antioch»: M. Georgievski, «St. Marina of Antioch and her Representations on Two Icons from the Icon Gallery in Ohrid», *Ikonimaalari* 2/2014, Helsinki 2014, 56-65, figs. 1-7.

Georgitsoyanni, *Les peintures murales*: E. N. Georgitsoyanni, *Les peintures murales du Vieux-Catholicon du monastère de la Transfiguration aux Météores (1483)*, Athènes 1993.

Gerstel, «An Alternate View»: S. Gerstel, «An Alternate View of the Late Byzantine Sanctuary Screen», στο S. Gerstel (ed.), *Thresholds of the Sacred: Architectural, Art Historical, Liturgical and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West*, Washington 2006, 134-161.

Grabar, «Le schéma iconographique de la Pentecôte»: A. Grabar, «Le schéma iconographique de la Pentecôte», στο *L' Art de la fin de l' Antiquité et du Moyen Age*, τόμ. I, Paris 1968, 615-627.

Grabar, *Sculptures Byzantines du Moyen Age*: A. Grabar, *Sculptures Byzantines du Moyen Age II (XIe –XIVe siècle)*, Paris 1976.

Grabar, *Iconoclasme*: A. Grabar, *L' Iconoclasme byzantine. Le Dossier Archéologique*, Παρίσι 1998 (1η έκδοση Παρίσι 1958).

Grotowski, *Arms and Armour*: P. L. Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261)*, translated by Richard Brzezinski, *The Medieval Mediterranean, Peoples, Economies and Cultures, 400-1500* (man. ed., H. Kennedy), Vol. 87, Leiden, Boston 2010.

Grumel, *Les Regestes des Actes*: V. Grumel, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, τόμ. I, *Les Actes des Patriarches*, τόμ. II-III, *Les Regestes de 715 à 1206*, Paris 1989.

Hadermann-Misguich, «Contribution à l'étude»: L. Hadermann-Misguich, «Contribution a l'étude iconographique de Marina assommant le démon», *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, τόμ. XX (1968-1972), Dédié à la mémoire de Jacques PIRENNE, Bruxelles 1971, 267-271.

Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*: L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, Bruxelles 1975.

Haldon, «Some Aspects»: J. F. Haldon, «Some Aspects of Byzantine Military Technology from the Sixth to the Tenth Centuries», *BMGs* 1 (1975), 11-47.

Hamann-MacLean, *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen*: R. Hamann-MacLean, *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Gieben 1976.

Hamann-MacLean-Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*: R. Hamann-MacLean-H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Gieben 1963.

Hanriot, *Topographie*: C. Hanriot, *Topographie des dèmes de l'Attique*, Napoléon-Vendée 1853.

Harris, *Byzantium and the Crusades*: J. Harris, *Byzantium and the Crusades*, London and New York 2003.

Hetherington, «Studying the Byzantine Stavrothèque»: P. Hetherington, «Studying the Byzantine Stavrothèque at Esztergom», στο C. Entwistle (ed.), *Through a Glass Brightly*, Oxford 2003, 82-94.

Hobhouse, *A Journey I*: J. C. Hobhouse, *A Journey through Albania and other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810*, τόμ. I, London 1833.

Hope Simpson, «Mycenaean Settlement»: R. Hope Simpson, «Nemesis, A Mycenaean Settlement near the Menidi Tholos Tomb», *ABSA* 53-54 (1959), 292-294.

Jacoby, *Société et démographie*: D. Jacoby, *Société et démographie à Byzance et en Roumanie latine*, London 1975.

Jacoby, «La “Compagnie Catalane”»: D. Jacoby, «La “Compagnie Catalane” et l'État Catalan de Grèce. Quelques aspects de leur histoire» στο D. Jacoby, *Société et démographie à Byzance et en Roumanie latine*, London 1975, 78-103.

Janin, *Les églises et les monastères*: R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975.

Jerphanion, *Cappadoce*: G. de Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce*, Texte, τόμ I (première partie), Paris 1925, (deuxième partie), Paris 1932, τόμ. II (première partie), Paris 1936, (deuxième partie), Paris 1942.

Jolivet-Lévy, *Les églises byzantines de Cappadoce*: C. Jolivet-Lévy, *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Paris 1991.

Jolivet-Lévy, *La Cappadoce*: C. Jolivet-Lévy, *La Cappadoce. Un siècle après G. de Jerphanion*. Avec la collaboration de N. L. Demesnil, τόμ. I-Texte, τόμ. II-Planches, Geuthner 2015.

Juhel, «Le bain de l' Enfant-Jésus»: V. Juhel, «Le bain de l' Enfant-Jésus. Des Origines à la fin du douzième siècle», *CahArch* 39 (1991), 111-132.

Kalopissi-Verti, *Die Kirche der Hagia Triada*: S. Kalopissi-Verti, *Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis, Ikonographische und stilistische Analyse der Malereien (1244)*, München 1975.

Kanari, *Les Peintures du Catholicon*: T. Kanari, *Les Peintures du Catholicon du Monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le Narthex et la Chapelle de Saint-Jean-le-Précurseur*, Athènes 2003.

Kartsonis, *Anastasis*: A. D. Kartsonis, *Anastasis. The Making of an image*, Princeton 1986.

Kaupert, *Attika*: J. A. Kaupert, *Karten von Attika, Bl. III (Athen-Peiraius), V (Kephisia), VI (Pyrgos), XX (Tatoi), XXIV (Chasia)*, Berlin 1895-1903.

Kellogg, *Ancient Acharnai*: D. L. Kellogg, *Marathon Fighters & Men of Maple. Ancient Acharnai*, Oxford 2013.

Mc Kenzie, «Provincial Byzantine Painting»: D. Mc Kenzie, «Provincial Byzantine Painting in Attica: H. Kyriaki, Keratea», *CahArch* 30 (1982), 139-146.

Kesić-Ristić, «La morte de Judas»: S. Kesić-Ristić, «La morte de Judas dans la peinture serbe médiéval», *Cahiers Balkaniques* 31 (2000), 57-67.

Kiel, «Population Growth»: M. Kiel, «Population Growth and Food Production in 16th Century Athens and Attica according to the Ottoman Tahrir Defters», *Varia Turcica* IV (1985), 115-133.

Koder, *Negroponte*: J. Koder, *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboia während der Zeit der Venezianerherrschaft*, Wien 1973

Koder, «Schutzbrief des Innozenz III»: J. Koder, «Der Schutzbrief des Papstes Innozenz III. Für die Kirche Athens», *JÖB* 26 (1977), 129-141.

Koder, «Terminus thema»: J. Koder, «Zur Bedeutungsentwicklung des byzantinischen Terminus thema», *JÖB* 40 (1990), 155-165.

Koder-Hild, *Hellas und Thessalia*: J. Koder-Fr. Hild, *Hellas und Thessalia. Tabula Imperii Byzantini*, B. 1, Wien 1976.

Kolovou, *Michaelis Choniatae Epistulae*: *Michaelis Choniatae Epistulae*, Recensuit Foteini Kolovou (Corpus Fontium Historiae Byzantinae- Series Berolinensis Band 41), Berlin 2001.

Konstantinides, «Les sens théologiques»: C. Konstantinides, «Les sens théologiques du signe croix-étoile sur le front de la Vierge des images byzantines», *Akten des XI. Internationalen Byzantinischen Kongresses*, München 1963, 254-266.

Konstantinidi, «Der 32 Kanon»: Ch. Konstantinidi, «Der 32 Kanon des Konzils "im Trullo" (692) in der Apsismalerei», *Zograf* 21 (1990), 5-8.

Kordoses, *Southern Greece*: M. Kordoses, *Southern Greece under the Franks. A Study of the Greek Population and the Orthodox Church under the Frankish Dominion*, Ioannina 1987.

Krautheimer, *Αρχιτεκτονική*: R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, Μετάφραση Φ. Μαλλούχου-Τουφάνο, γ' ἀνατύπωση, Αθήνα 2012.

Küpper, *Dachtranseptkirche*: H. M. Küpper, *Bautypus und Genesis der griechischen Dachtranseptkirche*, Wien 1996.

Kyritses, «Political and Constitutional Crisis»: D. Kyritses, «Political and Constitutional Crisis at the End of the Twelfth Century», *Byzantium, 1180-1204: "The sad quarter of a century"*, 97-111, Athens 2015.

Lafontaine-Dosogne, «Marina assommant Belzébuth»: J. Lafontaine-Dosogne, «Un thème iconographique peu connu: Marina assommant Belzébuth», *Byzantion* XXXII (1962), 251-259.

Lafontaine-Dosogne, *Iconographie*: J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l' Empire Byzantin et en occident*, τόμ. I, Bruxelles 1964.

Lafontaine-Dosogne, «L' évolution»: J. Lafontaine-Dosogne, «L' évolution du programme décoratif des églises», *XVe Congrès International D' Etudes Byzantines. III. Art et Archéologie. 1. Les grands courants dans la peinture: a. Peinture monumentale*, (Ανάτυπο), Athènes 1976.

Laiou, *Urbs Capta*: A. E. Laiou, *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences. L'IVe Croisade et ses conséquences. Sous la direction d'Angeliki Laiou*, RB 10 (2005).

Langdon, «The Mortared Towers»: M. K. Langdon, «The Mortared Towers of Central Greece: An Attic Supplement», *ABSA* 90 (1995), 475-503, pl. 50-57.

Leake, *Demi*: W. M. Leake, *The Demi of Attica*, London 1841.

Leake, *Travels in Northern Greece II*: W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τόμ. II, Amsterdam 1967.

Leontakianakou, «Une création post-byzantine»: I. Leontakianakou, «Une création post-byzantine: l'archange Michel triomphante et psychopompe», *Zograf* 33 (2009), 145-158.

Ljubinković, *The Church of the Apostles*: R. Ljubinković, *The Church of the Apostles in the Patriarchate of Peć*, Belgrade 1964.

Lock, «The Frankish Towers»: P. Lock, «The Frankish Towers of Central Greece», *ABSA* 81 (1986), 101-123, pl. 1-2.

Lock, «The Towers of Euboea»: P. Lock, «The Towers of Euboea: Lombard or Venetian; agrarian or strategic», στο *The Archaeology of Medieval Greece*, Oxford 1996, 107-126.

Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*: P. Lock, (ελ. μτφρ.) *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο 1204-1500*, Ενάλιος, Αθήνα 1998.

Lock-Sanders, *The Archaeology of Medieval Greece*: P. Lock- G. D. R. Sanders (ed.), *The Archaeology of Medieval Greece*, Oxford 1996.

Lölling, «Ανασκαφαί και ευρήματα εν Δεκελεία»: H. G. Lölling, «Ανασκαφαί καὶ εὐρήματα ἐν Δεκελεία», *ΑΔ* 1888, 156-163.

Longnon, «L'Église d'Athènes»: J. Longnon, «L'organisation de l'Église d'Athènes par Innocent III», *Mémorial Louis Petit, Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines*, Bucarest 1948, 336-346 .

Longnon, *L'Empire*: J. Longnon, *L'Empire Latin de Constantinople et la Principauté de Morée*, Paris 1949.

Löper, «Die Trittyen»: R. Löper, «Die Trittyen und Demen Attikas », *AM* 17 (1892), 319-433.

Loveence, *Byzantium*: R. Loveence, *Byzantium*, British Museum, London 1988.

Lucchesi-Pali, «Einzug in Jerusalem»: E. Lucchesi-Pali, «Einzug in Jerusalem», *Rbk* II (1967), 22-30.

Maguire, «The Depiction of Sorrow»: H. Maguire, «The Depiction of Sorrow in Middle Byzantine Art», *DOP* 31 (1977), 123-174.

Maguire, «The Iconography of Symeon»: H. Maguire, «The Iconography of Symeon with Child Christ in Byzantine Art», *DOP* 34-35 (1980-1981), 261-269.

Maguire, *The Icons of their Bodies*: H. Maguire, *The Icons of their Bodies. Saints and their Images in Byzantium*, Princeton 1996.

Malmquist, *Kastoria*: T. Malmquist, *Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria*, Uppsala 1979.

Mango, *Architecture*: C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1976.

Mango-Hawkins, «The Hermitage of St. Neophytos»: C. Mango-E. J. W. Hawkins, «The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings», *DOP* 20 (1966), 119-206.

Marković, *Saint Niketas*: M. Marković, *Saint Niketas near Skopje. A Foundation of King Milutin*, Beograd 2015.

Mathews, «Private Liturgy»: T. F. Mathews, «“Private” Liturgy in Byzantine Architecture: Toward a Re-appraisal», *CahArch* 30 (1982), 125-138.

Mavrodinov, «L'apparition et l'évolution de l'église cruciforme»: N. Mavrodinov, «L'apparition et l'évolution de l'église cruciforme dans l'architecture byzantine», *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, Roma 1940, II, 343-352.

Mavropoulou-Tsioumi, «The Painting of the Ninth Century»: Ch. Mavropoulou-Tsioumi, «The Painting of the Ninth Century in the Church of St. Andrew “Peristera”», *Zograf* 26 (1997), 7-16.

Megaw-Hawkins, «Perachorio»: A. H. S. Megaw- E. J. W. Hawkins, «The Church of the Holy Apostles at Perachorio, Cyprus and its Frescoes», *DOP* 16 (1962), 277-348.

Milchhöfer, «Antikenbericht» (1887): A. Milchhöfer, «Antikenbericht aus Attika», *AM* 12 (1887) 81-104, 277-330.

Milchhöfer, «Antikenbericht» (1888): A. Milchhöfer, «Antikenbericht aus Attika», *AM* 13 (1888) 337-362.

Milchhöfer, Erläuternder: A. Milchhöfer, *Erläuternder Text* to E. Curtius and J. A. Kaupert, *Karten von Attika*, Berlin 1881-1891.

Miller, «An Ancient Site»: St. Miller, «An Ancient Site near Menidi» *AAA* 3 (1970) 435-439.

Miller, Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα: W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, Μετάφραση-εισαγωγή-σημειώσεις Αγγέλου Φουριώτη, Αθήνα 1960.

Miller, Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι: W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204-1566)*, Μετάφραση από τα αγγλικά μετά προσθηκών και βελτιώσεων Σπυριδωνος Π. Λάμπρου, τόμ. Α', Αθήνα 2017.

Millet, *Le monastère de Daphni*: G. Millet, *Le monastère de Daphni: Histoire, Architecture, Mosaïques*, Paris 1899.

Millet, *Mistra*: G. Millet, *Monuments byzantine de Mistra*, Paris 1910.

Millet, *L' école grecque*: G. Millet, *L' école grecque dans l' architecture byzantine*, Paris 1916.

Millet, *Recherches*: G. Millet, *Recherches sur l' Iconographie de l' Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles. D' après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos*. Paris 1916.

Millet, *Monuments de l' Athos*: G. Millet, *Monuments de l' Athos, I, Les peintures*, Paris 1927.

Millet, *L' art byzantin chez les Slaves*: G. Millet, *L' art byzantin chez les Slaves. Les Balkans*, τόμ. I, Paris 1930.

Millet-Frolow, *La peinture du Moyen Âge*: G. Millet-A. Frolow, *La peinture du Moyen Âge en Yougoslavie*, vol. I, II, III, IV, V, Paris 1962.

Möbius, *Die Ornamente*: H. Möbius, *Die Ornamente der griechischen Grabstelen klassischer und nachklassischer Zeit*, Μόναχο 1968.

Mouriki, «The Theme of the Spinario»: D. Mouriki, «The Theme of the "Spinario", in *Byzantine Art* (πίν. 19-24)», *ΔΧΑΕ* 6 (1970-1972). Στη μνήμη του Παναγιώτη Μιχαηλή (1903-1969), 53-66.

Mouriki, «An Unusual Representation»: D. Mouriki, «An Unusual Representation of the Last Judgement in a Thirteenth Century Fresco at St. George near Kouvaras, (πίν. 70-93)», *ΔΧΑΕ* 8 (1975-1976). Στη μνήμη του Βίκτωρα Λαζάρου (1897-1976), 145-172.

Mouriki, «Stylistic Trends»: D. Mouriki, «Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries», *DOP* 34/35 (1980-1981), 77-124.

Mouriki, «Revival Themes»: D. Mouriki, «Revival Themes with Elements of Daily Life in two Palaeologan Frescoes Depicting the Baptism», *HUS* 7 (1983) Okeanos. Essays presented to Ihor Ševšenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students (1983), 458-488.

Mouriki, *Studies in Byzantine Painting*: D. Mouriki, *Studies in Byzantine Painting*, (συναγωγή προγενέστερων μελετών της συγγραφέως), London 1995.

Moutafov, «Chora monastery»: E. Moutafov, «Chora monastery (Kariye Camii)» 2008, Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη, URL: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=11767>.

Münter, *Das grab des Sophocles*: L. Münter, *Das grab des Sophocles*, Αθήνα 1893.

Der Nersessian, «Program and Iconography»: S. Der Nersessian, «Program and Iconography of the Frescoes of the Parecclesion», Underwood (έκδ.), *The Kariye Djami, IV: Studies in the Art of the Kariye Djami and Its Intellectual Background*, London 1975, 305-349.

Omont, *Missions françaises*: H. Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles*, τόμ. I-II, Paris 1902.

Ostrogorsky, *Féodalité*: G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles 1954.

Panou, *The Cult of St Anna*: Eir. Panou, *The Cult of St Anna in Byzantium* (Birmingham Byzantine and Ottoman Studies 24), Abingdon, Oxon New York 2018.

Pansélinou, *Saint-Pierre*: N. Coumbaraki- Pansélinou, *Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique*, Θεσσαλονίκη 1976.

Papadaki-Oekland, *Book of Job*: S. Papadaki-Oekland, *Byzantine Illuminated Manuscripts of the Book of Job. A Preliminary Study of the Miniature Illustrations its Origins and Development*, Athens 2009.

Papanikolaou, «Late Cretaceous Paleogeography»: D. Papanikolaou. «Late Cretaceous Paleogeography of the Metamorphic Hellenides». *Greek Institute for Geologic and Mining Research, Geological & Geographical Research*. Hors serie volume in honor of Prof. Papastamatiou, 1986, 315-328.

Papas, «Liturgische Tücher»: Ath. Papas, «Liturgische Tücher», *Rbk V*, 775-789.

Papastavrou, «Le symbolisme de la colonne»: H. Papastavrou, «Le symbolisme de la colonne dans la scène de l' Annonciation», *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), 145-160.

Papastavrou, «L' Annonciation»: H. Papastavrou, «L' idée de l' Ecclesia et la scène de l' Annonciation. Quelques aspects», *ΔΧΑΕ* 21 (2000), 227-240.

Papastavrou, *Recherche iconographique*: H. Papastavrou, *Recherche iconographique dans l' art byzantin et occidental du XIe au XVe siècle. L' Annonciation* (Bibliothèque de l' Institut Hellénique d' Études Byzantines et Post-Byzantines de Venise, τ. 25), Βενετία 2007.

Parani, «Fabrics and Clothing»: M. Parani, «Fabrics and Clothing», στο E. Jeffreys-J. Haldon-R. Cormack, (ed.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford 2008, 407-420.

Petković, *Morača*: Sr. Petković, *Morača*, Beograd 1986.

Pouqueville, *Voyage de la Grèce V*: F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce. Avec cartes vues et figures. Deuxième édition, revue, corrigée et augmentée*, τόμ. V, Paris 1827.

Randolph, *The Present State of the Morea*: B. Randolph, *The Present State of the Morea called anciently Peloponnesus*, London 1689.

Rankov, *The Pretorian Guard*: B. Rankov, *The Pretorian Guard*, (illustrated by R. Hook), London 1994.

Raymond, *Medieval Trade in the Mediterranean World*: I. W. Raymond, *Medieval Trade in the Mediterranean World. Illustrative documents translated with introduction and notes*, N. York 1955.

Recoura, *Les Assises de Romanie*: G. Recoura, *Les Assises de Romanie. Édition critique avec une Introduction et des notes, Bibliothèque de L'École des Hautes Études* 258, Paris 1930.

Rubió i Lluch, *Diplomatari de l' Orient Català*: A. Rubió i Lluch, *Diplomatari de l' Orient Català*, Barcelona 1947.

Schiller, *Ikonographie*: G. Schiller. *Ikonographie der christlichen Kunst, Die Passion, Jesu Christi*, τόμ. 2, Güterloh 1968.

Semoglou, «La pendaison de Judas»: A. Semoglou, «La pendaison de Judas. Essai d'interprétation de la scène aux XVe et XVIe siècles et la littérature extra-canonique», *Cahiers Balkaniques* 27 (1997), 13-23.

Setton, «Athens in the Later Twelfth Century»: K. M. Setton, «Athens in the Later Twelfth Century», στο K. M. Setton, *Athens in the Middle Ages*, (συναγωγή προγενέστερων μελετών του συγγραφέα), London 1975, 179-208.

Setton, *Catalan Domination*: K. M. Setton, *Catalan Domination of Athens 1311-1388*, London 1975.

Setton, *The Papacy and the Levant*: K. M. Setton, *The Papacy and the Levant, 1204-1571*, τόμ. I, Philadelphia 1976.

Ševčenko, *The Life of Saint Nicholas*: N. P. Ševčenko, *The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Torino 1983.

Ševčenko, *The Celebration of the Saints*: N. P. Ševčenko, *The Celebration of the Saints in Byzantine Art and Liturgy*, Ashgate Variorum 2013.

Sheppard, «Byzantine Carved Marble Slabs»: C. D. Sheppard, «Byzantine Carved Marble Slabs», *The Art Bulletin* 51 (1969), 65-71.

Sinkević, *St. Panteleimon*: I. Sinkević, *The church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage*, Wiesbaden 2000.

Skawran, *The Development*: K. M. Skawran, *The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece*, Pretoria 1982.

Sommer, *Athènes*: J. A. Sommer, *Athènes et ses environs*, Munich 1841.

Spatharakis, *Corpus*: I. Spatharakis, *Corpus of dated illuminated Greek manuscripts. To the year 1453*, τόμ. I: text, τόμ. II: illustrations, Leiden-E. J. Brill 1981.

Spatharakis, *Mylopotamos*: I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete*, τόμ. II. Mylopotamos Province, Leiden 2010.

Spier, *The Ferrell Collection*: J. Spier, *Treasures of the Ferrell Collection*, Wiesbaden 2010.

Spon-Wheler, *Voyage*: *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, Fait aux années 1675 & 1676 par Iacob Spon docteur médecin Aggrégé à Lyon, & George Wheler gentilhomme anglois*, τόμ. I-II. À Lyon, 1678. *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, Fait en 1675 & 1676 par Iacob Spon docteur médecin de Lyon, & George Wheler gentilhomme anglois*, τόμ. III. *Contenant les Inscriptions de chaque ville & leur explication, avec quelques médailles & autres monuments antiques*. A Lyon 1678.

Stademann, *Panorama von Athen*: F. Stademann, *Panorama von Athen*, München 1841.

Stavropoulou-Makri, «La creation d' une nouvelle»: A. Stavropoulou-Makri, «La creation d' une nouvelle formule de la Crucifixion et sa diffusion dans les Balkans», *Ελληνικές ανακοινώσεις στο Ε' Διεθνές Συνέδριο Σπουδών*

Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Βελιγράδι: 11-17 Σεπτεμβρίου 1984, Αθήναι 1985.

Stavropoulou-Makri, *Les peintures murales*: A. Stavropoulou-Makri, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Epire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ιωάννινα 1989.

Strzygowski, «Koptische Kunst»: J. Strzygowski, «Koptische Kunst», *Catalogue general des antiquités égyptiennes du musée du Caire. Nos 7001-7394 et 842-9200*, Vienne 1904.

Stuart-Revet, *Antiquities of Athens*: *The Antiquities of Athens, Measured and Delineated by James Stuart, F.R.S. and F.S.A., and Nicholas Revett, Painters and Architects*, τόμ. I-IV, London 1762-1816.

Talbot Rice, *Byzantine Art and its Influences*: D. Talbot Rice, *Byzantine Art and its Influences*, Collected studies, London 1973.

Telelis, «Weather and Climate»: I. Telelis, «Telelis I., Weather and Climate as Factors affecting Land Transport and Communications in Byzantium», *Byz 77* (2007), 432-462.

Telelis, «Climatic Fluctuations»: I. Telelis, «Climatic Fluctuations in the Eastern Mediterranean and the Middle East AD 300–1500 from Byzantine Documentary and Proxy Physical Paleoclimatic Evidence-A Comparison», *JÖB 58* (2008) 167-207.

Thierry, *Cappadoce*: N. et. M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce. Region du Hasan Daği*, Paris 1963.

Tischendorf, *Evangelia apocrypha*: C. Tischendorf, *Evangelia apocrypha*, Lipsiae 1853, Ανατύπωση: Αθήναι 1959.

Todić, *Staro Nagoričino*: B. Todić, *Staro Nagoričino*, Draganič, Beograd 1993.

Traill, *The Political Organization*: J. S. Traill, *The Political Organization of Attica: A Study of the Demes, Trittyes, and Phylai, and Their Representation in the Athenian Council*, Hesperia Supplement XIV (1975).

Travlos, *Dictionary*: J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Athens*, London 1971.

Travlos-Frantz, «The Church of St. Dionysios»: J. Travlos-A. Frantz, «The Church of St. Dionysios the Areopagite and the Palace of the Archbishop of Athens in the 16th Century», *Hesperia* 34 (1965), 157-202, pl. 41-55.

Trifonova, «The Iconographical Type»: A. Trifonova, «The Iconographical Type of Saints Theodore Teron and Theodore Stratelates facing each other and its diffusion during the Byzantine and post-Byzantine period», *Zograf* 34 (2010), 53-64.

Ђурић-Ђирковић-Кораћ, *Пећка патријаршија*: В. Ј. Ђурић-С. Ђирковић-В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990.

Tzavella, *Urban and Rural Landscape*: El. Tzavella, *Urban and Rural Landscape in Early and Late Byzantine Attica (4th-12th C. AD)*. Διδακτορική διατριβή, Birmingham 2012.

Uspenskij, *IRAIK* 5 (1900): Th. I. Uspenskij, «Mnenija i postanovlenija konstantinopolskich promestnych soborov XI i XII vv. o razdače cerkovnych imuščestve (charistikarij)», *IRAIK* 5 (1900).

Vanderpool, «Aqueduct»: E. Vanderpool, «The Acharnian Aqueduct», *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον*, τόμ. I, Αθήνα 1965, 166-175.

Vapheiadēs, «The Wall-Paintings of the Protaton»: K. M. Vapheiadēs, «The Wall-Paintings of the Protaton Church revisited», *Zograf* 43 (2019), 113-128.

Vasiliev, *History*: A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*. In two volumes. Madison Wisconsin, τόμ. I, II, 1952.

Vasilievsky, «Epirotica»: V. G. Vasilievsky, «Epirotica saeculi XIII», *VV* 3 (1896), 241-299.

Velenis, *Thirteenth-Century Architecture*: G. Velenis, *Thirteenth-Century Architecture in the Despotate of Epirus: The Origins of the School*, *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, Beograd 1988, 279-284.

Velmans, *Le Tétraévangile*: T. Velmans, *Le Tétraévangile de la Laurentienne*, *Florence, Laur. VI. 23*. Bibliothèque des *Cahiers Archéologiques* 6, Paris 1971.

Velmans, «Le Dimanche de tous les Saints»: T. Velmans, «Le Dimanche de Tous les Saints et l'icône exposée à Charleroi», *Byzantion* LIII (1983), 17-35.

Véniz, *L'Adoration et le cycle des Mages*: G. Véniz, *L'Adoration et le cycle des Mages dans l'art chrétien primitif*, Paris 1950.

Vikan, *Illuminated Greek Manuscripts*: G. Vikan (ed.), *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections. An Exhibition in Honor of Kurt Weitzmann*, Princeton 1973.

Vzdornov, «Η Σύναξις των Αρχαγγέλων»: G. Vzdornov, «Σύναξις τῶν Αρχαγγέλων» *VV* 32 (1971), 157-183.

Walpole, *Memoirs*: *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey; Edited from manuscript journals, by Robert Walpole*, London 1817.

Walter, *L'iconographie des conciles*: Ch. Walter, *L'iconographie des conciles dans la tradition byzantine*, Paris 1970.

Walter, «Baptism in Byzantine Iconography»: Ch. Walter, «Baptism in Byzantine Iconography», *Sobornost, Journal of the Fellowship of St. Alban and St. Sergius* 2 (1980), 8-25.

Walter, *Art and Ritual*: Ch. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London 1982.

Walter, «Saint Theodore and the Dragon»: Ch. Walter, «Saint Theodore and the Dragon», στο C. Entwistle (ed.), *Through a Glass Brightly*, Oxford 2003, 95-106.

Walter, *The Warrior Saints*: Ch. Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot 2003.

Walter, *The Iconography of Constantine the Great*: Ch. Walter, *The Iconography of Constantine the Great, Emperor and Saint with associated studies*, Leiden 2006.

Weyl-Carr, *A Byzantine Masterpiece Recovered*: A. Weyl-Carr, L. J. Morrocco, *A Byzantine Masterpiece Recovered, thirteenth-Century Murals of Lysi, Cyprus*, University of Texas Press, Austin 1991.

Weitzmann, «Icon Painting»: K. Weitzmann, «Icon Painting in the Crusader Kingdom», *DOP* 20 (1966), 49-84.

Weitzmann, *The Icons*: K. Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Icons*, τόμ. I: From the sixth to tenth century, Princeton 1976.

Wheler, *Journey into Greece*: G. Wheler, *A Journey into Greece (in company of Dr Spon of Lyons)*, London 1682.

Winfield-Hawkins, «The Church of our Lady»: D. C. Winfield-E. J. W Hawkins, «The Church of our Lady at Asinou, Cyprus. A report of the seasons 1965 and 1966», *DOP* 21 (1967), 261-266.

Wortley, *The Anonymous Sayings*: J. Wortley, *The Anonymous Sayings of the Desert Fathers. A Select Edition and Complete English Translation*, New York 2013.

Wratislaw-Mitrović, Okunev, «La Dormition»: L. Wratislaw-Mitrović et N. Okunev, «La Dormition de la Sainte Vierge dans la peinture medievale orthodoxe», *Byzantinoslavica* III. τόμ. 1 (1931), 134-180.

Zarras, «The Passion Cycle»: N. Zarras, «The Passion Cycle in Staro Nagoričino», *JÖB* 60 (2010), 181-213.